

PALIMPSZESZTUS

PALIMPSZESZTUS

Írások Bárdi Nándor 60. születésnapjára

Szerkesztette:

Filep Tamás Gusztáv

Papp Z. Attila

Szerbhorváth György

Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet
Kalligram

Budapest, 2022

A kötet megjelenését támogatta
Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet

©Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet
© Kalligram Kiadó

Tartalom

MESÉS PÉTER	Nándit ismered?	7
DEÁK ÁGNES	Egy sikeres nemzetiségi petíció kulisszatitkai, 1862	10
PÁL JUDIT	A törvények hivatalos fordításai a Magyarországon „divatozó nyelvekre” a dualizmus korában	25
DÉNES IVÁN ZOLTÁN	Belső emigrációban.	50
BÁNYAI VIKTÓRIA	„A jótékonyság megment a haláltól”. Az adakozás tárgyai a szegedi zsinagógákban	93
GIDÓ ATTILA	Kettős csoporttagság. Valós és színlelt felekezeti a székelly szombatosok körében	103
EILER FERENC	Mágocs, 1934. június 10.	112
TÓTH ÁGNES	A politika fogságában. A Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége és a Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn kapcsolatfölvételének kísérletei (1960–1970)	122
NAGY PÁL	Források és adatok Marosszék és Marosvásárhely cigányságának múltjából (a korájuktól a 19. század első harmadáig)	136
MARCHUT RÉKA	Iuliu Maniu és a „Lex Apponyi”	153
L. BALOGH BÉNI	„Talán lesz egy kis hely e levelezés számára...” Petru Groza és az 1957-es Arany János-ünnepségek	170
OLÁH SÁNDOR	„Engem a szégyenletes kulák listáról töröljön...” Identitásépítés kulákfelmentési kérelmekben (1952–53)	185
HORVÁTH SZ. FERENC	Menekülés a mítoszba? Gondolatok Bretterről, Gállról, azokról a hatvanas évekről	206
ZSIGMOND CSILLA – PAPP Z. ATTILA	A zártság árnyalatai. Székelyek az EVS kutatásban	221
CSATA ZSOMBOR	Marketizáció és etnikai szegregáció a gazdaságban – magyar példák Erdélyből	246
SZEGHY-GAYER VERONIKA	Bárkány Jenő és Austerlitz Tivadar – adalékok a szlovenszki magyar ajkú zsidóság két világháború közötti történetéhez	270

KOSZTYÓ GYULA	Kozma Miklós kontra Bazil-rend. Bazil szerzetesek száműzetése Kárpátaljáról (1940–1941)..... 288
SIMON ATTILA	Elvesztett generációk. A kontinuitás és diszkontinuitás kérdése a két háború közötti szlovákiai magyar elitben 300
GAUCSÍK ISTVÁN	A felvidéki pénzintézetek integrációja a magyarországi bankrendszerbe az első bécsi döntés után..... 311
POPÉLY ÁRPÁD	„Ezért a hazáért lüktet a mi szívünk is”. A prágai és a pozsonyi parlament magyar nemzetiségű képviselői az 1950-es években 329
ÖLLÖS LÁSZLÓ	Magyarok és szlovákok békéje..... 350
SZERBHORVÁTH GYÖRGY	Kik a mi hőseink? Adalékok a vajdasági magyar és a szerb emlékezetkultúrához 366
FALUSI NORBERT	A magyar nyelvű nemzeti kisebbségi folyóiratok mint a modernitásról szóló kordokumentumok..... 381
DOBOS BALÁZS	Kulturális autonómia – intézmények a nemzetiségi önkormányzatok fenntartásában Magyarországon 390
VIZI BALÁZS	Kölcsönhatások az európai integrációban: regionalizmus és kisebbségek 405
KULCSÁR BEÁTA	Repatriálás Kanadából Magyarországra, 1945–1956. Bevezetés egy problémakörbe 419
KOVÁCS ESZTER	Magyar diaszpórapolitika – a diaszpóra perspektívájából..... 431
FEISCHMIDT MARGIT	„Nemzet a távolból”. A Magyarországhoz való viszony németországi magyarok vándorlástörténetében 451
BALOG ÍVÁN	Gyémántkorszak – az Aranycsapat előtt..... 467
TOMKA BÉLA	Termékeny és terméketlen történeiszviták: szempontok a 2012-es „magyar <i>Historikerstreit</i> ” megítéléséhez..... 472
SZILASI LÁSZLÓ	Szettek hárfája (regényrészlet) 482
LACZKÓ SÁNDOR	Erdészek. Avagy a szegedi erdészeti lét szociográfiája és metafizikája (1976–1980)..... 485
TAKÁTS JÓZSEF	Ifjúkori olvasmányok 494
FILEP TAMÁS GUSZTÁV	A ’89-es dandár. Párhuzamos lélekrajzok..... 501
STEFANO BOTTONI	„Sztefánó, Sztefánó...”..... 514
GAGYI JÓZSEF	A Szeltersz 517

Nándit ismered?

Ha jól emlékszem, ezt a kérdést Kolozsváron hallottam először, 1981-ben vagy 1982-ben. És Nándit ismered? Hallottam később itt-ott, szerte a Kárpát-medencében. Nem, Nándit nagyon sokáig nem ismertem, de egyre gyakrabban kérdezték meg tőlem, ismerem-e. Persze mit jelent a nagyon sokáig? Néhány utazást, néhány várost, és persze néhány évet. És egyre több kérdést. Pontosabban mindig ugyanazt a kérdést, csak egyre gyakrabban. Ismered Nándit?

Nem állítom, hogy mindeközben nem váltam kíváncsivá, sőt, bevallom, néha akár idegessé. Ki az a Nándi? De tényleg.

Persze ez most itt kissé sűrítve van. Nem azzal teltek tinédzserkorom utolsó évei, hogy üldöztetve éreztem volna magam egy bizonyos Nándi által, de vélhetően valóban soha nem kérdezték tőlem oly gyakran senkiről, hogy ismerem-e, mint róla.

Aztán persze annak is eljött az ideje, hogy valóban megismerjem. Szegedre kerültem az egyetemre, 1985-öt írtunk, egyetlen ismerősöm volt a városban, Nándort természetesen ismerte. Hogy történt pontosan, arra már nem emlékszem, de nem telt el több egy-két hétnél, és az oly sokszor feltett kérdésre immár igennel felelhettem. Persze, ismerem Nándit. Megérkeztem Szegedre.

Illetve nem is Szegedre, hanem az egyetemre. Mert milyen is volt az a Szeged 1985-ben? Valószínűleg ugyanolyan sivár, mint a kései Kádár-kor összes magyar városa, súlyosbítva azzal, hogy az akkoriban – talán nem véletlenül – Pol Pot megyének becézett Csongrád megye székhelye. De erre tulajdonképpen pontosan már nem is emlékszem, amire pedig mégis, azt megszépíti az idő amúgy csúnya vasfoga. De ma már annyira nem is számít, mert tényleg nem a városba, hanem az egyetemre érkeztem meg.

Budapestről jöve amennyire szűknek tűntek a Szeged nyújtotta keretek, annyira más világnak bizonyult az egyetem. Pontosabban az a közeg, amibe Nándi vezetett be, mert maga az intézmény azért – nem kevés túlzással – inkább tűnt a középiskola egyenesági folytatásának. Nem tudom, létezik-e egyáltalán olyasmi, hogy diákvezér, és ha létezik, akkor Nándi az volt-e, mindenesetre az biztos, hogy minden történésnek, lett legyen az akár szellemi, akár valódi történés, a középpontjában ő állt. Nándit nem lehetett megkerülni, de ha jól emlékszem, ilyesmi egyébként se jutott senkinek az eszébe. (Persze irigyei nyilván voltak, csak jól elrejtőztek.) Így azáltal, hogy megismerkedésünk után hamar barátokká is váltunk, Nándi révén bekerültem egy nagyon is izgalmas közegbe, olyan diákok közé, akiknek a tanárok nagy többségénél jóval nagyobb volt a tekintélye. (Nem azt mondom, hogy nem voltak kiváló, nagy tudású tanárok, tanáraink. Voltak, akik nem a marxista-leninista történelemszemlélet és -oktatás rögzült útvesztőiben próbálták minket elveszejteni, voltak, akik kiléptek az állam- és hadtörténet bűvköréből, és akiktől valóban tanulni is lehetett.

Még azt sem mondom, hogy nagyon kevesen voltak, legalábbis az akkori idők mércejével mérve. De ez egy másik kérdés.) Maradjunk meg tehát inkább a diákoknál, akiknek kétségtelenül Nándi volt ha nem is a vezére, de mindenképpen valamiféle példaképe. És nem azért, mert a világon, jó, legyünk szerényebbek, a Kárpát-medencében, még szerényebben legalábbis Erdélyben és Magyarországon (azokban a városokban, amelyekben akkoriban volt egyetem) mindenki ismerte, hanem sokkal inkább szellemi értelemben példaképe. Nem csupán az agilitása, de a már akkoriban is kiemelkedő tudása, műveltsége emelte őt magától értetődően ebbe a helyzetbe. Nem azért vált egyfajta középponttá, mert a hódolókat maga köré gyűjtötte, hanem azért, mert aki kicsit is érdeklődőbb, nyitottabb volt a világra a kádári átlagnál, az valahogy elkerülhetetlenül a közelébe sodródott.

Nekem szerencsém van. Mint már említettem, nem csupán a közelébe kerültem, de a barátja is lettem Nándinak. Így nekem a másik Nándiból is jutott, abból, aki senkinek nem volt bálványa, diákként is a mestere, akire nem fölnézni kellett, hanem akivel egyszerűen csak sokkal kellemesebben telt az idő, mint nélküle. Aki nem csupán az egyetemen vezetett be engem, a zöldfülűt a „magasabb” diákkörökbe, hanem arra is képes volt, hogy Szegednek, az akkori szürke, Budapesthez képest mindenképpen kisvárosnak a szebbik arcát felfedje. Nem valami különleges trükkök által, csupán az utcákon sétálva, beszélgetve, és nem, nem nagy dolgokról, hanem alkalmasint csak fecserészve. Vagy éppenséggel mégis csak a legnagyobb dolgokról eszmét cserélve, mint a szerelem, vagy éppen a csülkös pacal. Vasárnap délután, a menza után, amikor senki nincs az utcákon, valami cukrászdába beülve. A szegedi kocsmákat felfedezve. Amikor olybá tűnik, mintha a minket körülvevő világgal minden rendben lenne.

Nem különösebben szokatlan, ha valaki, egy jeles ember születésnapja alkalmából kollégák, tanítványok, barátok kötetlen tisztelegnek. Persze azért ahhoz a teljesítmény mellett egy bizonyos életkor már kell, csak úgy, a semmiért nem jár az ilyen. Ez akár elgondolkodtató is lehet. Azt sugallja, hogy legyen akármi is az idő, események látszólagos egymásutánisága, belső, szubjektív érzékelés, legyen egy adott rendszer entrópiájának a növekedése, vagy az atomóra mért másodperceinek a ketyegése, vagy legyen csupán fikció, azért mégis csak halad. Soha, soha meg nem áll, ahogyan azt *A tavasz tizenhét pillanata* című sorozat főcímenéjének köszönhetően oly jól tudjuk. (Vagy nem, de ez most mindegy.) De pánikra azért nincs ok. Ebből a szempontból, legalábbis azt gondolom, a hatvan év az alsó korhatár. Majd-hogynem még fiatal.

Bár voltak olyan elképzeléseim valaha, hogy milyen jó lenne, ha történész lehetnék, ha nagy leszek, de mégsem lettem az. Azt hiszem, nem is állna jól nekem, és ha megkérdezném Nándort, vélhetően egyetértene velem. Így az eltelt idő (maradjunk most már ennél a fogalomnál) szakmai méltatása nekem egyáltalán nem tisztem, még akkor sem, ha történelmi érdeklődésemet azért nem vesztettem el, és Nándi szakmai pályafutását is figyelemmel követem. De én nem a történész Bárdi Nándort köszönteni jöttem ide, nem a jeles tudóst, hanem azt, ami nekem ennél sokkal fontosabb: a barátomat.

Fiatal, nagyon fiatal felnőttek voltunk, amikor megismerkedtünk, alig telt el húsz évnél több az életünkből, hogy nem ismertük egymást. Most pedig majdnem negyven éve tart kettőnk között ez a barátság. Akárhogy is számolom, ez bizony kevés híján kétharmad. És ez az a kétharmad, amit istenuccse, egyáltalán nem bánok. Hol barátság van, ott barátság van.

Egy sikeres nemzetiségi petíció kulisszatitkai, 1862

1861. november 5-én Ferenc József feloszlatta az egy évvel korábban megválasztott helyi közigazgatási vezető testületeket, rendeleti kormányzást vezetett be, hogy véget vessen az 1861. évi országgyűlés feloszlását követő megyei és városi tiltakozó akcióknak. A helytartótanács élére helytartó minőségben Pálffy Móric gróf altábornagyot nevezte ki, és új vezető került a legtöbb megye irányító posztjára. A megyékben és városokban újra kinevezett közigazgatási és bírói tisztviselői kar kezdte meg működését. Pálffy első rendeletei haditörvényszéki eljárás súlya alatt szigorúan tiltottak minden hatósági engedély nélküli összejövetelt, az egyesületek is csak kormányzati megbízott jelenlétében tarthattak közgyűlést.

NEMZETISÉGI FESZÜLTSEGEK A DÉLKELETI VÉGEKEN

1862. január végén Pálffy Móric jelentéstételre szólította fel Hofbauer Lajos Arad megyei királyi biztost, mivel információk jutottak el hozzá, hogy a megyében a román lakosság körében „politikai irányú népes gyűlés”-re került sor. Hofbauer ezt cáfolta, de Arad polgármesterére hivatkozva jelentette, hogy a városon belül vannak rendszeresen összegyűlő kisebb társaságok: a lelkészek az aradi ortodox esperes Rátz Jánosnál, a földbirtokosok pedig Árkossy János ügyvédnél találkoznak. Harmadrészt Popa Tivadar ügyvédnél tart naponta összejöveteleket a magát „román casino-egylet”-nek nevező társaság. Pálffy utasította Hofbauert, derítse ki, van-e hatósági engedélye ennek a kaszinóegyletnek, s ha van, figyelmeztesse Popa ügyvédet, hogy szigorúan az alapszabályban meghatározott tevékenységi körön belül maradjanak (azaz minden politikai ügyet kerüljenek), ha pedig nincs, egyszerűen tiltsa be az összejöveteleket.¹

Február folyamán azután a megye több községéből latin betűs román nyelvű, azonos szövegű nyomtatványok (Protocolu) érkeztek a királyi biztoshoz, melyek arról értesítettek, hogy az adott község lakói döntöttek arról, hogy a községben minden ügyben a román legyen a hivatali nyelv, s az ottani hivatalnok, jelesül a jegyző „minden jegyzőkönyvet, minden számadást kizárólag román nyelven készítsen”. Ezen a ponton a jegyzőkönyvekbe kézírással belevették azt is, hogy

¹ *Pálffy levélfogalmazványa Hofbauerhez*, Buda, 1862. jan. 28. („saj. kez.” jelöléssel), *Hofbauer jelentése Pálffyhoz*, Arad, 1862. febr. 19. MNL OL D 191 2179.III.1862. Az iratokban szereplő személyneveket az ott talált alakban közlöm. A helységneveket viszont hivatalos formájukban használom, feltüntetve mind magyar, mind pedig román alakjukat.

a felsőbb hatóságok is csak románul levelezzenek a községgel.² Az irat mindenekelőtt Ferenc József 1860. október 20-i döntésére hivatkozott – az októberi diploma kibocsátásával egy időben ugyanis Ferenc József a Vay Miklós báró magyar kancellárhoz intézett egyik kabineti iratában újra a magyar nyelvet nyilvánította hivatalos nyelvnek a magyarországi hivatalszervezeten belül, ugyanakkor elrendelte, hogy az érintkezés az állampolgárok és az állami hatóságok között az előbbieket nyelvén folyjon, valamint a községek szabadon dönthessenek arról, helyi közigazgatási, iskolai és egyházi ügyeikben mely nyelvet használják, s a hatóságok is azon a nyelven érintkezzenek velük.³

A községi határozat rendelkezett arról, hogy azt négy példányban kell kitölteni, egy-egy példányt elküldeni Bécsbe a magyar kancelláriára, Budára a helytartótanácsához, illetve a megyei hatósághoz; egy negyedik példányt pedig a területileg illetékes, kézzel kitöltendő részben megjelölt egyházi hatóság levéltárába kellett eljuttatni. Az első aláírók között szerepeltek a községi bírók és esküdtek, a helyi lelkészek és tanítók, s őket követően a helyi lakosok, a község pecsétjével hitelesítve a dokumentumot. Nyilvánvaló volt, hogy szervezett akció indult, hiszen a nyomtatványok azonosak voltak, jobbára csak a megye és község nevét, valamint a dátumot töltötték ki kézírással. A kézzel betoldott, fent említett mondat szövegezése is megegyezett. Ráadásul ugyanekkoriban a szomszédos Bihar, Temes, valamint Torontál megyében is feltűntek a községi határozatok.

Nem csoda, hogy Pálffy kezdetben igen harcias hangot ütött meg, mivel szerinte a községek az október 20-i uralkodói okiratot „kizsákmányolva jegyzőkönyvileg rögzítették határozatukat, a község pecsétjével mintegy hivatalos iratként, határozatként küldték meg a megyei vezetőhöz” s hozták „a közönség tudomására”. Szükséges, hogy „ez önkényes eljárásnak s az ebbeli legmagasb elhatározásokkal visszaéléseknek sikeresen eleje vételessék, nem lehetvén túrni az oly mozgalmakat, amelyek végcéljukban előbb-utóbb a fennálló közjogi kötelékek felbomlására vezetnének”. Forgách Antal gróf magyar kancellár szintén arra helyezte a hangsúlyt, hogy szervezett mozgalomról van szó, s vizsgálatra utasította a helytartót. Ennek nyomán előbb-utóbb minden érintett megyében nyomozás indult.⁴

Azután az események éles fordulatot vettek. Ferenc József első hadsegédje ugyanis 1862. április elején véleményezésre Pálffyhoz küldte az Arad megyei román értelmiségieknek az uralkodóhoz benyújtott memorandumát, melyet ő kézzel írt.

² Köszönöm Pál Juditnak az irat értelmezésében nyújtott segítségét.

³ Vö. Malfèr, Stefan: „Empfangen, nicht verstanden”. (Überlegungen zur Nationalitätenfrage und zu einem Nationalitätengesetz für Ungarn in der Zeit des Provisoriums.) In: Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. – Verbürgerlichung in Mitteleuropa. Festschrift für Péter Hanák zum 70. Geburtstag.* Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1991. 169–180.; Csernus-Lukács Szilveszter: Utak a nemzetiségi törvényekig. In: Dr. Keresztes Gábor (szerk.): *Tavaszi szél – Spring wind.* IV. Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2016. 363–374.; Deák Ágnes: Kísérlet a hivatali nyelvhasználat szabályozására Magyarországon (1865). *Történelmi Szemle*, 2019/4. 681–701.

⁴ *Pálffy átirata a helytartótanácsához*, Buda, 1862. márc. 7., *Forgách leirata Pálffyhoz*, Bécs, 1862. márc. 8.; *Pálffy levélfogalmazványa Hofbauerhez és Szabó Antal Temes megyei főispáni helytartóhoz*, Buda, 1862. márc. 12. MNL OL D 191 5398.III.1862. A magyar nyelvű levéltári forrásokat modernizált helyesírással közlöm.

látott el, azaz részletes véleményt várt. A memorandumban foglalt fő panaszpontok a következők voltak: 1861-ben az 1860 őszén kinevezett főispán, Bohus János vezetésével a magyar hivatalnokok szisztematikusan üldözték a románokat, s az októberi diplomához csatolt nyelvi rendelkezéseket figyelmen kívül hagyták. Bohust Ferenc József 1861 őszén nem váltotta le, csak ideiglenesen felmentette a megye vezetése alól, de a megye élére került Hofbauer szintén ellenséges volt a románokkal szemben. Két megyei-járási hivatalnok ellen konkrét panaszt emeltek. Kérték, hogy olyan községi elöljárót és főként jegyzőket nevezzenek ki, akik a román érdekeket képviselik, képesek román nyelvű ügyvitelre, s mindenekelőtt saját nemzetiségükbeli megyei főispán kinevezését óhajtották.⁵

Pálffy tájékozódni kívánt, maga utazott Arad megyébe, majd április 24-én felküldte Bécsbe a jelentését. Világossá vált számára, hogy komolyan veendő az ügy, s nem lehet pusztán rendteremtő gesztusokkal kezelni.⁶ A jelentéstétellel egy időben tehát lázas tűzoltásba kezdett. Egyrészt meghagyta Temes és Arad megye kormányzóinak, hogy „szigorú felelősség terhe alatt” semmilyen módon ne korlátozzák a községeket az igazgatási nyelvük megválasztásában, s általános rendeletet bocsátott ki, melyben hivatali körútjának tapasztalataként felhívta a figyelmet arra, hogy nem helyes, ha a községi jegyzők kizárólag magyarul tudnak. A helytartótanácsot pedig arra szólította fel, hogy dolgozzanak ki részletes utasítástervezetet, amit a nyelvhasználat kérdésében a megyei vezetőknek ki lehet majd küldeni. Valamint elrendelte, hogy a megyei kormányzók pontos kimutatásokat küldjenek a vegyes lakosságú községek nemzetiségi összetételéről, az ott „divatozó nyelvek”-ről s a községek „ügykezelési nyelv”-éről.⁷

Mindeközben Bécsben is megkezdődtek a tanácskozások arról, hogy Ferenc József milyen választ adjon a beadványra. Pálffy javaslatait saját álláspontjával kiegészítve április 29-én terjesztette Ferenc József elé Forgách kancellár, az uralkodó az ügyet tanácsadó testülete, az Államtanács elé utalta. A kancellár és a helytartó egyetértett abban, hogy a megelőző alkotmányos időszakban, 1860 ősze és 1861 ősze között valóban történtek a nyelvhasználatot illetően az uralkodói rendelkezéssel ellenkező helyi intézkedések, és szükség van a községi nyelvválasztás szabályozására. Ennek hogyanjáról azonban eltért az álláspontjuk. Pálffy azt indítványozta, hogy minden községben kormány megbízott jelenlétében, szervezett keretek között kerüljön sor a községi lakosok szavazására. Forgách viszont úgy látta, ez csak újra felszítaná a kedélyeket, s elegendő, ha a hivatalnokokat utasítják, hogy minden egyéni beadványt azon a nyelven intézzenek, amilyen nyelven az hozzájuk érkezett, a községi ügyintézés a helyi többség nemzeti nyelvén folyjon; vegyes lakosságú községben azon a nyelven, melyen a templomi prédikációk nagyrészt elhangzanak,

⁵ Ludwig Karl Folliot de Crenneville gróf irata Pálffyhoz, Bécs, 1862. ápr. 8. MNL OL D 191 9156.III.1862. A panasziratban foglaltakat lásd: Pálffy beadványa az uralkodóhoz, Bécs, 1862. ápr. 24. MNL OL D 185 1862:570. (Fogalmazványát lásd: D 191 9156.III.1862.)

⁶ Pálffy levélfogalmazványa Forgáchhoz, Buda, 1862. ápr. 27. MNL OL D 191 9156.III.1862.

⁷ Pálffy átirat-fogalmazványa a helytartótanácsához, Buda, 1862. ápr. 23., Pálffy körirat-fogalmazványa a megyei kormányzókhöz, a sz. kir. városok polgármestereihez, Buda, 1862. ápr. 23. MNL OL D 191 9363.III.1862.; Pálffy körrendelet-fogalmazványa a megyei kormányzókhöz, Buda, 1862. ápr. 29. Uo. 10 055.III.1862.

vagy ha ez helyi konfliktus miatt nem lehetséges, kerüljön sor, de csakis ekkor, lakossági szavazásra. Mindemellett Hofbauert a vádak alól tisztázottnak minősítették, bár azt elismerték, hogy nem lépett fel kellő eréllyel a beosztottjai részéről tapasztalt visszaélések ellen. Leváltása helyett Pálffy azt hangsúlyozta, hogy a községi jegyzői posztokat kell teljesen megbízható, makulátlan s az adott település nyelvét bíró egyénnel betölteni, akik lehetőleg a helyi többségi nemzetiség tagjaiból kerüljenek ki. De azt is hozzátette: kívánatos, hogy a jegyzők magyarul is tudjanak. Az Államtanács tagjai nem foglaltak el egységes álláspontot, de a többség a június 6-i ülésen indokoltan minősítette a panaszokat, s a megye élére román nemzetiségű főispán kinevezését javasolta. Valamennyi község állásfoglalását látták szükségesnek saját hivatali nyelvüket illetően, s új javaslatként felvetették, hogy a helytartótanács dolgozzon ki átfogó nemzetiségi törvényjavaslatot.⁸

Ferenc József 1862. július 27-én hozta meg határozatát: elrendelte Bohus főispán leváltását, új főispán kinevezését, kilétére vonatkozóan „a román nemzetiséghez tartozó egyének figyelembe vétele mellett” kért javaslatot. A községek nyelveként a helyi „abszolút nagy többség” nyelvét rendelte meghatározni, de nem szavazás, hanem a rendelkezésre álló statisztikai kimutatások alapján. Panaszok esetén a vegyes lakosságú községekben a szolgabírók közvetítsenek, ha a közvetítés sikertelen, a megyefőnök dönthet arról, hogy hatósági felügyelet mellett szavazzanak a község lakói. Elrendelte továbbá egy nemzetiségi törvényjavaslat kidolgozását, amelyet majd a következő országgyűlés elé terjeszthet királyi proпозиcióként.⁹

Pálffy igyekezett minél előbb megtalálni a megfelelő új személyt Arad megye élére, szeptember közepére a román nemzetiségű Szerb Tivadar lett a jelöltje, aki Krassó megyét vezette. Közben Arad megyei román lelkészek, néptanítók és községi elöljárók új beadványban fordultak az uralkodóhoz, újra nyelvük használatának akadályoztatása miatt panaszkodtak, a megyei kormányzó és a tisztikar által állítólag elkövetett önkényre hivatkoztak, s arra, hogy Pálffy áprilisi útja alkalmával szintén nem mutatott fogékonyságot a román elem irányában. Újra kérték román főispán kinevezését.¹⁰ Hosszú tárgyalások után végül 1862. december végén Ferenc József felmentette Bohus főispánt, s 1863 februárjában kinevezte Szerb Tivadart Arad megye élére.

Sikerült tehát elérni a fő célt, a megelőző és következő évtizedek nemzetiségi petíciói sorában egyedülálló módon hatékonyan bizonyult a fellépés. Ennek oka nem kis mértékben abban a memorandum támogatásaként kibontakozott községi mozgalomban rejlett, ami a nyomtatott jegyzőkönyvekkel oly nagy izgalmakat okozott a már említett vármegyékben.

⁸ Pálffy beadványa az uralkodóhoz, Bécs, 1862. ápr. 24., *Forgách előterjesztése az uralkodó számára*, Bécs, 1862. ápr. 29. MNL OL D 185 1862:570.; „Romanen-Sprache im Arader Comitae”. ÖStA HHStA Kabinettsarchiv, Jüngere Staatsrat, Gremial 325/1862.

⁹ *Az uralkodó határozata*, Laxenburg, 1862. júl. 27., *Forgách levélfogalmazványa Pálffyhoz*, Bécs, 1862. aug. 18. MNL OL D 185 1862:570.; a határozatot lásd még ÖStA HHStA Kabinettskanzlei, Vorträge, K. Z. 2245/1862.; a nemzetiségi törvényjavaslatról l. Csernus-Lukács Szilveszter: *Felírási javaslat a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában*, 1862. Századok, 2017/1. 189–200.

¹⁰ Pálffy levélfogalmazványa Szerbhez („saját kezébe” jelöléssel), Buda, 1862. szept. 18., *Forgách leírata Pálffyhoz*, Bécs, 1862. okt. 13. MNL OL D 191 19 555.III.1862.

HELYI EGYHÁZI ÉS VILÁGI ÉRTELMI SZERVEZKEDÉS

Arad megyéből több szolgabírói jelentést ismerünk, melyek rávilágítanak a főszeplőkre és helyszínekre. A világosi járás főszolgabírója szerint Magyarádon (Măderat) március 2-án a két helyi lelkész az istentisztelet után elhagyva a templomot maguk mellé vettek még vagy húsz embert, a községházához vonultak, s ott a nép előtt felolvasták, majd aláírták a nyomtatott jegyzőkönyvet, s „az ott volt lakossággal neveikhez keresztet húzattak”. Galsán (Galşa) a két helyi lelkész és a tanító állítólag már a karácsonyi ünnepektől fogva házról házra járt, s agitálta a lakosokat, nyilatkozzanak, hogy román nyelven akarják az ügyeiket intézni, és többször is összegyűjtötték őket az iskolában. A határozathozatal forgatókönyve február 23-án pedig hasonló volt a másik községéhez.¹¹ Volt olyan vidék, például az almásegresi (Ágris, Agrişu Mare) kerület, ahol kézzel írott jegyzőkönyveket küldtek be, de a nyomtatványokkal megegyező szöveggel. A szolgabíró innen csak annyit jelentett, hogy egyes lelkészek „tetemes befolyást gyakoroltak a lakosokra”.¹²

Március végén Hofbauer úgy nyilatkozott, hogy a hozzá beadott határozatokra írásban nem felelt, de szóban engedélyezte a román nyelv használatát. Pálffytól utasítást várt, hogy adjon-e, s ha igen, milyen írásbeli választ.¹³ Eredetileg szóban utasította a hivatalnokait, majd a nyomtatott jegyzőkönyvek felbukkanását követően írásban is megerősítette, hogy a községek szabadon választhatják nyelvüket, s velük azon a nyelven érintkezzenek. Végül szó szerint megküldte nekik az október 20-i uralkodói döntés szövegét. De az agitáció nem lanyhult, „az egyhangú és az Október 20-ki legkegyelmesebb Diploma engedélyén túl terjeszkedő jegyzőkönyvek sűrűn folynak be hozzám”, jelentette még június elején is.¹⁴ A mozgalom leszereklésének eszközeként Hofbauer végül valamennyi esetben hivatalosan is jóváhagyta a román nyelvű helyi ügyvitelre való áttérést.¹⁵

Az Arad megyei mozgalommal egyidejűleg február hónapban Temes megyében is felbukkantak a jegyzőkönyvek, a legkorábbit Dorgoson (Dorgoş, Lippai járás), február 4-én szignálták, igaz, a hónap végéig összesen csak hat község fogadott el határozatot. Az 1862. nyári kimutatás szerint azonban az akció helyi sikerrel zárult: a jegyzőkönyvmozgalomban érintett községek belső ügykezelési nyelve ugyanis a román lett.¹⁶ Torontál megyéből az első nyomtatott községi határozatok március hónapból ismertek. E két megyére azonban ez alkalommal nem térhettünk ki részletesen.

A legnagyobb helyi feszültséget a mozgalom meglepő módon Bihar megyében váltotta ki, pedig oda – bár ismerünk februári, sőt január végi jegyzőkönyvet

¹¹ *A világosi főszolgabíró jelentése Hofbauerhez*, Galsa, 1862. márc. 31., Galsa, Magyarád, Nádas (Zarárdnádas) és Taucz (Feltót) községek jegyzőkönyvei. MNL OL D 191 5398.III.1862.

¹² *Az ágrisi kerület főszolgabírájának jelentése Hofbauerhez*, Ágris, 1862. ápr. 26. MNL OL D 191 5398.III.1862.

¹³ *Hofbauer jelentése Pálffyhoz*, Arad, 1862. márc. 16. MNL OL D 191 5398.III.1862.

¹⁴ *Hofbauer jelentése a helytartótanács*hoz, Arad, 1862. jún. 10. MNL OL D 191 9156.III.1862.

¹⁵ *Hofbauer jelentése Pálffyhoz*, Arad, 1862. június 6. MNL OL D 191 10 055.III.1862.

¹⁶ *Papházy Miklós első alispán jelentése a helytartótanács elnökségéhez*, Temesvár, 1862. júl. 22. MNL OL D 191 10 055.III.1862.

is – tömeges méretekben némi késéssel jutott el. A helytartótanács csak május 6-án utasította vizsgálatra Hajdu Lajos főispáni helytartót.¹⁷ Május második felében Belényes város magyar lakosainak panasza érkezett a megyei hatóság közvetítésével a helytartótanácsához, amely szerint a helyi görögkeleti esperes, Rátz Ferenc és több helyi gimnáziumi tanár izgat nyelvügyben, s Paál Péter főszolgabíró is támogatja őket. A sok aláírást felsorakoztató beadványt első aláírókként Horváth Mihály katolikus esperesplébános, illetve Bosznai István református lelkész látta el kézjeggyével, s az aláírók között szerepelt öt városi tanácsstag is. Pálffy május végén maga is fellekereste Nagyváradot, hogy a helyszínen tájékozódjon, román küldöttséggel is találkozott, majd a hónap utolsó napján megbízta a román nemzetiségű Ambrus István nagyváradi főtörvényszéki tanácsost, hogy vizsgálja ki a panaszt.¹⁸ Ambrus kiszállt a városba, illetve a várost körülvevő járás községeibe, meg- és kihallgatásokat tartott részben a vádolt hivatalnokok, lelkészek, részben a települések lakossága körében magyarul, illetve románul. Ennek a vizsgálatnak köszönhetően a Bihar megyei mozgalomról tudjuk a legtöbbet. A szálakat több személy tartotta a kezében, látszólag egymástól függetlenül.¹⁹

A legkorábbi, januári jegyzőkönyvről nem maradt fenn információ, az eseményeket februártól tudjuk követni. Szikszay Mihály, a belényesi román tannyelvű görögkatolikus gimnázium tanára 108 aláírással beadványt intézett Paál Péter főszolgabíróhoz a román nyelv használata érdekében, de az nem intézkedett. A nagybőjt idején azután Szikszay a járás több községében megfordult. Biharrósára (Rossia, Belényesi járás) állítólag Popovics Miklós ottani pap hívta a helyi bírót közvetítésével, hogy segítsen a nyelvet illetően felvenni a határozatról a jegyzőkönyvet, s hazafelé menet ejtett útba két további települést. Először Biharkabára (Kebeds, Căbești) érkezett, ahol egy helyi lakosnál szállt meg. Odajött hozzá másnap vagy negyven ember megkérdezni, hogy mi járatban van, s akkor elmondta, hogy honnan érkezett. Az egyik helyi tanú szerint azért keresték fel, mivel írónak gyanították (a falu jegyzőjét néhány nappal korábban tartóztatta le a csendőrség), s meg akarták kérdezni, mit is keres a faluban. Ezután a tanítóhoz elhívtak magukkal még több embert, s ott Szikszay elismételte a korábban mondottakat. Igyekezett megnyugtatni a helyieket, hogy a császár nevében jött, s „írást” mutatott elő, kapacitálta őket, írják alá, hogy „ügyeink román nyelven vezetessenek, s tisztviselőink és jegyzőnk is román legyen”, ők azonban ezt megtagadták, Szikszay szerint azt felelték, hogy „a dolgot még jobban megfontolják”.

Ezután Gorbolyfalván (Gurbesd, Gurbești) keresztül vezetett az útja. A helyi kocsmáros, Besán Mihály szerint Szikszay, akit csak magas, hegyes szakállú unitus papként emlegettek a falusi tanúk, lóháton érkezett, megállt a kocsmá előtt, s kérdezte, hogy ő-e a falu esküdtje, majd az igenlő válasz után, s megtudva, hogy a bírós is a kocsmában tartózkodik, kihívatta; vele a többi benntartózkodó is kitódult az

¹⁷ *Hajdu jelentése a helytartótanácsához*, Nagyvárad, 1862. június 9. MNL OL D 191 9156.III.1862.

¹⁸ *Belényes város polgárainak beadványa Hajduhoz*, Belényes, 1862. máj. 20., *Pálffy irata Ambrushoz*, Buda, 1862. máj. 31. MNL OL D 191 9156.III.1862.

¹⁹ *Ambrus jelentése Pálffyhoz*, Szilágysomlyó, 1862. jún. 24. Melléklet: kihallgatási jegyzőkönyvek. MNL OL D 191 9156.III.1862.

udvarra. Az ott történeteket a helyi ortodox pap, Popovits Vaszaka szavaival idézhetjük fel: Szikszay kijelentette, hogy:

„Ő a Császár nevében jön, s hirdeti nekik, hogy hivatalos nyelvül a magyar helyett a román választják, s ez alkalommal valami írást mutatott aláírás végett, mire én azt feleltem, hogy a szavának nem hiszünk, és alá nem írjuk, valamint hogy a nép a jövevény papot kiutasította, ki a nekem tett szemrehányások után – hogy a népet jogaival meg nem ösmertetem – a községből eltávozott”.

Állítólag azt sem felejtette el megemlíteni Szikszay, hogy több község, például Aszóirtás (Szokodol-Lazúr, Belényesi járás) és Biharrósa már kérte a román nyelv bevezetését, de ez sem hatott. A lakosok itt is kitérő választ adtak: „majd meglátjuk, ha a dolog felül bővebben értesíttetni fogunk”. Mint Szikszay mondta, jegyzőkönyvet tehát nem vett fel velük (ami persze magában foglalja, hogy jegyzőkönyvnyomtatványból magánál tartott több példányt is).

Nem járt teljes szerencsével egyébként Biharrósán sem, pedig ott láthatólag a helyi pap és bíró támogatását élvezte. Itt a bíró házához hívták össze a lakosokat, Szikszay itt is a császárra hivatkozott, de a helyi ortodox paraszt tanú szerint már erősebben fogalmazott, egyenesen azt állította, hogy a császár parancsára kell aláírni a nála levő nyomtatványt, az „azt tartalmazza, hogy a románoknak a magyaroktól el kell válniuk, sokat beszélt, emlegette a román nép hatalmát is”. A nép nagy része inkább hazament, így azután mindössze a bíró és körülbelül 16 fő neve került az iratra a nevük után tett kereszttel. Maga Szikszay persze egészen másként emlékezett erre: szerinte felvilágosította az összegyűlt népet, ismertette a nyelvválasztás lehetőségét. „Erre a nép határozottan kijelentette, hogy ezen jogaival élni akar, én azután a községgel a jegyzőkönyvet felvettem.”

Láthatólag az idegen ember agitációja helyi beágyazottság nélkül inkább gyanakvást szült, még a helyi lelkészek passzív támogatásával sem tudta mozgósítani a román falusi paraszt lakosságot. Feltehetőleg a felekezeti különbség is szerepet játszott ebben, az ortodox pap és lakosság az unitus Szikszayt nem feltétlenül tekintette maguk közül valónak. Kebesden egyébként, ahogy erről szó esett, nem sokkal korábban vitték el a jegyzőt a csendőrök (ennek oka a nyomozati iratokból nem derül ki); mint több tanú megemlítette, az idegen iránti gyanakvást ez is táplálta.

A Belényest illetően passzivitással vádolt Paál főszolgabíró vidéken igencsak jelentékeny és hatékony szerepet játszott március folyamán. Kiküldte Pável Illiszie csendőrlegényt Bondoraszóra (Budureasa), oda hívta a biharszenesi (Kárbunár, Cărbunari) előjárókat is, s a csendőr a nyomtatott jegyzőkönyvet elővéve közölte, hogy annak aláírása a főszolgabíró akarata. Ezután azok aláírták, s az iratot ellátták a község pecsétjével. Ugyanez történt Szákán (Saca), majd Talpon (Talpe), ez utóbbi helységbe berendelte a teleki (Teleac) és a belényesszelistyei (Săliște) előjárókat is. Egyedül a teleki bíró tagadta meg, hogy ott helyben aláírjon és pecsételjen. Ő később Belényesen személyesen kereste fel a főszolgabírót, s csak ott írta alá és pecsételte le az iratot. A főszolgabíró állítólag ez alkalommal szemrehányást tett neki, hogy „csak ő egyedül a rossz, ő román nem akar lenni”. Ez persze megvilágítja,

hogy a nyomtatott jegyzőkönyvek végén szereplő aláírók helyett valójában ezen települések esetében egészen biztosan néhány előjáró nyilatkozott, azután felvettek neveket a listára, kereszttel kiegészítve.

Április elején Rátz Ferenc is bekapcsolódott a mozgalomba: 3-án egy román nyelvű körlevelet bocsátott ki esperesi kerületének papjaihoz azzal, hogy azt olvassák fel és magyarázzák templomukban. Ebben értesítette őket Ferenc József októberi nyelvrendeletéről, mely drága ajándék alattvalóinak, s felszólította papságát, hogy „egész jogossággal ragaszkodva Fejedelmünk magas gratiájához”, törekedjenek a román nyelvet hivatali nyelvvé tenni községükben.

„Harcra hát, Krisztusban testvérek, hogy a magasztos jogot, melyet jótékony uralkodónktól nyertük, tegyük foganatba, harcra, hogy ezen jogtól élveztessünk! Harcra, mondom, és ne aludjatok.”

Nem feledkezett meg a dákoromán elmélet lelkesítő és mozgósító erejéről sem:

„Emlékezzetek, testvérek, hogy a mi őseink bírták a világot, magát a leghíresebb nemzetté tévén, s mi, az ő utódaik ne legyünk képesek a legjobb uralkodók által adott jogot elfogadni, általa magunkat élveztetni, és a mindenható atyához forró köszönetet intézni? Vagy talán a szegénység elerőtlenítette őseink virtusait? Vagy talán szégyeneljük magunkat a világ előtt azon dicső és híres nevüinktől, »Roman« akkor, midőn egyik-másik ellensége a mi nyelvünknek alattomos modorával akarja, hogy kifejlődésünket elzárja, az ilyen, ki el meri mondani, hogy mi, románoknak nincs jogunk ügyeinkbe[n] használni saját nyelvünket, az ilyen, bárha magát romának tartja, nem román, ő egy renegát és a román nemzet árulója, s az ilyen személy megérdemli a feleletre vonatást, amennyibe[n] merészkedik beszélni a kegyelmes császári diploma ellen.”²⁰

Rátz azt állította a vallomásában, hogy a körlevél említi, vannak nála nyomtatott jegyzőkönyvek, s ha valamelyik községnek tetszik, akkor a jegyzőkönyv felvétele végett előjárói megjelenhetnek nála. A helytartótanácsi aktában azonban a körlevélről készült magyar fordításban nincs nyoma ennek. Rátz állítása szerint a nyomtatványokat posta útján kapta, de a feladót és feladási helyet nem ismerte.²¹

Az esperes nem elégedett meg az elvi iránymutatással. Őt község (Veresfalva [Varasány, Vărășeni], Szombatság [Sâmbăta], Tárkányka [Tarcăița], Mérág [Mierag], Tatárfalva, [Totoreni]) esetében egyértelműen ő volt a kezdeményező: a helyi lelkészeket és községi előjárókat magához kérte. Fett Mihály tárkánykai községi bíró például elmondta, a helyi lelkész szólította fel az előjárókat, hogy az esperes „rendeletéből” menjenek be Belényesre. Felkeresték, s ő megkérdezte, „akarjuk-e, hogy a román nyelv hivatalos nyelv legyen, mire azt feleltük, hogy igenis akarjuk, azután a jegyzőkönyvet elibünk adta, és mi azt kézjegyükkel megerősítettük,

²⁰ *Belényesi járási esperesi hivatal körirata*, Belényes, 1862. ápr. 3. (román nyelvű, magyar nyelvű fordítás mellékletével) MNL OL D 191 9156.III.1862.

²¹ *Rátz Ferenc kihallgatási jegyzőkönyve*, Belényes, 1862. jún. 16. MNL OL D 191 9156.III.1862.

részemről azon kijelentéssel, hogy miután én sem magyarul, sem románul olvasni nem tudok, éngem a nyelv kérdése nem érdekeli”. Szasi Ursz tatárfalvi esküdt szerint azzal is igyekezett az esperes hatni rájuk, hogy kijelentette, „felsőbb helyről meghagyatott, hogy hivatalos nyelvül a román nyelvet kérjük”. Maga Rátz egyébként tagadta, hogy ő rendelte volna magához a községi elöljárókat, azt állította, körlevele alapján azok maguk keresték fel. Ezeknél a községeknél a vizsgálat visszaélés nyomára bukkant: három veresfalvi lakos azt vallotta, hogy nevét és a keresztet a tudta nélkül írták rá a nyomtatványra, s ez Szombatság esetében is előfordult. Továbbá a veresfalvi listán szerepelt egy korábban már meghalt, valamint egy ott ismeretlen személy neve is.

Nem Paál volt az egyetlen hivatalnok, aki szóba került a vallomásokban. A robogányi (Robogány-Lazúr, Răbăgani) jegyző, Papp Miklós „izgatásait” is megnevezte a szombatsági kerület községeinek (Szombatság, Veresfalva, Csékehodos [Hogyis, Ogești] és Kapocsány [Copăceni]) körjegyzője. Hajdu Lajos is tudni vélte, hogy Papp községről községre járva egy-két községbeli lakos befolyásával „anélkül, hogy többi lakosokkal csak beszélt volna is, sőt többnyire a lelkészeket is mellőzve, készítette a községek nevében” a jegyzőkönyveket. Sőt, azzal hitegette az embereket, hogy majd az új „román ajkú jegyzők az adónak katonai végrehajtásai behajtására segédkezet nyújtani nem fognak”. Nem tudjuk, mennyire hitelesek az értesülések, hiszen láttuk, ezek közül két község esetében inkább Rátz volt a fő szervező.²²

Ambrus kihallgatta az érintett községek körjegyzőit is (Éder János, római katolikus, bondoraszói kerület; Szilágyi Ambrus, református, szombatsági kerület), akik ugyan sok információval szolgáltak, de láthatólag csak másodkézből, maguk semmilyen módon nem voltak beavatva az akciókba, ami persze nem csoda, hiszen a felekezetiükből arra következtethetünk, hogy magyar nemzetiségűek voltak, s mivel a konfliktusok láttán 1862 őszén Pálffy elrendelte, hogy a megyék írják össze a jegyzők nyelvtudását, tudjuk róluk, hogy – Papp Miklóssal ellentétben – bár mindketten „beszéltek” románul, de „írni” csak magyarul (illetve egyikük magyarul és németül) tudtak.²³ Őket igen érzékenyen érinthette a községek határozata, hiszen a jegyzők voltak hivatottak a helyi elöljáróság iratait fogalmazni.

A legnagyobb felháborodást kiváltó akció azonban május 19-én következett Belényesen. Rátz esperes és a helyi görögkatolikus gimnázium tanárai előzetesen nem értesítették a bírót és a városvezetőket, de néhány helyi román polgárral, jobbára tanácstaggal az oldalukon (az aláírt jegyzőkönyvön 21 aláírás szerepel) megjelentek a városházán. Horvát Demeter görögkatolikus vallású városbíró 1848 és 1860 között már betöltötte a bírói tisztséget, de 1861-ben, amikor egy évtized után újra bírót választhattak, kisebbségben maradt (ahogyan azt a belényesi magyar panaszosok nem felejtették el megemlíteni, összesen egy szavazatot kapott – ami arra vallott, hogy a helyi román lakosság körében sem volt népszerű). A Schmerling-provizórium beköszöntével Paál főszolgabíró újra Horvátot nevezte ki bírónak. A nem várt küldöttség teljesen meglepte őt – a rajtaütés nyilvánvalóan előre kitervelt stratégia

²² *Hajdu jelentése Pálffyhoz*, Nagyvárad, 1862. jún. 5. (másolat) MNL OL D 191 9156.III.1862.

²³ *Hajdu jelentése Pálffyhoz*, Nagyvárad, 1862. dec. 20. MNL OL D 191 19 223.III.1862.

volt. A tanácssteremben Rátz vitte a szót, elmondta, hogy „miután Ófelsége minden nemzetiségnek a maga nyelve használatát legkegyelmesebben megengedte, [szükséges, hogy] ők is a román nyelvet hivatalos nyelvvé emeljék”, azután felolvasta a nyomtatott jegyzőkönyvet. Horvát igyekezett ellenállni azzal: egy nappal korábban tudnia kellett volna erről, hogy a magyar esküdteket is értesítse. De többen azt mondták, „az éppen nem szükséges, mert miután ez idő szerént a hivatalos nyelv a magyar, arra gondolni sem lehet, hogy ők a románok kívánatába beleegyezzenek, és így azoknak jelenléte csak szóváltás és civódásra szolgáltatna alkalmat”. Az egyik városi esküdt még arra is emlékezni vélt, hogy a bíró mégiscsak elküldött Benedek Ferenc jegyzőért és valamelyik magyar esküdtért, de azok nem jelentek meg. Egy másik tanú, Horá Florián városi aljegyző szerint viszont Kőváry Tivadar iskolaigazgató megfenyegette Horvátot, ha nem írja alá a jegyzőkönyvet, bevádolják a főispáni helytartónál, hogy nem engedelmeskedik a felsőbb rendeleteknek. Ezt követően Rátz volt az, aki a nyomtatványon kitöltötte a város nevét és a dátumot, majd sorra aláírták azt a jelenlevők, Horvát pedig rányomta a város pecsétjét. Horvát nem tudta, hogy a főszolgabíró vajon tudott-e előzetesen az akcióról, ő mindenestre nem jelentette neki utólag sem a határozatot, mint mondta, „eszembe sem jutott, hogy azt be kellene jelenteni”. Fellépésüket az akció szervezői azzal indokolták, hogy a város lakosai között többségben vannak a románok, ez jogosította fel őket a határozatra. Ambrus természetesen bekérte az 1857-es népességösszeírás felekezeti adatait, illetve egy 1861-ben végzett, felekezetek és nemzetiségek szerinti helyi összeírást.²⁴ Ez utóbbi 958 magyar és 787 román lakost tartott számon, míg a választójoggal rendelkezők száma 163, illetve 112 fő volt. Az adatok világosan jelzik a konfliktus forrását: igen kiegyenlített viszonyokat látunk, csekély magyar többséggel. Ugyanakkor erős és öntudatos helyi román helyi értelmiség lakott itt, köszönhetően a román tannyelvű gimnáziumnak és az esperesi székhelynek. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a jegyzőkönyvmozgalom egészében a belényesi példa inkább kivétel – az abban érintett községek nagy többsége vagy teljes egészében, vagy túlnyomórészt román lakossággal bírt.²⁵

Amikor május végén Pálffy a megyében járt, figyelmeztette Paál szolgabíró, illetve az előtte tisztelgő román küldöttséget, hogy a községek a hivatali nyelv kérdésében ugyan kérvénnyel fordulhatnak a járási, illetve megyei hivatalhoz, de önhatalmúlag határozatokat nem hozhatnak. Paál ennek ellenére május 31-én sietve valamennyi község határozatát írásban is tudomásul vette, engedélyezte a román nyelvre való átállást, utasította a körjegyzőket, hogy a „rendelet napjától kezdve községeikben a községeket és egyes embereket érdeklő minden ügyeket, a jegyzőkönyveket egyedül román nyelven vezessenek [!], s valamint véle, úgy a szakaszbeli tisztviselőkkel is román nyelven levelezzenek, és 8 napi határidőt rendelt az iránti nyilatkozatra, ha vajon képesek-e hivatalukat minden hátramaradás nélkül román

²⁴ „Kimutatás Belényes város népességéről – az 1857. március 23-án kelt l. f. nyílt parancsnál fogva végrehajtott népszámlálás alapján”, „Kimutatás Belényes város népességéről 1861. évben az előljáróság által végrehajtott összeírások alapján”. MNL OL D 191 9156.III.1862.

²⁵ Vö. „Szám szerinti kimutatása a nemzetiségeknek és az ügykezelési nyelvnek községek szerint”, keltezés nélkül. MNL OL D 191 10 055.III.1862.

nyelven vezetni”. Paál határozatának az érvényét azonban Hofbauer június elején felsőbb utasításig felfüggesztette.²⁶

Miután Ambrus vizsgálódni kezdett, mentőakciók indultak. Szikszay például június 2-án második alkalommal is felkereste Kebeds községet, mégpedig az előbbieken már említett kocsmárost. Azt kérdezte tőle, „csinált-e ő múltkori Kebedsen létekor valami zenebonát vagy rosszat, mire én és több lakos társaim azt feleltük, hogy semmi rosszat nem tett”, s a helyiek elmondták neki, hogy Rátz esperes felszólítására „ez érdemben már bizonyítványt is állítottunk ki”. Azaz Rátz aktívan részt vett a mentőakcióban, láthatólag igyekezett magára vállalni a felelősséget, kihallgatása alkalmával is kijelentette:

„a román nyelvügyet ezután is partolni [!] fogom, és Ő Császári és Apostoli Királyi Felsege által a népnek e részben adományozott jogát törvényes úton érvényesíteni is igyekezek”.

A vizsgálat eredményeképpen a főszolgabíró át helyezték a megyei törvényszékhez ülnöknek. Ez a megoldás a nagyváradai rendőrigazgatóság jelentése szerint megnyugtatta a kedélyeket.²⁷ Hajdu is elégedetten állapította meg, hogy sikerült megakadályozni „a román nyelvnek törvénybe ütköző módon megkísértett behozatalát”-t, Szikszay pedig felhagyott az izgatásokkal, „magához tért”, így „szembeötlőleg lankadni kezd” a mozgalom. Kérte, Pálffy rendelkezzen arról, hogy Rátzot is helyezték át más esperességbe. De, tette hozzá, esetleges utódja ne Papp János, a korábbi esperes legyen, mert akkor féltő, hogy az izgatások, „habár más színben és alakban, de újfenn [!] előidézethetnének”.²⁸ A községek lakosainak nemzetiségéről és nyelvéről készült, már említett összeírás tanúbizonysága szerint valamennyi érintett községben a magyar maradt a hivatali nyelv, a mozgalom ebben a megyében sikertelenül zárult.²⁹

A MOZGALOM TÉTJE – PRÓ ÉS KONTRA

A hatósági álláspontot jól megvilágítja a Temes megyei vezető véleménye, mely szerint a községi határozatok „oda mutatnak, hogy a községek jogkörüket vagy nem ösmerik vagy ösmerni nem akarván Magyarország állami jogai ellen fellázadási mozgalomba[n] vannak; mert gyűléseket politikai kérdések elhatározása végett tartani nem volt szabad; mert azon kérdés, minő nyelvet fognak a községek a felsőbb hatóságok irányában hivatalosan használni, az országgyűlés törvényes

²⁶ *Hajdu jelentései Pálffyhoz*, Nagyvárad, 1862. jún. 5., jún. 7. (másolatok). MNL OL D 191 156.III.1862.

²⁷ *Jelentés a nagyváradai rendőrigazgatóságtól a helytartótanács elnökségéhez*, Nagyvárad, 1862. júl. 9. MNL OL D 191 9156.III.1862.

²⁸ *Hajdu jelentése Pálffyhoz*, Nagyvárad, 1862. aug. 19. MNL OL D 191 9156.III.1862.

²⁹ „*Szám szerinti kimutatása a nemzetiségeknek és az ügykezelési nyelvnek községek szerint*”. MNL OL D 191 10 055.III.1862.

köréhez tartozik; mert a járásbeli tisztviselőség mellőzésével az efféle Manifestumokat, minden folyamodás nélkül, maggyasabb (!) helyekre egyenesen és közvetlenül felterjeszteni vagy azokkal csak mintegy tudatni az alárendeltség elleni vakmerő jogtörés”.³⁰ Azaz a község jogosult nyelvét megválasztani, de csak a hatóságok által meghatározott módon és azok által ellenőrzött formában; a határozat nem terjedhet ki a megyei hatóságokkal való kapcsolattartás nyelvére, s a községi határozatok a járási, megyei hivatalnokok jóváhagyásával léphetnek csak hatályba.

Mi motiválta a mozgalom szervezőit? Amikor 1862 nyarán elkészültek a megyei kimutatások a községek nemzetiségi összetételéről és ügykezelési nyelvükről, az érintett négy megyében a következő volt a helyzet:

- Arad megyében a 29 magyar, 7 német, 148 román és 8 vegyes község közül 80 magyar, 3 német, 109 pedig román nyelven intézte ügyeit.
- Bihar megyében a 136 magyar, 340 román és 31 vegyes község közül 471 magyar, 32 román, 4 község pedig magyar–román nyelvű helyi ügyintézkést folytatott.
- Temes megyében a 3 magyar, 38 német, 12 szerb, 123 román és 19 vegyes lakosságú község közül 57 magyar, 38 német, 5 szerb, 84 román, 11 pedig vegyes ügykezelési nyelvű volt.
- Torontál megyében pedig az 58 magyar, 59 német, 3 horvát, 17 szerb, 14 román és 28 vegyes lakosságú község közül 72 magyar, 61 német, 2 horvát, 12 szerb, 4 román, 28 vegyes hivatali nyelvet jelentett.³¹

Ezek az adatok már tükrözik a tavaszi jegyzőkönyvakció eredményeit, látható, hogy ezzel együtt is a magyar ügykezelési nyelv széles körben általános volt a nem magyar lakosságú településeken. De a belényesihez hasonló konfliktus elszórtan máshol is előfordult, Arad megyében például Borossebes mezőváros magyar lakosai emeltek panaszt a román nyelv ügykezelési nyelvvé nyilvánítása ellen.³²

A határozatok emellett, mint láttuk, kiterjedtek a járási-megyei hivatalokkal való érintkezés nyelvére is. Hajdu szerint például a Belényesi járásban az volt a cél, hogy az egész járást a román hivatali nyelvre állítsák át. A jegyzőket – akik szerinte mind tudtak románul, s a szóbeli érintkezésre a falu lakosaival képesek voltak, de jegyzőkönyvek, hivatalos iratok szerkesztésére románul nem – kényszeríteni akarták a lemondásra, s helyettük falusi román tanítókat megbízni a jegyzői teendőkkal, akik azonban szerinte nem alkalmasak arra.³³

Ez a pont az, amire hivatkozva a magyar hivatalnokok a mozgalmat Ferenc József 1860. október 20-i határozatainak önkényes túlterjesztéseként értelmezték: ugyanis a vitatott kérdés az volt a következő években is, hogy csak a községekkel közvetlenül érintkező járási hivatalok kötelesek-e a községekhez intézett iratokat

³⁰ Szabó Antal körirata a főszigabírókhoz, Temesvár, 1862. febr. 28. MNL OL D 191 5398.III.1862.

³¹ „Szám szerinti kimutatása a nemzetiségeknek és az ügykezelési nyelvnek községek szerint”. MNL OL D 191 10 055.III.1862.

³² A városban 600 magyar, 825 román és 288 német lakos élt. Hofbauer jelentése Pálffyhoz, Arad, 1862. jún. 6. MNL OL D 191 10 055.III.1862.

³³ Hajdu jelentései Pálffyhoz, Nagyvárad, 1862. jún. 5., jún. 7. (másolatok). MNL OL D 191 156. III.1862.

azok nyelvén fogalmazni, vagy a megyei hatóságok (sőt, az országos hatóságok) is kötelezhető-e erre – a vármegyei tiszttviselők kötelesek-e a községektől és jegyzőktől román nyelvű jelentéseket és községi számadásokat magyar nyelvű fordítás nélkül is elfogadni –, ami viszont a magyar álláspont szerint ellenkezett azzal az október 20-i határozattal, hogy Magyarországon helyreáll a magyar hivatali nyelv használata, ahogy egész járások ügyvitelében a magyar nyelv mellőzéséről is ez mondható el.

Továbbá nyilvánvalóan kérdéses lehetett, hogy a benyújtott jegyzőkönyvek valóban az adott települések lakosságának akaratát tükrözik-e. Azokon csak kisebb részben szerepeltek saját kezű aláírások, a túlnyomó többség neve mellett kereszt jelezte: viselője nem írástudó. Márpedig ilyen viszonyok között a lakossági ügyintézés természetesen szóban folyt a községben „divatozó” nyelven. A helyi ügykezelési nyelv a lakosok többsége – de a falusi bírók tekintélyes része számára is – inkább csak szimbolikus jelentőségű lehetett. A lippai járási szolgabíró jegyzi fel, hogy a vizsgálat során a belencei lakosok között egyet talált, aki kijelentette:

„[...] bizon ő szeretné azt, ha román nyelv használata léptettetnék életbe, minek következtében azon kérdést intéztem hozzá, hogy tudna-e oláhuul írni s olvasni, válaszolá, hogy nem, minek folytán viszonzválaszt adtam nékie, miképp ha csakugyan sem egyik, sem másik nyelven írni nem tud, azon esetben részéről is mindegy lehet, bárminő nyelv használtassék is, miben ő is megnyugodott.”³⁴

Az uralkodói kabineti irat tartalmazta azt, hogy a községek dönthetnek saját nyelvükről, de hogy milyen kör, milyen módon, milyen eljárásrend szerint, azt már semmi sem szabályozta, ami a helyi román egyházi és világi értelmiség számára tág értelmezési lehetőséget biztosított, s akaratukat általános lakossági akaratként prezentálták. A magyar hivatalnoki kar azonban, ahol elég erősnek érezte magát, kétségbe vonta ezen határozatok legitimitását, vagy egyszerűen tudomásul vették azokat a község belső ügyeire, de csak arra vonatkozóan.

Természetesen nyugtalanító tényezőként mindenhol felvetődött a kérdés: hol rejtőzködik és ki a játékmester? Hol a mozgalom szervezeti központja? A helyi terjesztők, egyháziak és világiak egyaránt, mind azt állították, a jegyzőkönyveket postán kapták ismeretlen személytől. Ugyanakkor a nyomtatott szövegbe beiktatott kézírásos rész árulkodó: a tartalmilag azonos egy mondat ugyanis a különböző megyékben nem teljesen egyforma szövegezésű, azaz nem az ismeretlen központban vezették fel a nyomtatványra, ami arra vall, a megyei központoknak mindenképp kommunikálniuk kellett a jegyzőkönyvek eredeti terjesztőivel. A hatóságok zavarát tükrözi a jelentésekbe foglalt sokféle vélekedés: Hofbauer kezdetben úgy nyilatkozott, a nyomtatványok biztosan az aradi „román Kasino-egylet név alatt tartatni szokott román gyülekezet műhelyében készültek”. Később már úgy látta, a mozgalom olyan megyékből „látszik átszivárgottnak”, ahol a román nyelvet bevezették

³⁴ A lippai járás főszolgabírójának jelentése Szabóhoz, Lippa, 1862. máj. 10. MNL OL D 191 9156. III.1862.

a megyei ügyintézésbe, azaz Zaránd megyéből.³⁵ Hajdu viszont úgy vélte, azok Erdélyből vagy „Oláhország”-ból hozták be.³⁶ A Temes megyei kormányzó egyértelműen úgy foglalt állást, hogy az összes román mozgalmak vezetője „köztudomás szerint Mocsonyi András úr légyen”.³⁷ Ha térképre vetítjük a mozgalomban érintett területeket, kirajzolódik, hogy Bihar, Temes és Torontál megyéknek Arad megyével érintkező járásai voltak érintettek (ami persze részben a román lakosság földrajzi elhelyezkedésével is magyarázható). Pálffy helytartó jól körülírta a nyomozások eredményét: „semmi pozitív eredményre eddigelé nem vezettek”, s 1862. szeptember végén úgy látta, nem is fognak vezetni, folytatásuk csak a „némileg csillapult kedélyek” ismételt fölzaklatásához vezetnének, s a vizsgálat lezárását indítványozta.³⁸ Forgách szeptember 6-i előterjesztésében beszámolt a különböző feltételezésekről, egyetlen biztos pontként azt jelölve meg, hogy jórészt román lelkészek álltak a szervezés élén. Ferenc József szeptember 30-án tudomásul vette a jelentést. Forgách azután Pálffy azzal a „bizalmas felszólítással” értesítette erről, hogy „a közcsend és béke tekintetéből ezen izgatásokat, amennyiben esetleg előfordulnának tovább is, figyelemmel kíséрни s azok megszüntetésére alkalmas módon hatni ne terheltecsék”.³⁹

1862. szeptember végén Pálffy utasította Hofbauert, hogy közölje a tavaszi uralkodói memorandum benyújtóival Ferenc József határozatát, de azt is, hogy minden ezen túlmenő panaszuknak Ferenc József nem adott helyt.⁴⁰ Ezzel egy időben levélben fordult a lugosi görögkatolikus, valamint az aradi, a temesvári és a verseci görögkeleti püspökökhöz. Eljuttatta hozzájuk az uralkodói döntés nyomán kiadott körrendeletét, aminek végrehajtásához kérte a támogatásukat. Az aradi püspöknek szóló levélre azonban ráírta, igényli, hogy a püspök a nyelv dolgában Belényes vidékére, az ottani görögkeleti lelkészekre, név szerint pedig Rátz Ferencre terjessze ki a figyelmét, mivel a kívánatos enyhüléshez „a lelkészek nem kis mértékben üdvösen s hathatósan befolyни képesek”.⁴¹ A következő év elején pedig bizalmas levélben fordult Dobra Sándor lugosi görögkatolikus püspökhöz, melyben elismerését fejezte ki azért, hogy az aláírásgyűjtő mozgalmat nem pártolta, s a helyi akciók „tapintatlan voltát s helytelenségét” elismerte azzal, hogy a kérvényt maga nem írta alá. Másrészt azonban hozzátette, „nem lehet nem hibáztatnom”, ha egyházi férfiak kormányzati ügyekben, „a nemzetiséг védelmének ürügye alatt” hagyják eszközként

³⁵ Hofbauer jelentése Pálffyhoz, Arad, 1862. márc. 16. MNL OL D 191 5398.III.1862., Palik-Ucsevny Péter, Torontál megye főispáni helytartója jelentése Pálffyhoz, keltezés nélkül, Hofbauer jelentése a helytartótanácsához, Arad, 1862. jún. 10. MNL OL D 191 9156.III.1862.

³⁶ Hajdu jelentései Pálffyhoz, Nagyvárad, 1862. jún. 9., aug. 19. MNL OL D 191 9156.III.1862.

³⁷ Szabó jelentése Pálffyhoz, Temesvár, 1862. június 1. MNL OL D 191 9156.III.1862. Andrei Mocioni (1812–1880) a román nemzeti mozgalom vezetője az 1860-as években.

³⁸ Pálffy levélfogalmazványa Forgáchhoz, Buda, 1862. szept. 24. MNL OL D 191 9156.III.1862.

³⁹ A magyar kancellária előterjesztése az uralkodó számára, 1862. szept. 6. HHStA Kabinettskantzlei, Vortráge, K. Z. 2784/1862., Forgách leirata Pálffyhoz, Bécs, 1862. okt. 5. MNL OL D 191 9156.III.1862.

⁴⁰ Pálffy levélfogalmazványa Hofbauerhez, Buda, 1862. szept. 24. MNL OL D 191 9156.III.1862.

⁴¹ Pálffy levélfogalmazványa a lugosi görög egyesült, valamint az aradi, temesvári és verseci görög nem egyesült püspökökhöz, Buda, 1862. szept. 24. MNL OL D 191 9156.III.1862.

felhasználni magukat, „s hivatásuk félreismerésével a kedélyek nyugtalanítását szítani nem áthatják”⁴²

Nyugvópontra persze mindezzel nem jutott sem a helyi hivatali nyelvhasználat, sem a megyei hivatalnoki karok összetételének ügye – de az 1862 elején indult jegyzőkönyvakció végleg lezárult. Nem ismerünk hivatalos összegzést az érintett községek számáról, de a nyomásgyakorlás, ha nem is minden megyében, de összességében sikerrel járt.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) Abszolutizmus kori levéltár D 185
Magyar királyi udvari kancellária, elnöki iratok
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levélár (MNL OL) Abszolutizmus kori levéltár D 191
Magyar királyi helytartótanács, elnöki iratok
- Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (ÖStA HHStA) Kabinettsarchiv, Jüngere Staatsrat, Gremial
- Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (ÖStA HHStA) Kabinettskanzlei, Vorträge

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csernus-Lukács Szilveszter: Utak a nemzetiségi törvénycikkig. In: Dr. Keresztes Gábor (szerk.): *Tavaszi szél – Spring wind*. IV. Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2016. 363–374.
- Csernus-Lukács Szilveszter: Felírási javaslat a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában, 1862. *Századok*, 2017/1. 189–200.
- Deák Ágnes: Kísérlet a hivatali nyelvhasználat szabályozására Magyarországon (1865). *Történelmi Szemle*, 2019/4. 681–701.
- Malfèr, Stefan: „Empfangen, nicht verstanden”. (Überlegungen zur Nationalitätenfrage und zu einem Nationalitätengesetz für Ungarn in der Zeit des Provisoriums.) In: Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. – Verbürgerlichung in Mitteleuropa. Festschrift für Péter Hanák zum 70. Geburtstag*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1991. 169–180.

---

⁴² Pálffy levélfogalmazványa Dobra Sándor görögkatolikus püspökhöz, Buda, 1863. jan. 10. („saját kezüleg” jelzéssel) MNL OL D 191 415.III.1863.

A törvények hivatalos fordításai a Magyarországon „divatozó nyelvekre” a dualizmus korában

A hivatalos nyelv, a hivatali nyelvhasználat, a nyelvi jogok szabályozásának kérdését az utóbbi időben több tanulmány is vizsgálta.¹ Jelen írás egyetlen kérdésre koncentrálna: a törvények hivatalos fordításának problémájára a dualizmus korában.

A magyar történetírás sokat foglalkozott az 1868. évi nemzetiségi (XLIV.) törvénnyel és annak jelentőségével, de hatására és eredményére nézve a szakirodalomban általában az a sommás megállapítás található, hogy – Cieger András megfogalmazásában, aki a törvény 26. paragrafusának érvényesülését vizsgálta, amely elvileg kulturális autonómiát biztosított a nemzetiségeknek – a nemzetiségi törvény és a benne megfogalmazott liberális elvek végső soron „utópiává váltak”.²

A nemzetiségi törvény első paragrafusa kimondta: „A nemzet politikai egységénél fogva Magyarország államnyelve a magyar levén, a magyar országgyűlés tanácskozásai s ügykezelési nyelve ezentúl is egyedül a magyar; a törvények magyar nyelven alkottatnak, de az országban lakó minden más nemzetiség nyelvén is hiteles fordításban kiadandók”.³ Tanulmányomban ennek az utolsó kitételnek az érvényesülését vizsgálom; azt, hogy milyen lépéseket tettek annak gyakorlatba ültetésére, hogyan mérték fel az igényeket, majd – elsősorban a román fordítások és fordítók kapcsán – a megvalósítás folyamatát vázolom.

A JOGSZABÁLYOK FORDÍTÁSAI A KIEGYEZÉS ELŐTT

A gondolat, hogy a legfontosabb jogszabályokat, illetve azokat, amelyeket az alattvalók tudomására kívántak hozni, hozzáférhetőkké kell tenni az országban beszélt különböző nyelveken, a felvilágosult abszolutizmus kontextusában jelent meg a Habsburg Monarchiában. Az első ilyen rendeletet II. József adta ki 1787-ben, de a törvények fordítása már korábban, még Mária Terézia idejében megkezdődött. Az ő rendeletére összeállított törvénykönyvnek, a *Codex Theresianus*nak 1767 és

¹ A kérdés átfogó áttekintésére l. Nagy Noémi: *A hatalom nyelve – a nyelv hatalma. Nyelvi jog és nyelvpolitika Európa történetében*. Budapest: Dialóg Campus, 2019.

² Cieger András: Kulturális sokszínűség és az „oszthatatlan egységes magyar nemzet” dilemmája a magyar törvényhozásban 1868 után. In: Kovács Kálmán Árpád (szerk.): *Nemzetiségek és törvényhozás Magyarországon*. Budapest: Országház, 2019. 93–104., itt: 104.

³ Az 1868. évi XLIV. törvény: Netjogtár <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=86800044.TV&target-date=&printTitle=1868.+%C3%A9vi+XLIV.+t%C3%B6rv%C3%A9nycik&referer=1000ev> (Leöltés ideje: 2022. július. 23)

1771 között elkészült a cseh és az olasz, majd később Galícia számára a lengyel és latin fordítása is. Ugyancsak II. József idejében, 1782-ben, illetve 1784-ben rendszerezítették a fordítói állásokat a cseh- és morvaországi kormányzések mellett.⁴

Az 1848–1849. évi forradalom során Magyarországon is felmerült a szlovákok részéről a követelés, hogy minden jogszabályt fordítsanak le és hirdessenek ki szlovákul is,⁵ de ennek megvalósítására nem került sor. Ausztriában az 1848. áprilisi Pillersdorf-féle alkotmány biztosította a „néptörzsek” egyenjogúságát, nemzetiségük és nyelvük védelmét; ugyanezt az olasz, úgynevezett oktrojált alkotmány is kimondta. Utóbbi ezt a jogszabályt Magyarországra is kiterjesztette.⁶

A nagy áttörésre a neoabszolutizmus idején került sor, amikor a fordítások egyrészes keretben, szervezett és ellenőrzött formában történtek. A *Reichsgesetz- und Regierungsblatt*, a 'birodalmi törvény- és kormánylap' 1849-től tíz különböző kiadásban jelent meg, többek között magyarul, románul, szlovákul is. A korszak tudatos nyelvi politikáját mutatja az az 1850 júniusában Alexander Bach által kiadott rendelkezés is, hogy a kisszámú magyarországi horvát, szerb és szlovén lakosság számára külön köriratokban kell hozzáférhetővé tenni a fontosabb rendeleteket. Amikor pedig felmerült, hogy a nagyrészt írástudatlan rutének számára ne adjanak ki külön törvénylapot, Bach kifejtette: „senkit sem szabad megfosztani attól a lehetőségtől, hogy az életkörülményeit meghatározó törvényeket megismerje”.⁷

Miután már 1849 őszén kiderült, milyen nehézségekbe ütközik a jogszabályok egyidejű megjelenítése, az 1852. december 27-i pátenis nyomán azontúl a központi hivatalos közlöny németül jelent meg Bécsben – és olaszul Lombardia-Velence számára –, kifejezve ezáltal a birodalom egységét, de minden tartomány számára megjelentettek különböző nyelvű közlönyöket, 'országos törvénylapokat' (*Landesgesetzblatt*). Utóbbiak kiadását 1860-ban beszüntették. Ezt követően a központi hatóságok szabták meg, hogy milyen törvényeket és rendeleteket milyen nyelvekre fordítsanak le. Ezeket aztán különlenyomatok formájában küldték szét.⁸

A *Reichsgesetzblatt* szerkesztősége, amelyet az igazságügyminiszter, Alexander Bach szervezett meg, a hivatalos fordítások központi fóruma volt. Mivel a fordítások a hiányos jogi terminológia következtében sok nyelv esetében komoly nehézségekbe ütköztek, 1849 nyarán az Igazságügyminisztérium keretében egy bizottságot is létrehoztak, amelynek feladata a megfelelő jogi és közigazgatási terminológia kidolgozása volt a szláv nyelvek számára.⁹ A bizottságon belüli szekciók egyes esetek-

⁴ Brauner, Wilhelm: Die Übersetzungen von Gesetzen in der Habsburgmonarchie. *Donau-Institut Working Paper*, No. 7, 2013. 3–7., 12.

⁵ Képegy Imre: A nyelvi jogok szerepe a 19. századi szlovák autonómiaökökérékben. In: Nagy Noémi (szerk.): *Nemzetiségi-nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században*. Budapest: Gondolat, 2020. (Jogtörténeti értekezések, 46.) 119.

⁶ Nagy Noémi: Variációk egy témára: a nemzetiségi-nyelvi egyenjogúság szabályozási formái az Osztrák–Magyar Monarchiában. In: uő: *Nemzetiségi-nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században*. Budapest, Gondolat, 2020. (Jogtörténeti értekezések 46.) 172.

⁷ Idézi Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás”. *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Budapest: Osiris, 2000. 196.

⁸ Uo. 193–194.

⁹ Wolf, Michaela: *Die vielsprachige Seele Kakaniens. Übersetzen und Dolmetschen in der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*. Wien – Köln – Weimar: Böhlau, 2012. 145–146.

ben nemcsak a jogi terminológiát dolgozták ki vagy alakították át, hanem a nyelvi kodifikációval is foglalkozniuk kellett.¹⁰ August Treboniu Laurian, Ioan Maiorescu és Florian Aaron például egy egységes román terminológia megteremtésén fáradoztak a Birodalom különböző tartományaiban élő románok számára. Ez nem volt egyszerű feladat, Magyarországról és Erdélyből gyakoriak voltak a panaszok, hogy a túlságosan latinizáló nyelvezet nehezen érthető. Így például Biharból jelentették, hogy sem a román papok, sem a jegyzők nem értik a törvények és rendeletek román szövegét, ezért inkább a magyar változatot használják, amelyet aztán ők fordítanak és magyaráznak a parasztoknak. A román lap 1851-től latin betűs változatban jelent meg, de nehézséget okozott az új helyesírás kidolgozása.¹¹

A szlovák nyelv esetében szintén különböző dialektusok és különböző irodalmi nyelvi variánsok léteztek, és felmerült a cseh nyelvhez való viszony kérdése. A nyelvi norma körül éles vita bontakozott ki: csehszlovák vagy önálló szlovák nyelv legyen-e, és utóbbi esetében melyik nyelvváltozat alapján. Végül egy csehhez közeli változatot, az ún. ’őszlovákot’ fogadták el, és ezen jelent meg a hivatalos lap, a *Slovenské noviny*. A panaszok nyomán, hogy a lakosság nem érti ezt a nyelvet, kivizsgálásra került sor, de a hivatalos lap szerkesztője szerint nem a nyelv, hanem a nehéz jogi szövegek jelentették a problémát. A panaszok annak ellenére tovább érkeztek, hogy szlávellenességet, illetve a magyarok mesterkedését sejtették mögöttük.¹²

A bukovinai helyzetet részletesen elemezte Iulia-Elena Zup, aki bemutatta a *Reichsgesetzblatt* fordítóirodájának tevékenységét, s a legfontosabb fordítókat, akik közül kiemelkedett Eudoxiu Hurmuzachi. A román jogi nyelv fejlődésében a *Reichsgesetzblatt* fordítása (*Foaia legilor imperiale*) mellett 1850-től nagy szerepet játszott a tartományi törvények tára, a *Landesgesetzblatt* helyi változata, a *Foaia legilor provinciale* (1918 szeptemberéig többször változott a címe).¹³ Emellett szótárakat és különböző segédanyagokat is összeállítottak a közigazgatásban dolgozó hivatalnokok számára.¹⁴ Az további kutatás tárgya lehetne, hogy ezek mennyiben befolyásolták a magyarországi román fordításokat.

Az Októberi Diploma (1860) nyomán Magyarországon újra a magyar törvények léptek életbe, Erdélyben azonban továbbra is a neoabszolutizmus korában bevezetett ausztriai törvények maradtak hatályban, és – bár konfliktusok árán – a három erdélyi nyelv hivatali használata terén is újabb lépésekre került sor.¹⁵ Magyarországon visszaállították a magyar hivatali nyelvet is, de néhány törvényhatóságban a nemzetiségi nyelvek is fontos jogosultságokat nyertek a közigazgatásban, például Zaránd és Krassó vármegyékben, valamint Kővár vidékén a tanácskozás nyelve román volt, a jegyzőkönyveket pedig két nyelven – magyarul és románul – vezették, és egy 1861. május

¹⁰ Deák, 2000. 194.

¹¹ Uo. 196–197.

¹² Uo.

¹³ 1863–1918 között *Foae de legi și ordinăciuni pentru ducatul Bucovinei* címen jelent meg. Zup, Iulia-Elena: *Traducerile legislației austriece în Bucovina habsburgică (1775–1918)*. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015. 162.

¹⁴ Uo. 45–46.

¹⁵ Pál Judit: A hivatalos nyelv és a hivatali nyelvhasználat kérdése Erdélyben a 19. század közepén. *Regio*. 2005/1. 3–26.

18-i kancelláriai rendelet értelmében ezt irányadóul kellett tekinteni más törvényhatóságok számára is. Az uralkodó többször sürgette a hivatalos nyelvhasználat átfogó szabályozását, de erre végül is a kiegyezésig nem került sor.¹⁶

Birodalmi szinten 1861 augusztusában a minisztertanács mintegy gesztusként döntött az összes törvénynek a Monarchiában beszélt nyelvekre való lefordításáról. A birodalmi törvénylap, a *Reichsgesetzblatt* továbbra is német nyelvű maradt, de a fordítások mellett távlatilag azt is kilátásba helyezték, hogy visszatérnek az 1849. március 4-i uralkodói pátensben meghatározott többnyelvűséghez.¹⁷ A soknyelvűség gyakorlatát erősítette meg Ciszlajtániában az 1867. évi alkotmány 19. paragrafusa. Ennek nyomán 1869. június 10-én törvény rendelkezett a törvények és rendeletek azonnali lefordításáról az Ausztriában honos „néptörzsek” nyelvére.¹⁸ Magyarországon a nemzetiségi törvény szabályozta a nemzetiségek nyelvi jogait.¹⁹ Ennek első paragrafusa tartalmazta a fent említett kitétel, hogy a törvényeket hiteles fordításban ki kell adni „az országban lakó minden más nemzetiség nyelvén”.

A FORDÍTÓ OSZTÁLY MEGSZERVEZÉSE

A kiegyezés után, a politikai rendszer átalakulásának függvényében számos hagyományos jogszokás és gyakorlat változott meg, így többek között a törvények kihirdetésének a módja is. Az 1848 előtti korszakban az uralkodó által aláírt példányokat megkapta minden törvényhatóság, és azt a közgyűlésen ünnepélyesen kihirdették. A kiegyezés után az 1868. évi III. törvény szabályozta a kérdést, és kimondta, hogy az uralkodó által szentesített és az országgyűlés mindkét házában kihirdetett törvény „az e végre alapítandó országos törvénytárban a kormány által azonnal köztudomásra hozatik”.²⁰ Már ez a törvény rögzítette – az előző időszak gyakorlatának folytatásaként –, hogy a kormány „gondoskodni fog, hogy minden törvény, kihirdetése után azonnal, a magyar korona országaiban divatozó nyelveken hiteles fordításokban is köztudomásra hozassék, s az illető törvényhatóságoknak megküldessék”.²¹

Nemcsak a törvények hivatalos fordítása, hanem a külföldi hatóságoktól jött megkeresések, a kapcsolattartás, a tájékozódás, a külföldi 'agitátoroktól', valamint a nyomtatványok általi nemzetiségi propagandától való félelem, valamint a külföldi

¹⁶ Deák Ágnes: Kísérlet a hivatali nyelvhasználat szabályozására Magyarországon 1865-ben. *Történelmi Szemle*, 2019/4. 681–701.

¹⁷ Deák Ágnes: Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei. *Magyar Kisebbség*, 2009/1–2. 228.

¹⁸ Wolf, 2012. 156–159.

¹⁹ A nemzetiségi törvényről: 140 év kisebbségi törvényhozása Közép- és Kelet-Európában. *Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai szemle*, Új sorozat. 2009/1–2. 1–366.

²⁰ Az 1868. évi III. törvény 1. §. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800003.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D28> (Letöltés ideje: 2022. július 23.) A korszak kezdetén a hivatalos közlöny szerepét betöltő *Budapesti Közlöny* szerkesztősége adta ki a *Magyarországi Rendeletek Tárá*t (1867–1868-ban *Magyarországi Törvények és Rendeletek Tára*); ezt a munkát 1883-tól az Országos Törvénytár Szerkesztősége vette át. L. még Kiss Elemér (szerk.): *A Magyar Hivatalos Közlöny 150 éve. 1848–1998*. Budapest: Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 1998.

²¹ Az 1868. évi III. törvény 8. §.

sajtó rendszeres szemlélésének igénye is hozzájárult ahhoz, hogy a kormány tervezet dolgozott ki egy „központi fordítási osztály” felállításáról. A Miniszterelnökségen részben állandó alkalmazású hivatalnokokból, részben pedig alkalmi bedolgozókból kellett összeállnia annak az osztálynak, a kezdeti elképzelés szerint a sajtóosztály kiegészítő részeként, amelynek elsődleges feladata a kormányközegek részére hivatalos fordítások készítése, valamint a törvények hiteles fordítása volt. Wenckheim Béla belügyminiszter már 1867 decemberében azzal a kérdéssel fordult minisztertársaihoz, hogy jelezzék, „mely nyelvekre fordítás szüksége fordul elő leginkább”, ezek mennyi munkaerőt igényelnek, és vannak-e olyan fordítók, „kik hivatalos minőségben ott alkalmazva nem lévén, a felállítandó fordító hivatalban lennének elhelyezhetők”.²²

A fordító osztály felállítását a Minisztertanács 1868. október 13-i ülésén fogadták el.²³ Működését a következő évben kezdte meg; szabályzatát 1869 márciusában tették közzé: „Az osztály élén egy főnök áll miniszteri titkári ranggal és fizetéssel, mellé adatik három fordító (Translator) fogalmazói ranggal és fizetéssel, kiknek idősbje a főnököt esetleg helyettesíti, egy segédfordító (Translator-Substitut) segédfogalmazói ranggal és fizetéssel, végre a kezelés vezetésére egy hivaltalst és egy szolgál”. Ezenkívül „egyéb fordítások eszközésével az egyes minisztériumok kebelében alkalmazott kellő nyelv s tárgyismerettel bíró és erre önként ajánlkozó tisztviselők, ezek hiányában pedig megbízható magánegyének külön díj mellett vétetnek fel”.²⁴ A szabályzat rögzítette az eljárásrendet és díjazást is. A fordító osztály kimutatása szerint 1872-ben a legnagyobb megrendelők „a Kereskedelmi Minisztérium, a Főügyészség és a Kincstári Ügyek Igazgatósága volt, s a legtöbb fordítás román, horvát és szerb nyelvre történt”.²⁵ Ezek között voltak a Naszód vidék csak románul felterjesztett közgyűlési jegyzőkönyveiből készített magyar kivonatok,²⁶ de román választási anyagot, nemzetiségi szempontból gyanúsnak, veszélyesnek tartott iratokat is fordítottak, például az abrudés veresbányai román választók 1872. július 4-i határozatát.²⁷

Az osztályt többször átszervezték, hol önállóan, hol a sajtóosztállyal egyesítve működött. 1879 és 1892 között az egyesített osztály két alosztállyal, majd 1892-től 1906-ig ismét önálló osztályként funkcionált.²⁸ A későbbiekben így szabták meg ügkörét: a) „a minisztertanács, a minisztériumok vagy egyéb közhatóságok részéről beérkezett idegen nyelvű ügyiratoknak az állam hivatalos nyelvére, vagy a magyar nyelvű iratoknak a kijelölt hazai vagy külföldi idegen nyelvekre való fordítása”; b) „A belföldi nemzetiségi sajtó ellenőrzése, úgy ezen lapokból, mint az idegen nyelvű

²² Idézi Szoták Szilvia: 1869-től napjainkig – a 150 éves állami fordítószolgálat története. In: uő (szerk.): *150 éves az állami fordítószolgálat*. Budapest: OFFI Zrt., 2019. 15–47., itt: 20. Egy fordítóiroda felállítása már az 1867. július 17-i minisztertanácson is szóba került. MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1867. júl. 17. 42. ülés, 8. pont.

²³ MNL OL K 27, 1868. okt. 13. 42. ülés, 1. pont. Ekkor fogadták el a költségvetését is, mégpedig a javasolt 8110 forint állandó költség és 4000 forint átalány helyett a következő évi költségvetésbe 16 ezer forintot javasoltak erre a célra.

²⁴ Idézi Szoták, 2019. 21.

²⁵ Uo.

²⁶ MNL OL K 150 Belügyminisztérium. Általános iratok, 1872-II-2-26668.

²⁷ Uo. 1872-II-10-21989.

²⁸ Székely Vera: *A központi államigazgatás tisztviselői a dualizmus korában*. Kézirat. Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1980. 18.

külföldi hírlapokból informatív lapszemlék, valamint idegen nyelvű röpiratokból, könyvekből kivonatok készítése és azok tartalmáról jelentéstétel”.²⁹ Itt tehát már nem szerepelt külön tételként a törvények fordítása.

A szervezést követően a fordító osztály főnöke Ferencz József ügyvéd, a pesti egyetemen a szláv nyelvek tanára lett miniszteri titkári rangban, aki 1867-ben került a Miniszterelnökségre a nemzetiségi sajtó szemlélőjeként.³⁰ Ferencz így fogalmazta meg az osztály hivatását: a „haza néprazi alkatánál fogva” az „egyfelől az ország megannyi ajkú nemzetiségeinek népszéldéje (observatorium), másfelől – gyakorló nyelvtudós testület”.³¹ Mivel az osztály munkáját kritika is érte, Ferencz igyekezett hangsúlyozni, hogy 50-60 lap szemlélését, emellett közel húsz nyelvről sok száz ívnyi törvény, rendelet, szerződés, anyakönyv, végrendelet és más irat fordítását végzik.

Ferencz József halála (1878) után Farkas Jenő lett a fordítóiroda főnöke – 1879-ben még ideiglenesen –, 1883-ban őt osztálytanácsosi címmel és jelleggel ruházták fel, 1898-tól pedig osztálytanácsos lett.³² Az egyesített sajtó- és fordító osztály vezetője – előbbinek már 1872-től, 1887-től osztálytanácsosi, 1898-tól pedig valóságos miniszteri tanácsosi rangban³³ – a korban kedvelt színpadi szerző, Berczik Árpád volt, a Kisfaludy és Petőfi Társaság tagja, valamint a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja.³⁴ A későbbiekben a szintén kezdettől fogva az osztályon tevékenykedő Szokolovits József osztálytanácsos állt az iroda élén, aki szláv nyelvekből fordított.³⁵

A koalíciós kormány hatalomra kerülése után, 1906-ban a fordító osztály átkerült a Belügyminisztériumhoz, ahol kezdetben a Rendőri (V.), majd az I. világháború alatt az Elnöki (I.) főosztály keretében működött. A fordítók továbbra is végeztek sajtószemlét az általuk ismert nyelv(ek)en megjelenő lapokból, többen közülük törvényszéki fordítóként is működtek Budapesten. Ebben az időszakban a román Silviu Suciú, a szlovák Samuel Czambel, Gáspár Arthur, majd 1912–1919 között a szerb származású Stojits Iván voltak a fordító (al)osztály főnökei.³⁶

²⁹ A Miniszterelnökség keretében működő IV. osztály ügyköre. *Magyarország tisztí név- és címtára 1905*. Budapest: M. Kir. Statisztikai Központi Hivatal, 1905. 65.

³⁰ Ferencz József (1821–1878) szláv filológus 1866 óta volt a pesti egyetem rendes tanára; állítólag 15 nyelvet beszélt, a szláv nyelveken kívül számos nyugati nyelvet is. Szoták, 2019, 19., 24.

³¹ Szoták, 2019. 28.

³² MNL OL K 27, 1883. máj. 10. 15. ülés, 24. pont; 1898. jan. 5. 1. ülés. 15. pont. Farkas német és olasz fordítóként kezdettől fogva az osztályon dolgozott miniszteri titkári rangban. Szoták, 2019. 23.

³³ MNL OL K 27, 1879. ápr. 19. 20. ülés, 7. pont 1898. jan. 5. 1. ülés. 15. pont.

³⁴ Berczikről lásd a Magyar Életrajzi Lexikont: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC00523/01585.htm> (Letöltés ideje: 2022. jún. 28.)

³⁵ *Magyarország tisztí név- és címtára*, 1905. 65. 1902-ben már Szokolovits szerepel Farkas helyett. Uo. 1902. 121. Neve Szokolovics formában is előfordul. Jogot végzett a pesti egyetemen; 1881-ben kapott miniszteri titkári címet és rangot. MNL OL K 27, 1881. júl. 4. 35. ülés, 1. pont. Az osztály élén 1902-től állt.

³⁶ Szoták, 2019. 33–34.

IGÉNYFELMÉRÉS A TÖRVÉNYTÁR FORDÍTÁSAIRA

Még a nemzetiségi törvény elfogadása előtt, miután az 1868. évi III. törvényt április 29-én kihirdették az országgyűlés mindkét házában és másnap megjelent a Törvénytárban,³⁷ május 8-án a belügyminiszter körlevelet intézett a törvényhatóságokhoz, „hogy e törvénytár fordításainak sajtó alá kerülésével az országban divatozó nyelvekre tájékozással bírjak”, kérte, postafordultával jelentsék, milyen nyelvű törvénytárakra tartanak igényt. Egyúttal jelezte, „a kebelükben divatozó nyelveken megjelenendő fordításokból csak egy-egy példányt fog küldetni”.³⁸ Korábban már az igazságügyminiszter intézett kérdést a belügyminiszterhez, hogy milyen nyelvekre fordítsák a törvényeket; ennek nyomán került sor az igényfelmérésre. Az egyes törvényhatóságokban, sőt helységekben „divatozó” nyelvekre a korábbi években többször kérdeztek rá a központi hatóságok, így a kérdés ismerősen csenghetett a tisztviselőknek.³⁹

A továbbiakban a beérkezett válaszokat elemzem, ugyanis nemcsak az az érdekes, milyen nyelveket sorolnak fel – egyáltalán mit tekintettek önálló nyelvnek –, hanem hogy hogyan nevezik ezeket a nyelveket, és milyen kommentárt fűznek a válaszhoz. A majdnem két évtizeddel korábban lebonyolított 1850. évi népszámlálás megmutatta a nemzetiségi besorolás nehézségeit. Ludwig von Wohlgemuth altábornagy, Erdély polgári és katonai kormányzója utasításában például ez szerepelt: „E jegyzés egyetlen szóval történik, például: román, magyar, szász, örmény, cseh, olasz, sat.”⁴⁰ Bár a Belügyminisztérium ezúttal nem a nemzetiségre, hanem a nyelvre kérdezett rá, a válaszokból kiderül, hogy nyelvet és nemzetiséget szorosan összetartozónak gondolták a hivatalnokok (is), és a válaszokban keveredik a két fogalom.

A törvényhatóságok többsége válaszolt a felszólításra (44 vármegyéből/kerületből és 40 városból érkezett be válasz). Az erdélyi törvényhatóságok válaszai hiányoznak, ugyanis ott a még fennálló Főkormányzék összesítette az eredményeket, és továbbította az igényeket. Az erdélyi törvényhatóságok számára 15 német és 40 román példányt rendeltek.⁴¹

Az igények nyelvi megoszlását az 1. ábra szemlélteti. Ahogy ebből is kiténik, a törvényhatóságok túlnyomó többsége legalább két nyelven kérte a törvénytár megküldését, de van, ahol három vagy négy nyelvet is felsoroltak: Máramaros vármegyében például magyar, román, német és ’orosz’ nyelvű, Fejér megyében magyar, német, szerb és szlovák változatra tartottak igényt. Szintén négy nyelven, a magyar mellett németül, románul és szlovákul (’tót’ nyelven) kérte Bihar vármegye is. A legtöbb, öt nyelvet Bács-Bodrog vármegyében soroltak fel: „megyénkben divatozó

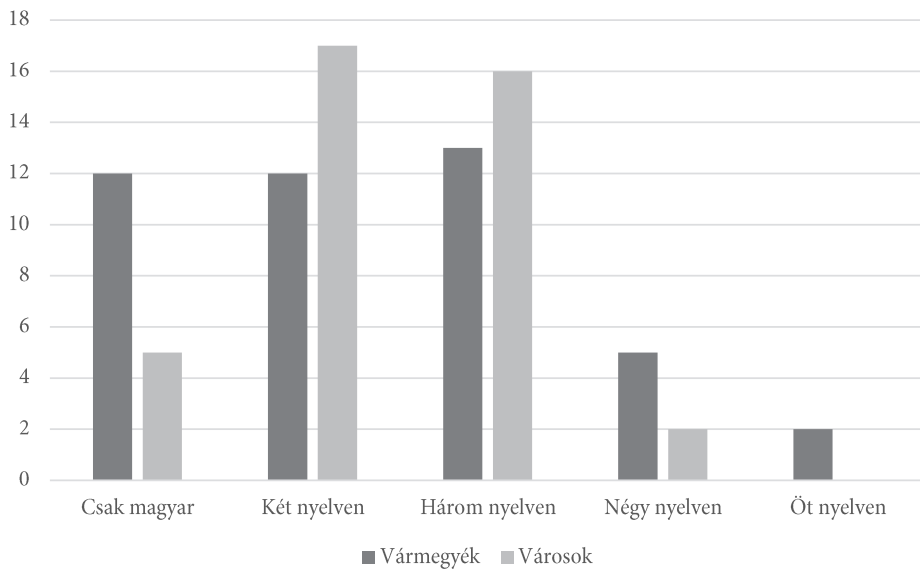
³⁷ *Magyarországi Törvények és Rendeletek Tára* 1868. Pest, 1869. 107.

³⁸ A belügyminiszter körlevele a törvényhatóságokhoz és az erdélyi királyi biztoshoz, 1868. máj. 8. MNL OL, K 148 Belügyminisztérium. Elnöki iratok, 1868-3-1053. A továbbiakban, ha külön nem jelzem, az irat a fenti jelzet alatt található.

³⁹ Például az 1862-es nyelvrendelet kapcsán is intézett a Helytartótanács ilyen körkérdést a törvényhatóságokhoz, hogy felmérje az állapotokat. Csernus-Lukács Szilveszter: *Nyelvpolitika és anyanyelvi megoszlás Bács-Bodrog vármegyében 1862-ben. Századok*, 2021/6. 1282–1283.

⁴⁰ Idézi Deák, 2000. 62.

⁴¹ Groisz Gusztáv, a Főkormányzék alelnöke a belügyminiszternek, 1868. máj. 20. MNL OL, K 148, 1868-3-1053.

1. ábra. A törvénytár fordításából a magyarországi törvényhatóságok által igényelt változatok⁴²

nyelvek: magyar, német, szláv, szerb és orosz⁴³. Pár évvel korábban, 1862-ben innen a következő rovatok alatt közölték a községek nyelvi megoszlását: magyar, német, szerb, 'dalmata', 'tót', 'ruthén' és 'zsidó'.⁴⁴ Ugocsa megyéből ezt írták: „Megyénkben a lakosság magyar, orosz és oláh, s így a *kor követelmei szerint* [kiemelés tőlem – P. J.]” kérték, hogy ezen a három nyelven küldjék a törvényeket.⁴⁵ Pest városa csak magyar nyelven kérte a törvénytárat, mert „városunkban egyedüli hivatalos nyelv a magyar”, de „tájékoztatásul egyúttal azonban megjegyezzük, hogy városunkban vannak ugyan német, szláv, görög, szerb és oláh községek, ezek azonban nyelvünket kisebb-nagyobb mértékben bírják”.⁴⁶

Az egyetlen példányt igénylők között sem mindenhol a magyart a választották, Kismarton csak német, Libetbánya csak szlovák, Szentgyörgy szlovák és német példányt kért. Az utóbbival szomszédos Modorban már így fogalmaztak: „a hivatalos nyelven kívül tót és német nyelven” kérik a törvénytárat.⁴⁷ A szepesi 16 város is azt közölte, hogy „kerületünkben túlnyomólag a német nyelv” „divatozik”.⁴⁸ Érdekes Lócse válasza: „városunkban főképpen a német és magyar, 2-od rendben a tót nyelv

⁴² A diagram nem tartalmazza az erdélyi törvényhatóságokat. Mivel a felmérés 1868-ban készült, az 1876. évi területi-közigazgatási reform előtti vármegyék, kerületek szerepelnek, és a városok száma is jóval nagyobb, mint az 1876. évi rendezés után.

⁴³ Bács-Bodrog vármegye a belügyminiszternek, 1868. jún. 20. MNL OL, K 148, 1868-3-1053.

⁴⁴ Csernus-Lukács, 2021. 1285, 1292–1294.

⁴⁵ Ugocsa vármegye alispánja a belügyminiszternek, 1868. máj. 19. MNL OL, K 148, 1868-3-1053.

⁴⁶ Pest városa a belügyminiszternek, 1868. máj. 24. Uo.

⁴⁷ A modori polgármester a belügyminiszternek, 1868. máj. 14. Uo.

⁴⁸ A kerületi gróf a belügyminiszternek, 1868. máj. 13. Uo.

is divatozik ugyan, mindamellet azonban az országos törvénytárnak egyedül csak a német nyelvbeni megküldését” találják szükségesnek.⁴⁹

Sok esetben – főleg a városok – a lakosság nemzetiségi összetételére, a nyelvek elterjedtségére, sőt, azoknak a társadalmi szerkezethez való viszonyára is kitértek. Ung vármegyében például kifejtették, hogy „megyénkben a társadalmi nyelv kirekesztőleg a magyar, a g. cath. [görög katolikus] egyházi rendűek között azonban, úgy a nép alsóbb rétegében divatozó a ruthén és a tót nyelv is”.⁵⁰ Pozsony a magyar eredeti mellett német fordítást kért, „miután Pozsony városát túlnyomó részben német ajkú polgárok lakják”.⁵¹ Szakolcáról – akárcsak Bazinból – azt írták: „a városban a tót és német nyelv divatozó”.⁵² Zólyom városában – ahol már 1861-ben engedélyezték a szlovák nyelv kizárólagos használatát a közgyűlésen és a kétnyelvű jegyzőkönyv vezetését⁵³ – és Korponán a szlovák volt egyeduralgó: „városunk egész területén divatozó nyelv a tót, s kevés számúak azok, kik a magyar és német nyelvet bírják”.⁵⁴ Bélabányáról szintén ez a válasz érkezett: „e városban csupán csak ’tót’ nyelv divatozik”.⁵⁵ Besztercebányáról azt írták: a „városban divatozó nyelvek a magyar, tót és német”.⁵⁶ Kiszzebenben szintén felsorolták a németet és a magyart, de megjegyezték, hogy „leginkább a tót nyelv beszéltetik”.⁵⁷ Kassa három magyar, egy-egy német és ’tót’ példányt kért. Zólyom vármegye egy magyar és három szlovák nyelvű példányt kért, mivel „megyénk lakosságának nagyobb része tót ajkú”.⁵⁸ A nagyikikindai kerületben előadták, hogy a lakosság 7/8-a szerb, a maradék nyolcadnak fele magyar, fele pedig német, ezért mindhárom nyelven kérték a törvényeket. Nagyváradon bár „általánosan a magyar divatozó”, „mindazonáltal tekintettel a helyben lakó nagyszámú izraelitára, célszerűnek látom azt német nyelven is megküldeni”. Pár nap múlva azonban a polgármester ismét a Belügyminisztériumhoz fordult, mert a közgyűlésen a helybeli románok is kifejezték óhajukat, hogy a törvénytár „román nyelven is megszerkesztessék”, így abból is kértek.⁵⁹ Szabadkáról azzal a kéressel fordultak a minisztériumhoz, hogy ’dalmát’ fordítást is küldjön, mert a város „lakosságának egyharmadát a dalmát, vagyis az úgynevezett bunyevác faj képezi”.⁶⁰ Zala vármegye pedig úgy vélte, a törvénytár „horvát és vend nyelvbeni fordítása is szükséges”.⁶¹ Krassó vármegye nem rendelt *expressis verbis* példányokat, csak annyit közölt, hogy „Krassó megyében a hivatalos magyar nyelven kívül a román, német – hét községben a horvát és egy községben a szerb nyelv divatozik”.⁶²

⁴⁹ A lőcsei polgármester a belügyminiszternek, 1868. máj. 18. Uo.

⁵⁰ Ung vármegye a belügyminiszternek, 1868. máj. 23. Uo.

⁵¹ A pozsonyi polgármester a belügyminiszternek, 1868. máj. 10. Uo.

⁵² A szakolcai polgármester a belügyminiszternek, 1868. máj. 10. Uo.

⁵³ Deák, 2019. 682.

⁵⁴ A korponai polgármester a belügyminiszternek, 1868. máj. 12. MNL OL, K 148, 1868-3-1053.

⁵⁵ A bélabányai polgármester a belügyminiszternek, 1868. máj. 13. Uo.

⁵⁶ A besztercebányai polgármester a belügyminiszternek, 1868. máj. 11. Uo.

⁵⁷ A kiszzebeni polgármester a belügyminiszternek, 1868. máj. 13. Uo.

⁵⁸ Zólyom vármegye a belügyminiszternek, 1868. jún. 3. Uo.

⁵⁹ A nagyváradai polgármester a belügyminiszternek, 1868. máj. 11. és 22. Uo.

⁶⁰ A szabadkai polgármester a belügyminiszternek, 1868. máj. 13. Uo.

⁶¹ Zala vármegye a belügyminiszternek, 1868. máj. 19. Uo.

⁶² Krassó vármegye a belügyminiszternek, 1868. máj. 12. Uo.

Bár a belügyminiszter körlevelében hangsúlyozta, hogy minden törvényhatóság egy-egy példányt kap az igényelt fordításokból, néhányan ennél többre tartottak volna igényt. Moson vármegye kérte, hogy a német és horvát példányokat hivatalból küldjék meg a megyei törvényszék és az öt járási szolgabíró számára is.⁶³ Baranya megyéből jelezték, hogy ha a községek számára képest küldik a példányokat, a német és horvát ne haladja meg az ötvenet. Pest megyéből azt óhajtották, mivel „megyénk területén a magyar nyelven kívül a német, tót és szerb nyelvek divatozván”, ezeken is küldjék a törvénytárt, de kellene 200 példány a községeknek, illetve a vármegyei tisztviselők részére is.⁶⁴ Az erdélyi Főkormányzók az után érdeklődött, hogy községek vagy egyes polgárok megvásárolhatják-e a törvénytárt, és ha igen, hogyan és mennyiért.⁶⁵ Ugyancsak a megvásárlás módozataira tért ki Békés vármegye, javaslatot is téve: „noha megyénk területén oly község, mely saját községi ügyeit nem magyar nyelven vezetné egyáltalán nem létezik, és így a törvénytárnak más, mint magyar nyelvű szövege hivatalos használatra nem szükségeltetik – mindamelllett –, tekintettel a területünkön még divatozó német, tót és román nyelvekre, kívánatosnak találjuk, hogy a kormány által a törvénytár ily nyelvű fordításainak a legjutányosabb ár melletti megszerzethetése lehetővé tétessék, amiért is az ily magánhasználatra szánt példányok megrendelése és eladása körüli közbenjárásunkat ezennel készségesen felajánljuk”.⁶⁶ Fejér megyéből jelentették: „a törvények közhírré tételének módozatára nézve, határoztuk, miképp a közgyűléseni kihirdetésen túl még a járásokban is közhírré tétessék. Miután 3 járásban 10 szolgabírói kerület s ezen kerületekben négy nyelv: magyar, német, szerb, tót nyelv dívik”, kérték, hogy 11 magyar, 7 német és 2-2 szerb és ’tót’ példányt küldjenek. Azt is megjegyezték, hogy a fő- és alszolgabírokat utasították, minden községet kötelezzenek ezentúl a törvénytárnak a saját költségükön való beszerzésére.⁶⁷ Ugyanezt Ung vármegye ingyenesen képzelte el. Ott a bizottmány határozatba emelte, „hogy amennyiben a törvényeknek eddig dívott kihirdetése beszünttetett, e hirdetést pótlólag minden község számára egy-egy országos törvénytár kézbesíttessék; éspedig magyar szövegű kivétel nélkül, ruthén pedig és tót szövegű is csak azon községeknek, hol e nyelvek tartatnak szülőnyelvek; ezáltal reménylven bizottmányunk az alkotott törvényeket e megye minden lakosának tudomására juttatni”.⁶⁸

„MINEK NEVEZZELEK?”

A fentiekből is látszik, hogy a soknyelvű ország különböző vidékeiről nemcsak különböző kombinációkban kérték a törvények fordításait, hanem a nyelveket is különbözőképpen nevezték meg. A nyelvek kiemelkedő szerepére a nemzetfejlődésben

⁶³ Moson vármegye a belügyminiszternek, 1868. máj. 10. Uo.

⁶⁴ Pest-Pilis-Solt vármegye a belügyminiszternek, 1868. máj. 14. Uo.

⁶⁵ A Főkormányzók a belügyminiszternek, 1868. máj. 20. Uo.

⁶⁶ Békés vármegye a belügyminiszternek, 1868. máj. 25. Uo.

⁶⁷ Fejér vármegye a belügyminiszternek, 1868. júl. 6. Uo.

⁶⁸ Ung vármegye a belügyminiszternek, 1868. máj. 23. Uo.

– és nem melleleg a nemzeti autonómia követelésében – nem szükséges külön ki- térni. Ahogy nyelvészek erre már rámutattak, „annak eldöntése, hogy egy nyelv- változat nyelv-e vagy sem (szemben a nyelvjárással), egyáltalán nem kizárólag nyelv- észeti dolog”, hanem nagyon is politikai kérdés.⁶⁹ Sok esetben éppen a politikai és/ vagy közigazgatási határok azok, amelyek eldöntik, hogy nyelvőről vagy dialektusról beszélünk-e: „a nyelv és a dialektus határa homályos, és a gyakorlatban gyakran po- litikai és adminisztratív határokon, nem pedig nyelvi különbségeken vagy kölcsö- nös érthetlenségen alapul”.⁷⁰ Különösen a dialektuskontinuumok esetében nehéz meghúzni a határt, ez sok esetben politikai feszültségek forrásává válhat.⁷¹ A poli- tikai helyzet függvényében két nyelvet hol önálló nyelvként, hol dialektusként tartot- tak számon, mint ahogyan az például a szerb és a horvát, vagy akár a cseh és szlovák nyelv esetében történt.⁷²

A 19. század második felében Európa közép-keleti felében több népcsoport ese- tében is felmerült, van-e önálló nyelve, vagy az csak dialektus. Hiszen a „nyelvészeti osztályozás hatékony politikai eszköz a nemzeti célok elérésében”.⁷³ Az orosz – fe- hérórosz – ukrán – ruszin, a szerb és horvát, illetve bosnyák, bolgár és macedón, cseh és szlovák nyelvek esetében a vitának mind nyelvészeti, mind politikai – sőt el- sősorban politikai – vonatkozásai voltak. A 19. században Magyarországon is foglal- koztatta a politikusokat a nemzeti nyelv és a dialektusok kérdése. Ez főleg a szlovák és a rutén/ruszin nyelvek esetében merült fel és nyert politikai töltetet is, például a szlovák esetében a cseh irodalmi nyelvtől való elhatárolódása volt a fő kérdés.⁷⁴

Megfigyelhető, hogy amíg a fent említett belügyminiszteri körkérdésre beérke- zett válaszokban mindig 'szerb' és többnyire 'román' nyelvről beszélnek, a szlovák esetében a szlovák többségű törvényhatóságok túlnyomó többsége is a 'tót' etnoni- mot használta. Az Arcanum több millió digitalizált oldala között 1919 előtt a 'szlo- vák' kifejezésre mindössze 12 143 találatot kapunk, de ebből is 10 580 1900 utáni, 1880 előtt mindössze 633 említést találunk.⁷⁵ Ezzel szemben 'tót'-ra 1919 előtt 212 081 – ebből 1880-ig 56 487 – találat van.⁷⁶ Másképp áll a helyzet a 'román'-nal,

⁶⁹ Peter Trudgillt idézi Csernicskó István: A nyelvi és politikai szuverenitás összefüggéseiről – szláv nyelvek példája alapján. In: Nagy Noémi (szerk.): *Nemzetiségi-nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században*. Budapest, Gondolat, 2020. (Jogtörténeti értekezések, 46.), 43.

⁷⁰ Palander, Marjatta – Riionheimo, Helka – Koivisto, Vesa: Introduction: Creating and Crossing Linguistic Borders. In: *On the Border of Language and Dialect*. Helsinki: Finnish Literature Society – SKS, 2018, 8. Idézi Csernicskó, 2020. 43.

⁷¹ Susan Gal nyomán Csernicskó, 2020. 45.

⁷² A csehszlovákizmus ideológiájára lásd: Szarka László: *A multietnikus nemzetállam. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában 1918–1992*. Pozsony: Kal- ligram, 2016. A nyelvi vonatkozásokra Csernicskó, 2020. 47–50. A szerbhorvatra uo. 59–61.

⁷³ Maxwell, Alexander: *Choosing Slovakia. Slavic Hungary, the Czechoslovak Language and Acciden- tal Nationalism*. London – New York: Tauris Academic Studies, 2009. 142.

⁷⁴ Előbbire Maxwell, 2009. 79–100.; a cseh nyelvvél való kapcsolatra 101–165., főleg 145–165.

⁷⁵ Digitális tudománytár https://adt.arcanum.com/hu/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6InN6bG92XHUwMGUxayIsImZpbHRlcuMiOnsiRVYiOlsiUEFSVDAYlwiUEFSVDAzliwiUEFSVDA0Il19fQ&per_page=20 (Letöltés ideje: 2022. július 23.)

⁷⁶ Digitális tudománytár https://adt.arcanum.com/hu/search/results/?list=eyJmaWw0ZXJzJjogeyJFVlI6IFsiUEFSVDAYlwiwIlBBUIQwMyIsICJQVjJUMDQiXX0sICJxdWVyeSI6ICJ0XHUwMGYzdCJ9&per_page=20 (Letöltés ideje: 2022. július 23.)

ott az átállás korábban megkezdődött, és hosszú ideig egymás mellett használták a két kifejezést, gyakran ugyanabban a szövegben is.⁷⁷ 1919-ig a 'román' kifejezés 469 322-szer, az 'oláh' 245 343-szor fordul elő, és az figyelhető meg, hogy folyamatosan nő mind a kettőnek a száma, de a 'román' aránya jobban növekedik.⁷⁸

A magyar köznyelvben a dualizmus korában széles körben használt 'tót' kifejezést a középkorban és kora újkorban még általában a szlávok – szlovákok, szlovének, horvátok – megnevezésére használták, csak a 19. század elejére szűkült le használata a szlovákokra. Bár Heltai Gáspár *Magyar Krónikájában* előfordul a vitatott 'Sklovákország' forma, utána csak 1828-ban találkozunk a kifejezéssel, már egyértelműen a szlovákokra vonatkoztatva. A 'szlovák' kifejezést a 19. században magyar nyelvi környezetben gyakorlatilag alig használták, csak az I. világháború után terjedt el, és csak a II. világháború után szorította ki a 'tót' kifejezést, amelyet a szlovákok ekkorra már pejoratívnak éreztek.⁷⁹

Három törvényhatóság, Breznóbánya, Bács-Bodrog és Liptó vármegye 1868-ban 'szláv nyelven' kérte a törvényeket megküldeni, Libetbánya pedig 'szlovák' nyelven. Pesten is 'szláv' nyelvet emlegettek, szintén a szlovákra értve. A legrészletesebb és -érdekesebb válasz a szlovák nyelvre nézve Sáros vármegyéből érkezett: „Sáros megyében a községekben az alsó osztálynál divatozó nyelv a tót, s az Országos Törvénytárnak sajtó alá kerültével az ugyanezen nyelven lenne kiadandó, megjegyezvén ez alkalommal, miszerint a Sáros megyei tót nyelv elüt a Liptó, Árva, Trencsén sat. tót dialektustól olyannyira, miképp ez utóbbit megyénk népe meg sem is értené, eszerint alázatos véleményem, miszerint az Országos Törvénytárnak fordításánál különös tekintetbe vétetnének a Sáros megyei tót ajkúaknak dialektusa.

A tót nyelven kívül divatozó nyelv a ruthenek nyelve is, akik azonban a közönséges tót nyelvet is tökéletesen értik.”⁸⁰

A kora újkorban több utazó is 'szláv'-ként írta le a Felső-Magyarországon beszélt nyelvet, és a 19. század elején a szlovák értelmiségiek is 'szlávnak' tartották magukat. Egy nagy 'szláv' nyelvről beszéltek, amelynek dialektusai vannak, és igyekeztek egységes ábécét és helyesírást kidolgozni. Az ambiguitás a szláv/szlovák között jó ideig fennmaradt a 19. század első felében.⁸¹ A század közepére és különösen

⁷⁷ L. pl. Brenndörfer János: *Román (oláh) elemek az erdélyi szász nyelvben*. Budapest: 1902.

⁷⁸ A családnéveket és a településneveket nem tudtam kiszűrni. Csak a magyar nyelvű dokumentumokat nézve: Digitális tudománytár https://adt.arcanum.com/hu/search/results/?list=eyJmaWx0ZXJzljp7IkVWljbllBBUQwMSIsIlBBUQwMiIsIlBBUQwMyIsIlBBUQwNCIsIlBBUQwNSIsIlBBUQwNjldLCJMcQU5HIjpbIkxvVII19LCJxdWVyeSI6InJvbVx1MDElMlMw4ifQ&per_page=20 (Letöltés ideje: 2022. július. 23.) https://adt.arcanum.com/hu/search/results/?list=eyJmaWx0ZXJzljogeyJFViI6IFsiUEFSVDAxliwgIlBBUQwMiIsICJQVJUMDMiLCAiUEFSVDA0IiwgIlBBUQwNSIsICJQVJUMDYiXSUwIjBkxvBTkciOiBBIkxvVII19LCAicXVlcnkiOiAib2x2cdTAwZTFoICJ9&per_page=20 (Letöltés ideje: 2022. július. 23.)

⁷⁹ A szó etimológiájára, a 'tót' – 'szlovák' párosról és a 'tót' negatív konnotációjáról l. Wlachovský, Karol: Tótok, de szlovákok – észrevételek a magyarok szlovákképéről. *Európai utas*, 2007/1. 47–50. https://www.europaiutas.hu/europaiutas/66/47_50.pdf (Letöltés ideje: 2022. július. 23.)

⁸⁰ Sáros vármegye alispánja a belügyminiszternek, 1868. máj. 10. MNL OL, K 148, 1868-3-1053. A szlovák dialektusokról lásd Maxwell, 2009, 141–165.

⁸¹ A kezdeti generáció érdeklődése, amelynek tagjai a szlovák nyelvvel és nyelvtannal foglalkoztak, mint Anton Bernolák és követői, általában a szláv nyelvekre, szlovákra irányult. Maxwell, 2009. 81–91.

1848-ra azonban a pánszláv félelmek felerősödtek mind a magyarok, mind a németek körében, úgy, hogy fokozatosan a szlovákok körében is stigmatizálódott a fogalom,⁸² de Ján Palárik még az 1850-es években a „szláv nemzet” Maticáját akarta megalapítani Magyarországon, és a tervezett alapszabályban szlovákokról, ruszinokról és ’horvát-szerbekről’ beszélt.⁸³

Cserniczkó István számba vette, hogy az északi szláv dialektuskontinuum egy szakaszát „milyen érdekek és szempontok mentén kategorizálták a 20. század első felében”. A ’csehszlovák nyelv’ ideológiájának esetében „a kontinuum releváns hazmazának hasonlóságaira építettek, és az eltéréseket azzal oldották fel, hogy a csehszlovák nyelvnek két sztenderd változata van. A második példa (Budapest viszonyulása az ország északkeleti peremén használt szláv nyelvváltozatokhoz) arra mutat rá, hogy geopolitikai érdekek miatt hogyan erősítheti fel a központi nyelvpolitika a dialektuskontinuum meghatározott szakaszán az egyes pontok között jelentkező eltéréseket, és hogyan tekintheti jelentéktelenné a hasonlóságokat”.⁸⁴ Az északkeleti vármegyékben élő ruténokról/ruszinokról 1868-ban hol ruténként – mint Sáros vagy Ung vármegyében –, hol oroszként írnak; Zemplén vármegyéből például azt jelentették, hogy „a megye népessége nyelvét tekintve magyar, tót és orosz”.⁸⁵ Ugyancsak ’orosz’-ként szerepelt a nyelv Ugocsa és Bács-Bodrog vármegyében is.

A szlavista Udvari István, a kérdés elismert kutatója szerint: „A Magyarországon élt ruszinok önmaguk megnevezésére a *rusznák*, *ruszin* etnonimot használták és használják részben ma is. A *rusznák* szó, hasonlóan a ruszinhoz, nyelvünkben tehát kölcsönzés a ruszinok nyelvéből. A *rutén* név pedig a latin *ruthenicus* magyaros formája. A ruszin értelmiségiak szóhasználatában már a XVII. században feltűnik az *uhroruszkij*, azaz a magyarországi ruszin népnév.”⁸⁶ Ennek megfelelője a 18. században megjelenő ’magyarorosz’ népnév. Az ’ukrán’, ’kárpatukrán’ kifejezés csak 1945 után terjedt el.⁸⁷ A 19. század közepén a szűk rutén értelmiségi rétegben is megjelentek az autonómatörekvések. Csurgovics János, a munkácsi görögkatolikus egyházmegye püspökhelyettese 1849. december 30-án kiadott körlevelében ’orosz’ nemzetiségük és nyelvük fejlesztéséről írt. A neoabszolutizmus idején pedig megerősödött a ruszofil irányzat. Az 1860-as évek beadványaiban elsősorban külön nemzetiségként való elismerésüket szorgalmazták, de gyakran még ’orosz’-nak nevezve magukat.⁸⁸

⁸² Uo. 95–97.

⁸³ Uo. 49.

⁸⁴ Cserniczkó, 2020. 64.

⁸⁵ Zemplén vármegye alispánja a belügyminiszternek, 1868. jún. 3. MNL OL, K 148, 1868-3-1053.

⁸⁶ Udvari István: Ruszinok. In: Az „Ezeréves ruszin–magyar együttélés a történelem tükrében” című konferencia szerkesztett előadásai, leadott tanulmányai, 2004. március 19–20. Budapest: Belváros–Lipótváros Ruszin Kisebbségi Önkormányzat, 2005. 6.

⁸⁷ Uo. 7.

⁸⁸ Botlik József: A rutén (ruszin) értelmiség önkormányzati törekvései 1848–1918. In: Az „Ezeréves ruszin–magyar együttélés a történelem tükrében” című konferencia szerkesztett előadásai, leadott tanulmányai. 2004. március 19–20. Budapest: Belváros–Lipótváros Ruszin Kisebbségi Önkormányzat, 2005. 60–63.

A rutén/ruszin nyelv és identitás összefüggéseit Anna Plishkova vette számba. Könyvét azzal indítja, hogy a kárpát-ruszin nemzeti identitás a többi szláv népcsoporthoz képest megkésett, és jóval több nehézségbe ütközött, hiszen a 19. században nem sikerült megoldást találni sem a nemzeti identitás, sem az irodalmi nyelv, de még a saját etnomim kérdésére sem. Az 1848-as forradalom idején vita folyt, hogy az egyházi szlávot, az oroszot vagy a ruszint fogadják-e el irodalmi nyelvként, és a kodifikációra csak 1995-ben került sor. A harc az irodalmi nyelv körül, akár csak a népcsoport elnevezése, nem jutott nyugvópontra az I. világháború előtt, de még napjainkban sem.⁸⁹

A délszlávok besorolásának problémáival a népszámlálásokban és a felmérésekben Bács-Bodrog vármegye kapcsán Csernus-Lukács Szilveszter foglalkozott. Sokszor az illető hivatalnoktól függött a besorolás, de alapvetően a római katolikus délszlávokat, a bunyevácokat és esetenként a sokácokat nevezték 'dalmatának'.⁹⁰ Az elnevezés jól mutatja, hogy a felekezeti tagolódás, ráadásul a földrajzi régióhoz kötött identitáselemekkel felerősödve, csoportképző tényezővé válhat. A 'dalmata' elnevezés jogosságát a korban is vitatták. A *Pesti Napló* például az 1850. évi népszámlálás kapcsán kifogásolta a 'dalmát' vagy 'morva' kategóriákat, azzal, hogy ilyen alapon bántási vagy bácskai nemzetiségről is lehetne beszélni.⁹¹

Thomas Kamusella úgy vélte, „hogy Közép-Európában a nyelv fogalma megköveteli, hogy a dialektuskontinuum kiválasztott elemei egyetlen meghatározott erőközponthoz kapcsolódjanak: hogy egyetlen olyan, az adott nyelvet szimbolizáló 'irodalmi nyelv' (sztenderd változat) részeként tartsák őket számon, amely kizárólagosan használatos a közigazgatásban, az oktatásban és a kultúrában, s amelynek normáit szótárak és nyelvtanok kodifikálják”.⁹² Ez a folyamat több nyelv esetében is zajlott, de a kiegyezés után az „erőközpont” a magyar főváros volt, és bár láthattuk, hogy több vármegyéből is a helyi nyelvváltozatot (Sáros vármegyei szlovák, sokác) hozták javaslatba, nem annyira politikai és ideológiai, hanem sokkal inkább gyakorlati okokból fordítások végül csak a legelterjedtebb és -elfogadottabb nyelvekből készültek.

A TÖRVÉNYEK (ROMÁN) FORDÍTÁSAI ÉS A FORDÍTÓK

A Belügyminisztérium tehát 1868-ban, ha 'vend'-re (szlovénra) és a sárosi szlovák dialektusra nem is, de a Magyarországon beszélt főbb nyelvekre lefordította a törvényeket. A későbbiekben is folytatódott a gyakorlat, de úgy tűnik, kezdetben nem volt módszeres a kiadás,⁹³ németül például egyes közérdekű törvények külön kiadásban is megjelentek. Az 1870-es évektől éves kiadványokban hivatalos

⁸⁹ Plishkova, Anna: *Language and National Identity: Rusyns South of Carpathians*. New York: East European Monographs, 2009. 12–13., 16–17., 25–41.

⁹⁰ L. erről Csernus-Lukács, 2021. 1287–1289.

⁹¹ L. Deák, 2000. 66.

⁹² Thomas Kamusella gondolatát összefoglalja Csernicskó, 2020. 64.

⁹³ Néhány példa a korai időszakra: *Gesetz-Artikel des ungarischen Reichstages 1868: Landgesetz-Sammlung für das Jahr 1868*. Pest: Lampel, 1868; *Colectiunea legilor terei din anulu 1870*. Editiune oficiale. Pesta: M. Ráth, 1871.

fordításban adták ki az illető év törvényeit.⁹⁴ Ezenkívül az egyes minisztériumok, főleg a Pénzügyminisztérium is kiadta alkalmanként a legfontosabb, például az adózásra vonatkozó törvényeket és rendeleteket.⁹⁵

Egy iratból az derül ki, hogy „a törvények német, tót, román, horvát, szerb s orosz kiadásai Pfeiffernek adattak át eladás végett”. A Miniszterelnökség fordító osztályán „német, román, tót, szerb, horvát nyelvről van említés téve”,⁹⁶ illetve „német, tót, román s orosz fordítók” működtek. A 19. század végén már kormánykörökben sem voltak teljesen tisztában a korábbi időszak fordításait illetően: „1868-ban s attól 1878-ig nincs nyoma annak, hogy hiteles szerb fordításban való kiadáért kérelmeztek volna.”⁹⁷

A fordítók és tolmácsok nyelvi kompetenciája igen eltérő volt, ráadásul a román értelmiségiek által beszélt latinizáló nyelv is jelentősen eltért a parasztok által beszélt különböző nyelvjárási formáktól. A 19. század végén az Ügyvédek lapjában Ribianszky József jogvégezett újságíró egy tárcában ironizált azt illetően, hogyan fordítják a román tolmácsok az egyszerű emberek tanúvallomásait olasz, latin, francia kölcsönzavakkal megtűzdelt, „finomra csiszolt” nyelvre. A szerző így kommentálta a gyakorlatot: „Még oly román tolmácsot, aki a nép nyelvén beszélt volna, nem láttam.”⁹⁸

Ha a törvények román fordításait nézzük, ezek mind terminológiájukban, nyelvi sajátosságaiban, mind minőségükben nagyon eltérőek.⁹⁹ A fordításokban használt román nyelv bonyolult, erősen latinizáló, tele archaikus kifejezésekkel, és viszonylag nehezen érthető a mai olvasó számára. Az egyes fordítók között is nagy különbségeket találunk – bár néhány kivételtől eltekintve általában nem tudjuk, ki fordította az egyes törvényeket. Bár egyszerre általában egy, vagy ritkán két román fordító működött az osztályon, több bedolgozó is volt, illetve – ahogy fentebb láttuk – a hivatalos fordítók nem hivatalosan ugyan, de továbbadhatták a munkát „alvállalkozóknak”. A dualista korszak közigazgatását meghatározó 1886. évi XXI. törvény vagy az 1891. évi XV. törvény nehézkes, a mai olvasó számára nehezen érthető román szövege lehet, hogy Silviu Suciú munkája, de ő volt a hivatalos román fordító akkor is, amikor az 1900. évi XX. vagy az 1901. évi XX. törvény jóval közérthetőbb,

⁹⁴ *Ungarische Reichsgesetzsammlung für das Jahr ...* (más címváltozatok: *Gesetz-Sammlung vom Jahre...*, *Landesgesetzsammlung für das Jahr...*) Hrsg. Kön. Ung. Ministerium des Innern, Budapest: 1876–1918; *Archivul legilor Țerei*, Pesta/Budapesta: 1870–1896; *Magazinul legilor statului pe anul...*, Budapest: Ministerul Reg. Ung. de Interne, 1899–1904; *Traducțiunea autentică a legilor din anul...*, Budapest: Ministerul Reg. Ung. de Interne, 1906–1915; *Sbirka krajinjských zákonov*, Ministerstvo Pravosúdia, Budín: Tlačou Uhor. Král. University, 1868–1916. A közös törvények horvátul: *Sbornik ugarsko-hrvatskih skupnih zakonah*. Budim: Kralj. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinsko ministarstvo, 1872–1918.

⁹⁵ Erre egy példa: *Uredovna sbirka zakonah i propisah ob izravnih porezih*. iz. Kr. Ug. Ministarstvo Financijah, Budapešti: iz Kr. Ug. Državne Tiskarne, 1883–1886.

⁹⁶ 1865-ben a nyelvhasználatot érintő rendeletet a következő nyelvekre fordították le, illetve két-nyelvű változatokat küldtek ki: német, román, 'tót', 'orosz', szerb, horvát. Deák, 2019. 690.

⁹⁷ Horváth János (valószínűleg az Igazságügyminisztérium segédhivatalának igazgatója) egy belügyminisztériumi hivatalnoknak, 1895. szept. 7. MNL OL, K 148, 1868-3-1053.

⁹⁸ Ribianszky József: Törvénykezésünk és az idegen nyelvek, *Ügyvédek lapja*, 1899/49. 2.

⁹⁹ A közigazgatásra vonatkozó törvények korabeli román fordításait Ferenczi Szilárdal együtt kiadtuk: Pál Judit – Ferenczi Szilárd: (red.): *Cadrul legislativ al administrației din Transilvania în epoca dualistă (1867–1918)*. Cluj-Napoca: Mega, 2020. 317.

a mai román nyelvhez közelebb álló fordítása készült. A terminológia, a nyelvezet, a helyesírás változásai, a romániai és a Bukovinában használatos terminológiával való kölcsönhatásai a jövőben interdiszciplináris kutatás témája lehet, de ehhez mindenképpen nyelvészek és jogászok bevonására lesz szükség.

A fordítókat sokszor érte kritika mind a különböző minisztériumok, mind a „közönség” részéről. Egy 1907-es Hunyad vármegyei vitatott falusi jegyzőválasztás kapcsán vetették íj. Andrassy Gyula belügyminiszter szemére, hogy a szép frázisok ellenére a nemzetiségekkel szemben alkalmazott politika nem változott. A belügyminiszter beszédét „az igaz, hogy átkozottul rossz és érthetetlen fordításban kiplakátirozták a román lakta vidékeken és mi azt részben el is olvastuk” – írták.¹⁰⁰ Valószínűleg ez a fordítás is a Belügyminisztérium keretén belül működő fordító osztályon készült.

Kik voltak a fordítók? Nem célozom az összes fordító számbavétele, ezt mások már megtették.¹⁰¹ A tiszti cím- és névtárakból nem lehet rekonstruálni a teljes létszámot, mert azok csak a minisztérium kötelekében dolgozókat sorolják fel, a kültagokat és segédfordítókat nem.¹⁰² Egy 20. század eleji sajtópolémia kapcsán képet kaphatunk a fordítóknak a Belügyminisztériumon belüli státuszáról. Egyikük, Huszár Antal írta: „mint fordító, nem is tartozom a belügyminisztérium úgynevezett központi, vagyis fogalmazói státusába, mert a fordítók – éppen úgy, mint a közegészségügyi és számvéveségi személyzete – a belügyminisztérium kebelében egy teljesen külön álló csoportot képeznek”; „a fordítói osztály tagjaitól a törvény nem jogi kvalifikációt, hanem csak a nyelv kellő ismeretét kívánja meg”, tehát fordítói vizsgát kellett tenniük, akár csak az igazságszolgáltatás keretében működő tolmácsoknak.¹⁰³

Kezdetben az osztályon Ferencz József mellett még egy számfeletti titkár (Farkas Jenő) és három fordító (Thull Lipót, Benedek Károly és Szokolovits József) dolgozott rendes státusban, de ott működött a poliglott Popovics Sándor is.¹⁰⁴ 1879-ben már csak két fordítót találunk: Szokolovicsot és Popovicsot.¹⁰⁵ Benedek időközben meghalt, Thull a közös külügyminiszterre kinevezett id. Andrassy Gyulát követte Bécsbe.¹⁰⁶ Pár évvel később, 1884-ben ismét nőtt a létszám, a két fenti fordító mellett újabb hármat találunk: Suciú Silvius, Csopey László és

¹⁰⁰ Az esetet a *Lupta* c. pesti lap taglalja részletesen: 1907/25.

¹⁰¹ *150 éves az állami fordítószolgálat*. Budapest, OFFI Zrt., 2019. A végén található egy lista a fordítókról.

¹⁰² Szoták, 2019. 36.

¹⁰³ Huszár Antal: „Lázongás a belügyminisztériumban”. *Magyarország*, 1910/8. 6.

¹⁰⁴ Nevük magyaros formában szerepel, ahogy a címtárban megjelent. *Magyarország tiszti név- és címtára 1873*. Budapest: Athenaeum, 1874. 57. Farkas német és olasz, Thull szlovák, cseh, német, latin és angol, Benedek román, Szokolovits horvát, szerb, ósláv és német nyelvekből fordított. Popovics tudott németül, oroszul, ruténul, lengyelül, bolgárul, szlovénül, horvátul, szerbül, csehül, szlovákul, értette az ósláv és latin nyelvet. L. Szoták, 2019. 23. A tiszti cím- és névtárakban nem szerepelnek ugyan, de a miniszterelnökség irataiban 1873-ban megjelennek még: Szlusny Ignác, Riedl Szende, Kugler Miklós, Bolla Dezső. Szlusny számos szláv nyelv (köztük cseh, szlovák, rutén) mellett az olaszt, franciát és latint is bírta, a nyelvész, egyetemi tanár Riedl szlovák, Kugler horvát és szerb, Bolla horvát és olasz fordításokat végzett. Németül mindannyian tudtak. Uo. 24.

¹⁰⁵ *Magyarország tiszti név- és címtára*. Budapest: 1879. 58

¹⁰⁶ Szoták, 2019. 30.

Czambel Samu személyében.¹⁰⁷ Ebben a felállásban működött az iroda a következő évtizedben. A millennium évében Csopey már nem, de szerepel az 1894-től tevékenykedő Stojits Iván és Vodicska Imre.¹⁰⁸ Miután a fordító osztály átkerült a Belügyminisztériumhoz, megjelent két új ember fizetés nélküli státusban: Huszár Antal és Pap Virgil.¹⁰⁹

Az 1906. évi átszervezéskor Suciú, Czambel, Stojits és Vodicska mellett három fizetés nélküli fordító is dolgozott az osztályon: Grisza László,¹¹⁰ Pap és Almásy Béla. A fizetés nélküli státusz ugyan bizonytalan helyzetet jelentett, de az illetők azért 2000 korona évi tiszteletdíjban részesültek,¹¹¹ és mellékes munkát is tudtak végezni. Körükben azonban nagyobb volt a fluktuáció. A háború kitörése után a fordító osztálynak a hadsereg és az otthon maradt családtagok számára indított gyűjtésén Stojits, Vodicska, Grisza, Huszár, valamint Pallady Leontin és Diamandi Miklós neve szerepelt.¹¹² Az I. világháború végén a tiszti cím- és névtárban Stojits mellett már csak Vodicska, Grisza és Székely Béla neve jelenik meg.¹¹³

Érdekes az újságíró Gáspár¹¹⁴ – akit a 19. század végén a lapok kardvívóként emlegettek – üstökösszerű feltűnése és karrierje, majd eltűnése. Egy névtelen cikkben Andrassy Gyula belügyminiszter kegyének tulajdonították gyors karrierjét, mivel Gáspár Márkus Miksának, a *Magyar Hírlap* főszerkesztőjének volt a sógora.¹¹⁵ A cikk szerint Andrassy vette maga mellé segédfogalmazói pozícióban Gáspárt, és rövidesen soron kívül és egy lépcsőfokot átugorva segédtitkárrá, majd titkárrá nevezte ki. A koalíciós kormány bukása előtt még gondoskodott róla: a törvényelőkészítő bizottságba osztotta be. Czambel halála után az a hír kapott szárnyra, hogy utódjául osztálytanácsosi címmel és jelleggel Gáspárt szemelte ki a miniszter. „Holott ez az állás nagy nyelvtudást, sok évi gyakorlatot s így minden tekintetben a legnagyobb megbízhatóságot kívánja és Gáspár Arthur egyetlen nemzetiségi nyelvet sem ért s rövid négyévi bizalmi minőségben töltött ideje alatt erre a kvalifikációt meg nem szerezte s így csak terhére lenne az osztálynak. (Állítólag most vesz órákat az oláh nyelvből)” – írta valószínűleg egy minisztériumbeli kollégája, akit zavart Gáspár gyors karrierje. A híre állítólag „lázaság” tört ki a belügyminiszteri tisztviselők között, akik tömeges lemondással fenyegetőztek. „A botrányt elkerülendő, fellépésük következményeképpen Gáspár Arthur állítólag mostani titkári állásáról is kénytelen lesz lemondani s végkielégítéssel távozni.”¹¹⁶ Gáspár eltűnt ugyan

¹⁰⁷ *Magyarország tiszti név- és czímtára*. Budapest: 1884. 74.

¹⁰⁸ Uo. 1896. 74.

¹⁰⁹ *Magyarország tiszti név- és czímtára*. Budapest: 1907. 71.

¹¹⁰ Szerepel egy Grisza László VII. osztályos gimnáziumi tanuló 1873-ban a pozsonyi evangélikus gimnázium névsorában, aki Párizsban született. Nem tudjuk, hogy azonos-e a fordítóval. A *pozsonyi ágostai hitvallású evang. főiskola értesítője az 1873/74-diki tanévről*. Pozsonyban, 1874. 26.

¹¹¹ Szoták, 2019. 31.

¹¹² *Az Újság* 1914. augusztus 24. 5.

¹¹³ *Magyarország tiszti név- és czímtára*, 1918. 55.

¹¹⁴ Gáspár Arthur 1899-ben az *Esti Hírlap* felelős szerkesztője volt.

¹¹⁵ Gáspár Márkus Miksa testvérét vette feleségül, és ugyancsak sógorságba került Márkus Géza építésszel, aki többek között a kecskeméti Cifrapalotát és a kolozsvári nyári színházat (a mai Állami Magyar Színházat) tervezte.

¹¹⁶ Lázongás a belügyminisztériumban. *Magyarország*, 1910. január 9. 6.

a fordítóosztályról, de a Belügyminisztériumban maradt, onnan került át 1918-ban a Külügyminisztériumba, ahol 1919. március 21-én helyettes államtitkári címet kapott.¹¹⁷ Ezt követően azonban nyugdíjazták, és 1943-ban bekövetkezett haláláig az Angol–Magyar Bank igazgatója volt.¹¹⁸

A kormány által alkalmazott hivatalos román fordítók közül név szerint ismerjük a református magyar Benedek Károlyt, aki a fordító osztály felállításakor került a Miniszterelnökségre 1869-ben, és 1877 októberében Budapesten halt meg, 67 éves korában. A részvétüket nyilvánítók között ott találjuk a fordító osztály vezetőjét, Ferencz József egyetemi tanárt és több erdélyi származású hivatalnokot, akik különféle minisztériumokban dolgoztak.¹¹⁹

Benedek a legnagyobb tisztelet hangján nyilatkozott a román nyelvről és kultúráról. A kolozsvári *Magyar Polgár* című lapban 1867-ben több cikket is közölt, amelyekben bemutatta a román nyelv és irodalom több évszázados fejlődését, és felhívta a magyar olvasók figyelmét a román nyelv modernizálását illető óriási előrehaladásra, megemlítve a Román Akadémia szerepét a nyelvművelésben és a helyesírás standardizálásában, valamint a román nyelv szótárának összeállítására irányuló törekvést.¹²⁰ Hangsúlyozta, hogy a két nép történelme összefonódott – Benedek „társnemzetek”-ről beszél –, ezért a román nyelv ismerete a magyar tudományosság szempontjából is hasznos lehet. Kitért a román nyelv latin eredetére, és rámutatott, hogy bár sok magyar él vegyes vidéken, és értik a román nép nyelvét, kevesen vannak, akik a nép nyelvétől nagyban különböző irodalmi nyelvet is megtanulják.¹²¹ Egyik cikkében Benedek azokkal polemizált, akik a kiegészéssel bekövetkező változások következtében, miután a magyar lett a hivatalos nyelv, fölöslegesnek találták a román elsajátítását. Benedek szerint ezek a vélemények a magyarok „arisztokrátikus gögijének” vagy „keleti indolenciájának” termékei.¹²²

Az 1853-ban született Silviu Suciú 1879 és 1908 között dolgozott a fordító osztályon, kezdetben egyszerű fordítóként. A budapesti egyetemen hallgatott jogot, 1878-ban fejezte be tanulmányait, és ezt követően került a fordító osztályra. Suciú a budapesti görögkeleti román közösség, illetve az egyháztanács aktív tagja volt.¹²³ Viszonylag későn, csak 1894-ben vették fizetési állományba, ekkor tette le a hivatali esküt, utána azonban gyorsan lépett előre: 1895-ben segédtitkár lett, 1899-ben pedig miniszteri titkári címmel és jelleggel ruházták fel. Felesége 15 évi házasság

¹¹⁷ MNL OL K 27, 1919. márc. 21-i minisztertanács, 30. ülés, 2. pont.

¹¹⁸ Tudástár: Gáspár Margit. <https://moly.hu/alkotok/gaspar-margit/wikipedia> (Letöltés ideje: 2022. aug. 2.)

¹¹⁹ Hírek, *Ellenőr*, 1877. október 28. 3. Életrajzáról nincsenek további adataink, de elképzelhető, hogy azonos azzal az 1848 előtti Zaránd vármegyei hivatalnokkal, aki 1843-ban iktató, 1845-ben levéltáros volt. Ez megmagyarázná magas szintű román nyelvtudását is. Zaránd megye tisztújító közgyűlése, *Mult és Jelen*, 5 1845/87. 1.

¹²⁰ Benedek Károly: Folytatás a román irodalomról. IV. *Magyar Polgár*, 1867/67. 274.

¹²¹ Benedek Károly: Még egy szó a román irodalomról. *Magyar Polgár*, 1867/54. 222.

¹²² Benedek Károly: Még egy szó a román irodalomról. *Magyar Polgár*, 1867/51. 1 (1867. szept. 15.) 208. A cikknek azonos a címe, tulajdonképpen egy cikksorozatról van szó.

¹²³ Köszönöm Vlad Popovici kollégának az életrajzi adatok kiegészítésében nyújtott segítségét. Ő úgy véli, Suciú valószínűleg Békés vagy Csanád vármegyében született.

után 1900-ban halt meg.¹²⁴ A következő évben a magyar–román határszabályozási munkák során kifejtett „buzgó tevékenységének elismerésül” a Ferenc József-rend lovagkeresztjével tüntették ki.¹²⁵ A 20. század elején, 1904-ben nemzetiségi képviselőjelöltként is felmerült a neve magyar újságokban, de ennek valószínűleg nem volt semmilyen alapja. Két évvel később Krassó-Szörény vármegye főispánjává való kinevezéséről roppant fel hír.¹²⁶ Románként lojalitását fokozottan hangsúlyoznia kellett. Suciú a Szabadelvű Párt tagja volt.¹²⁷ A fordító irodával együtt 1906-tól átkerült a Belügyminisztérium kötelékébe, ahonnan két év múlva, 1908-ban vonult nyugdíjba.¹²⁸ A lapok szerint azért nyugdíjazták, mert indiszkréciót követett el, Ioan Mețianu metropolita egyik bizalmas leveléből a miniszternek szánt információt közölte a román képviselővel.¹²⁹

Huszár Antal¹³⁰ az egyetlen, aki név szerint szerepel mint egy törvény hivatalos fordítója (pl. az 1913. évi LII. törvény esetében).¹³¹ Huszár a román sajtó szemlézése mellett főképp hivatalos használatra összeállította az 1907-ben kiadott *A magyarországi románok* című kötetet,¹³² amelyben rengeteg statisztikai adatot közölt a román egyházakról, iskolákról, sajtóról, pénzügyekről stb. A könyvnek van egy történelmi része is, és egy sor javaslatot is megfogalmazott a román nemzetiségi mozgalom leküzdésére.

A koalíció bukásakor, 1910-ben Huszár – akkor miniszteri segédtitkári rangban – tagadta az ellene a sajtóban felhozott vádakat, hogy ő napidíjasból Andrassy Gyula belügyminiszter protekciója nyomán lett segédtitkár a Belügyminisztériumban, és hogy könyvét a belügyminiszter megrendelésére készítette volna, aki azt bizalmasan ajánlotta volna megvétele a törvényhatóságoknak. A kötetet a névtelen szerző „téves adatokkal hemzsegő”, pongyolán és hozzáértés nélkül megírt fércmunkának titulálta. A cikkből és a cáfolatból megismerjük Huszár rövid életrajzát is: eredeti neve Herschkovits Adolf volt,¹³³ de azt nem tudjuk, hol született. Miután 16 évig a közös hadseregben és a honvédségnél tevékenykedett, ahol számvevő őrmester (is) volt, „mint nyugállományú honvéd főhadnagy kezelőtiszt, gimnáziumi érettségivel belügyminiszteri számtisztté lettem kinevezve. Mint ilyen, a nemzetiségi osztálynak a miniszterelnökségnél történt feloszlása után, 1901-ben, Széll Kálmán belügyministersége idején a román sajtó-ügyek előadásával lettem megbízva, 1904-ben pedig Tisza István, az akkori belügyminiszter fordí-

¹²⁴ Elena Șerban (Sierban Helén) 40 éves volt, gyermekét nem említették. *Pesti Hírlap*, 1900. szeptember 13. 8.

¹²⁵ MNL OL K 27, 1901. jún. 19. 19. ülés, 2. pont.

¹²⁶ *Pesti Hírlap* 1906. január 13. 8.

¹²⁷ 1905 augusztusában lépett ki. *Kis Újság*, 1905. augusztus 11. 4.

¹²⁸ MNL OL, K 148, 1906-11-3131. Akkorra a VII. fizetési osztályba került.

¹²⁹ A kormány és a románok. *Az Újság* 1908. október 21. 3.

¹³⁰ Huszár neve együtt szerepel Silviu Suciúéval mint a román görögkeleti közösség támogatói egy, a görögkeleti szerbek elleni peres ügyben, amelyik a javak megosztásáért folyt. L. A budapesti görög-oláh egyházközösség. *Budapesti Hírlap*, 1905. július 11. 13.

¹³¹ Pál – Ferenczi, 2020. 317.

¹³² Huszár Antal: *A magyarországi románok*. Budapest, 1907.

¹³³ Lázongás a belügyminisztériumban. *Magyarország*, 1910/7. 6.

tóvá nevezett ki”.¹³⁴ A „román hites tolmácsi” vizsgát 1903-ban tette le a budapesti törvényszéknél, utána lett román sajtóreferens; a segédtitkári címet és jelleget 1908-ban kapta meg.¹³⁵ Ugyanebben az évben Romániában is járt a Belügyminisztérium megbízásából, ahol a fent említett névtelen cikkíró – aki valószínűleg minisztériumi belső ember lehetett – szerint élcapi cikkek témájává vált. „De minék jó a tudás, az intelligencia stb., ha van protekció, akkor aztán napidíjasból, volt honvédelmi számvevő őrmesterből az könnyen csinál fő oláh politikust”; majd nyelvtudását kétségbe vonva arra tett célzást, hogy tulajdonképpen mások végzik a munkát helyette: „kényesebb, többi nyelvtudást igénylő (és talán diszkréciót is) fordításokat tán a román konzulátusnak egy elcsapott tisztviselője és a Nemzeti Múzeumnak ugyancsak egy szabálytalanságok miatt elbocsátott volt őre végzik – alhaszonbérbe!”¹³⁶

A Belügyminisztérium keretében tevékenykedett majdnem két évtizedig román fordítóként Nicolae Diamandi is, egészen 1915-ben bekövetkezett haláláig.¹³⁷ Az 1911-ben bekerült Leontin Palladi/Pallady miniszteri titkárt 1915-ben nevezték ki a budapesti törvényszéken román és olasz tolmácsnak. Palladi 1870-ben – más forrás szerint 1871-ben – született Bihar vármegyében, Nagybaródon több generációs görögkatolikus lelkészcsaládban. Fiatalon Rómába került a Szent Atanáz Kolégiumba, bölcsészdoktori címét Rómában szerezte, de lelkészi vizsgát is tett. Egy ideig a váradi görögkatolikus püspökség iktatóhivatalában volt hivatalnok, ahol valószínűleg 1894-től dolgozott, majd a görögkatolikus tanítóképző igazgatója volt 1899–1904 között. Egyházi karrierjének megrekedése állítólag egy szerelmi ügy következménye volt: egy római katolikus özvegyasszonyba lett szerelmes, akit aztán feleségül is vett.¹³⁸ Palladi 1920 júniusában lemondott állásáról, és hazaköltözött a Romániához került Váradra, illetve Nagybaródra. Rövid ideig gimnáziumigazgató volt Nagyváradon, 1921-ben egy, a II–III. osztályosok számára kiadott, Bihar megyét bemutató román földrajzkönyv egyik szerzője. A két világháború között Bihar megye főlevéltárosa. 1938-ban bekövetkezett halálakor mint lelkes amatőr botanikust is méltatták, aki román–latin botanikai jegyzéket is összeállított. Ugyancsak megemlékeztek kiváló latin nyelvtudásáról – latin verseket is írt –, és arról, hogy román–olasz kört szervezett. Temetésén a hatóságok is képviseltették magukat. Nekrológiájában egyáltalán nem tettek említést budapesti működéséről, hanem román nemzeti elkötelezettségét és azt hangsúlyozták, milyen jelentős szolgálatokat tett az impériumváltás idején Bihar megyében a román hatóságoknak.¹³⁹

¹³⁴ Huszár Antal: „Lázongás a belügyminisztériumban”. *Magyarország*, 1910/8. 6.

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ Lázongás a belügyminisztériumban. *Magyarország*, 1910/7. 6.

¹³⁷ Pesti Hírlap, 1915. február 27. 13. Nem tudjuk, hogy Nicolae Diamandi nagyváradi kereskedő fiáról és Iosif Diamandinak, a Bihoreana román bank igazgatójának testvéréről van-e szó.

¹³⁸ Szálkai Tamás: Trianon árnyékában. Bihar megye levéltára és levéltárosai. *Levéltári Szemle*, 2020/3. 97. 1912-ben említenek egy budapesti énektanárnőt, Palládyiné Lechner Saroltát, elképzelhető, hogy a feleségéről van szó. *Fővárosi Közlöny* 1912/64. 3067.

¹³⁹ Moartea cărturarului bihorean dr Leontin Palladi. *Curentul* 11 (1938. jún. 15.) 3723.; Székely Lajos: Emlékezés Pallády Leontinról. *Magyar Lapok*, 1938. június 8., 8. Életpályájának rekonstrukciójához felhasználtam még: *Magyarország tiszti czim- és névtára (1894–1920)*; *Budapesti czim és lakásjegyzék*. 27, Budapest, 1916. 381.

Volt olyan is, aki csak átmenetileg tevékenykedett az osztályon, de nem sikerült (vagy nem akart) bekerülnie rendes státusba. Virgil Pop (Pap Virgil) fizetés nélküli román fordítót 1907-ben felmentette a belügyminiszter, és részére négyezer korona végkielégítést szavazott meg a Minisztertanács.¹⁴⁰ Az illető nagy valószínűséggel azonos annak a Grigore Pop de Băsești (ilyésfalvi Pap Gergely) görögkatolikus esperesnek az unokájával, akit 1865-ben országgyűlési képviselőnek is megválasztottak. Grigore Pop két fia közül Alexandru (Sándor) előbb szolgabíró, majd 32 éven keresztül járásbíró volt; Emeric (Imre) Kolozsváron volt ügyvéd. Mindketten támogatták a román egyesületeket, utóbbi részt vett az Astra 1901. évi közgyűlésének a szervezésében, tagja volt a kolozsvári szervezet vezetőségének, és ott találjuk az egyik román nemzetiségi pénztintézet élén is. A 20. század elején – 1905-ben és 1906-ban – támogatta unokaöccse, George Pop de Băsești képviselő-jelöltségét.¹⁴¹ Az ő fia volt Virgil, és az is elképzelhető, hogy felmentése összefüggésben állhatott apjának a román nemzeti mozgalomban való aktív szerepvállalásával.

Amint a fentiekből is látható, a fordítókéi között igen változatos életpályákat találunk. A nagykárolyi születésű, a századfordulótól az I. világháború végéig tevékenykedő Vodicska (Wodicska) Imre például római katolikus áldozópap volt. A poliglott pap 1895-től működött a Miniszterelnökség sajtó- és fordító osztályán, és a hivatalos fordításokon túl szépirodalmat is fordított orosz, lengyel, cseh, szlovák, rutén, német és francia nyelvekből, cikkeiben többek között Tolsztoj vallási felfogásával foglalkozott. Nagy szerepe volt ugyanakkor a rutén akció beindításában.¹⁴² Ugyancsak foglalkozott szépirodalom fordításával Csopey László (1856–1934) orosz és rutén fordító, aki Puskin, Gogol, Dosztojevszkij és Turgenyev műveit ültette át magyarra.¹⁴³

Szintén kiterjedt irodalmi és nyelvészeti tevékenységet folytatott Samuel Czambel (Czambel Samu), aki 1851-ben született Zólyomlipcsén. 1881-től 1908-ig tevékenykedett szlovák fordítóként előbb a Miniszterelnökség, majd a Belügyminisztérium keretében. 1908-ban nyugdíjazták mint miniszteri titkárt és a fordítóiroda vezetőjét, egy évvel később, 1909-ben hunyt el Budapesten. Kiterjedt nyelvészeti munkásságot folytatott, a szlovák nyelv kodifikálását tűzte ki célul. Nagy érdemei vannak a szlovák jogi terminológia fejlesztésében.¹⁴⁴ 1906-ban megjelent könyvében a szlovák nyelvvel, annak keleti dialektusával foglalkozott. Czambel soha nem tagadta meg nemzetiségét, annak nyelvéért és kultúrájáért igen sokat tett, mégis

¹⁴⁰ K 27, 1907. nov. 27. 34. ülés, 81. pont.

¹⁴¹ Câmpean, Viorel – Săbăceag, Daniel-Victor: Un precursor al Marii Uniri: arhidiaconul Grigore Pop de Băsești (1815–1901). *Magazin Sălăjean*, 2020. jún. 23. <https://www.magazinsalajejan.ro/cultura/un-precursor-al-marii-uniri-arhidiaconul-grigore-pop-de-basesti-1815-1901> (Letöltés ideje: 2022. július 30.)

¹⁴² Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/v-B293E/vodicska-imre-B4CD1/> (Letöltés ideje: 2022. júl. 26.)

¹⁴³ Szoták, 2019. 30.

¹⁴⁴ Czambel bírálta elődje fordításának minőségét. Ezúttal köszönöm Vörös László kolléga információit, aki egy szlovák nyelvű cikket szentelt Czambelnek: Neželaná elita: Samo Czambel, aktivista na pomedzí dvoch národných ideológií. In: Adam Hudek (red.): *Elity a kontraelity na Slovensku v 19. a 20. storočí*. Bratislava, 2019. 453–485.

sok kritika érte, például miután 1902-ben kiadta helyesírási kézikönyvét, csehellenességet vetettek a szemére. Steier Lajos így vélekedett róla: „Hungarizmusa nem állt ellentétben tót nemzethűségével. Elszánt harcot indított meg a cseh-tót nemzetegységesítő törekvések és a cseh befolyás ellen, mely már a század elején a tótság körében érezhetővé vált.”¹⁴⁵

A fordító irodán a kezdeti időkben alkalmazott Thull Lipót szintén folytatott publicisztikai tevékenységet, Kecskeméthy Aurél lapjának, a *Magyar Államnak* volt munkatársa.¹⁴⁶ Stojits Iván Temesváron született 1866-ban görögkeleti szerb családban. A nagybecskereki gimnázium elvégzése után négy évig a hadseregben szolgált hadnagyként, utána a niši osztrák–magyar konzulátus irodavezetője, majd adótiszt lett. 1894-től dolgozott fordítóként, mellette főleg teozófiai jellegű írásai jelentek meg, de Lao-ce *Tao-te-kingjét* is ő fordította magyarra.¹⁴⁷

A fordítók között találunk magyarokat és az illető nemzetiséghez tartozókat egyaránt. Ahogy a fenti példák is mutatják, főleg utóbbiaknak nem lehetett könnyű a különböző elvárásokhoz igazodniuk, demonstrálniuk lojalitásukat a kormány felé ebben a bizalmi állásban úgy, hogy saját közösségükkel is megőrizték a kapcsolatot. A konfliktusokat különböző módon dolgozták fel, néhány esetben a fordító osztályról való távozásuk is ennek következménye lehetett, de erről egodokumentumok hiányában nem tudunk bővebben.

Az 1868. évi III. és XLIV. törvény első paragrafusának a törvények fordítására vonatkozó részét tehát, ha nem is teljes körűen, de gyakorlatba ültették. A törvényekről a korszak végéig készültek fordítások, de arról már szó sem volt, hogy ezek minden községbe eljutottak volna. Az további kutatást igényel – akárcsak a fordítók működése és a fordítások módszeres feltárása –, hogy a németen, románon és szlovákon kívül horvátul, szerbül és ruszinul kiadták-e rendszeresen a törvényeket; illetve hány példányban és hova jutottak el. A közélet gőzerővel folyó magyarosítása és a nemzetiségekhez való egyre türelmetlenebb viszonyulás következtében amúgy is egyre inkább csak szimbolikus jelentősége maradt a fordításoknak.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

K 148 Belügyminisztérium. Elnöki iratok

150 Belügyminisztérium. Általános iratok

¹⁴⁵ Steier Lajos: *Czambel Samu eszméi*. Pécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1937. 6–24., az idézet helye: 6.

¹⁴⁶ *A magyar sajtó története*. II/2. 1867–1892. Szerkesztette Kosáry Domokos és Németh G. Béla. Akadémiai, Budapest: 1985. VII. 8. alfejezet.

¹⁴⁷ Szinney József: Magyar írók élete és munkái: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinneyi-jozsef-7891B/s-A6233/stojits-ivan-AAE14/> (Letöltés ideje: 2022. júl. 29.) 1922-ben halt meg.

TÖRVÉNYEK

1868. évi III. törvény: Netjogtár

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800003.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D28>

1868. évi XLIV. törvény: Netjogtár

<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=86800044.TV&targetdate=&printTitle=1868.+%C3%A9vi+XLIV.+r%C3%B6rv%C3%A9ncikk&referer=1000ev> (Letöltés ideje: 2022. júl. 23.)

SAJTÓ

Az Ujság, 1908, 1914

Budapesti Hírlap, 1905

Curentul, 1938

Ellenőr, 1877

Fővárosi Közlöny, 1912

Lupta, 1907

Magyar Lapok, 1938

Magyar Polgár, 1867

Magyarország, 1910

Mult és Jelen, 1845

Pesti Hírlap, 1900, 1906, 1915

Ügyvédek Lapja, 1899

NÉV- ÉS CÍMTÁRAK

Budapesti cím és lakásjegyzék. 27, Budapest, 1916.

Magyarország tiszti név- és címtára 1879, 1884, 1886–1918.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

140 év kisebbségi törvényhozása Közép- és Kelet-Európában. *Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai szemle*. Új sorozat. 2009/1–2. (51–52.) 1–366.

A pozsonyi ágostai hitvallású evang. főiskola értesítője az 1873/74-diki tanévről. Pozsonyban, 1874.

A magyar sajtó története. II/2. 1867–1892. Szerkesztette Kosáry Domokos és Németh G. Béla. Akadémiai, Budapest 1985.

Az „Ezeréves ruszin–magyar együttélés a történelem tükrében” című konferencia szerkesztett előadásai, leadott tanulmányai. 2004. március 19–20. Budapest: Belváros–Lipótváros Ruszin Kisebbségi Önkormányzat, 2005.

- Botlik József: *A rutén (ruszin) értelmiség önkormányzati törekvései 1848–1918*. In: *Az „Ezeréves ruszin–magyar együttélés a történelem tükrében” című konferencia szerkesztett előadásai, leadott tanulmányai. 2004. március 19–20*. Budapest: Belváros–Lipótváros Ruszin Kisebbségi Önkormányzat, 2005. 60–69.
- Brauneder, Wilhelm: *Die Übersetzungen von Gesetzen in der Habsburgmonarchie. Donau-Institut Working Paper, No. 7*, 2013.
- Câmpean, Viorel – Săbăceag, Daniel-Victor: *Un precursor al Marii Uniri: arhidiaconul Grigore Pop de Băsești (1815–1901)*. *Magazin Sălăjean*, 2020. jún. 23.
<https://www.magazinsalajejan.ro/cultura/un-precursor-al-marii-uniri-arhidiaconul-grigore-pop-de-basesti-1815-1901> (Letöltés ideje: 2022. júl. 30.)
- Cieger András: *Kulturális sokszínűség és az „oszthatatlan egységes magyar nemzet” dilemmája a magyar törvényhozásban 1868 után*. In: Kovács Kálmán Árpád (szerk.): *Nemzetiségek és törvényhozás Magyarországon*. Budapest: Országház, 2019. 93–104.
- Csernicskó István: *A nyelvi és politikai szuverenitás összefüggéseiről – szláv nyelvek példája alapján*. In: Nagy Noémi (szerk.): *Nemzetiségi-nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században*. Budapest, Gondolat, 2020. (Jogtörténeti értekezések, 46.) 41–65.–
- Csernus-Lukács Szilveszter: *Nyelvpolitika és anyanyelvi megoszlás Bács-Bodrog vármegyében 1862-ben*. *Századok*, 2021/6. 1279–1309.
- Deák Ágnes: *„Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Budapest: Osiris, 2000.
- Deák Ágnes: *Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei*. *Magyar Kisebbség*, 2009/1–2. 17–37.
- Deák Ágnes: *Kísérlet a hivatali nyelvhasználat szabályozására Magyarországon 1865-ben*. *Történelmi Szemle*, 2019/4. 681–701.
- Huszár Antal: *A magyarországi románok*. Budapest, 1907.
- Kiss Elemér (szerk.): *A Magyar Hivatalos Közlöny 150 éve. 1848–1998*. Budapest: Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 1998.
- Képegy Imre: *A nyelvi jogok szerepe a 19. századi szlovák autonómiatörekvésekben*. In: Nagy Noémi (szerk.): *Nemzetiségi-nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században*. Budapest, Gondolat, 2020. (Jogtörténeti értekezések, 46.) 117–129.
- Magyar Életrajzi Lexikon
<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC00523/01585.htm> (Letöltés ideje: (Letöltés ideje: 2022. jún. 28.)
- Maxwell, Alexander: *Choosing Slovakia. Slavic Hungary, the Czechoslovak Language and Accidental Nationalism*. London – New York: Tauris Academic Studies, 2009.
- Nagy Noémi: *A hatalom nyelve – a nyelv hatalma. Nyelvi jog és nyelvpolitika Európa történetében*. Budapest: Dialóg Campus, 2019.
- Nagy Noémi: *Variációk egy témára: a nemzetiségi-nyelvi egyenjogúság szabályozási formái az Osztrák–Magyar Monarchiában*. In: uő: (szerk.): *Nemzetiségi-nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században*. Budapest, Gondolat, 2020. (Jogtörténeti értekezések, 46.) 170–188.
- Pál Judit: *A hivatalos nyelv és a hivatali nyelvhasználat kérdése Erdélyben a 19. század közepén*. *Regio*. 2005/1. 3–26.
- Pál Judit – Ferenczi Szilárd (red.): *Cadrul legislativ al administrației din Transilvania în epoca dualistă (1867–1918)*. Cluj-Napoca: Mega, 2020.

- Plishkova, Anna: *Language and National Identity: Rusyns South of Carpathians*. New York: East European Monographs, 2009.
- Steier Lajos: *Czambel Samu eszméi*. Pécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1937.
- Szálkai Tamás: Trianon árnyékában. Bihar megye levéltára és levéltárosai. *Levéltári Szemle*, 2020/3. 82–104.–83
- Szarka László: *A multietnikus nemzetállam. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában 1918–1992*. Pozsony, Kalligram, 2016.
- Székely Vera: *A központi államigazgatás tisztviselői a dualizmus korában*. Kézirat, Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1980.
- Szinney József: Magyar irók élete és munkái: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/s-A6233/stojits-ivan-AAE14/> (Letöltés ideje: 2022. júl. 29.)
- Szoták Szilvia: 1869-től napjainkig – a 150 éves állami fordítószolgálat története. In: uő (szerk.): *150 éves az állami fordítószolgálat*. Budapest: OFFI Zrt., 2019. 15–47.
- Udvari István: Ruszinok. In: *Az „Ezeréves ruszin–magyar együttélés a történelem tükrében” című konferencia szerkesztett előadásai, leadott tanulmányai. 2004. március 19–20*. Budapest: Belváros–Lipótváros Ruszin Kisebbségi Önkormányzat, 2005. 6–14.
- Vörös László: Neželaná elita: Samo Czambel, aktivista na pomedzí dvoch národných ideológií. In: Adam Hudek (red.): *Elity a kontraelity na Slovensku v 19. a 20. storočí*. Bratislava, 2019. 453–485.
- Wlachovský, Karol: Tótok, de szlovákok – észrevételek a magyarok szlovákképéről. *Európai utas*, 2007/1. 47–50. https://www.europaiutas.hu/europaiutas/66/47_50.pdf (Letöltés ideje: 2022. júl. 23.)
- Wolf, Michaela: *Die vielsprachige Seele Kakaniens. Übersetzen und Dolmetschen in der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*. Wien – Köln – Weimar: Böhlau, 2012.
- Zup, Iulia-Elena: *Traducerile legislației austriece în Bucovina habsburgică (1775–1918)*. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015.

Belső emigrációban

Marczali Henrik (Marczali, 1856 – Budapest, 1940) 1919-től kényszerszabadságon volt, 1924-ben pedig Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter nyugdíjazta. Utóda a középkori magyar történeti tanszéken Hóman Bálint lett.

A Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Tudományos Akadémia Marczalit nem kérte fel sem monográfiák írására, sem forráskiadásra. Lehetőségei beszűkülése ellenére rendszeresen dolgozott és publikált.

Tanulmányomban Marczali munkássága utolsó évtizedét mutatom be, majd életművének recepcióját tekintem át.

1. MEMOÁR

Marczali Henrik 1929-től időrendben adta közre visszaemlékezését, gyermekkori emlékeivel kezdte, és az őszirózsás forradalom kitörésével zárta. A memoár utolsó fejezetét két részben, 1931-ben publikálta.

Elbeszélése huszonnégy fejezetre tagolódott. Közülük számos tárgyyszerű, tárgyilagosságra törekvő és informatív volt, nem egy pedig – olvasatomban – kifejezetten irodalmi értékű. Minél inkább közeledett a jelenéhez, annál gyakrabban találhatunk benne önismerést, sőt olyan részeket is, amelyekben önmagát a meg nem értett nemzeti próféta szerepében mutatta be.

Memoárja egészében, úgy hiszem, komoly forrásértékű kortörténeti, nevelődési és pszichológiai elbeszélés.¹

A bevezető bekezdésben a szerző megindokolta, hogy miért érdemes elolvasni írását:

Tömegek korát éljük, mi hozzá képest az egyes ember? Érdemes-e foglalkozni vele, különösen akkor, ha élete szürke középszerűségben telt le, és nem nyújt erős táplálékot a képzeletnek. De ha nem bírtam is elérni, fennkölt célok után törtem, és fejlődésemben tán megvan az az egyéni vonás, melytől az érdekességet megtagadni nem lehet. Így, ha nem is magam, az utókorra nézve tanulságos lehet azok behatóbb megismerése, kikkel a sors összehozott, azok az események, melyek befolyását közelről észlelhettem. Kényelmetlen dolog saját magamról írni, de gyermekéveim, ifjúkorom oly távol vannak, mintha más volna, nem én.²

¹ A memoár historiográfiai és metatörténeti olvasatát és a historiográfia retorikai interpretációját lásd: Baráth Katalin (2008), Baráth Katalin (2021).

² Marczali Henrik (2000), 5.

A történet egy somogyi kisvárosi szegény magyar-zsidó családban kezdődik. A kisváros zsidó hitközsége reformpárti rabbijának, Morgenstern Henriknek sokgyerekes otthonában, ahol hősünk volt a legidősebb fiú. Édesapja volt első mestere, aki önállóságra, igazságszeretetre, méltányosságra és a műveltség elsajátítására nevelte, egyúttal minderre mintát is adott. Az őt körülvevő meleg, szeretetteli család biztos érzelmi háttérrel nyújtott számára. Önmagát csintalan, időnként féktelen, felszabadult gyerekeknek írta le, aki falta a könyveket, játszva megtanult magyarul, németül és héberül, édesapja segítségével pedig latinul és franciául. Láthatjuk: csodagyerek volt, aki teljes, boldog életet élt. Az ő gyermekkoránál „boldogabb [...] kevesnek jutott. Kevesen fejthették ki oly szabadon testi-lelki képességeiket, mint én. Ezért ma is szeretettel és meghatottsággal gondolok arra a családi életre, mely ezt lehetővé tette, arra a városkára és vidékére, melynek úgyszólván minden pontjához annyi kedves, el nem törölhető emlék fűz.”³

Hivatásom már tisztán állott előttem, meg is írtam nagyatyámnak, hogy történetíró leszek, és végre egyetemi tanár. Egyéb nagyravágás nem bántott, de mikor arra gondoltam, mennyi szépet és jót lehet tenni e földön, lüktetett szívem, égett derekam. Ilyen voltam, azt hiszem, nem túlzok semmiben, nem hallgatok el semmi fontosat, mikor tíz éves koromban elhagytam a szülői házat.⁴

Ekkor hősünk tízéves volt. 1866 októberében Győrben kezdte a gimnázium felsőbb osztályát, a gettóban, anyai nagynénje, Gestetner Adolfné Freyer Regina családjánál lakott, és a katolikus fellegvárnak számító Bencés Főgimnáziumba járt.⁵

1867 őszétől a Pápai Református Kollégiumban tanult. Ott járta ki a gimnázium felsőbb osztályait, ahol hajdanában édesapja. Legfiatalabbként állt helyt a nála jóval idősebb társai között magatartásával, jellemével és eszével. A tanulás számára örömet és kiteljesedést jelentett.

Bocsor István és Tarczy Lajos példája nyomán tanár akart lenni, ezért érettségi után, tizennégy évesen beiratkozott a Budapesti Tudományegyetem bölcsészkarára, ahol eleinte mindenevő volt, majd egyre inkább földrajzot és történelmet tanult, elsősorban Hunfalvy Jánostól és Kerékgyártó Árpádtól.

Megtanult görögül és angolul, és rengeteget olvasott. Az első évben óraadásból tartotta fenn magát, majd tanárképzői ösztöndíjat nyert el, amely házitanítói keresetével együtt biztosította megélhetését. Az egyetem utolsó évében a tanárképző gyakorló iskolájába, a későbbi mintagimnáziumba került tanítani. Mestere, Kármán Mór nemcsak arra tanította meg, hogy hogyan tanítson, hanem erkölcsi példát is mutatott. Édesapja után ismét volt mentora, nevelője.

Doktorált, a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, Trefort Ágostonhoz külföldi tanulmányútra állami ösztöndíjra pályázott, amit Kármán ajánlására el is

³ Uo. 20.

⁴ Uo. 32.

⁵ Huszár Mihály (2019), 26–31, különösen 30. A Győri Bencés Főgimnáziumra: A gimnázium története – Czuczor Gergely Bencés Gimnázium és Kollégium (archive.org) (Utolsó letöltés: 2021. november 8.).

nyert. Ennek köszönhetően 1875-től 1877-ig Berlinben, Párizsban és Oxfordban képezte magát. A történetírás kiváló műhelyeiben és mestereitől két félévig Berlinben, egy félévig Párizsban és egy félévig Oxfordban tanulhatott, használhatta a berlini, müncheni, drezdai, bécsi, párizsi és londoni nagy könyvtárakat, tanulmányozhatta, összegyűjthette és lemásolhatta magyar történeti kézírataikat.

A memoár leghosszabb, 34 oldalas fejezete külföldi ösztöndíjas időszakának eseményeit, élményeit, kapcsolatait és eredményeit mutatta be. Berlinben a *Monumenta Germaniae Historica* forráskiadás sorozatának szerkesztője, Georg Waitz

... felszólított, legyek dolgozótársa a *Monumenta Germaniának*. Ez nagy kitüntetés-számba ment, de nem éltem vele, mert a magyar kútfőket otthon szándékoztam kiadni. Berlini utammal valóban meg lehettem elégedve. Rengeteg sokat tanultam, és mi mindennél fontosabb, megtanultam becsületesen, rendszeresen dolgozni.⁶

A háborús felelősség áthárítása, a diktált béke következménye az a civilizációs pusztulás, amely a berlini egyetem történelem mesterképzését semmivé tette, holott a mesterek túlnyomó többsége távol állt a német sovinizmustól.

Mély fájdalommal gondolhatok csak arra, mennyi szellemi és erkölcsi kincs veszett el, nemcsak tudományunkra, hanem az egész emberiségre nézve, a német nemzetnek most bekövetkezett leigázása és kizsarolása által. Hellász bukása óta a műveltség ekkora kárt nem vallott. Olyan Pleiádjá a historikusnak, mint minővel akkor a berlini egyetem ékeskedett, még soha nem volt, és tán nem is lesz együtt egy főiskolán. Mommsen, Ranke, Waitz, Nitzsch, Wattenbach, Droysen, Treitschke, mindegyik külön nagy egyéniség, mindegyik alkalmas arra, hogy mesteriskolát vezessen. Csak Treitschkében és Mommsenben volt meg a német sovinizmus teljes teljében; a többiben minden hazafiság mellett is túlnyomó az elfogulatlanság.⁷

Az *Emlékeim* írója tapasztalatai alapján összehasonlította egymással az oxfordi és a berlini szocializációt:

A német demokratikus módon tanul, de ha mulat, vad és lármás. Itt ellenben a tanulás inkább ürügy az úri együttlétre. Ott a tanulás magában foglalja a nevelést; itt az együttlakás, együttétkezés, együttgyakorlás az igazán nevelő és fegyelmező. A tanulás inkább a „coach” dolga, ahogy a korrepetítort nevezik, mint az úriaké, mert ezek nem tanulók, hanem úriak, aszerint bánnak is velük, a lordok fiaival pedig éppen nagy megkülönböztetéssel. Arisztokratikus nevelés volt biz az, nem való szegényembernek.⁸

⁶ Marczali Henrik (2000) 96. Vö. Die MGH | mgh.de, Monumenta Germaniae Historica Online (slu.edu) (Utolsó letöltés: 2021. november 8.) Az amerikai elitegyetemek közül nem egy a német kutatóegyetemek mintáját vette át. Mint 1993-ban tapasztaltam, ilyen a Johns Hopkins Egyetem továbbképzési rendszere: Graduate Studies | Johns Hopkins University (jhu.edu) (Utolsó letöltés: 2021. november 8.)

⁷ Uo. 96–97.

⁸ Uo. 103.

Szakszerűen képzett középkorászként tért haza, aki a rendszeres kutatás és a görög, latin, német, francia és angol szövegek forráskritikai feldolgozása mellett kontextusok feldolgozására, a belőlük kirajzolható összefüggések megírására, összehasonlító és genetikus történetírásra vállalkozott.

1878-ban habilitált, tanított a gyakorló iskolában, és előadásokat tartott az egyetemen. Árpád-kori kútfőpályázatával elnyerte az Akadémia Vitézy-jutalmát, és sorra-rendre írta és publikálta forráskiadásait, regesztáit, monográfiáit és szintéziseit.

Legnagyobb összefoglaló vállalkozásai, *A magyar nemzet története*, a milleniumi tízkötetes sorozat harmadának megírása és a *Nagy képes világtörténet* tizenkét kötetének szerkesztése és hat kötetének megírása előtt csaknem hatezeröttszáz oldalnyi szöveget publikált. Ehhez társult, hogy kidolgozta az egyetemi történelemszűrés koncepcióját, kereteit és formáit a berlini szemináriumi minta alapján.

Memoárjában Marczali Henrik röviden bemutatta családját, feleségét.

Barátai közül megemlékezett Lederer Béláról (1860–1903), az egykori tanítványáról, történészről és publicistáról, Simonyi Zsigmondról (1853–1919), a nyelvész professzorról, akit a berendezkedő ellenforradalmi kurzus a halálba hajszolt, Pulszky Károlyról (1853–1899), az esztétáról és művészettörténészről, az Országos Képtár igazgatójáról, aki öngyilkos lett, Otto Behaghelről (1854–1936), az egykori Waitz-szeminaristáról, heidelbergi, bazeli, majd giesseni nyelvész professzorról, Gabriel Monod-ról (1844–1912), párizsi mesteréről, a *Revue Historique* alapítójáról, Oswald Holder-Eggertről (1851–1911), ugyancsak az egykori Waitz-szeminaristáról, filológusról és paleográfusról, a *Monumenta Germaniae Historica* szerkesztőjéről és Harold William Vazeille Temperley-ről (1879–1939), brit diplomáciatörténészről, a legrégebb cambridge-i College, a Peterhouse elöljárójáról, a modern történelem cambridge-i tanáráról, Marczali 1910-ben kiadott cambridge-i kötete megjelentetésének kezdeményezőjéről. Frappáns jellemzést kapunk barátai közül Gyulai Párról, a *Budapesti Szemle* szerkesztőjének szellemi arculatáról, kettejük mély, bensőséges barátságáról, Jókai Mór varázslatos, bölcs személyiségéről, Mikszáth Kálmán szeretettelgyenyiségéről és realizmusáról, Tóth Béla művelődéstörténészről és íróról és Baumgarten Ferenc esztétáról és műkritikusról, egykori tanítványáról.⁹

Történelem és politika viszonyáról, elválasztásáról és összekapcsolódásáról így írt:

Tiszta véletlenből csöppentem belé egyszerre abba a modern történetbe, mely már igen közelről érinti a politikát. Különben is nehéz, és nálunk, hol a folytonosság és a családi hagyományok a távolmúltat is összekötik a jelennel, szinte lehetetlen ezt a két nagyfontosságú szellemi foglalkozást egymástól teljesen elválasztani. Nálam annyival érthetőbb volt ez az elkülönítés, mert 1879-ig és még ezen túl is, főképpen a középkor tanulmányozása vonzott. Az elválasztás lényege az, hogy a história a múltat kutatja, és elsősorban tudomány, a politika, a történet ismerete mellett a jövőbe tekint, azt igyekszik előkészíteni, és így a múlt és a jövő összevetésével alkotó művészet.¹⁰

⁹ Marczali Henrik (2000), 270–285.

¹⁰ Uo. 155.

Marczali Henrik 1879-ben Ipolyi Arnoldnál (1823–1886) tett tisztelgő látogatása alkalmából megismerkedett Vay Miklóssal (1802–1894), akit újabb találkozásai során 1848-as kormánybiztosi szerepéről, a szabadságharc utáni elítéléséről, szabadulásáról és a protestáns pápens elleni küzdeleméről szabályosan meginterjúvált.¹¹

Memoárja egyik fejezetében bemutatta azokat a politikusokat, akikkel kapcsolatba került: Vay Miklóson kívül Hodossy Imrét (1840–1909), Grünwald Bélát (1839–1891), Csemegi Károlyt (1826–1899) és Andrássy Gyulát.¹²

Egy másik fejezetben ismertette és értelmezte az ellene indított hírlapi hecc-kampányt, bemutatta kiobbantóját, Friedreich István (Görcsöni Dénes) újságíró, egykori frusztrált tanítványát, hallgatói közül pedig azokat a Szent Imre-kollégistákat, akik felkészületlenek és sikertelenek voltak, az egész botrány katolikus néppárti politikai hátterét, és a rágalmozói ellen indított becsületsértési perét.

Megírtam, hogy államférfiakkal, politikusokkal volt elég sűrű érintkezésem. De ennek csak az volt a célja, hogy lássak, tudjak minél többet. Ha kikérdezem azokat, kiktől tanulhattam, az is mesterségemhez tartozott. [...] eleinte nem én kerestem őket, sem báró Vay Miklóst, sem gróf Andrássy Gyulát. A kancellárok és miniszterelnökök kikérdezése, az „inkvizíció” [...] csak később volt tudatos és következetes eljárásom.¹³

A memoár *Hogy kerülök a politikába?* című fejezete Marczali Henrik és Apponyi Albert politikai közeledését mutatta be. Leírása úgy kezdődött, hogy Tisza Kálmán bukása után, miután bebizonyosodott, hogy utóda, Szapáry Gyula gyenge és tehetetlen, Marczali Csemegi felszólítására Csemegi asztaltársasága tagjainak azt javasolta, hogy Tisza István és Apponyi Albert, a Szabadelvű Párt és a Nemzeti Párt fogjon össze, amit el is fogadtak. Mikszáthnak Tiszát, Marczalinak Apponyit kellett erre rávennie. Marczali sikerrel járt ugyan, de az egész akció Tisza miatt kudarcot vallott. Apponyi Albert 1892. május 27-én Irányi Dániel – a polgári házasság és a vallásszabadság törvénybe iktatására vonatkozó határozati javaslata – mellett, a katolikus autonómia és a zsidók teljes egyenjogúsítása érdekében szólalt fel az országgyűlésben. Marczali ezzel mélyen egyetértett.

Apponyi arra kérte őt, hogy a következő választáson induljon a Nemzeti Párt képviselőjelöltjeként. Marczali ezt függetlensége védelmében nem vállalta, hiszen ő a vezető politikusok közötti ellentétek csillapítására vállalkozott, ezért nem csatlakozhatott párthoz. Szapáryt Wekerle Sándor váltotta fel, Marczali pedig arra beszélte rá Apponyit, hogy lépjen be a Wekerle-kormányba. Ezt viszont az uralkodó nem támogatta. Apponyi mindvégig számos jelét adta Marczali iránti jóakarátának.¹⁴

¹¹ Uo. 155–160.

¹² Uo. 160–167.

¹³ Uo, 214.

¹⁴ Uo. 214–222. 1892. január 6-án a Pesti Izraelita Hitközség újonnan elkészült dísztermében tartotta a recepciós bizottság első ülését, ahol az addigi hitközségi elnököt, Wahrmann Mórt megbuktatták, és helyébe Mezei Mórt választották meg, Marczali Henriket pedig megbízták egy memorandum elkészítésével: Szabolcsi Lajos (1993), 53–73, különösen 59. Vö. Groszmann Zsigmond (2021).

1897-ben Kállay Benjámint, a Monarchia közös pénzügyminisztere felkérte Marczalit, dolgozza fel az Árpádok és Dalmácia viszonyát, s ehhez végezzen levéltári kutatásokat a dalmát városokban. Marczali elvállalta, és kutatásai eredményeiről előadást tartott az Akadémián, majd értekezést is írt a témáról, amit az Akadémia kiadott.¹⁵ Előadása és tanulmánya előzményéről, dalmáciai utazásáról, élményeiről, benyomásairól és kutatásairól memoárjában egy fejezetet írt.

Kállay Benjámint 1897 pünkösdjére sürgönnyel hívott Bécsbe, rövid megbeszélésre. [...] A közös pénzügyminiszter vázolta politikai helyzetünket. Őfelsége Pétervárot járt, és teljes megegyezésre jutott a cárral a Balkánt illetőleg. Így hosszú, áldásos békének nézhetünk elébe. Ezt az időt ki kell használnunk. Neki az az ideálja, hogy legyen húszmillió magyar, és Kálmán király útjain haladva legyen hajóhadunk is hosszú tengerpartunk védelmére. Hogy történeti jogunkat bizonyítsuk és ezzel jövőnket is biztosítsuk, arra kér, menjek Dalmáciába, vegyem sorra e városokat és levéltárakat, és írjam meg teljes alaposággal az Árpádok és Dalmácia viszonyát. Ad az útra 400 forintot, az elegendő lesz.¹⁶

A magyar birodalom dalmáciai történelmi jogának feldolgozását célzó kutatóútját Marczali Henrik Fiuméből (Rijeka) indulva Zarában (Zadar) kezdte. Innen Veranich Antal és műhelye írásait keresve Sebenicóba (Šibenik) ment. Onnan Knint, a horvátok ősi fővárosát kereste fel. Majd Spalató (Split) következett, amelynek levéltárában kutatott, de csak hamisítványt talált. Salonában egy hetet töltött sírfeliratok kibetűzésével. Trauban (Trogir) 80 eredeti oklevelet talált az Árpád-korból. Onnan visszament Spalatóba, majd Ragusa (Dubrovnik) következett, ahol megtalálta Nagy Lajosnak az aacheni magyar kápolna építését elrendelő oklevelét. Bocche, Cattaro (Kotor), Gravosa (Gruž), Metkovic (Metković), Mosztár (Mostar), Szarajevó (Sarajevo) és Ilidze (Ilidža) után Budapest következett, majd családi nyaralással zárta az utat Bártfán (Bardejov).¹⁷

Salona sírmezején az epitáfiumok latin feliratainak kibetűzése olyan következtetésre vezetett, amely a román nyelv kialakulásával kapcsolatos:

Az epitáfiumok mind deák nyelvűek, a VI–VII. századból valók, de a ragozás és ejtegetés minden nyoma nélkül. Nem is olaszok. Itt tehát egy barbár nyelvnek kellett a latinnal érintkeznie. Ez pedig nem lehetett a horvát, sem az avar, hanem csak thrák vagy illír. A város római volt, a vidék barbár. A vidéknek pedig érintkeznie kellett a kulcsos városokkal és viszont. Ez az oláh nyelv alakulásának nyitja, hiszen nemcsak az Al-Duna várainál keletkezett, hanem az Adria partján is.¹⁸

Erősen hozzáfogtam a munkához. El is végeztem. Egy részét az Akadémiában felolvastam; meg is jelent kiadásában az egész. A főszűrt a tengeri hatalomra helyeztem,

¹⁵ Marczali Henrik (1898), Marczali Henrik (1899)

¹⁶ Marczali Henrik (2000), 223.

¹⁷ Marczali Henrik (2000), 223–229.

¹⁸ Uo. 227. Vö. Haşdeu-Petriceicu, B[ogdan] (1894), Marczali Henrik (1894).

Periklész egy mondását véve alapul. A munka nagyon tetszett. Apponyi azt írta nekem: miért is haltak ki az Árpádok! Kállay 1000 frtot küldött honorarium gyanánt. Elfogadtam, de kikötöttem, hogy ezt a pénzt törökországi útra fordítom, mert mégsem járja, hogy a keletről mit se tudjak. Az irigyek részére megjegyzem, hogy többet költöttem rá ezer forintnál.¹⁹

Intenzív török nyelvtanulás után az 1897/98-as tanév végén feleségével kéthetes útra mentek Konstantinápolyba, majd Marczali ősszel két hónapra visszatért, hogy tovább kutasson.

A görög patriarchátus könyvtárában egykorú görög nyomtatott jelentést talált az ónodi országgyűlésről, Rakovszky és Okolicsányi megöléséről, s az utolsó, 1717-es erdélyi és máramarosi tatárjárásról, a francia követség levéltárában pedig a szatmári békeszerződés eredeti példányára és Rákóczi végrendeletére bukkant.

Brusszában, a nagy Zöld Mecset egyik épületében megtalálta Zosimus (Ζώσιμος) bizánci történetíró V. századi görög története (Ιστορία Νέα) XI. századi török fordítását, és több oklevelet a XII. századból az ikoniumi szultánoktól. Abban a szállóban, amelyben Kossuth 1850-ben megszállt, látta a kormányzó kétsövű revolverét és hírlapjait.

Konstantinápolyba visszatérve az Eszki Szeráj (nevében a régi palota, valójában azonban új palota, ahol a kincstárt, a könyvtárt és prófétai relikviákat őrzik) kincstárában (ahová csak nagyon nagy protekcióval sikerült bejutnia) két magyarországi adókönyvet talált.

Számos ismerősre tett szert, és szinte testközelből érzekelte a rendkívül korrump közéleti és pénzügyi viszonyokat és a mindent behálózó kém- és besúgórendszert.²⁰ Hakky bej, aki hamarosan nagyvezér lett, majd berlini nagykövet, Törökország jövőjéről így nyilatkozott neki:

„Európában legföljebb Konstantinápolyt hagyják meg nekünk, mert birtokán nem tudnak megegyezni a keresztény hatalmak. A mi jövőnk Kis-Ázsiában van, hova tán kétmilliónyi moszlim emigrált Bulgáriából, Macedóniából, Boszniából és a Kaukázusból. Ha őfelsége a szultán annyi lázadó örményt megöletett, az nem kegyetlenség volt, hanem politika, hogy legalább Anatólia legyen a törökség részére biztosítva. Lesz ott kb. 20 millió művelődésre képes török. De ezalatt művelődnek és szaporodnak az orosz uralom alatt Krímben, Kazánban, Asztrahánban, Szibériában, és főképp Közép-Ázsiában élő török törzsek. Harminc év múlva oly erősek leszünk, hogy minden hatalomnak számolni kell velünk.” Ez a jóslása legalább félig bevált.²¹

Amikor Marczali Henrik az 1898-ból származó idézetet majd három és fél évtizeddel később kommentálta, már a nagy örmény népiirtás (1915–1918), a sévres-i békeszerződés (1920. augusztus 10.) revíziója, Musztafa Kemal (a görög hadsereget

¹⁹ Marczali Henrik (2000), 229.

²⁰ Uo. 230–241.

²¹ Uo, 241.

visszaszorító) győztes háborúja (1919–1923), a török felszabadító háború, a kis-ázsiai hadjárat ismeretében tehetett.²²

Mint a memoár *Viharfelhők* című fejezetéből kiderül, Marczali az 1898 és 1908 közötti időszak politikai fejleményei között az alkotmányosságot megbénító ellenzéki obstrukciót tartotta a legnagyobb veszedelemnek. A parasztság kivándorlásának ellenszerét a földreformban látta, erre Tisza István csak 1916-ban, már későn vállalkozott. A nemzetiségek szabad fejlődése, amennyiben a magyar erkölcsi, szellemi és anyagi hegemonián alapul, annyiban magyarrá válásuk békés úton biztosított. Ám ennek előfeltétele a magyar politikai pártok együttműködése. Ám azok a 19. század vége óta egymást marták, civakodtak. I. Sándor szerb király meggyilkolása 1903-ban pedig a Monarchiát fenyegető veszedelmet a szomszédba hozta.

Marczali Henrik a kormányzó pártok összefogását a kormányképesség feltételének látta, saját közvetítő és tanácsadó szerepével – pártatlansága megőrzése mellett – ezt igyekezett elősegíteni. Memoárjából az derül ki, hogy úgy vélte, annak sikere nem rajta múltott. A politikai kudarc viszont nemzeti és személyes tragédiához vezetett.²³

A *Háborús világ* című – két részre tagolt – utolsó fejezetében 75 évesen az erény fogalmának kiüresedésén elmélkedett, bemutatta az 1913-as londoni történet-szinkongresszust, az oxfordi, a cambridge-i és a budapesti tanárok csereprogramjának tető alá hozatalát, párizsi egyetemi megbeszéléseit, Lord Cecil levelét az antant háborús céljairól, a szerb, az orosz és az olasz frontra vonatkozó (földrajzi ismereteire alapozott stratégiai) jóslatait, a független Lengyelország helyreállítását szorgalmazó álláspontját. Röviden számba vette Ferenc József halálának rá gyakorolt hatását, saját háború alatti írásait és előadásait, köztük aradi előadásából kinőtt nagyhatalmú tanulmányát, a *Világpolitika és világgazdaságot*. Megemlítette Tisza Istvánnal, majd Esterházy Móriccál készített interjúit, a háborús kilátásokat értékelő 1918-as pünkösdi véleményét, és Teleki Pálnak a tervét, hogy Marczali 1918 szeptemberében-októberében a közös külügyminiszter, ifj. Andrássy Gyula megbízásából menjen Svájcba. Feladata lett volna a Monarchia érdekében kapcsolatokat létesíteni és kedvező hatást kifejteni az antanthatalmakra, de a terv az események felgyorsulása és a döntéshozás benuháza miatt kútba esett.²⁴

Marczali úgy látta, hogy 1898 és 1913 között „Európa két ellenséges táborra oszlott, melyek összecsapása véletlenektől függ, melyek azonban nem sokat várhatnak magukra. Erőseknek kell lennünk, erőseknek. [...] Ha az egész magyar intelligencia [...] egyesül, jobb időknek nézhetünk elébe; ha nem, nem”²⁵

A koalíció bukása és a Munkapárt győzelme, a póttartalékosok ügyében lefolyt csata, a király erre adott válasza, hogy lemondással fenyegetődött, Ferenc Ferdinánd befolyását mutatta. „Ő már minden rendelkezést megtett Magyarország katonai megszállására, mihelyt Ferenc József behunyja a szemét. [...] Nemzetegyesítési ábrándjaimnak ugyan befellegzett.”²⁶

²² Vö. Mazower, Mark (2005), Bloxham, Donald (2005)

²³ Marczali Henrik (2000), 242–257.

²⁴ Uo. 286–308.

²⁵ Uo., 286.

²⁶ Uo. Vö. Eöttevényi Olivér (1942/1991) 156–166., 282–297., Bibó István (1976a) 679–680.

Az erkölcsi és szellemi erő lehanyaglását az erény fogalmának kiüresedése mutatja. „... túl sokat politizáltunk és mulattunk, és túl keveset dolgoztunk. Ha nem banketteztünk volna annyit, nem kellene nagy bajtól tartanunk. [...] a katonai attasék jól ítéltek meg a helyzetet; diplomatáink nem.”²⁷

Marczali Henriket 1913 elején meghívták a londoni kongresszusra, ez sikert, személyes kapcsolatai továbbépítését, cambridge-i cseretanári meghívást és jó élményeket eredményezett. A kongresszus egyik alelnöke és egyik szekciójának levezető elnöke volt. *Széchenyi és Anglia* címmel a kongresszuson előadást tartott, amelyet George Peabody Gooch megjelentetett a *Contemporary Review*-ban, és Marczali munkásságát méltatta *History and Historians of the Nineteenth Century* című művében. Megismerkedett Sir Adolphus William Warddal (1837–1924), a történelemszakkongresszus és a Brit Akadémia elnökével, a cambridge-i Peterhouse College tagjával, és/vagy Sir George Otto Trevelyannel (1838–1928), illetve Sir George Macaulay Trevelyannel (1876–1962) (mindkettő lehetett, de csak az egyikük volt). Cambridge-ben is nagy reverenciával fogadták. Jól érezte magát, sokfelé járt, nézelődött.²⁸

1914 nyarán Lord Edward Cecil (1867–1918) Londonból az antant háborús céljairól Marczali Póllival titokban levelet küldött neki. Az információt Marczali közölte Andrássy Gyulával, Apponyi Alberttel és Tisza Istvánnal. Cecil utóiratát – „... ezen az úton Magyarország visszanyerheti régi óhaját, függetlenségét” – csak Apponyival ismertette.²⁹

Marczali Henrik a háború alatt hadi előadásokat tartott, írt, publikált, s ha volt rá módja, tanácsokat adott. Utólag úgy látta, hogy magával ragadta a háborús pszichózis. Aradi előadását kibővítve *Világpolitika és világgazdaság* címen adta ki. Meginterjúvolta Tisza Istvánt és Eszterházy Móricot. 1918 pünkösdjén *Az Ujság* kérdésére, hogy mikor lesz vége a háborúnak, így felelt: „... még ez évben. Mert vagy mi győzünk – akkor hatolt Ludendorff diadalmasan előre, az orosz meg lerakta a fegyvert – vagy bejő idejében Amerika.”³⁰

Szeptember 12-én, mikor még minden frontunk állott, tudtam meg, hogy a háború elveszett. Hogy mennyire – arról még nem volt fogalmam. Az egyetem megnyílt, mint rendesen, és óriási volt a hallgatók száma, kik mindenfelől özönlöttek. Abban az időben igen sokat törődött velem gróf Teleki Pál, és többször is eljött hozzám a szemináriumba; egyszer báró Nopcsával (Ferenc, 1877–1933). Azon voltak, hogy mielőbb menjek külföldre „nyelvet fogni”, tudván, mennyi jó összeköttetésem van, különösen Angliával. [...] Október 24-én, az egyetemre menve, az Esterházy utcában látok három újságírórt [...] Mikor lesz forradalom, kérem. – Már van.³¹

²⁷ Marczali Henrik (2000), 288.

²⁸ Uo. 289–294. Vö. A londoni nemzetközi történeti congresszusról (1913). Lásd még: Marczali, Henry (1913), Gooch, George Peabody (1913) 434.

²⁹ Marczali Henrik (2000), 298.

³⁰ Uo. 305.

³¹ Uo. 306.

Október 28-án Andrassy Gyula közös külügyminiszter telefonon Bécsbe hívta. Másnap, 29-én jelentkezett ott, s szabad kezet kapott, csak induljon Svájcba a Monarchia érdekében. Ő akkor megy – mondta –, ha onnan Angliába vagy Amerikába mehet. Közben Bécsben kitört a forradalom, ő pedig hazajött. Október 30-án, szerdán délután ért vissza. „Kelenföldön kocsit veszek. Minden kirakatban látom: a Nemzeti Tanács védelme alatt. Első kérdésem otthon az volt: hol van Tisza?”³²

Marczali Póli erre így emlékezett:

Egy szép napon apám útra készülődött. Azt mondta: Bécsbe utazik. De nem oda ment volna, hanem Svájcba. Az angolokkal való béketárgyalással lett *volna* megbízva, Andrassy (Gyula közös külügyminiszter) részéről, ha másnap nem zuhan az országra az összeomlás. És ez véget vetett minden tárgyalásnak.³³

Marczali Henrik memoárját így zárta: „Politikai pályám ezzel megszűnt. Gazdag életet éltem, hálát adok érte a Gondviselésnek. Következett a kor, melyben »jól élt, ki jól rejtőzött«”.³⁴

2. ELMARADOTTSÁG – HALADÁS

Marczali Henrik az Akadémia II. osztályán számos előadást tartott. 1900-ban Zah Felicián bűnperéről, amelyben a forráskritika formai elemein túl az egykori szereplők, így a király (I. Károly) öngazolásának tartalmi elemeit emelte be a vizsgálatba, és ennek alapján értelmezésében más következtetésre jutott, mint azok, akik megmaradtak a formai elemek vizsgálatánál.³⁵

1934. február 12-én ismét előadást tartott az Akadémián *A katonai Mária Terézia-rend körül* címmel.³⁶ Ebben állást foglalt Pertichevich Géza, Reiner János és Polner Ödön vitájában arról, hogy milyen, ausztriai nagyhatalmi vagy magyar királyi alapítású volt a rend.³⁷ Ő Pertichevich Gézának adott igazat, aki szerint a rendet az uralkodó magyar királyként hozta létre, az tehát magyar királyi alapítású volt. Marczali ennél a kérdésnél sokkal mélyebbre ásott, azzal, hogy a katonai kérdés szűkebb és tágabb történeti kontextusát, az osztrák örökösödési háborúban a magyar részvétel jelentőségét, és a felvilágosult abszolútizmus és a gyarmati helyzet következményeit tekintette át korábbi úttörő monográfiái és szintézisei alapján, azokat újragondolva.³⁸

³² Uo., 308.

³³ Marczali Póli (1973), 66.

³⁴ Marczali Henrik (2000), 308. A forrás: „Crede mihi, bene qui latuit bene uixit, et intra fortunam debet quisque manere suam”. Publius Ovidius Naso: *Tristia* III/IV. Hidd nekem el, jól élt, ki tudott jól visszavonulni, Mert ki-ki éljen csak sorsa határai közt, Publius Ovidius Naso (2002). A „bene qui latuit, bene vixit” az epikuroszai λάθη βιώσας (élj rejtve) maxima latin változata.

³⁵ Marczali Henrik (1899), Marczali Henrik (1900). Vö. Almási Tibor (2000).

³⁶ Marczali Henrik (1934). Vö. Polner Ödön (1934a), Dóry Ferenc (1934).

³⁷ Petrichevich György (1933), Reiner János (1933), Polner Ödön (1934b), Anonim (1934)

³⁸ Marczali Henrik (1934)

A magyar közjog művelői közül ketten, Ferdinandy Géza és Polner Ödön már bő húsz évvel korábban sértve érezték magukat, amikor Marczali két tübingeni kötete megjelent.³⁹

Németországban (Paul) Laband vezetése alatt nagy összefoglaló gyűjteménye készült az összes alkotmányoknak. Felkért, írjam meg a magyar alkotmányt. Elvállaltam – eléggé otthon éreztem magam a Corpus Jurisban is. Előbb alkotmánytörténetünket írtam meg röviden, tömören, sok új megállapítással, különösen a királyi örökösödés elvét betűzve ki a sok adatból. Erről Zitelbauer freiburgi tanár, noha nagy osztrák és sokban összeütközött velem, azt írta: Magyarországon még nem vészett ki a nagy történetírók sora. „Sokkal több vesződségem volt az alkotmányjoggal, de azt hiszem, a nagy misztériumot, a szent koronát sikerült megfejtenem, mégpedig éppen Verböczi alapján. Nem bíztam magamban, elmentem gróf Andrássy Gyulához, és felolvastam neki azt a rövid fejezetet. Ezért agyonütik az egyetemi jogászok, volt az első szava. Azt nem bánom, feleltem, de igaz-e? »Minden alaposan meg van okolva.«” A munka megjelent, és ellenségeim száma megint tömegesen szaporodott.⁴⁰

Amennyiben Marczali Henrik harmincas évekbeli írásait nyomon kívánjuk követni, érdemes visszanyúlnunk Széchenyiről szóló esszéjéhez (1913), illetve Berzeviczy Gergely publikálatlan politikai írásait értelmező tanulmányához (1907). Marczali Henrik *Széchenyi István és Anglia* című esszéjét 1913-ban előbb Londonban a *Contemporary Review*, majd Budapesten a *Magyar Figyelő* közölte.⁴¹

1931-ben Marczali Henrik Széchenyi István édesapja, Széchényi Ferenc (a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattárában található) 1787-es angliai útirajzait németről magyarra fordította, értelmező átírásban esszévé formálta, és két részben közreadta a *Budapesti Szemlében*.⁴²

1936-ban, amikor Marczali Henrik nyolcvanéves volt, Széchényi Ferencnek valamennyi úti feljegyzését lefordította, interpretálta, bevezetéssel látta el és közreadta két részben, ugyancsak a *Budapesti Szemlében*.⁴³

Széchényi Ferenc, II. József királyi biztosa

a politikai közélet teréről leszorulván, hosszabb külföldi utazásra határozta el magát. Mint később ő maga feljegyzé, „hazájának szomorú sorsa által okozott szomorúságában vigasztalást keresett”. De más indító ok is vezérelte. Állásának kedvezéseit és szelleme tehetségeit a haza javára, különösen a közgazdasági és kulturális tevékenység mezején óhajtván értékesíteni, nem elégedhetett meg azzal, hogy könyvekben keressen tájékozást. Szükségét érezte annak, hogy közvetlen szemlélet és tapasztalás útján ismerkedjék meg azokkal a vívmányokkal, a melyeket előhaladottabb országok

³⁹ Marczali, Heinrich (1910), Marczali, Heinrich (1911). Vö. Ferdinandy Gejza (1912), Polner Ödön (1912)

⁴⁰ Marczali Henrik (2000), 202–203. Laband, Paul (1838–1918).

⁴¹ Marczali, Henry (1913),

⁴² Marczali Henrik (1931)

⁴³ Marczali Henrik (1936)

fel tudnak mutatni. Külföldi tanulmányútra határozta el magát. Jellemző, hogy nem Olaszország, hanem Anglia vonzotta, ami szelleme irányát és a maga elé tűzött földadatok természetét világosítja meg.⁴⁴

Széchenyi feleségével, Festetics Juliannával és – királyi biztосként és főispánként alispánja, Hajnóczy József tanácsára felfogadott – titkárával, Ribini János Dániellel, orvosával, a svájci Flue doktorral, és két szolgájával 1787. május 23-án külföldi utazásra indult. Utazásának állomásai: Prága, Berlin, Göttingen, Köln, Aachen, Spaa, Lüttich, Dünkirchen/Dunkerque, Calais, London (csak néhány napra), Colchester, Norwich, Cambridge, Northampton, Leicester, Nottingham, Derby, Sheffield, Manchester, Halifax, Carlisle, Glasgow, Edinburgh. Üvegházakat, fürdőépületeket, posztógyárakat, kés- és ollógyártást, réz- és vashámorokat, ólombányákat, csatornaépítkezést, juhtenyésztést, heringhalászatot és szárítást tanulmányozott. Annyira, hogy feljegyezte a juhok betegségeire használt orvosságok receptjeit, és vázlatosan lerajzolta az épületeket és a gépeket is.

Visszatérvén Londonba, ott több hetet töltött, tisztelkedett a királynál, látogatta a parlament üléseit, kirándult Windsorba és Bristolba. 1788. január 8-ikán keltek át ismét a csatornán, hogy hazatérjenek. Szándéka volt Angliáról önálló munkát dolgozni ki. Titkárának munkálata szolgált volna alapul. Azokat a fejezeteket, amelyek az országról és lakóiról általános ismertetéseket tartalmaznak, ő maga átdolgozta; de tervét azután elejtette.⁴⁵

Gróf Széchenyi Ferenc mindenre, még apróságokra is kiterjesztette figyelmét, midőn az európai nagyurak szokása szerint beutazta Cseh-, Szász- és Poroszországot s a kisebb német fejedelemségeket is, hogy ne csak általános vagy éppen felületes képet nyerjen, hanem behatolhasson különösen a gazdasági, főleg mezőgazdasági tudományba is. [...] Mint Magyarországon nem is lehetett másképp, a jogon kezdte, a közszegi területi táblának volt elnöke. Majd excellenciás úrrá, „királyi biztos”-sá avatta őt József császár jóakarata, kitől méltán sokat várhatott. Elutazása abban a viharos időszakban, midőn kockára volt téve Magyarország önállósága, egyúttal azt is jelezte, hogy az uralkodó elveivel éppen nem érthetett egyet. Mint Homéros éneki: sok embernek látta városait és ismerte meg elméjét.⁴⁶

Marczali Henrik vonatkoztatásai között megtaláljuk a felvilágosult abszolutizmust, a nemzeti ellenállást, Széchenyi Ferenc pragmatikus külföldi, elsősorban angliai tájékozódásának jellegét, kiterjedését és hatását, az angol ipari forradalmat, a skót felvilágosodást, a magyar patriotizmust és az apa hatását fiára. Mindezek egyaránt szerepeltek következtetéseiben.

⁴⁴ Fraknói Vilmos (1902)

⁴⁵ Fraknói Vilmos (1902)

⁴⁶ Marczali Henrik (1936)

Szép és emlékezetes volt ez az utazás és nem meddő. Ennyi erős és nagy benyomás nem múlhatott el lelki eredmények nélkül. Igaz, hogy minden lehető tudomány, művészet érdeklí és hogy a komoly tárgyak, a „meritale”-k mellett nem feledkezik meg a „curiosumok”-ról sem, de ebben kora legkiválóbb férfiai sem különböztek tőle. A bányászat, az ipar, a kereskedés, az állattenyésztés haladása Angliában hasonló erőfeszítésre buzdítja. A tűzgép egyenesen lelkesíti, nem tud betelni vele. Az erőmű ismerete és jelentősége vele lép be hazánkba és fia, a még meg nem született István, az ő nyomán halad. De hazafias gondolkodása és tevékenysége sem szenved csorbát. Mikor a belgák harcát említi II. József ellen; mikor az ír kivívta külön parlamentjét; mikor Paolival érintkezik, ki szegény, apró korzikai hazáját fegyverrel akarta felmenteni a francia elnyomás alól, mindenesetre gondolnia kellett hazájára. Kuruc magaviselete az 1790/1791-i országgyűlésen ezt teljes napfénybe állította. Nem kicsinyelhető az a befolyás sem, melyet kora kiváló tudósai reá gyakorolhattak. Elég Boulton, Herschelt, Roebuck-ot, Robertson-t említenem. De mindenek fölött Smith Ádámot tisztelte: azt a férfit, ki a nemzetgazdaságban új érat nyitott meg. Széchenyi nem volt hálátlan. Ő Anglia állapotának pillanatfelvételét adja, mielőtt a negyedszázados háborúk, a francia forradalom és a Napóleon elleni győzelem változást nem idéztek elő a szigetországban is. [...] Széchenyi Ferencet sem mérhetem össze mással, fiával sem. Sokmindent megnézett, de legtöbb időt tán a British Museumban töltött és abból jött vissza nagy eszmékkel megrakodottan. Si monumentum vis, circumspecte. Ha emléket akarsz, nézz körül.⁴⁷

Széchenyi Ferenc egy másik kortársával, Berzeviczy Gergellyel szinte egy időben tartózkodott Angliában. Más volt a társadalmi helyük és szerepük, nem ismerték egymást, és nyilván nem találkoztak. Mégis kettőjük útirajza kínál összehasonlítási alapot és párhuzamokat.

Marczali Henrik már korábban (1907-ben) feldolgozta és rövid kivonatban ismertette a *Budapesti Szemlében* Berzeviczy Gergely – a Nemzeti Múzeum levéltárába került kiadatlan iratai közül – politikai iratait, ahogy ő fogalmazott: államiratait. Az azokban érzékelt ellentmondásokkal kapcsolatban a következő értelmezést fűzte hozzájuk: Milyen eredményre vezettek Berzeviczy államiratai?

... ezek a munkák [...] semminő politikai eredményhez nem vezettek. Sőt a szó szoros értelmében politikaiaknak sem mondhatók. Számbavehető párt nem állott mögöttük;

⁴⁷ Marczali Henrik (1931). Vö. Halász Gábor (1938/1945), Miskolczi Ambrus (2006), Miskolczi Ambrus (2009), Miskolczi Ambrus (2009–2010), Miskolczi Ambrus (2012). Matthew Boulton (1728–1809) gyáros, üzletember, James Watt találmányának, a gőzgépnek szabadalmaztatója és gyártója, a pénzverés modernizálója, Birmingham iparának megalapozója. Arcképe 2011 óta szerepel az ötvenfontos bankjegyen. Friedrich Wilhelm Herschel/Sir Frederick William Herschel (1738–1822) német-angol zeneszerző, csillagász, az Uránusz felfedezője. John Roebuck of Kinnell (1718–1794) angol feltaláló, a szulfuracid ipari gyártásának bevezetője, James Watt társa. William Robertson (1721–1793) skót történétíró, a skót egyház lelkésze, az edinburgh-i egyetem előjárója/rektora, a skót felvilágosodás meghatározó alakja. Adam Smith (1723–1790) skót morálfilozófus és közgazdász, a skót felvilágosodás meghatározó alakja.

csupán egy ember gondolkodását tükröztetik vissza. Éppen ezért jelentőségük főképpen abban keresendő, hogy e jelentékeny férfiú belső életét világítják meg.⁴⁸

Miért nem volt politikai jelentőségük? Mi ennek a magyarázata?

Mutatják, hogy politikai, társadalmi ideáljaival szinte egyedül állott e hazában. Mutatják, hogy se ereje, se reménye ahhoz, hogy eszményeit honfitársai által valósíthassa meg. Oly nagy a távolság a való és ábrándjai közt, hogy azt csak idegen hatalommal, deus ex machinával hidalhatja át. Jellemző ránézve, hogy mindkét esetben a momentum fölhasználására helyezi a súlyt, a kedvező alkalomra, mely többé tán vissza nem tér. Jellemző ez azon férfiúra nézve, ki egy még kiadatlan kéziratában talán a világ-irodalomban először állítja föl azt az elvet: az evolúció a világ törvénye. Éppen ő, ki mindenkinél jobban tudhatta, hogy ugrás éppoly kevésbé van a társadalomban, mint a természetben, vélte lehetőknek a legnagyobb változtatások újjászületését egy csapással, munka, fáradság, küzdelem nélkül. Íme a politikus óhaja minő gyorsan ellenkezésbe jut a tudós mély meggyőződésével. Csak abban mutat igazán történelmi belátást, hogy fölismeri, mennyire összefügg a Habsburg dinasztia uralma a történetileg létrejött alakulásokkal. Gyökeres fölforgatást, társadalmi revolúciót, minőt ő remélt és óhajtott, maga is csak trónfosztás útján vélte megkezdhetni.⁴⁹

Mi volt Berzeviczy Gergely célja emberbarátként, és mit kívánt hazafiként?

E nagy ellentmondást csakis eszményei világítják és magyarázhatják meg. Mint embernek az volt az ideája, hogy tőle telhetőleg munkálkodjék az emberiség tökéletesedésén. Ebben látta igazi életcélját, ezért rajongott; ezen meggyőződésért tartotta önmagát jó, kiválóan erényes embernek. Mint hazafinak és a nemzetgazdaság avatott művelőjének pedig az volt az ideálja, hogy az ország elhanyagolt természeti erőit jobban fölhasználják lakói boldogítására. Mindkét törekvésében szemben látta magát az uralkodó, az előkelő osztályokra is támaszkodó rendszerrel, mely hazáját szerinte anyagilag kiszorolta, erkölcsileg megrontotta s szellemileg elnyomta.⁵⁰

Marczali arra a kérdésre, hogy Berzeviczy Gergely miért szigetelődött el, a kontra-szelektív magyarországi viszonyokban találta meg a választ:

Értéke tudatában magához méltó hatáskört nem talált. Amit Széchenyi Berzsényi Dánielre mondott, hogy ez a nagy tehetség hatáskör, elismerés híján elszenvedt, elsavnodott, az áll Berzeviczy Gergelyre nézve is. Jaj annak a tehetségnek, melyet véka alá

⁴⁸ Marczali Henrik (1907b), 53. Írásában hivatkozott: Kautz Gyula (1868), Gaál Jenő (1902). Vö. „Domanovszkyt meglepte, hogy a Manch-Hermaon visszhangját számba vettem és kritikával mertem állást foglalni Marczali téves – a szöveggel pontosan ellenkező állításra alapozott – értékelésével szemben.” Mályusz Elemér (2021) 113–114. Utalásai: Berzeviczy Gergely (1790), Marczali Henrik (1907a), I., 100–107.

⁴⁹ Marczali Henrik (1907b), 53.

⁵⁰ Uo. 53–54.

rejtenek, de jaj annak a nemzetnek is, melyben külső körülmények megakadályozzák azt, hogy mindenki belső értéke szerint szolgálhassa hazáját.⁵¹

Marczali Henrik összehasonlította egymással Berzeviczy Gergely és Széchenyi István szemléletét:

A tudós nemzetgazda, ki annyit foglalkozott történetünkkel, mihelyt a politika terére csap át, utópiát akar, boldogságot, függetlenséget a történeti múlt semmibevételével. Nagyobb követője, bár annyiszor oly kicsinylően szól történetünkről, megbecsüli azt az erkölcsi tőkét, mely benne rejlik, munkál és munkásokat toboroz és a nemzetiség erkölcsi és anyagi kifejtésében találja föl a boldogabb, szabadabb jövő igazi biztosítását.⁵²

*Civilizáció vagy/és nemzet, haladás vagy/és haza, emberbarát vagy/és hazafi dilemmáját, azóta tudjuk, Hajnóczy József oldotta fel az érdekegyesítés koncepciójával, a kiváltság nélküliek, a nép az alkotmány sáncaiba beemelése programjával.*⁵³

Huszonhat évvel Berzeviczy Gergely politikai iratait bemutató és a szerző szemléletét értelmező esszéje után Marczali Henrik visszatért a témához, és a *Budapesti Szemlé*ben két részben közzétette Berzeviczy Gergely – Napóleonnak ajánlott – magyar alkotmánytervét.⁵⁴ Az alkotmányterv magyar fordítása elé Marczali bevezetőt írt, amelyben áttekintette Berzeviczy Gergely 1809 előtti pályaképét, és bemutatta első, 1790-ben írt politikai iratát, abban megrajzolt helyzetképét, a hazai viszonyok elmaradottságának leírását, okainak számbavételét és felszámolásuk módját.

Kivételesen nagyra értékelt Berzeviczy munkásságát: „Berzeviczy Gergelyben látom és tisztelem a tizennyolcadik századvégi Magyarországnak nemcsak legalaposabb, hanem egyúttal legtöbb oldalú íróját és tudósát mind közjogi, mind még inkább gazdasági és kereskedelmi ügyekben.”⁵⁵ Ügyvédként kezdte, majd elment világot látni. Göttingában Schlözertől politikát, Federtől morálfilozófiát és Gatterertől történelmet hallgathatott. Innen Párizsba utazott, megfordult Versailles-ban, majd Németalföldön keresztül Angliába ment. Széchenyi Ferencsel majdnem egy időben, 1787-ben bejárta Angliát, megnézte Londont, Oxfordot, s a blenheimi Marlborough-kastélyt. Berzeviczy Gergely Angliát így jellemezte:

Az ország köröskörül olyan mint egy kert, de nem rideg, mint Németalföldön, hanem szép, jól megművelt természet. A népen meglátszik a szabadság, a városokon, falvakon a jólét. Minő szerencse, hogy ezt láthatom. [...] Anglia bizonyára legérdekesebb országa a földnek a nemzetet, az alkotmányt, a kormányt, az ipart és kereskedést illetőleg. [...] Nagy és általános a jólét, a paraszt is jó posztóban, finom harisnyában, erős cipőben jár, mindennap más inget ölt. A mezőgazdasággal is lehet kincseket szerezni, és a gazdák és parasztok közt is van annyi gazdag, mint a kereskedők közt. Mindaz,

⁵¹ Uo. 54.

⁵² Uo.

⁵³ Hajnóczy József (1958), *A magyar jakobinusok iratai (1952–1957)*, Benda Kálmán (1978).

⁵⁴ Marczali Henrik (1931)

⁵⁵ Uo., 16.

mi a gazdasághoz tartozik, jó karban van: épületek, szerszámok, lovak, tehenek, juhok mind a jólét magas fokát tüntetik fel.⁵⁶

Hazatért, József császárhoz fordult állásért, ám a császár halálával támasz nélkül maradt. Hivatali élete 27 éves korában véget ért, ő pedig ezt követően Kakas-Lomnicon, édesanyja szépeességi otthonában élt. Politikailag viszont teljes felfordulás következett.

Ilyen viszonyok közt, midőn a nyugati civilizáció minden értékétől megfosztva látta hazáját, másrészt pedig a József halála után beállott katolikus reakció fenyegetett, írta Berzeviczy Gergely első művét [...]. Kusza, haragos, végig ható tiltakozás volt ez a szabad szellem elnyomása, a visszaéléseknek Augias-istállója ellen. [...] A magyar, szerinte, mai napig megmaradt nomádnak. [...] A jobb jövőt csak komoly polgárság emelkedésétől és a parasztság sorsának lényeges javításától várja.⁵⁷

A helyzet bemutatása, okainak megnevezése, a változtatás jogalapjának meghatározása, a szükséges változtatások számbavétele, a Habsburgok letétele a trónról és Frigyes Ágost suffolki herceg trónra ültetése szerepelt Berzeviczy írásában.⁵⁸ Gondolatmenetének bemutatása, kontextusba helyezése után publikálta Marczali Berzeviczy tizenkilenc évvel későbbi, alaposan kidolgozott, részletes, szépen kifejtett alkotmánytervezetét. Megvilágította személyes háttérét, és Széchenyi-képéhez kapcsolta, nagy tehetségű tudósnak és politikusnak, kameralistának tartotta. A szabadság és az evangélikus hithez ragaszkodás tartotta benne a lelket. Úgy vélte, Magyarország képes kivívni függetlenségét, s addig csak azért nem tudta, mert idegenek uralkodtak rajta, magyar hadsereg és az kell, hogy az ország maga rendelkezze jövedelmei felett. Angol uralkodóval például mindjárt lenne kereskedés, gyár és pénzforgalom. Pest lenne a Központ, onnan indulna a forgalom Bécs, Lemberg, Szolnok, Cegléd, Kőrösbánya, Pétervárad és Zimony, Fehérvár, Zalavár, Varasd és Fiume felé. Ez, az első, 1790-es politikai iratának terve volt Széchenyi közlekedési, vasúti tervezetének eredete. Berzeviczy Napóleon kontinentális zárlata után ezt fejlesztette tovább Oroszország, Törökország és India felé. Mindez azonban csak terv maradt. A Magyarország és Ausztria közti gazdasági viszony, gyarmati helyzet fejtegetése pedig a Védegyelet csírája lett.

Milyen hazafi volt? A magyarkodástól távol állt, a latint akarta meghagyni hivatalos nyelvnek, a magyar hivatalossá tételét nem szorgalmazta. Az ugyanis Európában elszigetelt, nem kellően kifejlett, hivatalossá tétele pedig az ország lakosainak többségét alkotó nemzetiségekből ellenérzést váltana ki.

1794-ben Berzeviczy Gergely alapítványt létesít, 1000 forintban, a magyar színház felállítására, mely addigra egészen tönkrement. [...] tovább dolgozik, terveket sző nagy kereskedési összeköttetésekre és ír, munkálkodik protestáns egyháza érdekében.

⁵⁶ Uo. 18–19.

⁵⁷ Uo. 19–20. Vö. Miskolczy Ambrus (2009), Miskolczy Ambrus (2010).

⁵⁸ Berzeviczy Gergely (1790)

„Eljött a tehetetlen kor”, a nagy háború, a francia forradalom és Napóleon ellen lefogal minden energiát. Éppen nem épületes szerelmi ügyei nem járulnak boldogságához. Úgy látszott, elveszti már az összeköttetést a nagyvilággal, hisz hazája tele van [...] spiclivel. Íme, a nagy lékütés. Napoleon jó Bécsbe, összehívja a magyarokat a Rákosra, elszakadást kíván Ausztriától, függetlenséget ígér. Most megvalósulhat Berzeviczy álma. Napóleon által meg lehet újítani, széppé, dicsővé, felvilágosodottá tenni a hazát. Helyreállítani a jogegyenlőséget katolikus és protestáns egyház közt. Ez szinte bámulatosan kidolgozott javaslatának magva: ez a munkája viszi őt előre, mint ahogy a Keresztelő (Szent János) megelőzi az Üdvözítőt, ő Széchenyi Istvánt. „Ó, kedves hazám!” – így szól Napóleon előtt –, „ölellek és szívemre szorítalak! Vajha közeledő politikai halála kövesse dicső feltámadásodat és mennybemeneteledet”.

Ne ítéljünk elhamarkodottan. Széchenyi is keresett új hazát, még Amerikában is! Széchenyi is úgy vélekedett, még 1847-ben is, hogy intézményeinknek legfölebb 10 százaléka üti meg a mértéket. Berzeviczy 1809-ben „új égről, új földről” álmódott.⁵⁹

Mint láttuk, Marczali Széchenyi István elődeit találta meg Széchenyi Ferencben és Berzeviczy Gergelyben. Rekonstrukciójában Széchenyi Ferenc és Berzeviczy angliai tapasztalatai párhuzamokat rajzolnak ki egymással is. Berzeviczy műveiben pedig Széchenyi közlekedési koncepciójának a magvát és Kossuth védegyleti programjának a csíráját ismerte fel.

Benda Kálmán adta közre *A magyar jakobinosok iratai* négykötetes forráskiadványában Hajnóczy József közjogi-politikai iratait, amelyeket Csizmadia Andor tett külön kötetben, magyarul hozzáférhetővé.⁶⁰ H. Balázs Éva Berzeviczy Gergely életpályájának első szakaszát dolgozta fel *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikuskus (1763–1795)* című monográfiájában.⁶¹ Kontler László pedig kimutatta, hogy Siegmund Jacob Baumgarten és Johann Salomo Semler hallei, Johann Martin Chladenius és Johann Christoph Gatterer göttingeni egyetemi tanárok alapozták meg azt a göttingeni kánont, amely szemben állt a wittenbergi és lipcsei wolffianus protestáns ortodoxiával, és visszaszorításában meghatározó szerepe volt.⁶²

Marczali Széchenyi Ferencel és Berzeviczyvel kapcsolatos publikációi rendkívüli tájékozottságát mutatták az 1780-as, 1790-es évek és az új évszázad első évtizedének hazai és egyetemes politika- és művelődéstörténetében. Foglalkoztatta pályaképeik párhuzamainak felrajzolása, amelyeknek számos elemét megragadta, és azok egy jövőendő összehasonlítás részeivé kezdtek összeállni. Ugyanakkor a komparációba beemelte Széchenyi István személyiségét, utilitariánus és perfekcionista szemléletét, Anglia-képét és szellemi fejlődését, és dilemmáit is. Így a kirajzolódó portrék, alanyaik lehetőségei és Széchenyi István dilemmái egymásra vonatkoztathatókká

⁵⁹ Marczali Henrik (1931), 200.

⁶⁰ *A magyar jakobinosok iratai*. (1952–1957), Hajnóczy József (1958), Benda Kálmán (1978), Hajnóczy József (1998).

⁶¹ H. Balázs Éva (1967), H. Balázs Éva (1987), Miskolczy Ambrus (2009), Miskolczy Ambrus (2010).

⁶² Kontler László (2014), Kontler László (2015)

váltak, ami a horizontális összehasonlítást megnyitotta a vertikális komparáció irányába. Azt, hogy Marczali Henrik továbbment volna-e ezen az úton, nem tudjuk. Az érdemi megbízások hiánya, mindennapi gondjai, elszigeteltsége, kora, fizikai és mentális állapota egyre inkább behatárolták, módosították és felülírták alkotási lehetőségeit.

Annak, amit nyolcvanévesen egy interjúban állított, hogy megírta *Budapest történetét*, s a kézirat megvan, csak kiadásra vár, nem találtam nyomát: sem a kéziratot, sem az anyaggyűjtés jeleit. Nem tudjuk, hogy erre vonatkozó kijelentése mögött szándék, terv, részben vagy egészében elvégzett munka húzódott-e meg.⁶³

3. FEJEZETEK ERDÉLY TÖRTÉNETÉBŐL

Memoárja utolsó fejezetének megjelenése után, 1935-ben, hetvenkilenc éves korában a könyvhétre időzítve jelent meg Marczali Henrik újabb könyve, az *Erdély története*, ezúttal a Káldor Könyvkiadónál.

Visszhangjának egyik ága szerint a tudós újabb nagy művet tett le a köz asztalára, amely a szellemtörténettel szemben pozitivistá módszerű, liberális felfogású, tömör, művészi megformáltságú művelődéstörténet.⁶⁴

A másik típusba tartozó, a *Szocializmusban*, a *Magyar Kultúrában* és a berlini *Ungarische Jahrbücher*ben megjelent írások viszont egyértelműen megbélyegzik: korszerűtlen, hiányos és hézagos politikatörténeti elbeszélésnek minősítik, amely ötven évvel korábbi politikai felfogást vetít vissza a múltba, és nem vesz tudomást a tudomány haladásáról.⁶⁵

A „nagyközönség számára készült rövid összefoglalás” „a szellemileg hanyatló tudós utolsó, méltatlan alkotása” – olvashatjuk a *Századok* 1944-es számában.⁶⁶

Sem a kritikátlan dicsőítés, sem a megbélyegzés nem megalapozott.

Tudjuk, Marczali Henrik nagymonográfiáiban és szintéziseiben korábban is foglalkozott Erdéllyel a magyar történelem részeként. A székelyek eredetével, az erdélyi szászok történetével és a dákoromán elmélettel kapcsolatban pedig már jóval korábban részt vett a tudományos diskurzusban, határozottan, egyértelműen és kellő szakértelemmel a mitologizáló álláspontokkal szemben foglalt állást.⁶⁷

Az önálló Erdély-történet már egy ideje a transzszilvanizmushoz kötődött. Éppen 1935-ben jelent meg Móricz Zsigmond Erdély-trilógiájának együttes kiadása. Észak-Erdély visszacsatolása (1940) után pedig számos könyv látott

⁶³ Bende László (1936), B[ende]. L[ászló] (1939), „Még élni akarok, mert unokáim vannak!” (1940), Fedor (1972).

⁶⁴ Kőrmöczy-Schindler Gyula (1936).

⁶⁵ Ascher László (1935), Nagy Miklós (1935), KI. (1939), Marczali Henrik. Erdély története. Ungarische Jahrbücher, 42 (1939) 122.

⁶⁶ Benda Kálmán (1944). Idézet: 280.

⁶⁷ Marczali Henrik (1881), Marczali Henrik (1882), Marczali Henrik (1894). Vö. Haşdeu-Petriceicu, B[ogdan] (1894).

napvilágot a témáról. 1986-ban a háromkötetes *Erdély története* pedig a téma tudományos feldolgozásában határkövet jelölt ki.⁶⁸

Mi volt az új elem Marczali könyvében? Olyan könyv volt, amelyben koherens elbeszélést találunk, vagy inkább fejezeteket Erdély történetéből? Mi volt a viszonyítási pontja: az önálló Erdély vagy a történeti Magyarország?

Az első fejezetben saját korábbi kutatásait és értelmezéseit gondolta tovább, és alkalmazta a szittyá legendák mesevilága, a dákoromán kontinuitáselmélet, a hunok és avarok eszményítése kapcsán.

Kiindulásként az erdélyi hegyek vidékén egykor élő népek, a szittyák és az agathyrusok animista hitvilágáról és nomád életmódjáról – Hérodotosz leírásai nyomán – szemléletes példákkal megelevenített tömör kultúrantropológiai értelmezést olvashatunk.

Hadúr a szittyák istene. Mikor a szittyá először ölt ellenséget, azt bemutatja a királynak és csak az, ki ellenséget ölt, részeseül a zsákmányban; aki nem ölt ellenséget, az szégyenszemre ült ott. Aki több ellenséget ölt, az két pohárból is ihatik. Ha a király gyilkolat, az ellenség gyermekeit sem kíméli, csak a nőket. Szerződést úgy kötnek, hogy a bort vérükkel vegyítve, az italt tartalmazó edényre ráütik a kardot, nyilat és tegezt. A meghalt fejedelmet bebalzsamozzák, ágyasát, lovát és aranyát elássák, de ezüstöt és rezet nem használnak. Tor gyanánt harminc ifjat ölnek. Hisznek a halhatatlanságban; Zalmoxis istenükhöz térnek. Megvan a saját nyelvük. Az emberevéstől sem tartóztatják magukat. [...] Mennyi emlékeztetés a szittyák utódjaira!⁶⁹

Mintha valamelyik egykori észak-amerikai indián vagy új-guineai pápua törzsről olvasnánk, Verne *Nyolcvan nap alatt a föld körül* című könyvében Phileas Foggal és társaival az indiai nagyúr temetését lesnénk meg, a *Grant kapitány gyermekeiben* Glenarvan lorddal, Paganellel és Robert Granttal új-zélandi maori szertartás tanúi lennénk, netán *A tizenöt éves kapitányban* Dick Sanddel embereket áldozó gyászerítuson vennénk részt, vagy a *Trónok harcában* Daenerys férje vad nomádjainak valamelyik ceremóniáját néznénk újra.

Ellentétben a szittyákkal, az agathyrusok a leggyávább emberek. A nők közösségben élnek, testvérek és vérrokonok, ezért nincs köztük féltékenység, sem ellenségeskedés. Regevilágban vagyunk, az amazonoknál, kik hadban állanak a férfiakkal. Csak a csatában vették észre, hogy nők. Csak fegyverük és lovuk volt, vadászatból és zsákmányolásból éltek. Ott aztán megházasodtak, bár egymás nyelvét nem értették. Szűz nem megy férjhez, míg legény-ellenséget nem ölt.⁷⁰

⁶⁸ Vö. Kós Károly (1934), Móricz Zsigmond (1935), Asztalos Miklós (1936), Makkai László (1940), Makkai László (1944), Makkai László (1948), Köpeczi Béla főszerk. (1986/2005). Vö. Marczali Póli (1973) 60.

⁶⁹ Marczali Henrik (1935), 9–10.

⁷⁰ Marczali Henrik (1935), 9–10.

Marczali Henrik – régészeti leletek alapján – arról írt, hogy a rómaiak a mai Erdélyben és a Tisza vidékén a barbárok – akkor a szarmaták és a jazigok – beözönlésének vetettek gátat. Igaz, ez nem több, mint 164 évig járt sikerrel. Traianus császár legyőzte Decebalt, a dákok királyát, meghódította az értékes, aranyban és sóban gazdag területet, és római provinciává tette. Utóda, Hadrianus már megbékélt provinciákat talált. A római katonai telepek (Sarmizegetusa/Várhely, Apulum/Gyulafehérvér, Potaissa/Torda, Napoca/Kolozsvár, Porolissum/Mográd) lehet, hogy egykori dák települések helyére épültek, lakosaik pedig valószínűleg romanizált trákok és illírek voltak.

Különösen értékesek és érdekesek a kollégiumok (céhek) viasztáblái, amelyeket a verespataki bányákban találtak és amelyeken arról találunk feljegyzést, hogy mennyibe került a május első szombatján rendezett lakoma. A provincia adómentes volt, ami azt bizonyítja, hogy e nagy telepek elsősorban katonai célt szolgáltak.⁷¹

Aurelianus császár 272-ben az állandó és fenyegető barbár nyomás miatt a Dunát tette meg „birodalmi határnak; a békés lakosságnak a Duna mögé kellett költöznie. Trajanus nagy alkotása megszűnt: a barbárság újra beronthatott már megművelt tájékokra. Dáciának csak a neve maradt meg”.⁷²

Lehet-e bízni a történeti haladásban? Több mint ezeréves telepítés, gyarmatosítás, több nagy államalkotás után ez a termékeny, áldott föld alig jutott magasabb fokára a műveltségnek és erkölcsnek, mint aminő az első kelta telepedés után lehetett. A sikeres szellemi és anyagi munkának minő roppant mennyisége veszett kárba! Sem a dák, sem a hun vagy avar kard és diplomácia, sem a gót és jazig (törökül nyelv) vitézség nem bírt állandó békét teremteni. Sírja lett az összes nemzeteknek, amelyek egymásután uralkodtak rajta. Legföljebb még a szintén pusztai eredetű, szittyá bolgároknak volt talán néhány őrhelye az Alduna mentén. Biztos csak az lehetett valamikép, akinek alig volt vesztenivalója.

Teljesen hiányzik itt a történeti folytonosság. Mit az egyik alkotott, lerombolta a szomszéd, aki szintén arra a sorsra jutott. [...] Ezt az átkot részben eloszlatta a magyar megszállás és államalkotás.⁷³

Erről a circulusról *A magyar nemzet története* második kötetében már olvastunk. Úgy kezdődik, hogy a hódító nomád nép letelepül, földművelővé válik, épít, és úgy végződik, hogy mindezt egy másik nomád hódító lerombolja, a letelepült népet maga alá veti, s az elenyészik, beolvad, megszűnik önálló népként létezni. Ez az ördögmalom, a rossz kör csak a hódítók letelepedésével és állammá szerveződésével állítható meg.

Marczali a második fejezetben a honfoglalástól Mohácsig tekintette át az Erdély történetét befolyásoló és meghatározó magyar történelmet. A honfoglalást,

⁷¹ Uo. 13.

⁷² Uo. 14.

⁷³ Uo. 19–20.

a kalandozásokat, Géza és István szerepét, a kunok betörését, a flandriaiak és a szászok szabadságlevelét, a három erdélyi kiváltságos nemzetet, a tatárjárást Erdélyben, a vlachok beszivárgását, a városok országgyűlési szerepét, Mátyás uralkodásának hatását a közállapotokra, a jobbágyság helyzetére, a humanista műveltségre és a hadseregre, a parasztháborút és leverését. Olyan döntő eseményeket, amelyek vagy kívülről hatottak Erdélyre, vagy magában Erdélyben mentek végbe, mint a flandriaiak és a szászok betelepülése, az erdélyi három nemzet szövetsége, a tatárjárás, a románok beszivárgása, a városok megerősödése, a török hódítás.

A harmadik fejezetben az önálló erdélyi fejedelemség történetéről olvashatunk Szapolyai Jánostól és Fráter Györgytől a Habsburgok örökös királyságáig. Az egyes alfejezeteket a hódoltság, a fejedelemség megalakulása, a reformáció, a Báthoryak, Bocskay István, Bethlen Gábor, a Rákócziak, a lengyel háború, az újabb török háború, Zrínyi Miklós és Erdély, a Wesselényi-összeesküvés, az önkényuralom és a protestánsok üldözése, Apafi Mihály, lelkivilág és életmód, hanyatlás, az örökös királyság és Erdély, az önálló Erdély története alkotják.

A *XVII. század lelkivilága és életmódja* című alfejezet különösen plasztikus életforma-leírásokat foglalt magában.⁷⁴ A historiográfiai alfejezet pedig igazi kincsebánya. Marczali Henrik ebben „Erdély irodalmi kultúrájának legmaradandóbb és legjellegzetesebb alkotását”, történetírását mutatta be sűrítve, tezausszerűen széles körű és alapos ismerettel, kritikailag, amelyben lojalitási, műfaji, műveltségi és értelmiségtörténeti értékeléseket olvashatunk. Témáját és anyagát tekintve egyaránt külön, önálló, megírandó monográfia lehetőségét és szükségességét érzékeljük az alfejezet tizenkét oldalnyi historiográfiai (életrajzi, műbemutató és értékelő) kisciklopédiájában.⁷⁵

A negyedik fejezetben a Diploma Leopoldinumtól 1848 nyaráig követhetjük nyomon azokat az országos eseményeket és tényezőket, amelyek kihatottak az Erdélyben élők életére, és így kapunk képet az Erdélyben történekről. A lipóti hitlevél, Caraffa és Kollonics, a Rákóczi-felkelés, a Pragmatica Sanctio kora, Bánffy Dénes és Barcsay Ágnes, a görögkatolikus egyház megalapítása, Madэфalva, a Hóra-világ, az 1790–1791. évi országgyűlés, az alkotmány helyreállítása, Erdély állapota a 19. század első felében, magyarok és románok 1848-ban – a tizenkét kis fejezet Marczali korábbi kutatásai újrágondolásait foglalja magában.

Nehéz megszabadulni attól az érzéstől, hogy talán Marczali Henrik is – ahogy Angyal Dávid Bethlen-tanulmányában és közleményeiben, továbbá Károlyi Árpád tanulmánykötetében – a *Magyar történet* Erdély-, a rendek és különösen Bethlen Gábor ábrázolásával polemizált – közvetve (míg Domanovszky Sándor a *Századok*-ban publikált bírálatában és Mályusz Elemér tanulmányaiban azt nyíltan tették).⁷⁶

⁷⁴ Marczali Henrik (1935), 149–158. Vö. a Magyar Hírlap figyelemfelkeltő közleményével: A XVII. század lelkivilága és életmódja. *Magyar Hírlap*, 1935. június 2. 28.

⁷⁵ Uo. 167–178. Historiográfiai áttekintése hazai és külföldi, neves és szinte ismeretlen, Zápolya- és Ferdinánd-párti, protestáns és katolikus, magas pozíciót betöltő és írásaikból élő személyek műveire egyaránt kiterjedt.

⁷⁶ Károlyi Árpád (1930a), Károlyi Árpád (1930b), Angyal Dávid (1929–1930), Angyal Dávid (1937), Domanovszky Sándor (1929–1930 a, b), Domanovszky Sándor (1933), Mályusz Elemér (1931–1932/2002), Mályusz Elemér (1935), Mályusz Elemér (1936).

Ám az is lehet, hogy 1929-ben és azt követően Marczali Henrik már saját munkáival és terveivel, unokáival és mindennapi teendőivel annyira el volt foglalva, hogy nem követte a korabeli történeti publikációkat, nem olvasta a *Magyar történetet*. Ennek viszont ellentmond az 1934-es akadémiai előadás apropója. Mindkét lehetőséggel érdemes számot vetnünk.

Az *Erdély történetében* nagymagyar és egyetemes politikatörténeti keretben különféle életmódok, életformák és a mindennapi élet bemutatását érzékelhettük – hol kibontott, hol kevésbé kifejtett vagy érzékeltetett, utalásszerű formában. Javarészt korábbi kutatásai és értelmezései Erdélyre vonatkozó részeiről olvashatunk, néhány esetben viszont azt érzékelhetjük, hogy szerzőjük újragondolta azokat, és másként fejtette ki őket.

Igazi könyv volt Marczali műve, vagy inkább magyar politikatörténeti kontextusba helyezett erdélyi enteriőrök, művelődéstörténeti és életmódtörténeti fejezeteket olvashattunk egy könyvhöz? Mindkét változat mellett és ellen egyaránt lehet érvelni.

A téma tárgyalása nem szűkölt Erdélyre, nyilvánvalóan nem transzszilvanista megközelítésből készült, de nem is hiányzott belőle az erdélyi földrajzi, néprajzi, történeti, társadalmi és művelődési viszonyok beható ismerete, tömör tárgyalása és bemutatása.

Ám Marczali más műveihez képest a majd háromszáz oldalas műből nagyon hiányzott az értelmezési keret és a módszer meghatározása (a bevezetés), a konklúzió (a befejezés), és fájdalmasan hiányoztak a hivatkozások, a forrásmegjelölések, a szakirodalmi utalások (a jegyzetek). Talán az önmagát szellemtörténetinek nevező domináns irányzattal való nyílt konfrontálódás miatt. De korántsem biztos, hogy ezért.

Kétségtelenül nem annyira koherens a tárgyalás és a szerkezet, mint Marczali Henrik előadásában (és részben tanulmányaiban, monográfiáiban és szintéziseiben). Az viszont egészen bizonyos, hogy Erdélynek nem a legendáját, hanem realista megközelítését találjuk művében.

Az *Erdély története* nem Marczali hatyúdala volt, hanem olyan mű, amelyet ha rövid későbbi változatként összevetünk más, korábbi, kifejtettebb műveivel, jobban megismerhetjük és megérthetjük magyar történeti elbeszélését. Azt, amelynek fontos részét alkotta Erdély története.⁷⁷

Annak nem találtam nyomát, hogy Marczali Henriket a történetész fórumokra hívták volna, felkérték volna szereplésre vagy tanulmány, monográfia írására. Annak viszont igen – ahogy azt a következő fejezetben majd láthatjuk –, hogy az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat felkéréseivel és szereplési lehetőségeivel maximálisan élt.

⁷⁷ Vö. Kós Károly (1934), Makkai László (1940), Makkai László (1944), Makkai László (1948), Köpeczi Béla főszerk. (1986/2005).

4. HÉTKÖZNAPOK

Marczali Henrik nem fogadott el semmilyen címet és kitüntetést, abból a megfontolásból, hogy az nem egyeztethető össze az írói függetlenséggel. Hatvanadik életévét a háború harmadik évében, 1916-ban töltötte be. Akkor ő volt a Történeti Szeminárium igazgatója. Egy év múlva Fejérpataky Lászlót – az oklevél és címertan tanárát, a Történeti Szeminárium vezető tanárát, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatóját – hatvanadik születésnapján emlékkötettel köszöntötték tanítványai, köztük Gárdonyi Albert, Hóman Bálint, Madzsar Imre és Szentpétery Imre.⁷⁸

Marczali Henrik hatvanadik születésnapjára nem született emlékkötet.

Hetvenéves korában, 1926-ban már nyugdíjban volt. Addigra már hét éve ténylegesen, két éve pedig formálisan is kiszorították az egyetemről.

Egy évvel korábban az új vallás- és közoktatásügyi miniszter, Klebelsberg Kunó tiszteletére emlékkönyv jelent meg.⁷⁹ Marczali ekkor se kapott emlékkötetet.

Nyolcvanéves korában, 1936-ban lakásán köszöntötték egykori tanítványai. Születésnapján Tóth Zoltán szervezésének köszönhetően számos diákja látogatta meg Arany János utca 16. szám alatti lakásában. Nevükben Domanovszky Sándor köszöntötte a mestert.

Tanítványai nevét túlnyomórészt megtalálhatjuk a három évvel korábban Károlyi Árpád nyolcvanadik születésnapjára kiadott emlékkönyv szerzői között. Károlyi Árpád a Bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltár aligazgatójaként, majd igazgatójaként, később a Bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatójaként – teljes joggal – osztatlan elismerésnek örvendett a szakmában. Teljesítménye, tekintélye, népszerűsége mellett az intézmények presztízse és Klebelsberg Kunó intézményépítkezése egyaránt szerepet játszhattak abban, hogy őt is emlékkönyvvel tisztelték meg.⁸⁰

Marczali ekkor sem kapott emlékkötetet.

Leghívebb tanítványa, Tóth Zoltán hadtörténész így idézte fel Marczali Henrik életének utolsó évtizedeit:

Történetkutatóinknak az a nemzedéke, mely az első világháborút megelőző évtizedtől kezdve az idő törvénye szerint mind sebesebb ütemben kellett hogy kitöltse az érdemes elődök sorainak egyre szaporodó hézagait, egyéni meggyőződését, érdeklődési irányzatát, munkaterületét, témaválasztását, számos forrásból, különböző indítatásból vette. Módszert és kritikát ellenben legnagyobbbrészt egy helyt tanult: annak a vézna alkatú, révedező pillantású, imbolygó járású öregúrnak szemináriumában, ki az elmúlt évtized első felében még meg-megjelent Akadémiánk ülésein. Az időnek nem volt kedvence, emlékkönyvet nem szerkesztettek tiszteletére, ovációkban nem részesült. De mikor a terembe lépett, mindnyájan mély tisztelettel köszöntöttük. Mindenki érezte, hogy a fáradt, sőt kopott külső egy sorstragédia méltatlan álarca, hogy

⁷⁸ Szentpétery Imre, szerk. (1917).

⁷⁹ Vö. Lukinich Imre szerk. (1925). Marczali számos kollégája és egykori tanítványa nevét megtaláljuk a kötet szerzői között.

⁸⁰ Károlyi Árpád emlékkönyv (1933).

nemcsak egy félretett, végkielégítésben részesült egyetemi tanár érkezett körünkbe, hanem életek munkájának elindítója, a Professor: Marczali Henrik.

Az idő ellene fordult. Mikor éppen huszonöt esztendővel ezelőtt betöltötte volt hatvanötödik életévét, szegényen, elhagyottan, majdhogynem egyedül állt. Töretlen szellemi erőben, de komoly munkalehetőségek és kilátások nélkül. Néhány megmaradt barátjával folytatott hosszú beszélgetései mindinkább ama témák felé terelődtek, melyeknek fölényesen művészi kifejtését Thoman Mann éppen akkortájt adta a *Zauberberg* II. kötetében. Marczali a kis körben is mindinkább magára maradt. Barátai egyre jobban sejtették és érezték, hogy katasztrófális fordulat, hegyomlászerű történeti cezúra, a gondolatszabadság éjszakája s a terror beláthatatlan tartamú uralma következik. Marczali mindvégig kitartott a Settembrini-pólus mellett.⁸¹ Nem tagadta, hogy ősz van s utána kemény, talán embertelen szenvedéseket hozó tél következik, de csak évszakváltásról lehet szó, új vízözönben nem tudott hinni. A mult nagy küzdelmei, erőfeszítései nem történtek hiába; hatásuk kiirthatatlan. Ilyenkor kipirult, elfakult hangja ércsre fordult. Megfiatalodott. A maga személyére nézve természetesen nem várt változást, de külső tapasztalatai hiába ellenkeztek a belsővel. Rendületlenül hitt a szellemi munka, tudomány és műveltség társadalom- és történetformáló erejében.⁸²

Tóth Zoltán Marczali Pólivál együttműködve – tapintatosan, diszkrétén – segített mestere anyagi gondjai enyhítésében. Marczali Póli pedig szervezte, intézte a József körút 59/61. alatti nagy lakásból az Eszterházy utca 44. alatti palotába, majd két évvel később az Arany János utca 16. III. emeleti lakásba költözködést. Mindkét esetben Festeticsné Pálffy Fanni, édesapja tisztelője volt a segítségére. Marczali Póli mindezt így írta le:

... eljött az idő, mikor úgy látszott, hogy a nagy lakást és a személyzetet nem tudjuk fizetni. Ekkor lépett közbe Festeticsné Pálffy Fanny és lényegesen csekélyebb bér mellett gyönyörűen helyezett el minket az Eszterházy utcai Pálffy-palotában. (Oda kerültek az én angol tanfolyamaim is.) De ez az öröm csak két évig tartott, mert a palota tulajdonképpeni birtokosa, gróf Pálffy Sándor, iskolát akart belőle létesíteni. A lakáshajszja az Arany János utca 10. [16.] alá vezetett, ahol a harmadik emeleten ugyanolyan „termekek” találtunk, mint a régi lakásban. A házat ugyanis annakidején Ferenc József építtette a Karagyorgyevics dinasztia elől menekülő Obrenovics szerb fejedelem fiának. Talán a fejedelmi fiúra gondolva, a hét vezér közül emeletenként két-két vezér szobra állt a lépcsőházban, bár a hetediknek nem jutott hely, mivel a ház csak háromemeletes volt. Amikor beköltöztünk – megintcsak Festeticsné Pálffy Fanny fizette a költözködést – a ház egy orvos dúsgazdag feleségének tulajdona volt.⁸³

⁸¹ Lodovico Settembrini, a főhős, Hans Castorp mentora, Leo Naphta vitapartnere, liberális, individualista, fejlődéspárti.

⁸² Tóth Zoltán (1947)

⁸³ Marczali Póli (1973), 68. A 10. házsám csak itt szerepel, minden más forrás szerint 16 volt. Én is az utóbbira hajlok.

Hogy házbérre és minden egyébbe telt, Apponyi Albertnek köszönhattük. Nem tudom, milyen gondolat vagy sugallat indított arra, hogy őt felkeressem, és apám anyagi helyzetét előtte feltárjam. Könyvtárában kedvesen fogadott és kevés szóból mindent megértve, nyomban minden lehetőt sikeresen megtett, hogy apám súlyos gondoktól mentesen tölthesse következő éveit. Később régi diákjai közül néhányan a kultuszminisztertől, valamely alapból, kieszközöltek egy olyan összeget, mely aránylag kényelmes életet biztosított számára. Közben engem angol kurzusaim és egy hetenkénti angolnyelvű előadással fűszerezett tea-estjeim függetlenítettek a fentiek igénybevételétől.⁸⁴

Húszas-harmincas évekbeli feltételezhető legnagyobb szellemi vállalkozásának, a *Budapest történetének* a megszületéséről egy interjúból és Póli lányától tudunk, ám annak sem kéziratát, sem az anyaggyűjtés nyomait eddig nem találtam.⁸⁵

E vállalkozás előzménye Salamon Ferenc *Buda-Pest története* volt, amely

halálával félben maradt. Salamon engem jelölt ki utódjául. Márkus József polgármester úrral (1898-ban) hamar megegyeztünk, már meg volt írva a szerződés is. Az ülésen azonban Ballagi Aladár kollégám bejelentette, hogy ő ingyen írja meg. Ennek a közgyűlés, csekély többséggel, bedőlt. Egy cseppet sem bántam, pénzre sóvár sohase voltam, és munkám volt elegendő. De emiatt a székesfővárosnak mai napig sincs története.⁸⁶

...most egyidejűleg két könyvön is dolgozik a 81 éves Marczali Henrik. Kihúzza íróasztalának egyik öblös fiókját és mutatja a kéziratokat. A „kézirat” – számozatlan, ezernyi, apró betűkkel telesűrített kis papírlapot jelent nála. Ember legyen a talpán, aki az összehányt papír-rengetegben eligazodik! Hetek munkájába kerülhet, amíg sajtó alá rendezi a szöveget. Rendkívül értékes új adatok tömegét kutatta fel Budapest

⁸⁴ Marczali Póli (1973) 69. Vö. Marczali Póli levelezőlapja Varjú Elemérnek, London, 6 August, 1936, MTAKIK Kt. Ms 661/72, Marczali Póli levele Varjú Elemérnek, Csütörtök 28ika, MTAKIK Kt Ms 661/73, Marczali Póli levele Varjú Elemérnek, 6. II. 1938, MTAKIK Ms 4526/280, Marczali Póli levele Tóth Zoltánnak, 20. VI. 1939, MTAKIK Ms 4526/281. „... engedje meg kérem, hogy szívem mélyéből megköszönjem jóságát, mely lehetővé tette, hogy megkönnyebbülten és nyugalommal nézhessünk papa további öregkora elé. Tegnap este értesített erről Tóth Zoltán, papának még nem szóltam róla, bizonyára majd jó valami hivatalos kiértesítés a minisztériumból, akkor elmagyarázom neki a dolgot és Professzor Urnak benne vállalt szerepét, – addig csak a családtagok igaz háláját tolmácsolom...” Marczali Póli levele Varjú Elemérnek, /Budapest,/ 6. II. 1938. MTAKIK Ms 4526/280. Feltehetően arra az esetre utalt, amikor Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter Tóth Zoltán folyamodására úgy döntött, hogy Marczali Henrik könyvtárát a minisztérium megvásárolja – úgy, hogy azt életében használatában hagyja. „engedje meg, hogy szívből megköszönjem, – amiről csak legutóbb szereztem tudomást – szíves közbenjárását apám dolgában, amely eddigelé teljes eredménnyel járt. Erről viszont bizonyára ugyanolyan örömmel értesül Professzor Úr, mint amilyen hálás örömmel közlöm...” Marczali Póli levele Tóth Zoltánhoz, Budapest, 20. VI. 1939. MTAKIK Kt. Ms 4526/281.

⁸⁵ Bende László (1936), B[ende] L[ászló] (1939), Fedor (1972). Vö. Budapest története. Világ, 1911. október 15. 17–18.

⁸⁶ Marczali Henrik (2000), 199–200. Előzménye: Salamon Ferenc (1878–1885). Vö. *Budapest története*. Világ, 1911. október 15. 17–18.

történetére vonatkozóan. Erről szól ugyanis az egyik munka, amely csaknem teljesen elkészült már. Nemrégiben az egyik délutáni lap azt írta, hogy a kéziratot ellopták. Ez merő tévedés. Mindössze öt oldal kallódott el, de annak a szövegét is rekonstruálta már a professzor. A római településektől kezdődően írta meg a város történetét és sok egyéb érdekesség mellett kimutatja munkájában, hogy már évszázadokkal az 1882. évi egyesítés előtt is összevontan szerepelt a Duna partjain elterülő két város. Egy 400 év előtti krónika már Budapestet emleget, a köztudat szerinti Buda és Pest külön elnevezések helyett. A másik munka Tallián Béla báró naplójának alapján készül. A világháború kitörésekor „Tallián Bélát a Délvidék kormánybiztosává nevezték ki és ő ettől fogva naponta, rendszeresen naplót vezetett a lefolyt eseményekről. Ezt a naplót halála előtt átadta Marczali Henriknek, azzal, hogy akkor hozza majd nyilvánosságra az abban leírtakat, amikor az időpontot erre alkalmasnak találja. Az általános politikai érdeklődés szempontjából sok érdekes és a háború egyes részleteire vonatkozóan több, eddig ismeretlen adatot tartalmazó napló feldolgozását nagy érdeklődéssel végzi Marczali professzor. [...] szünet nélkül dolgozik, és még ma sem engedi meg magának a pihenés luxusát. Éltető eleme az aktivitás, a mozgás. Szereti a társaságot és csütörtök esténként jókedvűen sűrögforog Póli lánya szalonjában. Valaha nagyon híres volt a Marczali-szalón, ahol – akárcsak Pulszkyék szalonjában – a magyar és a külföldi szellemi elit találkozott egymással. A nagy tudós és felesége, a gyönyörű háziasszony voltak a szalon vonzóerői. A háború utáni bénító időkben persze ez a társadalmi refugium is megszűnt, de néhány év óta a professzor leánya feltámasztotta – angol club formájában. Nagyon színes, mozgalmas, sikerekben gazdag múltra néz vissza Marczali Henrik, amikor azt mondja – Igazán nem panaszkodhatom az életemre. Szabad mondanom, hogy nagyon szerencsés voltam. Csak a szerencsére hivatkozik. A tehetőségéről, aminek sikereit köszönheti, nagy szerényen hallgat. Ha vén is vagyok, – nevet fel vidáman – még élni akarok! Élnem is kell, mert – unokáim vannak.”⁸⁷

Csendben, a világtól elvonultan töltötte be (1939) április 3-án 83-ik születésnapját a magyar történetírás egyik nagymestere és neszтора, Marczali Henrik. Az európai hírvű tudós, aki a szerény, visszavonult életet szereti, orvosai tanácsára is legszűkebb környezetében töltötte 83-ik születésnapját. [...] Pest város története foglalkoztatja, ezzel akarja befejezni munkásságát. Rengeteg anyagot hordott össze ehhez a művéhez.⁸⁸

1937-ben, 81 éves korában a *Pesti Napló*ban megjelent interjú szerint rendszeresen dolgozott. Kész *Budapest története* kéziratát és Tallián Béla délvidéki kormánybiztos naplóját ki akarta adni. Két évvel később, 1939-ben is foglalkoztatta a *Budapest története*.

Marczali Póli az utolsó évtizedekből angol, amerikai és német követségi látogatókról, magyar katonatisztekről (Nagy Pálról, Petricsevics Gézaról és az azonosítatlan személynevű Ambrózyról), Bethlen Margitról, Apponyi Albertről, Herczeg

⁸⁷ Rónay Mária (1936)

⁸⁸ B[ende] L[ászló] (1939)

Ferencről, Ivo Frankról, Emily Leafről, Szatmári Tibor zongoraművészeiről emlékezik meg mint az édesapja, illetve az általa szervezett teadélutánok vendégeiről.

Ilyen és hasonló összejövetelekkel tarkítva telt el a következő 15 esztendő, amelynek napjait apám, mint azelőtt, íróasztala mellett töltötte – jegyzeteket készített és megbízásokat teljesített. Például megírta az Encyclopaedia Britannica számára a Tisza-életrajzot. Ezalatt az idő alatt apám egészsége – részben saját hibájából – állandóan romlott. Minden este egy kedves fiatal orvos járt hozzá kezelésre.⁸⁹

A hétköznapiok egyhangúságát az édesapja nyolcvanadik születésnapjára összegyűlt tanítványok köszöntése szakította meg:

Reggel, amikor beléptem a szalonba, akkor eszméltem rá műve igazi nagyságára. Jaj be más képet nyújtott ez a tágas szalon aznap. Az egyik ablakmélyedésben Voinovich, gyermekkorom drága Voji-ja üldögélt.⁹⁰ A magyar nyelv és a versek szépségét tőle tanultam meg. A távoli nagy zongora öblében, a kerek asztalkán tornyosuló virághalmazok között itt-ott látszottak ki a női gratulációs kalapjai. De a szoba közepén, a csillár alatt egy szokatlan képződmény vonta magára a még álmos, mondhatjuk impreszionista szememet. Első pillanatra sötét, terebélyes fatörzsnek tűnt, melyet egy fejsze embermagasságban hasított le. Ágak, lombok helyett lassan férfifejek bontakoztak ki előttem. Közelebb lépve megismertem néhányat. Apám régi tanítványai voltak, többségük egyetemi professzor. Egyikük, a „Rangáltester”, Domanovszky hálás szavakkal köszöntötte fel a könyvtárából belépő apámat, aki meghatott válaszában azt hangsúlyozta, hogy ő mindössze az igazság keresésére tanította őket.⁹¹

Az ünneplő tanítványok közül Tóth Zoltánt, Domanovszky Sándort, Madzsar Imrét, Gombos F. Albint, Szentpétery Imrét, Eckhart Ferencet, Benisch Artúrt és Szekfű Gyulát tudjuk azonosítani, bár nyilván többen voltak jelen.⁹²

Ezután az ünneplés után ilyen öröm már nemigen érte apámat. Már gyötrő betegsége miatt sem. Mégis, utolsó éveit, a bántó és keserű emlékek után is, állandó belső nyugalommal tölthette el (és el is töltötte apámat) nemcsak az, hogy művét – melynek

⁸⁹ Marczali Póli (1973), 69–71. Az utalás talán cukorbetegsége vagy magas vérnyomásra vonatkozott. Egyiket sem tudták akkor még jól kezelni.

⁹⁰ Voinovich Géza (1877–1952) irodalomtörténész, esztéta, az MTA tagja.

⁹¹ Marczali Póli (1973), 72.

⁹² „... jelentem, hogy néhányan mint Marczali Henrik egykorú tanítványai Tóth Zoltán indítványára összegyülekezünk most pénteken, f. hó. 3-án déli ¼ 12-kor a Gresham palotabeli Venezia-kávéházban, s onnan átmegyünk Marcz.lakására, ott igen egyszerű formák közt üdvözlendők. Tudtommal ott leszünk Tóth Zoltánon kívül Madzsar, Gombos, Szentpétery, Eckhart, Benisch – legfeljebb 10-11-en. Igen örülnénk, ha Te is eljőnnél.” Szekfű Gyula levele Domanovszky Sándornak, Budapest, 1936. III. 30. MTAKIK Kt. Ms 4527/304. Köszönöm Kövér Györgynek, hogy megadta a levél adatait, Tóth Gábornak pedig azt, hogy elküldte a levél beszkenelt változatát. Benisch Artúr (1881–1972), Domanovszky Sándor (1877–1955), Eckhart Ferenc (1885–1957), Gombos F. Albin (1873–1938), Madzsar Imre (1878–1946), Szekfű Gyula (1883–1955), Szentpétery Imre (1878–1950), Tóth Zoltán (1888–1958).

listája több nyelven is, a British Museum olvasótermének index-köteteiben oldalakat foglal el – történetkutatók százai tanulmányozhatják, hanem főleg az a tény, hogy kiváló tanítványainak munkája által nemzedékről nemzedékre szövídik át szellemi öröksége.⁹³

Marczali Henrik az *Emlékeim* befejezése után még kilenc évet élt. Életének legalább bő fél évszázadát alkotótevékenységre fordította. Lánya a második világháború kitörése miatt Angliában rekedt. Tóth Zoltán, Marczali Henrik hűséges tanítványa viszont rendszeresen látogatta egykori mesterét a Szeretetkórházban is.

Marczali Henrik 1929–1931-es számvetését így summázza: „Gazdag életet éltem. Hálát adok érte a Gondviselésnek.”⁹⁴

5. RECEPCIÓ

Marczali Henriket temetésén Hevesi Ferenc, a Dohány utcai zsinagóga rabbija után a Magyar Tudományos Akadémia nevében Lukinich Imre búcsúztatta. A *Századokba* Hajnal István írt nekrológot.⁹⁵ A sírkőavatáson – 1943. június 23-án – Szekfű Gyula és Tóth Zoltán tartott beszédet.⁹⁶ A Magyar Tudományos Akadémián pedig 1946. október 7-én Tóth Zoltán mondott emlékbeszédet.⁹⁷ A kutató és a tanár kivételes teljesítményét, a szellemi munkába, a műveltségbe vetett hitét valamennyien említették.

Lukinich Imre így méltatta Marczali Henrik munkásságát:

Kiváló munkása volt a történettudományoknak. Kora ifjúságától fogva szinte pihenést nem ismerve kutatta nemcsak a magyar, hanem az egyetemes történelem különböző korszakait, és kutatásai eredményét hatalmas munkákban és értékes forrástanulmányokban bocsátotta közzé. Nagy emlékezőtehetsége és nyelvismerete, erős kritikai érzéke és rendkívül széleskörű tájékozottsága a modern történettudomány kérdéseiben a legolvasottabb történetíróink közé emelte, aki nemcsak a magyar olvasóközönségre volt hatással, hanem mint egyetemi tanár, nagyszámú tanítványaira is.

Megvolt benne az érzék az időszerű történelmi és politikai kérdések iránt is, éppen ezért történelmi művei nem csupán rekonstrukciói a múlt egyes korszakainak, hanem gondolkeltő és további kutatásokra serkentő, nem egyszer ellentmondásokat is kiváltó munkák, amelyek a nagyközönségben felkeltették és ébrentartották a történelmi érzéket, a tanítványokat pedig további kutatásokra, részletekbe menő vizsgálódásokra és nagy összefoglalásokra készítették.

Amit Marczali az Árpádok koráról, vagy a XVIII.–XIX. század történetéről írt és közzétett, azok olyan forrásértékű művek, amelyeket sem a ma, sem a holnap

⁹³ Marczali Póli (1973), 73.

⁹⁴ Marczali Henrik (2000), 308.

⁹⁵ Lukinich Imre (1940); Hajnal István (1940), Tóth Zoltán (1947)

⁹⁶ Szekfű Gyula (1943); Tóth Zoltán (1943)

⁹⁷ Tóth Zoltán (1947)

történetírói nem mellőzhetnek. Problémameglátást, forráselemzést, magasabb szempontok szerint igazodó történeti felfogást és jó stílust tanulhatunk belőlük.

Azt is megtanulhatjuk Marczali műveiből, hogy a magyar történelem értékeit meg kell becsülnünk, s tárgyilagosan, de szeretettel kell foglalkoznunk a magyar múlttal. Megtanulhatjuk műveiből, hogy bármilyen fordulatokból, sőt nem egyszer ellentétekből áll is a magyar történelem, mégis optimizmussal tekinthetünk a jövő elé. Ez az optimizmus volt Marczali lelkének tulajdonképeni alapvonása. Ez segítette őt tudományos eredményekben gazdag életpályáján előre, s ez tette számára elviselhetővé az életet akkor is, amikor bőven volt része a megpróbáltatásokban.⁹⁸

Hajnal István nekrológiájában a szellemtörténettel és a marxizmussal szemben követendő példaként méltatta Marczali munkásságát, amely forrásfeltárára épült, mentes volt az életidegen sémáktól, és az élet teljességét ábrázolta. Megemlítette, hogy Marczali Henriknek a szellemi tevékenység valóságformáló szerepéről alkotott nézete túlságosan optimista volt.

Mint tudós és mint tanár egyaránt a századforduló történettudományának legjelentősebb s elismeréssel övezett egyéniségei közé tartozott. Budapesti egyetemi tanulmányai után a német és a francia egyetemek legkiválóbb tanáraitól, Waitztól, Wattenbachtól, Monodtól sajátította el a kutatás és a kritikailag megdolgozott forrásanyag alapuló szintézis modern módszereit. Első jelentősebb munkája ezért szolt a magyar történeti kútfők problémáiról az Árpádok korában (1880), s ezért vett részt később is tudományos és didaktikai szempontokból fontos forráskiadványok szerkesztésében. [...]

De egyébként is sohasem tudott elszakadni, történeti feldolgozásaiban sem, a forrásokkal való közvetlen, belső érintkezéstől; s ezért minden műve egyúttal gazdag gyarapodása ténybeli ismereteinknek is. [...] Történetünk egyes darabjai, különösen a XVIII. századból, mintha az ő munkássága folytán kerültek volna s állanának még ma is szilárdan és színesen az őket megillető helyeken.

A forrásanyaggal való munkának küzdelme s öröme óvta meg elméleti elvontságoktól történeti szemléletét; inkább mondhatni, hogy feldolgozása itt-ott elszietett vagy elnagyolt maradt mintsem hogy egyoldalú. Gyakran szólalt meg benne így az életteljes valóságnak mély, érces hangja, olvasóra és hallgatóra felejthetetlen hatással. Abban a korban, amely minden tudomány sikerét elsősorban a finom specializálásban látta, nyomatékosan hangsúlyozta a múlt életnek valóságos egységét. Ez a józan valóságérzék mintha igazolta volna büszkén vallott felfogását önmagáról: hogy a magyar vidék, Somogy népi környezete formálta ki gondolkodásmódját.

Nem alakította történeti felfogását korszerű szellemi irányzatok szerint sem, még kevésbé politikai irányzatok szolgálatára, a liberalizmust is csupán sajátos történeti jelenségként tárgyalta, mint ahogyan viszont a középkor ideáiban és társadalomrendjében is meglátta a mélyen emberit.

A tudós hivatását, helyesebben szerepét, súlyát az élet aktualitásaiban, kétségtelesen túlbecsülte. Ez a kiirthatatlan igénye, az objektív, szenvedély nélküli, felsőbbrendű

⁹⁸ Lukinich Imre (1940)

tudós teljesítményeket illetően, a mult század tudományos optimizmusában gyökerezett. Sok csalódást és végül elszigeteltséget hozott számára.

Tanítványai közé tartoztak a mai magyar történetírás legkiválóbbjai; ők s egész tudományosságunk mély megilletődéssel, s kegyelettel vesznek búcsút tőle.⁹⁹

Három évvel később Szekfű Gyula Marczali Henrik sírkövének felavatásán a Magyar Tudományos Akadémia és a régi tanítványok nevében beszélt. Az iskolázottságot, a kritikai érzéket, az igazság szeretetét, az ahhoz ragaszkodást említette Marczali szellemi öröksége legfontosabb elemeiként. Racionalistaként, a felvilágosodás híveként, de tudományos pályafutásának áttekintése és jellemzése során komoly, szakszerű, forráskritikus, úttörő, egyetemes vonatkoztatású, másoknál előrébb tartó, objektív történetíróként jellemezte. Immár nem határolódott el (mint a *Három nemzedék* második kiadásának bevezetésében és *A politikai történetírásban*) a '67-es nagy nemzedéktől, hanem saját elődeiként és követendő példaként mutatta fel őket, s az ő legjobbjaik között egykori tanárát:

Marczali, mint a *Budapesti Szemlében* Gyulai Pál állandó munkatársa, osztozott Péterfy Jenő, Riedl Frigyes és annyi kitűnő magyar nemzetszemléletében, nemzet és állam, magyarság és nemzetiségek dolgában, ily tárgyú cikkeinek tanúsága szerint, ezekkel együtt olyan nézetei voltak, melyek sokban érintkeznek a mai és holnapi tisztultabb nemzeti felfogásokkal.¹⁰⁰

Így folytatta:

Ősei több nemzedéken át rabbik voltak, s édesatyja híres talmudista, aki már 1860-ban magyar gyászbeszédet tartott Széchenyi emlékezetére, 1876-ban pedig Deák Ferenc fölött. Marczali magyarnak született, asszimilációra nem volt tehát szüksége, s mint igazi magyar tartozott Gyulai Pál baráti köréhez, mely egy hanyatló korszak legjobb magyarjait egyesítette magában.¹⁰¹

A sírköavatási beszéd Szekfű koncepciójának átértelmezését tartalmazta, hiszen immár – a *Három nemzedék* beállításával szemben – nem az Antiszemita Párt, az agráriusok, Zelenski Róbert és a Katolikus Néppárt, hanem Gyulai köre képviselte a hanyatló kor legjobb magyarjait. Igaz, a hanyatló korét. Beszédét így fejezte be:

Marczali Henrik élete Isten akaratából befejeztetett, az emberi kornak szinte legvégső határán, művei itt vannak előttünk, változhatatlanul, készen, amint ő elkészítette azokat. Mi, tanítványai s a Magyar Tudományos Akadémia tagjai mindnyájan tudjuk ezeknek a munkáknak értékét, ismerjük annak az életnek is az értékét, mely

⁹⁹ Hajnal István (1940)

¹⁰⁰ Szekfű Gyula (1943)

¹⁰¹ Uo.

ily munkákkal ajándékozta meg a magyar tudományt és szellemi életet – hálások vagyunk neki mindezért, és kegyelettel őrizzük emlékét.¹⁰²

A beszéd a kései elégtételadás komoly gesztusa volt. Abban Marczali alakja alapvetően különbözött az 1922-ben és 1931-ben megalkotott képtől. Korábban is jelen volt a jó szándékú s komoly iskolázottságú és teljesítményű történetíró imázsa, de azt egyértelműen felülírta az idejétmúlt, korszerűtlen liberális alakja. Nemcsak az arányok változtak meg, hanem az egyes elemek értékelése is. Igaz, a helyzet is. Szekfű Gyula, Marczali egykori tanítványa Sztálingrád és El Alamein után tartotta meg sírkőavatási beszédét. Akkor, amikor az, hogy a tengelyhatalmak elveszítették a háborút, már nyilvánvaló volt.

1948-ban pedig Szekfű Gyula így emlékezett meg Marczali Henrikről:

Az egykorú szövegek pontos, filológiai és diplomatikai kritikája volt Mika Sándor szerint [...] minden történettudományi munkának elengedhetetlen kezdete. Ezt a kritikát tanította ő a Kollégiumban, s mivel úgy találta, s ebben is igaza volt, hogy az egyetemen ezt a kritikai módszert akkor egyedül Marczali Henrik tanította, mindent megtett, hogy a jobb kollégisták Marczali hallgatóiként vizsgázzanak és készítsék diszsertációjukat.¹⁰³

Szekfű 1922-ben és 1931-ben megrajzolt Marczali-képét a fenti írásokban megváltoztatta. Vajon miért? Marczali Póli 1973-ban az alábbi magyarázatot adta a fordulatra:

A nyolcvanadik születésnapján Marczalit köszöntő tanítványok között „... meglepetten fedeztem fel Szekfű Gyulát. Csodálkozásom nem volt indokolatlan, mert egy alkalommal, Szekfűre térvén a beszélgetés, apám diadalmasan kiáltott fel: »kidobtam«. Ez akkor történt, amikor Szekfű Rákóczi-könyve megjelent és ő – apámtól is elismerést várva – jelentkezett. Az esetet így mondta el nekem apám egyik megbízható tanítványa: apám amiatt hibáztatta Szekfűt, hogy kizárólag a bécsi kémjelentések alapján írta meg könyvét. Szekfű azzal védekezett, hogy további források kutatása még egy esztendővel hátráltatta volna a könyv megjelenését. »Hogy gondolkodhat így egy historikus«, botránkozott meg apám és »kidobta«.

Meg is kérdeztem apám legmeghittebb volt tanítványát, Tóth Zoltán professzort (tréfásan azt mondták róla, hogy akkor kapta tanszékét, amikor Hóman nem nézett oda), hogyan került ezek után Szekfű az ünneplők közé.

Erre Tóth Zoltán elmesélte, hogy félve tapogatózott Szekfűnél: vajon részt venne-e az ünneplésen. Szekfű nemcsak részt akart venni, hanem még ő volt az, aki összetobozta az impresszionista szememben vastag fatörzsnek tűnő csoportot.¹⁰⁴

¹⁰² Szekfű Gyula (1943), 315.

¹⁰³ Szekfű Gyula (1948). Vö. Mályusz Elemér (2021), 32., 73–75., 114.

¹⁰⁴ Ezt a történetet támasztja alá Szekfű Gyula Domanovszky Sándorhoz írt, már fentebb idézett levele.

Hogy ezután az önértékét sértő lecke után hálaérzet maradt a tanítvány lelkében, bizonyítéka annak, hogy a szálak, melyek apám tanításából fonódtak, tovább szövődtek az ő, és a többi hű diákja munkásságában.”¹⁰⁵

Marczali Henrik és Szekfű Gyula viszonya – emlékszünk rá – ambivalens volt.

Marczali 1906-ban a *Budapesti Szemlé*ben ismertette és méltatta tanítványa doktori értekezését. 1914 tavaszán azonban nem írta alá a Szekfűt támogatók nyilatkozatát, mert *A száműzött Rákóczi* forrásbázisát egyoldalúnak látta, magát a könyvet pedig elszietettnek tartotta. 1915-ben, Szekfű Gyula bölcsészkarhoz benyújtott habilitációs kérvénye elbírálójaként viszont teljesítménye alapján, tárgyyszerű, szakmailag és pszichológiailag megalapozott értékelés eredményeként egyértelműen javasolta Szekfű Gyula habilitációs cselekményekre bocsátását. Annak ellenére, hogy ismerte régi ellensége, Ballagi Aladár Szekfű-ellenes álláspontját és *A száműzött Rákóczi* ellen kirobbant botrányt. 1921-ben érdemben bírálta a *Három nemzedéket*. Szerzőjének pedig azt kívánta, hogy mielőbb térjen vissza a tárgyilagos történetíráshoz.

Szekfű Gyula Marczalit 1922-ben és 1931-ben egykor komoly teljesítményű, de már régen túlhaladott, anakronisztikus szemléletű történetíróként jellemezte. 1936-os gesztusa, 1943-as sírkőavatási beszéde és 1948-as mondatai a politikai helyzet változásától éppúgy nem voltak függetlenek, ahogy saját nemzeti történetírói, ideológusi és politikai szerepének módosulásától sem. Annak részeként, ami miatt elvállalta a moszkvai követi posztot, 1954-től pedig az Elnöki Tanács tagságát.¹⁰⁶

Marczali műveire sokan hivatkoztak. Feltehetően még többen használták adatait és értelmezéseit a nyelv és az eredet szétválasztásától az ellenállási jog aragon eredetén át a gyarmati helyzetig és a felvilágosodott abszolutizmusig – anélkül, hogy hivatkoztak volna rá. A határozott, erős egyéniség, a már-már nyomasztó tudású és igényű tanár és történetíró tanítványai közül szuverenitásukat keresve többen is (öntudatlanul) lázadhattak.

A véleményéhez és történetírói függetlenségéhez ragaszkodó Hajnal István – úgy látom – sokkal közelebb állt Marczali Henrik munkásságához és örökségéhez, mint Szekfű Gyula. Hajnal István a szellemtörténeti és a marxista értelmezésekkel szemben alternatív kánont képviselt egyetemes történeti és magyar történeti munkáiban egyaránt. *Az első gépeket* a marxista-leninista-sztálinista indoktrináció jegyében megbélyegezték, őt nyugdíjazták, akadémiai tagságától megfosztották, a *Kossuth-emlékkönyv*be készített *Kossuth külpolitikája 1848-ban* című úttörő tanulmányát nem közölték, őt pedig olyan helyzetbe szorították, ami miatt infarktust kapott, amibe belehalt.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Marczali Póli (1973) 72–73.

¹⁰⁶ Vö. Dénes Iván Zoltán (2015), 110–114., 116–120., 122–128., 242–246., 270–293., 358–362., 378–407.

¹⁰⁷ Hajnal István szerk., bev. (1927), Hajnal István (1929), Hajnal István (1936/1988), Hajnal István (1939), Hajnal István (1941), Hajnal István (1942a), Hajnal István (1942b), Hajnal István (1949), Hajnal István (1957/1987), Hajnal István (1993). Vö. Gyáni Gábor (2015), Balog Iván (2015).

Lederer Emma 1962-ben Marczali Henrik historiográfiai szerepét a marxista-leninista indoktrináció besorolásában a nagy formátumú, haladó polgári történészek között láttatta.¹⁰⁸

Glatz Ferenc 1980-ban – Szekfű Gyula önmagáról kialakított, Kosáry Domokos által felelevenített képét követve – a Fontes sorozat nemzetiségi köteteinek előzményeit tekintette át. Ennek során a Marczali-szemináriumot a Szekfű Gyula szemléletét alakító tényezők között említette.¹⁰⁹

Romsics Ignác 2011-ben Kosáry Domokos „európai tudomány – nemzeti romantika/nemzeti kommunizmus” polarizálását alkalmazta a történettudomány intézményeire és reprezentatív eseményeire összpontosító, hasznos információkat közreadó, jól használható historiográfiai kézikönyvében. Láthatólag elsősorban közvetve, az irodalom alapján tájékozódott, mégis hangsúlyosan érzékelt és érzékeltette Marczali történetírói munkásságának impresszionáló jelentőségét.¹¹⁰

Erős Vilmos 2015-ben megjelent historiográfiai tankönyve – ugyancsak Szekfű Gyula, Kosáry Domokos és Glatz Ferenc beállítását követve – hasznos információkat és áttekintéseket szolgáltatott, de nem mutatta Marczali életművének kellő ismeretét.¹¹¹

Gunst Péter a nyolcvanas évektől az ezredfordulóig szövegválogatást, kismonográfiát, tanulmányokat publikált Marczali életművéről. A Gondolat Kiadó historiográfiai sorozatában Marczali-válogatást adott ki, a *Századokban* három tanulmányt közölt Marczali munkásságáról, *A múlt magyar tudósai* sorozatban egy kis ismeretterjesztő könyvet publikált róla, valamint az *Emlékeim* kötetként kiadott változatához utószót írt, és lefordította az abban található idegen nyelvű kifejezéseket és idézeteket, rövid magyar historiográfiájában pedig Marczalit az első tudományos magyar történetíróként mutatta be.¹¹² Baráth Katalin az *Emlékeimet* metahistóriai, retorikai megközelítéssel a közéleti beszédmód felől értelmezte és nyitotta ki az olvasók számára.¹¹³ R. Várkonyi Ágnes 1961-ben Thaly Kálmán életéről és életművéről, 1973-ban a magyar történetírás és a pozitivisták történetészemlélet kapcsolatáról monográfiát jelentetett meg, amelyek kimondatlanul a két világháború közötti, a marxista-leninista és az arra visszahatásként újjászülető besorolásokkal szemben úttörést jelentettek. Forrásfeltárása és feldolgozása szakítás volt a temetői hierarchiában a sírhelyek áthelyezésére emlékeztető önigazoló és megbélyegző historiográfiai protokoll-listákkal, a külsődleges besorolásokkal és a kényszeres indoktrinációval. Olyan úttörés, amelyet, úgy vélem, kinek-kinek a maga módján érdemes folytatnia.¹¹⁴

¹⁰⁸ Lederer Emma (1962), Lederer Emma (1969).

¹⁰⁹ Glatz Ferenc (1980), újraközölve: Glatz Ferenc (2016) 305–310.

¹¹⁰ Romsics Ignác (2011). Vö. Rácz Sándor (2015).

¹¹¹ Erős Vilmos (2015). 121., 134–137., 146–147., 150., 177., 193., 201.

¹¹² Gunst Péter, vál. s. a. r., bev (1982), Gunst Péter (1982), Gunst Péter (1983), Gunst Péter (1987), Gunst Péter (1990), Gunst Péter (2000a), Gunst Péter (2000b), Gunst Péter (2001).

¹¹³ Baráth Katalin (2008), Baráth Katalin (2021).

¹¹⁴ R. Várkonyi Ágnes (1961), R. Várkonyi Ágnes (1973). Thaly Kálmán Szekfű Gyula szerint a történetírást a költészettel helyettesítő dilettantizmus és kuruckodás megtestesítője, Andics Erzsébet szerint viszont követendő minta volt. R. Várkonyi Ágnes kettős tabut tört meg akkor, amikor Thaly Kálmán életét és történetírói munkáját kritikailag feldolgozta. Ahogy akkor is, amikor

A középkorkutatók is nyilván használták Marczali forráskiadásait és kútfőkritikai tanulmányait, és feltehetően olvasták és – így vagy úgy – értelmezték az őshaza, a magyarok eredete és rokonsága, a vándorlás, a honfoglalás, az államalapítás, az Árpád-kor, a rendiség feldolgozását műveiben.¹¹⁵

A XVIII. századdal foglalkozó történészek szintén építhettek eredményeire. Azt, hogy milyen mértékben, akkor tudhatjuk meg, ha összehasonlítjuk a műveket egymással, és megtaláljuk azokat a kontextusokat, amelyek alapján közös diskurzusba vonhatók.¹¹⁶ Akkor lehetővé válik, hogy *A magyar nemzet története* (ezen belül Marczali kötetei) és a *Magyar történet*, valamint a csonka tíz kötetes *Magyarország története*, a *Világtörténet a mívelt magyar olvasóközönség számára*, a *Nagy képes világtörténet* és a Hóman, Szekfű, Kerényi szerkesztette *Egyetemes történet*, valamint a Domanovszky és kollégái által szerkesztett *Magyar művelődéstörténet* előfeltevései, tételei, érvei, értelmezései, kánonjai egymásra vonatkozathatók lesznek a különböző műfaji és kontextuális feltételek ellenére. Még inkább megtehetjük ezt az egymáshoz hasonlítható témájú monográfiákkal. Ám mindez komoly, elmélyült, nemcsak deklarált csapatmunkát feltételez. Nem feledkezve meg a már megindult nemzetközi problémátörténeti összehasonlításokról, amelyekre ugyanez vonatkozik.¹¹⁷ Remélem, a jövő nemzedékek történészei között lesznek olyanok, akik vállalkoznak erre, és elvégzik ezt a munkát.

A recepció részletes feldolgozása önálló munkát igényel. Ennek megállapítása, hogy Marczali Henrik mesterelbeszéléséből mi vált kánonképzővé és mi nem, tanulmányok és más monográfiák tárgya lehet. Az ugyanis feltételezi – egyebek között – Marczali Henrik és Pauler Gyula műveinek összehasonlítását, valamint Hóman Bálint, Mályusz Elemér, Deér József és Váczy Péter életművének alapos és tárgyilagos feldolgozását.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

A londoni nemzetközi történeti congressusról (1913). A londoni nemzetközi történeti congressusról. (1913) *Századok*, 627–634.

---

a pozitívizmus témáját tárgyszerűen közelítette meg, hiszen az a szellemtörténeti és a marxista besorolás megbélyegző kifejezése, a koncepciótlan faktográfia vagy a whig történetírás szinonimája volt.

¹¹⁵ Marczali Henrik értelmezéseit Hóman Bálint, Mályusz Elemér, Váczy Péter és Deér József műveivel – úgy vélem – nyilván érdemes összehasonlítani. A lista szakértelem alapján bővíthető.

¹¹⁶ Mályusz Elemér vonatkozó művei, valamint Kosáry Domokos (1980/1983/1996) és Kosáry Domokos (1990) szinte kínálják az összehasonlítás szükségességét és lehetőségét.

¹¹⁷ Itt sem töretlen az út. Trencsényi Balázs tanulmányai, monográfiája, az általa szerkesztett forrásközlések és eszmetörténeti komparatív szintézise úttörés. Trencsényi Balázs (2007), Trencsényi Balázs (2011), Trencsényi Balázs et alii (2006–2014), Trencsényi Balázs et alii (2016–2018).

- A magyar jakobinusok iratai* (1952–1957) I/1., I/2., II., III. (S. a. r. Benda Kálmán). *Fontes historiae Hungariae aevi recentioris* Magyarország újkori történetének forrásai. Magyar Történelmi Társulat–Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Almási Tibor (2000). *Záh Felicián ítéletlevele*. *Aetas*, 1–2. 191–197. *Aetas* – 2000. 1–2. sz. – EPA (oszk.hu) (Utolsó letöltés: 2021. november 9)
- Angyal Dávid (1929–1930) *Adalékok Bethlen Gábor történetéhez*. *Századok*, 353–364., 465–485., 577–606.
- Angyal Dávid (1937) *Történeti tanulmányok*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. http://mtda.hu/books/angyal_david_torteneti_tanulmanyok.pdf (Utolsó letöltés: 2021. október 17.)
- Anonim (1934) *Marczali Henrik: A katonai Mária Terézia-rend körül*. *Literatura*, 9, 83. (Ismeretetés)
- Ascher László (1935) *Marczali Henrik: Erdély története*. *Szocializmus*, 25, 320–321.
- Asztalos Miklós szerk. (1936) *A történeti Erdély*. Előszó: Teleki Pál. Erdélyi Férfiak Egyesülete, h. n.
- Balog Iván (2015) *Hajnal István alternatív kánonja*. In: Dénes Iván Zoltán, szerk. (2015) 129–163.
- Baráth Katalin (2008) *Vita est magistra historiae. Marczali Henrik önéletrajza görbe tükörben*. In: Mekis D. János és Z. Varga Zoltán szerk. (2008) 118–133.
- Baráth Katalin (2021) *A történetírás terhe. A magyar historiográfia rendhagyó története*. Ki-járat, Budapest, Compass. Társadalomtörténeti tanulmányok 2.
- Benda Kálmán (1944) Horváth Jenő: *Erdély története*. *Századok*, 279–280.
- Benda Kálmán (1978) *Emberbarát vagy hazafi. Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Gondolat, Budapest.
- Bende László (1936) *Marczali Henrik beszél Budapest történetéről, amelynek kéziratát el-lopták. Érdekes ismeretlen részletek Buda és Pest multjának történetéből*. *Esti Kurir*, VI. 5., péntek. 9.
- B/ende/ L/ászló/ (1939) *Tisztelgő látogatás 233 évnél. A 83 éves Marczali Henriknél*. *Az Est*, április 6. 11.
- Benkő Elek, Oborni Teréz és tsai. szerk. 2016. *Székelyföld története I–III*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, I. A kezdetektől 1562-ig. <https://drive.google.com/file/d/1MuPhigEBUov3f9TzsiaGdLMcnGVOyZEL/view> (Utolsó letöltés: 2021. december 24.)
- Benkő Elek – Sándor Klára – Vásáry István, 2021. *A székely írás emlékei. Corpus Momentorum Alphabeto Siculico Exaratorum*. MTA Bölcsészettudományi Központ, Budapest.
- Berzeviczy Gergely (1790) *Politisch-Kirchliches Manch-Hermæon von den Reformen Kayser Josephs überhaupt, vorzüglich in Ungarn mit nützlichem Winke zur Richtung der Gesinnungen des Adels, der Geistlichkeit und des Volks auf den nächst bevorstehenden Reichstag in Ungarn*. Gedruckt mit Werbözischen Schriften. [Pest]. Politisch-kirchliches Manch Hermæon von den Reformen Kayser Josephs überhaupt vorzüglich in Ungarn, mit nützlichen Winken zur Richtung der Gesinnungen des Adels, der Geistlichkeit und des Volks auf den nächst bevorstehenden Reichstag in Ungarn: Berzeviczy, Gergely, 1763–1822: Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive (Utolsó letöltés: 2021. november 10.)

- Bibó István (1976a) Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája I. In: *Bibó István (2016–2020)* 2. 674–684.
- Bibó István (1976b) Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája II. In: *Bibó István (2016–2020)* 2. 685–691.
- Bibó István (2016–2020) *Bibó István összegyűjtött írásai*. 1–3. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Kalligram, Budapest.
- Bloxham, Donald (2005) *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*. Oxford University Press, Oxford. The great game of genocide: Donald Bloxham: Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive (Utolsó letöltés: 2021. november 8.)
- Dénes Iván Zoltán (2015) *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Kalligram, Pozsony.
- Dénes Iván Zoltán, szerk. (2015) *A magyar történetírás kánonjai*. Ráció, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, szerk. (2019) *Magyar–zsidó identitásminták*. Ráció, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, szerk. (2020) *Magyar–zsidó identitásminták II. Egyéni és kollektív önmeghatározások*. Ráció, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, vál, s. a. r., jegyz, előszó, 2001. *Szekfű Gyula. Új Mandátum*, Budapest. Magyar Panteon, 10.
- Domanovszky Sándor (1929–1930a) *Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar Történet I. Hóman Bálint: Östörténet, törzsszövetség, keresztény királyság. Századok*, 423–429.
- Domanovszky Sándor (1929–1930b) *Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar Történet. IV. kötet. Szekfű Gyula: A tizenhatodik század. V. kötet. Szekfű Gyula: A tizenhetedik század. Századok*, 881–903.
- Domanovszky Sándor (1933) *Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar Történet. VI. kötet. Szekfű Gyula: A tizennyolcadik század. Századok*, 308–315.
- Domanovszky Sándor, szerk. 1939–1942. *Magyar művelődéstörténet I–V. Magyar Történelmi Társulat*, Budapest. <http://www.mek.oszk.hu/09100/09175/html/index.html> (Utolsó letöltés: 2021. november 2.)
- Döry Ferenc (1934) *Marczali Henrik: A katonai Mária Terézia-rend körül. Századok*, 116–117.
- Eötvényi Olivér (1942/1991) *Ferenc Ferdinánd. Egyetemi Nyomda*, Budapest, 1942 (Akadémiai, Budapest, 1991). 156–166., 282–297. Ferenc Ferdinánd (mtda.hu) (Utolsó letöltés: 2021. november 17.)
- Erős Vilmos (2015) *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Ráció, Budapest.
- Fedor (1972) *A történész leánya emlékezik. Magyar Nemzet*, július 25. 6. (Interjú Marczali Póllival.)
- Ferdinandy Gejza (1899) *Az aranybulla. Közjogi tanulmány*. MTA, Budapest. <http://real-eod.mtak.hu/1226/1/azaranybullakzj00hungoog.pdf>. (Utolsó letöltés: 2021. november 15.)
- Ferdinandy Gejza (1912) *Marczali és a magyar közjog*. Budapesti Szemle, 71–98.
- Fraknoi Vilmos (1902) *Széchenyi Ferenc 1754–1820. Magyar Történelmi Társulat*, Budapest. Magyar történelmi életrajzok. V. fejezet. Fraknoi Vilmos: Széchenyi Ferenc [Magyar Elektronikus Könyvtár - MEK-05481] (oszk.hu) (Utolsó letöltés: 2021. november 10.)

- Gaál Jenő (1902) *Berzeviczy Gergely élete és művei*. Politzer Zsigmond és fia, Budapest. Berzeviczy Gergely élete és művei (1902) | Arcanum Digitális Tudománytár. (Utolsó letöltés: 2021. november 10.)
- Glatz Ferenc (1980) *Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról*. Akadémiai, Budapest.
- Glatz Ferenc (2016) *Konzervatív reform. Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal*. Kossuth, Budapest.
- Gooch, George Peabody (1913). *History and Historians of the Nineteenth Century*. Longmans, Green and Company, London. History and historians in the nineteenth century: Gooch, G. P. Free Download, Borrow, and Streaming Internet Archive (Utolsó letöltés: 2021. október 15.)
- Groszmann Zsigmond (2021) *Válogatott történeti írásai 1–2 A zsidó 19 század I. Groszmann 1. kötet.pdf* – Google Drive Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai – 2. könyv – Infopoly Foundation (Utolsó letöltés: 2021. november 17.)
- Gunst Péter (1982a). *Marczali Henrik (1856–1940)*. In: *Marczali Henrik, 1982*. 5–26.
- Gunst Péter (1982b). *Marczali Henrik műveinek válogatott bibliográfiája*. In: *Marczali Henrik, 1982*. 502–515.
- Gunst Péter (1983) *Marczali Henrik*. Akadémiai, Budapest, 1983. (A múlt magyar tudósai.)
- Gunst Péter (1987). *Marczali Henrik pályakezdése*. Századok, 903–922.
- Gunst Péter (1990). *Egy történeti monográfia születése*. Századok, 275–296.
- Gunst Péter (2000a). *A magyar történetírás története*. Csokonai Kiadó, Debrecen. (Történeti kézikönyvtár.)
- Gunst Péter (2000b). *Utószó. Marczali Henrik (Ami az emlékezésekből kimaradt)*. In: *Marczali Henrik, 2000*. 317–343.
- Gunst Péter (2001) *Marczali Henrik és a „kortörténetírás”*. Századok, 181–190.
- Gunst Péter, vál., s.a.r., bev. (1982). *Marczali Henrik: Világtörténelem – magyar történelem*. Gondolat, Budapest. (Történetírók tára.)
- Gyáni Gábor, 2015. *Kánon, ellenkánon és politikai megfelelés*. In: *Dénes Iván Zoltán, szerk. 2015*. 19–39.
- H. Balázs Éva (1967) *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795)*. Akadémiai, Budapest.
- H. Balázs Éva (1987) *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen*. Magvető, Budapest.
- Hajnóczy József (1958) *Közjogi politikai munkái*. S.a.r. Csizmadia Andor. Akadémiai, Budapest.
- Hajnóczy József (1998) *Vál, s.a.r., bev. Poór János. Új Mandátum*, Budapest. Magyar szabadelvűek.
- Halász Gábor (1938/1945) *A fiatal Széchenyi*. In: *Halász Gábor (1945) 105–177*. Az értelem keresése. Irodalmi tanulmányok - Kultúra és tudomány (1938) (mtak.hu) (Utolsó letöltés: 2021. november 10.)
- Haşdeu-Petriceicu, B[ogdan] (1894) *Stratum és substratum. A balkáni népek genealógiája*. [Román Sándor fordítása.] *Budapesti Szemle*, 79. kötet, 47–81.
- Hajnal István szerk, bev. (1927) *A Kossuth-emigráció Törökországban*. Szerk, bev. Hajnal István. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris/ Magyarország újkori történetének forrásai*.
- Hajnal István (1929) *Szekfű Gyula: Bethlen Gábor*. Napkelet, 1–12., 299–301.

- Hajnal István (1936/1988). *Az újkor története*. Magyar Szemle Társaság, Budapest. [Hóman Bálint, Kerényi Károly, Szekfű Gyula: *Egyetemes történet*. III.] Akadémiai Kiadó reprint sorozata.
- Hajnal István (1939) *Történelem és szociológia*. Századok, 1–3., 1–32., 4–6., 137–166.
- Hajnal István (1940) *Marczali Henrik*. Századok, 359–360.
- Hajnal István (1941) *Az európai város kialakulása*. Városi Szemle, 801–841.
- Hajnal István (1942a). *A kisenmetek történetírásának munkaközösségéről*. Századok, 1–3., 1–42., 4–6. 133–165.
- Hajnal István (1942b) *Az osztálytársadalom*. In: *Domanovszky Sándor, szerk, 1939–1942*. V. 165–200. <http://www.mek.oszk.hu/09100/09175/html/index.html> (Utolsó letöltés: 2021. november 2.)
- Hajnal István (1949) *Az első gépek*. Válasz, 5–6., 357–371. Hajnal István: *Az első gépek - PDF Free Download (adoc.pub)* (Utolsó letöltés: 2021. november 4.)
- Hajnal István (1957). *A Batthyány-kormány külpolitikája*. Akadémiai, Budapest. (Értekezés a történeti tudományok köréből. Új sorozat.)
- Hajnal István (1987) *A Batthyány kormány külpolitikája*. Gondolat, Budapest. (Közös dolgaink.)
- Hajnal István (1993) *Technika, művelődés*. Szerk. Glatz Ferenc. História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- Huszár Mihály (2019). *Morgenstern/Marczali Mihály élete, identitása és kapcsolati hálója*. In: *Dénes Iván Zoltán, szerk., 2019*. 13–41.
- Huszár Mihály (2020). *Morgenstern/Marczali Mihály főrabbi és Marcali zsidó hitközség magyarosodása (1851–1889)*. In: *Dénes Iván Zoltán, szerk., 2020*. 19–47.
- Károlyi Árpád (1930a) *Néhány történelmi tanulmány*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Károlyi Árpád (1930b) *Jegyzetek*. *Jegyzetek Szekfű Magyar történetének új kiadásához, és kútfőihez*. MTAKIK Kt. Ms 766/11.
- Károlyi Árpád emlékkönyv (1933) *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Sárkány, Budapest.
- Kautz Gyula (1868) *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*. Heckenast Gusztáv, Budapest. *A nemzetgazdasági eszmék: Fejlődési története és befolyása a közviszonyokra..* – Gyula Kautz – Google Könyvek (Utolsó letöltés: 2021. november 10.)
- KI. (1939) *Marczali Henrik. Erdély története*. Ungarische Jahrbücher, 42., 122.
- Kontler László (2014) *Translations, Histories, Enlightenments: William Robertson in Germany, 1760–1795*. Palgrave Macmillan, Basingstoke. *Palgrave Studies in Cultural and Intellectual History*.
- Kontler László (2015) *Győztes kánon – vesztes kánon. Rehabilitált kánon?* In: *Dénes Iván Zoltán szerk. (2015)* 40–51.
- Kós Károly (1934) *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat*. Erdélyi Szépművészeti Céh, Kolozsvár.
- Köpeczi Béla főszerk. (1986/2005) *Erdély története*. I–III. Akadémiai, Budapest, Arcanum, Budapest. CD-Rom. ERDÉLY TÖRTÉNETE – HÁROM KÖTETBEN (oszk.hu) (Utolsó letöltés: 2021. november 10.)
- Körmöczy-Schindler Gyula (1936) *Marczali Henrik: Erdély története*. Magyar Könyvbarátok Diáriuma. 3. 75.

- Lederer Emma (1962) *Marczali Henrik helye a magyar polgári történettudományban*. Századok, 440–469.
- Lederer Emma (1969) *A magyar polgári történetírás rövid története*. Kossuth, Budapest.
- Lukinich Imre szerk. (1925) *Emlékkönyv Dr. Gróf Klebelsberg Kunó negyedszázados kulturpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján*. Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Újságvállalata Rt., Budapest.
- Lukinich Imre szerk. (1934–1935) *Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves évfordulójára*. Magyar Nemzeti Szövetség, Franklin Társulat, Budapest.
- Lukinich Imre (1940) *Gyászbeszéde a ravatalnál*. Akadémiai Értesítő, 415–416.
- Lukinich Imre, szerk. (1943) *Mátyás király emlékkönyv. Születésének ötszázéves évfordulójára*. I–II. Franklin, Budapest.
- Makkai László (1940) *Tündérország: Erdély története, földje, népe*. Franklin, Budapest.
- Makkai László (1944) *Erdély története*. Renaissance, Budapest.
- Makkai László (1948) *Magyar–román közös múlt*. Teleki Intézet, Budapest.
- Mályusz Elemér (1930–1931/2002) *Magyarország története a felvilágosodás korában*. Szerk. jegyz. utószó: Soós István. Osiris, Budapest, 2002. (Millenniumi magyar történet. Historikusok.)
- Mályusz Elemér (1935) *A Rákóczi-kor társadalma*. In: Lukinich Imre szerk. (1934–1935) II. 23–68.
- Mályusz Elemér (1936) *Magyar reneszánsz, magyar barokk*. I–IV. Budapesti Szemle, 242. kötet, 703. füzet, 153–179., 704. füzet, 293–318., 705. füzet, 86–104., 706. füzet, 154–174. http://real-j.mtak.hu/2529/1/BudapestiSzemle_1936_242.pdf (Utolsó letöltés: 2021. november 2.)
- Mályusz Elemér (2021) *Visszaemlékezések*. Szerk. s.a.r. Soós István. Bölcsészettudományi Központ, Történettudományi Intézet, Budapest. (Magyar történelmi emlékek. Elbeszélő források.)
- Mann, Thomas (1924) *Der Zauberberg*. Roman. 2 Bde. S. Fischer, Berlin.
- Mann, Thomas (1960) *A varázshegy*. Ford. Szöllősy Klára. Európa, Budapest.
- Marczali Henrik (1881) *A székelyek eredetéről*. Hunfalvy Pál: *A székelyek. Felelet a székelyek szkíta-hun eredetiségére*. Budapest, 1880. Budapesti Szemle, 25. kötet, 137–145.
- Marczali Henrik (1881–1884–1888). *Magyarország története II. József korában*. Második, javított kiadás. I–III. I. Pfeifer Ferdinánd kiadása, Budapest, II., III. Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó hivatala, Budapest.
- Marczali Henrik, (1883–1884). *Az újkor története I. A reformatiotól a vesztfáliai békéig*. II. *A harminczéves háborútól a nagy francia forradalomig*. III. *A demokratikus mozgalmak és a francia forradalom kora*. Mehner Mór, Budapest. Világtörténet a mívelt magyar olvasóközönség számára (Ribáry Ferenc – Molnár Antal – Marczali Henrik). VI–VIII.
- Marczali Henrik (1891). *Mária Terézia 1717–1780*. A Magyar Történelmi Társulat kiadása. Franklin Társulat, Budapest. (Magyar történelmi életrajzok. Szerk. Szilágyi Sándor.) <http://mek.oszk.hu/05700/05755/html> (Utolsó letöltés: 2021. október 22.)
- Marczali Henrik (1892). *A legújabb kor története 1825–1880*. Révai testvérek kiadása, Budapest. Világtörténet a mívelt magyar olvasóközönség számára (Ribáry Ferenc – Molnár Antal – Marczali Henrik). IX. <https://archive.org/details/legujabbkortrt00marcuoft> (Utolsó letöltés: 2021. október 22.)

- Marczali Henrik (1894) Néhány történeti észrevétel Haşdeu tanulmányára.* Budapesti Szemle, 79. kötet, 82–91.
- Marczali Henrik (1895). A vezérek kora és a királyság megalapítása.* Szilágyi Sándor: A Magyar Nemzet Története (oszk.hu) (Utolsó letöltés: 2021. november 4.)
- Marczali Henrik (1896). Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301).* Athenaeum, Budapest. (*A magyar nemzet története.* Szerkeszti Szilágyi Sándor. Második kötet.) Szilágyi Sándor: A Magyar Nemzet Története (oszk.hu) (Utolsó letöltés: 2021. november 4.)
- Marczali Henrik (1898). Magyarország története III. Károlytól a Bécsi Kongresszusig (1711–1815).* Athenaeum, Budapest. (*A magyar nemzet története.* Szerkeszti Szilágyi Sándor. Nyolcadik kötet.) Szilágyi Sándor: A Magyar Nemzet Története (oszk.hu) (Utolsó letöltés: 2021. november 4.)
- Marczali Henrik (1898–1905) Nagy képes világtörténet.* Szerk. I–XII. Franklin, Révai, Budapest. Szerző, VII–XII. <http://mek.oszk.hu/01200/01267/html> (Utolsó letöltés: 2021. december 9.)
- Marczali Henrik (1899) Zah Felicián pöre. Kritikai tanulmány.* Budapesti Szemle, 276. szám. 379–390.
- Marczali Henrik (1900) Zah Felicián bűnpöre.* Akadémiai Értesítő, 35–44.
- Marczali Henrik, szerk. (1901) A magyar történet kutfőinek kézikönyve.* Szerk. Marczali Henrik, Angyal Dávid és Mika Sándor közreműködésével. Athenaeum, Budapest. <http://mek.niif.hu/14300/14316/14316.pdf> (Utolsó letöltés: 2021. november 14.)
- Marczali Henrik (1907a). Az 1790–91. országgyűlés. I–II.* Az MTA kiadása, Budapest. (Új folyam, LXX.–LXXI. kötet, 1905–1907. cyclus.) Az 1790/91-diki országgyűlés 1. köt. (1907) (mtak.hu) Az 1790/1-diki országgyűlés (mtak.hu) (Utolsó letöltés: 2021. november 4.)
- Marczali Henrik (1907b) Berzeviczy Gergey államiratai.* Budapesti Szemle, 132. kötet, 41–54.
- Marczali Henry (1910). Hungary in the Eighteenth Century.* University Press, Cambridge. Hungary In The Eighteenth Century: Marczali Henry: Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive (Utolsó letöltés: 2021. november 4.)
- Marczali, Heinrich (1910) Ungarische Verfassungsgeschichte.* Mohr (Siebeck), Tübingen, 1910. Das öffentliche Recht der Gegenwart XIV. Ungarische Verfassungsgeschichte (core.ac.uk) (Utolsó letöltés: 2021. október 18.)
- Marczali, Heinrich (1911) Ungarisches Verfassungsrecht.* Mohr (Siebeck), Tübingen. Der öffentliche Recht der Gegenwart. Band XV. Ungarisches Verfassungsrecht: Marczali, Henrik, 1856-: Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive (Utolsó letöltés: 2021. október 18.)
- Marczali Henrik (1911a). Magyarország története.* Athenaeum, Budapest (Műveltség Könyvtára). Magyarország története 1. rész (oszk.hu) Magyarország története 2. rész (oszk.hu) (Utolsó letöltés: 2021. október 25.)
- Marczali Henrik (1912) Magyarország története napjainkig.* Athenaeum, Budapest. (Műveltség Könyvtára). (Utolsó letöltés: 2021. október 25.)
- Marczali, Henry, ed, intr. (1911) The Letters and Journal (1848–1849) of Count Charles Leiningen-Westerburg General in the Hungarian Army.* Duckworth & Company, London.
- Marczali, Henry (1913) Count István Széchenyi and England.* Contemporary Review, 103, 5 659–667.

- Marczali Henri*, 1927. *Histoire et historiens depuis cinquante ans. Méthodes, organisations et résultats du travail historique de 1876 à 1926*. 1. 209–218. Felix Alcan, Paris (Bibliothèque de la Revue Historique).
- Marczali Henrik* (1929) Nyugat. 1–24. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.html>.
- Marczali Henrik*, 1929a. *Emlékeim 2. Atyám*. Nyugat, 10. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00467/14505.htm>
- Marczali Henrik*, 1929b. *Emlékeim V. Kármán alatt a gyakorló iskolában*. Nyugat. 13. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00470/14575.htm>
- Marczali Henry* (1930) *A Hungarian Magnate at Cambridge in 1787*. Cambridge Historical Journal, 3,2 212–217. . 2. *A Hungarian Magnate at Cambridge in 1787 | Cambridge Historical Journal | Cambridge Core* (Utolsó letöltés: 2021. november 4.)
- Marczali Henrik*, 1931. *Gróf Széchényi Ferencz utazása Angliában (1787)*. I–II. *Budapesti Szemle*, 220. kötet, 638. füzet, 26–50., 639. füzet, 224–248. http://real-j.mtak.hu/2507/1/BudapestiSzemle_1931_220.pdf (Utolsó letöltés: 2021. november 4.)
- Marczali Henrik* (1933a) *Berzeviczy Gergely magyar alkotmánytervezete Napoleonnak ajánlva*. I–II. *Budapesti Szemle*, 231. kötet, 671. füzet, 16–70., 672. füzet, 182–200. http://real-j.mtak.hu/2518/1/BudapestiSzemle_1933_231.pdf (Utolsó letöltés: 2021. november 4.)
- Marczali Henrik* (1934). *A katonai Mária Terézia rend körül*. Felolvastatt az MTA II. osztályának 1934. február 12-én tartott felolvasó ülésén. Értekezések a történeti tudományok köréből. XXV. kötet 2. szám. Szerk. Fináczy Ernő. MTA, Budapest.
- Marczali Henrik*: *A katonai Mária Terézia-rend körül*. *Literatura* 9 (1934) 83.
- Marczali Henrik*, 1935. *Erdély története*. Káldor, Budapest.
- Marczali Henrik*, 1936. *Gróf Széchényi Ferencz utazásai*. I–II. *Budapesti Szemle*, 240. kötet, 699. füzet, 129–151., 700. füzet, 291–323. http://real-j.mtak.hu/2527/1/BudapestiSzemle_1936_240.pdf (Utolsó letöltés: 2021. november 4.)
- Marczali Henrik*, 1982. *Világtörténelem – magyar történelem*. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Gunst Péter. Gondolat, Budapest (Történetírók tára).
- Marczali Henrik*, 2000. *Emlékeim*. Az utószót írta, az idegen szavakat fordította: Gunst Péter. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest. /Életrajz/.
- Marczali Póli* (1973) *Apám pályája, barátai. Emlékeim Marczali Henrikről*. Új Látóhatár, Auróra Kiskönyvek, München.
- Marczali Poli köszönő levele Tóth Zoltánhoz*, 1938. *MTAKIK Kt.* Ms 4526/280.
- Marczali Poli köszönő levele Tóth Zoltánhoz*, 1939. *MTAKIK Kt.* Ms 4526/281.
- Marczali Póli levele Peter Sherwoodnek*, London, 1974. június 1. Peter Sherwood tulajdona. Másolat.
- „Még élni akarok, mert unokáim vannak!” (1940) – *mondotta utolsó nyilatkozatában Marczali Henrik, a napokban elhunyt nagy magyar történetíró*. Keleti Újság, július 26. 3.
- Miskolczi Ambrus* (2006) *Az „ismeretlen” Széchényi Ferenc „ismert” munkálata a Habsburg Birodalom hungarizálásáról*. *Levéltári Közlemények*, 2. 13–53.
- Miskolczi Ambrus* (2009a) *Széchényi Ferenc és József nádor, Metternich és Öfelsége dilemmái*. *Valóság*, 3. 37–44.
- Miskolczi Ambrus* (2009b) *Berzeviczy Gergely színeváltozásai. (Adalékok az állam, a társadalom, a hadsereg reformterveikhez és reformelképzeléseikhez.)* *Századok*, 3. 515–563.
- Miskolczi Ambrus* (2010) *Kazinczy Ferenc és Berzeviczy Gergely furcsa vitája*. *Múltunk*, 1. 134–179.

- Miskolczi Ambrus (2009–2010) *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig*. I–IV. Lucidus, Budapest (Kisebbségkutatás Könyvek).
- Miskolczi Ambrus (2012) *Milyen nemzetet az emberiségnek? Kazinczytól Kossuthig, Széphalomtól Turinig*. Gondolat, Budapest.
- Móricz Zsigmond (1935) *Erdély. Történelmi regénytrilógia*. I. Tündérorság. II. A nagy fejedelem. III. A nap árnyéka. Athenaeum, Budapest, 1935, Móricz Zsigmond: Erdély – Magyar Remekírók (Budapest, 1974) | Arcanum Digitális Tudománytár (Utolsó letöltés: 2021. november 10.)
- MTAKIK. Kt. *Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár*.
- Nagy Miklós (1935) *Marczali Henrik: Erdély története*. Magyar Kultúra, XXII, II. félév, 201.
- Petrichevich György (1933) *A katonai Mária Terézia-rend helyes közjogi és történelmi megvilágításban*. S.a.r. Kisfaludy Péter Elemér. Pestvidéki nyomda, Budapest.
- Polner Ödön (1912) *Magyar közjog német nyelven*. Franklin, Budapest.
- Polner Ödön (1934a) *Felszólalása Marczali Henrik 1934. február 12-iki előadása után*. Akadémiai Értesítő, 304–305.
- Polner Ödön (1934b) *A Mária Terézia-rend közjogi jellege*. MTA, Budapest. Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből. 4/7.
- Publius Ovidius Naso: *Tristia*, Publius Ovidius Naso. *Tristia* (ae-lib.org.ua) (Utolsó letöltés: 2021. november 9.)
- Publius Ovidius Naso (2002) *Keservek. Tristia*. Ford. Adamik Tamás et alii. Magyar Könyvklub, Budapest. Írók, költők, gondolkodók.
- R. Várkonyi Ágnes, 1961. *Thaly Kálmán és történetírása*. Akadémiai, Budapest. (Tudománytörténelmi tanulmányok 1.)
- R. Várkonyi Ágnes, 1973. *A pozitivisták történeteszmélete a magyar történetírásban*. I–II. Akadémiai, Budapest (Tudománytörténelmi tanulmányok 6.)
- Rácz Sándor, 2015. *A nemzeti történelem dekanonizációja és a politikai közösség rekonstrukciója*. In: Dénes Iván Zoltán, szerk., 2015. 66–84.
- Reiner János (1933) *A katonai Mária Terézia-rend*. Stephaneum, Budapest.
- Romsics Ignác, 2011. *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Budapest.
- Rónay Mária (1936) *Az Akadémia bölcsei – 80 éven túl... Marczali Henrik*. Pesti Napló, december 20. 34.
- Salamon Ferenc (1878–1885) *Buda-Pest története*. I–III. I. Kocsi Sándor, Budapest. II–III. Athenaeum, Budapest. https://adt.arcanum.com/hu/view/CsaladHely_MonografiaVaros_BudaPestTortenete_1/?query=salamon%20ferenc%20buda%20pest%20t%C3%B6rt%C3%A9net%20i%20buda%20pest%20az%20C3%B3%20korban%20budapest&pg=3&layout=s; https://adt.arcanum.com/hu/view/CsaladHely_MonografiaVaros_BudaPestTortenete_2/?query=salamon%20ferenc%20budapest%20t%C3%B6rt%C3%A9net%20ii&pg=0&layout=s; <https://adt.arcanum.com/hu/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICJzYWxhbW9uIGZlcm-VuYyBidWRhcGVzdCB0XHUwMGY2cnRcdTAwZTluZXRlIGlpaSBwXHUwMGZhdGZcdTAxNTEgYlx1MdbIZHJcdTAwZTFsYXRvayBidWRhcGVzdCJ9> (Utolsó letöltés: 2021. november 10.)
- Szabolcsi Lajos (1993) *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok*. Szabolcsi Miklós előszavával. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest.

- Szekfű Gyula, 1943. *Marczali Henrik. Sírköavatási beszéd.* In: *Marczali Henrik, 2000.* 309–315.
- Szekfű Gyula (1948) *Mika Sándor (1859–1912) MTAKIK Kt, Ms 5982/116.* Nyomtatásban: In: *Dénes Iván Zoltán, vál, s. a. r, jegyz, előszó, 2001.* 167–172.
- Szentpétery Imre, szerk. (1917) *Emlékkönyv Fejérpatak László életének hatvanadik évfordulója ünnepére.* Franklin, Budapest.
- Szentpétery Imre (1935) *A Bölcsészettudományi Kar története. A Pázmány Péter Tudományegyetem története IV. Királyi Magyar Egyetemi nyomda, Budapest.*
- Tóth Zoltán, 1939. *Kérvénye Hóman Bálinthoz Marczali Henrik ügyében 1939.* MTAKIK Ms 5032/80.
- Tóth Zoltán, 1943. *Sírköavatási beszéd.* In: *Marczali Henrik, 2000.* 315–316.
- Tóth Zoltán, 1947. *Marczali Henrik [levelező] tag emlékezete.* Felolvasatott a Magyar Tudományos Akadémia 1946. évi október 7-én tartott összes ülésén. In: *A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek.* Szerkeszti a főtítkár. XXIV. kötet, 9. szám, 1–30.
- Trencsényi Balázs, 2007. *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok.* Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. (Eszmetörténeti Könyvtár 6.)
- Trencsényi Balázs, 2011. *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában.* Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. (Eszmetörténeti Könyvtár, 14.)
- Trencsényi, Balázs, et alii, ed, 2006, 2007, 2010, 2014. *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945) Texts and Commentaries.* Vols. 1–2, 3/1., 3/2., 4. Central European University Press, Budapest – New York.
- Trencsényi, Balázs – Janowski, Maciej – Baar, Monika – Falina, Maria – Kopeček, Michal, 2016. *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Volume I.: Negotiating Modernity in the Long Nineteenth Century.* Oxford University Press, Oxford – New York.
- Trencsényi, Balázs – Janowski, Maciej – Baar, Monika – Falina, Maria – Kopeček, Michal, 2018. *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Volume II.: Negotiating Modernity in the „Short Twentieth Century” and Beyond. Part II.: 1918–1968, Part II.: 1968–2018.* Oxford University Press, Oxford – New York.

„A jótékonyság megment a haláltól”

Az adakozás tárgyai a szegedi zsinagógákban

A tanulmány témáját az Ünnepeelt szegedi kötődése jelölte ki. Az ott töltött évek során a régi és az új zsinagógát a mai formájában megismerhette, a tanulmányban azonban olyan berendezési tárgyakat szeretnék bemutatni, amelyek már nincsenek, Nándor szegedi évei alatt sem voltak eredeti helyükön. Olyanokat, amelyek feladata közvetetten vagy közvetlenül az adományok gyűjtése volt, illetve olyan, a zsinagóga leghangsúlyosabb helyén látható tárgyakat, amelyek maguk is adományok, felajánlasként készültek és kerültek a közösség használatába. A tárgyakon keresztül az adakozás 19–20. századi szegedi zsidó közösségi szabályozásába, és annak – tágabb társadalmi átalakulásokkal is összefüggésben álló – változásaiba kapunk bepillantást. Abba a folyamatba, amely a zsinagóga, a zsinagógai szertartás méltóságáról alkotott elgondolások új rendjét alakította ki.¹

A címként választott, a Példabeszédek könyvéből (10:2) vett idézet az önfenntartó, számos hitéleti és szociális funkciót betöltő közösségi működés egyik tartóoszlopára emlékeztet: a tagok adakozása a zsidó közösségek és intézményeik fő bevételi forrása volt. A jótékonyság sok és sokféle módja a bibliai előírásoktól kezdve a talmudi szabályokon át végigkíséri a zsidó történelmet, mindig és mindenhol a közösségek lélekszámához és életkörülményeihez alkalmazkodva. A koronként és területenként változó szabály- és szokásrendszer pedig a tárgykultúrában is megmutatkozik.

A diaszpórában élő zsidó közösségeknek saját bevételeikből kellett finanszírozniuk minden közösségi funkciót: alkalmazottak eltartása, imahely, tanház, temető fenntartása, segélyezés stb. Teljesen érthető, hogy sokrétű szabályrendszer alakult ki a kötelező és önkéntes hozzájárulások alkalmairól, formáiról, a hozzájárulásra kötelezettek kritériumairól. A diaszpóralét jótékonysági formái – szemben a bibliai korral – már nem a mezőgazdasági tevékenységekhez kötődnek: városi, kisvárosi életmódhoz, zárt közösségekhez idomultak. Központi fogalmai a *hekdes* (felajánlott vagyontárgy), *heszed* (cselekvés útján való jótét, például szegény diák vendégül látása, beteglátogatás, halott körüli tennivalók) és *cedaka* (pénzadomány).

---

¹ Az adakozás tárgyaival kapcsolatos kutatást Komoróczy Szonja Ráhellal közösen kezdtük el. Két közös publikációnk a témában: Bányai Viktória – Komoróczy Szonja Ráhel: A pápai Bikur Holim Egylet adománykönyve. In Szarvas Zsuzsa: *Zsidó tárgyak*. (A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai 24.) Budapest: Néprajzi Múzeum, 2017. 35–44.; Bányai Viktória – Komoróczy Szonja Ráhel: *Synagogue Objects Related to Charity on Shabbat: Shnoder-signs and Shnoder-books in the Hungarian Lands*. *Arts*, 2020, 9: 63 <https://doi.org/10.3390/arts9020063>.

A kora újkori és újkori európai zsidó közösségek gazdálkodásának jellegzetesége, hogy önálló pénzalapokat rendeltek az egyes célokhoz, a gazdálkodásért felelős saját vezetőkkel és gondnokokkal (*gabbaj*), saját adománygyűjtési alkalmakkal. Egyes pénzalapok működtetésére önálló egyletek is szerveződtek, külön tagsággal és tagdíjakkal, főképp, ha az adott célhoz tevékenységek, ellátandó feladatok (*heszed*) is kapcsolódtak. Így például mindenütt egyleti formában szervezték meg a temetés körüli tennivalókat (*Hevra kadisa* / Szentegylet), vagy a betegápolás, beteglátogatás feladatait (*Bikkur holim* egylet, vagy kisebb helyeken a Szentegylet részeként). Ugyanakkor például a szegény menyasszonyok kiházásításának segítése (*Hakhnaszat kala*) jellemzően csak pénzalapként működött, ahogy a Szentföldre szánt adományok gyűjtése is.²

A kötelező hozzájárulások, a rendszeres gyűjtési időpontok és alkalmi felajánlások rendszerét az egyes pénzalapok vagy egyletek szabályzata, hagyományos elnevezéssel *takkanot* tartalmazta. Két korai, 18. század végi magyarországi egylet szabályzatában felsorolt bevételi forrásokat áttekintve képet kaphatunk a rendszer elemeiről és működéséről. Első példánk az 1793-ban alapított mádi *Nér lamaor* egylet, amely a zsinagógai örökmécses (*nér tamid*), de tágabban az imahely világítása számára vásárolta meg az olajat.³ A kötelező havi tagdíj (fejenként négy krajcár) jelentette a legtervezhetőbb bevételt. Az új belépőknek nagyobb belépti díjat, legalább két ezüstforintot kellett megfizetniük. Ezenkívül az újévet (*ros hasana*) és *jom kipurt* megelőző napon, amelyek jellegzetes sírlátogatási időpontok, az egylet jogosult volt a temetőben adományt gyűjteni, illetve *jom kipur* előtt a zsinagógában is. Évente két szombat, hanukkakor és a *Behaalotkha* hetiszakasz szombatján a zsinagógai tóraolvasáshoz felhívott férfiakat az egylet gondnokai választhatták ki, méghozzá kizárólag az egylet tagjai közül. A szombati tóraolvasáshoz való felhívás, felmenetel (*alija*) megtiszteltetésnek számít, az *alija* után külön áldást kapnak saját magukra, és kérhetnek családtagjaikra, szeretteikre is. A megtiszteltetésért érzett hála egyik kifejezéséként szokás felajánlást, jótékonyági adományt tenni, amely ebben az esetben szintén az egylet pénztárát gyarapította.

Második példánk már szegedi. Az 1787-ben alapult *Hevra kadisa* első szabályzata 1800-ból származik, amit Bak Hirs (1747–1842) rabbi csekély módosítással vett át a makói *Hevra kadisa*tól, ahol pedig temesvári példát követve szerkesztették meg 1748-ban.⁴ A tagoknak itt is tagdíjat kellett fizetniük, heti részletekben, az új belépőknek pedig belépti díjat. Hétfőn és csütörtökön – vagyis a hétközi tóraolvasási napokon – a zsinagógában az egylet gondnoka (is) jogosult volt adományt gyűjteni. A *szimhat tóra* ünnepi tóraolvasási felhívások egy része is az egyletet illette, valamint a böjtnapi délutáni imaalkalmak után befolyó bevétel, továbbá

² A magyarországi zsidó egyletek legteljesebb áttekintését lásd: Barabás Györgyi: *Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok alapszabályai*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2007. A rendszer általános bemutatását lásd: Baron, Salo W.: *The Jewish Community*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1942, Vol. 2, Ch. 15.

³ Abraham Yaari: *Ner Tamid Societies in Poland and Lithuania*. *Jewish Social Studies*, 21 (1959), No. 2. 120.

⁴ Löw Immanuel – Klein Salamon: *A szegedi hevra 1787-től 1887-ig*. Szeged: Szegedi Zsidó Hitközség, 1887. 23.

1. kép. A régi zsinagóga perselye
(A szerző felvétele)

a szertartásokhoz szükséges bor felajánlásának lehetőségéért való licit bevétel is. Az elhunytakra emlékező, évente négyszer tartott zsinagógai szertartás (*hazkarat nesamot*) utáni napokon házról házra járva gyűjtöttek adományokat. Díjat szedtek továbbá a sírhelyért és a sírkőállítási engedélyért, illetve „akinek van miből, a temetési költségeket is tartozik megtéríteni”.⁵

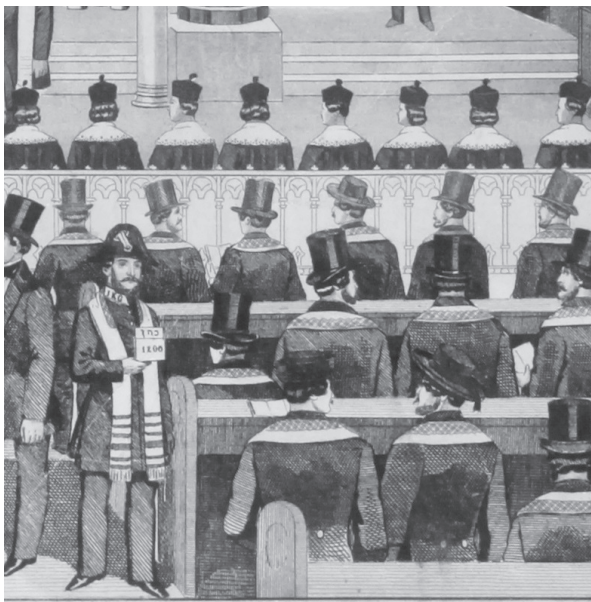
Ahogy a példák is mutatják, az egyes pénzalapokat a közösség előljárósága a közösségi élet központi helyszínein – elsősorban a zsinagógában, de a temető is idesorolható – való adománygyűjtés jogának megadásával tudta támogatni. Ez a jog lehetett alkalmi, időponthoz kötött (ahogy a példákban: hétközi tóraolvasáskor, bizonyos szombatokon vagy ünnepeken) vagy állandó is. Az alkalmi és változó helyszínen zajló gyűjtésekhez minden pénzalap készítettett gyűjtőtálcát vagy perselyt, a gazdag közösségekben ezüstből, felirattal ellátott szép ötvösmunkákat, másutt egyszerűbb bádogedényeket.⁶ Szegeden a hitközség gyűjteményében csak 20. századi mozgóperselyek maradtak fenn,⁷ ugyanakkor a zsinagógai gyűjtés állandó jogának tárgyiasulása már a 19. század közepéről dokumentálható: az 1843-ban felavatott régi zsinagóga előtérében szolgált az a fali persely, amely ma az új zsinagóga egyik hátsó bejáratánál van elhelyezve. A több bedobónyílással és elkülönített belső rekeszekkel kialakított persely minden nyílásánál feltüntették, hogy melyik pénzalapot szolgálja az odadobott adomány. Négy adománycél található rajta, héber–magyar kétnyelvű felirattal jelölve: *Cedaka* / Egyházunk számára, *Anijé irénu* / Házi szegények számára, *Hevra kadisa* / Szegény sínlődők számára, *Talmud tóra* / Szegény gyermekek tanítására.⁸

⁵ Löw–Klein, 1887. 24–27.

⁶ Mozgóperselyekből is ismerünk adománycélok szerint rekeszekre osztott változatot is: a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár őriz egy ilyen, 1828-ból származó mozgóperselyt Óbudáról, rekeszeinek célját héber feliratok jelölik: *Talmud tóra* (oktatás), *cedaka* (segélyezés), *gemilut haszadim* (halottak ellátása, temetés). Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, nr. 64.516.

⁷ Az 1949-ben felvett tárgyleltárban (HU-SZZSH-A-II-5-1949-szn) még szerepel „Löw Lipót féle (hatkrajcáros) ezüst pénzgyűjtőtál”, de ennek későbbi sorsáról nem tudunk.

⁸ Nyelvhasználatban és a feltüntetett célok tekintetében is nagyon hasonló a bajai zsinagóga 1844-ben elkészült falba épített perselye. Lásd: Gerő László (szerk.): *Magyarországi zsinagógák*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1989. 37.

2. kép. Részlet a *Dohány utcai metszethől* (Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár)

Szombaton és ünnepek-
kor azonban nem lehet pénzt
bedobni, még hozzányúl-
ni sem, ilyenkor a zsinagógai
adakozás – a tóraolvasás és
más feladatok elvégzésének
megtiszteltetéséhez kapcso-
lódva – csak szóban han-
gozhat el. Ahogy az a 18–19.
század fordulóján a magyar-
országi zsidó közösségekben
teljesen általános szokás volt,
az 1801-es szegedi községi
szabályzat is úgy rendelke-
zett, hogy a felmenetel lehe-
tőségét helyszíni árverezés
útján értékesítik. Akik azon-
ban valamilyen családi ese-
mény (házasságkötés, gye-
rekszületés, gyászydőszak,
gyászévforduló) miatt min-
denképp felhívandók voltak,
nem liciten, hanem előző
nap kifizetve, kötött áron (18

krajcár) vásárolták meg a felhívást.⁹ A helyszíni árverés módszerét figyelhetjük meg a Dohány utcai zsinagóga első *savuoti* istentiszteletét (1860 tavaszán) ábrázoló szí-
nezett metszeten is. Alkotója – sok más korhű részlet között – az árverezést végző
templomszolgát (*sameszt*) is megörökítette, kezében a licitáblával, amely két in-
formációt hordoz: a felhívás megnevezését és a licit állását, vagyis a felhívásért fel-
ajánlott összeget.¹⁰

A meghatározó tekintélyű vilnai rabbi, Elija ben Slomo Zalman (1720–1797)
helytelenítette a zsinagógai árverezést. Valószínűleg az ő hatása mutatkozik meg
abban, hogy az orosz és lengyel területek nagy részén a 19. század elején elhagy-
ták ezt a gyakorlatot.¹¹ Német területeken a 19. század közepén fokozatosan tűnt
el a szokás, előbb a más esztétikai-liturgiai újításokat is bevezető közösségekben,

⁹ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged: Szegedi Zsidó Hit-
község, 1885. 49. A Szentegylet 1800-as szabályzatának 32. pontja szerint bizonyos alkalmakkor
a sorsolás módszerét is használták a tóraolvasáshoz felhívandók kiválasztására. Ezt szintén az ün-
nepet megelőző napon tették, kötött árat kérve a megtiszteltetésért. Löw–Klein, 1887, 27.

¹⁰ „Az első *savuoti* istentisztelet az új dohány utcai templomban”. MILEV, <http://collections.milev.hu/items/show/32131>. (Letöltés ideje: 2022. május 26.)

¹¹ Kleinman, Ron S.: Selling Aliyot (call to the Torah reading) and Honors ('mechirat mitz-
vot') in the Synagogue: The Custom, Its Evolution and the Rationale Behind It. *Kenishta*, 4
(2010). 313. (Héber)

később az orthodox közösségekben is.¹² Az árverés megszüntetése mellett szóló érvek között szerepelt a zsinagógai istentiszteleték méltóságának megőrzése, a kínos viták elkerülése, annak megakadályozása, hogy méltatlan emberekhez kerüljön a megtiszteltetés, illetve olyan helyzetek megelőzése, amelyek a külső szemlélőkben megbotránkozást válthatnak ki.¹³ Szegeci adataink azt mutatják, hogy a szokás kivezetése egyetlen közösségen belül is fokozatos volt. 1836-ban a szimhat tóra ünnepi felhívások árverezésekor „az egyik tiszt vevője a chevrat [Szentegyletet] megtréfálta avval, hogy egy szegény, rongyos emberre ruházta át” a jogot.¹⁴ Az esetet követően ezt a különleges megtiszteltetést nem árverezték többé, de más alkalmakat még igen. A reggeli zsoltárok és a szombat esti zsoltár recitálásának eladása például 1861-ben szűnt meg.¹⁵ Végpontként az 1870-ben elfogadott községi szabályzatot jelelhetjük meg, amelyben már nincs nyoma az árverezésnek.¹⁶ A 19. század utolsó harmadában és a századfordulón a neológ hitközségekben országszerte hasonló folyamat ment végbe. A korábban az árverésen gyűjtött összegeket új rendszer váltotta ki. Az orthodox közösségekben ezzel szemben megmaradt az árverezés gyakorlata, gyakran párhuzamosan az új rendszerrel.¹⁷

Az új rendszer az, amire külön kifejezés is kialakult: *snóderolni* (adakozni). A kifejezés eredete a tóraszakasz felolvasása után elmondott *Mi seberakh* (Ő, aki megáldja) ima egyik kifejezése, *se-noder*, (aki fogadalmat tesz). Az ima során felajánlott (bejelentett) adomány kedvezményezettje a zsidó közösség valamelyik jótékonyági alapja volt. Azonban itt is érvényesült az az elv, hogy a közösségi élet központjában csak az előjáróság támogatásával lehet adományt gyűjteni. Hogy mely célok, pénzalapok vagy egyesületek kaptak erre jogot, azt sok helyen a tórafelolvasó emelvényre, az emelvény korlátjára vagy az asztalra erősített adománytáblán (snódertáblán) tüntették fel. Snódertáblákra a történelmi Magyarország területéről rengeteg adatunk van, azon kívül azonban meglehetősen ritkák. A kevés kivétel közé tartozik a dornavátrai zsinagóga (Románia),¹⁸ a prágai Jeruzalémská zsinagóga (Csehország) és a Rychnov nad Kněžnou-i zsinagóga (Csehország).¹⁹ A tárgytypus „hungarikum jellege” lehet az oka annak, hogy a nemzetközi judaisztikai szakirodalom egyáltalán

¹² Kessler, Katrin: *Ritus und Raum der Synagoge. Liturgische und religionsgesetzliche Voraussetzungen für den Synagogenbau in Mitteleuropa*. Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2007. 143. Szintén a reformközségekhez kapcsolja a változást: Kerry M. Olitsky: Aliyah. In: uő: *An Encyclopedia of American Synagogue Ritual*. Greenwood Press, 2000. 4. Az irányzat elnevezésében itt is a th-s írásmódot a máig őrzött, hivatalos önelnevezésre tekintettel használjuk. L. <https://maoih.hu>

¹³ Kleinman, 2010 és Kleinman, Ron S.: Selling Aliyot and Mitzvot in the Synagogue. *Moreshet Jisrael*, 11 (2014), 104–133. (Héber)

¹⁴ Löw – Klein, 1887. 36.

¹⁵ Löw – Klein, 1887. 36.

¹⁶ Löw – Kulinyi, 1885. 61–72.

¹⁷ A váltás és/vagy megőrzés folyamatát a helyi hitközségi és egyleti szabályzatokból lehet nyomon követni. Néhány szabályzatot teljes szövegével közöl pl. Barabás, 2007. 643–784.

¹⁸ The Center for Jewish Art, Jerusalem, obj. ID: 11872.

¹⁹ Archive photo from 1942, Jewish Museum in Prague. Egy további példa a Szentpétervári Állami Vallástörténeti Múzeum judaika anyagában található, ami a múzeumi nyilvántartás szerint Wrocławból származik.

3. kép. Régi zsinagóga belső tere a snódertáblával (Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár)

adakozóknak”.²² Kétségtelenül igaz, hogy a dualizmus korában mind a zsidó, mind a nem zsidó közegben sok és sokféle egyesület jelent meg, és a városi környezetben élő, a zsidó közösségi élethez lazábban kötődő, a zsinagógát ritkán vagy csak a főünnepken látogatóknak valóban szükségük lehetett az emlékeztetőkre és útmutatásra. Azonban épp a bemutatott bezdáni példa – ahol mindössze két választható cél jelenik meg, ami még bizonyára emlékezetben tartható lenne – mutat rá, hogy a célok népszerűsítése mellett a táblák fent említett szabályzó szerepe is döntő volt. A dualizmus korában, amely zsidó felekezeti szempontból az irányzatok szétválásáról és folyamatos legitimációs küzdelméről szól, a „szabályozottságnak” demonstratív üzenete is volt: a haszid közösségek spontaneitásával és „rendezetlenségével”

nem ismeri, de a hazaiban is csak elvétve jelenik meg.²⁰

Az 1909-ben alapított budapesti Zsidó Múzeum első tárgyleltárát az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1915-ös évkönyvében tették közzé. Ebben felbukkan egy snódertábla, amely a bezdáni hitközség ajándékként került a gyűjteménybe, és Weisz Miksa leírása szerint: „Az almemori felolvasó-asztalra való, a jótékony egyesületeket feltüntető tábla pergamenből. [...] Az adományozó figyelmébe ajánlott intézmények a szegényügy (cedáka) és a chevra kadisa. Készítője Goldmann Fülöp kántor.”²¹ Kolbach Bertalan a következő évben megjelent tanulmányában azt a magyarázatot fűzte a tárgyhoz, hogy a modern kor igényei miatt sok új jótékonyági egyesület alakult, és „a község irányítást ad az

²⁰ Friss fejlemény, hogy a Center for Jewish Art az online adatbázisában a zsinagógai tárgyak között már számon tartja ezt a tárgytípust, és magyarországi példák mellett horvátországiakat is hoz: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=treefriend&id=1043&f=object>. (Letöltés ideje: 2022. május 27.)

²¹ Weisz Miksa: A Magyar Zsidó Múzeum Katalógusa. *IMIT Évkönyv*, 20 (1915), 420.

²² Kolbach Bertalan: Vallásrégiségek a Magyar-Zsidó Múzeumban. *IMIT Évkönyv*, 21 (1916), 243–244.

szemben a rendezettség, a többségi társadalomba illeszkedő kulturális és esztétikai normák melletti állásfoglalás.

A szegedi régi zsinagóga snódertábláját csak egy archív fotóról ismerjük.²³ A márványtábla felső, félköríves részében a *nedava* (adomány) kifejezés alatt hat cél olvasható: *cedaka* (általános jótékonyági alap), *Hevra kadisa* (Szentegylet), *Talmud tóra* (Szegény gyerekek oktatása), *Anijé irénu* (Helyi jótékonyági alap), *Haknaszat kala* (Kiházasító alap), *parokhet* (Tórafüggöny). A tábla alsó részére a Tórára mondandó áldások szövege került. Alatta azonban, a tábla keretén még egy feliratot betűzhetünk ki, amin két további, minden bizonnyal utólag felírt adománycél szerepel: a Nőegylet és az új zsinagóga építésének támogatása. Miről árulkodik ez a sajátos elrendezés?

A márványba vésett célok közül az első négy ismerős a régi zsinagóga perselyéről is. A *Hevra kadisa* kiemelt helye a snódertáblán, közvetlenül az általános jótékonyági alap után, következhet abból is, hogy a község legrégebbi egyesülete volt, és abból is, hogy a vallási és közösségi életben nélkülözhetetlen szerepet töltött be. A Talmud tóra egyesület és az *Anijé irénu* helyi jótékonyági alap esetében szintén szerepet játszhat korai alapításuk: 1820 és 1837 a két dátum.²⁴ Azonban mégsem az alapítás időrendje a döntő tényező, hiszen a nőegylet 1835-ben alakult, időben tehát megelőzte a helyi szegényeket támogató alapot és a kiházasító alapot (1865), mégis csak a kereten kapott helyet.²⁵ Az 1860-ban alakult Komaegylet, amely a gyermekágyas időszakot és a rászoruló körülméletési ünnepségeit támogatta, pedig még ott sem. A kiházasító alap, amely eredetileg elsősorban az esküvők alatti perselyes gyűjtésre alapozta bevételeit,²⁶ 1870-ben már a hitközség védnöksége alatt álló szervezetként jelenik meg a hitközségi szabályzatban, mint ahogy ugyanezt a státuszt élvezte a márványtáblára került valamennyi egyesület / pénzalap.²⁷ A döntő különbség tehát a hitközség támogatása, felhatalmazása, amit a nőegylet csak az 1870-es években szerzett meg, már a tábla elkészülte után. Az utólagos felírás tényéről – a korabeli megnevezéseket használva – Löw Immanuel és Kulinyi Zsigmond így tudósítanak:

„Szokásossá lett a zsinagógai fogadalmak alkalmával a nőegyletről is megemlékezni, s az erre figyelmeztető táblácska (*nedava le-hevrat nasim*) a hitközség által a többi kegyes célt megjelölő táblácska mellé az oltárasztalon alkalmaztatott.”²⁸

A kiegészítő táblán feltüntetett másik cél az új zsinagóga építése volt. A község gyors növekedése következtében az 1843-ban elkészült zsinagóga nagyünnepek-kor és más ünnepélyes alkalmakkor már tarthatatlanul szűknek bizonyult az 1870-es évek: az esetleges bővítési terveket elvetve 1884-ben egy új zsinagóga építését kezdte el a hitközség előkészíteni, aminek része volt a gyűjtés elindítása is 1885-től.

²³ Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, ltsz. 00.166.

²⁴ Löw – Kulinyi, 1885. 260. és 334.

²⁵ Uo. 302.

²⁶ Uo. 260–261.

²⁷ Uo. 70.

²⁸ Uo. 309.

Műterem aranyhímzésre!

SCHLESINGER JÓZSEF

Budapest, Király-utca 1. szám.

Könyvkereskedés és zsidó rituális tárgyak kiváltképeni raktára.

Templomi hímzések פרכת תורה, Tóra függöny, Tóra köpeny, Mennyezetek, Schulehan terítők stb.

Minták s rajzok valamint költségvetés ingyen és bérmentve.

A legutóbbi időben szállított cégünk a *szegedi, szombathelyi és más* hitközségeknek templomi hímzéseket teljes megelégedésre.

Művészies kivitel, jutányos árak.

==== ספרי תורה TÓRÁK ====
szép írással dús választékban.

Felszentelő függöny a szegedi új templom részére.

Tóra díszek (כלי קודש)

China- és valódi ezüsthől igen szép kivitelben és minden más zsidó vallási szertartási cikk.

4. kép. A tórafűggöny Schlesinger József hirdetésében. Egyenlőség, 1906. október 21. 8.

Az 1903-ban elkészült új zsinagóga építészeti értékei és a belső tér Löw Imánuel (1854–1944) rabbi elgondolásai nyomán kialakult díszítő programja ezek kultúr- és társadalomtörténeti vonatkozásaival együtt kiválóan feldolgozottak.²⁹ A minden részletet átfogó vallási és esztétikai koncepció egyetlen, a témánk szempontjából releváns és korábban nem hangsúlyozott elemét szeretném itt kiemelni: a „pénzügyek”, pontosabban az adakozáshoz kapcsolódó elemek kiszorítását a központi tér látványából. Egyfelől az új zsinagóga már nincs snódertábla. A tóraolvasó asztal szintén márványból készült felépítményén csak áldások szövegei olvashatók. Az adakozásra való felhívás a korábnál sokkal visszafogottabb módon van jelen: egyedül a 663-as (polgári dátum szerint 1903) évszámhoz kronosztichonként választott héber kifejezésben tematizálódik.³⁰ Ahogy az árverezés kivezetése kapcsán sem fogalmaztak meg a hitközségi források általános bírálatot a korábbi gyakorlattal kapcsolatban, hiszen az az elődök szokásainak, az ő jámborságuknak a megkérdőjelezését jelentette volna, ezt a váltást is inkább a hallgatásból olvashatjuk ki. Löw

²⁹ A legújabb összegzést Oszkó Ágnes Ivett doktori disszertációja adja: *A zsinagógaépítészlet térszerkezési és stílusbeli jellegzetességei Baumhorn Lipót (1860–1932) életművében*. PhD Dissz. ELTE, 2019.

³⁰ A számértéket pontosan kiadó két szó a Bírak 5:9-ből származik, ahol a kontextus miatt „akik önként keltek (harcra) a népből” a jelentése, de ugyanezt az igét Ezra 2:68-ban „önkéntes adományokat felajánlók” értelemben találjuk.

Immánuel az új zsinagógát bemutató füzetben a tóraolvasó asztról is részletes leírást ad, de ezt a „hiányt” nem említi.³¹

A másik látványos változtatást ugyanakkor – bár szintén nem elítélve a korábbi szokást – egyértelműen megfogalmazza az említett füzetben az új tórafüggönyök leírásában: „Míg eddig közönségesen heraldikus oroszlánok és az adományozónak neve kombinálódtak a hímzés rajzában, addig új függönyeinken az oroszlánokat

5. kép. Tóráköpeny adományozói felirata 1903-ból a köpeny belsejében (A szerző felvétele)

teljesen mellőztük s az adományozók nevét a függönynek visszáján alkalmaztuk.”³² Hasonló korlátozás figyelhető meg a két új függönyhöz tartozó tóráköpenyek esetében is. Míg hagyományosan a köpeny központi díszítőeleme a hímzett dedikációs felirat, ezeknél csekély helyet kaptak, vagy – a függönyhöz hasonlóan – a köpeny belsejére kerültek. Az értékes adományok felületei nem hirdették már a felajánlók jótékonyosságát, a szertartás résztvevőinek figyelmét, gondolatait ilyen szempontokra terelve. Ez alól a nőegylet sem volt kivétel. Az avatásra készült különleges fehér tórafüggönnyt – amelyet a Schlesinger cég még sokáig referenciamunkaként szerepeltetett hirdetéseiben – a nőegylet ajándékozta a közösségnek, ahogy a régi zsinagóga azon függönyét is, amit a snódertábla mögött az archív képen láttunk, ott még büszke, a női buzgóságot hirdető felirattal.³³

Ez a megszorítás ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a zsinagógatérben, a berendezési tárgyakon, ablakokon ne lennének feltüntetve az adományozók, Szeged megbecsült, gazdag zsidó polgárai, vagy az előcsarnokban ne fogadná a szokásos, több bedobónyílású persely a belépőt. Nem szűnt meg a tóraolvasáshoz felhívottak adakozása sem. Bár a méret növekedésével, az intézmények, alkalmazottak számának növekedésével sok vonatkozásban a hitközség gazdálkodása is megváltozott, a legnagyobb változáson a gazdálkodás „esztétikája” ment keresztül.

³¹ Löw Immánuel: *A szegedi új zsinagóga*. Szeged: Traub és társa, 1903. 13.

³² Löw, 1903. 12.

³³ Az adományozási szöveg két fordulata is 2Móz 35-ből a Szent sátor céljára történő adakozás bibliai leírásából származik. Az idézetek használata összeköti Izrael népének, azon belül is hangsúlyosan az asszonyoknak ókori és jelenkori igyekezetét az Örökkévaló parancsának teljesítésére, hajlékának szépítésére. A szöveget lásd: Bányai Viktória, *Szegedi Zsidó Hitközség tulajdonában lévő textiltárgyak: feliratok, adományozók*. Szeged: Szegedi Hitközség dr. Birnfeld Sámuel Könyvtára, 2017 (Szegedi Judaisztikai Közlemények, 3), 12.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bányai Viktória: *A Szegei Zsidó Hitközség tulajdonában lévő textiltárgyak: feliratok, adományozók*. Szeged: Szegei Hitközség dr. Birnfeld Sámuel Könyvtára, 2017 (Szegei Judaisztikai Közlemények, 3).
- Barabás Györgyi: *Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok alapszabályai*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2007.
- Baron, Salo W.: *The Jewish Community*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1942.
- Gerő László (szerk.): *Magyarországi zsinagógák*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1989.
- Kessler, Katrin: *Ritus und Raum der Synagoge. Liturgische und religionsgesetzliche Voraussetzungen für den Synagogenbau in Mitteleuropa*. Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2007.
- Kleinman, Ron S.: Selling Aliyot (call to the Torah reading) and Honors ('mechirat mitzvot') in the Synagogue: The Custom, Its Evolution and the Rationale Behind It. *Kenishta*, 4 (2010), 297–339. (Héber)
- Kleinman, Ron S.: Selling Aliyot and Mitzvot in the Synagogue. *Moreshet Jisrael*, 11 (2014), 104–133. (Héber)
- Kolbach Bertalan: Vallásrégiségek a Magyar-Zsidó Múzeumban. *IMIT Évkönyv*, 21 (1916), 237–248.
- Löw Immánuel: *A szegei új zsinagóga*. Szeged: Traub és társa, 1903.
- Löw Immánuel – Klein Salamon: *A szegei chevra 1787-től 1887-ig*. Szeged: Szegei Zsidó Hitközség, 1887.
- Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegei zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged: Szegei Zsidó Hitközség, 1885.
- Olitky, Kerry M.: „Aliyah”. In Uó: *An Encyclopedia of American Synagogue Ritual*. Greenwood Press, 2000.
- Oszkó Ágnes Ivett: *A zsinagógaépítészet térszerkesztési és stílusbeli jellegzetességei Baumhorn Lipót (1860–1932) életművében*. PhD Dissz. ELTE, 2019.
- Yaari, Abraham: Ner Tamid Societies in Poland and Lithuania. *Jewish Social Studies*, 21 (1959), No. 2. 118–131.
- Weisz Miksa: A Magyar Zsidó Múzeum Katalógusa. *IMIT Évkönyv*, 20 (1915), 408–435.

Kettős csoporttagság

Valós és színlelt felekezetiesség a székely szombatosok körében

„L: A rejtőzködés az üldözöttek »szabadsága«.”¹

Az üldöztetésekre, társadalmi konfliktusokra, krízishelyzetekre adott válaszok közé tartozik a stigmatizációt kiváltó státusz vagy a csoporttagság elrejtése, és ezzel együtt egy védettséget, védelmet biztosító csoporttagságnak a megszerzése, illetve annak a színlelése. Az inkvizíció idején ehhez a túlélési stratégiához folyamodott számos ibériai arab és zsidó (a marannusok), de ezt tették a 17. század közepétől az erdélyi székely szombatosok, valamint a holokauszt idején számos európai üldözött zsidó is.² Ebben az írásban azt vizsgálom meg, hogy a színlelt vagy valós csoportváltás milyen módon ment végbe a bözödújfalvi székely szombatosok körében a 19. és a 20. század folyamán.³

A saját útját járó, bűvópatakként fennmaradó erdélyi vallási kisebbségből a 19. század második felében „vallási-etnikai kisebbséggé” váló székely szombatosok története a reformáció koráig nyúlik vissza, és a holokausztot követő időszakban ér véget. Ez a sajátságos, társadalmilag és vallásilag periférikus helyzetbe szorult székelyföldi kisközösség az irodalom és a történetkutatások számára a 19. század közepétől vált érdekessé. Regényt írt róluk Kemény Zsigmond, átfogó munkában foglalta össze a történetüket a Pesti Izraelita Hitközség főrabbija, Kohn Sámuel, valamint tudósított a mindennapjaikról többek közt Szabó Imre, Móricz Zsigmond és Bözödi György is.⁴

¹ Részlet egy 1988-as beszélgetésből. Kérdezett Erdélyi Lajos marosvásárhelyi magyar zsidó újságíró/fényképész, válaszolt Kovács András sepsiszentgyörgyi szombatos származású újságíró. Erdélyi Lajos felvetésére így válaszolt Kovács András: „Én: Az enyéim esetében nem volt egyszerű önálcázás. Itt még a tudat is, hogy úgy mondjam, bűjőcskát játszott. Kétféle önmeghatározás épült egymásra: egy zsidóság- és egy nem-zsidóság tudat. Az első a lelkiismereti szférában dominált, a másik mindig készenlétben, a külső imázst alakította.” Kovács András: *Útfélen fejfa*. Bukarest: Balassi Könyvkiadó, Kriterion Könyvkiadó, 1995. 9.

² Rosita Albert, Adina Schneeweis, and Iva Knobbe: Strengthening, Hiding or Relinquishing Ethnic Identity in Response to Threat: Implications for Intercultural Relations. *Intercultural Communication Studies*, 2005/1. 107–118.

³ A csoport és csoporttagság fogalmát a Rogers Brubaker által leírtnál tágabb értelemben használok. Csoportnak tekintem azoknak a szereplőknek az összességét, akik bizonyos közös ismérvekkel bírnak, egy adott csoport tagjaként azonosítják magukat, valamint kívülállókat is csoportként tekintenek rájuk. Merton, Robert K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Osiris, 2002. 369.; Brubaker, Rogers: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 2001/7–8. 60–66.

⁴ Kemény Zsigmond: *A rajongók*. Pest: Pfeifer, 1858; Kohn Sámuel: *A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk. Különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira*. Budapest: Athenaeum, 1889; Szabó Imre: Péchi Simon zsidói között Bözödújfaluban. I–II. *Új Kelet*,

A 16. század végi Erdélyi Fejedelemségben minden korábbinál radikálisabb keresztény teológiai nézetek terjedtek el Jacobus Palaeologus itáliai teológus és a német eretnek, Matthias Vehe-Glirius hatására.⁵ Az Ószövetséget elsődlegesnek tekintő – és ennek megfelelően az ószövetségi törvényekre építő (szombattartás, zsidó ünnepek megülvése, tisztátalan állatok húsa fogyasztásának tilalma stb.) új vallásirányzat élén előbb Eőssi András székely főnemes, majd Péchi Simon fejedelmi kancellár állt.⁶ Az első követők főleg az unitáriusok közül kerültek ki, és maga a szombatos ideológia is nagyrészt antitrinitárius alapokra támaszkodott. A mintegy 32 székely falu lakosságát meghódító szombatos vallás a 17. század közepétől kezdett el gyors ütemben visszaszorulni. I. Rákóczi György idején, az úgynevezett 1638-as „dési pert” követően hatalmas üldözési hullám vette kezdetét, amelynek következtében a szombatosok nagy része betért a református, római katolikus vagy az unitárius egyházba.⁷ Ez a betérés viszont színlelt volt, és a szombatosok számottevő része továbbra is gyakorolta a hitét. Történetükben ez volt az első – ebben az esetben formális – csoportváltás. A valóságban viszont kettős – egy titkolt és egy színlelt – csoporttagság alakult ki.

A 19. századra már csak a Marosvásárhely és Székelyudvarhely között félúton fekvő Bözödújfalun és néhány környező településen maradtak hitüket titokban tartó szombatosok. Az 1860-as években 170-180-an lehettek.⁸ Vallási életük teljes mértékben a zsidó gyakorlathoz hasonult. Csupán az áttérés választotta el őket attól, hogy zsidók lehessenek. Erre végül a magyarországi izraeliták polgári egyenjogúsításáról szóló 1867: XVII. tc. elfogadását követően került sor. A bözödújfalvi szombatosok tévesen úgy értelmezték a törvényt, hogy az az izraelita vallásra való betérésre is jogot ad. Így következett be – történetük során másodjára – egy újabb csoportváltás. Ez egyben azt is jelentette, hogy megszűnt a kettős (színlelt és valós) csoporttagság állapota. 1868 folyamán sorra léptek ki elsősorban a római katolikus és a református egyházból, és jelentették be az izraelita felekezetre való áttérésüket.⁹ A szomszédos Erdőszentgyörgyön működő rabbinál 1868-ban a szombatos férfiak körülméltették magukat. Ettől kezdve terjedt el az a – csoportként működésre utaló – gyakorlat, hogy a zsidókká lett szombatos férfiak áttérésükkor két nevet vettek fel: az Ábrahámot és még egy másik ószövetségi nevet.¹⁰ Az áttérések a következő évben is folytatódtak. Az egyházi és a világi hatóságok igyekeztek megakadályozni a folyamatot, de végül Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter

1931. július 21–23. 161–163.; Bözödi György: *Székely emberek, zsidó istenek*. Kolozsvár: Minerva, 1935. és Móricz Zsigmond: *A szombatosok közt. Kelet Népe*, 1941. július 1. 1–5.

⁵ Újlaki-Nagy Réka: *Sabbath-Keeping in Transylvania from the End of the 16th Century to the Early 17th Century*. In: Schubert, Anselm (Hrsg.): *Sabbat und Sabbatobservanz in der Frühen Neuzeit*. Heidelberg: Gütersloher Verlagshaus, 2016. 170–172.

⁶ Bitskey István: *Hitviták tüzeiben*. Budapest: Gondolat, 1978. 109.

⁷ Kohn, 1889. 214–223.

⁸ Kohn, 1889. 348.

⁹ 1868-ban 38 szombatos család (92 személy) tért át zsidó hitre. Közülük 12 család (43 személy) a református, 11 (44 személy) a római katolikus és 5 család (24 személy) az unitárius egyházból lépett ki. Kohn, 1889. 367.

¹⁰ Kohn, 1889. 356.

1869 szeptemberében megtiltotta a szombatosok erőszakos visszatérítését a keresztény hitre.¹¹

Az ortodoxiához csatlakozó bözdújfalvi szombatosok 1869/1870-ben megalakították a 19. századi Európa egyedüli izraelita-prozelita hitközségét, amelynek ekkor 136 tagja volt.¹² Zsinagógát (1870–1874)¹³ és női rituális fürdőt (1870) építettek, valamint az Országos Izraelita Iroda segítségével elérték, hogy az Udvarhely megyei zsidó anyakönyvi kerület székhelye Székelyudvarhelyről Bözdújfalura tevődjék át (1886).¹⁴ A tárgyalt időszakban izraeliták itt éltek a legnagyobb tömbben az egész megye területén. Beck Móricz bukaresti rabbi 1885-ös beszámolója szerint a mintegy száz családból 39 Bözdújfalun lakott, amelyek közül 32 szombatos, 7 pedig zsidó származású volt.¹⁵

A következő, 1940-ig tartó, több mint hetvenéves időszakban a szombatos eredetű zsidók viszonylag háborítatlanul éltek mindennapjaikat. A székely paraszti társadalom részeként, de új vallási-etnikai csoporttagságra szert téve két világ határán mozogtak. A korabeli feljegyzések szerint a nyelvükben, gondolkodásmódjukban és ruházkozásukban székelynek megmaradt judaizánsok istentiszteleiteket ortodox zsidó szokás szerint héberül végeztek, zsidó imakönyvből. Sok férfi pajeszt hordott, a férjhez ment asszonyok pedig vagy levágták a hajukat, vagy kendővel takarták el. A hitközség külön temetőt tartott fenn, ahol a nők jelöletlen sírokban, a férfiak pedig elkülönítve, termékből készült, héber és magyar felirattal ellátott sírkövek alatt nyugodtak.¹⁶

A megkülönböztetések következtében a prozeliták kifelé továbbra is különálló csoportként viselkedtek. Egyéni szinten viszont az izraelita hitközséghez való tartozással és a zsidó vallásos életmódhoz való alkalmazkodással egy újabb csoporttagságot nyertek.¹⁷ Ennek az új, izraelita csoporttagságnak a kötelékei, párhuzamosan a helyi társadalomtól való fokozatos elidegenedéssel, egyre inkább megerősödtek.¹⁸

A szombatos zsidók vallási meggyőződésük, életformájuk révén eltávolodtak székely világuktól. Mindazonáltal nem érezhették magukat teljes mértékben

¹¹ Kohn, 1889. 368.

¹² A szombatosokhoz hasonló vallási mozgalmak Oroszországban is voltak a 19. században (szubotnyikok), de ezek működése nem intézményesült. Patai, Raphael: *The Jews of Hungary. History, Culture, Psychology*. Detroit: Wayne State University Press, 1996. 160.; Khizhaya, Tatiana: *The Russian Judaizers and the Transylvanian Sabbatarians: An Attempt of Comparative Analysis. Gosudarstvo, religii, tserkov' v Rossii i za rubezhom*, 2020/3. 84–115. DOI: <https://doi.org/10.22394/2073-7203-2020-38-3-84-115>

¹³ A zsinagóga tönkremenetele után 1929-ben új imaházat építenek. Balázs György: *Az erdélyi szombatosok 1941 tavaszán. Libanon*, 1941/1. 20.

¹⁴ Ábrahám Lipót: *A zsidó anyakönyvek rendezése. Magyar-Zsidó Szemle*, 1886/7. 477.

¹⁵ Beck Móricz: *Kirándulás a bözdújfalvi szombatosokhoz. Magyar-Zsidó Szemle*, 1885/10. 658.

¹⁶ *Siebenbürgischer Volkskalender für das Jahr 1876. Századok*, 1876/16. 228.; Kovács András: *The Impact of the Pilgrim Hasidic Rabbis Upon the Development of the Religious Life of the Transylvanian Sabbatarians at the End of the 19th Century. Studia Judaica*, 1994/3. 167.

¹⁷ A csoportokra, a csoporttagság alakulására l. Merton, 2002. 352–370.

¹⁸ Bővebben: Gidó Attila: *Öt forrás az erdélyi szombatoság XIX. és XX. századi történetéhez*. In: Hermann Gusztáv Mihály – Kolumbán Zsuzsánna – Róth András Lajos (szerk.): *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok, VI. Székelyudvarhely: Areopolisz Történelmi és Társadalomtudományi Kutatócsoport, Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, 2006. 166.*

zsidónak sem. Eltekintve ugyanis a budapesti neológ zsidó értelmiségi köröktől, a zsidóság távolságtartó volt velük szemben. Ez a részleges integrálódás a vegyes házasságok alacsony számában is megmutatkozott. Főleg a 19. században nagyon ritkán fordult elő, hogy egy prozelita született zsidóval házasodjon össze, a keresztényekkel kötött frigy pedig majdnem képtelenségnek számított. A gérek (szombatosok) és zsidók közötti, csoporton belüli különbségek a holokauszt időszakáig megmaradtak.¹⁹

A Magyarországhoz történő visszacsatolást követően Észak-Erdélyben is érvénybe lépett a faji kirekesztő politika. Az 1939-ben elfogadott úgynevezett második zsidótörvény (1939: IV. tc.) észak-erdélyi kiterjesztéséről szóló M.E. rendeletet 1941. március 27-én hirdették ki. A tényleges alkalmazása viszont gyakorlatilag a magyar katonai hatóságok 1940. szeptemberi bevonulásával megkezdődött. A faji törvények az évtizedek óta izraelita valláson lévő szombatos székelyekre is vonatkoztak, így az ügyük már közvetlenül a magyar katonai közigazgatás berendezkedésekor napirendre került. A Miniszterelnökség támogatásával János Áron kormány megbízott igyekezett elérni nemcsak a szombatosok, de a faluban élő magyar görögkatolikusok áttérítését is.²⁰ Így 1940. november elején a járási katonai parancsnok és a helyi közigazgatási képviselő fenyegetéseinek engedve 65 bözödújfalvi és 10 környékbeli szombatos egyezett bele az áttérésbe. Bözödújfalun ekkor összesen 103 zsidó élt, köztük legalább 80 szombatos.²¹ Az esethez hozzátartozik az is, hogy az események hírére a faluba utazott az erdőszentgyörgyi rabbi, akit viszont a hatóságok elkergettek.²² Megkeresztelésükre 1941 januárjában került sor, többségük az unitárius egyházat választotta. A későbbiekben további betérések is történtek, de voltak olyanok is, akik az 1944-es gettósításokig megmaradtak izraelita vallásúaknak. Egy 1940. december 30-i kimutatás szerint, amelybe utólagosan is jegyeztek be adatokat, 1940 október/novembere és 1942 májusa között 81 szombatos tért át unitáriusnak (67 bözödújfalvi és 14 más településen élő). 1944-ig a betérők száma 93-ra emelkedett, de az újak között többségben voltak a csak részben szombatos származású és Budapesten vagy egyéb településen lakó személyek.²³ A református egyházba 1941 januárjáig hat bözödújfalvi szombatos tért be.²⁴

¹⁹ 1944-ben a marosvásárhelyi gyűjtőtáborba bevitt szombatosok megvetéssel állapították meg, hogy egyes zsidók nem tartják a kóser étkezést. A táborban lévő zsidók közül egyesek pedig lekezelően bántak a gérekkel, és nem tekintették őket igazi zsidónak. Randolph L. Braham – Tibori Szabó Zoltán (szerk.): *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Budapest – Kolozsvár: Park Könyvkiadó – Koinónia, 2008. 434.

²⁰ Az 1930-as román népszámlálás szerint Bözödújfalunak 604 lakosa volt. Felekezetek szerint így alakultak a számok: 192 római katolikus, 149 unitárius, 112 görögkatolikus, 96 izraelita, 49 református és 6 görögkeleti.

²¹ *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára*, K53, 1. doboz, 335/1940. dosszié, 115–118. f.

²² Uo.

²³ *Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára* (a továbbiakban MUEKGYL), Erdőszentgyörgy – Bözödújfalvi Egyházközség, 12. dosszié, 1853/1940. sz. irat, MUEKGYL, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalvi Egyházközség, 10. dosszié, sz. n.

²⁴ *Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára* (a továbbiakban: EREGY), Bözödi Református Egyházközség, Áttértek és kitértek anyakönyve, 12–14. f. (A dokumentumot Tóth Levente bocsátotta a rendelkezésemre.)

A vallásváltatások nem hitbéli meggyőződésből, hanem egy krízishelyzetben alkalmazott menekülési stratégia részeként történtek. Ennek megfelelően a szombatosok túlnyomó többsége továbbra is a zsidó vallást gyakorolta. Az unitárius istentiszteleteken például alig 3-4 személy vett részt 1941-ben.²⁵ Ez volt a harmadik csoportváltás, és egyben egy újabb kettős csoporttagság időszaka.

A zsidótörvények rendelkezései alóli védelmet végül az ún. „szombatos igazolványok” jelentették, amelyeknek a kiadását egy 1941. októberi igazságügy-miniszteri rendelet szabályozta.²⁶ Ezekben az években a szombatosoknak a zsidótörvények alól történő mentesítésében Degré Alajos igazságügy-minisztériumi titkár tevékenységének volt kiemelkedő jelentősége.²⁷ Az 1944. májusi gettósítások alkalmával viszont ezek az igazolványok már vajmi keveset értek. A zsidók összegyűjtését végző csendőrök a szombatosokat is összeszedték, és a marosvásárhelyi téglagyárban kialakított gyűjtőtáborba vitték őket.²⁸

Megmentésük a bözödújfalvi római katolikus plébános, Ráduly István nevéhez fűződik, aki Péter Ödön unitárius lelkész közreműködésével 1944. május 3-a után sorra adta ki a székely szombatosok számára a keresztleveleket, az anyakönyvbe régies írással adatokat írt be, amihez külön tintát kevert, hogy valóban régi írásnak tűnjön. Dokumentumokkal, anyakönyvekkel felpakolva több alkalommal is kerékpárral ment a marosvásárhelyi gyűjtőtáborba. Bocskor Lóránd csendőr ezredes tudtával jutott be úgy, hogy zsidósan feltúrta a kalapját, és a hajából egy tincset pajeszként a fülére húzott. A táborból már papként távozott.²⁹ Tevékenységének köszönhetően a székely szombatosok nagy része megmenekült a deportálásoktól.³⁰

A plébánosnak olyan szombatosokat is sikerült kihoznia a gyűjtőtáborból, akik az 1940–1941-es betéresi hullámból kimaradtak, és megtartották izraelita vallásukat. Köztük volt a bözödújfalvi hitközség elnöke, Kovács József és néhány tehetősebb székely gazda.³¹

A Ráduly István iránti hálából a kimentett szombatosok közül néhányan eljártak a misékre, de 1944–1945 között csak hat személy tért be hivatalosan katolikusnak,

²⁵ A Bözödújfalvi Unitárius Egyházközség esperesi vizsgálószéki jegyzőkönyve, 1941. április 9. MUEKGYL, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalvi Egyházközség, 7. dosszié, 39/1942. irat, számozás nélkül.

²⁶ A m. kir. igazságügyminiszternek 71.000/1941. I. M. sz. rendelete az úgynevezett erdélyi szombatosok és ivadékaik származásának igazolása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1941. október 4. 5.

²⁷ Németh László: Degré Alajos miniszteri biztosi tevékenysége a székely szombatosok ügyében, 1941–1944. *Történelmi Szemle*, 2005/1–2. 69–87.

²⁸ Braham – Tibori, 2008. 434.

²⁹ Kovács András: *Az erdélyi szombatosság nyomában*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 1999. 140–142.

³⁰ Gábor Györfly – Zoltán Tibori-Szabó – Júlia-Réka Vallasek: Back to the Origins. The Tragic History of the Szekler Sabbatarianism. *East European Politics and Societies and Cultures*, 2018/3. 80–81. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325417740626>

³¹ A marosvásárhelyi status-quo ante hitközség levele az Erdély-Bánáti Izraelita Irodának, 1941. április 4. *Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj* (Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága), 593. fond (Kelemen Lajos személyi gyűjtemény), 109. dosszié, 131. f.

mások unitáriusnak álltak.³² A többiek megmaradtak az őseik által választott zsidó hiten.

Egy későbbi visszaemlékezésében Ráduly megemlítette egy szombatos esetét, akinek a felesége, Volfovits (Wolfowitz) Róza Oroszországban született zsidó nő volt.³³ Péter Ödön unitárius lelkész két alkalommal, 1944. május 4-én és május 28-án is igazolást adott ki Volfovits Róza számára arról, hogy 1940-ben unitárius vallásra tért át. Jóhiszeműen elhallgatta azt a tényt, hogy végül az ő és lánya, Eszter megkeresztelése elmaradt. A faji törvények értelmében az 1940-es áttérés nem biztosított mentességet Volfovits Róza számára, így nem sikerült kimenteni a gyűjtőtáborból.³⁴ Eszter nevű lányuk kijöhetett volna, de mivel nem akarta az anyját elhagyni, őt is deportálták Auschwitzba. Egyikük sem élte túl.³⁵ A férj, Kovács Antal a háború után kivándorolt Izraelbe, de rövidesen visszatért, és Marosvásárhelyen telepedett le.³⁶ A család három generációján belül végbemenő vallásváltások egyaránt alkalmasak a csoportváltások és a csoporton belüli homogenizációs folyamatok, valamint a holokauszt által okozott traumák szemléltetésére. Amint az egyszerűsített családfán is látható (1. ábra), a Kovács család tagjai egy kivétellel (Volfovits Róza) szombatos származásúak. Kovács Antal kétszer váltott felekezetet, először 1940-ben kényszer hatására, majd a háború után szabad elhatározásból. Zsidó nőt vett el feleségül. Gyerekeik közül Oszkár reformátusnak keresztelkedett meg 1941-ben.³⁷ Ennek az volt az oka, hogy abban az évben Nagybányán teljesített közérdekű munkaszolgálatot, ahol nem volt számottevő unitárius közösség. Oszkár a háború után is megmaradt reformátusnak. Kovács Antal másik két fia, Béla és Sámuel unitáriusnak tért át, míg Eszter nevű lánya megmaradt izraelitának. Kovács Béla szintén szombatos nővel, Kovács Piroskával kötött házasságot. Piroska szülei az izraelita felekezetnek voltak a tagjai. Nagyszülei római katolikusokból lettek izraeliták. Gyermekikkel együtt az államszocialista időszakban Izraelbe alijáztak. Kovács Sámuel a háború után református nőt vett el feleségül, és ő is reformátusnak állt. Öregsége éveiben viszont újból felvette ősei hitét, és 1997-ben a marosvásárhelyi zsidó hitközségnek lett a tagja.

A szombatosok négy évszázados történelmében négy csoportváltás történt. Ezek közül kettő valós, kettő pedig krízishelyzetre adott reakcióként színlelt volt. A kora újkortól formálisan a római katolikus vagy a református, esetleg az unitárius egyház tagjaként gyakorolták szombatos hitüket. A magyarországi izraeliták

³² Kovács József és felesége, Nagy Eszter, valamint Kovács Imréné Teichmann Aranka például a gettóból való kimentésüket követően, 1944. június 9-én keresztelkedtek meg unitáriusnak. MUEKGYL, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalvi Egyházközség, 12. dosszié, 22/1944. irat, *Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Mureș* (Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, a továbbiakban SJAN Mureș), 1248. fond (Római Katolikus Egyház, Bözödújfalvi), 359/1883. dosszié, 22. f.

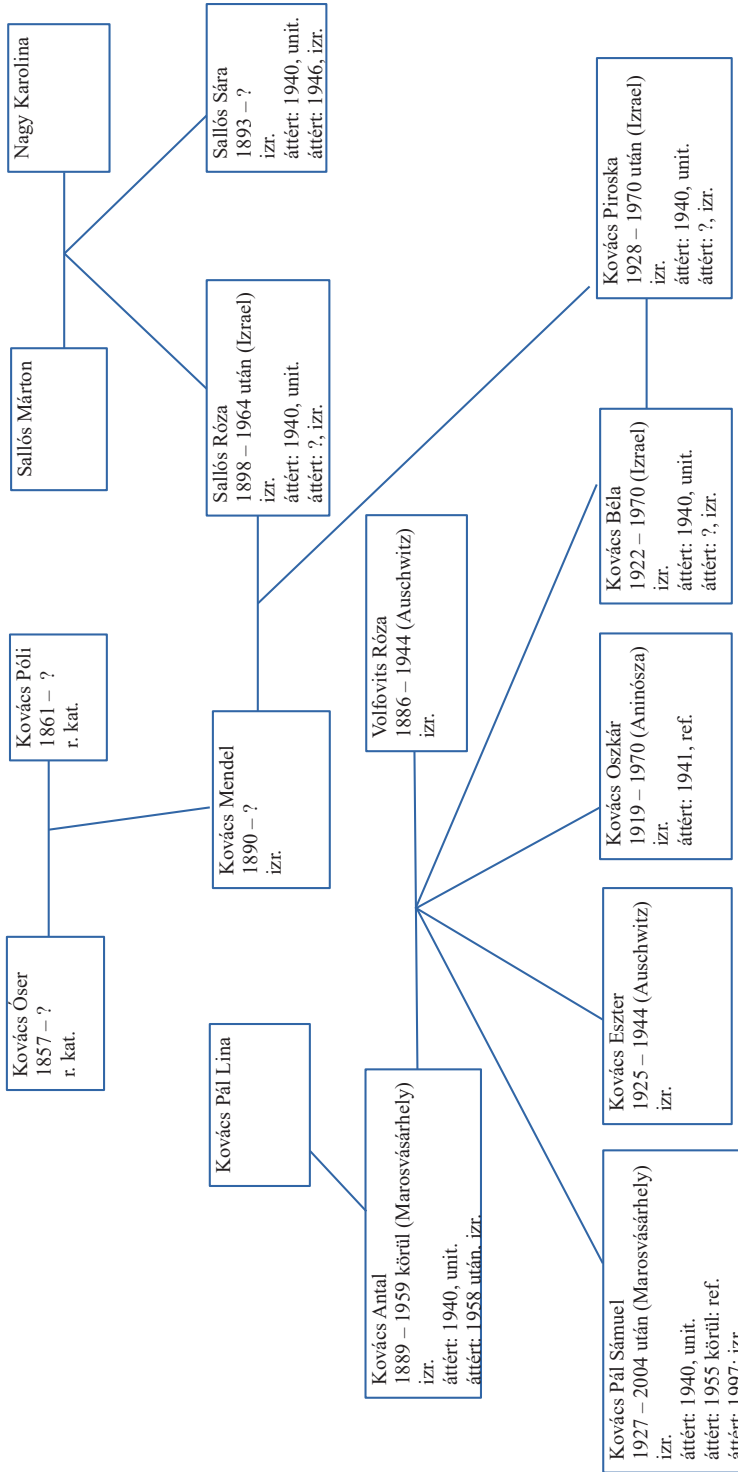
³³ Kovács, 1999. 142.

³⁴ MUEKGYL, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalvi Egyházközség, 12. dosszié, 57/1944. és 81/1944. irat. Vö. 1939. évi IV. tc. a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. 1939. évi Országos Törvénytár. Budapest: M. Kir. Belügyminisztérium, 1939. 90–102.

³⁵ Kovács, 1999. 142.

³⁶ Kovács, 1999. 149.

³⁷ EREGY, Bözödi Református Egyházközség, Anyakönyvi ügyiratok, 197/1941. irat

1. ábra: A Kovács család egyszerűsített családfája.

Forrás: SJAN Mureş, 1. fond (Anyakönyvek gyűjteménye), 126/1885. dosszié, MUEKGYL, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalvi Egyházközség, 12. dosszié, 1853/1940. sz. irat, EREGY, Bözödi Református Egyházközség, Áttértek és kitekerek anyakönyve, *Élelrit interjú Kovács Pál Sámuellel*, Centropa.org, 2004 <https://www.centropa.org/hu/biography/kovacs-pal-samuel> (utolsó letöltés: 2022. augusztus 8.)

1867-es egyenjogúsítását követően viszont ténylegesen is zsidó vallásúakká válhattak, azaz olyan csoporttagságra tettek szert, amelyet nyíltan vállalhattak. Ezt a csoporttagságot kényszerültek feladni 1940-ben a magyarországi faji törvények következtében. Néhány kivételtől eltekintve ezúttal nem a római katolikus, hanem az unitárius egyházba tértek be, és jelentős részük megmaradt annak kötelékében a holokausztot követő években is. A bözödújfalvi unitárius egyházközség megőrződött dokumentumaiból viszont kiderül, hogy 1944 őszét követően jelentős volt azoknak a száma (főleg fiatalok és nők), akik újból felvették az izraelita vallást, tehát ismét csoportot váltottak. 1944–1958 között 35 személy lépett ki az unitárius egyházból, és tért vissza izraelitának.³⁸ Korábbi csoportváltásukban és váltásukban a vallási és nem az etnikai kötődés volt a meghatározó.³⁹ A holokausztot követő időszakban viszont az izraelita vallás újbóli felvétele egyben a zsidó etnikai önbesorolás felé is elmozdította a szombatosokat. A jelenség egyértelműen érvényesült az alijázók és leszármazottaik körében. Ez utóbbi váltás volt egyben a legutolsó, hiszen az államszocialista időszak alatt az elköltözések, az Izraelbe történő kivándorlások és a természetes demográfiai folyamatok következtében a közösség felbomlott. Bözödújfalvú 1985 után a falurombolások áldozatává vált.⁴⁰

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Albert, Rosita – Schneeweis, Adina – Knobbe, Iva: Strengthening, Hiding or Relinquishing Ethnic Identity in Response to Threat: Implications for Intercultural Relations. *Intercultural Communication Studies*, 2005/1. 107–118.
- Ábrahám Lipót: A zsidó anyakönyvek rendezése. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1886/7. 476–479.
- Balázs György: Az erdélyi szombatosok 1941 tavaszán. *Libanon*, 1941/1. 18–22.
- Beck Móricz: Kirándulás a bözödújfalvi szombatosokhoz. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1885/10. 654–660.
- Bitskey István: *Hitviták tüzeiben*. Budapest: Gondolat, 1978.
- Bözödi György: *Székely emberek, zsidó istenek*. Kolozsvár: Minerva, 1935.
- Braham, Randolph L. – Tibori Szabó Zoltán (szerk.): *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Budapest – Kolozsvár: Park Könyvkiadó – Koinónia, 2008.
- Brubaker, Rogers: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 2001/7–8. 60–66.
- Gidó Attila: Öt forrás az erdélyi szombatosság XIX. és XX. századi történetéhez. In: Hermann Gusztáv Mihály – Kolombán Zsuzsanna – Róth András Lajos (szerk.): *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*, VI. Székelyudvarhely: Areopolisz Történelmi és Társadalomtudományi Kutatócsoport, Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, 2006. 162–181.

³⁸ MUEKGYL, 10. dosszié, sz. n., Vö. Gidó Attila – Pál János: Kiapadó búvópatak. Szombatosok az unitárius egyházban 1944 után. *Keresztény Magvető*, 2010/4. 389.

³⁹ L. Újlaki-Nagy, 2016. 439.

⁴⁰ Pozsony Ferenc: *Erdély népei. Szászok, örmények, székely szombatosok, cigányok*. Kolozsvár: KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2009. 156–157.

- Gidó Attila – Pál János: Kiapadó bűvópatak. Szombatosok az unitárius egyházban 1944 után. *Keresztény Magvető*, 2010/4. 386–395.
- Győrffy Gábor – Tibori-Szabó Zoltán – Vallasek Júlia-Réka: Back to the Origins. The Tragic History of the Szekler Sabbatarians. *East European Politics and Societies and Cultures*, 2018/3. 566–585. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325417740626>
- Kemény Zsigmond: *A rajongók*. Pest: Pfeifer, 1858.
- Khizhaya, Tatiana: The Russian Judaizers and the Transylvanian Sabbatarians: An Attempt of Comparative Analysis. *Gosudarstvo, religii, tserkov' v Rossii i za rubezhom*, 2020/3. 84–115. DOI: <https://doi.org/10.22394/2073-7203-2020-38-3-84-115>
- Kohn Sámuel: *A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk. Különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira*. Budapest: Athenaeum, 1889.
- Kovács András: *Az erdélyi szombatoság nyomában*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 1999.
- Kovács András: The Impact of the Pilgrim Hasidic Rabbis Upon the Development of the Religious Life of the Transylvanian Sabbatarians at the End of the 19th Century. *Studia Judaica*, 1994/3. 165–169.
- Kovács András: *Útfélen fejfa*. Bukarest: Balassi Könyvkiadó – Kriterion Könyvkiadó, 1995.
- Merton, Robert K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Osiris, 2002.
- Móricz Zsigmond: A szombatosok közt. *Kelet Népe*, 1941. július 1. 1–5.
- Németh László: Degré Alajos miniszteri biztosi tevékenysége a székely szombatosok ügyében, 1941–1944. *Történelmi Szemle*, 2005/1–2. 69–87.
- Patai, Raphael: *The Jews of Hungary. History, Culture, Psychology*. Detroit: Wayne State University Press, 1996.
- Pozsony Ferenc: *Erdély népei. Szászok, örmények, székely szombatosok, cigányok*. Kolozsvár: KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2009.
- Sz. S.: Siebenbürgischer Volkskalender für das Jahr 1876. *Századok*, 1876/3. 227–230.
- Szabó Imre: Péchi Simon zsidói között Bözödújfaluban. I–II. *Új Kelet*, 1931. július 21–23. 161–163.
- Újlaki-Nagy Réka: Sabbath-Keeping in Transylvania from the End of the 16th Century to the Early 17th Century. In: Schubert, Anselm (Hrsg.): *Sabbat und Sabbatobservanz in der Frühen Neuzeit*. Heidelberg: Gütersloher Verlagshaus, 2016. 167–200.
- Újlaki-Nagy Réka: Zsidózás és identitás a korai szombatos szövegekben (1588?–1621). *Keresztény Magvető*, 2016/4. 420–440.

Mágocs, 1934. június 10.*

A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) 1934. június 10-én tartotta meg 7. zenekari versenyét a Baranya megyei Mágoacson. Az ünnepségen hét környékbeli település zenekara mérte össze tudását, s a győztesnek járó vándorzászlót az ági Georg Gold zenekara nyerte el. A nagy érdeklődést kiváltó rendezvényen összesen több mint tízezer – jobbára magyarországi német – látogató fordult meg.

Blaskovich Iván¹ főszolgabíró dolgozószobája.
Sásd, 1934. június 10. 22.40

Igazi áldás ez a Ford automobil! Régebben beletelt majdnem másfél órába, míg a foggal átértem Sásdról Mágoocsra, ma elég hozzá fél óra is. Csak úgy suhannak a fák az út szélén! Igaz, hangos, utána kell egy kis idő, míg a fülem hozzászokik a csendhez. Akárhogy is, jó, hogy ma időben visszaértünk, és a lányok kirándulása előtti utolsó estét együtt tölthette a család... Holnap nyugodtan megreggelizünk, aztán kikísérem őket Máriával² az állomásra a pécsi vonathoz. Délután pedig megírom a jelentést az ünnepségről... Már megint Mágocs! Nem nyugodhatnak ezek a németek, amíg egyszer valami igazán nagy kalamajkát nem okoznak. Pedig rendes falu ez, szorgalmas, törvénytisztelő, istenfélő gazdákkal. De elég egy rohadt alma is a kosárban... Ugat a kutya. Biztos megint egy macska! Visszafelé jövet majdnem elütöttünk egyet mi is a falu határában. Pedig azt gondolná az ember, hogy a félelem erősebb a kíváncsiságnál. De miért is lenne az? A németek is pontosan tudják, hogy nem helyénvaló, amit csinálnak, és hogy könnyen megüthetik a bokájukat, de csak kísértik a sorsot! Pláne mióta Hitler lett a kancellár. Rögtön felbátorodtak, mert azt hitték, az ő szeretett Führerjük egyet tüsszent és a magyar kormány azonnal haptákba vágja magát. Bleyer³ is próbálkozott tavaly a parlamentben, aztán mi lett a vége? Az egyetemisták felháborodtak nemzetáruló felszólalásán, tüntettek ellene, állítólag még az ablakait is beverték, a sajtó ízekre szedte, Zsilinszky Bandi pedig párbajban még móresre is tanította. Ja, persze, itt mindenki félkegyelmű rajtuk kívül, és bármi történik, nekik mindig, mindenben igazuk van! Az eset után nekem

* Hivatalos jelentésekben, visszaemlékezésekben, hírlapi cikkekben rögzített tényeken, megfigyeléseken, véleményeken alapuló rekonstrukciós kísérlet – végeredményben fikció.

¹ Blaskovich Iván (1882–1967): a Baranya vármegyei Hegyháti járás főszolgabírája 1927 és 1938 között. Ettől kezdve 1943-ig a vármegye főispánja.

² Rihmer Mária (1883–1973): Blaskovich Iván felesége.

³ Jakób Bleyer (1874–1933): irodalomtörténész, egyetemi tanár, a kormánypárt színeiben parlamenti képviselő. Az MNNE ügyvezető alelnöke 1924 és 1933 között. A magyarországi németek tényleges vezetője.

is rá kellett koppintanom az orrukra. Jöttek volna június közepén zenekari versenyt tartani Mágocsra. Én ugyan az engedélyt előzetesen megadtam nekik, de még Bleyer parlamenti kirohanása előtt. Ismerem a „céget” régóta, pontosan tudtam, hogy az összejövetelt zajos tüntetésre használnák fel, ezért azt javasoltam az alispán úrnak, vonjuk vissza az engedélyt, vagy legalább kössük feltételhez a megtartását. Felsőbb utasításra végül azt kértem Jekel Pétertől, a főszervezőtől, hogy halasszák el az idei versenyt, vagy ha nem, akkor Bleyer Jakab szíveskedjék ezúttal távol maradni! Persze nemet mondtak, amint az várható is volt, így kénytelen voltam betiltani a rendezvényt. Szerintem örültek is neki, mert így telesírhatták a sajtót, hogy mennyire elnyomják őket, és rohanhattak Berlinbe panaszra. De ekkorra az ittenieket már jól felpiszkálták, és amikor elmaradt a multság, meg a várható bevétel is, támadásba lendültek, és elkezdték követelni a német nyelvű tanórák számának emelését. Csak elégedetlenkednek itt, pedig nyilvánvaló, hogy a falu népe ebben a kérdésben igencsak megosztott. Olaj volt a tűzre, hogy a tanítók erélytelen emberek, így nem tudták időben leszerelni a hőzöngőket. Az egész járás területén ebben a faluban tartja magát legerősebben a német mozgalom, meg persze Mekényesen... Rendet kéne már raknom az íróasztalon! Könyvek, közlönyök, a mai újság. Mi ez itt? Áhá, Hanna⁴ végre méltóztatott megválni Cina verseskötetétől? Több mint két hónapja, húsvétkor volt itt a fiú, de a dedikáláson kívül eddig még nem tudtam beleolvasni a könyvbe, mert a lányok azonnal lecsaptak rá. Gondolom, Máriánál is időzött pár napot. Imádják ezt a gyereket. Jól fésült, vékonydongájú, jó modorú és értelmes. Isszák a szavait. Mindenről tudnak vele beszélgetni; versekről, tájakról, szerintem még a szerelemről is. Azért van valami nyugtalanító ebben a gyerekben az illedelmessége és visszafogottsága mellett is. Vibrál körülötte a levegő. Azt hittem még tavaly nyáron, hogy a pécsi jogi kar majd visszarángatja a földre, de hallom, már kifele áll a szekere rúdja, át akar iratkozni egy másik szakra. Pedig ha elvégezné a jogi fakultást, azonnal tudnék neki állást szerezni! De neki fontosabb az irodalom, verseket ír! Hanna szerint nagyon tehetséges. Biztos így van, mert ő elég tájékozott ezekben a kérdésekben. De akkor is, először legyen egy rendes szakmája, aztán tőlem kedvére írogathat verseket szabadidejében! Na mindegy, nem az én dolgom, de sajnálnám, ha elkallódna! Marinak⁵ megszakadna a szíve. *Weöres Sándor: Hideg van.* Micsoda cím... Most inkább meleg van! Elég vékonyka, majd a jövő hét végén nyugodtan elolvasom, a lányok úgysem lesznek itthon... Tiszta egy blöff ez a német vircsaft! Az alapító okirat szerint kulturális egyesület lenne, de kulturális tevékenységet ezek nem végeznek. Nemcsak Mágocson, a többi faluban sem! A valódi céljuk az, hogy kiszolgálják a pesti vezetők politikai ambícióit. Még hogy ők nem politizálnak! Nohiszen! Minden faluban szereznek pár bizalmi embert, akik igyekeznek feltüzelni a német lakosságot. Nem izgatnak ugyan az államrend ellen, a törvényeket sem kérdőjelezik meg nyilvánosan, de sosem mulasztják el kifejezni az elégedetlenségüket. Aki pedig nincs velük azonos véleményen, azt folytonosan vegzálják.

⁴ Blaskovich Hanna (?-?): Blaskovich Iván négy lánya közül a legidősebb. A negyvenes évek elején a pécsi városi könyvtárban Weöres Sándor munkatársa. (Weöres igazgató volt, unokatestvére kezelő.)

⁵ Blaskovich Mária (1888–1951): Weöres Sándor édesanyja, Blaskovich Iván húga.

Kihaszználják népük gyáva alaptermészetét, hogy nem mernek kilógni a sorból. Hol vannak már azok a legendásan békés sváb közösségek? Tíz éve még azt sem tudták, mit jelent az a szó, hogy viszály, aztán jött Bleyer, Basch⁶ meg a többi fanatikus, és odalett a nyugalom. Lehet, hogy jöttek, láthattak is, ahhoz azonban, hogy győzzenek, még nekünk is lesz pár szavunk! Én persze udvarias vagyok velük, hisz hivatalomnál fogva annak is kell lennem, de nem téveszt meg a sima modoruk. Pontosan tudom, mennyit ér Basch behízelt beszéde. Na tessék, megfájdult a fejem. A pirulák!... Azért csak sikerült tízezer embert összetrombitálniuk! Szép eredmény, még akkor is, ha ebből kétezer helybeli volt, s akadtak jó néhányan, akik összekötötték a kellemeset a hasznossal: ha már úgymint eljöttek volna a hétfői országos vásárra, korábban indultak, hogy megnézzék az ünnepséget is. Okosan készítettek elő, meg kell hagyni! Az időpont kiválasztása telitalálat volt: a vásár biztosan sok plusz látogatót hozott. Ezenkívül már hetekkel ezelőtt elkezdték árulni a 10 filléres jegyeket. Ezzel nemcsak pénzhez jutottak, de azt is fel tudták mérni, hogy körülbelül mennyien lesznek. Tízezret el is adtak. Így azt is tudták, honnan jönnek majd a vendégek. Ügyes! Aztán rejtélyes módon olyan hírek kezdtek el szállingózni két hete, hogy maga Gömbös Gyula miniszterelnök úr is tiszteletét teszi a rendezvényen, hisz ő is német származású, és csak 20 km-re innen született. Azt is elhíresztelték, hogy Hitler repülön, szórólapokon küldi majd üdvözlését a megjelenteknek. Ezek persze álhírek voltak, de hatottak. A hírforrást biztosan nem sikerülne megtalálni, de a terjesztőket még csak keresni sem kell. Az egyesület ugyanis nagy hangsúlyt fektet arra, hogy a rendezvényeken nagy számban jelenjenek meg asszonyok és gyerekek is... Nem meglepő, hogy a zenekarok versenye volt a legkevésbé fontos esemény! Jószerével csak ürügyül szolgált az a két óra, amikor a 7 együttes vasárnap kora délután eljátszott 4-4 dalt. Itt maga az együttlét volt a fontos, az összetartozás, az összefogás jelentőségének hangsúlyozása, és annak demonstrálása, hogy Bleyer halála után is van élet! (A többség azt sem tudná megmondani, hogy ki nyerte a versenyt, hová került a vándorzászló! Már csak azért sem, mert az eredményhirdetést mindössze ezren várták meg.) Ugyanerre volt hivatott az is, hogy a temető egyik legrégebbi sírját kinevezték az ősök síremlékévé. Ettől kezdve, ha bármilyen német rendezvény lesz a faluban, összejönnek majd, beszédet mondanak és megkoszorúzzák a sírt. A háborúban elesett hősök emlékműve mellett ezután lesz egy olyan zarándokhely is, ami csak és kizárólag a németeké. Ez nyilván fokozza majd az elkülönülési hajlandóságot. Na és persze a himnuszuk! Én legszívesebben betiltanám, mert ez nem a magyarsággal való szolidaritást hangsúlyozza, hanem a magyarországi németek történelmi megpróbáltatásait, helytállását és erejét dicsőíti. A két nap alatt (a pesti vendégek már szombat délután megérkeztek) rengetegszer eljátszották, nyilván azért, hogy az emberek megismerjék, és megjegyezzék a dallamot meg a szöveget. Ha eddig nem tudták volna, mostantól tudhatják, hogy az állami himnusz mellett van egy sajátjuk is. Ha nem vigyázunk, egy nap még megcserélik az éneklési

⁶ Franz Basch (1901–1946): Bleyer életében az MNNE kulturális titkára, majd főtitkára 1935-ig, a szervezetből való kizárásáig. Utána a Népinémet Bajtársak vezetője, majd a Volksbund alapító elnöke. 1940-ben Hitler népcsoportvezetővé nevezte ki. A Népbíróságok Országos Tanácsa 1946-ban halálra ítélte, kivégezték.

sorrendet, sőt azt is megérhetjük, hogy csak a sajátjukat éneklik majd! Szerencsére azért itt még nem tartunk, de oda kell figyelni erre a társaságra. Attól félek, Gratz⁷ nem elég erős ahhoz, hogy kordában tartsa a fiatalokat. Van itt néhány forrófejű, élükön Baschsal, Kussbachhal, Faulstichhel és Mühllel,⁸ akik ha elszabadulnak, még jobban fellázítják a német falvakat, és az eddigieknél is nagyobb károkat okoznak majd! Én ezúttal nem avatkoztam bele sem az előkészületekbe, sem pedig a rendezvény lefolyásába. Mindössze arra kértem bizalmasan a helyi intelligenciát, hogy vegyenek részt a programokon, és higgadtságukkal hűtsék kicsit a hangulatot – de lehetőleg ne keveredjenek összetűzésbe a szervezőkkel! Legyen ez az ő ünnepük, és aztán menjenek haza békével! Nem is történt rendkívüli esemény, bár néha azért nehéz volt türtőztetni magam, amikor az olyan tényérbemászó ábrázatú alakok, mint például Goldschmidt,⁹ igyekeztek kihozni a béketúrésből a valótlan állításaikkal. Azt igyekezett például bemesélni nekem, hogy a csendőrség nem engedi az újságírókat szabadon mozogni és anyagot gyűjteni a faluban. Tudtam, hogy ez szemenszedett hazugság, mivel előzetesen magam parancsoltam meg a rendfenntartó közegeknek, hogy előzékenyen bánjanak a firkászokkal. Olyan pedig nincs, hogy egy főszolgabíró rendelkezéseit a csendőrök figyelmen kívül hagyják! Késő van, lemaradtam a hírekről. Nem baj, majd holnap reggel teázás közben meghallgatom. Mágocsról biztos nem számolnak be. Miért is tennék? Még az sem biztos, hogy a *Dunántúl* tudósít az eseményről. Legalábbis nem láttam senkit az ismerős újságírók közül. Jól is van ez így! Nagy rendezvény volt, az igaz, de pont akiknek elvileg rendezték, azok nem voltak maradéktalanul elégedettek – már ahogy én láttam. Kevesebb szónoklást, több zenét és szórakozást vártak. Az egyesület híveinek számát a két nap biztos nem növelte, de annyit minden bizonnyal sikerült elérniük, hogy a csoport tagjainak összetartozása és a pesti központtal való együttműködése a továbbiakat illetően megerősödjék. Nekik ez is valami, nekünk meg garantált bosszúságot jelent a jövőre nézvést! Ideje lefeküdnöm, Mária és a lányok már egy órája alszanak! Még hogy *hideg van*, nohiszen...

⁷ Gratz Gusztáv (1875–1946): a Monarchia közös külügyminisztériumában magas rangú tisztviselő, majd a Teleki-kormányban 3 hónapig külügyminiszter. Országgyűlési képviselő, először kormánypárti, majd a harmincas évek közepétől ellenzéki színekben. 1924 és 1938 között az MNNE elnöke. Bethlen István miniszterelnök ragaszkodott kinevezéséhez, mert Jakob Bleyert túl radikálisnak tartotta a posztra. 1935-ben kizárta Bascht és körét az MNNE-ből. Az 1944-es német megszállás után a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolták, utóbb házi őrizetben tartották.

⁸ Franz Kussbach (1897–?): ügyvéd. Az MNNE egyik titkára, Bleyer veje, majd annak halála után utóda, az MNNE ügyvezető alelnöke 1936-os lemondásáig. 1944-ben a Gestapo elhurcolta, Dachauból szabadult. Aegidius Faulstich (1899–?): németbólyi orvos. Az MNNE radikálisabb szárnyához tartozó fiatal aktivista, a Volksbund választmányi tagja, Népegészségügyi Hivatalának vezetője. Heinrich Mühl (1901–1963): bonyhádi orvos. Az MNNE radikálisabb, Basch köréhez tartozó aktivistája. Később a Volksbund bonyhádi körzetének kerületvezetője, a szervezet kormánypárti színekben bejutott országgyűlési képviselője.

⁹ Georg Goldschmidt (1903–1989): az MNNE fiatal aktivistája, a szakadás után a Basch-kör oszlopos tagja. Később a Volksbundban a Népcsoportvezető helyettese, a *Deutsche Zeitung* napilap főszerkesztője.

Franz Basch dolgozószobája.
Budapest, 1934. június 11. 20. 10

Végre itthon! Hosszú volt a múlt hét, akárhogy nézzük... Késett a vonat, és a villamosra is várni kellett. Nem baj, ma úgysem megyek már sehová. Fáradt vagyok. Még jó, hogy olyan jót aludtam éjjel Schuszteréknél. Igaz, későn kerültem ágyba, mert sokáig tartott az összejövetel a vendéglőben. Igazán jól sikerült az este, ahogy az egész ünnepség is. Ennyi boldog embert, ennyi vidám arcot már régen láttam! Ilyenkor érzi az ember, hogy mégiscsak van értelme a munkájának! Tele volt a vendéglő a helybéliekkel meg a faluban maradt vendégekkel. Jó sváb koszt, bor, köszöntők és még egy kis tánc is belefért. Egymás között voltunk, és most nem kellett attól tartani, hogy a csendőrök rendbontás miatt előállítják a mulatozókat. Jó házigazda volt Hirth és Schuszter,¹⁰ remélem, nem hurcolják meg őket! A csoport vezetői két napon keresztül a legjobbjukat adták, ott segítettek, ahol csak tudtak, hogy minden gördülékenyen menjen, és ne lehessen belekötni semmibe! Határozottak voltak, de egyben udvariasak is, jó példával szolgáltak azoknak, akik messzi vidékekről érkeztek, s talán legközelebb maguk is otthont adnak majd egy hasonló rendezvénynek. Szükség lenne az ilyen nagy ünnepségekre, hogy a vidék népe végre-valahára ráébredjen: akárki akármit mond is neki, van itt Magyarországon egy német nép, amelyik büszke az anyanyelvére, a teljesítményére, és nem akar magyarrá válni; köszöni szépen, jól megvan a saját bőrében is. Össze kell hozni a nyugat-magyarországiakat a baranyaiakkal, a tiszántúliakat a Buda környékiekkel, hogy tudatosuljon bennük, ugyanazt a nyelvet beszélik, csak más-más nyelvjárásban! Mert most csak egy ilyen lehetőség van, az országos svábbál. Addig is, gyakrabban kellene alkalmat teremteni az egymáshoz közeli falvak lakosainak az összejövetelekre. Ehhez persze a főszolgabírónak is lenne pár szava... Lassan sötétedik. De jó hideg ez a víz! Újságok, két levél... Ráér, majd holnap elolvasom őket... Az viszont igaz, hogy a hatóság most nem akadékoskodott. Mintha csak jóvá akarták volna tenni, hogy egy évvel ezelőtt betiltották a hónapokkal korábban engedélyezett és már meg is hirdettet z zenekari versenyt. Szegény Bleyer, mennyire fontosnak tartotta volna, mennyire készült rá! Persze most minden illetékest időben megkerestünk írásban, aztán meg személyesen is bejelentkeztem hozzájuk – volt rá időm, mert már 5-én leutaztam Mágocsra –, s a Népművelődési Egyesület főtitkáraként biztosítottam a főszolgabíró, a jegyzőt, a bírót és a papot is arról, hogy nem történik rendbontás. Mindannyian udvariasan fogadtak, és szóban is megerősítették, hogy részt vesznek a rendezvényen. Blaskovich, aki tavaly mondvacsinált indokokra hivatkozva kíméletlenül betiltotta a korábban általa engedélyezett verseny megrendezését, kissé kímérten hallgatott végig, majd hangsúlyozta, hogy a járás életének nyugalma szempontjából mennyire fontosnak tartja, hogy ne történjék incidens a hétvégén. Na persze! Múltkor a Bleyer professzor körüli botrány miatt tett keresztbe nekünk, mert állítólag attól tartott, hogy az összejövetelt a vezetők melletti politikai demonstrációra használnánk fel. Ezt, ha nagyon jóindulatú vagyok, még meg is tudom érteni.

¹⁰ Michael Hirth és Stefan Schuster, a mágocsi helyi csoport elnöke és korábbi elnöke.

(Különben ma sem tudom, hogy ő döntött-e így, vagy fentről utasították.) De Bleyer nincs többé, és most semmi sem hiányzik kevésbé nekünk, mint egy összetűzés a régió legkeményebb, amúgy is németellenes járási vezetőjével. Máskülönben udvarias volt, érdeklődött a tervezett létszámról, a résztvevők köréről, közölte, hogy nagyra értékeli a meghívást, s hogy pontosan érkezik majd. Szép hely ez a Mágocs, igazi német falu! Ha valaki korábban nem járt volna még ott, akkor is sejthetné, hogy ezt a települést svábok lakják. Hosszú, keskeny épületek, utca felől a lakrész, utána a kamra, a szín, az istálló. A porták tiszták. Minden háznál van pár hízó, meg egy-két tehén is. Itt szinte mindenki a maga ura (legalábbis a németek), 10-20 holdas parasztokból áll össze a község gazdanépe. Ugyan nem gazdagok, de nincsenek is ráutalva senki segítségére. Vidéken jómódúnak mondanák őket. A kisajtó is tárva-nyitva egész nap, itt mindenki biztonságban tudja a családját... De azért szerencsénk is volt! Pénteken volt Medárd napja. Csúnyán megjárhattuk volna az esővel, de szép, napos időt fogtunk ki, csak egy kicsit fújt az északi szél. Minden programot meg tudtunk tartani, és nem kellett a sárban dagonyázni. Ennek is köszönhető, hogy vasárnap tizenötezer ember gyűlt össze a négyezer fős faluban. (Persze, az sem volt egy hátrány, hogy másnap volt az országos vásár.) Tizenötezeren tapsolták meg a zenekarok produkcióit, tizenötezer németet járt át az összetartozás érzése... Dél előtt, a misét követően, az ősök sírjának megkoszorúzásakor a férfiak ünnepélyesen, múltba révedő tekintettel hallgatták a beszédemet, a nők közül többeknek is könny szökött a szemébe! Minden egyes német településen ki kell majd jelölnünk az ősök sírját, hogy a rendezvényeken legyen hova elhelyezni az emlékezés koszorúit. Meg aztán tudatosítani is kell a helyiekben, hogy egyáltalán nem magától értetődő az, hogy ők most németként itt vannak Magyarországon, templomuk, szép házuk, családjuk van. Ez nagyrészt az őseiknek köszönhető, akik feltörték és művelés alá vonták ezeket a földeket, szenvedések és nélkülözések árán megteremtették annak az előfeltételét, hogy az unokáiknak, dédunokáiknak emberhez méltó élete legyen. Persze, ha ezt egy főszolgabíró hallaná, akkor rögtön megvadulna, és azzal jönne, hogy ez magyar föld, meg Kánaán, meg tegyük össze a két kezünket, hogy ide jöttek az őseink, ahol Isten mellett az ország vezetése is a tenyerén hordta őket! Micsoda egy hülyeség! Inuk szakadtáig dolgoztak, adóztak, gyereket szültek, katonáskodtak – mivel tartoztak, mivel tartoznak még ezenfelül?! Ja, hogy ennek meg is lett a látható eredménye? Igen, uraim, tessék csak utánuk csinálni! Ezek szemében akkor állna helyre a világ rendje, ha mindenki csak magyarul beszélne, megsüvegelné az előljárást, cigányzene mellett borgőzősen szidná az oláhokat, és a hivatal packázásait egy életen át zokszó nélkül túrná... Egy évtizede hiába mondjuk el nekik újra és újra, hogy mi ugyan a nagy német nép része vagyunk, de egyben patrióták is, akiknek igenis fáj, ha az ország területének egy részét idegen hatalmak bitorolják! Szegény Bleyer jót akart azzal, hogy németmagyarnak nevezett minket a nyilvánosság előtt, de csak bajt okozott vele, mert így még nehezebb lett érthetően elmagyarázni a helyzetünket. Na, nem a papoknak, tanítóknak, jegyzőknek, főszolgabíróknak és az ispánoknak, mert ők pontosan értették és értik ma is, hogy miről beszélünk. Értik, de veszélyesnek tartják, s ahol lehet, akadályozzák is a szervezőmunkát, miközben nemzetgyalázonak, hazaárulónak kiáltanak ki minket. Persze,

a fejétől bűdösödik a hal, az utasítások itt is fentebbről jönnek... Kivárára játszanak, húzzák az időt, mert remélik, hogy ha sikerül elgáncsolniuk a mozgalmunkat, akkor nélkülünk egy-két nemzedék alatt eltűnik a németiség erről a tájról – beolvad a magyarságba. Bleyernek is kiosztották a pofonokat – főleg az utolsó egy-két évben –, de a halála után még jobban rákapcsoltak. Engem bíróság elé citálnak, a titkárok be-tervezett vidéki előadásait rendre letiltják. A vezetőséget is telerakták olyan emberekkel, akiknek édesmindegy, hogy él-e, hal-e a magyarországi németiség. Nyilván abban hisznek, hogy ha megverik a pásztort, szétszéled a nyáj... Pedig napnál is világosabb, hogy komoly igény van a munkánkra! Az emberek mindenhol örömmel fogadnak, s ha visszautazunk Pestre, kérdik, hogy mikor jövünk legközelebb? Mágoics is... A falu apraja-nagyja bekapcsolódott az ünnepség előkészítő munkálataiba. Én 5-én érkeztem vonattal Alsómocsoládra, ahonnan lovaskocsin vittek át a faluba. Schuszterék akkorra már összeírták azokat, akik hajlandóak lennének szükség esetén idegen, főleg pesti vendégeket befogadni egy vagy két éjszakára. Én vittem a listát, ők szétosztották az embereket. Amíg én tisztelgő látogatást tettem a hivatalokban, a papnál és a tanítónál, addig a férfiak előkészítették a sátrakat, padokat, székeket. Az asszonyok meg beosztották egymás között, hogy ki mit süt-főz a vasárnapi ebédhez. Az ősök sírját is szépen előkészítették a gyerekekkel, körbekapálták, s gyönyörűen feldíszítették. A felvonulás útvonalát előzetesen felloccsolták, hogy minél kevésbé kavarja fel a port a több ezer ember. Díszkaput is állítottak, amit az ünnepség napján virágokkal díszítettek fel. Megtárgyaltuk a kocsmárossal az anyagi kérdéseket, megadtuk neki a vacsorák időpontját, s hogy hány fővel számoljon eszténként. Kijelöltük a csoport tagjai közül azokat a férfiakat, akiknek a feladata a tömeg irányítása lesz. Nekik kellett a lovaskocsival érkezőket útba igazítaniuk, a bicikliseknek megmutatni a biciklitárolót, a vonulókat pedig település szerint felsorakoztatni. Ők osztották ki a táblákat is, amikre felírtuk azoknak a falvaknak a nevét, ahonnan a vendégek érkeztek. (Mivel előzőleg mintegy tízezer darab 10 filléres jegyet adtunk el, pontosan tudtuk, honnan jönnek érdeklődők a versenyre.) Több mint 70 táblát osztottunk ki! Legmesszibbről a pulykapusztaiak jöttek, nekik még szombat éjjel el kellett indulniuk, mert 100 kilométert kellett megtenniük. De sokan érkeztek 50-70 kilométeres távolságból is. Mindent alaposan előkészítettünk, így amikor eljött a szombat, már mindenki pontosan tudta a dolgát. Nem is volt a két nap alatt semmilyen panasz a szervezésre, ment minden, mint a karika-csapás! Mindjárt fél 10, jönnek a hírek. Bekapcsolom a rádiót. Miért nem szól ez? Ja, a dugó... Megint a Dréhr-pör. Ez van *Az Est* címlapján is. Most nincs hozzá türelmem, majd holnap elolvasom... A vájtfülűeknek igazán sokatmondók lehetnek a pohárköszöntők a vasárnapi ebédnél! Három eltérően hangszerelt felszólalás, de azért volt egy közös pont: a konfliktuskerülés. Sauerborn¹¹ ugyan finoman szóba hozta azokat a támadásokat, amiknek az elmúlt hónapokban ki voltunk téve, sőt odavágott egyet Gratzéknak is, amikor azt mondta, hogy a fajmagyarokkal sosem volt a németiségnek baja, mert ők a történelem során mindig toleránsak voltak.

¹¹ Sauerborn Károly (1891–1937): bácskai földbirtokos. Az 1931-ben kezdődő parlamenti ciklusban a Független Kisgazda Párt országgyűlési képviselője. Bleyer halála után az MNNE választmányának szabadon választott tagja.

Ez persze elég távol áll a valóságtól, de így legalább ütött egyet a magyarónokon.¹² Végül utalt arra is, hogy a nemzetiségi probléma megoldása összefügg a területi revízió kérdésével, mert ha a magyar állam jó példával jár elöl, a nemzetiségek is szívesebben térnek majd vissza a kebelébe. Feniczy,¹³ a volt szolgabíró, jelenlegi képviselő a magyar „úriemberek” fellengzős modorában lényegében semmit sem mondott: kijelentette, hogy ő mindig a népért dolgozott, s örül, hogy létrejött ez a verseny a megyéjében; dicsérte a rendezvényből áradó harmóniát, s remélte, hogy ez kisugárzik az élet más területeire is! Bla-bla-bla. Végül azért csak megjegyezte Gratznak címezve, hogy reméli, a közelmúltra jellemző „zavaró momentumoknak” egyszer s mindenkorra vége szakadt. Lám, mi mindenre nem alkalmas a nyelv! Milyen szépen lehet beszélni úgy brutális konfliktusokról, hogy a hallgatóság avatatlan része azt hiszi, egy virágéneket hall! Gratz pedig hozta a formáját: a revízió előfeltétele a helyes nemzetiségpolitika, a magyarság és németség közt ma is létezik a lelki harmónia, az elmúlt hónapok feszültsége mögött pedig nem a kormányzat áll. Hanem mégis ki, kérdem én tisztelettel?! Talán bizony én? Még sajnálnám is Gratzot, hogy ilyen szerepbe lavírozta magát, ha ezzel nem ártana nekünk olyan sokat! Alapvetően jó és persze okos ember, de nálunk egyáltalán nincs a helyén! A magyarországi németséghez azon kívül, hogy ő is német származású, semmi köze sincs! Ő egy hivatalnok, akit annak idején Bethlen Bleyer nyakára ültetett, és itt ragadt. Másnap, a verseny zárásakor elmondott beszédében, ha lehet, még fokozta a szervilizmust, amikor arra utalván, hogy az egyesület vezetésében komoly változások történtek a kormány nyomására, türelmet kért, s azt, hogy adjuk meg ezeknek a személyeknek is a bizalmat, hadd bizonyíthassanak! Ez méltatlan húzás volt, mert akár hallgathatott volna is az ügyről! De nyilván tudott róla, hogy mi, titkárok az elmúlt fél évben tartott vidéki előadásaink alkalmával tájékoztattuk a helyi csoportok vezetőit a tényleges helyzetről, s most ezt valamiképpen ellensúlyozni kívánta. Mindegy, nem oszt, nem szoroz, mert előbb-utóbb úgyis mennie kell majd. Az új német vezetés nem fogja sokáig túrni, hogy az excellenciás úr igyekszik kifogni a szelet a vitorláinkból. Ha Hitler nemzetközi helyzete megerősödik, rá fogja kényszeríteni a magyar kormányt is arra, hogy ne akadályozza tovább a kisebbség szervezkedését, akkor pedig Gratz eltűnik a süllyesztőben. Gömbösék ráadásul egy szót sem szólhatnak majd, mert ők ugyanígy támogatják a magyar kisebbségeket a szomszéd országokban. Lesz utána nácizás, hitlerbérencezés, és ránk uszítják majd az egész kormányajtót! Csak azt felejtik el az urak, hogy mi most sem akarunk mást, mint 10 évvel ezelőtt, amikor Hitler még sehol sem volt. (Ahhoz meg semmi közük, hogy nekem személy szerint tetszik az új Németország. És a bajtársaimnak is. Örülünk, hogy a korábbi széthúzás után végre eljött a rendrakás ideje. Ha egyenruhában, hát egyenruhában!) De azért jó lenne, ha mielőbb fellépnének az érdekekben, mert jelenleg még az is kérdéses, hogy az eddigi támogatások továbbra is megérkeznek-e, s ha igen, maradnak-e a Bleyerrel kiépített titkos

¹² Magyarónnak hívták azokat a német származásúakat, akik elfogadták és támogatták a hivatalos magyar nemzetiségpolitikát, de legalábbis nem fordultak vele szembe.

¹³ Fenicz Ignác (1873-?): főszolgabíró, majd 1929-től a sásdi választókerület országgyűlési képviselője. Az MNNE választmányának miniszterelnökség által kijelölt tagja.

csatornák. Ez a fiataloknak személy szerint sem mindegy, mert egyikünk sincs olyan anyagi helyzetben, mint például Gündisch¹⁴ vagy Kussbach, akiket ügyvédi praxisuk révén nem rendítene meg egy pár hónapos németországi támogatás-kimaradás... Hál' Istennek, vasárnap estére a díszvendégek közül már senki sem maradt a faluban, a parlamenti képviselő, a főszolgabíró és Gratz is hazautazott! Így őszintén beszélgethettünk egymással. A fiatalok táncoltak, mi pedig az idősebbekkel megvitattuk a következő időszak kihívásait. Megható volt, ahogy a helyiek kimutatták a ragaszkodásukat, s kérték, hogy amint lehet, térjünk vissza hozzájuk! Ki tudja, talán még Klárinak¹⁵ is tetszett volna ez az ünnepség, pedig ő aztán tősgyökeres pesti. Holnap fel is kell hívnom, hogy megbeszéljük, melyik filmet nézzük meg hétvégén. A Corvinban a *VIII. Henrik magánélete* megy, a Décsiben meg *A mosoly országa*. Délelőtt először be kell ugranom a *Sonntagsblatt* szerkesztőségébe, utána Kussbachhal találkozom, de délután meg is vehetném a jegyeket! Milyen szép ezen a képen...

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A tolnamegyei kisgazdák tiltakozásra készülnek a titkos német agitáció ellen. A mágocsi zeneverseny furcsa kisiklásai. *Szabadság*, 1934. július 15. 9.
- Aufruf zum VII. Musikwettstreit in Mágócs! *Sonntagsblatt*, 1934. június 3. 6.
- Az idő. A Meteorológiai Intézet jelenti. *Pesti Napló*, 1934. június 10. 18.
- Baranya vármegye alispánja a főispánnak*, Pécs, 1933. június 2. MNL BaML IV. 401. a. 123/1933.
- Blaskovich Iván dr. főispán a nemzetiségi kérdésről. A Nemzeti Egység Pártja sásdi és mágocsi naggyűlése. *Pécsi Napló*, 1938. július 1. 2.
- Blaskovich Iván főszolgabíró Baranya vármegye alispánjának*, Sásd, 1933. június 1. MNL BaML IV. 401. a. 123/1933.
- Blaskovich Iván főszolgabíró Baranya vármegye alispánjának*, Sásd, 1934. január 17. MNL BaML IV. 401. a. 36/1934.
- Blaskovich Iván főszolgabíró Baranya vármegye főispánjának*, Sásd, 1933. június 8. MNL BaML IV. 401. a. 123/1933.
- Blaskovich Iván főszolgabíró Baranya vármegye főispánjának*, Sásd, 1934. június 18. MNL BaML IV. 401. a. 165/1934.
- Blaskovich Iván főszolgabíró véghatározata a rendőrhatalom engedély visszavonása tárgyában*, Sásd, 1933. június 8. MNL BaML IV. 401. a. 123/1933.
- „Botrány a sásdi járásban”. *Dunántúl*, 1935. július 19. 2.
- Czeizel Endre: Weöres Sándor családfája és értékelése. *Jelenkor*, 2000/7–8. 789–790.

¹⁴ Guido Gündisch (1884–1952): ügyvéd, budapesti székhelyű német leányvállalatok jogtanácsosa, németországi lapok magyarországi tudósítója. Kisebbségi politikus, a Népművelődési Egyesületen belül Bleyer riválisa.

¹⁵ Spieler Klára (1906–?): fényképész. Franz Basch barátnője 1928-tól 1943/44-ig. Zsidó származásáról Basch kezdettől fogva tudott, de nem volt hajlandó szakítani vele. Csak 1943-ban vagy 1944-ben ért véget a kapcsolatuk.

- Der Musikwettstreit verboten. *Sonntagsblatt*, 1933. június 18. 1.
- Erstes schwäbisches Volksfest in Mágocs. *Sonntagsblatt*, 1934. június 17. 2–6.
- Érdekes vallomások a Dréhr-pör második napján. *Az Est*, 1934. június 10. 1–5.
- Füzes Miklós (szerk.): *Mágocs, 1241–2001*. Pécs: Mágocs Község Önkormányzata, 2001.
- Lakatos Vince: Ahol a magyar csak napszámos és a cigányokkal együtt tanulhatja az anyanyelvét... *Nemzeti Újság*, 1939. január 29. 8.
- Mágocs főjegyzője a hegyháti járás főszołgabírójának a magyarországi német népművelődési egyesület működési ellenőrzése tárgyában*, Mágocs, 1934. május 24. MNL BaML IV. 401. a. 165/1934.
- Mozi műsor. *Pesti Napló*, 1934. június 16. 12.
- Siebenter Musikwettstreit in Mágocs. *Sonntagsblatt*, 1933. május 28. 9.
- Spieler Klára vallomása Basch Ferenc népbírósági perében. In: Seewann, Gerhard – Spannenberger, Norbert: *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn. Budapest 1945/46*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1999. 128–129.
- Szirtes Gábor: „Ragyogó porodba vetem szívemet...” Weöres és Pécs, Pécs és Weöres. In: Balogh Csaba – Falusi Márton (szerk.): „A teljesség felé”. *Tanulmányok Weöres Sándoról*. Budapest: MMA MMKI, 2019. 91–99.
- Teufel, Franz (összeáll.): *Mágocs nagyközség Baranyában. A helység krónikája*. [Dombóvár]: Mágocsért Alapítvány, 1993.
- Tüskés Tibor: „Bajos és megnyugtató” vidék. Weöres Sándor Sásdon. *hetedhethatar.hu*, 2004. május 28. <https://hetedhethatar.hu/hethatar/?p=2195> (Letöltés ideje: 2022. június 24.)
- Virág Ferenc megyéspüspök vasárnap szentelte fel a mágocsi nőzárdát. *Dunántúl*, 1934. július 17. 3.

A politika fogságában

A Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége és a Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn kapcsolatfölvételének kísérletei (1960–1970)

Tanulmányomban először azokat a körülményeket mutatom be, amelyek a magyarországi németek helyzetét a szocializmus első két évtizedében döntően meghatározták. Ezt követően arra keresem a választ, hogy a kitelepítés révén véglegesen szétszakított magyarországi német közösségnek, illetve az azt képviselni hivatott szervezeteknek (Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége, Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn) milyen lehetőségeik voltak a kapcsolattartásra, s azt miben és mennyiben befolyásolták az európai megosztottság, a német kérdés alakulása, vagy az érintett államok bel- és külpolitikai törekvései. Vizsgálom azt is, hogy a kitelepítettek, illetve a Magyarországon maradt német kisebbség képviselői hogyan ítélték meg a másik közösségrész helyzetét, mit tartottak legfőbb problémájának, azaz mely kérdéseket tematizálták megbeszéléseiken. Kitérek arra is, hogy a szervezetek tevékenységét a politikai hatalom mely intézményeken keresztül és hogyan ellenőrizte.

A magyarországi német nemzetiség társadalmi helyzetét a 2. világháború után, a szocializmus első évtizedeiben alapvetően befolyásolták a kollektív bűnösség elve alapján velük szemben végrehajtott büntetőakciók. A teljes vagyonek Kobzása, állampolgári jogok korlátozása, internálás, kitelepítés közvetlen hatásaként a német nemzetiség tagjai – kitelepítettek és szülőföldjükön maradók egyaránt – elvesztették egzisztenciális létük alapjait.¹

Magyarországon elsődlegesen és konzekvensen azokat üzték el, akik számottevő elosztásra alkalmas vagyonnal rendelkeztek. A németek tulajdonában lévő gazdasági eszközök újraosztása volt a motorja a földreform végrehajtásával

¹ A magyar kormány 1946. január 19. és 1948. június 30. között mintegy 220 ezer személyt telepített ki. A kitelepítettek túlnyomó többsége a nyugati nagyhatalmak által megszállt területekre (Észak-Württemberg, Észak-Baden, Bajorország és Hessen), a későbbi Németországi Szövetségi Köztársaságba, míg mintegy 50 ezer személy a szovjetek által megszállt területre, a későbbi Német Demokratikus Köztársaságba (Szászországba) került. A kitelepítésekre vonatkozóan bővebben lásd Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988, Tóth Ágnes: *Migrationen in Ungarn 1945–1948. Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderungen und slowakisch-ungarischer Bevölkerungsaustausch*. München: Oldenbourg Verlag, 2001 (Schriften des Bundesinstituts für Ostdeutsche Kultur 12.), és Tóth Ágnes: *Rückkehr nach Ungarn 1946–1950. Erlebnisberichte ungarndeutscher Vertriebener*. München: De Gruyter Oldenbourg, 2012 (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 43.).

párhuzamosan támogatott belső migrációnak, s erre támaszkodtak a szomszéd országokból érkezett magyar menekültek elhelyezésénél is. Bár Magyarország szovjetizálása, a kommunista diktatúra kiépítése során végrehajtott gyökeres és erőszakos politikai, gazdasági változások a társadalom egészét érintették, a kisebbségeknél, különösen a németeknél negatívabb és mélyrehatóbb következményekkel jártak. Egyrészt mert a Magyarországon maradt német nemzetiségűek túlnyomó többsége – mint ahogyan fentebb már említettem – teljes vagyonek Kobzást szenvedett el. Különösen hátrányosan érintette őket házaiktól való megfosztásuk. Másrészt a magyar kormány 1949–1953 között jogi értelemben biztosította ugyan a német nemzetiség számára az állampolgári jogegyenlőséget, ez azonban a gyakorlatban csak korlátozott módon érvényesült. A megyei és helyi közigazgatási apparátus sok esetben akadályozta a német nemzetiségi oktatás kiépítését, kultúr csoportok alakítását, és a fejlesztési források elosztásánál vagy a munkahelyek teremtésénél hátrányosan megkülönböztette az általuk lakott településeket. Harmadrészt a mezőgazdaság kollektivizálásának hatására sokan közülük, különösen a fiatalok elhagyták eredeti lakóhelyüket, és a súlyos munkaerőgonddal küzdő nehézipari üzemekben vállaltak munkát. Ennek következtében a német nemzetiség országban belüli elhelyezkedése tovább szórványosodott, ami negatívan befolyásolta az érintettek nemzeti(ségi) önzonosságának megtartását is.

A magyarországi németiség helyzete, összehasonlítva az ország területén élő többi nemzetiséggel, külpolitikai szempontból is sajátosnak tekinthető. A kitelepítés a közösséget nemcsak több részre szakította, de rendkívül eltérő (élet)pályákra is állította. Ebben az időszakban mind a kitelepítettek, mind a Magyarországon maradók elsősorban a közelmúlt rövid- és középtávú hatásainak – egzisztenciális összeomlás, családgyesítés, háborús bűnösség vádja – csökkentésére, majd társadalmi integrációjukra törekedtek. A Magyarországon maradók esetében ezt nehezítette az állami segítség hiánya, sőt egészen az 1960-as évek végéig a kollektív bűnösség stigmatizációja is. A kitelepítetteknek pedig az '50-es évek közepétől végleg le kellett számolniuk a visszatérés illúziójával. Külpolitikai szempontból eltérő helyzetet jelentett az a körülmény is, hogy a román, szlovák, délszláv nemzetiségek anyaországa Magyarországgal szomszédos állam volt, és területükön jelentős számú magyar kisebbség élt.

A magyarországi németiség számára a fentieknél is meghatározóbbnak bizonyult azonban az, amit a két német állam létrejötte jelentett. A Magyarországot elhagyni kényszerülő németek túlnyomó többségét a szocialista tömbben szemben álló, a másik póluson elhelyezkedő Németországi Szövetségi Köztársaság (NSZK) területére telepítették. A két ország ideológiai szembenállása megakadályozta a családgyesítéseket, sőt, még a szétszakított családok, közösséggrészek kapcsolattartását is megnehezítette. Bár a magyar állam a kölcsönös családlátogatásokat 1958-tól engedélyezte, a kitelepített németeket az ország területén élőkhez hasonlóan politikailag megbízhatatlannak tartotta és ellenséges társadalmi csoportként kezelte. Ezért az állambiztonság kitüntetett figyelmet szentelt e találkozásoknak, a közösség kapcsolattartásának. Az NSZK-ból beutazókra mint a nyugati fellázító politika képviselőire és a szövetségi hírszerző szolgálat (Bundesnachrichtendienst (BND) potenciális

ügynökeire tekintett. Másrészt attól tartott, hogy a német nemzetiség Magyarországon maradt tagjai megtapasztalva az életkörülményekben, életszínvonalban meglévő különbséget, a Lastenausgleichgesetz² nyújtotta lehetőségeket, lakóhelyükön elégedetlenséget keltenek, vagy nagyobb létszámban kérelmezik kitelepülésüket.³ A kitelepítettek, illetve a Magyarországon maradó német nemzetiségűek az állambiztonsági szolgálatok célkeresztjéből a '60-as évek végén kerültek ki. Ez az óvatos belpolitikai liberalizációval, illetve a hidegháborús szembenállás enyhülésével függött össze.

A Németországi Szövetségi Köztársaságnak 1973 végéig, a diplomáciai kapcsolatok fölvételéig igen korlátozott lehetősége volt arra, hogy a Magyarországon élő német nemzetiség helyzetét szóvá tegye, érdekeit képviselje. Az NSZK megalakulását követően a budapesti francia követség képviselte a nyugatnémet érdekeket.⁴ Majd az '50-es évek közepétől némileg új helyzetet teremtett a német kereskedelmi kirendeltség megnyitása, amely azonban konzuli vagy egyéb ügyekben nem járhatott el, tevékenysége a gazdasági kapcsolatok fejlesztésére korlátozód(hat)ott. Ugyanakkor megállapítható az is, hogy a német külügyminisztérium a kezdetektől figyelemmel kísérte a magyarországi németek helyzetét.⁵ A kétoldalú kereskedelmi tárgyalásokon az elsődleges cél a gazdasági és politikai kapcsolatok javítása volt, ezért a német fél óvatosan, ám kitartóan tette szóvá a családegyesítések kérdését

² Az 1952. augusztus 14-én kihirdetett törvény célja az volt, hogy azoknak a németeknek, akik a második világháború és következményei miatt vagyoni kárt szenvedtek vagy más hátrány érte őket, pénzügyi kárpótlást biztosítson.

³ A magyar állambiztonság ellenségképének változását, illetve a családlátogatók megfigyelését részletesen lásd Slachta Krisztina: „Rokonlátogatók”. *A magyarországi németek kapcsolatainak állambiztonsági ellenőrzése. Egy ellenségkép története*. Pécs–Budapest: Kronosz Kiadó–Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, 2020.

⁴ 1948. április 7-e óta működött a Németországi Szövetséges Főbiztosság Budapesti Irodája, amely az NSZK önállóságának kimondása után a Francia Követség – Németországi Utazási Iroda nevet viselte. Az Iroda vezetője francia diplomata volt, felettes hatósága a bonni belügyminisztérium. A németországi beutazási engedélyeket is a Főbiztosság Office Central de Permis Militaire, majd Office Central de Permis de Voyage hivatala adta ki. A Főbiztosság hatásköre Németország mindhárom nyugati megszállási övezetére kiterjedt. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-J-1-j-NSZK 77. tétel sz. n., Feljegyzés, 1950. január 3., valamint Lázár György: Magyarország és Nyugat-Németország kapcsolatai 1945 és 1958 között. *Archivnet*, 2005/2. 1–10. A kitelepítetteket Magyarországon maradt hozzátartozóik kiutazásának módjáról az *Unsere Post* is tájékoztatta. Erre vonatkozóan lásd Wie können unsere Angehörigen aus Ungarn herauskommen? [Hogyan lehetséges hozzátartozóink Magyarországról való kiutazása?] *Unsere Post*, 1949. március 4. 3. A vizsgált időszakra vonatkozó nyugatnémet–magyar diplomáciai kapcsolatok részletesebb áttekintését lásd *Die politischen Beziehungen in der Wendezeit 1987–1990. Quellen zu den Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und Ungarn 1949–1990*. Hrsg. Andreas Schmidt-Schweizer. Berlin–Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2018. 11–32.

⁵ A müncheni Südost Institut az '50-es évek elejétől rendszeresen készített összefoglaló anyagokat, elemzéseket a Szövetségi Külügyminisztérium számára a magyarországi német nemzetiség helyzetéről, illetve legfontosabb problémáiról. Ehhez kapcsolódóan lásd például Politisches Archiv Auswärtiges Amt (PA AA) B 39 62.; B 42 126 Personelle Änderungen in der ungarischen Regierung 1955–1966.; B 42 79 Deutsche Minderheit in Ungarn 1952–1964.; B 42 215 Lage der Bevölkerung in Ungarn 1955–1964.; B 85 197 Sozialwesen bei Tschechoslowakei und Ungarn 1954–1956.; B 85 958 Rückführung aus Ungarn 1954–1972. Band 1–2. aktákat.

vagy a német nemzetiség más problémáit. A külügyi apparátus visszafogott eljárási módját a bonni kormányzatnak a menekültek integrációjával foglalkozó minisztériumi sokszor bírálták, de eredmény nem tudtak elérni.⁶

A Magyarországgal egyazon szövetségi rendszerhez tartozó Német Demokratikus Köztársaságnak a kisebbségben élő német nemzetiségekhez való viszonyát felemás, kétlelkű hozzáállás jellemezte. Egyrészt ideológiai okok miatt, s mert területén nem éltek nagyobb számban nemzetiségek, nem tulajdonított jelentőséget a kisebbségi kérdésnek. Másrészt az önálló államiság megerősítése végett érdeke fűződött ahhoz, hogy a kelet-közép-európai országokban maradt német kisebbségi közösségekkel és az érintett országokkal a maga anyaország státuszát elfogadtassa, illetve az NSZK-val szemben kisajátítsa. Ebben a folyamatban természetesen előnyt jelentett számára az érintett országok közös szövetségi rendszeréhez való tartozás. Harmadrészt a fentieknél is fontosabb, hogy a külön nemzetépítést is ambicionáló kommunista vezetőknek valamilyen módon reagálniuk kellett arra a tényre, hogy más országok területén német kisebbségek élnek. Az NDK figyelemmel kísérte ugyan a magyarországi németek helyzetét, de velük kapcsolatos álláspontját politikai érdekei, anyaországi státuszának formalizálása határozták meg. Jól példázza ezt, hogy a családegyesítési vagy a Tiszalökön fogvatartottak⁷ kiengedését szorgalmazó tárgyalásokon kiállt az érintettek mellett, de az NSZK-ba kitelepített és a Magyarországon maradt családrészek kapcsolattartását, a rokonlátogatások könnyítését már nem támogatta.

A Német Szövetség és a Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn első kapcsolatfölvételi kísérleteit a fentebb ismertetett körülmények erőterében kell értékelnünk. Mindenekelőtt azonban néhány szót a szervezetekről.

A magyarországi nemzetiségek számára a kormányzat az 1950-es évek első felében engedélyezte saját országos szervezetük megalakítását. Ezek a nemzetiségi szövetségek azonban nem alulról szerveződő, demokratikusan létrehozott, tagsággal és autonómiával rendelkező szervezetek voltak. A kormány és a párt elvárásai szerint transzmissziós szerepet láttak el. Vezetői alapvető feladata a kommunista párt elvárásainak a közösség felé való közvetítése volt. A Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége⁸ 1955. október 1-jén alakult meg, a hat jelenlévő Wild Frigyes⁹ egyhangúlag főtitkárnak választotta. A főtitkár személye azért is figyelemre

⁶ Ehhez kapcsolódóan lásd PA AA B 85 958 Rückführung aus Ungarn 1954–1972. Band 1–2. aktákat és Tóth Ágnes: *Németek Magyarországon 1950–1970*. Budapest: Argumentum, 2020. 130–138.

⁷ A szovjet hadifogságból 1950 decemberében hazaengedett magyar állampolgárokat a magyar állam még 3 évig internálta, és nagy ipari beruházásokon dolgoztatta. A fogvatartottak családtagjaikkal sem tarthattak kapcsolatot. Tóth, 2020. 85–130.

⁸ A szervezet 1956 szeptemberétől Német Dolgozók Demokratikus Szövetsége, 1969 áprilisától Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége néven működött tovább, ami a szervezeti felépítésében, feladataiban és kompetenciáiban, valamint megítélésében bekövetkezett változásokat is jelezte. A továbbiakban a szövegben a Német Szövetség megnevezést használom.

⁹ Wild Frigyes (1910–1990): Majd két évtizeden keresztül vezette a Német Szövetséget. Apja üveggyári munkás, majd kőművessegéd volt. Gyulafehérváron érettségizett, egyetemre Bécsben és Kolozsváron járt; német–latin szakos középiskolai tanári oklevelet kapott. 1940. októbertől 1944 júniusáig a marosvásárhelyi II. Rákóczi Ferenc Gimnáziumban kisegítő, majd helyettes és végül rendes tanár. 1944. júniusban frontszolgálatra vitték, májusban hadifogságba esett. Hazaérkezése

méltó, mert nem a magyarországi német közösséghez tartozott, ugyanakkor kisebbségiként ismerte az e léthelyzetből fakadó nehézségeket. A kommunista párt mindenekelőtt a németiség politikai integrációjának elősegítését várta tőle, amit hűen igyekezett teljesíteni. Felismerte azonban azt is, hogy ebben csak akkor érhet el sikereket, ha a közösséget érintő akut problémák legalább egy részében – család-egyesítés, elkobzott házak visszaadása, családok kapcsolattartása – eredményt tud felmutatni. Ez a kormányzattal és a párt vezető funkcionáriusaival szemben némi alkupozíciót jelentett számára.

A kitelepített magyarországi németek első szervezeteit 1949-ben hozták létre: Ludwig Leber¹⁰ vezetésével Stuttgartban alakult meg az ungarndeutsche Landsmannschaft, míg müncheni székhellyel a Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn jött létre. Utóbbiban Heinrich Reitinge¹¹ játszott vezető szerepet.¹²

A Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn 1956. évi, Ulmban megtartott közgyűlésén hozott határozataiban sikra szállt a „köztünk és a magyar nép között a valódi, baráti megértés” helyreállításáért, leszögezték a kitelepítés jogtalanságát, amelynek a „visszavonásáért és jóvátételéért nemcsak nekünk, németeknek fontos

---

után rövid időre a Körmendi Állami Községi Gimnázium rendes tanára, 1947 augusztusában a gyulai Román Általános Iskola és Gimnázium tanára, majd igazgatója lett. 1954 szeptemberében a Veszprémi Műszaki Egyetem Idegennyelvű Lektorátusán tanszékvezetővé nevezték ki. 1955–1974 között a Magyarországi Németek Kulturális Szövetsége főtitkára. 1958. november 16. és 1975. április 11. között országgyűlési képviselő. 1948-ban lépett be a Magyar Kommunista Pártba, MDP-, majd MSZMP-tag volt. – Treszl, Anton: Wer ist wer? Erstes ungarndeutsches Biographielexikon. Grünstadt, Eigenverlag von Anton Treszl, 1993. 175. – http://tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=6515&catid=95:w&Itemid=67&lang=hu (Letöltés ideje: 2021. június 5.)

¹⁰ Leber, Ludwig (1903–1974): jogász, politikus. 1946-ban alapítója az Unsere Postnak, majd 1949-ben alapítója és vezetője az Ungarndeutsche Landsmannschaftnak. 18 éven keresztül a CDU színeiben a baden-württembergi parlament képviselője. – Treszl, 1993. 93–94.

¹¹ Reitinge, Heinrich (1919–2000): mezőgazdasági akadémiai végzett, majd hivatalnokként dolgozott, aktív szerepet vállalt a Volksbundban. 1945–1947 között a Bajor Vöröskereszt magyar referense, a későbbiekben az evangélikus egyház segélyszervezetének munkatársa. 1950-től különböző pozíciókat töltött be a Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarnban, majd 1957 májusában szóvivővé választották. Sokat tett a német–magyar közeledés érdekében. – Treszl, 1993. 128–129., valamint Rudolph, Hartmut: *Evangelische Kirche und Vertriebene 1945 bis 1972*. Band 1.: Kirchen ohne Land. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1984. 189.

¹² A Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn Magyarországhoz való viszonyáról jó áttekintést nyújt Schmidt-Schweizer, Andreas: Das Verhältnis zwischen dem kommunistischen ungarischen Staat und der bundesdeutschen Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn (1951–1989/90). In: Arens Meinolf – Klaus Rettel (Hrsg.): *Minderheiten und Mehrheiten im Donau-Karpatenraum*. Berlin: Deutsch-Ungarische Gesellschaft e. V. 2012. 468–483., Schmidt-Schweizer, Andreas: A Magyarországi Németek Honfitársi szövetsége (1951–1989). *Történelmi Szemle*, 2018/4. 595–610. A két szervezet fuzionálására csak évtizedekkel később, 1980. november 22-én, a Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn – Bundesverband e. V. Stuttgartban történt megalakításakor került sor. – <http://www.ldu-online.de> (letöltés ideje: 2022. július 10.) A Magyarországról kitelepített németek nyugat-németországi szervezeteinek működéséről, egymáshoz való viszonyáról, a közösségen belüli politikai és személyes ellentétekről, a szervezetekben vezető szerepet játszó, illetve azokban aktívan részt vevő személyek életútjáról, tevékenységéről csak igen töredékes információk állnak rendelkezésünkre. Ehhez kapcsolódóan lásd Matthias Stickler: *Ostdeutsch heißt Gesamtdeutsch. Organisation, Selbstverständnis und heimatpolitische Zielsetzungen der deutschen Vertriebenenverbände 1949–1972*. Droste: Düsseldorf, 2004.

kötelességünk harcolni és dolgozni, hanem a magyar népnek is”. Ehhez kapcsolódóan kiemelték, hogy „hazánkhoz és tulajdonunkhoz való jogunk megkérdőjelezhetetlen”.¹³ A következő évtizedekben ezek az elvek határozták meg a szervezet tevékenységét.

Az 1960-as évek elejétől a Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn egy-egy vezetője vagy helyismerettel és nagy kapcsolati hálóval rendelkező tagjai – így többek között Josef Kungl, Friedrich Spiegel-Schmidt, Herbert Adam, Wilhelm Kornfuss – Magyarországra utaztak, hogy információkat gyűjtsenek a németek helyzetéről. A látogatók jellemzően az ország különböző, a németek által lakott településeinek papokkal, tanárokkal, helyi tisztviselőkkel találkozási formákat vélelmeztek. Így a házvisszaadások kapcsán korábban tett kormányzati ígérek visszavonásáról,¹⁴ a nemzetiségi oktatás vontatottan haladó kiépítéséről, a helyi kultúrsoportok működésének nehézségeiről, a hadiözvegyek németországi támogatásának megtiltásáról, a családgyegetések akadályozásáról. Emellett a beutazók reálpolitikai megfontolásból kapcsolatot kerestek a hivatalos Magyarország – a Kulturális Kapcsolatok Intézete, újságok, minisztériumok – képviselőivel is. Egyrészt a tőlük kapott információk is segítettek tájékozódásukat, másrészt elemi érdekük volt, hogy a Landsmannschaft tevékenységét ezeken a fórumokon is elfogadjassák, mert csak így érthették el, hogy a Német Szövetség a megfelelő párt- és állami engedélyeket a kapcsolatfölvételhez megkapja.

Az első informális találkozóra Wild Frigyes és Josef Kungl között 1962 őszén került sor.¹⁵ A következő években rendszeressé váló találkozókra Nemes Jánosnak,¹⁶ a Népszabadság munkatársának a közvetítésével és Komócsin Zoltánnak, az MSZMP KB és PB tagjának¹⁷ az engedélyével került sor, aki ekkor a Népszabadság főszerkesztője is volt. A találkozók elsősorban a Német Szövetség gyakorlati munkája, az iskolaügy, illetve a kultúrsoportok tevékenysége került szóba.

Az 1963. évi találkozót szorgalmazó, Wild Frigyesnek írott levelében Josef Kungl a következőket hangsúlyozta: „Már ősszel jeleztem Önnek, hogy egyebek között [...] egyszer szívesen megismerkednék mélyrehatóbban az ország viszonyaival,

¹³ Schmidt-Schweizer, 2018. 597.

¹⁴ Tóth, 2020. 274–279.

¹⁵ MNL OL XXVII-I-1 TÁ: XXVIII-I-1. Josef Kungl levele Nemes Jánosnak, 1962. július 16. 34. doboz.

¹⁶ Nemes János (1921–2012): újságíró, 1954-től a Magyar Rádió politikai adásainak főszerkesztőjeként dolgozott. 1957 és 1973 között a *Népszabadság* szerkesztője, illetve berlini és moszkvai tudósítója volt. 1973-tól 1990-ig a *Budapester Rundschau* című német nyelvű lap főszerkesztőjeként tevékenykedett.

¹⁷ Komócsin Zoltán (1923–1974), a kommunista pártban vezető funkciókat töltött be. Emellett 1961–1965 között a Népszabadság főszerkesztője is volt. Kungl Németországban ismerte meg Nemesnek, akivel azt követően is tartotta a kapcsolatot, hogy az 1960-as évek elején, tudósítói megbízásának lejártá után visszatért Magyarországra. Nemesnek írott levelében jelezte, hogy személyes és politikai okokból is szeretne Magyarországra jönni. A személyes motivációk között említette, hogy édesanyjával és nagyanyjával szeretné még egyszer meglátogatni a régi hazát és az ott élő rokonokat, barátokat, megmutatni a feleségének és a fiának azt a világot, ahonnan származik. Emellett az utazás indokaként említette a német kisebbség helyzetének megismerését. Ezzel összefüggésben egy Wilddel való megbeszélést különösen tanulságosnak tartott. – MNL OL XXVIII-I-1 34. doboz Josef Kungl levele Nemes Jánosnak, 1962. július 16.

a német kisebbség helyzetével és a Szövetség gyakorlati munkájával, hogy ne csak sajtótájékoztatásokra legyek utalva, amelyeket egyébként folytatólagosan tanulmányozok. Itt részletesebben főleg a kultúr csoportok munkájára gondolok [...] az iskolaügyre és a mai Magyarország nemzetiségpolitikájának más vagy egyéb súlyponti kérdéseire.”¹⁸

Az 1960-as évek első felében Herbert Adam is több alkalommal járt Magyarországon. A német külügyminisztériumba 1965. augusztus 25–29. közötti útjáról eljuttatott jelentésében azt hangsúlyozta, hogy az ajtókat a városi közigazgatásban betöltött funkciója, valamint újságíró volta nyitotta meg előtte. A Kulturális Kapcsolatok Intézetében találkozott a nyugat-német kapcsolatok referensével, akit okos, ám óvatos hivatalnokként jellemezett. Kerényi Mária szóvá tette, hogy az oktatási minisztérium két szakértője (Kővágó László és Betlen Oszkár) nem kapott beutazási engedélyt az NSZK-ba, ahol egy pedagógiai konferencián vettek volna részt. Kerényi Mária szervezte meg Adam számára a Wild Friggyessel és Gráber Györggyel¹⁹ való találkozást is, aki ekkor a *Neue Zeitung* főszerkesztője volt. Adam a Német Szövetség elnökéről nagyon jó véleménnyel volt. Kommunista, de liberális szabályok szerint játszik, a kis lépések taktikáját választja, s elsősorban azt nézi, hogy mit tud helyben elérni – jellemezte. Úgy ítélte meg, hogy Wild kész lenne magánlátogatásra az NSZK-ba utazni. Gráber György főszerkesztőt, aki a háború alatt állítólag partizánként harcolt a németek ellen, doktriner balosnak tartotta.²⁰

¹⁸ „Ich hatte schon Ihnen ja schon im Herbst angedeutet, dass ich auch unter anderem gerne einmal erschöpfender die Verhältnisse im Lande, die Lage der deutschen Minderheit und die Arbeit des Verbandes in der Praxis kennenlernen möchte, um nicht nur auf Presseveröffentlichungen, welche ich ohnehin laufend studiere, angewiesen zu sein. Ich denke dabei im einzelnen besonders an die Arbeit der Kulturgruppen und [...] auch an das Schulwesen und an sonstige Schwerpunkt der Nationalitätenpolitik im heutigen Ungarn.” [...] – MNL OL XXVIII-I-1- 34. doboz Josef Kungl levele Wild Friggyesnek 1963. június 7.

A megbeszélésről a főtítkárszámolt felettesének, az oktatási minisztérium nemzetiségi osztálya vezetőjének. Wild jelentésében kiemelte, hogy Kungl biztosította arról, tiszteletben tartják a szocialista világnézetet, nem akarnak beavatkozni a belügyekbe, de segítséget akarnak nyújtani a német nemzetiségnek nyelve, kultúrája megőrzésében. Ezért szépirodalmi könyveket ajánlott fel. Azt kérte továbbá, hogy a Német Szövetség nyújtson segítséget a kitelepített németek számára iratok (anyakönyv, munkaidő-igazolás, katonai szolgálat igazolása) beszerzésében. Wild mindkét kérést elutasította. – MNL OL XXVIII-I-1 Wild Friggyes levele Kővágó Lászlónak, 1971. június 16. 33. doboz.

¹⁹ Gráber György (1909–1984): újságíró, 1945 előtt a textilkereskedelemben dolgozott, majd a honvédség tisztje, a moszkvai Frunze Katonai Akadémián végzett. 1958–60-ban a Magyar Kereskedelmi Kamarában sajtómunkás. 1960–65-ben a Magyar Rádió politikai munkatársa. 1965–1978 között a *Neue Zeitung* főszerkesztője. – <http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/g-gy-757D7/graber-gyorgy-75A1C/> (Letöltés ideje: 2020. július 15.)

²⁰ PA AA B 42 128 Herbert Adam levele a Német Külügyminisztériumnak, 1965. szeptember 16. 182–186. A Külügyminisztérium munkatársa néhány nappal későbbi válaszlevelében megköszönte Adamnak az értékes információkat, s egyben arról tájékoztatta, hogy Kővágó László időközben megkapta a beutazási engedélyt. Herbert Adam az elkövetkező években is aktív kapcsolatban maradt Wild Friggyessel, különösen az ifjúsági csoportok kapcsolatfölvételét igyekezett elősegíteni, és több cikket is megjelentetett a magyarországi németek helyzetéről. Erre vonatkozóan bővebben lásd Wild Friggyes és Herbert Adam levelezését, MNL OL XXVIII-I-1 34. doboz.

A Landsmannschaftok felé való formális és óvatos nyitással párhuzamosan a Német Szövetség vezetői és a Külügyminisztérium munkatársai között a '60-as évek első felében tartott konzultációk központi témája az NSZK-nak a magyarországi németek között végzett „fellazító” tevékenysége, a szétszakított családok kapcsolattartásának hatása, Magyarország megítélése, a kitelepítettek szervezeteinek tevékenysége, valamint az NDK külpolitikai törekvéseinek támogatása volt. Bár az NDK részéről az 1956-os forradalom után különösen kulturális téren megmutató bizalmatlanság az évtized elejére csökkent, a két ország viszonyát továbbra is távolságtartás jellemezte. A politikai kapcsolatok javítása érdekében a magyar fél szükségesnek ítélte, hogy az NSZK-val kapcsolatos politikáját az NDK-val folyamatosan egyeztesse. S aktív segítséget ígért számára a békeszerződésért, a berlini kérdés megoldásáért, illetve külpolitikai elszigeteltségének felszámolásáért folytatott küzdelmében. Az NSZK-val szemben folytatandó összehangolt külpolitika részeként a Belügyminisztérium összeállított egy részletes dokumentációt az egykori magyarországi Volksbund-vezetők tevékenységéről, akik az NSZK-ban is részt vettek különböző szervezetek – Landsmannschaftok, tartományi parlament, helyi közigazgatás – tevékenységében. A dokumentációt az NDK külügyminisztériumának is megküldték.²¹

Mind a keletnémet, mind a magyar diplomácia a magyarországi németekre mint a nyugat-németországi politika kiemelt célcsoportjára tekintett. Ebben a kontextusban a szétszakított családok kapcsolattartása fölértékelődött. A Német Szövetség munkatársai maguk is gyűjtöttek információkat e családok kapcsolattartásáról. Wild Frigyes többszöri sürgetést követően 1966 márciusában küldte meg a Szövetség összefoglalóját az MSZMP KB Kulturális Osztálya számára a nyugatnémet „fellazító” politikáról, illetve annak a magyarországi németekre gyakorolt hatásáról.²² Wild valójában csak a mindenki által ismert tényeket közölte, amit azonban a politikai elvárások szerint értelmezett. A hazalátogató kitelepítettek egy része arra törekszik, hogy „becsületes dolgozóinkban megingassa a rendszerünkbe vetett hitet. Lebecsülik eredményeinket, túlzottan jó képet festenek hazájuk életszínvonaláról, gazdasági helyzetükről és a szerintük a kapitalista rendszer által minden ember számára nyújtott lehetőségekről” – írta.²³ A hosszabb időre családlátogatásra kiutazóknak – különösen a műszaki végzettségűeknek – munkaalkalmat kínáltak, megtérítették az útiköltségüket, és segélyt is intéztek számukra. Az anyagi különbségeknek az érintettek részéről való interpretációja, a családtagok szolidaritása, a kitelepítettek szülőfalujukat segítő gesztusai, a Landsmannschaftok kiadványaiban megjelent hírek Wild értékelésében a nyugatnémet revansista és állítólagos fellazító politika elemeiként jelentek meg.

Az egyes esetek ismertetéséből kibontakozó kép azonban lényegesen differenciáltabb. A Németországba látogatók családtagjaiknak nemcsak jobb anyagi

²¹ MNL OL XIX-J-1-j-NDK-4. b. tétel 003455/1961. és XIX-J-34-b 16. d tétel 3/48/1960.

²² MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 6. ő. e. 1966. március 22. Az alábbiakban e dokumentum alapján foglalom össze a Német Szövetség tapasztalatait. Minden egyes megállapítást külön nem jelzelek.

²³ MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 6. ő. e. 1966. március 22.

körülményeit, lehetőségeit, de integrációjuk árnyoldalait – idegenségérzés, a többségi társadalom elutasítása – is látták. „A kitelepült svábok gazdaságilag megtalálják számításait, politikailag azonban még ma is bizonyos mértékben másodrendű állampolgároknak számítanak. A birodalmi németek nem látnak bennük teljes értékű németeket, számukra a kitelepültek tulajdonképpen nem is Reichsdeutschok, hanem csak Volksdeutschok. [...] ott az életszínvonal általában magasabb, mint nálunk, ugyanakkor azt is látják, hogy mindenért sokkal jobban meg kell dolgozni, mint nálunk.”²⁴ – írta Wild.

A főtitkár összefoglalójában kiemelte, hogy a rokonlátogatásra kiutazók közül szinte senki nem disszidált.²⁵ A hazlátogatók szívesen részt vettek különböző rendezvényeken, s értékelték a magyarországi fejlődés, változás jeleit. Figyelemre méltó, hogy a főtitkár jelentését a külügyminisztérium megküldte az NDK budapesti nagykövetségének is, amelyet a Reitingerektől érkező meghívásokról is folyamatosan tájékoztattott.²⁶

A '60-as évek végén a Landsmannschaft által szervezett tanulmányutak a korábbiaknál intenzívebbé váltak, amit a magyarországi belpolitikában végbement óvatos liberalizáció, illetve az európai enyhülési folyamat tett lehetővé. Wild Frigyes és a Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn képviselőjének, Wilhelm Kornfussnak az első hivatalos budapesti tárgyalására 1969 januárjában került sor. Kornfuss megbeszélést folytatott Fekete Tiborral, az Oktatási Minisztérium kisebbségi ügyekért felelős osztályvezetőjével is, aki lehetővé tette számára, hogy Baján a német nemzeti-ségi gimnázium helyzetéről tájékozódjon.²⁷ Ezt követően Heinrich Reitinger hivatalos levélben hívta meg Wild Frigyest Backnangba, amelyben arra kérte, hogy tartson előadást a magyarországi németek helyzetéről.²⁸ Wild a kül-, bel- és művelődésügyi minisztériummal történt konzultációja után visszautasította a meghívást, de nem tartotta helyesnek a teljes elutasítást. Az „a véleményem, hogy az eddigi merevséget lazítanunk kellene, nem szabad folyamatosan és állandóan defenzívában maradnunk, hanem fel kellene használni azokat a politikai, gazdasági és kulturális eszközöket, amelyekkel rendelkezünk és amelyek dokumentálása népi demokratikus rendszerünk

²⁴ Uo.

²⁵ Ez a tapasztalat is alátámasztja, hogy a Landsmannschaftnak az a helyzetértékelése, miszerint Magyarországról 40-50 ezer német nemzetiségű személy szeretne kitelepülni az NSZK-ba, téves volt. – PA AA Heinrich Reitinger levele a német külügyminisztériumnak, 1964. február 12. és Schmidt-Schweizer, 2018. 602.

²⁶ PA MfAA C 629/76. Einschätzungen, Informationen und Aktenvermerke über die Entwicklung der Beziehungen zwischen Ungarn und der BRD 1962–1973. 45–47.

²⁷ B 39 50 Heinrich Reitinger levele az Össznémet kérdések Minisztériumába, 1969. február 11. 409–412.

²⁸ A fölkérőlevél 1969. május 12-i keltezésű. Miután Wild az előadást betegségére hivatkozva lemondta, Reitinger július 29-én megismételte a meghívást. Azt hangsúlyozta, hogy „minden alkalmat föl kell használnunk, hogy a lehetőségek szerint együtt dolgozzunk, és ezáltal nemcsak a német és a magyar nép közötti békét, hanem a világbékét is szolgáljuk.” – MNL OL XXVIII-I-1 Heinrich Reitinger levele Wild Frigyesnek, 1969. július 29. 33. doboz. A levelezés másolata jellemző módon megtalálható a magyar titkosszolgálat egyik aktájában is. – Schmidt-Schweizer, 2018. 603.

erősítését képes szolgálni”.²⁹ Különösen nehezményezte, hogy bár az elmúlt években magyarországi német nemzetiségi táncscsoportok több alkalommal is kaptak meghívást NSZK-beli vendégszereplésre, annak nem tehettek eleget.³⁰

A Landsmannschaft 1969. június 27–29. között a Stuttgart melletti Murrhardt-ban megtartott konferenciájára Wildt részvétele nélkül került sor. A konferencia nyugodt szakmai légkörben zajlott le. Heinrich Reitinger a megnyitó beszédében azt hangsúlyozta, hogy a cél nem a régi sebek föltétele, hanem a közösség Magyarországon maradt tagjainak segítése, a kapcsolatok intenzívebbé tétele. Leszögezte, hogy a Landsmannschaft nem akarja a kiutasított és elmenekült személyek visszatérését, de a családegyesítéseket továbbra is szorgalmazza. Síkra szállt a személyes kapcsolatok intenzívebbé tétele és a Magyarországon élőknek az eddigieknél erőteljesebb anyagi és kulturális támogatása mellett. Elismerően szólt a Német Szövetség tevékenységéről, Wild Frigyes elfogadottságáról. Az elkövetkező évek fő feladataként a magyarországi németek oktatásához, nyelvük megőrzéséhez könyvek, irodalom eljuttatását, a hadiözvegyek anyagi segítségét, a német állami támogatásokhoz való hozzájutásának elősegítését határozta meg.³¹ Bár itt is szóba került a kitelepülés, a családegyesítések kérdése, a korábbiakkal ellentétben most csupán a folyamatban lévő kérelmek pozitív elbírálása mellett érvelt.³² S bár Reitinger megköszönte a szövetségi kormány eddigi támogatását, sürgős és erőteljesebb anyagi segítséget kért, hogy a szervezet a magyarországi németek kulturális ellátásába eredményesebben és intenzívebben tudjon bekapcsolódni. Nehezményezte, hogy a német kormány a Landsmannschaftnak ezeket a céljait nem támogatja, vagy közömbösen viszonyul hozzájuk.³³

A Landsmannschaft tagjainak – Josef Kungl, Fridrich Spiegel-Schmidt – magyarországi tanulmányútjai 1970-ben is a korábbi intenzitással folytatódtak. Az információszerzés mellett a fő cél továbbra is Wild Frigyes meghívása, illetve a Német Szövetség és a Landsmannschaftok közötti hivatalos kapcsolatok fölvétele volt. Ezek

²⁹ MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele Villányi Imrének, a Külügyminisztérium osztályvezetőjének, 1969. október 27. 33. doboz

³⁰ Uo. A Stuttgart melletti Wernau polgármestere 1969-ben meghívott egy német táncscsoportot; ezt a Művelődési Minisztérium azzal az érveléssel utasította el, hogy amögött valójában a Landsmannschaft áll. Magyarország még 1971 őszén a Münchenben megtartott nemzetközi néptáncfesztiválra sem német táncscsoportot delegált. Wild a döntés ellen tiltakozott, s a német nemzetiségi táncscsoportok hátrányos megkülönböztetését nehezményezte. Azt kérte a minisztériumtól, hogy legalább azt tegye lehetővé, hogy az NSZK-ból érkező meghívásoknak a csoportok eleget tehessenek. – MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele Kővágó Lászlónak, a művelődési minisztérium osztályvezetőjének, 1971. május 11. 33. doboz. A szövetségi kormány új keleti politikája miatt 1970 elején a magyar kormány csupán azt engedélyezte, hogy a tartományi sváb bála a Landsmannschaft meghívására egy eredeti népviseletbe öltözött pár kiutazzék. – Schmidt-Schweizer, 2018. 604.

³¹ PA AA B 42 285 II A 5 referens feljegyzése a magyarországi német Landsmannschaft konferenciájáról, 1969. július 1. 226–231.

³² A Landsmannschaft kiszélesített családegyesítést célzó törekvései és nagyobb mértékű áttelepülési tervei nem csak reálpolitikai szempontból voltak kudarcra ítélve – erre vonatkozó igény a Magyarországon élő németek részéről sem fogalmazódott meg. – Schmidt-Schweizer, 2018. 602.

³³ PA AA B 42 285 II A 5 referens feljegyzése a magyarországi német Landsmannschaft konferenciájáról, 1969. július 1. 226–231.

voltak a központi témái a német külügyminisztériumban 1971. április 20-án megtartott megbeszélésnek is.³⁴ A külügyminisztérium munkatársai a korábbiakkal ellentétben immár kívánatosnak tartották a Landsmannschaft tagjainak magyarországi látogatásait. A személyes kapcsolatok révén ugyanis olyan információkat, tapasztalatokat tudtak megosztani a minisztériummal, amelyekhez a kereskedelmi kirendeltség munkatársai nem jutottak hozzá. Kifogásolták ugyanakkor, hogy a Landsmannschaft a külügy korábbi határozott kérése ellenére az utak előtt nem egyeztet velük, s a budapesti kereskedelmi kirendeltséggel sem veszi fel a kapcsolatot. Ezért az utak anyagi támogatását csak azok előzetes egyeztetése esetén vállalták.

A Landsmannschaft képviselői azt emelték ki, hogy a magyar kormány a korábbiaknál nyitottabb az NSZK-val való együttműködésre, amit az is elősegít, hogy a két ország között nincsenek területi igények. Reitinger a Landsmannschaft meghatározó közvetítő, eszközszerepét hangsúlyozta a kétoldalú kapcsolatok intenzívebbé tételében. Ami nyilvánvalóan téves helyzetértékelésen alapult, mint ahogyan az a kérés is, hogy a német–magyar kapcsolatok építésénél elsősorban a magyarországi németek érdekeit kellene figyelembe venni.

A külügyminisztérium munkatársai is támogatták viszont azt az elképzelést, hogy az NSZK kulturális területen próbálja meg növelni kínálatát – könyvek, filmek, művészeti csoportok meghívása – mind a német nemzetiség, mind a magyar társadalom egésze felé. Fő célként az NDK hegemoniájának megtörése fogalmazódott meg.³⁵ Támogatták továbbá a Landsmannschaft azon javaslatát, hogy Wild Frigyet, illetve más kompetens személyeket hívjanak meg előadókörútra az NSZK-ba.³⁶ Reitinger azt is hangsúlyozta, hogy a vendégek fogadásának szívélyesnek, barátságosnak kell lennie, de nem szabad túlzásokba esni. Az aránytalan sajtóprezentáció ugyanis az egész Ostblock és az NSZK viszonyában értelmeződik, és az NDK ellenállását válthatja ki. A látogatás költségeit a Presse- und Informationsamt biztosította, Wild látogatására és a Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, valamint a Német Szövetség hivatalos kapcsolatfölvételére mégsem került sor. Bár a diplomáciai kapcsolatok fölvételének (1973) hatására a két ország között nemcsak a gazdasági, hanem a politikai kapcsolatok is fellendültek, a Magyarországi Németek Szövetsége mégis azt az utasítást kapta, hogy csak „politikailag lojális szervezetekkel léphet kapcsolatba – ennek a kritériumnak a Landsmannschaft nyilván nem felelt meg –, és ezekkel is csak alkalmanként és nem saját kezdeményezésre. Ezzel szemben támogatták, hogy az NDK – hasonlóan az eddigiekhez – minél nagyobb szerepet kapjon a magyarországi német kisebbséggel fenntartott kulturális kapcsolatok terén.”³⁷

³⁴ Résztvevők: a bel-, és külügyminisztérium egy-egy munkatársa, Heinrich Reitinger, Josef Kungl. – PA AA B 39 24 Feljegyzés a német külügyminisztériumban a Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn képviselőivel, 1971. április 20. 114–118.

³⁵ Uo.

³⁶ Wild maga javasolta Kungl-nak 1970 novemberében, hogy ne csak őt, de Kővágó Lászlót, az oktatási minisztérium nemzetiségi ügyekért felelős osztályvezetőjét is hívják meg, mert akkor nagyobb az esélye annak, hogy ő megkapja az engedélyt az utazáshoz. – Uo.

³⁷ Schmidt-Schweizer, 2018. 605.

Végezetül néhány összegző megjegyzés: a Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn és a Német Szövetség vezetői háttérbe szorítva, sőt elnyomva a közösségen belül meglévő politikai, személyes törésvonalakat, a közösség összetartozás-érzésének, a családi kapcsolatoknak a megőrzésén dolgoztak. Az együttműködést nehezítette, hogy a kitelepítéssel szétszakított közösségrészek egymással ideológiailag szemben álló országban éltek. Ugyanakkor az a tény, hogy a német nemzetiség és a magyar többségi társadalom együttélése a korábbi évszázadokban is viszonylag konfliktusmentes volt, elősegítette a kapcsolatok újjáépítését. Egyik szervezet sem alakíthatta autonóm módon kapcsolatait, azok alárendelődtek az adott ország külpolitikai érdekeinek. Mindkét vezető – Heinrich Reitinger és Wild Frigyes – küzdött azért, hogy személyüket, illetve az általuk vezetett szervezetet a külügyi apparátus partnerként fogadja el. A Landsmannschaft is nehezen kapta meg törekvéseihez a Szövetségi Külügyminisztérium támogatását, és semmiképp sem bírt olyan pozícióval, mint amit magának vindikált. A Német Szövetség esetében mozgásterről egyáltalán nem beszélhetünk. Wild Frigyesnek a legkisebb kérdésben is számos főhatóság engedélyét kellett megszereznie, hogy cselekedhessen. Mindkét vezetőről elmondható, hogy álláspontjaik kialakításakor igyekeztek figyelembe venni a másik mozgásterét, lehetőségeit. A két szervezet közötti viszony aszimmetrikusnak tekinthető. Kétségtelen, hogy a Magyarországon maradt német nemzetiség gazdasági, kulturális helyzete lényegesen rosszabb volt, mint a kitelepítetteké. Azaz az utóbbiak voltak abban a helyzetben, hogy segítséget kínálhattak. Ugyanakkor föltűnő, hogy az informális tárgyalásokon az érintettek maguk sem tematizálták a kitelepítettek németországi helyzetét vagy integrációjuk – főleg kulturális – nehézségeit. A vizsgált évtizedben a kitelepítettek családlátogatásainak, a szervezetek kapcsolattartásának nemcsak az állambiztonsági szolgálatok szenteltek kitüntetett figyelmet, hanem a kommunista párt különböző testületei és a külügyminisztérium is. Wild Frigyes és a Szövetség tevékenységének ellenőrzését ezek a szervezetek azonos hatékonysággal végezték. Figyelemre méltó, hogy amíg Wild, illetve tevékenysége is szigorú megfigyelés alatt állt, őt magát is használták megfigyelőként, amit a családlátogatások helyi hatásairól gyűjtött információk, illetve jelentés is alátámaszt.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-J-1-j-NDK = Külügyminisztérium Német Demokratikus Köztársaság TÜK iratok 1945–1964

XIX-J-1-j-NSZK = Külügyminisztérium Németországi Szövetségi Köztársaság TÜK iratok 1945–1964

XIX-J-34-b = Külügyminisztérium Berlini Nagykövetség Adminisztratív iratok 1944–1961

XXVIII-I-1 = Magyarország Németek Demokratikus Szövetsége iratai 1955–1995

M-KS 288. f. 35. cs. = Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei 1945–2004. Kulturális Osztály 1964–1966

PA AA (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes)

MfAA C 629/76. = Einschätzungen, Informationen und Aktenvermerke über die Entwicklung der Beziehungen zwischen Ungarn und der BRD 1962–1973. 45–47.

B 39 24 = Verhältnis zu Ungarn 1963–1968

B 39 50 = Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn 1964–1971.

B 39 62 = Deutsche Ostfragen Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn

B 42 79 = Deutsche Minderheit in Ungarn 1952–1964

B 42 126 = Personelle Änderungen in der ungarischen Regierung 1955–1966

B 42 215 = Lage der Bevölkerung in Ungarn 1955–1964

B 42 285 = Ungarische Sozialistische Arbeitspartei 1969–1971.

B 85 197 = Sozialwesen bei Tschechoslowakei und Ungarn 1954–1956

B 85 958 = Rückführung aus Ungarn 1954

FELHASZNÁLT IRODALOM

Die politischen Beziehungen in der Wendezeit 1987–1990. Quellen zu den Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und Ungarn 1949–1990. Hrsg. Andreas Schmidt-Schweizer. Berlin–Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2018. 11–32.

Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.

Rudolph, Hartmut: *Evangelische Kirche und Vertriebene 1945 bis 1972.* Band 1.: Kirchen ohne Land. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1984.

Lázár György: Magyarország és Nyugat-Németország kapcsolatai 1945 és 1958 között. *Archivnet*, 2005/2. 1–10.

Magyar életrajzi lexikon

<http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/g-gy-757D7/graber-gyorgy-75A1C/> (Letöltés ideje: 2020. július 15.)

Schmidt-Schweizer, Andreas: Das Verhältnis zwischen dem kommunistischen ungarischen Staat und der bundesdeutschen Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn (1951–1989/90). In: Arens Meinolf – Klaus Rettel (Hrsg.): *Minderheiten und Mehrheiten im Donau-Karpatenraum.* (Hrsg. Arens Meinolf – Klaus Rettel) Berlin: Deutsch-Ungarische Gesellschaft e. V. 2012. 468–483.

Schmidt-Schweizer, Andreas: A Magyarországi Németek Honfitársi Szövetsége (1951–1989). *Történelmi Szemle*, 2018/4. 595–610.

Slachta Krisztina: „Rokonlátogatók”. *A magyarországi németek kapcsolatainak állambiztonsági ellenőrzése. Egy ellenségkép története.* Pécs–Budapest: Kronosz Kiadó–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2020.

Matthias Stickler: *Ostdeutsch heißt Gesamtdeutsch. Organisation, Selbstverständnis und heimatpolitische Zielsetzungen der deutschen Vertriebenenverbände 1949–1972.* Droste: Düsseldorf, 2004.

- Tóth Ágnes: *Migrationen in Ungarn 1945–1948. Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderungen und slowakisch-ungarischer Bevölkerungsaustausch*. München: Oldenbourg Verlag, 2001 (Schriften des Bundesinstituts für Ostdeutsche Kultur 12.).
- Tóth Ágnes: *Rückkehr nach Ungarn 1946–1950. Erlebnisberichte ungarndeutscher Vertriebener*. München: De Gruyter Oldenbourg, 2012. (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 43.)
- Tóth Ágnes: *Németek Magyarországon 1950–1970*. Budapest: Argumentum, 2020. 130–138.
- Treszl, Anton: Wer ist wer? Erstes ungarndeutsches Biographielexikon. Grünstadt, Eigenverlag von Anton Treszl, 1993. 175. – http://tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=6515&catid=95:w&Itemid=67&lang=hu (Letöltés ideje: 2021. június 5.)
- Wie können unsere Angehörigen aus Ungarn herauskommen? *Unsere Post*, 1949. március 4. 3.

Források és adatok Marosszék és Marosvásárhely cigányságának múltjából (a koraújkortól a 19. század első harmadáig)

BEVEZETÉS

Erdély több szempontból is különleges színtere az európai, illetve magyarországi cigány népesség történetének. Egyfelől a cigány népesség zömének integrálódottsága, másfelől pedig a demográfiai folyamatokban betöltött sajátos helyzete miatt. A Balkán és a Kárpát-medence közötti migrációnak meghatározó területe a 14. századtól egészen a 20. századig. Ehhez mérten a cigányokra vonatkozó erdélyi források alig feldolgozottak, a legtöbb szerző szórványadatokat közöl, vagy sommás, elnagyolt megállapításokat tesz arról, hogy a cigányok vándoroltak. Ezen a felületes megközelítésen csak néhány szerző lép túl,¹ a fontos erdélyi adatokat közlő Augustini ab Hortis és Johann Heinrich Schwicker² összefoglalása pedig mára elfelejtődött.

Írásommal a kutatások hiányainak további mérsékléséhez is igyekszem hozzájárulni, részben saját kutatásaimra, részben az Erdély társadalmát, részben a Marosvásárhely és Marosszék történetét feldolgozó szakirodalomra támaszkodva.³

A Kárpát-medence cigányságának múltjára irányuló kutatások egyik lehetséges és fontos útja a lokális közösségek vizsgálata. Marosszék és Marosvásárhely kiválasztása mellett szól, hogy hosszú idő óta a Székelyföldön mind a székek, mind a városok viszonylatában azok közé tartozik, ahol a legnagyobb számban éltek cigányok. Különös figyelmet kap Erdélynek ez a része azért is, mert itt találjuk napjainkban a különállásukat és hagyományaikat szigorúan őrző gáborcigányok vagy röviden csak gáborok jelentős részét.

---

¹ Például Pál Judit: A románok háromszéki betelepülésének néhány kérdése (1614–1850). In: Hermann Gusztáv (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 1999. 25–97.; Zsupos Zoltán: *Az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiskális cigányok a 18. században*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, Cigány Néprajzi Tanulmányok, 1996. 4–5.; Achim, Viorel: *Cigányok a román történelemben*. Budapest: Osiris Kiadó, 2001.

² Augustini ab Hortis Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről (1775–1776)*. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Deáky Zita – Nagy Pál. Budapest – Gödöllő, 2009; Schwicker, J. H.: *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen*. Wien, 1883.

³ Ez a dolgozat az Erdélyi Krónika oldalán 2018-ban megjelent, Mozaikok Marosvásárhely és Marosszék cigányságának múltjából című online közlés kibővített, átdolgozott változata.

A jelenleg még szükségszerűen hézagos megközelítés elméleti alapja, hogy a cigányságot nem tekintem kizárólagosan marginális csoportnak (Marginal Community) vagy kulturális csoportnak (Exotic Community). Korábban kifejtettem, cigánynak lenni: társadalmi állapot és etnikai hovatartozás kettőssége.⁴ A két tényező aránya, illetve valamelyik domináns jellege azonban nem mindig határozható meg. Ha historikus aspektusban a cigány népeesség egészéről beszélünk Magyarország és Erdély területén, és pozícióit, tagolódását vizsgáljuk, akkor sajátos marginális csoportról beszélhetünk. Lokális viszonylatban elengedhetetlen azonban egyfajta történeti antropológiai szemlélet, a helyi közösség mint kulturális entitás értelmezése. Henry E. Hale megfontolásait fogadom el: nincs konszenzus az etnicitásról és az identitásról. A kutatásban a primordialista (másképpen esszencialista) és a strukturalista-konstruktivista megközelítést nem egymással szembeállítva, hanem egymást kiegészítve kell alkalmaznunk.⁵

A kétféle módszer összehangolása forrásaink jellegétől, illetve lokális léptékben attól függ, hogy az adott hely története és azon belül a cigányok múltja milyen mélységben feldolgozott. A Marosszék és Marosvásárhely cigánységéről szóló jelen írásom ebből a szempontból nem teljes. Sem saját levéltári forrásfeldolgozásom, sem a felhasznált szakirodalom nem terjed ki a cigányok vonatkozásában a szemi-egodokumentumok (perek, kérelemlevelek) és egyéb olyan források (személyleírások, vagyonelektárak, elbeszélő források) elemzésére, amelyekből egy lokális cigány közösség kulturális sajátosságai, konfliktusai, az együttélés erkölcsi és érzelmi feltételei leginkább megismerhetők. Írásomban Hale mellett Thomas Eriksen módszertani megfontolása érvényesül: az etnicitást elsődlegesen a társadalmi élet szintjén kell tanulmányozni, nem pedig a szimbolikus kultúra szintjén.⁶

VÁLTOZÁSOK ÉS KÉNYSZERPÁLYÁK A 17. SZÁZADBAN

Az eddigi kutatások alapján Marosvásárhelyről a cigányokra vonatkozó legkorábbi adatokat a 17. század derekáról ismerjük. A város történetét monográfiában feldolgozó szerző nem említi ezeket, legkorábbi forrásai II. József korából valók.⁷

A 16. század közepétől a történeti Magyarország három részében a cigányok történetében eltérő fejlődési irányok és az integrálódottság eltérő mértéke, valamint

⁴ Nagy Pál: Ki beszél itt cigány történelemről? In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népeességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 2015. 100–111.

⁵ Hale, Henry E.: Explaining Ethnicity. *Comparative Political Studies*, Vol. 37. 2004. 4. 458–485. Magyar fordítása: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/pdf/05hale.pdf> (Letöltés ideje: 2022. augusztus 14.); A hazai kutatások irányzatairól I. Dupcsik Csaba: A magyarországi cigány-kutatások cigányképe. In: Kántor Zoltán–Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest: Rejtjel Kiadó, 2005. 479–499.

⁶ Eriksen, Thomas H.: *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálanropológiába*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2006. 12.

⁷ Pál-Antal Sándor: *Marosvásárhely története I. A kezdetektől 1848-ig*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2009. 129–130.

a társadalmi pozíciók jelentős eltérései figyelhetők meg. A Királyi Magyarország területén élt a legkevesebb cigány, életmódjukra itt volt leginkább jellemző a mobilitás. A 17. század első harmadától forrásaink az itteni cigány csoportokat rablóbandákként jellemzik.⁸ A hódoltságban főként a szultáni városokban alkottak letelepült, beilleszkedett, erős közösségeket, amelyeket feltűnő társadalmi és vagyoni differenciáltság jellemezett. Többen is komoly gazdasági pozíciókat teremtettek maguknak a kereskedelem, a szőlőművelés, a katonáskodás vagy a hadsereghez kötődő szolgáltatások révén. Erdélyben a letelepültség és a független vándorlás két szélső pontja közötti csoportokat találunk, többféle tevékenységben. Hangsúlyozom, hogy a vándorlás nem jelentett társadalmon kívüliséget. Az életüket mendikációs (faluzó) stratégiával fenntartó csoportoknak az volt az érdeke, hogy klienturális kapcsolatokat ápoljanak és védelmet szerezzenek. Ilyen volt például Stephán⁹ vajda csoportja, amelyet 1643-ban I. Rákóczi György fejedelem vett védelmébe, biztosítva „szokott és tanult mesterségük” gyakorlását és az ahhoz szükséges szabad mozgást. A menlevélben nem nevezik meg, de ezen a mesterségen minden bizonnyal a kovácsolást érthetjük, ahogy arra már Komáromy András felfigyelt.¹⁰

A cigányok fémműves szolgáltatásaira elsősorban azért volt igény, mert olcsóbban dolgoztak, sok munkát helyben elvégeztek, azokon a helyeken pedig, ahol fejletlen volt a kézművesség, ellátták azokat a feladatokat, amelyeket a parasztok saját maguk nem tudtak megcsinálni. A céhes szerveződés széles körűvé válása előtt az általuk nyújtott előnyök miatt sok munkát meg is tudtak szerezni. Olcsóságukat az tette lehetővé, hogy olyan munkákat is elvégeztek, ami a céhes iparosok számára kevésbé volt kifizetődő. A cigányok az általuk folytatott tevékenységeket egy meghatározott körön belül valóban kivételes ügyességgel végezték, de hosszú távon nem vehették fel a versenyt a céhes iparosokkal, s nem tudták kielégíteni azokat a minőségi követelményeket sem, amelyeket azok támasztottak. A különleges remekeket is előállítani képes, nagyobb vagyonnal és szervezeti védettséggel rendelkező céhesek szemében a cigányok nem is számítottak igazi iparosnak, de kétségtelenül rugalmasabbak voltak.

A demográfiai és a munkaerőpiaci egyensúly fenntartásában némely városban maguk a cigányok is közreműködtek. Kolozsváron már 1585-ben a helybeli cigányok üzték el az újonnan odaérkező más cigányokat.¹¹ Kassán 1686-ban a város cigányai nevében a vajdák kötelezettséget vállaltak, hogy „semmiféle más rendbeli

⁸ E források törvényhatósági szabályrendeletek. Például: Zala vármegye, 1612. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, IV. 1. b. Statutumok gyűjteménye, 627. Szepes vármegye, 1624. *Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye a XVI–XVIII. sz.-ból.* Összegejték: Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen. II/1. Monumenta Hungariae juridico-historica. Budapest: MTA Történelmi Bizottsága, 1890. 131–132. Sopron vármegye, 1638. *Corpus statutorum...* V/1. Budapest, 1896. 122. Sopron vármegye, 1658. *Corpus statutorum...* V/2. Budapest, 1897. 249–250.

⁹ Az eredeti forrásban használt névalak.

¹⁰ Komáromy András: Az erdélyországi királyi könyvekből. *Történelmi Tár*, 1911. 238–239.

¹¹ *Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye a XVI–XVIII. sz.-ból.* Összegejték: Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen. I. Monumenta Hungariae juridico-historica. Budapest: MTA Történelmi Bizottsága, 1885. 206.

„czigánt” nem fogadnak maguk közé.¹² Valamennyi „foglalkoztatási” szintéren jellemző, hogy tudatosan csak annyi cigányt tűrtek meg, amennyire az adott hely gazdálkodási keretei között szükség volt. A 17. században területi és időbeli eltérésekkel általános problémaként jelentkezett, hogy a gazdasági változások, valamint a céhes élet és a migráció új jelenségei miatt az egyensúly már nem volt tartható.

A 16. században nem szólnak céhszabályzatok cigányokról. A 17. században létrejövő szabályozási igényt a cigányok számának megszorodása és a fémműves iparágak átalakulása váltotta ki. A 17. században a specializálódással több új fémipari ágazat (kardverés, kaszaverés, kapaverés) is céhes keretekbe szerveződött, s ezek számára a céhen kívüli házaló iparosok konkurenciát jelentettek.¹³ Megpróbálták őket kiszorítani addigi pozícióikból. A lakatosok tették meg az első lépéseket, majd nyomukban a többiek is, a még fejlettebb puskaművességhez pedig sohasem tudtak közel kerülni a cigányok. Számukra hátrányosak voltak a változások, mert beszűkítették ipari tevékenységük körét, s ezzel együtt megélhetési lehetőségeiket is. Ez a folyamat is egyik összetevője lett annak a krízishelyzetnek, amely a 17. század végén őket is életmódváltási kényszerpályára terelte. E tekintetben azonban éles területi különbségek fedezhetők fel.

A kolozsvári lakatosok és sarkantyúkészítők 1620-ban megengedték, hogy a szíjgyártó mesterek megvegyék a helybeli cigányok gyártotta zablákat és csatokat, de lakatokat csak a kolozsvári lakatgyártóktól vehettek, és foldozást, ónoztatást is csak tőlük rendelhettek, a cigányoktól nem. Kolozsváron más, ugyancsak céhes iparágak ugyanebben az időben keletkezett szabályzataiban nem esik szó cigányokról (ötvösök: 1627, kovácsok: 1640), számukra tehát nem jelentettek versenytársakat.¹⁴

Marosvásárhelyen ezzel szemben a kovácsceh az I. Rákóczi György által 1642. június 20-án jóváhagyott szabályzatában három articulusban is a cigányokkal foglalkozott. A cigányoknak mint kontároknak megtiltották új termék készítését, amelyre a szöveg szerint akkor is vállalkoztak, hogyha nem értettek hozzá. Nem vasalhattak szekereket, kerekeket, tengelyeket, és nem csinálhattak patkót, kapát, ásót. Foldozást, szerszámok vasalását, ásó, kapa és szántóvas nádlását, fejszék acélozását végezheték. Ellenőrzésük érdekében megakadályozták, hogy a házak udvarában végezhesenek javításokat, csak kijelölt helyen dolgozhattak. Ezzel kiiktatták a cigányok nyújtotta szolgáltatási kínálat legfőbb éltetőjét, a mobilitást. Azokat, akik a rendelkezést nem tartották be, megfosztották a szerszámaiktól.¹⁵

Sok településen régóta cigányok végezték az aratási és őszi betakarítási időszakban a mezőgazdasági eszközök javítását. Ezt az tette lehetővé, hogy mobil technológiájuknak köszönhetően a földeken nyújtottak közvetlen, azonnali szolgáltatást, biztosítva a mezei munkák folyamatosságát. A 17. század közepétől egyre szűkebbre szorult ennek lehetősége. Az ilyen jellegű munkák elvesztésével a cigányok

¹² Kemény Lajos: Kassa város levéltárából. *Történelmi Tár*, 1892. 379.

¹³ Heckenast Gusztáv: *A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában a XIII. század közepétől a XVIII. század közepéig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991. 25.

¹⁴ Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez*. Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1888. 248–254.

¹⁵ Komáromy, 1911. 240.

elvesztették azt a megbecsülést is, amit a termelő munkához való kapcsolódás jelenthetett. Amikor a helyi munkavégzés lehetőségei mérséklődtek vagy megszűntek, a cigányoknak egyéb megélhetési módokat kellett keresniük.

A gazdasági kényszerekre adott egyik lehetséges válasz a 17. században a foglalkozásváltás volt, ekkor indult el az a folyamat, ami a szolgáltató zenélés kialakulásához vezetett, és több formaváltozás után a reformkorban teljesebben ki. A zenei pályák elfoglalásának folyamata elválaszthatatlan a reformációtól, s a korabeli erkölcsökre gyakorolt hatásától. A prédikátorok az ország romlásának egyik okát a „bujálkodó tánc” elterjedésében látták. Gyulai Mihály például 1681-ben ostromozta a magyarokat a tánc „ocsmány vétke” miatt, s úgy gondolta, hogy „valamennyi hegedű találatnáknak városunkint, falunkint, kétfelé vágván, fűzfákra kellene függeszteni, a táncot vonó hegedűsöket pedig lábuknál fogva felakasztani melléje”.¹⁶

A zenélést, főleg mások szórakoztatását a városi polgárok és a protestáns vármegyei nemesek nem tartották rendes foglalkozásnak. Marosvásárhely tanácsa 1649-ben elrendelte a vasárnap háznál vagy kocsmában zenélők kalodába zárását és hangszereik összeörését: „A penig, ki hegedül, cimbalmol, kobzol, lantol, sípol vagy háznál vagy korcsmán vasárnap, és ha rajtakapják, tőle az hegedűt elveszik és a földhöz verik, és magát is az kalickában [kaloda] teszik.”¹⁷

A protestantizmus rigorozussága kedvező volt a cigányoknak, egyszersmind azonban kényszerpályákat is jelentett. Kedvező volt, mert elfoglalhatták a szórakoztatási pozíciókat, s kényszerpálya, mert ott, ahol nem csupán méltatlannak tartották a mulatozást, hanem meg is büntették a táncolókat és a zenélőket, nem lehetett kihasználni kockázatok nélkül ezt a megélhetési lehetőséget. A protestánsok puritán szigora több dolgot is megmagyaráz. A cigány muzsikusokat sokáig elsősorban a katolikus és mohamedán közegekben kereshetjük, s valószínűleg nem véletlen, hogy a zenélés mint foglalkozás a 18. században, a katolicizmus újraéledése idején terjedt el szélesebb körben a cigányok között. A történelem paradoxona, hogy ugyanakkor ismét létrejött egy zenélést ellenző törekvés. A 18. században azok a vármegyék javasolják majd a cigányok hangszereinek összetörését, ahol a nemeség körében a protestáns felekezetek a dominánsak. Elképzeléseik a protestáns etikában gyökereztek.

CIGÁNYOK MAROSSZÉKEN

Az erdélyi cigányok történetének fontos, feltáratlan és feldolgozatlan forráscsoportját jelentik az adó- és úrbéri összeírások.¹⁸ Az Erdélyi Főkörmányszék által bevezetett új adórendszert követő 1750. évi országos adóösszeírás lokális adatait kutattam

¹⁶ Idézi Sárosi Bálint: *Cigányzene*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1971. 46–47.

¹⁷ Sárosi, 1971. 54.

¹⁸ Ezt a forráscsoportot a maroszséki etnikai megoszlás változásának szempontjából dolgozta fel Pál-Antal Sándor: *Etnikai megoszlás Maroszséken 1614–1848 között*. In: *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004. 356–366. Jömagam jelen helyen a cigányokra vonatkozó 18. századi adatok részletesebb elemzésére törekszem.

Marosvásárhelyen, valamint a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárából kölcsönzött mikrofilmekben.¹⁹ Az adóösszeírásokról fontos elmondanunk, hogy a cigányokra vonatkozóan az első lépésben készült adóalap-összeírási ívek használhatók.²⁰ A járási, megyei összesítések, valamint az adókimutatási összeírások csak részlegesen. A cigányok nagy része ebben az időben ugyanis nem volt adóképes, ezt a kategóriát csak az első lépésben írták össze, a további iratokban már nem szerepelnek. Marosszékéből az 1750-es adóösszeírás helyi iratai sajnos nincsenek meg minden helységről (38 helységben 132 cigány család adatait tártam fel Marosvásárhelyen). A továbbiakban a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található példányból feltárt adatokat használok.²¹

Az 1750-es, általam átnézett marosszéki adóösszeírásokban 63 helységben találtam cigányokat, 247 családot. A cigányok külön kategóriába tartoztak, az egytelkes nemesek, libertinusok, jobbágyok, zsellérek és a szökött jobbágyok mellett. Utóbbiak nem cigányok. Ha a cigányok közül szökött el valaki, azt külön feltüntették, de erre csak elvétve van példa, amiből az következik, hogy nem régóta éltek itt, és talán ekkor zajlott letelepítésük folyamata.

Tíznel több cigány családfőt írtak össze Marosszentgyörgyön (19 fő), Gálfalván (16 fő), Kálon (14 fő), Mezőbándon (11 fő), Názánfalván (11 fő).²² A cigányok kovácsok, vargák, zenészek és tapasztók. Jó néhányuknál nem jegyezték be opificiumot, vagyis nem értettek semmilyen mesterséghez, ők voltak a legszegényebbek. Marosszentgyörgyön egyik családfő sem értett mesterséghez. Gálfalván a 16 családból 1 volt, ahol a családfő, Josephus Petricze mestersége tornarius. Ez bizonyosan esztergályos, nem kizárt, hogy ebben az esetben az orsócsinálást jelenti. Más Petricze nevű cigányok a már említett mesterségeket gyakorolták, a családnevek és a foglalkozások nem társultak olyan jellegzetesen, mint ahogy ma ismerjük. Ernyén írták össze *Kalányos Czigany Jantsit*. Az akkor 40 éves férfi az egyedüli cigány ebben a faluban. Commorálisnak mondják Ernyén, azaz ott tartózkodott, de nem volt még állandó lakos. Két kicsi fia közül a 6 éves Janko „nyomorék” volt. Minden előzetes elgondolásunk ellenére Kalányos János mestersége kovács volt, famunkával az összeírás idején nem foglalkozott, vagy már véglegesen más foglalkozásra váltott. A gáborcigányok, ennek a térségnek ma ismert jellegzetes csoportja, még nem alakult ki. Azokat a rézműves, üstös cigányokat, akiknek utódaiból később a gáborok csoportja létrejött, ebben az időben Erdély más részein találjuk, például Háromszéken.

¹⁹ Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Igazgatósága (Marosvásárhely), Fond 23. Inventar 129. Marosszék, Adóösszeírások (Scaunul Mures, Conscriptiile fiscale); Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, F 50, Gubernium Transylvanicum, Országos adóösszeírás. Mikrofilmen a 26469-26515, 47368-47377. számú tekerceken, a mutatók a 25726-25727. számú tekerceken.

²⁰ Pál-Antal Sándor: Népeségi viszonyok a Székelyföldön a 18. század elején. *Erdélyi Múzeum* LXXIV. kötet, 2012, 2. füzet, 3.

²¹ Az összeírás részletes ismertetését I. Trócsányi Zsolt: Erdélyi összeírások. In: Kovacsics József (szerk.): *A történelmi statisztika forrásai*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, Országos Levéltár, 1957. 273-308.

²² A cigányok családneve: Demeter, Szava, Kuci, Palya, Miklós, Bodi, Farkas, Csikaly, Péter, Huszár, Varga, Zágóri, Petricze, Miczi, Czigány, Petrás, Búza, Hiriza, Burján, Dodo, Pista, Mózes, Pupe, Grito, Forgács, Urszán, Kristóf, Nyisztor, Daduczi, Hanczi, Kalusi, Botha, Jónás, Purszár, Petzér, Fazakas, Lovász, Fülep, Kurka, Bogdány.

Összességében a marossszéki adatok alapján azt mondhatjuk, hogy a 18. század közepén Erdélynek ebben a részében nem találunk jól körülhatárolható, egyértelmű foglalkozási kategóriákkal társítható cigány etnikai csoportokat és alcsoportokat. A foglalkozások alapján vannak olyan cigányok, akik beleilleszthetők ugyan valamelyik mai kategóriába, de szabályos, elhatárolódó csoporttagolódást nem lehet kimutatni. Inkább egy, a vezetéknevek alapján román és magyar jellegű, rendkívül szegény, rossz körülmények között élő, sajátosan alsóosztály-helyzetű, illetve az osztály alatti és alsóosztály közötti cigányságról van szó.

Abból az időszakból, amikor Erdély Magyarországtól elválasztva, külön politikai szervezettel és országgyűléssel tartozott a Habsburg Birodalomhoz, jelenleg egyetlen olyan összeírást ismerünk, amelyik kifejezetten azért történt, hogy a Gubernium alá tartozó cigány népességet megszámlálják.²³ A Főkormányzóság 1781. január 18-án rendelte el az összeírást, célja a Bécsből, az erdélyi kancelláriától is inspirált szisztematikus letelepítési politika előkészítése volt. Ez a conscriptio még nem került a történeti demográfiai kutatások, illetőleg a cigányok múltjáról író szerzők látókörébe. Feldolgozása különösen fontos az erdélyi cigány közösségek múltjának, a demográfiai folyamatoknak és a tagolódásnak a megismerésében.

A Gubernium tudni akarta a cigányok számát, és tájékozódni akart, hogy beletartoznak-e a társadalmi hierarchiába, ellenőrizhetők és adóztathatók-e. A fiskális cigányokat nem kellett összeírni, róluk rendelkezésre álltak a Fiscusnál a külön kimutatások.²⁴ A guberniumi összeírást a székely és szász székelyek, a vármegyék és a városok külön-külön hajtották végre. A helyi hatóságok által felküldött összeírási íveket a Guberniumnál összesítették, címe: *Tabella Indicans Numerum et Statum Zingarorum*. Megadják helységenként a családfők számát, majd azt, hogy a családok közül mennyi a letelepült, a vándorló, a jobbágy és a zsellér. Egy külön tabella a taxás helyek adatait tartalmazza ugyanúgy.

Három évtized alatt, 1750 és 1781 között Marossszék cigány népessége sokszorosára növekedett. Az 1781-es guberniumi cigányösszeírás recapitulatioja szerint 848 cigány család élt itt, a lélekszám 2387. A lélekszám valószínűleg pontatlan. Ennek oka, hogy a feleségeket és a további nő családtagokat következetlenül írták össze, több helyen is kimaradtak az összeírásból.²⁵ A reális lélekszám 3500-4000 fő közé tehető. Az összeírók 109 helységben találtak cigányokat, 16 helységben viszont nem. Húsznál több családfőt számláltak Marossszentgyörgyön (53 fő), Kálon (32 fő), Koronkán (23 fő), Nyárádgálfalván (33 fő), Mezőbándon (46 fő), Erdősszentgyörgyön (21 fő), Gyakután²⁶ (28 fő), Szentháromságon (24 fő) és Vaján (21 fő).²⁷

²³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, F 46. Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Gubernium Transylvanicum (In Politicis). Nro. 1781/2561, 1781/4868.

²⁴ A fiskális összeírások kiadva: Zsupos, 1996.

²⁵ Az összeírást közigazgatási egységenként hajtották végre. A járáások tisztviselői nem azonos módon jártak el az adatfelvételnél.

²⁶ Az összeírásban szereplő névforma, Gyalakutáról van szó. Ma Gyulakuta, Romániában, Maros megyében.

²⁷ A cigányok ekkori családnévei: Ádám, Ambrus, Andor, Antal, Árva, Balha, Balog, Bartha, Bartsai, Bastya, Begovoj, Benga, Benyó, Berbáts, Berkes, Bitzi, Bodi, Bogányi, Bogdány, Boto, Bunda, Bundi, Burján, Buzi, Czanka, Czápo, Czifra, Czigány, Czikai, Czintzi, Cziriák, Czutzuri, Csákány, Csánási,

1781-ben a cigány családokról külön kimutatták, hogy jogállás szerint jobbágyok vagy zsellérek-e, életmód szerint pedig letelepültek-e vagy vándorlók. A jogállást és az életmódot nem kapcsolták össze, ezt a kutatónak kell megtennie. A 848 család közül 645 számított letelepültnek, 203 vándorlónak. 802 családfő volt jobbágy, 46 pedig zsellér. Vagyis a cigány jobbágyok jelentős része nem számított letelepültnek, a jobbágy jogállásnak nem volt kizárólagos kritériuma a letelepültség. 1750 óta felerősödött a cigányok Erdélyből Magyarországra történő áthúzódása, ugyanakkor Erdélyen belül, így Marosszéken is növekedés és határozott letelepedési folyamat látszik, ennek forrása pedig a cigányoknak a román fejedelemségek-ből történt beköltözése volt.

A foglalkozási megoszlást tekintve három évtized távlatában differenciálódást tapasztalunk. 42 mesterség és megélhetési mód, illetve azok variációi és kombinációi fordulnak elő. A családfők többsége dominánsan a kovács (246 fő), a varga vagy valamely más lábbelikészítő (197 fő) és a muzsikus (128 fő) mesterségből élt. Ez a három tevékenység adta a családfők majdnem 70%-ának a megélhetését. A családfők 15%-a nem rendelkezett semmilyen mesterséggel, vagy koldulni kényszerült. A további 15% körében nagyobb gyakorisággal fordul elő a napszámos, aranyász, kanalas, tímár. Egy-két ember volt csupán üstös, sintér, szolga, rostás, lakatos, téglás, szűcs, lovasz, lóherélő, révész, bába, tapasztó, mészégető.

Ezúttal is találunk olyan cigányokat, akiknél a vezetéknévük és a megélhetési módjuk közötti viszony alapján foglalkozásváltás látszik. Mai ismereteink szerint Backamadarason például a neve alapján beásnak számító Nyerges György foltozó varga volt, Karácsonyfalván Kalányos József és Kalányos György muzsikusok, Mezőbándon Kalányos Miklós bocskorcsináló.²⁸ Azonkívül, hogy a kanalasok esetleg olyan románok és magyarok, akiknek az etnicitása konstruálódott, az a megfontolás is felvetődik, hogy némely kanalas cigányok egyéni, illetve családi úton felhagytak Erdélyben a kanálcsinálással, és más megélhetést választottak. A családfők egy része név és foglalkozás alapján besorolható a mai csoportkategóriák valamelyikébe, de

---

Csenusin, Csépany, Csereti, Cserketz, Csicsalo, Csiki, Csilla, Csuri, Csurkuja, Dado, Dadutzi, Dagi, Dandatz, Darótz, Dauda, Dávid, Dellei, Demeter, Dési, Didi, Dilimanko, Dina, Doboz, Dodu, Dragi, Dutzi, Farkas, Faur, Fazaki, Fejér, Filep, Flora, Florika, Fodor, Forgás, Gabor, Gané, Gangali, Ganzul, Gáspár, Gátso, Görbe, Görény, Grantso, Grito, Groza, Guja, Gunyi, Gyerasz, Gyermán, Gyömber, Gyurka, Hajdu, Hajduk, Hampuj, Handa, Hanzi, Hegedűs, Herki, Hojla, Hoka, Hora, Horváth, Hurkus, Ibrahányi, Ingola, Istok, Iszlátyi, Janusko, Jónás, Kalányos, Kalasi, Kali, Kalo, Kalusi, Kalutzi, Kárász, Karátson, Kardos, Kinka, Kiso, Kobé, Konka, Kopasz, Kopta, Korbó, Koré, Kováts, Kozák, Kuku, Kunka, Kurke, Kuskó, Kutas, Labantz, Lakatos, Lampo, Lapadát, Latzi, Lázár, Lele, Lili, Lovász, Lőrinc, Lörke, Lukáts, Lukátsi, Lunka, Lupuj, Magyar, Majlád(t), Mako, Mandi, Marka, Márko, Markos, Márkus, Miklós, Miron, Mitzi, Moldován, Moldván, Mone, Motusa, Muntya, Murka, Murke, Murza, Muszka, Muzar, Muzur, Nemes, Novak, Nyerges, Nyigor, Nyikula, Nyisztor, Nyitzuly, Opra, Orbán, Ötves, Pali, Palko, Pantzi, Pati, Peretzi, Petrás, Petrinu, Petritze, Petru, Petzér, Pimpo, Pirgo, Pitz, Ponta, Pontzi, Potzo, Préda, Priboj, Prioda, Prodán, Prudány, Puja, Puji, Pula, Puntzár, Pupa, Putzi, Raduly, Rátzo, Rátzuj, Rézmives, Rostás, Rusa, Rusz(i), Sályi, Samu, Sándri, Satri, Sovai, Süket, Szabó, Szajko, Szegedi, Szilágyi, Szorotsán, Sztojka, Tamás, Tanti, Tapasztó, Tatsi, Tivadar, Tódor, Torgyo, Trimba, Truli, Tuti, Ugonga, Urets, Váradi, Varga, Vass, Vaszili, Vizi, Zágóri, Zaharu, Zaza, Zlatyi, Zsiga.

²⁸ Kalányos Miklósnál az opificium rovatba azt jegyezték be, hogy calcearius. A latin szó sarukészítőt jelent, Erdélyben valószínű, hogy bocskorkészítőt érthetünk rajta.

következetes, szabályos csoporttagolódásról ugyanúgy nem beszélhetünk, mint 1750-ben.

Külön figyelmet érdemel az a bejegyzés, amit az összeíró Vadasdnál tett: „Nota bene. A Vadasdi határban találtatott nyoltz bokor kalános Czigány, kik is most Télben itt vagynak de Tavasszal aranyászni mennek, kik is ezek”, majd következik a nyolc, opificiuma szerint auri gaesitur (aranykereső) cigány. Valamennyit vándorlónak és görögkeleti vallásúnak mondják, és mindnyájan jobbágyok voltak.²⁹ A bejegyzésből nyilvánvaló, hogyha nem is beszélhetünk egy az egyben aranymosó-rudár/beás azonosságról és kontinuitásról, a faeszközök készítése és az aranymosás között mindenképpen van kapcsolat, és nem zárhatjuk ki azt sem, hogy nem az ide sorolható valamennyi cigány esetében, de egy-egy közösségükben fontos szerepe lehetett idővel az aranymosási lehetőségek megszűnésének, az ebből adódó megélhetési nehézségeknek, ami foglalkozás- és életmódváltást indukált.

A családnevek és a vallás alapján a marosszéki cigány népesség egy része határozottan környezetének magyarságához hasonlít, illetve vele azonos, más része pedig jellegzetesen román karakterű. Ha forrásunk nem nevezné cigánynak ezeket az embereket, azt gondolhatnánk, hogy az összeírásban magyarok és románok szerepelnek vegyesen. A családfők 83%-a oszlott meg a református és a római katolikus felekezet között, majd nem egyforma arányban. További 17%-uk pedig görögkatolikus, ortodox és unitárius. A görögkatolikusok és az ortodoxok viselnek elsősorban román nevet.

Az 1781-es összeírásból feltárható állapotot az evolucionista szemlélet alapján asszimiláció következményének tarthatnánk.³⁰ Azt gondolhatnánk, hogy a „magyaros” karakterű cigány népesség élt régebb óta ezen a területen, és magyar környezetéhez hasonult. A „romános” jellegű népesség pedig még rövid ideje volt itt, korábbi tartózkodási helyének asszimilációs hatásai határozták meg a kultúráját. A strukturalista logika szerint nem kerülhető meg annak felvetése, hogy a cigány népességnek legalább egy részét elsődlegesen nem a kulturális jellegzetességei, hanem a társadalmi helyzete tette cigánnyá. Elfogadva azt, hogy „a cigány” dominánsan társadalmi kategóriának számított, akkor románokból és magyarokból társadalmi lesüllyedés révén lettek „cigányok”.³¹

Jelenleg nem rendelkezünk elegendő kutatási eredménnyel ahhoz, hogy ezt a dilemmát ekkora minta alapján eldönthessük. Annak lehetőségével azonban mindenképpen számolnunk kell, hogy Erdélyben, ahol a 17. század óta állandósuló foglalkozásváltási kényszerekre nem találtak helyi megoldásokat, a cigánynak számító népesség a 18. századtól jellegzetessé váló „cigányvárosok” szegénykultúrában élő népességét gyarapította. Különösen akkor következett ez be, ha a társadalom strukturális változásai és a migrációs hatások egymást erősítve találkoztak. Ennek pontosan dokumentálható eseteivel a 19–20. században találkozunk, de a jelenség ismétlődése a 17. század óta valószínűsíthető.

²⁹ Nevük: Kalános János, Boji György, Litza Puja, Litza Lupuj, Pulpa Nyikula, Bujdosó Faur, Waszili György, Kalános Jankó.

³⁰ Vö. Ladányi János–Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2004. 163.

³¹ Vö. Nagy, 2015. 115–116.

Az adózó cigány családok számának és a társadalmi kategóriákhoz mért arányának változása követhető részlegesen az erdélyi adólapjstromokból.³²

Az 1808. évi adóösszeírásban 11 887 adózó cigány családot mutattak ki Erdélyben. A 21 társadalmi kategóriába sorolt 343 848 összes adózó családnak ez 3,4%-a.³³ Valószínűsíthető, hogy ez nem a cigány népesség egésze. Csak az adózókat írták össze, továbbá az egyes kategóriák között átfedések lehetnek, ez azonban nem számszerűsíthető, miként az összeírásból kimaradtak sem (a kincstár joghatósága alá tartozó fiskális cigányokat bizonyosan nem vették be az adóösszeírásokba). Például külön kategóriában szerepelnek a kóborlók és az aranyásók, és nem világos, hogy közöttük vannak-e cigányok is. A „cigány” mint társadalmi és mint etnikai kategória összemósódott, s ez jellemző tágabb értelemben is az adólapjstromokra.³⁴ Itt nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az összeírás nem népességfelvétel céljából készült, és nem is az etnikai arányok felmérésére, hanem az adózó csoportok kimutatására.

Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a cigányok besorolhatósága csak utólag tűnik egyszerűnek, valójában a kortársak számára gondot okozott. Ezt mutatja, hogy a népszámlálási munkálatok során a Főhadiparancsnokság 1785. február 28-án kelt átiratában tanácsokat adott, miként írják össze a cigányokat. Abba a rovatba kellett őket beírni, ahova társadalmi minősítésük szerint mint parasztok, aranymosók stb. tartoztak, a megjegyzés rovatba kellett bejegyezni, hogy cigány.³⁵ Ez azonban nem vált egységes gyakorlattá. Egyrészt összeírták a cigányokat külön is, ahol a cigány minősítés volt az elsődleges. Másrészt, az adózó népességet kimutató adóösszeírásokban a fentebbi két szempont sokszor átfedésbe került, és egyazon felmérésen belül sem volt egységes a besorolás kritériuma.

Erdélyben a cigányokat általában két kategóriára osztották: a megtelepedettekre és a sátorosokra.³⁶ A hétköznapi életben azonban a változatosság, a többféleség, a társadalmi csoportok különleges aránya érvényesült a cigányok között is, miként Erdély társadalmában általában.³⁷ Az 1841–1843. évi erdélyi országgyűlésen a cigányok helyzetének rendezésére kidolgozott tervezetben jogállás, foglalkozás és életforma szerint a cigányok nyolc kategóriáját mutatták ki.³⁸ Ugyanebben a tervezetben elmondják

³² Erdélyen a belső erdélyi megyék, a partiumi megyék, a székely és a szász székek, valamint a taxás helyek értendők. A tágabb értelemben vett Erdély nyugati közigazgatási egységeire (Máramaros, Szatmár, Bihar, Arad vármegyék és a Bánság) az adatok nem terjednek ki. Vö. Csetri Elek – Imreh István: *Erdély változó társadalmá 1767–1821*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1980. 9–10.

³³ Csetri – Imreh, 1980. 97.

³⁴ A társadalmi kategóriák: egytelkes nemes, szabad székely, taxalista, libertinus, szabad román, jobbágy, zsellér, sóvágó, bányász, örmény, aranymosó, kóborló, cigány, zsidó.

³⁵ Miskolczi Ambrus – Varga E. Árpád: *Jozefinizmus Tündérorszámban*. Budapest: Tarsoly Kiadó, 2013. 86–87.

³⁶ Kóváry László: *Erdélyország statistikája*. Első kötet. Kolozsvár: Tiltsch János, 1847. 193.

³⁷ Vö. Csetri – Imreh, 1980. 9–10.

³⁸ E kategóriák: 1./ Letelepített, a falvakban és a városokban mesteremberként élő, „rendes életmódot” folytató cigányok. 2./ Csekély számban ugyancsak letelepedett, úrbéres telekkel rendelkező, földművelésből élő cigány jobbágyok. 3./ Állandó lakással nem rendelkező, ám konvenciók cselédként „határozott életmódot” folytató cigányok. 4./ A kincstár védelme alatt álló aranyász (aranyásó) cigányok, akik a folyók partjain mosott aranyt „egy részit Taxa megváltás fejében, más részit határozott áron kötelesek a kincstárnak beadni”. 5./ Sátoros taxás fiskális cigányok. Ők is a kamara joghatósága alá tartoztak, leginkább fémműves tevékenységekből éltek, rendkívül nehéz

továbbá, hogy birtokosok és tisztviselők sátoros cigányokat befogadnak és oltalom alá vesznek csekély taxa ellenében, és ez a hétköznapokban olyan további besorolásokat alakít ki, mint a főispáni, főbírói, viceispáni cigányok kategóriái.³⁹

Az 1791-es adóösszeírásban Erdélyben 302 433 adózó családot mutattak ki. Ebből 11 353 volt cigány, ez 3,7%. A székely székek⁴⁰ adózó népessége 31 171, cigány 1554. A székelyföldi adózó családok 4,9%-a volt cigány.⁴¹ Marosszéken az adózó családok száma 9879, ebből 564 a cigány,⁴² itt az arányuk 5,7%.

A székely székek adózó cigány családjainak száma 1808-ban 1714. A 36 975 összes székelyföldi adózó család 4,6%-a. Marosszéken 10 994 adózó családot írtak össze, ebből 571 adózó cigány család, 5,1%. A székely székek közül Marosszéken volt a legnagyobb a cigányok száma, az arányokat tekintve azonban Háromszéken és Aranyosszéken a cigányok nagyobb hányadát tették ki az adózó népességnek (6,8 és 5,9%). A maroszeiki cigányok a székelyföldi cigányságnak a 33,3%-át tették ki, Székelyföld adózó cigány népességének nagyobb része itt élt.⁴³

Az 1821-es adólajstromból a cigányok száma és aránya nem állapítható meg Erdély egészének viszonylatában, Székelyföldre azonban kiszámítható. Ebben az évben a székelyföldi adózó családok száma 38 102 volt. Ebből adózó cigány család 1416, ez 3,7%. Marosszéken az adózó cigány családok száma 454, a 11 254 összes adózó család 4%-a. Háromszéken a cigányok aránya az adózó népességben 6,1%, Aranyosszéken 6,4%. A Marosszéken élő cigány családok az összes székelyföldi adózó cigány családnak 32%-a, Háromszéken 35,3%.⁴⁴

A székely székek és köztük Maroszeik adózó cigány családjai számának alakulását mutatja az 1. táblázat, amit a Csetri Elek és Imreh István által közölt adatokból állítottam össze.⁴⁵

1. táblázat. A székely székek adózó cigány családjainak száma 1791–1821

	<i>Udvarhely</i>	<i>Maros</i>	<i>Háromszék</i>	<i>Csik</i>	<i>Aranyos</i>	<i>Összesen</i>
1791	322	564	389	96	183	1554
1808	414	571	467	85	177	1714
1821	198	454	501	63	200	1416

körülmények között. 6./ Ideiglenesen megtelepedett cigányok. Sem úrbéres telkük, sem más földjük nincs, a földesurak által építtetett kunyhókban laknak. 7./ Az előzőekhez hasonlóan a földesurak oltalma alatt állók, alkalmi és idenyjellegű szolgálatokra (sáncásásnál, házépítésekénél, aratásnál) elszegődők, ám ők „lakukat szüntelen változtatják”. 8./ Sátoros cigányok, „kik a földműveléstől s általában a munkától iszonyodva nem csak vándor, hanem örökös kóbor életet folytatnak”.

³⁹ A *Czigányok megtelepítése* c. tervezetet közzétette Herrmann Antal: A cigányok megtelepítéséről. *Ethnographia* IV. 1893. 94–107.

⁴⁰ A Székelyföld területi tagolásánál Csetri – Imre, 1980 eljárását követem.

⁴¹ Csetri – Imreh, 1980. 81.

⁴² Csetri – Imreh, 1980. 85.

⁴³ Csetri – Imreh, 1980. 101.

⁴⁴ Csetri – Imreh, 1980. 119.

⁴⁵ Csetri – Imreh, 1980. A 8., 26. és 46. számú táblázatokról kiemelt adatok.

Székelyföld összességében az adózó cigány családok számának csökkenése figyelhető meg. Udvarhelyszéken volt a legerősebb csökkenés, és jelentősnek mondható Marosszéken is. A Havasalföldhöz legközelebb fekvő Háromszéken ugyanakkor növekedés jellemző, ami a beilleszkedéssel társult, egyébként nem az adózó cigány családok száma növekedne. A Székelyföld egészére és Marosszékre jellemző csökkenési tendencia korábban kezdődött. Ha a 19. század elejéről ismert adatokat az 1781-es összeíráshoz viszonyítjuk, ez rajzolódik ki. A vándorlási kimutatások, valamint a születési és halálozási arányok ismeretének hiányában a változás nem magyarázható differenciáltan. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy a 18. századi tendencia Székelyföldön, illetve Marosszéken az 1780-as évektől megfordult, és területi eltérések jöttek létre. Miskolczy Ambrus idézi 1788-ból a népszámlálás revíziójáról készült jelentést, amely az általános népességszűkülés okait keresve a cigányokról is tanulságos észrevételt tesz: „A szükség sok családot arra kényszerített, hogy kenyeret és munkát keressen részben Magyarországon és a Bánságban, részben a török fejedelemségekben: Moldvában és Havaselyén, viszont jó években visszatérnek. Más lakosok pedig éppen ebből az okból az összeírás idején távol voltak, közülük a legtöbben jó időben visszatérnek. ... Végül ez a csökkenés még részben azzal is magyarázható, hogy az újparasztok [cigányok] a felsőbb parancsok ellenére nem akartak megtelepedni, hanem tovább mentek.”⁴⁶

A 18. század utolsó harmadától nagyobb arányú lett az időszaki munkavégzésre eltávozók száma. Az elvándorlás egyik legfontosabb oka az azonos megélhetési módot, azonos tevékenységeket folytató cigányok relatív túlnépesedése volt, egyéb tényezőkkel együtt ez váltotta ki az „élelemkereső” vándorlást. Minden hézagosság ellenére meg merem kockáztatni, hogy Marosszéken az adózó cigány családok számának csökkenésében az elvándorlás volt a legfontosabb tényező.

CIGÁNYOK MAROSVÁSÁRHELYEN

A város cigányságának változása jelenlegi ismereteink alapján hézagosan követhető, nem látunk tisztán folyamatokat és összefüggéseket. A 18. század derekán a rendi társadalomba beletartozó, letelepült cigány közösség sejlik fel a forrásainkból. Erre enged következtetni az itteni németek II. József társuralkodóhoz intézett kérelmének megjegyzése is: kéri Józsefet, segítsen nekik a városban való megtelepedésben, „részint külső országi mesteremberek vagyunk, és itten megtelepedtünk, de annyi tulajdonunk nincsen, mint a cigányoknak, akik jobbágyok és falukról ide költöztek.”⁴⁷

Pál-Antal Sándor, Marosvásárhely történetének monográfusa említi meg, hogy 1786-ban 10 görög kereskedő élt a városban és ugyanannyi cigány.⁴⁸ A cigányok lélekszámára és tagolódására vonatkozó adatokat az 1781-es guberniumi cigányösszeírásból pontosíthatjuk. Akkor providusként (férfi családfő) vettek számba 27 főt, a hozzájuk tartozó férfi családtagok száma 22 fő, a nő családtagoké pedig 39 fő volt. Ebben a kategóriában összesen 88 lélek. A 27 férfi családfő több mint fele minősült

⁴⁶ Miskolczy – Varga, 2013. 105.

⁴⁷ Pál-Antal, 2009. 130.

⁴⁸ Uo.

vándorlónak (vagus 14 fő). Szabad menetelű (*libere conditiones*) volt közülük 5 fő, jobbágy 17 fő, 5 főnél nincs bejegyzés. A vándorlás nem jelentett társadalmon kívüliséget, és nem jelentett feltétlenül kéregető életmódot sem. Ezt mutatja, hogy a vándorlók is a jobbágy kategóriába tartoztak.

Külön írtak össze 1781-ben 5 özvegyasszonyt (*viduae zingaricae*), ezekben a családokban 12 fő számolható. További külön kategóriába vették a *familai carnificest*, vagyis a hóhérok családját (5 család 13 fő).

A cigányok száma 1781-ben mindösszesen 37 család, 117 fő. Az első népszámlálás idején az ekkorra Erdély negyedik legnépesebb városává fejlődött Marosvásárhely tényleges népessége 5934 fő volt,⁴⁹ ehhez viszonyítva a cigányok aránya 1,97%.

A 27 *providus*ból 18 kovács volt, 6 zenész, 2 varga, 1 pedig *nullum opificium* (nincs semmilyen mestersége). Az özvegyasszonyok főként kéregetésből és alkalmi munkákból tartották el a családjukat. Az összes családfőt alapul véve a 37-ből 23 volt római katolikus és 12 református, 2 esetben azt jegyezték be, hogy „*ref. ille cath.*”, valószínűleg nem volt egyértelmű a felekezeti hovatartozás ennél a 2 családnál. A vallás, valamint a magyar és román családnevek alapján is azt mondhatjuk, hogy a cigányok megoszlása ebben a tekintetben a város nemzetiségi megoszlásának fő tendenciáját tükrözi. Marosvásárhely akkori lakosságának megközelítőleg 90%-a magyar volt, a más nemzetiségűek pedig zömmel románok.⁵⁰

A következő évtizedekben a város cigány népessége folyamatosan nőtt, a Marosszékre jellemző tendenciával ellentétesen. A városi iratok alapján 1810-ben 36 cigány család, 1835-ben 59, 1842-ben 74 család élt a városban. Arányuk 3-4%-ra tehető. Foglalkozásaik kovács, muzsikus, téglavető, egy részük pedig nincstelen. A foglalkozási megoszlás 1810-ben: 12 kovács, 8 muzsikus, 5 téglavető, 1 cserépkészítő, 5 „egyéb keze munkája”, 1 szegődött, 3 „nyomorú”. A város egy szerényen javadalmazott, a városi alkalmazottak közé tartozó vajdát bízott meg a cigányok felügyeletével.⁵¹

Az 1835-ös összeírásban szereplő 22 muzsikusról tudjuk, hogy a Szentgyörgy utcai fertályban laktak. Itt lokális közösséget alkottak, de kifejezetten cigánytelepről nem beszélhetünk, tehetős csizmadiák, asztalosok, mészárosok, kőművesek is éltek ebben a fertályban. Pál-Antal Sándor szerint „nehezen kezelhető és a városi társadalmi életbe beilleszkedni alig tudó” volt a cigány népesség, konkrét példákat azonban nem említ.⁵² A társadalmi beilleszkedettséget, a konfliktusokat a továbbiakban a hétköznapi élet forrásainak (peres iratok, vagyoneletrák) feltárásával szükséges kutatni, miként a kulturális sajátosságokat is, mert például a cigányok nyelvismeretéről jelenleg nincsenek adataink.

⁴⁹ Dányi Dezső – Dávid Zoltán: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest: Statisztikai Kiadó Vállalat, 1960. 368.

⁵⁰ Pál-Antal, 2009. 129.

⁵¹ Pál-Antal, 2009. 221.

⁵² Pál-Antal, 2009. 221.

Marosszékhez hasonlóan Marosvásárhely adózó cigány családjainak száma is követhető az adóösszeírásokból, és összevethető a többi taxás hely adataival.⁵³ A taxás helyeken 1791-ben 451 adózó cigány család élt.⁵⁴ A 9830 összes adózó család 4,5%-a volt cigány. Marosvásárhelyen 36 család, ennél több csak Kolozsváron (74 család) és Gyulafehérváron (54 család). A Marosvásárhelyen számolt 1164 adózó családnak 3%-a volt cigány.⁵⁵

A taxás helyek adózó családjainak száma 1808-ban 7635, ebből 284 cigány, ami 3,7%. Az 1791-es adatokkal ellentétben azonban ez csak öt város (Kolozsvár, Marosvásárhely, Gyulafehérvár, Erzsébetváros, Szamosújvár) adatait tartalmazza, más városok adózó családjai nincsenek benne. Marosvásárhelyen 34 adózó cigány családot számláltak, az 1222 adózó családnak ezúttal 2,7%-a cigány.⁵⁶ Összevetve a fentebbi, 1810-es adattal, azt mondhatjuk, hogy a város cigányságából csak egy-két család nem volt adóképes.

Egy évtized múltán, 1821-ben az öt város adózó családjainak száma 7336, ebből 292 cigány, ami 3,9%. Marosvásárhelyen az adózó cigány családok száma 69, az 1511 adózó család 4,5 %-a.⁵⁷

A 2. táblázat a taxás helyek adózó cigány családjainak számát mutatja, ezúttal is Csetri Elek és Imreh István munkája alapján.⁵⁸

2. sz. táblázat. A taxás helyek adózó cigány családjainak száma 1791–1821

Év	Kolozsvár	Maros- vásárhely	Gyula- fehérvár	Erzsébet- város	Szamos- újvár	Más városok taxalistái	Összesen
1791	74	36	54	81	43	163	451
1808	–	34	60	112	78		284
1821	55	69	41	66	61		292

A rendelkezésünkre álló adatok alapján az állapítható meg, hogy a 18. század végétől néhány évtizedig az adózó cigány családok számának növekedése jellemző. A 19. század elején ez a tendencia megfordul. Marosvásárhelyen ellentétes folyamat zajlott le. 1781-től 1808/1810-ig stagnálást láthatunk, majd egyedül itt növekedést. Lokális kutatások hiányában meglehetősen nehéz megmondani, hogy mivel magyarázhatók ezek a tendenciák. Sonkoly Gábor Kolozsvárra vonatkozó kutatása alapján azt feltételezem, hogy a cigányok számának változása is összefüggésbe hozható a városhierarchia átrendeződésével, a városi élet változásaival, valamint azzal a folyamattal, amelyben a legnagyobb erdélyi városok fokozatosan zárt városból nyitott

⁵³ A taxás hely adóátalányt fizető városok speciális kategóriája Erdélyben. Kialakulásáról I. Borosy András: Az erdélyi fejedelmek fennhatósága alá tartozó mezővárosok. In: Gazdag István (szerk.): *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XIX.* Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen, 1992. 59–73.

⁵⁴ Kolozsvár, Marosvásárhely, Gyulafehérvár, Erzsébetváros, Szamosújvár és más városok taxalistái.

⁵⁵ Csetri – Imreh, 1980. 88.

⁵⁶ Csetri – Imreh, 1980. 104.

⁵⁷ Csetri – Imreh, 1980. 122.

⁵⁸ Csetri – Imreh, 1980. A 10., 28. és 48. sz. táblázatokból kiemelt adatok.

várossá válnak.⁵⁹ Marosvásárhely mint a térség vonzéspontja és elsődleges piacközpontja a cigány népességet is vonzotta. Valószínűsítem, hogy a marosszéki falvak cigány népességének csökkenése nemcsak távolabbi helyekre történt elvándorlással és időszaki munkavégzéssel magyarázható, hanem a városba költözéssel is, azaz egy részük behúzódott Marosvásárhelyre.

ÖSSZEFOGLALÁS

Írásomban metszeteket vázoltam fel Marosvásárhely és Marosszék cigány népességének múltjából. Vázlatos vizsgálódásom tanulsága, hogy minél nagyobb mértékben szükséges lenne az erdélyi cigányokra vonatkozó források feltárása. A forráskritikai elemzés vezethet tovább annak mérlegelésében is, hogy milyen mértékben tekinthetjük egy térség cigányságát kulturális csoportnak és/vagy marginális csoportnak. Az alapos forrásfeltárás után lesz pontosabban elemezhető az is, hogy beszélhetünk-e a cigány népesség esetében specifikus társadalmi magatartásról, a környezethez való viszony valamely különleges tényezőiről. Jelenlegi ismereteink alapján leginkább a megélhetési módok és a foglalkozási szerkezet szerint tekinthetjük a cigányokat sajátos csoportnak.

A regionális és lokális vizsgálódás tanulsága a cigányok múltjának kutatásában is az, hogy miközben meg kell találnunk adataink értelmezéséhez a tágabb kontextust, területi változatosságot, sajátos területi mintákat és eltéréseket, hasonlóságokat találunk. Ahogy Erdélyre általában, a cigányok múltjára is jellemző, hogy a kisebb területi egységek embercsoportjai is sajátos viszonyokat, sajátos kapcsolatokat mutatnak.⁶⁰ A szélesebb kontextus az erdélyi cigányokat vagy az erdélyi adózókat jelenti, de amit Marosszéken tapasztalunk, az nem általánosítható erdélyinek, amit pedig Marosvásárhelyen tapasztalunk, az nem általánosítható városi átlagnak. Erdély részei és azok további földrajzi-területi egységei a cigányok esetében is egyediséget hordoznak.

---

⁵⁹ Sonkoly Gábor: „...édes Hazánknak ezen első Magyar fővárosa...” Az átmenet problémái: Kolozsvár 1790–1848 között. In: Pál Judit – Fleisz János (szerk.): *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Csíkszereda: Pro-Print Kiadó, 2001. 119–145.

⁶⁰ Vö. Csetri – Imreh, 1980. 9–10.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, F 50, Gubernium Transylvanicum, Országos adóösszeírás.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, F 46. Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Gubernium Transylvanicum (In Politicis).
- Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Igazgatósága (Marosvásárhely), Fond 23. Inventar 129. Maroszék, Adóösszeírások (Scaunul Mures, Consrcriptii fiscale).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Achim, Viorel: *Cigányok a román történelemben*. Budapest: Osiris Kiadó, 2001.
- Augustini ab Hortis Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről (1775–1776)*. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Deáky Zita – Nagy Pál. Budapest – Gödöllő, 2009.
- Borosy András: Az erdélyi fejedelmek fennhatósága alá tartozó mezővárosok. In: Gazdag István (szerk.): *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XIX*. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen, 1992. 59–73.
- Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye a XVI–XVIII. sz.-ból*. Összegyűjték: Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen. I–II. 1–2., III., IV. 1–2., V. 1–2. Budapest, 1885–1904. Monumenta Hungariae juridico-historica.
- Csetri Elek – Imreh István: *Erdély változó társadalma 1767–1821*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1980.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest: Statisztikai Kiadó Vállalat, 1960. 368.
- Dupcsik Csaba: A magyarországi cigány-kutatások cigányképe. In: Kántor Zoltán-Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest: Rejtjel Kiadó, 2005. 479–499.
- Eriksen, Thomas H.: *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálintropológiába*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2006. 12.
- Hale, Henry E.: 2004 Explaining Ethnicity. *Comparative Political Studies*, Vol. 37. 2004. 4. 458–485. Magyar fordítása: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/pdf/05hale.pdf> (Letöltés ideje: 2022. augusztus 14.)
- Heckenast Gusztáv: *A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában a XIII. század közepétől a XVIII. század közepéig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991.
- Herrmann Antal: A cigányok megtelepítéséről. *Ethnographia* IV. 1893. 94–107.
- Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez*. Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1888. 248–254.
- Kemény Lajos: Kassa város levéltárából. *Történelmi Tár*, 1892.
- Komáromy András: Az erdélyországi királyi könyvekből. *Történelmi Tár*, 1911. 238–239.
- Köváry László: *Erdélyország statistikája*. Első kötet. Kolozsvár: Tilsch János, 1847.

- Ladányi János–Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2004.
- Miskolczy Ambrus–Varga E. Árpád: *Jozefinizmus Tündérorszáiban*. Budapest: Tarsoly Kiadó, 2013.
- Nagy Pál: Ki beszél itt cigány történelemről? In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék 2015.
- Pál Judit: A románok háromszéki betelepülésének néhány kérdése (1614–1850). In: Hermann Gusztáv (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 1999. 25–97.
- Pál-Antal Sándor: Etnikai megoszlás Maroszákon 1614–1848 között. In: *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004. 356–366.
- Pál-Antal Sándor: *Marosvásárhely története I. A kezdetektől 1848-ig*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2009. 129–130.
- Pál-Antal Sándor: Népeségi viszonyok a Székelyföldön a 18. század elején. *Erdélyi Múzeum*, LXXIV. kötet, 2012. 2. füzet.
- Sárosi Bálint: *Cigányzene*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1971.
- Schwicker, J. H.: *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen*. Wien, 1883.
- Sonkoly Gábor: „...édes Hazánknak ezen első Magyar fővárosa...” Az átmenet problémái: Kolozsvár 1790–1848 között. In: Pál Judit – Fleisz János (szerk.): *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Csíkszereda: Pro-Print Kiadó, 2001. 119–145.
- Trócsányi Zsolt: Erdélyi összeírások. In: Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, Országos Levéltár, 1957. 273–308.
- Zsupos Zoltán: *Az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiskális cigányok a 18. században*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, Cigány Néprajzi Tanulmányok, 1996.

Iuliu Maniu és a „Lex Apponyi”

Személy és esemény. A személy történelemformáló erejét sem nagyítani, sem elbagatellizálni nem szabad, hisz a történelem kerekét személyek forgatják, és a történelem nem alakul, hanem alakítjuk; mégis sokszor esünk abba a hibába, hogy egy személy jelentőségét az események alakításában felnagyítjuk, figyelmen kívül hagyva azt a kapcsolati hálót és azt a feltételrendszert, amelyben az illető tevékenykedett. Az események pedig hatnak azokra a személyekre, akik formálják a történelmet.

Iuliu Maniu és a „Lex Apponyi”. Egy személy, aki 1918 előtt elkötelezett küzdelmet folytatott – ahogy ő fogalmazott – „népének” jogaiért az Osztrák–Magyar Monarchia, majd 1918 után a román állam keretein belül az addig oly sokat bírált nemzetállam megvalósulásáért. És egy esemény, mely 1918 előtt az óhajtott magyar nemzetállam megteremtésének egyik eszköze volt, 1918-ban és utána pedig szerepelt Maniunak a korábbi magyar nemzetiségpolitikát illető kritikájában.

Az alábbi tanulmányban Maniu parlamenti beszédeit vizsgálom a „Lex Apponyi” vitája kapcsán. Arra keresem a választ, hogy milyen érvek alapján próbált meg a törvénytervezet ellen tiltakozni, mennyire volt aktív ebben a vitában, és hol volt az ő helye a többi román nemzetiségi képviselő között. Ezek a kérdések azért is lényegesek, mert a rájuk adandó válasz segít annak a megválaszolásában, hogy hogyan alakult Iuliu Maniu magyarságképe, és az hogyan befolyásolta politikai tevékenységét, annak konkrét lépéseit és hatalomgyakorlásának működési mechanizmusát.

Claude Digeon francia történész szerint egy nemzedékre azok az események vannak nagy hatással, melyek őt 20-30 éves kora között érik.¹ Ezt elfogadva mondhatom, hogy az 1873-ban született Maniu számára nem az impériumváltás, hanem az 1892-es memorandumügy² volt meghatározó, amiben fiatal kora ellenére tevékenyen részt vett. 1907 tavaszán, a „Lex Apponyi” vitája idején is fiatal volt még, politikai pályáját alig egy éve kezdte a magyar parlamentben, és ez a törvény lehetőséget adott neki az érdemi megnyilvánulásra. Mivel el szeretném kerülni, hogy személyiségét túldimenzionáljam e vita kapcsán, ezért a témát széles köztörténeti áttekintéssel szeretném bevezetni, hogy megértsük azt a feltételrendszert, amelyben a személyiség a történelem formálásában részt vesz. Ehhez három körülményt vázolok az alábbiakban: a magyar közoktatás rendszerét a dualizmus korában, a román nemzetiségi mozgalom megnyilvánulásait 1848 és 1907 között, valamint Maniu addigi életének főbb mozzanatait, szocializációját.

¹ Digeon Claude: *La crise allemande de la pensée française, 1870–1914*. Párizs: Gallimard, 1959.

² Memorandumügy: 1892-ben a fiatal erdélyi román értelmiségiek memorandummal fordultak a császárhoz, melyben a románság politikai sérelmeit sorolták fel. A császár az iratot elküldte a magyar kormánynak, de az nem foglalkozott vele. Erre válaszul a román fiatalok röpiratban nyilvánosságra hozták, és több nyelven több ezres példányszámban terjesztették. A Memorandum publikálása miatt többeket elítéltek, letartóztattak.

Iuliu Maniu a román történelemnek olyan jelentős alakja, akiről, gondolhatnánk, számos történészi munka született. Ez azért nincsen így, mert az életével kapcsolatos források döntő része elveszett. Ezt említik a róla megjelent román nyelvű életrajzok is,³ akárcsak a róla szóló visszaemlékezések.⁴ Magyar nyelven Iuliu Maniuval kapcsolatban Bárdi Nándor és Wéber Péter adott közre egy alapos bevezetővel ellátott forrásközlést, mely a román politikus egyik 1924-es előadását tartalmazza magyar fordításban.⁵ Iuliu Maniuról és a nemzedékről François Bocholier tanulmányából kaphatunk átfogó képet.⁶ Legújabban pedig Veress Emőd életrajzi cikke jelent meg róla a *Jogásziportrék* sorozatban.⁷ Az Apponyi-féle törvényekről számos színvonalas szakirodalmi munka született. A marxista történetírás azoknak csupán nemzetiségellenes élet hegyezte ki,⁸ újabban viszont az is bemutatásra került, hogy ezek a törvények hogyan szolgálták az oktatásügy modernizációját.⁹ Legújabban Kőő Artúr vizsgálja a román nemzetiségi képviselők felszólalásait a törvénytervezet vitájában, de eddigi munkáiban elsősorban Alexandru Vaida-Voevodra tért ki ezekre.¹⁰

A MAGYAR OKTATÁSI RENDSZER A DUALIZMUS KORÁBAN

A magyar polgári közoktatási rendszer alapjait lerakó törvény az Eötvös-féle népoktatási törvény volt, melyben kettős alapelv érvényesült: a tankötelezettség és az oktatás szabadságának elve.¹¹ A nemzetiségek szempontjából emellett kulcsfontosságú volt az 1868-as nemzetiségi törvény,¹² mely a liberalizmus szellemében több

³ Stoica, Sever: *Iuliu Maniu*. Cluj, 1932; Scurtu, Ioan: *Iuliu Maniu. Activitatea politică*. București: Editura Enciclopedică, : 1995; Stan, Apostol: *Iuliu Maniu. Naționalism și democrație. Biografia unui mare român*. București, 1997.

⁴ L. pl. Pop, Ionel – Boilă, Zaharia: *Amintiri despre Iuliu Maniu*. Cluj-Napoca: Editura Dacia, 1998; Pop, Ionel: *Un martor al Marii Unirii*. Red. Alexandru Bârsan. București: Corint Books, 2018.

⁵ Bárdi Nándor – Wéber Péter: Kisebbségben és többségben: Iuliu Maniu nézőpontjai. *Limes*, 1998/4. 136–162.

⁶ Bocholier, François: Iuliu Maniu nemzedéke és az impériumváltás. In: Ablonczy Balázs – Fedinec Csilla (szerk.): *Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2005. 99–116.

⁷ Veress Emőd: Iuliu Maniu, a badacsonyi szifnx. In: uő. (szerk.): *Erdélyi jogászok. Jogásziportrék II*. Kolozsvár, Forum Iuris, 2022. 30–47.

⁸ Dolmányos István: A „Lex Apponyi”. Az 1907. évi iskolatörvények. *Századok*, 1968/3–4. 484–533.

⁹ Szarka László: Modernizáció és magyarosítás. A Lex Apponyi oktatás- és nemzetiségpolitikai olvasatai. *Korunk*, 2007/12. 25–35.; Anka László: Apponyi Albert és az elemi népiskolai oktatás ingyenessé tétele. *Új Pedagógiai Szemle*, 2011/11–12. 219–233.

¹⁰ Kőő Artúr: Oktatás és nacionalizmus a XIX–XX. század fordulóján a Magyar és a Román Királyságban. A „Lex Apponyi” (1907: XXVII. tc.) és a Spiru Haret-féle oktatásügyi törvények. *Valóság*, 2019/1. 31–45.; Uő: A Lex Apponyi a Tisza István-féle magyar–román közeledési kísérlet tükrében. *Hitel*, 2020/1. 79–107.

¹¹ 1868. évi XXXVIII. tv. a népiskolai közoktatás tárgyában. *Ezer év törvényei*, <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=86800038.TV&targetdate=&printTitle=1868.+%C3%A9vi+XXXVIII.+t%C3%B6rv%C3%A9nyek&referer=1000ev> (Letöltés ideje: 2022. július 31.)

¹² Közli: *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993*. Szerk.: Balogh Sándor – Sipos Levente. Budapest: Napvilág Kiadó, 2002. 92–95.

előremutató pozitív jellegzetességgel bírt, és európai szinten is mintaszerű volt,¹³ de szándékai az egyre erősödő nemzetiségi mozgalmak szemében már nem voltak kielégítőek. Az 1868. évi LXVI. tc. három alapelvein nyugodott: előfeltétele az egységes politikai nemzet volt, aminek keretén belül biztosítandó a közigazgatási, törvény előtti, egyházi, iskolai, egyesülési és általános kultúrpolitikai egyenjogúság, és ugyancsak e keretek között az egyéni szabadságjogok védelme.¹⁴ Osztom Gerhard Seewann álláspontját, mely szerint „[a] törvény azonban legalább legitimációs fórumot teremtett a nemzetiségi követeléseknek, és megteremtette a magyar kormány nacionalizálási intézkedéseivel szemben tanúsított kritika jogalapját”.¹⁵

A magyar politikai rendszer szándékaira mutatnak rá azok a dualizmuskori törvények, rendeletek, melyeknek fő mozgatórugója az egységes magyar politikai nemzet és egynyelvű nemzetállam megteremtése volt. E jogszabályok közül az első, az 1879. évi XVIII. tc. a magyar nyelv oktatásának a népiskolákban való kötelező bevezetéséről rendelkezett.¹⁶ A törvény hatására a magyarországi nemzetiségek kiléptek a passzivitásból, és politikájuk kettős irányt vett: egyrészt küzdöttek az 1868-as törvény betartatásáért, másrészt olyan eszközökhöz folyamodtak a kormány nemzeti-ségi politikájával szemben, mely az elszakadásukhoz vezető utat jelentette.¹⁷

Ezt követte az 1883. évi XXX. tc., mely a magyar nyelv középiskolákban való oktatását szabályozta;¹⁸ majd az 1891. évi XV. tc. a kisdedővők magyarosító szerepét kívánta biztosítani.¹⁹ A következő lépés az 1893. évi XXVI. tc. volt,²⁰ mely a községi és felekezeti iskolák tanítóinak fizetéséről rendelkezett, és megteremtette annak a lehetőségét, hogy minden nemzetiségi megmozdulás államellenes cselekménynek

¹³ Katus László: Magyarország a Habsburg Monarchiában (1711–1918). In: Romsics Ignác (szerk.) *Magyarország története*. Budapest, 2007. 674.

¹⁴ Kemény Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története*. 1. rész. *A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918*. (Documenta Danubiana) Budapest: Gergely R. Rt. 1947. 109.

¹⁵ Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története*. 2. Köt. 1860–2006. Fordította: Vitári Zsolt. Budapest: Argumentum, 2015. 29.

¹⁶ 1879. évi XVIII. törvénycikk a magyar nyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben. Ezer év törvényei: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87900018.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1879> (Letöltés ideje: 2022. március 10.)

¹⁷ Kemény, 1947. 128.

¹⁸ 1883. évi XXX. törvénycikk a középiskolákról és azok tanárainak képzéséről. Ezer év törvényei: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88300030.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1883> (Letöltés ideje: 2022. március 10.) A törvénycikk 7. paragrafus: „A hitfelekezetek maguk határozzák meg az általuk fentartott nyilvános középiskolák tannyelvét és a mennyiben ez nem a magyar, kötelesek a tannyelven és irodalmán kívül a magyar nyelv és irodalmának történelme, mint rendes tantárgy tanításáról is gondoskodni és pedig oly óraszámban, mely annak kellő elsajátítását lehetővé tegye. Ennek ellenőrizhetése végett kötelesek a magyar nyelv és irodalmának történelmére vonatkozó tantervet és órabeosztást a vallás- és közoktatási miniszternek előlegesen bemutatni.”

¹⁹ 1891. évi XV. törvénycikk a kisdedővásról. Ezer év törvényei: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89100015.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1891> (Letöltés ideje: 2022. március 10.)

²⁰ 1893. évi XXVI. törvénycikk a községi, valamint a hitfelekezetek által fenntartott elemi iskolákban működő tanítók és tanítónők fizetésének rendezéséről. Ezer év törvényei: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89300026.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1893> (Letöltés ideje: 2022. március 10.)

minősülhessen: „Államellenes iránynak tekintendő különösen minden cselekmény, mely az állam alkotmánya, nemzeti jellege, egysége, különállása vagy területi ép-sége, továbbá az állam nyelvének törvényben meghatározott alkalmazása ellen irányul – történt legyen az akár tanhelyiségben, akár azon kívül vagy más állam területén, élő szóval, írásban vagy nyomtatvány, képes ábrázolat, tankönyvek vagy egyéb taneszközök által.”²¹ A sort végül a „Lex Apponyi”-ként elhíresült 1907. évi XXVII. tc. zárta,²² mely a magyar nyelv oktatását minden addiginál szélesebb körben és mértékben írta elő, és a népoktatást az állam irányítása és felügyelete alá helyezte.²³

A Lex Apponyi közvetlen előzményének tekinthető az 1904-es Berzeviczy-féle népoktatási törvénytervezet. Ez a magyar nyelv tanításának végrehajtását kívánta biztosítani, és az állami felügyeletet úgy kiterjeszteni, hogy azok az iskolák, amelyek ezt nem vagy csak részlegesen hajtják végre, megrendszabályozhatók legyenek. A tervezet szerint megemelték volna a tanítók fizetését, és az az iskola, amely ezt nem tudja kigazdálkodni, államsegélyért folyamodhat, de akkor szigorú állami felügyelet alá kerül. Ez sértette a nemzetiségi iskolák autonómiáját. A parlamentben minden nemzetiségi képviselő elutasította a javaslatot. Maniu a Lex Apponyi törvényjavaslat vitájában is visszautalt erre a tervezetre, mely „a mi közvéleményünkben meglehetősen nagy és általános ellenszenvvel találkozott”.²⁴ Előadta, hogy a román vidékeken népgyűléseket tartottak tiltakozásul. Ezekben a gyűléseken lelkészek is részt vettek, akiket aztán a községi jegyző feljelentett, és az is előfordult, hogy a lelkészekről az állami kongruát emiatt megvonták. Tisza István azonban nem egészen egy hónap múlva minden beterjesztett törvényjavaslatot visszavont, hogy a hárszabálymódosítással tudjanak foglalkozni. Így került le a napirendről Berzeviczy Albert tervezete is, és vált 1907-ben „csonka, hígított kivonatként”²⁵ Apponyi minisztersége alatt törvénnyé.

A magyarosítást erőtető dualizmuskori oktatást érintő törvények súlyos aránytalanságot hoztak létre a nemzetiségi iskolarendszerben. Az 1900-as népszámlálás adatai szerint az összlakosságon belül 45,4% volt a magyar anyanyelvűek aránya, de ők rendelkeztek az elemi iskolák 61,03%-ával és a középiskolák 92%-ával (az 1900/1901-es tanév adatai szerint).²⁶ A nemzetiségek közül azonban oktatás terén a románoknak volt a legkedvezőbb pozíciójuk, ugyanis a lakosság 14,5%-át kitevő románság az elemi iskolák 16,6%-ában tanult. Középiskolájuk azonban mindössze

²¹ A hivatkozott törvény 13§-ának részlete.

²² 1907. évi XXVII. törvénycikk a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól. Ezer év törvényei: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=90700027.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1907> (Letöltés ideje: 2022. március 10.)

²³ Erről I. Dolmányos István: Kritik der Lex Apponyi. Die Schulgesetze im Jahre 1907. In: Hanák Péter – Szász Zoltán (szerk.): *Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900–1918*. Budapest, 1966. 233–304.; valamint Szarka László: Modernizáció és magyarosítás. A Lex Apponyi oktatás- és nemzetiségpolitikai olvasatai. *Korunk*, 2007/12. 25–35.

²⁴ Képviselőházi Napló (továbbiakban: KN) 1906. VII. kötet, 1907. március 14-i ülés, 332.

²⁵ Szász Zoltán: A román kérdés Tisza István első kormányának politikájában (1904). *Történelmi Szemle*, 1968/3. 289.

²⁶ Bellér Béla: A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig. *Magyar Pedagógia*, 1974/1. 59.

4 volt.²⁷ Az erdélyi román középosztály a balázsfalvi görögkatolikus gimnáziumban nevelkedett, mely 1754-től működött, és a legjelentősebb hagyományokkal bíró román oktatási intézmény lett.

A MAGYARORSZÁGI ROMÁNOK NEMZETISÉGI MOZGALMA A LEX APPONYI ELŐTT

Az erdélyi románok első jelentős nemzeti megnyilvánulása a magyar politika színpadán 1848. május 15–16-án történt a balázsfalvi népgyűlésen, ahol Andrei Șaguna nagyszebeni ortodox és Ioan Leményi balázsfalvi görögkatolikus püspökök elnökletével megfogalmazták a követeléseiket. A szabadságharc leverésének árnyékában 1849-ben a magyar kormány megbékélési nyilatkozatot kötött a román nemzetiség képviselőivel, majd 1861-ben, amikor a Habsburg Birodalom állam- és alkotmányjogi kereteiről születtek tervezetek, a magyar kormány kedvező ajánlatot tett e nemzetiség képviselőinek, aztán 1868-ban a dualista rendszer keretei között megszületett a már említett nemzetiségi törvény.

A magyarországi nemzetiségtörténetben a kiegyezést követően új fejezet kezdődött, melyet a politikai szakirodalom a passzivitás korának nevezett el, ezzel fejezve ki azt, hogy a központosító államhatalommal szemben a nemzetiségek passzivitásba vonultak. A magyar választási rendszer az általános, titkos és egyenlő választójog mellőzésével jelentősen korlátozta a nemzetiségek – többek között a románok – arányos parlamenti képviselést is. Az erdélyi román politikusok erre válaszul az 1875-ös nagyszebeni gyűlésen a passzív ellenállás mellett döntöttek.²⁸ Paradox módon épp ebben a passzív időszakban alapították meg a pártjukat 1881-ben, a Román Nemzeti Pártot.²⁹ Az 1892-es Memorandum, mely, amint már említettük, Maniu életének meghatározó élménye volt, a kor egyik legfontosabb irata a magyar–román nemzetiségi vitában. A Memorandumban felsorolt sérelmek között megtalálható a választási törvény igazságtalansága is. A koncepció perré váló memorandumügy következménye volt, hogy Hieronymi Károly belügyminiszter felszolta a Román Nemzeti Pártot, így a románság politikai képviselése még inkább csorbult, bár a pártnak mint „bizottság-párt” típusú szervezetnek nem volt nagy jelentősége, mert a csak néhány tagot számláló vezetőtestületből állt.

Ennél jelentősebb volt azonban az, hogy a századfordulóra az erdélyi románság társadalomszerkezete kiteljesedett, társadalmi-gazdasági ereje megnőtt.³⁰ Szilárd egyházi szervezettel rendelkezett, a nagyszebeni közművelődési egyesület, az ASTRA jelentős oktatásügyi szervezetté vált, mely könyvtárakat hozott létre, az

²⁷ Uo. 60.

²⁸ Bethlendi András – Szeredai Norbert: Az erdélyi románok kisebbségjogi jogállása 1918 előtt. *Erdélyi Jogélet*, 2020/2. 46.

²⁹ Jordáky Lajos: *A Román Nemzeti Párt megalakulása*. (Értekezések a történeti tudományok köréből.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.

³⁰ Az erdélyi románság társadalmi átalakulásáról I. Ábrahám Barna: *Az erdélyi románság polgárosodása a 19. század második felében*. (Múltunk könyvek.) Csíkszereda: Pro-Print, 2004.

iskolák támogatásán túl iskolán kívüli népoktatást honosított meg, ösztöndíjakat adott és szervezett a román diákok számára. A Gozsdu-alapítvány³¹ pénzén nagyon sok román diák tanult külföldön. Több idegenben tanuló diák is hozzájárult ahhoz, hogy a századfordulóra a románok csonka társadalma a bankszektor jelentős rétegével egészüljön ki. Közéjük tartozott Maniu is.³²

1903-ban a dualista rendszer legnagyobb parlamenti válsága bontakozott ki, mely elsodorta Széll Kálmán szilárdnak hitt kormányát, majd a rövid életű Khuen-Héderváry-kabinetet is. A belpolitikai válságnak külpolitikai hatásai is voltak, hiszen Románia és Szerbia az Osztrák–Magyar Monarchiához fűződő kapcsolatát is megingatta. Ebben a politikai helyzetben a nemzetiségekre háruló politikai nyomás csökkent, és az addig passzivitásban lévő nemzetiségi képviselők – amikor már egy új generáció is feltörekvőben volt – úgy gondolták, hogy eljött az aktív politizálás ideje.³³ Ez azonban törést okozott a nemzetiségi mozgalmon belül is az aktivisták és a passzivisták között. A román nemzetiségűek politikai aktivizmusát segítették az új lapok is: az aradi *Tribuna Poporului*, a nagyszebeni *Telegraful Român* és a szászvárosi *Libertatea*. Ez az új nemzedék a jelen valóságához igazodó gyakorlati politikát folytatott, amit „új aktivizmusnak” neveztek. A dualista Monarchia államjogi kereteit elismerve küzdöttek a magyarországi románok kisebbségi jogaiért az 1868-as nemzetiségi törvényt alapul véve, és abban a reményben, hogy a Monarchia valamikor majd föderatív állammá alakul. Azt is tudták, hogy a Román Királysággal való kapcsolattartásban is óvatosságra kell törekedniük, mert a regátiak nem ismerik az erdélyi viszonyokat.

Az 1903. november 3-án miniszterelnökké kinevezett gr. Tisza István a nemzetiségi – és különösen a román – kérdést a Monarchia hatalmi helyzete és a hármas szövetség jövője szempontjából ítélte meg. Ebből a szempontból úgy gondolta, hogy a parlamenti béke helyreállítása az egyik legfőbb feladata, és a románokkal való megegyezésre törekedett. A román nemzeti mozgalom aradi csoportja, mely az aktivisták balszárnyát jelentette, lelkesen üdvözölte Tisza elképzeléseit. Aurel Vlad azonban, aki az aktivisták jobbszárnyához tartozott, és az egyedüli román nemzetiségi képviselő volt a parlamentben, szkeptikus volt Tisza programjával szemben, és nem szavazott neki bizalmat. A passzivista álláspontot képviselők hasonlóan vélekedtek. Az aradi csoport pedig 1-2 hónap múlva csalódott Tiszában.³⁴

A román nemzeti mozgalom valódi vezetőszerve a szászvárosi aktivista csoport volt. A szellemi irányító Ioan Miha volt, aki a szászvárosi román pénztintézet, az *Ardeleana* elnöki tisztét töltötte be. A másik vezéregyéniség Aurel Vlad parlamenti képviselő volt, ugyanezen bank igazgatója.

A román nemzeti mozgalom másik szárnya a magyar kormány figyelmét inkább kivívó, már említett aradi csoport volt. Élén az elsősorban görögkeleti

³¹ A Gozsdu-alapítványt a román jogász és mecénás Gozsdu Manó végrendeletének megfelelően 1870-ben jegyeztette be Andrei Șaguna ortodox püspök. Számos diáknak adott ösztöndíjat.

³² Szász Zoltán: A Tisza-féle magyar–román paktumtárgyalások feltételrendszere (1910–1914). *Történelmi Szemle*, 1984/1–2. 184–185.

³³ Szász, 1968. 254.

³⁴ Szász, 1968. 258–259.

román papság állt. Ennek a csoportnak mind a világi, mind az egyházi vezetői az aradi *Victoria* bank vezetői, igazgatósági tagjai vagy részvényesei voltak.³⁵ Az aradiak mozgalma fogta át az erdélyi román társadalom legszélesebb spektrumát: a görögkeleti püspökség legfelsőbb vezetőitől kezdve bankigazgatókon és ügyvédeken át a módos parasztság mindenki képviselve volt benne. A csoport másik erősségét jelentette, hogy erős kapcsolatai voltak a romániai politikusokkal, főként a liberálisokkal.

Az 1905-ös választások során a dualizmus időszakában egyedülálló módon megbukott a kormánypárt, és „vele együtt egy mérsékeltbb és átgondoltabb kormányzati román politika kísérlete is”.³⁶ A dualizmus 1905-ben kezdődő válságában jó alkalmat láttak a nemzetiségek is az arisztokrácia és a dzsentriréteg uralmának megtörésére. A Fejérváry-kormány a belpolitikai elszigeteltségét a nemzetiségek és a munkásság segítségével akarta áttörni, ezért nagyobb mozgásszabadságot engedélyezett nekik. Iuliu Maniu pedig ezt követően a Wekerle Sándor miniszterelnöksége idején megalakult koalíciós kormány (Alkotmánypárt – Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt – Katolikus Néppárt) időszakában jutott be a magyar parlamentbe, 1906-ban.

Ebben a parlamenti ciklusban a következő román nemzeti képviselők vettek részt a Román Nemzeti Párt színeiben a képviselőház munkájában: Coriolan Bre-diceanu (1850), Vasile Damian (1855), Vasile Goldiș (1862), Iuliu Maniu (1873), Teodor Mihali (1855), Aurel Novacu (1867), Nicolae Oncu (1843), Ștefan Petrovici (1859), Ștefan Cicio Pop (1865), Gheorghe Popovici (1862), Ioan Suci (1862), Alexandru Vaida-Voevod (1872), Aurel Vlad (1875).³⁷ A születési dátumokat azért tüntettem fel zárójelben, mert nagyon jól látható a három generáció (50-esek, 60-asok, 70-esek).

A Lex Apponyi kapcsán felszólalók: Vasile Damian, Vasile Goldiș, Iuliu Maniu, Teodor Mihali, Aurel Novacu, Ștefan Cicio Pop, Ioan Suci, Alexandru Vaida-Voevod és Aurel Vlad. Tehát akik kimaradtak, mind az idősebb generációhoz tartoztak, akiknek fiatalabb korukban a passzív rezisztencia politikája volt a szocializációs keretük.

IULIU MANIU

Ebben az alfejezetben nem egy Maniu-életrajzot szeretnék adni, hanem inkább kiemelném azokat a fontos állomásokat az életéből, amelyek meghatározták ekkori szereplését is.

Maniu családi és szellemi szempontból a 18. századra visszanyúló erdélyi román görögkatolikus értelmiségi hagyományhoz kötődött.³⁸ A görögkatolikus elitnek

³⁵ Uo. 274.

³⁶ Uo. 292.

³⁷ Minderről bővebben: Szendrei Ákos: A Román Nemzeti Párt választási szereplése és tevékenysége, 1905–1910. *Múltunk*, 2006/2. 54–90.; az életrajzokat pedig l. Fabro Henrik – Újlaki József (szerk.): *Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910*. Budapest, 1905.

³⁸ Maniu élete végén nosztalgiával gondolt vissza az Osztrák–Magyar Monarchiára, és görögkatolikus létére római katolikusként kívánt meghalni. L.: *Iuliu Maniu în fața istoriei*. București: Editura Gândirea Românească, 1993. és Bocholier, 2005. 99.

kulcsszerepe volt a modern román nemzeti tudat kialakításában, és úgy gondolták, hogy a havasalföldi és moldvai nemzettársaik lemaradásban vannak tőlük szellemi, gazdasági, társadalmi téren is. A magyarosodást pedig végzetesnek gondolták az erdélyi románságra nézve. Népárulónak tartották azokat a román politikusokat, akik a választásokon valamelyik magyar párt színeiben vettek részt.³⁹ A megszülető erdélyi román nemzetnek az alapja a parasztság volt, politikájukat is erre a rétegre építették a szellemi vezetők. Értékrendjükben a becsületesség, a munka és a vallásosság szerepelt; ehhez társult még az általános választójog követelése. A paternalizmusnak és a demokráciának ez a kettőssége jellemezte az erdélyi román Nemzeti Parasztpártot a két világháború közötti időszakban.

Maniu 1873-ban született Szilágybadacsonyan. Szülőfaluja 80%-ban magyarok lakta település volt, apja ott volt bíró, hazafias román légkörben nevelkedett. Az 1848-as román mozgalom hőse, Simion Bărnuțiu és a Memorandum-per kapcsán a nemzeti ügy mártírjává lett nagybátyja, Coroianu kultuszához kötődött.⁴⁰ A Maniu család már legalább 4 generáció óta tartozott az erdélyi román görögkatolikus elithez, családja papokat és tanítókat adott a szerveződő nemzetnek.⁴¹

Az elemi iskolát a már említett balázsfalvi román görögkatolikus iskolában végezte, majd Zilahra, a református Wesselényi Kollégiumba került, ahol bár nem voltak évfolyamtársak, de együtt járt a nála négy évvel fiatalabb Ady Endrével is. Ekkor beleszeretett egy magyar lányba, Klárába, aki egy szilágysomlyói patikus családjából származott, de nem kérte meg a kezét, mert a román nemzeti mozgalom már nagyon lefoglalta.⁴² Később sem nősült meg, egész életét a nemzeti ügynek és a görögkatolikus vallásnak szentelte.

Egyetemen jogot tanult, Budapesten és Bécsben volt diák, a budapesti tudományegyetemen a román nacionalista diákok Petru Maior Egyesületének elnöke, ezután ügyvéd a balázsfalvi görögkatolikus érsekségnél, és így a betiltott pártban megjelenő fiatal nemzedék egyik vezéralakja is lett.⁴³

Maniu első ízben 1892-ben utazott a Regátba, ahol jó érzéssel fogadta a fiatalok lelkesedését a nemzeti ügy iránt, ugyanakkor azonban bizalmatlan volt a helyi politikusokkal szemben, akiken azt látta, hogy a határokon túli románok ügyét saját belpolitikai céljaikra használják fel. 1905-ben kezdte közéleti pályáját az RNP alelnökeként, politikailag igen zaklatott periódusban. 1906-ban bekerült a budapesti parlamentbe.⁴⁴

1. táblázat: Iuliu Maniu parlamenti felszólalásai a Lex Apponyi előtt és alatt⁴⁵

³⁹ Mitu, Sorin: *Geneza identității naționale la Româniile ardeleni*. București: Humanitas, 1997.

⁴⁰ Bocholier, 2005. 102–103.

⁴¹ A korabeli román elitről I. Dobrescu Vasile és Ábrahám Barna munkáit. Dobrescu, Vasile: *Elita românească în lumea satului transilvan 1867–1918*. Târgu Mureș: Editura Universității Petru Maior, 1996; Ábrahám, 2004.

⁴² Stan, 1995. 507.; 509.

⁴³ Bocholier, 2005. 100.

⁴⁴ Bocholier, 2005. 101.

⁴⁵ Forrás: KN 1906. I–VIII. kötet

⁴⁶ Indemnity: parlament általi felhatalmazás valamely speciális jogcselekményre.

<i>Felszólalás időpontja</i>	<i>Felszólalás tárgya</i>
1906. május 29.	általános választójog
1906. június 5.	Indemnity ⁴⁶ 1906. július végéig
1906. július 10.	Válasz Bánffy Dezső azon kijelentésére, hogy nem jogállam kell, hanem nemzetállam
1906. július 11.	interpelláció a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez a Lukács György-féle rendeletek végrehajtása tárgyában
1906. július 21.	Telepítés kérdése
1906. július 23.	Magyarosítás a Magyar Államvasutaknál
1906. július 24.	Költségvetés vitája
1906. július 25.	Bánffy Dezsővel való személyes ügye: Románia „nem rongyos, de szét van tépve”
1906. július 27.	Költségvetés vitája
1906. október 20.	Hazai ipar fejlesztése
1906. október 25.	Hazai ipar fejlesztése
1906. december 3.	Szólásjogának megtagadása, házszabályok
1906. december 18.	Házszabályok, rendreutasítás bírálata
1906. december 19.	Bírói és ügyészi szervezet módosítása
1907. január 15.	Költségvetés 1907-re
1907. március 9.	Házszabályok
1907. március 13.	Állami elemi népiskolai tanítók illetményének szabályozása és az állami népiskolák helyi felügyelete
1907. március 14.	Állami elemi népiskolai tanítók illetményének szabályozása és az állami népiskolák helyi felügyelete
1907. március 18.	Állami elemi népiskolai tanítók illetményének szabályozása és az állami népiskolák helyi felügyelete
1907. április 6.	Állami elemi népiskolai tanítók illetményének szabályozása és az állami népiskolák helyi felügyelete
1907. április 9.	Állami elemi népiskolai tanítók illetményének szabályozása és az állami népiskolák helyi felügyelete
1907. április 13.	Állami elemi népiskolai tanítók illetményének szabályozása és az állami népiskolák helyi felügyelete
1907. április 16.	Állami elemi népiskolai tanítók illetményének szabályozása és az állami népiskolák helyi felügyelete

Első parlamenti felszólalását 1906. május 29-én tartotta Wekerle Sándor miniszterelnök programbeszédét követően.⁴⁷ Már első mondataival, azok határozott, kemény hangjával kivívta a képviselők figyelmét, és egyben a „hazaáruló” megbélyegzést is. A nemzetiségi párt nevében szólalt fel, és ez egyesek szemében egyenlő volt a hazaárulással, mert tagadták, hogy ilyen párt létezne. Ekkor Maniu keményen visszavágott: „Pártállásunkat önök tagadják, dacára annak, hogy megvan programunk; dacára annak, hogy megvagyunk mi, akik ezen pártnak tagjai vagyunk; dacára annak, hogy megvan pártszervezetünk és így minden gondolkozó ember előtt

⁴⁷ Sever Stoica könyvében tévesen május 25. szerepel. Stoica, 1932. 38.

mint szervezett párt jelenünk meg.”⁴⁸ Majd a kormányprogramból az általános választójog bevezetését hiányolta.

Ahhoz, hogy a Lex Apponyi kapcsán történt felszólalásait jobban megértsük, az 1. táblázatban áttekintjük Maniu addigi parlamenti felszólalásait.

Ha a témákat megnézzük, nem feltétlenül nemzetiségi ügyek jutnak eszünkbe, de lényegét tekintve Maniu összes felszólalása a saját nemzetiségét ért sérelmeket érinti az adott üggyel kapcsolatban. Szükséges e felszólalások alaposabb elemzése, amit itt most nem fogunk megtenni, de azt általánosságban el tudjuk mondani, hogy Maniu mindezen ügyekben vagy magyarosító törekvéseket látott, vagy úgy érezte, hogy saját személyes jogaiban korlátozzák a házsabályok nem megfelelő alkalmazása folytán. Egy olyan fiatal, agilis politikus képét kapjuk a felszólalásokból, aki jogilag nagyon felkészült, végtelenül tisztelettudó és alázatos, higgadt, nem személyeskedik, nem hagyja magát provokálni, bár már maga a személye is provokatív sokak szemében, és keresi az utat a kompromisszumra. Románként több alkalommal kifejezi lojalitását a Monarchia és az uralkodó, az alkotmány iránt. Ez az az ember, aki 1907 tavaszán szembesül az Apponyi Albert által kidolgozott népoktatási törvénytervezettel.

A LEX APPONYI VITÁJÁBAN

Ahhoz, hogy pontosan lássuk Iuliu Maniu ezzel kapcsolatos tevékenységét, le kell szögeznünk, hogy nem ő a főszereplő ebben a vitában, általánosságban sem, de a román nemzetiségi képviselők körében sem. Fentebb felsoroltuk, hogy kik azok a román nemzetiségi képviselők, akik felszólaltak ennek a vitának valamelyik fázisában, és ebből azt látjuk, hogy az időseken kívül igen aktív volt a román képviselet a magyar parlamentben. Azt is el tudjuk mondani, hogy nyilván az ország lakosságán belüli legnagyobb arányszáma okán is a román nemzetiség képviselői támadták a leghevesebben ezt a tervezetet, de nem volt olyan nemzetiség, amely ne tiltakozott volna. A legnagyobb hatású, mert legnagyobb botrányt keltő beszéd Alexandru Vaida-Voevod nevéhez kötődik, s 1907. április 8-án hangzott el. A vita addigra majd egy hónapja zajlott, tehát már sok felszólalás előzte meg ezt a beszédet.

Maniunak az első és egyben a legérdekesebb felszólalása március 13-án volt. Bár természetesen nem ez a beszéd volt az aktivista politika első megnyilvánulása a magyar parlamentben, de a hozzászólás felütése már jelezte, hogy lényeges változás utáni első nagy megnyilvánulás: „Amikor mi 26 évi passzivitás után ezeket a padokat elfoglaltuk, azt hiszem, természetesen megkívánhatják önök és megkívánhatja a mi közvéleményünk is tőlünk azt, hogy kifejtsük azt az álláspontot, amelyet az eddigi törvényhozási ténykedésekkel szemben elfoglalunk, és azt az álláspontot, amelyet az ilyen tételes törvényjavaslatokkal szemben természetesen el kell foglalnunk, szükséges pedig azon hangulat megismerése céljából, amely népünk

⁴⁸ Képviselőházi Napló (továbbiakban KN) 1906. I. kötet, 37.

lelkületét uralja.”⁴⁹ Jelzi, hogy ez a pillanat cezúra; mielőtt elindul az új úton, visszatekint. Ugyanakkor azt is érzékelteti, hogy az a törvényjavaslat, ami előttük áll, nagy horderejű, és abban nekik, nemzetiségi képviselőknek állást kell foglalniuk. Miután előadta, hogy a románok elfogadták a Monarchia 1867-es közjogi rendezését és az alkotmányt, a 26 évnek mégis az a mérlege, hogy csalódnuk kellett, de ekkor is nagyon finom megfogalmazást használ. Nem vádaskodik, nem von felelősségre, nem kritizál, hanem annyit mond: „reményünkben csalódtunk”.⁵⁰

Nem kezdi el a sérelmek felsorolását, hanem általános érvényű megállapításokat tesz: „Az én meggyőződésem az, hogy a törvények ereje nem az azt támogató szuronyok millióiiban rejlik; meggyőződésem az, hogy a törvények ereje nem is azon üres formákban rejlik, amely üres formák mellett azon törvények meghozatnak, hanem legmélyebb meggyőződésem az, hogy a törvényeknek ereje azon jogérzetben, azon jogi meggyőződésben rejlik, amely azon törvényeket fenntartja, tiszteli és becsüli.”⁵¹ Maniu visszanyúlt – ahogy a korszakban ezt mindenki tette – az 1868-as nemzetiségi törvényhez. A történeti szakirodalomban szokás ezt a törvényt kemény kritikával illetni. Legutóbb Sárándi Tamás azt írta róla, hogy a nemzetiségek azt nem fogadták el, mert még a követeléseik minimumát sem tartalmazta, igaz, később a legfontosabb követeléssé vált annak betartása.⁵² Maniu szemszögéből 1907 tavaszán a nemzetiségi törvény így fest: „Önök, mélyen t. uraim, ezzel szemben akkor, mikor az 1867. és 1868. évi törvényalkotásokról van szó, mindig arra szoktak hivatkozni, hogy az illető államférfiak naivak voltak; nem ismerték azon szempontokat, amelyeknek minden államférfiú szeme előtt kell lebegnie; nem fogták fel az állam feladatát, nem igyekeztek irányítani a kultúrát. Azonban önök, uraim, nagyon tévednek, mert az akkori államférfiak a múlt században felszínre került nagy szabadságésszmék behatása következtében teljesen tisztában voltak azzal, hogy ezen országban, mint olyan országban, amelyet több nép alkot, lehetetlen az egyensúlyt, a fennmaradást, az állami élet fejlődését másképpen biztosítani, mint a teljes és tökéletes szabadsággal.”⁵³ Maniu tehát teljes mértékben elfogadta a kiegészítést összekovácsoló magyar államférfiak politikai tevékenységét és azzal együtt a nemzetiségi törvényt is.

Aztán természetesen nagyon határozottan s egyértelműen kijelenti, hogy a Ház előtt álló törvényjavaslatot a pártja visszautasítja. Itt már nem a saját meggyőződéséről, hanem pártja álláspontjáról beszélt, és arra is felhívta a figyelmet, hogy ez a törvény csak egy láncszem azon törvények sorában, mely a nemzetiségekre nézve sérelmes. Nem fogadta el Apponyiék azon érvelését, hogy azért kell a magyar nyelvet minél szélesebb körben kiterjeszteni, hogy minden állampolgár elfoglalhassa a legmagasabb társadalmi „polcokat” is. Maniu úgy érvelt ez ellen, hogy azzal társadalmi

⁴⁹ KN 1906, VII. k. 297. Az idézeteket szöveghűen, de nem betűhíven közöljük, a mai helyesírásnak megfelelően. M. R.

⁵⁰ Uo. 298.

⁵¹ Uo. 299.

⁵² Sárándi Tamás: *Nemzetiségpolitikai gyakorlat Észak-Erdélyben 1940–1944 között. A román kisebbség helyzete*. ELTE BTK, doktori disszertáció. Budapest, 2022. 284.

⁵³ KN 1906. VII. k. 300.

tömegek is azonosulhattak, ugyanis megfogalmazta a magyar társadalomszerkezetnek azon fájó sebét, hogy a magyarul tudó földműves népnek nincs lehetősége nem-hogy a legmagasabb, de még csak tekintélyesebb pozíciókat sem elfoglalni. Ezzel rámutatott a magyar társadalom erősen feudális jellegére, ami aztán még évtizedeken át tartotta magát.

Beszédében megpróbált a függetlenségi pártiakkal is közös hangot találni – eredménytelenül. Ezt az adta volna meg, hogy mind a függetlenségiek, mind a nemzetiségiek az alkotmány módosítására törekcsenek: „És amint a függetlenségi párt egyszer sem mulasztotta el kijelenteni, hogy minden erejéből küzdeni fog az ellen, hogy Magyarország mostani alkotmánya fenntartassék, éppúgy én sem mulaszthatom el, hogy ki ne jelentsem, hogy minden erőmmel, politikai ambíciómmal, tehetségemmel, lelkesedésemmel azon leszek, hogy az ország mostani alkotmánya megváltoztassék oly irányban, hogy abban minden népnek szabad fejlődése biztossítsassék.”⁵⁴

Hozzászólásából még egy gondolatot azért emelek ki, mert kirajzolódik belőle, hogy mit gondol Maniu a nyelv szerepéről a nemzeti kultúrában: „Az én román népem, éppen úgy, mint egyik nép sem a világon, több kultúrát nem művelhet. Az nem létezhetik másképp, mint saját kultúrájával közösségben, mert nép, amely a maga egészében és széles rétegeiben két kultúrát mível és kettővel él szellemi közösségben, egy hermafrodita nép, amely pusztulásnak indul s amelynek nincsen jövője. [...] Most már engedjék meg önök, és ezt talán önök is el fogják ismerni, hogy egy egész népet egy nyelv megtanulásával kínozni és visszatartani az egyéb ismeretek megszerzésétől, csak azért, hogy azon népből való ezer ember közül egy-egy valamely magasabb polcra juthasson, tisztára erőszak és igazságtalanság.”⁵⁵ Az impériumváltás után, amikor kormányfő lett, vagy megváltozott az álláspontja, vagy a reálpolitikai folyamatok olyan lépésekre kényszerítették, amelyekre 1918 előtt nemet mondott. Remélhetőleg a kutatás egy későbbi fázisában magyarázatot tudunk találni e változásra.

Ez a beszéd volt a legjelentősebb Maniu részéről a Lex Apponyi vitája kapcsán. Nagyon jól felépített, megszerkesztett beszédről volt szó, ami alapján a párbeszéd elindulhatott volna, de a magyar politika korifeusainak magyárosító törekvése erősebb volt, mint a valós párbeszéd igénye.

Március 14-i beszédében Maniu az előző napi alapvetések után a részletekbe bocsátkozott. Leginkább a tanítókra váró fegyelmi vétséggel foglalkozott. Igen szakszerű jogász fejtegetésében előadta, hogy túl sok visszaélésre ad lehetőséget a törvényjavaslat, és visszautalt a Berzeviczy-féle törvénytervezettel kapcsolatban előforduló, lelkészeket ért, fegyelmi vétségek ürügyén kreált vádakra. Egyetértett azonban azzal, hogy a tanítót vonják felelősségre, ha a diák vallására sértő megjegyzést tesz, de kérte, hogy ezt egészítsék ki azzal, hogy a tanító akkor is büntethető legyen, ha a diák nemzetiségét vagy alacsony társadalmi származását becsmerli.⁵⁶ Javasolta továbbá, hogy a fegyelmi vétségeknél ne a főszolgabíró döntsön,

⁵⁴ KN 1906. VII. k. 305.

⁵⁵ Uo. 302.

⁵⁶ KN 1906. VII. kötet, 1907. március 14-i ülés, 333.

hanem a közigazgatási bíróság, mert míg az előbbi pártja utasításait követi, az utóbbi független testület. A törvénytervezetnek ezen passzusát Vasile Goldiș teljesen elhagyandónak vélte, Maniu ezekkel a módosításokkal tartotta elfogadhatónak.⁵⁷ A március 18-i ülésnapon sértőnek és megalázónak mondta a törvény bizonyos pontjait a román nemzetiségre nézve, amikor kifogásolta, hogy a magyar nyelvet akarják kizárólagossá tenni a különböző testületekben pozíciót betöltő személyeknél.⁵⁸

Április 5-én a főszerep Vasile Goldișé volt, aki tanáremberként pedagógiai szempontok alapján bírálta a törvénytervezetet a legkisebb gúny vagy élcelődés nélkül. A többi képviselő azzal mutatta ki érdektelenségét, hogy elhagyták a termet, akik maradtak, azok egymással diskuráltak. A koalíció tagjai ugyanis azt az utasítást kapták, hogy közbeküldések és botránykeltés helyett a távollétükkel nyilvánítsák ki nemtetszésüket, és így mutassák ki, hogy mennyire nem törődnek a román képviselők obstrukcióival.⁵⁹ Április 6-án egy egészen rövid felszólalása volt Maniunak, igazából ekkor a román képviselők már Vaida-Voevod április 8-i beszédére készültek. Az április 6-i felszólalást azonban két szempont miatt is érdemes megemlíteni. Az egyik rámutat arra, hogy Maniu tényleg alázatos volt: „mint ennek a háznak szerény tagja, ezen ház szuverenitásának egyik igénytelen, de mégis egy kis porcikája” – fogalmazott.⁶⁰ Ez nem meghunyászkodást jelentett: tudta a helyét a magyar parlamentben, viszont arról a helyről ő nagyon határozottan képviselte saját maga és pártja álláspontját. A másik idézet pedig ugyanebből a beszédeből ez: „Én nagyon sajnálom, hogy nem bírom oly tökéletesen a magyar nyelvet, hogy kifejezhessem teljesen azt, hogy én nem akarom a t. elnök úr rendreutasítását vagy figyelemztetését szó tárgyává tenni; én azt nem kifogásolom, sőt az előtt meghajlok.”⁶¹ Higgadt úriemberként viselkedett a parlamentben. Nem úgy, mint képviselőtársa, Alexandru Vaida-Voevod.

Ő sokkal keményebb hangot ütött meg, és a legnagyobb felháborodást keltő beszédet mondta el április 8-án a képviselőházban. Már a beszéde felütése is meglehetősen ironikus volt: „Amikor látom, hogy egyszerre olyan nagy szerelem fogja el az igen t. vallás- és közoktatásügyi miniszter urat és önöket a mi népünk iránt, hogy azt mindenáron művelni akarják, úgy hiszem okszerű kérdenem, nem volna-e indokolt, hogy mindenekelőtt a magyar népet műveljék ki?”⁶² Nem ez volt az első beszéde Vaidának ez ügyben, ezt már megelőzte egy négyórás beszéd, de ennek az utóbbinak hegyezte ki igazán az élet. A felháborodást egy felolvasott vers okozta. Miután Vaida azt látta, hogy Goldiș úriemberi hangnemét figyelembe sem veszik, ő provokálni akart. A beszéd előtt vasárnap délután az íróasztalánál elhatározta, hogy párhuzamosan olvassa fel Györffy József 1890-es években írt *Mokányok* című

⁵⁷ Uo. 334.

⁵⁸ KN 1906. VII. kötet, 1907. március 18-i ülés, 344.

⁵⁹ Vaida Voevod, Alexandru: „Gézengúz nép valátok kezdet óta...” *Korunk*, 1998. április <https://epa.oszk.hu/00400/00458/00004/oldala4f6.html> (Letöltés ideje: 2022. július 31.)

⁶⁰ KN 1906. VIII. kötet, 1907. április 6-i ülés, 73.

⁶¹ Uo. 73.

⁶² KN 1906. VIII. kötet, 1907. április 8-i ülés, 95.

versét és saját testvére, Iancu erre készített válaszversét, a *Magyarokat*.⁶³ A visszaemlékezésében azt írta, hogy azt akarta bemutatni, miért nem szerencsés az, ha más nemzetiségűek jól bírják a magyar nyelvet.⁶⁴ Másnap olyan halkán olvasta fel a két verset, hogy a többség nem hallotta. A képviselőházi naplóba azonban az egész szöveget betetette. Erre már másnap fény derült, és a naplóbíráló bizottság kivetette a verseket az ülés hivatalos szövegéből, a képviselőház pedig megrovásban részesítette Vaidát,⁶⁵ akit, miután hazament, szerb és szlovák képviselők kerestek meg otthonában, és megkérték az ott lévő Maniut, hogy szerkessze meg Vaida másnapi nyilatkozatát. Maniu el is kezdte tollba mondani a szöveget, de a forrófejű Vaida leállította, hogy ő majd tudni fogja, mit kell másnap mondania. „Úgy képzelitek, azzal fogom tölteni az éjszakát, hogy bemagolom ezeket az elmés stílusgyakorlatokat, amelyeket Maniu útján a szájamba kívántok adni?” – háborodott fel, mert Maniu higgadt, úri modorával nem tudott azonosulni.⁶⁶

Maniu legközelebb április 9-én szólalt fel. Hivatkozott arra, hogy Vaida-Voevodnak súlyos családi problémái vannak, mégis megjelent az ülés kezdetén. Lényegi felszólalása azonban csak napokkal később, április 13-án volt, amikor már megtörtént Vaida-Voevod bocsánatkérése és jegyzőkönyvi megrovása. Ugron Gábor képviselő azzal vádolta meg a román parlamenti képviselőket, hogy mindannyian cinikostársai Vaidának. Maniu ekkor előadta, hogy Pop Cicio képviselőtársa többször szólt Vaidának, hagyja abba a vers felolvasását, Aurel Vlad pedig, miután Vaida azt nem hagyta abba, kiment az ülésteremből.⁶⁷ Ezt követően a házszabályokról szóló vita teljesen elterelte a lényegről a figyelmet. Maniu még szót kért volna a törvénytervezettel kapcsolatban, de a házelnök a vitát ez ügyben lezárta. Három nappal később, április 16-án Maniu sajnálatát fejezte ki, amiért a törvényjavaslat általános vitáján nem szólalhatott fel.⁶⁸

Az általános vita után a cím és az egyes szakaszok vitája következett. Maniu április 16-i beszédében a törvény címével kapcsolatban fogalmazta meg kritikáit. Úgy gondolta, hogy „ezen törvényjavaslat nem elég őszinte azon politikai célokat illetően, mely politikai célokat ezen törvényjavaslat követni és elérni szándékoztatik”, és az volt a véleménye, hogy a cím és a tartalom nem fedi egymást. A törvényjavaslat címe a következő: *Törvényjavaslat a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól s a községi és felekezeti néptanítók járandóságairól*. Kritikáját nem nemzetiségi alapon

⁶³ Györfly versét I. Györfly József *politikai satírjai*. Sajtó alá rendezte s jegyzetekkel kísérte Horváth Ádám országgyűlési képviselő. Budapest, 1893. 81–83., Iancu versét pedig itt: Vaida Voedod, 1998.

⁶⁴ Vaida Voedod, 1998.

⁶⁵ Vaida, miután megkövette a Házat, jobbnak látta, ha két hónapig arra sem néz. Amikor június 7-én megjelent, akkor fizikai erőszakra is sor került. A fennmaradt források szerint a magyar képviselők némi dulakodással, ütlegetéssel kiszorították őt az utcára. Mivel ez az ülés felfüggesztésének idejében történt, az ügyet kivizsgáló mentelmi bizottság ugyan elismerte a jogsértést, de mivel felháborodásból történt, s nem járt sérüléssel, a képviselőket nem marasztalták el. Minderről I. Cieger András: *Küzdelem az arénában. Az erőszak szerepe a magyar parlamenti politizálásban a dualizmus korában*. *Aetas*, 2016/1. 102–131.

⁶⁶ Vaida Voedod, 1998.

⁶⁷ KN 1906. VIII. kötet 186–187.

⁶⁸ KN 1906. VIII. kötet, 252.

fogalmazta meg, hanem általános érvényűen, megadva a lehetőségét annak, hogy azt a magyar ellenzékiek közül is többen elfogadják. Úgy vélte, hogy az állam nem szólhat bele a hitfelekezeti iskolák életébe. „Lehetnek az államnak bizonyos feladatai ezen iskolákkal szemben – aminthogy én is elismerem, hogy vannak –, lehetnek az államnak bizonyos módozatai, amelyek mellett az állam ezen iskolákat, mondjuk, ellenőrzi, amennyiben megvizsgálja, amennyiben szorgosan utánanézi, vajon ezen népiskolák tényleg megfelelnek-e azon feladatoknak, amelyeknek céljából felállítottak, de akként felállítani a tézist, hogy ennek a hitfelekezeti iskolának – vagy amint a t. előttem szóló helyesebben nevezi, hitvallásos iskolának – ez iskolának, mint olyannak az állammal bizonyos jogviszonya volna, ezt én részemről el nem ismerem.”⁶⁹ Maniu azt tanácsolta, hogy a címet változtassák meg ekképpen: *Törvényjavaslat a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól és szolgálati viszonyairól, valamint a magyar nyelvnek a nem állami elemi iskolákban való tanításáról.*

Mivel Maniu beszéde mellőzött mindenfajta sérelmet, nem voltak közbeszólások a beszéd közben, sőt a végén helyeslések hangoztak el. A képviselőház azonban szavazati úton az eredeti címet fogadta el, így Iuliu Maniu indítványa elesett.

Bozóky Árpád képviselő úgy vélte, hogy a nemzetiségi törvény óta eltelt 39 évről kellett ébressze a magyarságot, hogy véget kell vetni annak a „túlságos jóhiszemű, túlságos humánus, túlságos gavalléros eljárásnak, amellyel eddig a nemzetiségi kérdést kezeltük”.⁷⁰ Bozóky Maniut akarta provokálni, amikor egy alvinci példát hozott, hiszen az volt Maniu választókerülete. Bozóky előadta, hogy Alvincen a román felekezeti iskolákat államosították, és azóta minden román gyerek szépen beszél magyarul. Alvinchez tartozott egy Sibisan (Sibişeni, RO) nevű kis község, ahonnan a gyerekeknek kényelmetlen volt bejárniuk az alvinci iskolába, ezért kihelyeztek oda egy tanítót, és román felekezeti iskolát hoztak létre. Az odajáró gyerekek egyáltalán nem tanultak meg magyarul. Ez a Sibisan „Maniu t. képviselőtársamnak a fő hadiszéke, onnan szokta a választási mozgalmat intézni” – jegyezte meg Bozóky.⁷¹

Ezt követően a törvénytervezet képviselőházi vitája lezárult, az országgyűlés pedig július 1-jén fogadta el a törvényt.

Összegzésként azt tudjuk elmondani, hogy bár a Lex Apponyi sok tekintetben a modernizációt szolgálta, és ez nyilván a nemzetiségek érdekében is állt, de erőteljes magyarosító törekvései a nemzetiségek számára elfogadhatatlanná tették. Iuliu Maniu, bár egyik vezetőegyenisége volt a román nemzetiségi parlamenti csoportnak, a csoporton belüli törésvonalak és Alexandru Vaida-Voevod erőszakossága nem segítették őt és az ügyüket sem, hogy fellépésük a magyar parlamentben eredményes legyen. Maniu az elveihez, értékrendjéhez ragaszkodó személyiség volt, higgadt, és jogász végzettsége nagyban segítette őt a nagyon precíz érvelésben. Az a parlamenti légkör, amiben dolgoznia kellett, igen feszült volt, hiszen bel- és külpolitikailag már nagyon instabil volt a rendszer. A nemzetiségeket érintő kérdések ezt az eleve felfokozott hangulatot még inkább tüzelték, és így nem volt esély a megegyezésre. 1910-ben, majd 1913–14-ben Tiszával már más hangnemben

⁶⁹ Uo. 253.

⁷⁰ Uo. 379.

⁷¹ Uo.

tudott Maniu beszélni, és az akkori tárgyalásokban személyi képességei markánsan érvényesültek. A Lex Apponyit pedig olyan sérelemként hordozta nemcsak Maniu, hanem minden nemzetiségi, ami aztán a béketárgyalásoknál az utódállamok mal-mára hajtotta a vizet.

FORRÁSOK

A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993. Szerk.: Balogh Sándor – Sipos Levente. Budapest: Napvilág Kiadó, 2002.

Ezer év törvényei: <https://net.jogtar.hu>

Képviselőházi Napló 1906. I–VIII. kötet

Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910. Szerk.: Fabro Henrik – Újlaki József. Budapest, 1905.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ábrahám Barna: *Az erdélyi románság polgárosodása a 19. század második felében.* (Múltunk könyvek.) Csíkszereda: Pro-Print, 2004.

Anka László: Apponyi Albert és az elemi népiskolai oktatás ingyenessé tétele. *Új Pedagógiai Szemle*, 2011/11–12. 219–233.

Bárdi Nándor – Wéber Péter: Kisebbségben és többségben: Iuliu Maniu nézőpontjai. *Limes*, 1998/4. 136–162.

Bellér Béla: A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig. *Magyar Pedagógia*, 1974/1. 47–65.

Bethlendi András – Szeredai Norbert: Az erdélyi románok kisebbségjogi jogállása 1918 előtt. *Erdélyi Jogélet*, 2020/2. 26–57.

Bocholier, François: Iuliu Maniu nemzedéke és az impériumváltás. In: Ablonczy Balázs–Fedinec Csilla (szerk.): *Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században.* Budapest: Teleki László Alapítvány, 2005. 99–116.

Cieger András: Küzdelem az arénában. Az erőszak szerepe a magyar parlamenti politizálásban a dualizmus korában. *Aetas*, 2016/1. 102–131.

Digeon Claude: *La crise allemande de la pensée française, 1870–1914.* Párizs: Gallimard, 1959.

Dobrescu, Vasile: *Elita românească lumea satului transilvan 1867–1918.* Târgu Mureș: Editura Universității Petru Maior, 1996.

Dolmányos István: Kritik der Lex Apponyi. Die Schulgesetze im Jahre 1907. In: Hanák Péter – Szász Zoltán (szerk.): *Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900–1918.* Budapest, 1966. 233–304.

- Dolmányos István: A „Lex Apponyi”. Az 1907. évi iskolatörvények. *Századok*, 1968/3–4. 484–533.
- Györffy József *politikai szatírái*. Sajtó alá rendezte s jegyzetekkel kísérte Horváth Ádám országgyűlési képviselő. Budapest, 1893.
- Iuliu Maniu *în fața istoriei*. București: Editura Gândirea Românească, 1993.
- Jordáky Lajos: *A Román Nemzeti Párt megalakulása*. (Értekezések a történeti tudományok köréből.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.
- Katus László: Magyarország a Habsburg Monarchiában (1711–1918). In: Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország története*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007.
- Kemény Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története*. 1. rész. *A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918*. (Documenta Danubiana) Budapest: Gergely R. Rt., 1947.
- Köő Artúr: Oktatás és nacionalizmus a XIX–XX. század fordulóján a Magyar és a Román Királyságban. A „Lex Apponyi” (1907: XXVII. tc.) és a Spiru Haret-féle oktatásügyi törvények. *Valóság*, 2019/1. 31–45.
- Köő Artúr: A Lex Apponyi a Tisza István-féle magyar–román közeledési kísérlet tükrében. *Hitel*, 2020/1. 79–107.
- Mitu, Sorin: *Geneza identității naționale la Români ardeleni*. București: Humanitas, 1997.
- Pop, Ionel: *Un martor al Marii Uniri*. Red. Alexandru Bârsan. București: Corint Books, 2018.
- Pop, Ionel – Boilă, Zaharia: *Amintiri despre Iuliu Maniu*. Cluj-Napoca: Editura Dacia, 1998.
- Sárándi Tamás: *Nemzetiségpolitikai gyakorlat Észak-Erdélyben 1940–1944 között. A román kisebbség helyzete*. ELTE BTK, doktori disszertáció. Budapest, 2022.
- Scurtu, Ioan: *Iuliu Maniu. Activitatea politică*. București: Editura Enciclopedică, 1995.
- Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története*. 2. Köt. 1860–2006. Fordította: Vitári Zsolt. Budapest: Argumentum, 2015.
- Stan, Apostol: *Iuliu Maniu. Naționalism și democrație. Biografia unui mare român*. București, 1997.
- Stoica, Sever: *Iuliu Maniu*. Cluj, 1932.
- Szarka László: Modernizáció és magyarosítás. A Lex Apponyi oktatás- és nemzetiségpolitikai olvasatai. *Korunk*, 2007/12. 25–35.
- Szász Zoltán: A román kérdés Tisza István első kormányának politikájában (1904). *Történelmi Szemle*, 1968/3. 254–293.
- Szász Zoltán: A Tisza-féle magyar–román paktumtárgyalások feltételrendszere (1910–1914). *Történelmi Szemle*, 1984/1–2. 182–191.
- Szendrei Ákos: A Román Nemzeti Párt választási szereplése és tevékenysége, 1905–1910. *Múltunk*, 2006/2. 54–90.
- Vaida Voievod, Alexandru: „Gézengúz nép valátok kezdet óta...” *Korunk*, 1998. április <https://epa.oszk.hu/00400/00458/00004/oldal4f6.html> (Letöltés ideje: 2022. július 31.)
- Veress Emőd: Iuliu Maniu, a badacsonyi szfinx. In: uő. (szerk.): *Erdélyi jogászok. Jogászportrék II*. Kolozsvár: Forum Iuris, 2022. 30–47.

„Talán lesz egy kis hely e levelezés számára...”

Petru Groza és az 1957-es Arany János-ünnepségek

PETRU GROZA NEMZEDÉKE ÉS A MAGYAROK

Petru Groza¹ azon erdélyi román politikugeneráció kiemelkedő – és egyben utolsó – tagjának számított, amelynek képviselői a 19. század utolsó harmadában születtek, a dualizmus korában szocializálódtak, kiválóan beszéltek magyarul, és otthonosan mozogtak a magyar kultúrában. Groza mellett e generáció tagjai közül Alexandru Vaida-Voevod (1872–1950), Iuliu Maniu (1873–1953) és Octavian Goga (1881–1938) neve vonult be leginkább a magyar köztudatba, mindhárman hosszabb-rövidebb ideig Románia miniszterelnökei is voltak. 1918 előtt a magyar uralom ellen, az erdélyi románok nemzeti felszabadításáért küzdöttek, a két világháború között pedig Nagy-Románia befolyásos politikusaiként nemzetépítő programjukat igyekeztek megvalósítani. Ellentétben az ókirályságbeli (regáti) ipari-pénzügyi körök érdekeit képviselő Nemzeti Liberális Párttal, amely nyíltan hangsúlyozta, hogy a romániai kisebbségi kérdést hosszabb távon a teljes beolvadás útján kell megoldani, személyiségük, politikai nézeteik és programjaik lényeges különbözősége ellenére mindannyian elvetették a kisebbségek elnyomását és kényszerű asszimilációját. Az erdélyi románság vezető pozícióit – akárcsak az 1918 előtti budapesti kormányok többsége a magyar szupremáciát – nem erőszakos eszközökkel, hanem a románok kulturális, gazdasági, szociális felemelésével, maximális állami támogatásokkal kívánták biztosítani, a kisebbségeket pedig méltányosabb nemzeti-ségi politikával integrálták volna a román társadalomba. A magyarsághoz való viszonyulásuk ennek dacára összetett volt, és időben is gyakran változott. Egyikőjük sem nevezhető magyarbarátnak – és nem is tekintették magukat annak – abban az értelemben, hogy felvállalták volna az erdélyi magyarok támogatását vagy védelmét.

¹ Petru Groza (1884–1958): erdélyi román ügyvéd, üzletember, politikus. Politikusi karrierjét Nagy-Romániában kezdi. 1919-ben képviselővé választják, 1921-ben pedig Alexandru Averescu tábornok kormányában először tárca nélküli miniszter, majd ideiglenes távközlési miniszter, végül Erdélyért felelős miniszter. 1926–1927-ben az újabb Averescu-kormányban közmunkaügyi, majd tárca nélküli miniszter. Ezt követően néhány évre visszavonul a politikai élettől, és éles baloldali fordulatot tesz. 1933-ban egy román parasztszervezet, az Ekésfront elnökévé választják. Az 1944. november 4-én megalakult második Constantin Sănătescu-kormányban, majd a december 6-án hivatalba lépő Nicolae Rădescu-kormányban miniszterelnök-helyettes. 1945. március 6-án szovjet nyomásra I. Mihály király Románia miniszterelnökévé nevezi ki, amely tisztséget 1952-ig tölti be. 1952-től haláláig a Nagy Nemzetgyűlés Elnökségének elnöke, azaz államfő.

Éppen ellenkezőleg, az erdélyi román hegemonia megvalósítását, illetve megerősítését szolgáló egész politikai tevékenységük a magyar kisebbség hosszú távú érdekei ellen szólt. A magyarokat ugyanakkor tárgyalópartnereknek tekintették; igyekeztek jó személyes kapcsolatokat ápolni velük, és gyakran tanúsítottak megértő jóindulatot, segítőkészséget magyar ismerőseik kérései iránt. Vaida-Voevod sarkos megfogalmazása szerint a megalázó kisebbségi évek után nem kevés lelki elégtételt okozott, hogy „miniszterként és miniszterelnökként teljes urbanitással fogadjam a magyarokat, magyarul beszéljek velük, teljesítsem apró kéréseiket. Ők megaláztatásként túrték a magatartásomat, amely egy oláh részéről jött, aki tegnap még ki volt téve az összes [...] magyar és álmagyar arcátlanságának”.²

PETRU GROZA MAGYARBARÁTSÁGA

Nemzedéktársaival ellentétben Groza, aki pedig hozzájuk hasonlóan mély meggyőződésű román hazafi volt, magánemberként és politikusként is mindvégig következetesen hirdette magyarbarátságát, a magyar–román történelmi megbékélés szükségességét. Ennek kapcsán több kérdés is felmerül. Elsősorban az, hogy őszinte volt-e a magyarbarátsága, és kormányra kerülését követően a magyarok egyenjogúsításának állandó hangoztatása nem csupán színjáték vagy taktikai manőver volt-e annak érdekében, hogy a párizsi békekonferencián Románia visszakapja Észak-Erdélyt. Ha őszinte volt, miként lehetett a 20. századi Erdélyben egyszerre magyarbarát, a magyar–román közeledés híve és a román nemzeti célok megvalósításáért elszántan küzdő nemzetépítő? Hogyan tudta összeegyeztetni román hazafiságát a magyarok iránti tiszteletével és szeretetével, holott a korabeli román közgondolkodásban és politikai nyilvánosságban ez összeegyeztethetetlennek tűnt?

E kérdéseket illetően a magyar történészek többsége árnyaltan fogalmaz. Nem vonják kétségbe Groza magyarbarátságának őszinteségét, de emellett azt is érzékeltek, hogy a kormányfőnek az erdélyi magyarok jogegyenlőségét és a magyar–román megbékélést hirdető személyes véleménye 1945 és 1947 között szerencsésen egybeesett a román külpolitika egyik fő törekvésével; éspedig azzal, hogy a nagyhatalmakat és elsősorban a Szovjetuniót meggyőzzék Észak-Erdély Romániához való visszacsatolásának szükségességéről. Vincze Gábor szerint „úgy tűnik, Groza tényleg jóindulatú volt a magyarság iránt”, de azt is jól tudta, hogy amíg zajlanak a párizsi béketárgyalások, olyan magyarságpolitikát kell folytatnia, amely azt bizonyítja, hogy Romániában határváltoztatás nélkül is rendezni lehet a „magyarkérdést”.³

² Vaida-Voevod, Alexandru: *Memorii*. Vol. II. Prefață, ediție îngrijită, note și comentarii de Alexandru Șerban. Cluj-Napoca: Editura Dacia, 1995. 209. Idézi L. Balogh Béni: Alexandru Vaida Voevod és a magyar–román együttélés. In: Horváth Jenő – Pritz Pál (szerk.): *Emlékirat és történelem. A VII. Hungarológiai Kongresszus (Kolozsvár, Cluj-Napoca, 2011. augusztus 22–27.) azonos című paneljének anyaga*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat – Nemzetközi Magyar-ságtudományi Társaság, 2012. 79–80.

³ Vincze Gábor: Nemzeti kisebbségtől a „magyar nemzetiségű románok”-ig. In: *Uő: Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Csíkszereda: Státus Könyvkiadó, 1999. 71.

Olti Ágoston viszont úgy véli, hogy „a kutatás jelenlegi állása szerint nem dönthető el, miszerint Groza »őszinte magyarbarátsága« mennyire volt csupán propaganda”.⁴ 1945 és 1947 között ugyanis a román politikában egyfajta szereposztás történt a magyarbarát Groza és a Román Kommunista Párt főtitkára, a nemzetállami érdekeket megjelenítő Gheorghe Gheorghiu-Dej között. „A Román Kommunista Párt, amíg nem sértették a párt- és a szovjet érdekeket – írja Olti –, teret engedett Grozának, hogy eljuttassa a magyarbarát szerepet, amelynek része volt a vámunióról és a határok spiritualizálásáról szóló diskurzus. Azonban 1947 elején megváltozott a nemzetközi helyzet, és a hidegháborús szembenállás jegyében megtiltották a vámunió propagálását.”⁵

A Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályán 1945 nyarán úgy ítélték meg – helyesen –, hogy „a Groza-kormány által Magyarország és általában a magyar nép felé hirdetett konciliáns politika tökéletes harmóniában van a román területi aspirációkkal. Valószínű, hogy Groza és kis tábora őszintén meg akarja valósítani a magyarokkal való baráti együttműködést. De egészen bizonyosra vehető az is, hogy a román külpolitikának nagy rutinnal bíró irányítói ezt a magatartást, mint a jelenlegi helyzetben részükről folytatható legügyesebb taktikát támogatják”.⁶ Romsics Ignác összegzése szerint Groza – „legalábbis részben” – őszintén gondolta azt, amit mondott, „kiindulópontját azonban mindig az képezte, hogy »Erdély újra Romániáé lett«. Vagyis az »Erdély az erdélyieké« elv érvényesítése helyett maga is az egységes román nemzetállam koncepciójában gondolkodott.”⁷ Ezt a román külügyminisztérium egyik tisztviselője 1945 végén félreérthetetlenül közölte is Gyöngyössi István miniszteri osztálytanácsossal: Groza „magyarbarátsága is megáll azonban a határkérdésnél, a Groza-kormány létalapja ugyanis az, hogy ő szerezte és tartja meg Romániának Erdélyt. Groza ezt jól tudja, és ezért mindenképp ragaszkodik Erdély nyugati határához”.⁸

Magunk úgy véljük, Groza magyarbarátságához és szándékai őszinteségéhez nem fér kétség. Ezt példázza egész életútja, amelynek során mindvégig elválaszthatatlan szálak fűzték a magyarsághoz és a magyar kultúrához, irodalomhoz. A szászvárosi református Kun Kocsárd gimnáziumban eltöltött nyolc év döntő hatással volt szellemi fejlődésére, és az itt kötött, életre szóló barátságai a későbbiekben is meghatározták a magyarokhoz való viszonyulását.⁹ Fontos töréspont volt az életében a magyar-örmény származású Kabdebó Jozefina színésznővel való, regénybe illő

⁴ Olti Ágoston: A Román Béke-előkészítő Bizottság tevékenysége (1944–1946). *Századok*, 2007/1. 47.

⁵ Olti Ágoston: Osztálytalálkozó jeles meghívottakkal. Petru Groza 1947-es budapesti látogatása. *Magyar Kisebbség*, 2007/1–2. 263.

⁶ Idézi Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947)*. Második, bővített kiadás. Budapest: Püski Kiadó, 2008. 41–42.

⁷ Romsics Ignác: *Erdély elvesztése, 1918–1947*. [Budapest]: Helikon Kiadó, [2018]. 368.

⁸ Fülöp Mihály: A Sebestyén-misszió. (Petru Groza és a magyar–román határkérdés.) In: Rácz István (szerk.): *Tanulmányok Erdély történetéről. Szakmai konferencia Debrecenben, 1987. október 9–10*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 1988. 197.

⁹ Vö. L. Balogh Béni: Párhuzamos életrajzok. Petru Groza és Alexandru Vaida-Voevod viszonyulása a magyarokhoz: gyermek- és ifjúkori tapasztalatok. *Erdélyi Krónika*, 2021. június 17. <https://erdelyikronika.net/2021/06/17/parhuzamos-eletrajzok-petru-groza-alexandru-vaide-voevod/> (Letöltés ideje: 2022. június 15.)

szerelme is.¹⁰ Jozefinát Déván ismerte meg, és 1912-ben eljegyezte, de házasságuk végül Groza apja, egy ortodox román pap és a Kabdebó család ellenzése miatt – a politikai helyzettel, a magyar–román ellentétek kiéleződésével is összefüggésben – meghiúsult. 1916-ban feleségül vett ugyan egy gazdag román családból származó lányt, Ana Moldovant, akitől öt gyereke született, de a Jozefina iránt érzett szerelme az 1920-as évek elején egy véletlen dévai találkozás folytán újra fellobbant. 1923-ban született meg házasságon kívüli közös gyerekük, Bisztrai Mária, a későbbi neves kolozsvári színésznő és színházigazgató. Groza vállalta az apaságot, és példás gondallal neveltette lányát, később a karrierjét is egyengette. Így gyakorlatilag két családja volt: egy román Déván és egy magyar Kolozsváron, ahol Jozefina és Mária élt. Mindkét családját szerette.

Magánéleti kötődései is jelzik tehát, hogy milyen szoros érzelmi szálak fűzték mindkét néphez, a magyarhoz és a románhoz is. 1942-ben állítólag ezt mondta Méliusz Józsefnek: „Budapest és Bukarest is egyaránt csillaga Erdélynek. Erdély az édesanya, akinek az emléiről mind a két népnek szabadon kell szívnia a szabadság táplálékát. Ha a magyar és a román nép nem is vér szerinti testvérek, de testvérekké kell szelídüljenek a közös fedél alatt, a közös feladatok elvégzésében.”¹¹ Ezt az elvi álláspontot képviselte élete végéig magánemberként és politikusként egyaránt. Erdélynek a híd szerepét szánta Magyarországra felé. A magyarok jogegyenlőségét, a végleges magyar–román megbékélést és barátságot azonban a román állam keretei között képzelte el, igaz, vámunióval, a határok átjárhatóságával és a szellemi termékek szabad forgalmával. A teljes nemzeti szabadság viszont – a *Népszavának* adott 1945. májusi interjúja szerint – csak az Erdélyben „régóta honos” magyarságot illette volna meg; az 1940–1944 között oda települt magyarokat továbbra is magyar (és nem román) állampolgároknak tartotta, akiknek méltányos feltételek mellett tartózkodási engedélyt kívánt adni, egy részüket pedig, a jó szakembereket szerződésekkkel alkalmazta volna. Nem túrt meg „semmiféle sovinizta elhajlást, román részről sem”,¹² Dák származásúnak vallotta magát,¹³ aki az „okos nacionalizmus” útját követi.¹⁴ A magyar–román megbékélésben, az „együttélő népek” szabadságjogainak megadásában, a magyarok iránt érzett „több évtizedes” román ellenszenv megszüntetésében látta annak garanciáját, hogy Erdély Románia része marad.¹⁵ Meggyőződése volt: a bukaresti kormánynak olyan nemzetiségpolitikát kell folytatnia, amelynek eredményeként az erdélyi magyarok tudomásul veszik,

¹⁰ L. Dehel Gábor: *Bisztrai Mária. Beszélgetőkönyv*. Kolozsvár: Komp-Press, 2011. 12–23.

¹¹ Idézi Főcze János: *A MADOSZ. Baloldali magyar történet a két világháború közötti Romániában (1934–1944)*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület – Kriterion Könyvkiadó, 2020. 278.

¹² Szalai Sándor: Beszélgetés Groza Péter miniszterelnökkel Románia és Magyarország közös problémáiról. *Népszava*, 1945. május 20. 3.

¹³ Emellett gyakran nevezte magát lázadó dáknak, és büszke volt arra, hogy ezt a jelzót a vele szemben jóindulatot tanúsító Apponyi Albert aggatta rá. L. Balogh, 2021.

¹⁴ Bítfoi, Dorin-Liviu: *Petru Groza, ultimul burghez. O biografie*. București, 2004. 372. Más alkalommal viszont azt mondta, hogy inkább erdélyinek érzi magát, és csak utána románnak. (Uo. 386.) Groza erdélyiségének és a magyarokhoz való viszonyulásának ma még nyitott kérdéseit csak az erre vonatkozó módszeres romániai levéltári kutatásokkal, elsősorban a Déván található gazdag személyes irathagyatéka átnézésével lehet majd megnyugtatóan tisztázni.

¹⁵ Uo. 325.

hogy boldogulásukat Romániában találják meg, és ezzel lemondanak a területi revízió gondolatáról.

Élete folyamán Petru Groza – vagy ahogy előszeretettel emlegették egykor a magyarok: Gróza Péter – Magyarországon és az erdélyi magyarság körében nagy népszerűségnek örvendett, pedig 1947-től a hatalma egyre inkább névleges volt, és magyarbarátsága mindössze nyilatkozatokban vagy személyes gesztusokban nyilvánulhatott meg. „A magyaroknak két miniszterelnökük volt, Tildy Zoltán Budapesten és Petru Groza Bukarestben”, mondták állítólag a kolozsvári románok – akik nem szerették Grozát – félig tréfásan, félig komolyan 1946-ban,¹⁶ 1957-ben pedig Magyarországon sokan azon sajnálkoztak, „hogyan nekünk nincs Groza Péterünk”.¹⁷ Halálát követően alakja legendává nemesedett, és a magyarok közül sokan valóságos mesehősként tisztelték a határ mindkét oldalán. Számos anekdotikus történet keringett róla,¹⁸ amelyek magyarbarátságát, személyes varázsát, közvetlenségét, jó humorát emelték ki. Az 1980-as évek romániai kisebbségellenes hangulata még jobban felerősítette a magyar Groza-kultuszt, a magyarországi propaganda pedig az ő emlékének felidézésével próbálta érzékeltetni, hogy másként is lehetne rendezni a magyar–román viszonyt.¹⁹

ARANY JÁNOS ÜNNEPLÉSE

Petru Grozának a magyar kultúrához és a magyarsághoz való szoros kötődése a legjobban talán az Arany János iránti, egész életét végigkísérő rajongásával illusztrálható. Jól tudja, hogy Arany János óta olyan nagy költők jelentkeztek a magyar költészetben, mint Ady Endre, József Attila vagy Radnóti Miklós – fejtette ki Groza Robotos Imrének egy 1947-es magánbeszélgetésük során –, de számára „Arany János volt és maradt a magyar költészet fölülmúlhatatlan óriása”.²⁰ Aranyt még kisdíák korában, a szászvárosi gimnáziumban szerette meg. Emlékezése szerint órán

¹⁶ Faur, Antonio: *Realităţi transilvănene în rapoartele unor diplomaţi francezi (1945–1948)*. Oradea: Editura Universităţii din Oradea, 2008. 32–33. Román részről Grozát gyakran támadták magyarbarátsága miatt. L. Bitfoi, 2004. 322.

¹⁷ Joó Győző Petru Grozának írt levélrészlete. Budapest, 1957. március 15. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (a továbbiakban: MTAK, Kézirattár), MS 10.233/9. Vö. Keleti Ferenc nagykövet jelentése Horváth Imre külügyminiszternek a Petru Grozával való beszélgetéséről. Budapest, 1957. április 19. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), XIX-J-33-a. 9. d. 110/szig. titk. – 1957. 2. A jelentést magyarul és román fordításban is közli Andreescu, Andreea – Nastasă, Lucian – Varga, Andrea (ed.): *Minorităţi etnoculturale. Mărturii documentare. Maghiarii din România (1956–1968)*. Cluj: Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală în România, 2003. 48. sz. dokumentum. Közli még: Lipcsey Ildikó: *Magyar–román kapcsolatok, 1956–1958. Dokumentumok*. Budapest: Paulus-Publishing Bt – Nagy Imre Alapítvány, 2004. 142. sz. dokumentum.

¹⁸ L. pl. Huszár Sándor: Egy mesehős utóélete. *Tiszatáj*, 1990/11. 30–40.

¹⁹ Horváth Andor: Román barátaink. *Korunk*, 1995/12. 66.; vö. Fazakas Zoltán József: Petru Groza, a mágnás elvtárs. In: Veress Emőd (szerk.): *Erdélyi jogászok. Jogászportrék II*. Kolozsvár: Forum Iuris Könyvkiadó, 2022. 124.

²⁰ Robotos Imre: Találkozások Groza Péterrel. A börtön homálya új kiadása kapcsán. *Népszabadság*, 1986. május 31. 15.

az egyik társa szavalta az *Ágnes asszony* című Arany-balladát, de a tanár szebb előadásban akarta hallani, ezért a komoly előadói képességekkel (és kitűnő emlékezőtehetséggel) rendelkező Grozát kérte fel a vers elmondására: „Gyere kis Groza Péter, mutasd meg, hogy kell verset mondani!”²¹ Az 1903-ban letett érettségi vizsgán az Arany Jánosról írt dolgozatával ő nyerte el a magyar nyelv és irodalom első díját. A jutalmul kapott Toldi-trilógia aranyozott kötésű díszpéldányát élete végéig megőrizte. Arany maradt a kedvenc költője, akinek verseit még idős korában is gyakran és szívesen szavalta.

Nem véletlen tehát, hogy Groza fontos szerepet vállalt az Arany János születésének 140. évfordulója alkalmából 1957. március 3-án rendezett romániai ünnepségen, amelynek során megnyitották a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeumot, Bukarestben pedig az írók házában irodalmi estet rendeztek a magyar költő emlékezetére. Részvételének közvetlen előzménye az volt, hogy Vlad Spoială, a nagyváradi állami múzeum igazgatója 1956. szeptember 15-i levelében felkérte Grozát, pártfogolja Arany János megünneplését, és írjon néhány sort a költőről, jelentőségéről a magyar–román barátság szempontjából. Válaszlevelében a súlyos betegségéből lábadozó Groza²² számot vet azzal, hogy mit jelent számára Arany János költészete. „E név most is, mint bármikor, felmelegíti a lelkemet, mert Arany egészséges, eredetien népi és mély emberi alkotásainak szépsége [...] már fiatal koromban is lelki revelációk forrása volt.” Megemlíti, hogy hosszú betegsége idején mozdulatlanságra volt kényszerítve, majd így folytatja: „Amikor aztán az orvosi megszorítások kötései lazultak kissé körülöttem, legkedvesebb kezelőim egyike, Dr. Kahána²³ – régi erdélyi értelmiségi, a magyar irodalom jó ismerője – meglepődve hallotta kérésemet, hogy hozza el nekem könyvtáramból Arany János kötetét, a Toldi-trilógiát. [...] A külső világtól való teljes elzártságom óráiban Arany János e munkája hetekig, hónapokig volt csodálatos társam, – orvos barátom sorról sorra végigolvasta nekem.”²⁴

Eleget téve Spoială kérésének, Groza Arany János ünneplőihez címmel személyes hangú, Arany Jánost méltató, magyar nyelvű nyílt levelet tett közzé az *Előre* című bukaresti napilap 1957. március 3-i számában,²⁵ amelyet ugyanaznap a nagyszalontai művelődési otthonban is felolvastak az ünnepi megemlékezés során.²⁶

²¹ L. az 1. sz. dokumentumot. Vö. Sáfrán Györgyi: Arany János nyomában, Romániában... *Élet és Irodalom*, 1957. december 13. 4.

²² Grozát 1956 tavaszán egymás után több szívroham érte. Hónapokig otthonában, Déván kezelték, csak ugyanazon év novemberében térhetett vissza Bukarestbe. Szigorú orvosi felügyelet alatt tartották, és nagyon keveset dolgozhatott. 1957 nyaratól újra súlyosbodott az állapota, októberben vékonybél-daganatot diagnosztizáltak nála. November 17-én megoperálták, a betegség azonban feltartóztatathatatlannal tovább fejlődött. 1958. január 1-jén kómába esett, 7-én reggel hunyt el.

²³ Kahána Ernő (1890–1982): orvos, író, publicista, Petru Groza egyik kezelőorvosa.

²⁴ Petru Groza levele. *Bihari Napló. A nagyváradi Fáklya melléklete*. 1971. december 1. 16. Vö. Beke György: *Új Napló Váradon. Korunk*, 1974/1. 100–101.

²⁵ Groza, Petru: Arany János ünneplőihez. *Előre*, 1957. március 3. 1. Az írást egy hét múlva a *Népszabadság* is átvette. *Népszabadság*, 1957. március 10. 13. Újraközölte: Sipos Attila (szerk.): *Groza Péter emlékére*. A dokumentumokat Lipcsey Ildikó gyűjtötte. [Budapest]: Kossuth Könyvkiadó, 1984. 125–130.; *Ezredvég*, 2010/10. 81–83. Röviden ismerteti Lipcsey Ildikó: „Nyílt ésszel...” Az Arany Jánost ünneplő Petru Groza. *Kortárs*, 1984/12. 1926–1927.

²⁶ Tolnai Gábor: Romániai utazás Arany Jánossal. *Élet és irodalom*, 1957. március 15. 5.

Irodalmi nyelvezetű, hosszú levelében kiemeli Arany költészetének időszerűségét, és elégtétellel állapítja meg, hogy magyarok és románok együtt ünneplik nemcsak a magyar költőt, hanem az ugyancsak bihari születésű Iosif Vulcant is.²⁷ Részletezi az Aranyhoz és a magyar irodalomhoz fűződő személyes kapcsolatait is. Szászvárosi diákként Arany balladáinak köszönhetően ismerte meg először a magyar vers szépségeit. „Nemcsak a magyar irodalomban, hanem a világirodalomban is páratlan balladáinak hosszú sorát – *Tetemrehívást, Zách Klárát, Ágnes asszonyt, A walesi bárdokat* – oly szenvedéllyel sajátítottam el – írja –, hogy nagy részüket ma is lendülettel szavalom.” Úgy véli, „minden, ami állandó értékű, szép és nemesítő, a népből ered”, és innen merített ihletet Arany is a Toldi-trilógia megírásakor. Akárcsak a Spoyalának címzett válaszlevelében, itt is beszámol arról, csak részletesebben, hogyan lett hű társává „a magyar pusztai nép e derék legendás fia, Toldi” „a testi szenvedések hosszú hónapjai”, azaz a betegsége alatt. Kezelőorvosával együtt Groza lelkesen fogott hozzá a trilógia olvasásához. „Heteken át és hónapokon keresztül, napi adagokban, szűken lemért órákban, dr. Kahána következetesen, és minden másfélretéve, olvasta ágyam mellett izes hangsúllyal elejétől végig a trilógia három részét, az utolsó betűig.” Egy diákkori dolgozatát felelevenítve összehasonlítja Petőfi és Arany személyiségét, párhuzamba állítja költészetüket, és megemlíti barátságukat is. Megállapítja, hogy Arany „marad a magyar ballada legművésze, felülmúlhatatlan mestere”. Elgondolkodik a kis népek sorsán, „akiknek nyelvét határaikon túl vajmi kevesen ismerik”. Nyílt levelét azzal a reménnyel fejezi be, hogy a magyar és román költők eszméi „századokon túl is ragyogva, táplálni fogják a népek békés összefogásának máris kibontakozó szellemét”.²⁸

Írása visszhangra talált mind az erdélyi, mind a magyarországi olvasók körében. Keleti Ferenc bukaresti magyar nagykövet, aki 1957. április 19-én kereste fel a román államelnököt, Groza íróasztalán „sok száz” levelet látott, „melyeket az utóbbi hónapokban kapott különböző magyarországi lakosoktól betegsége, illetve felgyógyulása alkalmából”. Ezek többsége az Arany Jánosról szóló cikke megjelenése után kelt. „Az elnök rendkívüli büszkeséggel, örömmel és szeretettel lapozgatt a levelekben és részleteket olvasott fel belőlük, vagy olvastatott fel velem. Valóban szép és megható levelek voltak, amelyeket elsősorban magyarországi, másrészt pedig erdélyi magyar munkások, egyszerű parasztemberek, tanítók és így tovább, küldtek hozzá” – írja jelentésében a nagykövet.²⁹ Groza elmondta neki, hogy naponta 6-8 levelet kap Magyarországról, illetve Erdélyből, és azokat mind megválaszolja. Tervei szerint lefordíttatja őket román nyelvre „és a kormány, valamint a párt itteni vezetőinek átadja, hogy lássák, milyen mélyen él a magyar népben a szeretet és megbecsülés, a békés életre való törekvés a románokkal és a Duna-medence többi népeivel”.³⁰ Két hónap elteltével, június 19-én Keleti újból meglátogatta Grozát az irodájában. Jelentése szerint az államelnök elsősorban ismét „kedvenc témájával”,

²⁷ Iosif Vulcan (1841–1907): magyarországi román író, szerkesztő, a *Familia* című kulturális és irodalmi folyóirat alapítója és első főszerkesztője.

²⁸ Groza, 1957. 1.

²⁹ Keleti, 1957. április 19. 1. Vö. Bitfoi, 2004. 503.

³⁰ Keleti, 1957. április 19. 2.

az Arany János-évforduló kapcsán írt cikkével, az ennek visszhangjaként kapott levelekkel, valamint az azokra adott válaszaival foglalkozott.³¹ A nagykövet szerint ez a levelezés már egy „duzzadt aktacsomagot tett ki, amit valószínűleg sajtó alá fog-nak rendezni”³²

A GROZA-SÁFRÁNY-LEVELEZÉS

Az Arany Jánossal kapcsolatos Groza-levelezés részét képezi a Sáfrány Györgyivel, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára munkatársával több hónapig tartó levélváltása is. Sáfrány 1957. június 18-án kelt levelében jelezte Grozának, hogy olvasta az Arany Jánost méltató cikkét, egyben felhívta az államelnök figyelmét a Kossuth Rádióban néhány nap múlva elhangzó, Aki még ismerte Arany Jánost című előadására.³³ Ez a Temesváron élő 95 éves idős asszonyról, dr. Popovitsné Rozvány Gabrielláról szólt.³⁴ Válaszlevelében Groza megírta, hogy próbálta, de nem tudta befogni a Kossuth Rádiót, viszont érdeklő az előadás, ezért elkéri annak begé-pelt változatát.³⁵ Sáfrány augusztus 14-én küldte meg azt, egyben megkérdezte Grozát, hogy munkatársaival együtt ősszel meglátogathatná-e Bukarestben. Ugyanis „Arany- emlékeket, kéziratokat és még néhány irodalmi jellegű dolgot mikrofilmre venni – ha [az] útlevél és [a] vízum idejében befut – szeptemberben két kollégám-mal szeretnénk Önökhöz utazni: Szalonta, Várad, Kolozsvár, Arad, Temesvár (Gabriella néni),³⁶ Marosvásárhely és Brassó lenne háromhetes útvonalunk. Az októberi Arany-ünnepségekre³⁷ szeretnénk anyagot hozni a kiállítások, tudomány és sajtó számára. Jó lenne, ha az itteni Arany-ünnepségeken Elnök Urat is üdvözölhetnénk körünkben Budapesten.”³⁸ A levelet és annak mellékletét Groza „lábadozó szabad-

³¹ Keleti Ferenc nagykövet jelentése Horváth Imre külügyminiszternek a Petru Grozánál tett második látogatásáról. Budapest, 1957. június 19. MNL OL XIX-J-33-a. 9. d. 110/1/szig. titk. – 1957. 1. A hivatali irodában lezajlott beszélgetés után Groza meghívta Keletit a lakására, ahol három felnőtt gyermeke társaságában megebédeltek. „Az elnök, mint első találkozásunk alkalmával is – írta a nagykövet –, végtelenül kedves volt és kb. 3 órán keresztül idézett emlékeiből, általában a magyar és a román nép közötti jó viszony és barátság ápolásának a jegyében.” Uo. 1.

³² Nincs tudomásunk arról, hogy a terv megvalósult volna. A levelezés (vagy annak csak egy része?) másolatban megtalálható a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében. Jelzet: MTA, Kézirattár, MS 10.233/1–30. Néhány rövid részletet közöl a levelezésből a forráshely megadása nélkül: Sipos, 1984. 131–137.

³³ Sáfrány Györgyi levele Petru Grozának. Budapest, 1957. június 18. MTA, Kézirattár, MS 10.233/25.

³⁴ Popovitsné Rozvány Gabriella (1862–1960): a macedón eredetű, ortodox, Nagyszalontán élő családból származó Rozvány Györgynek, Arany János barátjának lánya. Személyesen ismerte Arany Jánost, és megőrizte nagynénjének és nevelőanyjának, Rozvány Erzsébetnek Arany Jánossal való levelezését. Temesváron hunyt el. Férje dr. Popovits György, Bihar vármegye főorvosa volt.

³⁵ Groza, Petru levele Sáfrány Györgyinek. Bukarest, 1957. június 29. MTA, Kézirattár, MS 10.233/25.

³⁶ Popovitsné Rozvány Gabriella.

³⁷ Ekkor emlékeztek meg Arany János halálának 75. évfordulójáról.

³⁸ Sáfrány Györgyi levele Petru Grozának. Budapest, 1957. augusztus 14. MTA, Kézirattár, MS 10.233/25.

sága” idején vidéken (bizonyára Déván) olvasta, és szeptember 26-án válaszolt rá. Levelében többek között az olvasható, hogy Lucia lánya meglátogatta Temesváron Popovitsné Rozvány Gabriellát, ő pedig megkérte Eugen Jebeleanu „író barátját”, „aki Pesten is otthonos az írók körében”: hívja fel Sáfrányt a romániai útja kapcsán.³⁹ Alig öt nappal később Sáfrány már válaszolt is. Többek között arról tájékoztatta Grozát, hogy október 6-án indulnak Romániába, és 26-án térnek haza.⁴⁰

* * *

Az alábbiakban közölt három, mindeddig publikálatlan dokumentum a Petru Groza és Sáfrány Györgyi közötti levelezés befejező részét képezi.⁴¹ Az elsőben Sáfrány és két munkatársa: Kicsi Sándor, valamint Tőkés László – több mint két héttel a romániai kutatóútjukról való hazaérkezésük után – összefoglalják benyomásaikat az államelnöknél tett bukaresti látogatásukról. Az ezt követő két levelet Groza már a november 17-én végrehajtott műtétje után, súlyos betegen diktálta le. Az 1957. december 31-i keltezésűt már nem tudta aláírni; előző nap még „zavartalanul tollba mondta”, a magántitkárnője elő is készítette aláírásra, „de ez már az orvosok tanácsára elhalasztódott – mindörökre”.⁴² Ez lehetett élete egyik utolsó levele, halálakor pedig minden bizonnyal ott volt az ágya mellett Arany Toldi-trilógiája is.

³⁹ Groza Petru levele Sáfrány Györgyinek. Bukarest, 1957. szeptember 26. MTAK, Kézirattár, MS 10.233/25.

⁴⁰ Sáfrány Györgyi levele Petru Grozának. Budapest, 1957. október 1. MTAK, Kézirattár, MS 10.233/25. A hazaérkezés dátumaként kitűzött október 26-i időpontot végül nem sikerült tartani; 28-án Petru Groza vendégeiként még Bukarestben voltak. L. az 1. sz. dokumentumot.

⁴¹ A leveleket kronologikus sorrendben, folyamatos számozással, betűhív formában közöljük. A címeket magunk adtuk, s ezekben feltüntettük a levélíró nevét, a címzettet és a keltezését. Szögletes zárójelben pótoltuk a hiányzó névelőket, és feloldottuk a rövidítéseket. Szükség esetén magyarázó jegyzetekkel láttuk el az iratokat, a fontosabb szereplőkről rövid életrajzokat készítettünk.

⁴² Sáfrán Györgyi: *Arany Jánostól – Groza Péterig*. Kézirat. MTAK, Kézirattár, MS 10.233/c. 7. Petru Groza emlékest anyaga, 1–2.

DOKUMENTUMOK

1. Kicsi Sándor,⁴³ Sáfrány Györgyi⁴⁴ és Tőkés László⁴⁵ levele Petru Grozának

Budapest, 1957. november 15.

Elnök Úr!⁴⁶

A visszaérkezés utáni első napok zűrzavarai után végre van idő és nyugalom az emlékezésre, a szavakba nehezen foglalható köszönetre.

[Az] Arany-kéziratok mikrofilmezését szolgáló szép és eredményes romániai utunk feledhetetlen befejezése volt az okt[óber] 28-i tisztelgő látogatásunk Elnök Úrnál.

Reggel érkezünk Brassóból Bukarestbe. A szinte percekre beosztott időből még izgalomra sem jutott. A három kis „filosz” mégis elfogódottan lépte át a nagy elnöki palota küszöbét. Vajda elvtársnő⁴⁷ kedves közvetlenséggel fogadott, s a várakozás idejére érdekes olvasmányt adott: [az] Elnök Úr Arany-emlékezésére érkezett leveleket. Kíváncsian vettük kézbe a vaskos irattartót, s amíg olvastuk, érdeklődésünk fokozatosan meghatottsággá mélyült. Nyílik az ajtó: mi következünk. Már ott állunk Elnök Úr előtt, kezet fogunk. Elfogódásunk [!] teljesen feloldódik. Akinél tisztelgünk, feledtetni az államfői magas méltóságot: velünk egy nagyon művelt, emberileg is nagy ember beszélget Arany János édes nyelvéen és – róla.

Közben a doktor⁴⁸ is bejön: nem pusztá kötelesség, féltő szeretet a szemében, amíg a pulzust figyeli.

A percek sietnek, a kedves ebédre hívás újjakkal pótolja az elsietőket. Mintha álomban járnánk az elnöki palota süppedő szőnyegén. A múltat idéző szobor-testőrség előtt visz utunk. Elnök Úr hagyománytisztelő lelke hozta őket ide. [A] román vajdák és nemzeti hősök közül Dózsa Györgyünk sem hiányzik. Szemünk tegnap látott szülőfaluja: Dálnok⁴⁹ üdvözlétét sugározza kemény arca felé.

Már a belvárosban suhan a kocsis. Útkereszteződésnél lassítunk. A járóelők felismerik a bennülőt: fejbólintással, mosollyal köszöntik.

Már a villánál vagyunk. A komoly eleganciájú dolgozószobában fényképeket nézegetünk, sportképeket, izgalmas teniszmérkőzések emlékeit. Ez hát egyik nyitja a csodálatos frissességnek, ruganyos járásnak, derűs kedélynek!

⁴³ Kicsi Sándor (1919–2004): székelyföldi születésű történész, író, szerkesztő. 1945–1947 között a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium tanára, ezt követően Magyarországra távozik. 1958 és 1980 között a Magyar Tudományos Akadémia lexikonszerkesztőségének igazgatója.

⁴⁴ Sáfrány (Sáfrán) Györgyi (1911–1985): irodalomtörténész, könyvtáros. 1943-tól Szegeden, majd Budapesten kollégiumi igazgató, 1948-tól a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának tudományos főmunkatársa, a magyarországi nőnevelés és Arany János munkásságának kutatója.

⁴⁵ Tőkés László Sándor (1929–2014): 1953–1995 között a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának munkatársa, a Mikrofilmtár osztályvezetője.

⁴⁶ A levélmásolat első lapjának tetején a következő bejegyzés olvasható: „40150. 23. nov. 1957. Sáfrány Györgyi, Magyar Tudományos Akadémia.”

⁴⁷ V. Vajda Erzsébet (?-?): a bukaresti Romániai Magyar Szó belső munkatársa, később Petru Groza magántitkárnöje.

⁴⁸ Feltehetően Kahána Ernő.

⁴⁹ Dálnok (románul Dalnic): település a romániai Kovászna megyében.

Most az Elnökné Asszonyt köszöntjük.⁵⁰ Finom, megértő, a nagy terheket is együtt viselő asszonyok klasszikus típusa. Két rokonszenves fiatal nő: Elnök Úr leánya és unokahúga hozzák az asztalhoz a fiatalság friss derűjét.

Házigazdánk ebéd közben kedves vendégek emlékét idézi: volt gimnazista osztálytársai voltak nemrégien vendégei. A szászvárosi ref[ormátus] Kollégium néhai kis gimnazistái emlékeznek... most Elnök úr is azt teszi...

... „Ágnes asszony” volt a lecke.⁵¹ A tanárt bosszantja: a felelő fiú színtelenül mondja a verset. „Gyere kis Groza Péter, mutasd meg, hogy kell verset mondani!” És a kis Groza Péter mondja, ahogy most is: komoly előadói hajlamokkal áldottan, színesen, szépen, a vers írójához méltóan.

Versről versre, idézetről idézetre száll az emlékezés, és mi ámulva hallgatjuk, mint a többit is, amit a román nemzet nagy fia és a magyar nép igaz barátja mond: önmagáról, helytállásról, a történelem valóságaihoz való ragaszkodásról.

„Legnagyobb cél pedig, itt, e földi létben,
Ember lenni mindég, minden körülményben.”⁵²

Az aranyjánosi célt Groza Péter nem csak kítűzte, meg is valósította. Köszönjük, hogy ezt magunk is láthattuk, tapasztalhattuk! És köszönjük a szíves vendéglátást és a marandó emléket, a könyveket.⁵³ Hogy mennyire termékeny talajra találtak, íme: Kicsi Sándor a kínait magyarra szeretné fordítani,⁵⁴ s e sorok írója, ha engedelem és [a] források megvolnának, a látott Arany-anyag és egyebek alapján: „Groza Péter és a magyarok” címen szeretne írni, Tőkés László kollégánk pedig már készíti a fényképeket Elnök Úrnak romániai utunkról.

Ismételten köszönjük Elnök Úr segítő jóságát, kedves vendégszeretetét. Mély tisztelettel köszöntjük az Elnökné Asszonyt és Elnök Urat és nagyon meleg rokonszenvvel emlékezünk kedves Leányára és Unokahúgára, valamint minden romániai kedves jóakarónkra.

Mély tisztelettel és meleg üdvözléssel:

Tőkés László m[anu] p[ropr]ia,⁵⁵ Dr. Kicsi Sándor m. p., Sáfrány Györgyi m. p.

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, MS 10.233/25. – Gépelt másolat.

⁵⁰ Groza (szül. Moldovan) Ana (1897–?): Boica (románul: Băița, Hunyad megye) faluban született gazdag román családban, apja orvos és aranybánya-tulajdonos volt. 1916-ban kötött házasságot Petru Grozával. Öt gyermekük született: két lány (Lucia és Maria vagy Mia), valamint három fiú (Petru, Octavian, Liviu).

⁵¹ „Ágnes asszony”: Arany János 1853-ban írt balladája.

⁵² Részlet Arany János 1851-ben kelt, Domokos napra című verséből.

⁵³ V. Vajda Erzsébet Sáfrány Györgyinek címzett, 1957. október 31-i levelében jelezte, hogy Petru Groza ajánlásával négy könyvet postázott, mindegyikből három-három példányt.

⁵⁴ A könyv címe románul: Petru Groza: *Prin țara celor șase sute de milioane. China de ieri și de azi. Note de drum*. București: 1956.

⁵⁵ Manu propria (lat.) = saját kezűleg.

2. Petru Groza levele Sáfrány Györgyinek

Budapest, 1957. december 6.

Dr. Sáfrány Györgyi
az MTA könyvtárának tudományos kutatója
Budapest V., Akadémia u. 2.

Kedves Sáfrány Györgyi,

romániai látogatásukhoz fűződő személyes benyomásaik és érzelmeik töredékes közlését folyó év november 23-án érkezett levelükben szívesen olvastam.

Magam is örültem, hogy a már előző leveleikből visszatükröződő hajlandóságuk: keresni azt, ami embereket és népeket összehozhat, e személyes látogatásukkal – mint látom – tápot nyert. Óhajtom mindnyájunk javára, hogy a benyomásaik és érzelmeik erős akarrattá izmosodjanak, lendítve tevékenységükön e nemes cél szolgálatában.

Feleségem és családom, akikkel megismerkedtek, szívesen viszonzozzák üdvözleteiket. Egyébként örültek ők is szép tartalmú levelüknek, melyet végigolvastak.

Vajda Erzsébet magántitkárnőm közölte a neki szóló levél tartalmát⁵⁶ s elvben a magam részéről hozzájárulva elgondolásához, a részletekkel ő foglalkozik tovább, könynyítve munkánkon. Megbízása van arra, hogy Arany Jánossal kapcsolatos levelezésemből másolatban közölje mindazt, ami esetleg hasznára válhatik tervezett munkájában.

A kínai könyv fordítására, innen és odaátról is, még annakidején többen ajánlkoztán, úgy gondoltam, hogy a legilletékesebb a fordításra a RNK [Román Népköztársaság] Írószövetségének magyar osztálya s így neki engedtem át a fordítást, amely – mint közlik – már javában folyik saját alapja javára.⁵⁷

Szívélyesen üdvözlöm mindhárom kedves vendégemet.

[Petru Groza]

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, MS 10.233/25. – Gépelt másolat.

⁵⁶ A V. Vajda Erzsébetnek címzett, 1957. november 1-jén kelt levelében Sáfrány jelezte, hogy amennyiben az engedély és a forrás rendelkezésére állna, írna Groza és Arany kapcsolatáról. Ezt a szándékát – mint láttuk – megerősítette a Tőkés Lászlóval és Kicsi Sándorral Grozának írt november 15-i levélben is (1. sz. dokumentum).

⁵⁷ Nincs tudomásunk arról, hogy a könyv végül magyarul is megjelent volna.

3. Petru Groza levele Sáfrány Györgyinek

Budapest, 1957. december 31.

Dr. Sáfrány Györgyi
a Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtárának tudományos kutatója,
Budapest V., Akadémia u. 2.

Arany János nagyszalontai ünneplőihöz küldött üzenetem nyomán kiterébélyesedett levelezésem tartalma készített arra, hogy egy másolat-gyűjteményben megküldjem az egész anyagot a Magyar Tudományos Akadémiának és a Magyar Irodalmi Tanácsnak.

Ez intézmények valamely fiókjában talán lesz egy kis hely e levelezés számára, ahol egy nagylelkű gondolkodó és író talán rátalálhat, okulva belőle, hogy mily utakon forgassa a tollat egy nagy ügy szolgálatában, szélesítve e kis lélektani kísérletet.

A magam részéről tanultam e levelezésből és megerősödtem a hitben, amely sohasem hagyott el, hogy megtalálva az igaz hangot s megpendítve a lélek azon húrjait, amelyek a jó, a szép, az emberi érzéseké s amelyeket a szeretet és a béke számára tartogat az anyatermészet minden nép lelkében, a visszhang nem sejtett – tihanyi – méreteket érhet el. A helyes utat járva, talán elérjük nem csak a mi két kis népünk testvériesülését, hanem a népek közötti megértést is, hogy felszabaduljunk az atomikus [!] háborútól való félelem lidércnyomásától.

Ez úton érhetjük csak el azt, hogy a technika szédületes fejlődésének eredményei a békés fejlődést szolgálják és ne váljanak egy általános pusztulás eszközévé.⁵⁸

[Petru Groza]

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, MS 10.233/25. – Gépelt másolat.

FORRÁSOK

Groza, Petru Arany Jánossal kapcsolatos levelezése. Másolatok, 1957. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, MS 10.233/1–30.

Keleti Ferenc nagykövet jelentése Horváth Imre külügyminiszternek a Petru Grozával való beszélgetéséről. Budapest, 1957. április 19. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX-J-33-a. 9. d. 110/szig. titk. – 1957.

---

⁵⁸ A levél végén, zárójelben az alábbi begépelte szöveg olvasható: „A levél már aláíratlan maradt.”

- Keleti Ferenc nagykövet jelentése Horváth Imre külügyminiszternek a Petru Grozánál tett második látogatásáról. Budapest, 1957. június 19. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX-J-33-a. 9. d. 110/1/szig. titk. – 1957.
- Sáfrán Györgyi: Arany Jánostól – Groza Péterig. Kézirat. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, MS 10.233/c. 7. Petru Groza emlékest anyaga.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andreescu, Andreea – Nastasă, Lucian – Varga, Andrea (red.): *Minorităţi etnoculturale. Mărturii documentare. Maghiarii din România (1956–1968)*. Cluj: Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală în România, 2003.
- Beke György: Új Napló Váradon. *Korunk*, 1974/1. 99–103.
- Bitfoi, Dorin-Liviu: *Petru Groza, ultimul burghez. O biografie*. Bucureşti: Compania, 2004.
- Dehel Gábor: *Bisztrai Mária. Beszélgetőkönyv*. Kolozsvár: Komp-Press, 2011.
- Faur, Antonio: *Realităţi transilvănene în rapoartele unor diplomaţi francezi (1945–1948)*. Oradea: Editura Universităţii din Oradea, 2008.
- Fazakas Zoltán József: Petru Groza, a mágnás elvtárs. In: Veress Emőd (szerk.): *Erdélyi jogászok. Jogásziportrék II*. Kolozsvár: Forum Iuris Könyvkiadó, 2022. 112–124.
- Főcze János: *A MADOSZ. Baloldali magyar történet a két világháború közötti Romániában (1934–1944)*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület – Kriterion Könyvkiadó, 2020.
- Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947)*. Második, bővített kiadás. Budapest: Püski Kiadó, 2008.
- Fülöp Mihály. *A Sebestyén-misszió. (Petru Groza és a magyar–román határkérdés.)* In: Rácz István (szerk.): *Tanulmányok Erdély történetéről. Szakmai konferencia Debrecenben, 1987. október 9–10*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 1988. 195–211.
- Groza, Petru: Arany János ünneplőjéhez. *Előre*, 1957. március 3. 1.; *Népszabadság*, 1957. március 10. 13.; *Ezredvég*, 2010/10. 81–83.
- Groza, Petru dr. levele. *Bihari Napló. A nagyváradi Fáklya melléklete*. 1971. december 1. 16.
- Horváth Andor: Román barátaink. *Korunk*, 1995/12. 63–67.
- Huszár Sándor: Egy mesehős utóélete. *Tiszatáj*, 1990/11. 30–40.
- L. Balogh Béni: Alexandru Vaida Voevod és a magyar–román együttélés. In: Horváth Jenő – Pritz Pál (szerk.): *Emlékirat és történelem. A VII. Hungarológiai Kongresszus (Kolozsvár, Cluj-Napoca, 2011. augusztus 22–27.) azonos című paneljének anyaga*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2012. 60–80.
- L. Balogh Béni: Párhuzamos életrajzok. Petru Groza és Alexandru Vaida-Voevod viszonyulása a magyarokhoz: gyermek- és ifjúkori tapasztalatok. *Erdélyi Krónika*, 2021. június 17. <https://erdelyikronika.net/2021/06/17/parhuzamos-eletrajzok-petru-groza-alexandru-vaيدا-voevod/> (letöltés ideje: 2022. június 15.)
- Lipcsy Ildikó: *Magyar–román kapcsolatok, 1956–1958. Dokumentumok*. Budapest: Paulus-Publishing Bt – Nagy Imre Alapítvány, 2004.
- Lipcsy Ildikó: „Nyílt ésszel...” Az Arany János ünneplő Petru Groza. *Kortárs*, 1984/12. 1926–1932.

- Olti Ágoston: A Román Béke-előkészítő Bizottság tevékenysége (1944–1946). *Századok*, 2007/1. 29–55.
- Olti Ágoston: Osztálytalálkozó jeles meghívottakkal. Petru Groza 1947-es budapesti látogatása. *Magyar Kisebbség*, 2007/1–2. 258–265.
- Robotos Imre: Találkozások Groza Péterrel. A börtön homálya új kiadása kapcsán. *Népszabadság*, 1986. május 31. 15.
- Romsics Ignác: *Erdély elvesztése, 1918–1947*. [Budapest]: Helikon Kiadó, [2018].
- Sáfrán Györgyi: Arany János nyomában, Romániában... *Élet és Irodalom*, 1957. december 13. 4.
- Sipos Attila (szerk.): *Groza Péter emlékére*. A dokumentumokat Lipcsey Ildikó gyűjtötte. [Budapest]: Kossuth Könyvkiadó, 1984.
- Szalai Sándor: Beszélgetés Groza Péter miniszterelnökkel Románia és Magyarország közös problémáiról. *Népszava*, 1945. május 20. 3.
- Tolnai Gábor: Romániai utazás Arany Jánossal. *Élet és irodalom*, 1957. március 15. 5.
- Vaida Voievod, Alexandru: *Memorii*. Vol. II. Prefață, ediție îngrijită, note și comentarii de Alexandru Șerban. Cluj-Napoca: Editura Dacia, 1995.
- Vincze Gábor: Nemzeti kisebbségtől a „magyar nemzetiségű románok”-ig. In: Uő: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Csíkszereda: Státus Könyvkiadó, 1999. 67–106.

„Engem a szégyenletes kulák listáról törüljön...”*

Identitásépítés kulákkelmentési kérelmekben (1952–53)

(Részlet egy hosszabb tanulmányból)

A kollektivizálás során alkalmazott pszichikai és adminisztratív nyomásgyakorlás, a tömeges brutalitás történetkutatói értelmezéséhez Ö. Kovács József felteszi a kérdést, hogy az erőszak eskalálódása a szokásos módon magyarázható-e a szükség-szerűnek gondolt társadalmi operációk, a tervgazdaság alapján, vagy pedig a lokális társadalmi-kulturális miliók, az egyéni civilizáltság foka, még inkább pedig a hiánya ugyanakkora szerepet játszott-e benne?¹ Ugyanő megállapítja: „Az egyén a szovjet típusú rendszerben nem egyszerűen passzív tárgya volt a politikai hatalom akaratának, hanem számos tekintetben aktív alakítója, még inkább sokszorosítója.”²

Az 1945 utáni új hatalmi berendezkedés következményeként a Román Népköztársaságban, akárcsak a szovjet befolyás alá került más országokban, a lokális társadalmi terekben radikális pozícióváltás történt: 1950-ben szovjet mintára át-szervezték az adminisztrációt és a közigazgatást (néptanácsok, rajonok, tartományok), a régi elit tagjait osztályszempontú szelekcióval „új” emberekkel cserélték le. A falvak, kisvárosok vezetésébe korábban döntési hatáskörökkel, tekintéllyel nem rendelkező szegényparasztok, munkások és kisiparosok jutottak.

Társadalomtörténeti tény, hogy a kommunista eszmék behatolása és az uralomgyakorlás a vidéki társadalomban a hatalomhoz lojális társadalmi csoportok aktív részvételével történt.³ A pártvezetés céljait az adminisztrációban és más helyi intézményekben pozícióba jutott csoportok támogatták; a hatalomhoz való viszonyulásuk megértéséhez, úgy gondoljuk, nem kielégítő az a leegyszerűsítő magyarázat, hogy a döntő cselekvésmotiváló tényező a pártpropaganda általános jólét- és egyenlőségígérete volt. E helyen csak röviden utalhatunk két – eltérő közegből eredő – tényezőcsoport szerepére e viszonyulásmódban: a székelyföldi társadalmi

* Készült az NKFI 128848. sz. *Székely önképzés a 19–20. században* c. program támogatásával.

¹ Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* (Korall Társadalomtörténeti monográfiák 3.) Budapest: Korall, 2012. 69.

² Ö. Kovács József: Állami erőszak, paraszti társadalom, kollektivizálás – kutatási kérdések és válaszok. In: Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában.* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015. 29–48. 33.

³ Aligha találunk olyan visszaemlékezést, korabeli naplót, amely ne utalna a hatalomhoz lojális helyi társadalmi csoportokra.

berendezkedés mentális következményeire az új politikai rendszerben és az emberi természet, a személyiség adottságaira.

Gyárfás Elemér,⁴ a két világháború között a romániai magyar kisebbség politikausa a harmincas évek elején úgy vélte, hogy a Székelyföld veszélyeztetett a szovjet propaganda térhódítása, a „felforgató” bolsevik eszmék terjedése által. Gyárfás szerint a székelység társadalmi tagozódása leginkább hasonlatos a kollektivisták rendszerhez, s következőleg annak itt kétségtelenül megvan a jelentős vonzereje. Az évszázadokig fennálló székely vagyonszövetségéből következő mentális örökség mellett további történelmi tényezők szerepét említi meg: a székelyek örökös szembenállását a központi hatalommal („mindig az ezzel szembenálló irányzatot támogatták”), a román impérium alatt végrehajtott vagyonszövetségi kisajátítások morális következményeit, az igazságérzet megrendülését és a tulajdonjog tiszteletének lerombolását, a kisebbségi jogsérelemeket, a pártok felforgató izgatásait a belpolitikában. „Az elkövetett hibák folytán a székelységet valóságosan prédául dobták oda a felforgató törekvések számára s nem csoda, ha a rendkívül figyelmes szovjet-propaganda igyekszik céltudatosan és tervszerűen kiaknázni azt az elégedetlenséget és azt a keserű lelkiállapotot, mely ezen a vidéken uralkodik” – összegezte nézeteit Gyárfás Elemér megközelítőleg két évtizeddel a kommunista hatalmi berendezkedés székelyföldi társadalmi támogatottságának bekövetkezése előtt.⁵

A sztálinista-kommunista mozgalom tömegeket vonzó és megtartó lélektani tényezőit elemezve Litván György kiemelte, hogy a széles körű társadalmi csatlakozásban más tényezők mellett a hatalomérzés különböző formáit is tekintetbe kell venni. „Mert nem csupán a vezetőknél, hanem a párthoz meggyőződéssel csatlakozó kisembereknél is igenis szerepet játszott a hatalom élvezete, pontosabban a hatalomban való részesedés mámore.”⁶

Jan Philipp Reemtsma *Bizalom és erőszak a modern társadalomban* c. könyvében a hatalomgyakorlás élvezetének következményeiről ezt írja: „Nem szabad alábecsülnünk azt sem, mekkora kielégülést okozhat a hatalommal nem rendelkező embernek, ha negatív hatalmat gyakorol: jobba tenni semmit sem tud azzal, hogy feljelent valakit, de tönkre tudja tenni annak életét.”⁷

A vidéki miliókben a kommunista eszméket elfogadók hatalmukat az erőszak különböző formáinak gyakorlásával érvényesítették. Ez a gyakorlat tömeges, széles körű társadalmi tapasztalattá tette, mintegy *társadalmiasította* az állami erőszakot.

⁴ Gyárfás Elemér (1884. augusztus 27. – 1945. október 4.) erdélyi magyar jogász, politikus, közigazdász, publicista, 1921 után az Országos Magyar Párt (OMP) elnöki tanácsának tagja, 1926-tól Csík megye szenátora Bukarestben. Főleg egyházpolitikai, kulturális és közigazgatási kérdések tárgyalásában vett részt, így szerepe volt a római katolikus egyház és a román állam között létrejött konkordátum megszövegezésében. Az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség alapítója és alelnöke, az Egyházmegyei Tanács tagja, 1933-tól a Katolikus Státus világi elnöke.

⁵ Gyárfás Elemér: A szovjet propaganda és a romániai magyar kisebbség. *Magyar Kultúra*, 1931/7. 297–302.

⁶ Litván György: „Mi kommunisták különös emberek vagyunk...” *Századvég*, 1988/6–7. 150–159. 155.

⁷ Reemtsma, Jan Philipp: *Bizalom és erőszak a modern társadalomban*. Fordította: Papp Zoltán. Budapest: Atlantisz, 2017. 209–210.

A sztálinista rezsimekben „a hatalom nélküliek hatalomnélkülisége drasztikusabb, mint sok egyéb hatalomelosztási formában, ugyanakkor lehetőségük van arra, amire máshol – a háborút leszámítva – nincs, vagy csak jóval korlátozottabban: hogy tönkre tegyenek életeket” – fejtegeti tovább Jan Philipp Reemtsma a participációs hatalom következményeit.⁸

Úgy véljük, az alárendeltek *participációs* hatalma a kommunista hatalom uralkodásában, az erőszak társadalmi méretű eszkalálódásának értelmezésében magyarázó erejű tényező. Az új vezetők, amikor a társadalmi helyzet osztályszempontú elbírálásának lettek aktív, sok esetben bosszúálló szereplői, a „kulák”-nak bélyegzettek és családtagjaik sorsát hosszú időre megpecsételő döntéseket hozhattak, saját kezdeményezésből diszkriminatív megkülönböztetéseket alkalmazhattak.

Az „osztályellenesség” megsemmisítésére uszító gyűlöletbeszéd, a diszkriminatív gyakorlatok szempontjai a párhierarchia csúcán a politikai beszédekben jelentek meg először, majd rövidesen a propagandairódalomban, a sajtóban, a párttanfolyamokon, a pártalapszervezeti gyűléseken és a „felvilágosító munka”-nak nevezett szóbeli agitációban. Ebben a diskurzusban a kulák kártékony, a rendszerrel szemben álló, a szocializmus céljait akadályozó, mesterkedő ellenség, a falvak vérszopója, minden hiány, nehézség, lemaradás, sikertelenség okozója, akit a karikatúrán pókhasú, torz alakban ábrázoltak, a kerítésekre, kapukra meszelt jelszavakkal bélyegzettek meg. „Az ideológia a faji vagy osztályalapon kijelölt és diabolizált ellenséget mint életveszélyes, fenyegető tényezőt állítja színpadra.”⁹ „Aki a bolsevik rendszerben politikailag életben akart maradni, annak folyamatosan bizonyítania kellett, hogy nem ellensége a rendszernek. Ezt pedig az ellenségek azonosításával lehetett a legjobban megtenni.”¹⁰

AZ ELLENSÉG AZONOSÍTÁSA: A KULÁKLISTÁK ÖSSZEÁLLÍTÁSA

A kulák kategória kritériumait a romániai pártutasításokban sem definiálták egyértelműen, nem társadalmi kategória, hanem többféleképp értelmezhető politikai fogalom volt. Tartalmát próbálták gazdasági, társadalmi és politikai szempontokat érvényesítő kritériumokkal meghatározni,¹¹ de a lokális feltételrendszerek sokszínű valóságát e kategorizálás nem fedhette le, és nem is ez volt a pártelit célja. A kategória lehetséges tartalmait tárgyaló központi bizottsági gyűlésen nem született pontos definíció, Gh. Gheorghiu-Dej pártfőtitkár homályban hagyta a „Ki a kulák?” kérdésre a választ: „Ez az anyag csak egy útmutató. A terepen különböző vonatkozások vannak” – mondotta.¹²

⁸ Uo.

⁹ Ö. Kovács, 2012. 31.

¹⁰ Reemtsma, 2017. 433.

¹¹ Cătănuș, Dan – Roșke, Octavian: *Colectivizarea agriculturii în România. Dimensiunea politică. Vol. I. 1949–1953*. București: Institutul Național Pentru Studiul Totalitarismului, 2000. 304–307. Egy ilyen próbálkozás történt például az RMP Központi Bizottsága Szervezési Irodájának 1952. április 21-i ülésén.

¹² Cătănuș – Roșke, 2000. 306.

Ez a bizonytalanság adta az egyik lehetőséget arra, hogy a kulákká minősítések helyi pártkáderek részéről tág tere nyíljon a manipulációnak, a bosszúállásnak és önkényeskedésnek. A kulákküldözést „a kommunista pártelit kezdeményezte, ők adták a definíciókat, és ugyanez a kör hajtotta végre az elnyomó intézkedéseket az állami szerveken keresztül, nem a falusiak. Egy feladat azonban szükségképp a helyiekre hárult: az ellenség megnevezése, individuumokhoz kötése, vagyis a lista elkészítése.”¹³

A „kulákok” azonosítása, felderítése és felmentése a kollektivizálási kampány során változó ritmusú folyamat volt. 1950 végén egy nyilvántartás szerint Udvarhely rajonban 468 kulákgazdaság volt. 1952 májusában-júniusában a kampány lendületének fokozásával egy időben¹⁴ újabb kuláklistákat állítottak össze.¹⁵ A legteljesebb listán 683 „kulák” család szerepelt, az összes falusi gazdaságok 4%-a, ez jóval több, mint az ekkor hozzávetőlegesen 2,5%-ra becsült országos arány.¹⁶ A „kulákok” azonosítása és felmentése a hatalmi hierarchia három szintje, a lokális, a rajoni és a tartományi néptanácsok illetékes bizottságainak feladata volt. A helyi bizottságok állították össze a „kulák”-nak javasoltak névsorát, ezt a községi néptanácsok a Rajoni Néptanács Végrehajtó Bizottságához küldték, amely ellenőrzés és jóváhagyás után felterjesztette a Tartományi Néptanács Végrehajtó Bizottságának. Ez utóbbi intézmény gyakran bírálta a községi és rajoni bizottságokat a listák összeállításakor elkövetett „hibák” miatt. E bírálatok több tényező következményei: egyrészt, mert a „kulák” képlékeny, politikai kategória volt, gyakorlatilag az volt kulák, akit annak bélyegeztek, másrészt a kulákosítás szempontjai a hatalmi hierarchia csúcsán történő társadalompolitikai irányváltásokkal – és az ebből következő elvárásokkal –, a kollektivizálás ritmusának változtatásával is összefüggésben voltak. Előfordult, hogy a községi bizottságok – nagy valószínűséggel a falvak belső konfliktusai, feszültségei miatt – késlekedve, bizonytalankodva állították össze a kulákok névjegyzékét. 1953 nyarán a Tartományi Néptanács alább idézett körlevelében a „kulák” fogalom tisztázatlanságának negatív politikai következményei miatt bírálta a rajoni és községi bizottságokat: „A Rajoni és községi néptanácsok sok aktivistája egy sor hibát követett el a kuláklisták összeállításánál, becületes dolgozó parasztokat és középparasztokat sorolt az ellenség soraiba. Pártunknak és kormányunknak és az egész munkásosztálynak nincs szüksége arra, hogy becületes állampolgárok a rendszerünk ellenségei legyenek. Minden figyelmeztetésünk ellenére a községekben és a rajonoknál alakult bizottságok nem tulajdonítottak kellő fontosságot ennek a problémának. A rajoni bizottságok legtöbb esetben felületesen ellenőrzik ezt

¹³ Bolgár Dániel: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: Horváth Sándor (szerk): *Minden napok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2008. 50–93. 76.

¹⁴ A párton belüli frakcióharcokban a „moszkovita” csoport fölé kerekedő Gheorghiu-Dej ekkor a kollektivizálás irányításával Alexandru Moghioroșt bízta meg.

¹⁵ A legkorábbi, falvanként összeállított kuláklisták Udvarhely megyéből (a későbbi rajonból) 1950 júniusából ismertek.

¹⁶ Cătănuș – Roșke, 2000. 29.

a problémát, amivel sok becsületes középparasztot elriasztanak, sőt egyes esetekben szegényparasztokat is, kompromittálva ezzel a népi demokratikus rendszerünket.”¹⁷

A „kulák”-nak minősített családok kiforgatása vagyonukból esetenként a helyi új vezetők kezdeményezésére is történhetett, akik feletteseiknek a „pártvonalnak nem megfelelő” viselkedésű, a rendszerhez ellenségesen viszonyuló falusi társaik ellen különböző korlátozó és diszkrimináló intézkedéseket indítványozhattak (kilakoltatások, gépek, berendezések kisajátítása). A „kulákok” vagyontárgyai az osztályszemléletben kizsákmányolásból származtak, ezzel az indoklással kobozták el, sajátították ki azokat. A kulákság elleni osztályharc az erőszak legkülönbözőbb formáinak gyakorlását jelentette a megbélyegzett családokkal szemben: súlyos gazdasági elvonást, az erőforrásokhoz (például erdő, legelő) való hozzájutás korlátozását, esetenként tiltását, fizikai agressziót, megaláztatásokat és a társadalmi kirekesztés számos formáját. Az első kollektív gazdaságokat a „kulák” családotól kisajátított lakásokban és földbirtokokon alakították meg. A megkülönböztetések politikája nemcsak a gazdasági szférába, hanem a személyközi kapcsolatok világába is behatolt.

1952 nyarán a kollektív gazdaságokba „befurakodott kulákokat” bevitt javaik nélkül kizárták: „A kitétteket kulákoknak bélyegezték. Másnap reggel a régebbi kulákokkal együtt az irodára hívtak és mindennek összeszidtak és ki lettünk zárva szövetkezetekből s még a kocsmába sem léphettünk be, s a kollektív tagjainak sem lett szabad velünk még csak beszélni sem [...] Úgy kellett hazamenjünk, hogy még egymással sem beszélgethettünk.”¹⁸

A kulákkal való rokonság, a munkahelyi kapcsolattartás, a közös időtöltés szankciókkal volt büntethető. A hatalmi társadalomképben a kulák az „egészséges vonalon” való haladást nemcsak akadályozta: jelenlétével egészségtelen, fertőző gócként megmértelyezte szűkebb társadalmi környezetét. Ha ilyen eseteket lepleztek le a diktatórikus hatalomgyakorlással azonosuló éber lojálisak, következtek a kivizsgálások, a bűnbakképzés, és a félelmet keltő, sok esetben létbizonytalanságot okozó kirekesztő szankciók (eltávolítás munkahelyekről, oktatási intézményekből).

A kulákosítással a gazdasági megszorítások mellett „az alapvető állampolgári jogok is súlyosan sérültek. Korabeli források sokasága bizonyítja, hogy az 1950-es évek első felében a törvény előtti egyenlőség elvét naponta hagyták figyelmen kívül, arra hivatkozva, hogy az ítélet súlyossága elsősorban a vádlott osztályhelyzetétől függ. Azaz attól, hogy a vádlott a munkásosztállyal szövetséges szegényparasztsághoz, a középparasztsághoz vagy a népi demokráciával szemben álló »kuláksághoz« tartozott-e.”¹⁹

Hasonló tapasztalatokról számoltak be a volt kulákcsaládok tagjai is:

¹⁷ Udvarhely rajon iratai. Actele secrete pentru anul 1953. Secretariat. Anul 1953. nr. inv. 56. f. 68. A forrásrészletet betűhíven közöljük. Udvarhely rajon iratait Lőrincz György magángyűjteményéből kölcsönözte a szerzőnek.

¹⁸ Paál Sándor rugonfalvi földműves visszaemlékezése életútjára. A gépelt szöveg a székelykeresztúri Dobos Erzsébet (Paál Sándor unokája) tulajdonában.

¹⁹ Varga Zsuzsanna: A falusi társadalom feszültségőccai az 1950-es évek közepén. *Múltunk*, 2006/4. 228.

„Akkor hiába fogadtál ügyvédet, Brassóba volt egy magyar nevű ügyvéd, de abba az időbe senki nem mert a kuláknak ügyvédje lenni, mert azt is kinyírták. Emlékszem abban az időben, amikor valakit tárgyalt a törvényszéken a bíró, ott volt mellette, ki volt nevezve egy kommunista, s az adott tanácsot a bírónak, annak nagyobb szava volt, mint a bírónak! Én tudom ezt! Aki jogot végzett, vagy valami ilyesmit, annak az ilyen kommunisták dirigáltak, ezt higgye el!”²⁰

A folyamatosan szított osztályharcban gerjesztett konfliktusok, a megbélyegzések és az „ellenséget” sújtó megtorlások, tömeges letartóztatások, internálások, bebörtönzések következménye a vidéki társadalom mindennapjaiban a bizonytalanság, a félelem és rettegés légkörének állandósulása volt. Az erőszakot, az elszennvedett brutalitást a megfélemlítettek hallgatása kísérte.

„Egyik sógoromnak az apját Hurubás Györgyöt, ő nem bírta ezeket, egy kicsit olyan szabad szájú, olyan kimondó volt, osztán őt elvitte a Szekuritáté, úgy megkezelték, hogy abba halt belé. Nem akkor mindjárt, de olyan betegséget kapott, hogy belehalt. A fia elmondta neköm, sógorom, velem egyidős, hogy volt. Az utolsó órájában osztán elmondta nekik az apja, hogy vele mit csináltak. Úgy mondta a fia, ahogy az apja mondta, hogy hanyat fektették, deszkát tettek a hasára, s vasbottal ütték a deszkát! Igen, mert ezök a kommonisták tudták, hogy a májat kell ütni, nem mutassa ki, de idővel aztán elviszi. Tudták, hogy hol kell ütni, hogy ne azonnal haljon meg. Ő mondta el, a fia, ez a Tibor, hogy az apja az utolsó órájáig nem beszélt, akkor aztán elmondta, hogy mit csináltak vele. Mindenki félt, mind féltünk.”²¹

A kommunista hatalom vidéki uralomgyakorlásában az emberi gonoszság szerepe aligha túlértékelhető.

„Hogy a potenciális, általánosan jelen lévő gonosz mikor aktiválódik, az a személyes elem mellett az intézményeken, szabályokon és szabályzókon, a szituációkon és viszonyokon múlik.”²²

Minden faluban és kisvárosban készültek kuláklisák, összeállításuk a helyi pártalapszervezet tagjainak és a helyi állami intézmények vezetőinek pártutasításra kapott feladata volt. E minősítő bizottságokban a helyi (falusi, községi, városi) pártalapszervezet titkára, 1950 őszéig az ideiglenes bizottság elnöke, később a néptanácselnök és a végrehajtó bizottsági tagok, a helyi intézmények pártalapszervezeteinek titkárai vettek részt. Ez a személyi összetétel a lokális társadalmi kapcsolatokban feszültségeket, konfliktusokat szült: személyes ellentétekre, irigységre, bosszúra visszavezethető kulákká minősítésekre adott alkalmat. A névjegyzékeket a politikai irányváltások, a társadalmi ellenállás függvényében többször felülvizsgálták. A „régik” és „új kulák” kategória megjegyzéssel a listákat összeállítók a különböző időszakokban „kulák”-nak

²⁰ A szerző interjúja Ozsváth Miklós (sz. 1939) kobátfalvi lakossal.

²¹ A szerző interjúja Hegyi István (sz. 1935) gagyai lakossal.

²² Dessewffy Tibor – Nagy Zsófia: Édentől keletre. A gonosz szociológiája felé. *Replika*, 2012/2. 131.

minősítettek differenciáltak. A „kulák” névjegyzékek a megbélyegzett családtagok életkorát, a földbirtok kiterjedését (külön a szántó és a kaszáló), a megjegyzések rovatban a kulákkritériumok alapján „kizsákmányolás”-nak minősített tevékenységeket és annak eszközeit (idegen munkaerő alkalmazása, kisipari, üzleti tevékenység, cséplőgép, pálinkafőző) tartalmazták, valamint a megbélyegzettek – ellenségesnek minősített – viszonyulását a politikai rendszerhez.

A „kulák”-ká minősítés procedúrája a lokális társadalmak mikro környezetében hasonlatos volt a harcmezők stratégiáihoz: titkos és meglepetésszerű kellett legyen. 1952. augusztus 7-én Korond községben a néptanács elnöke, titkára, négy helyi alapszervezeti titkár, az iskolaigazgató, a gazdasági előljáró és két párttag „mint a kulákok helyzetét /régí és uj/ felülvizsgáló bizottság tagjai” gyűlést tartottak:

„B. Ferencz, népt. elnöke üdvözli a megjelenteket, és az értekezletet megnyitja este 6 – órakor. Ismerteti az egyetlen napirendi pontot, amelynek a címe: a régi kulákok levelezésének és újabb kulákok felderítése. Ugyanakkor ismerteti a bizottsággal azt, hogy egy fontos kérdéstről van szó, amely egyúttal titkos jellegű is. Kéri a bizottságot, hogy legyenek tárgyilagosak, és részrehajlás nélküliek a hozzászólásaikban és javaslaikban, amelyek jelen ülésen felmerülnek. *Nem szabad elhajolni sem jobbra, sem pedig balra*²³ [kiemelés tőlünk – O. S.], azon kulákok, akik megfelelnek a kritériumnak, azok legyenek felvéve az újabb kulák csoportba való felvételt javasoló névjegyzékbe.

Balázs József, felszólaló, kéri, hogy a bizottság hozzon egy határozatot, olyan értelemben, hogy az a bizottsági tag, aki kiviszi a titkot a nagyközönség közé, az részesüljön egy súlyos szankcióban.

A bizottság Balázs József javaslatát egyhangúlag elfogadja.”²⁴

Ezekben a hónapokban rajoni vagy tartományi utasításra készült új névjegyzékekben néhány hónappal korábban a párton belül lezajlott, ún. „jobboldali elhajlás” ürügyén kirobbant hatalmi harcra az alsóbb hatalmi szintek nyelvhasználatában és a felmentési kérelmekben is utalások találhatók.

Úgy véljük, a listák összeállításának titkosításával a bizottsági tagok magukat is próbálták védeni a közvetlen társadalmi környezetükből jöhető támadások ellen. Nemcsak a névjegyzékek személyekhez köthető összeállítása volt titkos, a „kulák”-nak minősítettek is ritkán értesítették. A megbélyegzettek felülvizsgálati kérelmeikben gyakran sérelmezték, hogy „kulák”-ká minősítésük a megemelt terménybeszolgáltatási kötelezettségeikből és magasabb adózásból, a választásokról való kizárásukból jutott tudomásukra.

„Alulírott B. Gábor [...] volt kisiparos tímármester az alábbi fellebbezéssel fordulok a rajoni Végrehajtó Bizottsághoz, kérve ügyem kivizsgálását és ebben igazságos döntés meghozatalát. A folyó évi állami és helyi adóim kifizetése alkalmával a pénzügyi

²³ Ez a tiltás vélhetően összefügg a néhány hónappal korábban a párt csúcsvezetésében „leleplezett” jobboldali elhajlással (Ana Pauker, Luka László, Teohari Georgescu kizárása a hatalomból).

²⁴ Korond Község Néptanácsa jkv. 37/1952. Lista chiaburilor. Secretariat nr. 14. Udvarhely rajon iratai.

szervek tudomásomra hozták, hogy a kulák listán szerepelek, melyre a legutóbbi időben vettek fel. Tekintettel arra, hogy erről engem sem írásban sem szóban hivatalosan nem értesítettek, kulákká nyilvánításom ellen fellebbezéssel élek, mert ezen döntés meghozatalánál a Városi Néptanács Végrehajtó Bizottsága nem volt tárgyilagos és nem tudhatom, hogy milyen befolyásra igazságtalanul járt el, melynek éppen ezért a megsemmisítését kérem és egyben a kulákság alóli mentesítésemet [...]”²⁵

„Eltársak!

Én P. Domokos az eddigi tapasztalatom folytán arra a meggyőződésre ébredtem, hogy kulákká nyilvánításom a mai Demokratikus rendszerünk szerint nem felel meg a valóságnak. Hatalmas lelki nyomáson mentem keresztül már 1949 óta [...] Semmiféle reakciós megnyilvánulásom a fejlődő Szocialista Rendszerünk ellen nem volt. Én mindig a becsületes munkának szántam magamat a családommal együtt és mégis kulák lettem és vagyok. Én arra kérem a Rajoni Néptanács Végrehajtó Pártbizottságát, hogy helyzetem felől minél előbb intézkedni szíveskedjék. Én már fordultam kéréssel a községi és rajoni néptanácsokhoz két ízben is de a kérésem mind a kétszer elintézés nélkül vissza tért. Mégegyszer megkérem a Rajoni Néptanács Végrehajtó Pártbizottságát, hogy vizsgálják felül az eddigi élet lefojásomat a gazdasági és társadalmi helyzetemet és hozzanak határozatot, hogy kulák vagyok-e vagy nem, mely határozatról engem is értesítsenek.

Kadács 1953 június 15-én.

Éljen a tartós békéért folytatott harc!!

Hazafias köszöntéssel

P. Domokos”²⁶

„A Párt és a Kormány intézkedéseit mindig 100%-osan betartottam. A faluban lenézett ember voltam, mivel a kollektív gazdaság megszervezésének kezdeményezője voltam és annak érdekében tevékeny munkát fejttem ki és első voltam, aki egész birtokomat ennek az érdekében felajánlottam.

A szövetkezeti mozgalomnak önzetlen vezetője voltam és a szegény népréteg érdekében mindig a síkra szállottam. A kollektív gazdaság érdekében kifejtett munkám és a felajánlott birtokom következtében a faluban és a környéken megvetésnek, lenézésnek voltam kitéve, utánam a birtokát senki fel nem ajánlotta és ennek a passzív magatartásnak és ellenzésnek volt az eredménye az, hogy a kollektív gazdaság a faluban máig sem alakulhatott meg, melynek az érdekében köztudomás szerint pedig minden lehetőt megtettem és megteszek a jelenben és a jövőben is. A kulákká minősítesem egyéni, rosszakaratú elbírálás és döntés eredménye és most a faluban még lenézettebb vagyok, mert a gúnyolódásnak és a heccelésnek is ki vagyok téve. Sz. Mózes, Szentmíklós.”²⁷

²⁵ Udvarhely rajon iratai. Kulák ügyek – különböző (sic!) iratok 1952–1953. Secretar, 34–45. sz. 206.

²⁶ Uo. 151.

²⁷ Uo. 95.

A „kulák” minősítést súlyos méltánytalanságként élték meg az érintettek, megrendült társadalmi identitásuk, elbizonytalanodtak, pszichikai teher nyomasztotta őket. „Az identitás, akárhonnan szemléljük, törekeny természetű... Az identitás törekenysége elsősorban a »Ki vagyok?«, »Mi vagyok?« kérdéseire adott válaszokban keresendő. Ezek olyan állítások, melyek a változó időben kényszerítenek külső és belső elvárások alapján megvallani az identitást.”²⁸

A megbélyegzett családok helyzetük felülvizsgálását kérve különböző szintű párt- és állami intézményekhez folyamodtak felmentésért. A mentesítést első fokon a községi vagy városi verifikáló bizottság javasolhatta, majd a javasoltak névjegyzékét egy három tagból álló rajoni verifikáló bizottság ellenőrizte, ezután a listát a tartományi néptanácsokhoz küldték jóváhagyásra.

A „kulák” a megbélyegzettek által elutasított, tagadott identitáskategória. Első olvasatra meglepődhetünk azon, hogy a konkrét életpályák változatossága ellenére a különböző településeken élő társadalmi ágensek egymástól függetlenül igen hasonló életrajzi elemekből sok vonatkozásban hasonló személyes múltat konstruáltak. A felmentési kérelmekben leggyakrabban ismétlődő szövegelemek az alábbiak: az „egészséges” társadalmi származás (munkás, szegényparaszt), nehéz, küzdelmes, nyomorúságos gyermek- és ifjúkor, megfeszített, nehéz munka, szenvedés, csökkent munkaképesség, betegségek a családban. A család vagyona: a földbirtok, üzlet, munkagép, berendezés nem a propagandában hangoztatott kizsákmányolásból származó saját *szerezmény*, hanem örökség. Továbbá a kizsákmányolás – a kulákká minősítés legfontosabb kritériuma –, az idegen munkaerő alkalmazásának tagadása, az ellenük elkövetett hatalmi erőszak (vagyonelkobzás, gépek, berendezések kisajátítása) minimalizálása, a megbélyegzett család saját gazdasági teljesítményének alulértékelése, a politikailag tiszta múlt, rendszerhűség, a jelen pozitív értékelése, szimpatizálás a kommunista eszmével (már 1944 előtt!), a személyes társadalmi szolidaritás, önzetlen közösségi aktivitás.

A felmentési kérelmek hasonló szövegelemeit a cáfolt kulákkritériumokkal, illetve a totalitárius nyelv térhódításával magyarázhatjuk. Az állami propaganda befolyásolta a gondolkodásmódot: „Az állam azáltal, hogy megszabja a gyakorlatok és eljárások kereteit, megteremti és bevési az észlelés és a gondolkodás közös formáit és kategóriáit, az érzékelés, a megértés és az emlékezés társadalmi kereteit, a mentális struktúrákat és az osztályozás állami formáit.”²⁹

Az Udvarhely rajonban „kulák”-nak nyilvánítottak kézzel írt vagy gépelt formában kérték felmentésüket a különböző hatalmi intézményekhez küldött beadványaikban. A leggyakoribb címzettek a községi és városi (Székelyudvarhely) néptanácsok, valamint az Udvarhely Rajoni és a Magyar Autonóm Tartományi Néptanács. Olyan esetek is előfordultak – ha korábbi beadványaikat az alsóbb hatalmi szinteken válasz nélkül hagyták (ami nem volt ritka eset) vagy elutasították –, hogy az elkeseredett kérelmezők a hatalmi hierarchia felsőbb szintjeire, a központi párt- és állami

²⁸ Keszei András: *Emlékek formájában. Egyéni, társadalmi és kulturális hatások a múlt felidézésében.* Budapest: L'Harmattan, 2015. 89.

²⁹ Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* (Társtudomány.) Fordította Berkovits Balázs. Budapest: Napvilág Kiadó, 2002. 108.

szervekhez (Központi Bizottság, Nagy Nemzetgyűlés), vagy a pártvezetőkhez (Gh. Gheorghiu-Dej, Petru Groza, Bugyi Pál) fordultak kéréseikkel. Ezeket a beadványokat visszaküldték a rajoni néptanácsokhoz a kérelmezők helyzetének újabb kivizsgálására.

A felmentési kérelmek formai sajátosságaiból keletkezésük körülményeire és a szerzőkre is következtethetünk.³⁰ A kézzel írt beadványokat, amelyeken a szöveg és az aláírás írásképe megegyező, nagy valószínűséggel a kuláknak minősített, felmentését kérő személy írta. Azokat a beadványokat, amelyeken a szövegtest és az aláírás írásképe nem egyezik meg, a kérelmezők a sajátjuknál fejlettebb írásgyakorlattal rendelkező személlyel írták, de saját kezükkel írták alá. A ritkábban előforduló gépelt szövegeket szintén felkért személyek (hivatalnokok, tanítók, papok, diákok) fogalmazták, a kéréseket a felmentését kérő személy ilyen esetekben is saját kezűleg aláírta. A két utóbbi esetben joggal állítható, hogy az így keletkezett források a kérelmezők és a szöveget írók közös alkotásai. Az már kideríthetetlen, hogy a mentesítést kérő személynek milyen mértékű volt a hozzájárulása a szöveg megformálásához.

A káderek gondolkodásmódját a felmentési kérelmek nyomán a „terepen” (a kérelmezők lakóhelyén) történt kivizsgálások után készült *referátumok* tükrözik. Mivel az osztályellenségnek minősített egyén múltját is szüntelenül firtatta a hatalom, a „kulák”-ként megbélyegzett egyének kéréseikben életútjuk olyan elemeit, epizódjait idézték fel, amelyek cáfolták a kulákká minősítés politikai és gazdasági kritériumait. A felmentési kéréseket író vagy írató emberek a kommunista propagandából megismerték a pártnyelvet, a hatalmi elit fogalmait, beadványaikban ezeket alkalmazva konstruálták meg személyes múltjukat.

ÉNREPREZENTÁCIÓK TOPOSZAI A FELMENTÉSI KÉRELMEKBEN

Jelen keretek között néhány forrásrészlettel illusztráljuk az önreprezentációk szövegelemeit, a felülvizsgálati kérelmekben, a „kulák” megbélyegzés elutasításában általánosan használt narratív toposzokat. Forrásrészleteinket úgy válogattuk, hogy azok a lokális miliók változatos viszonyait, az egyéni társadalmi helyzetek, gondolkodásmódok sokféleségét is tükrözzék. Ezzel jelezni szeretnénk e kiaknázatlan forrásbázisban rejlő lehetőségeket a társadalomtörténeti feltárásban.

Mint fennebb említettük, az önreprezentációk elemei szorosan kapcsolódnak a hatalom szovjet minta után alkalmazott „kulák” kritériumaihoz. A helyzetük felülvizsgálását és mentesítésüket kérők tagadták, hogy esetükben ezek a kritériumok érvényesek. Életútjuk tényeiből, eseményeiből válogatva érveltek „kulák” minősítésük ellen, ugyanakkor elhallgatták a politikai-ideológiai szempontból kérdéses vagy a jelenük uralkodó hatalmi diskurzusába nem illeszthető élettényeiket, múltbeli társadalmi szerepeiket, cselekvéseiket. Itt „arról van szó, hogy a jelenleg érvényes

³⁰ „Utalni kell a ránk maradt források szerzőinek képességeire, az információk keletkezési milióire.” Ö. Kovács, 2012. 31.

politikai kontextus nyelvezetéhez képest a múlt kényelmetlen mozzanatai töröltettek az önéletrajzból”.³¹

„Az önéletrajzból »kifejejtett« elemek vagy példának okáért a sután eltorzított származás jelensége, az ún. »kádér-episztemológia«, nem is szimplán felejtést jelent, hanem egy olyan rítust, melynek során az – mondjuk most már így – »emlékező« személy megtagadja saját, ismeretelméleti értelemben vett, faktuális élettörténetét azért, hogy benne maradjon egy zárt ideológiai rendszer által konstruált kollektív társadalomképben.”³²

A jelen politikai kontextusába nem illeszthető, elhallgatott tényekről a felülvizsgálati kérések nyomán terepre küldött instruktorok, „párt szervezők” referátumai tájékoztatnak. A kontextuális sajátosságok következménye, hogy a különböző társadalmi csoportok felmentési kérelmeiben tartalmilag hasonlóak a tagadás és a háritás szövegelemei.

„Valójában itt olyan narratív toposzokkal találkozunk, melyek jól illeszkednek a zárt ideológiai rendszer értelmezési tartományába, ugyanakkor már a kortársak is tudhaták, hogy azok referenciái nem egy esetben kétségesek lehetnek.”³³

Az önreprezentációkban egyénenként különbözőt a *habitus*, ahogyan a felmentésüket kérők a saját helyzetüket elgondolták, válogatott önéletrajzi tényeikkel, ideológiai szempontból pozitív mentális tulajdonságaikkal (például szociális érzékenység, közösségi elköteleződés) önmagukat és viszonyukat a politikai rendszerhez a döntéseket hozó káderekkel elfogadtatni próbálták.

A továbbiakban a forrásrészletekkel amellet érvelünk, hogy ez nem csoport-specifikus sajátosság, hanem individuális társadalmi viselkedés volt. A hasonló lokális miliókben és azonos társadalmi kategóriákon (földművesek, értelmiségiek, kiskereskedők) belül is változó társadalmi viselkedés – az individuális sokszínűség – értelmezéséhez útbaigazítók Bernard Lahire szociológus megállapításai: „Egy társadalmi viselkedés megjelenését nem lehetünk képesek oly módon előre látni, ahogyan a tömegvonzás általános törvénye ismeretében a testeknek a föld közép-pontja felé történő zuhanását előre tudjuk jelezni. A kialakult helyzet két elem kölcsönhatásának eredménye: egyrésztől egy társadalmi kontextust nem lehetünk képesek – ahogyan a fizikai vagy kémiai kísérletekben – néhány releváns paraméterre visszavezetni, másrésztől pedig az egyének belsőleg sokfélék, habitus-, minta- vagy diszpozíciókészletük pedig többé-kevésbé heterogén és egymásnak többé vagy kevésbé ellentmondó elemeket tartalmaz. Nehéz tehát biztonsággal megmondani, hogy egy bizonyos kontextusban mi fog az adott egyénre hatást gyakorolni, és mit

³¹ K. Horváth Zsolt: Önarckép-sarnok. A személyes emlékezés mint történelmi probléma. In: Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámosládája. A jelenkori történelmi gondolkodás néhány aspektusa.* (A „Történelem – Társadalomtudományok” konferencia anyagai). (Atelier füzetek 3.) Budapest: L’Harmattan–Atelier, 2002. 91.

³² Uo. 93.

³³ Uo. 94.

fog belőle a kontextus kiváltani. A társadalmi világgal kapcsolatos jelenlegi tudásunk alapján azt a megállapítást tehetjük, hogy az egyén túlságosan *sokféleképpen szocializált és meghatározott* ahhoz, hogy az őt meghatározó tényezőkkel tisztában legyen. Ennek következtében (szociológiailag) érthető, hogy az egyének nagymértékben szembehelyezkednek a társadalmi determinizmus gondolatával.³⁴

Alább a forrásokból idézett példákkal illusztráljuk az azonos foglalkozási csoportokon belül felmentésüket kérők habitusának különbségeit. A beadványok a különféle társadalmi helyzeteket és miliókat, gondolkodásmódokat reprezentálva mentalitás-történeti kutatások forrásai lehetnek, ugyanakkor árnyalják társadalomtörténeti ismereteinket az ötvenes évek első felének székelyföldi társadalmi viszonyairól.

ÉRTELMISÉGI „KULÁKOK”

A „kulák”-nak nyilvánított ügyvéd és a tanító alábbi beadványai a politikai rendszerhez való viszonyulás két változatát reprezentálják. Az ügyvéd rövid önéletrajzában élete fordulópontjainak, szakmai életútjának, társadalmi szerepeinek tényeit közli, beadványa nem tartalmaz személyes politikai integrációjának, a rendszerhez való lojalitásának szándékára utaló elemeket.

„Az új ügyvédi kollégiumba nem vétettem fel.” – Önéletrajz

Alulírott Dr. E. Domokos 1889 X. (-án³⁵ születtem Siménfalván. Elemi iskoláimat ott, középiskoláimat Székelykeresztúron, egyetemi tanulmányaimat Kolozsvárt. 1911-ben avattak fel jog és államtudományi doktorrá.

1915 októberében Marosvásárhelyt szereztem meg az ügyvédi oklevelelmet. 1918 novemberében szereltem le az első világháborúból, mint tartalékos főhadnagy. A 21-es tábori vadász zászlóaljnál szolgáltam.

1919-1948-ig folytattam ügyvédi gyakorlatot Székelykeresztúron. Az új ügyvédi kollégiumba nem vétettem fel.

Egyházi téren: Gondnoka voltam a székelykeresztúri unitárius egyházi körnek. Később 938-tól az Egyetemes Egyháznak főgondnoka.

Iskolai téren: Felügyelő gondnoka a székelykeresztúri Unit. Főgimnázium és Gazdasági iskolának.

Társadalmi intézmények: Elnöke a keresztúri Sport egyesületnek az Iparos Dalárdának és a Kaszinóknak.

Politikailag: Tagja voltam a Magyar Pártnak 1940-ig. 1940-1944: semmiféle politikai pártnak nem voltam tagja. 1946-ban elnöke voltam a Magyar Népi Szövetségnek.

Dr. E. Domokos
Székelykeresztúr, Stalin utca 34.³⁶

³⁴ Lahire, Bernard: A habituselmélettől egy pszichológiai szociológia felé. Fordította: Fáber Ágoston. *Replika*, 2012/2. 64.

³⁵ Gépelési hiba a szövegben.

³⁶ Udvarhely rajon iratai, 165.

A káderek a „kulák”-kritériumok alapján értelmezték az ügyvéd helyzetét, a rajoni bizottság a terepre küldött delegátusok által folytatott vizsgálat után készült referátum alapján döntött a felülvizsgálati kérésről:

„A Bizottság megvizsgálta T. Sándor és L. Imre rajoni delegátus által készített referátumot, melynek alapján elhatározta: E. Domokos 65 éves családtagjaik száma 2 munkakerő 2 Birtokát az ügyvédi csalásokon keresztül szerezte és egészen 1950-ig állandóan tartott alkalmazottat. 1950 után birtokát résziben és napszámosokkal dolgoztatja meg. A Bizottság a fentiek alapján elhatározza, hogy maradjon meg továbbra is kuláknak.

Székelyudvarhely. 1953. VI. 8.”

„...nem a kulák listán, hanem a Pártban van a helyem.”

Az ügyvéd beadványával ellentétben az alább idézett igazgatótanító felmentési kérelmében a kommunista eszmék melletti elköteleződését nyomatékosítja, kifejezi feltétlen lojalitását, beilleszkedési szándékát a fennálló politikai rendszerbe. Az ön-reprezentáció elemei: a „jó” társadalmi származás, feltétlen azonosulás a hatalom társadalomátalakító törekvéseivel, önzetlen társadalmi-politikai aktivitás, a múlt megvető elutasítása. Az ideológiai szempontból pozitív önkép felépítésében jelen vannak a pártpropaganda nyelvi elemei is („éhbér”, „dözsölő papság”, „rothadt múlt”, „miszticizmus”, „reakció”, „becsületes dolgozó” „élharcos”).

„Alulírott B. József igazgató tanító K.falvi lakos tisztelettel kérem, hogy bizonyára téves információk alapján, vagy *a jobboldali elhajlásból túlzott baloldali elhajlásba való átlendülés miatt* (kiemelés tőlünk – O. S.) »kuláknak« lettem minősítve.

Ezért kérem a helyzetem felülvizsgálását az alábbi indokok alapján:

1. 1 Ha 98 ár szántóterületem van, amely főként a feleségem öröksége és saját kevés örökségem.
2. A 30 év tanítói működésem alatt nem szereztem semmit, a múlt kizsákmányolói rendszer gyenge tanítói fizetése mellett e kevés örökség segítségével tartottam fel 5 tagú családomat, a legtakarékosabb életet folytatva, melyet a község összes lakossága bizonyít.
3. A szociálista rendszerben miután a Kormány és Pártunk biztosította a tanítók jobb ellátását- ezt a csekély birtokot is felajánlottam az általam és a néptanács-csal karöltve szervezett kollektív gazdaságnak. Az 1949 és 1950 években. Tehát ettől kezdve igényt nem tartottam a földre.
4. Mivel a koll. gazdaság nem létesült meg, ezért újból felajánlottam a községi mellékgazdaság javára az apaállatok részére. Ezt a helyi alapszervezet és a néptanács elfogadta.
5. Semmiféle gazdasági felszerelésem, állatom nem volt. Továbbá tanítói működésem, igazgatói teendőim és az összes tömegszervezetekben való aktív tevékenység, a kultúrotthon vezetése, nem tették lehetővé, hogy saját magam műveljem a földet, de feleségem falusi földműves lány mindig a földben

- dolgozott, testvérei és szülei igásállatokkal segítettek vagy munkást alkalmaztam, úgy mint a község lakosságának 20-30%-a akiknek nincs igás állatuk.
6. Apám inas, segéd és munkás, anyám lány korában cselédlány volt. Én soha egy napig sem tartottam szolgát, vagy szolgálót. Minden házi munkát a családban végeztünk el.
  7. Életem lefolyása alatt semmi üzérkedéssel, kizsákmányolással, nyereszkedéssel, munka nélkül hasznot hajtó bellérkedéssel³⁷ egy estben sem foglalkoztam.
  8. Tanítói állásom elfoglalása óta hivatásomnak éltem. Ez meglátszik az iskolán. Statisztikai adatok alapján lehet látni, hogy a községben lévő minden tankötelest 100%-ban beiskoláztam és levizsgáztattam.
  9. Sok ingatag, a reakció hatása alatt szédelő új tanítókáért felvilágosítottam, akik azt hallották, hogy a múltban jobb volt a tanítónak – magamat állítva be példának, aki a múltban is szolgáltam és a jólétben dözszülő papság nyomása alatt éhbérért kellett dolgozni. Meggyőztem a fiatal kádereket.
  10. Apám kimondott szegény munkás ember volt, aki két karja után és kölcsönből élt. Hét éves korában árván maradt. Azután a kizsákmányolók keserű kenyerét ette. Fia sem lehet kulák a tanítói pályán.
  11. Majdnem 50 éves korom dacára még élő ember nem látott korcsmában, vendéglőben, vagy ittas állapotban részegen az utcán. Józansággal, takarékosággal mintaképpül szolgálók a község minden becsületes dolgozójának.
  12. Az 1944 évi felszabadulásunk után lelkes munkát fejtettem ki a szocializmus építése érdekében. Választások előtt estéken csoportokba gyűjtöttem össze a házakhoz a dolgozókat, magyarázva nekik az új alkotmány tervezetét. Számtalan sok előadást, felolvasást tartottam a Kultúrotthonban, vasárnap délutánonkon. Az Arlus³⁸ kört megszerveztem, tagokat gyűjtöttem, és mint elnök vezetem. A más tömegszervezetek szervezésében teljesen kivettem a részemet, gyűléseiken előadást tartottam, munkatervet készítettem, jegyzőkönyveket vezettem. Minden ünnepélyt leszerveztem és levezettem. A M.N.Sz.³⁹ keretein belül esti tanfolyamot szerveztem és levezettem, a hallgatókat levizsgáztattam. Kultúrcsoportokat versenyre vittem. Egyetlen eset nem volt, hogy szükség esetén bármely szervezetnek segítséget nem adtam volna.
  13. Hosszú tanítói működésem alatt peres ügyben nem forogtam, büntetve nem voltam. Szolgálati időm alatt kétszer voltam feljelentve: a.) hogy a gyermekeket nem imádkoztatom és b.) hogy nem vetek keresztet a templomban. A miszticizmust nem szenvedtem. Ennél több peres ügyem, feljelentésem nem volt.
  14. Múltam olyan tiszta, hogy igazságosan ítélve meg helyzetemet nem a kulák listán, hanem a Pártban van a helyem.
  15. A szoc. rendszer az én rendszerem, a szegény munkás ember gyermekének a rendszere. A múltban annyi mellőzést, lenézést szenvedtem szegény

³⁷ Kereskedés, „kupeckedés” lóval, szarvasmarhával.

³⁸ Román–Szovjet Baráti Társaság (1944–1964)

³⁹ Magyar Népi Szövetség

származásom miatt, hogy most a szocializmusban meg kell kapjam az igazságos elégtételt becsületes munkám után az örökre letűnt rothadt múlttal szemben.

16. A községben többen vannak meghúzódba reakciós „valamit váró” vagyonosok. Mások üzletelnek és egyéni meggazdagodásukat lesik. Szolgát, szolgálót tartottak, hogy kényelmüket és vagyonukat növeljék. Szegény emberek zsebéből a korcsmában kicsalták a pénzt. Ebből földet, házat vettek, jól éltek. Némely gazdagok a koll. gazdaságtól félnek. A miszticizmust bújják. Ezeket tartom kulákoknak. Nem egy szegény származású élharcos tanítót, aki a szoc. építésében kivette a részét, és akire még sok megtisztelő feladat vár a kommunizmus építésében.
17. Nem lehet kulák az a szegény származású tanító, aki igen csekély vagyonát szívesen áldozza fel a közösség javára, amelyért egész életében élt és dolgozott.
18. A fentiek értelmében kérem a Rajoni Néptanács Végrehajtó Bizottságát, hogy hozzon igazságos ítéletet és döntést: a.) utasítsa a községi Néptanácsot, hogy a már régebben felajánlott földet tartsa meg a községi mellékgazdaság céljaira b.) engem a szegyenletes kulák listáról töröljön, hogy a Pártunk utasítása szerint tovább dolgozhassam a tanügy vonalán a szocializmus végső győzelméért, a kommunizmus megvalósításáért.

Éljen a Román Népköztársaság! Elvtársi köszöntéssel.

K.falva, 1952, jul. 16. B. János iskolaigazgató.⁴⁰

„Én egyszerű földműves ember vagyok.”

Az egyéni habitusok különbségei a földművesek között is megtalálhatók. A következő beadványban a fennebb idézett ügyvédéhez hasonló, „tényközlő”-nek jellemezhető narratív identitásmodell bontakozik ki: a földműves kérelmező életútja, családi gazdaságának eredete és adatai közlésével, „tisztá” politikai múltjával, közösségi aktivitásával cáfolja a kulákkritériumokat, de rendszerhűségéről, lojalitásáról nem beszél.

„Alulírott M. Imre vargyasi lakós, kérem a Rajon Néptanács végrehajtó Bizottságát, hogy engemet kuláktalanítson. Indokaim a következők: Én egyszerű földműves ember vagyok.

Gyermekkoromtól a mai napig földműves munkával foglalkoztam, nem üzérkedtem, vagyont nem szereztem, senkit ki nem zsákmányoltam és büntetve nem voltam. Ami birtokom van, azt örököltem. A beszolgáltatásoknak minden évben eleget tettem. Abba igyekeztem, hogy minél többet termeljek. Tehetségem szerint, akin csak tudtam, segítettem. Jóakarattal voltam embertársaimmal szembe, még csak illetlen szót sem szóltam senkinek. Magatartásom és viselkedésem ellen nem hiszem, hogy

⁴⁰ Udvarhely rajon iratai, 34–36.

kifogása volna a faluban valakinek. 1944 év előtt semmilyen pártnak tagja nem voltam és semmi féle hivatalom nem volt. 1944 év után tagja voltam a M.N.Sz.-nek és az Árlusz szervezetnek. A községben a közösségi munkából részt vettem, és tehetségem szerint, amit lehetett megtettem a községi nép érdekében. A feleségem is a szövetkezetnél, mint alkalmazott becsületes munkát végzett.

Birtokom terjedelme 2 Ha és 81 ár szántó, 5 Ha és 26 ár kaszáló. Összesen 8 Ha és 7 ár. Saját magam szántom és vetem a birtokomat és gondozom az állataimat. Kapálásnál és aratási munkánál volt vaj egy segítségem, azt becsületesen megvizsgoztam. Család tagok száma 4 fő. Osztály helyzetemnél fogva is csak közép paraszt vagyok. Magatartásom és viselkedésem által sem érdemeltem ki, hogy kuláknak nyilvánítsanak engem. A kulákosítás csak személyes bosszú lehet. A fenti indokok alapján a kuláktalanításomat kérem.

Éljen a Román Népköztársaság.

1953. június 5.

M. Imre⁴¹

Úgy véljük, a beadvány ekkor szokásos záróformulája a kérelmező színlelt lojalitásának jele.

A következő beadványt szintén egy földműves írta. Bízik a párt igazságosságában, a pártpropaganda nyelvének elemeivel tűzdelt, mentesítését kérő szövegben konstruált önképe szerint „munkásember”. A politikai rendszer lojális, lelkes híveként fordult a Magyar Autonóm Tartomány Végrehajtó Bizottságához:

„Alulírott B. Dénes csekefalvi (Szentábrahám község) Székely udvarhely rajoni lakos [...] kuláknak lettem téve igazságtalanul, mert sem anyagi, sem politikai múltam, vagy jelenem nem egyezik meg azokéval, akik beleestek a Román Munkáspárt Központi Vezetőségének a kuláksággal kapcsolatosan hozott határozata valamelyik paragrafusába és kulákoknak lettek minősítve.

Én aki még gyerekkoromba megkezdtem és megízleltem az idegen kenyér keserű ízét és ettem 20 éven keresztül, akkor én azoknak a soraiba legyek téve akik a munkásosztály verejtékén megszírosodtak, meggazdagodtak - NEM! Tudom és határozottan meg vagyok győződve, hogy a Román Munkáspárt és annak vezetői különbséget tesznek köztem, aki sötétől-sötétig voltam a munka mezején nehéz testi munkán és azok közt akiknek üzletük, gyárjuk, malmuk vagy gépjük volt – ne is beszélve az ügyvédekről, papokról – akiknek egész életükben a főfoglalkozásuk a semmittevés volt – és mégis fényesen, a bőségben fürödtek.

Van hibám elismerem, mert 15 éves gyári munkás keresetem megspórolva 4 ha szántóföldet és 4 Ha kaszálót vásároltam – amit most az utóbbi időben tekintettel az előrehaladt koromra egyedül nem tudtam megművelni és alkalmaztam egy gyermeket, aki kiségett a munkában. Ez volt az, amiért kuláknak lettem nyilvánítva.

Gűnynak vagyok kitéve sokak által és főleg azoktól, akik a múltnak igaz hívei voltak és én aki a múltban is szenvedtem, a Horthy kakastollas csendőrei megpofoztak,

⁴¹ Udvarhely rajon iratai, 101.

mert nem akartam teljesíteni a parancsukat, házkutatásokat rendeztek, mert mikor a zsidóságot elhurcolták, feleségem titokban kenyeret adott nekik, most pedig kulák vagyok, ők pedig nevetnek a tenyerükbe.

1945-be tagja lettem a Román Kommunista pártnak, nem kényszerből vagy érdekből, hanem a múlt iránti gyűlöletből. Fiam is még a 18. életévét alig töltötte be, 1946-ba tagja lett a Román Kommunista pártnak. Politikai munkája érdeméért a helyi néptanács és én dicsérő elismerést kaptunk a hadseregtől. Cselekedetei népszerűsítve voltak a községbe. Leszerelése pillanatától kezdve tovább folytatta politikai munkáját először 1 hónapig a Sztalin tartományi Néptanács Helyi gazdálkodási Ügyosztály káderszektora mellett, majd 1951 decemberétől egészen a kulákká nyilvánításom után 1 hónapig mint káderosztály főnöke a Kőhalmi Rajon »Augusztus 23« rajoni vállalatnak annak ellenére, hogy én kuláknak lettem nyilvánítva bizalmát nem veszítette el a párttal és a munkásosztállyal szembe mert továbbra is párttag maradt, a Békebizottság tagjává lett választva és a vállalat tervügyosztály főnöke. Hogy a végrehajtó bizottság részletesebb képet nyerjen rólam, itt mellékelem az önéletrajzom, ami elég hosszú idő mert 70 évet foglal magába. Ugyanakkor kijelentem, hogy tekintet nélkül a koromra a Román Népköztársaság törvényeinek alávetem magam, a rám rótt kötelezettséget teljesítem, úgy ahogy ezelőtt 6 hónappal még élmunkás voltam, és bízom, hogy kéresem igazságosan lesz elbírálva és fölemelt fővel mehetek végig az utcán, mert nem kizsákmányoló, hanem munkásember vagyok [...]

A felszabadító Szovjet hadsereget örömmel fogadtam, mert a múlt burzsoá rendszer számomra csak nyugtalanságot és elégedetlenséget adott. Nemzetközi érzelmű voltam, román és zsidóbarátnak bélyegeztek, mert a zsidóság elhurcolása idején a fasiszta Horthy rendszerbe kenyeret mertem adni a szerencsétlen elhurcoltnak. Gyakori volt a házkutatás nálam, sőt az utolsó hetekben meg is voltam pofozva mint 61 éves öregember aki a Horthy kakastollasainak nem teljesítette a meneküléssel kapcsolatos parancsát [...] Az máma szabad és nevet engem, aki rám uszította a Horthy legényeit [...].⁴²

„...HÍVE VAGYOK A SZOCIALIZMUS ÉPÍTÉSÉNEK...”

A lojalitás és önzetlenség képei: kisiparosok, kiskereskedők

„[...] Akkoriban [1945 előtt – O. S.] amikor még a hivatalos körök is bűdös bolsevista bandának nevezték és üldözték a Munkás Testedző Egyesületet én teljesen díjtalanul adtam egy helyiséget, raktár, iroda és Club céljára, azonkívül amikor nagygyűlést tartottak avagy tea estélyeket rendeztek saját rezsijükben, mert hiszen ilyenekből tartották fenn az Egyesületet, ilyen alkalmakkor az összes helyiségeimet adtam át szintén díjtalanul. Férjem ugyancsak ennek az Egyesületnek volt a munkás közóhajnak engedve megválasztott elnöke és munkás becsülettel végezte a vállalt kötelezettséget még

⁴² Udvarhely rajon iratai, 16–17.

pedig szép erkölcsi és anyagi eredménnyel az akkori súlyos és az üldöztetések miatt válságos helyzetben (bizonylat mellékelve).

Az illegális időkben, amikor a kommunistákat százsámra fogták össze és börtönözték be én sonkát, szalonnát adtam több ízbe a felsegélyezésükre, több ízben söt vörös bélyeget is vásároltam (bizonylat mellékelve)

Amennyiben jelen kérésem felett kedvezően dönteni ilyen súlyos indokok alapján sem állna módjukban, úgy kérem ezt illetékes helyre felterjeszteni az eddig beadott összes iratokkal.

Végrehajtó Bizottság!

Záradékuul még csak annyit! Ma amikor nyitott könyv a kommunizmus áldásos volta természetes, hogy mindenki szívesen és örömet akar a vörös zászló alá állani, azonban nem így volt ez 15-20 évvel ezelőtt, amikor én szerény lehetőségeimhez képest ezt az eszmét és ennek harcosait erkölcsileg és anyagilag támogattam, kitéve magam és családom a legmesszebbmenő meghurcoltatásnak.

Székelyudvarhely, F. Imréné szül: G. Teréz.⁴³

„[...] Földműves társaim érdekeiért évtizedekig dolgoztam. 1933-ban kölcsönös állatbiztosítást szerveztem, mely arra irányult, hogy valakinek hámos vagy jármás marhája elpusztult, azt napi áron közösen fizettük meg. A gazdáknak nem egyszer bocsátottam rendelkezésére a kertemet, gépszint engedtem építeni, amely ma is ott van és ott végez a vetőmag tisztítást. 23 évig gondoztam az állami mént, ezzel hozzájárultam a gazdák állatállományának fejlesztéséhez. A fedezettessel és lópucolással járó veszélyes munkát magam végeztem, amelyért dicséző jegyzőkönyvet kaptam évről évre, melyről felvilágosítást adhat Dr. Lootz. állatorvos [...]Fiam a Bolyai egyetemet végezte, mint új káder és ma mint tanár a szocializmus aktív építője – munkájáról a tanfelügyelőség adhat felvilágosítást.

Leányomat szegényparaszt származású 1945 óta párttaghoz adtam 1947-ben férjhez – B. Ferencz szöv. tisztv.

Egészségi állapotom 1953 évre teljesen legyengült orvosi comisio által kiadott bizonyítvány szerint, nehéz testi munkára és így gazdálkodni képtelen vagyok, az állam átvette birtokomat. Soha nem szabotáltam, soha népellenes politikát nem folytattam, el nem menekültem. Már 1951-ben beláttam, hogy a magángazdálkodásnak nincs semmi jövője, a kollektív vagy az állami gazdaság sokkal előnyösebb a szocializmus építésére és fel is ajánlottam a birtokomat. Kérésem a bizottság jóindulatába ajánlva —Harcoljunk a békéért!

K. Lajos Sz.udv. 1953.V.24.⁴⁴

„Alulírott K. István cipész, [...] 3/ 1940. január 1-től munkaszolgálaton voltam, mint kisebbségi, 194- től⁴⁵ 1944 március 2-ikáig dolgoztam csak műhelyben, mert 1944

⁴³ Udvarhely rajon iratai, 194–195.

⁴⁴ Uo. 170.

⁴⁵ Olvashatatlan, melyik évtől.

március 3-tól bevonultam katonai kötelékbe. 1945 tavaszán fogságba estem s így 1945,46,47,48-as években a Szovjetunióban voltam, mint hadifogoly.

Szovjetunióban kifejtett szocialista, antifasiszta tevékenységem ismerik fogolytársaim [...]

munkás érzelmem és a munkásság érdekében kifejtett közösségi munkám az udvarhelyi Munkás Test Edző egyesületben folytatott tevékenységem igazolja, mikor a legnehezebb körülmények között felkaroltam és dolgoztam s így a munkás sporton keresztül terjesztője voltam az illegális mozgalomnak, abban az időben mikor sokan menekültek tőlle mert kommunista társaságnak volt nyilvánítva. Én tudásommal és anyagi segítségnyújtással állottam mellette és támogattam, úgy a régi román, mint a magyar érában, mint az egyesület alelnöke [...]

A Szovjetunióban mint hadifogoly, hol jó példamutatással, kedélyek egyensúlya fenntartásával és kultúrmunkával már 1945 július 12-től mint antifasiszta később mint aktivista működtem [...]

Szovjetben való tartózkodásom alatt elhatároztam, hogy a kollektívbe beállok. Éppen ezért igyekeztem kollektív gazdaság számára állatállományomat megőrizni [...]

Híve vagyok a szocializmus építésének, ahhoz ingatlanaim, két tehenem és munkámmal bármikor kész vagyok hozzájárulni. Fenti indokaim alapján kérem a rajoni bizottságot, hogy engem mentsen fel a kulák minősítés alól, hogy ezáltal is lehetőségem nyíljon arra, hogy a szocialista építés aktív és önkéntes részese lehessenek.

Székelyudvarhely, 1953. január 2.

Munkával harcolunk a békéért!

K. István⁴⁶

ÖSSZEFOGLALÁS

Az ötvenes évek olyan időszak volt a székelyföldi vidéki társadalmi világban, amikor a hatalmi erőszak következményeként az egyén és az állami intézmények közötti szembenállás a legélesebbé vált. Az 1945 utáni politikai rendszerváltással egyéni szinten elkezdődött az „átszocializálódás”: a „ki vagyok” és a „ki voltam” újrafogalmazása a tisztogatások, verifikálások időszakában társadalmi méretű folyamat volt. Az átszocializálás hatalmi törekvései változatos politikai és gazdasági eszközökkel az egész társadalmat célozták.

A „kulák” minősítés következménye az érintettek számára a gazdasági hátrányok mellett társadalmi kirekesztést, korlátozásokat, tiltásokat, megbélyegzést és a mindebből következő identitásproblémát jelentette. A felmentési kérelmekben a „kulák” kategorizálásra adott válaszokban különféle gondolkodás- és érvelésmódok érvényesültek, melyek a konkrét társadalmi kontextustól, az egyénektől, valamint a társadalmi interakcióktól függttek.

⁴⁶ Udvarhely rajon iratai, Secretar 34–45 sz. 119–120.

„Az egyének és csoportok rákényszerültek arra, hogy érdekeiket közösségi, társadalmi, politikai érdekeknek álcázva, ezek ideológiáját kölcsönvéve próbáljanak érvényesülni... az átpolitizált társadalmi gyakorlatból következett, hogy mindenkinek egzisztenciális érdeke fűződött ahhoz, hogy a megfelelés látszatát keltse.”⁴⁷

A felmentési kérelmek a személyes sorsok és a politikai rendszer konfliktusainak dokumentumai. A felmentésükért folyamadóak a rájuk oktrojált társadalmi identitás jelentésének megváltoztatásáért tényszerű elemekkel és fiktív motívumokkal vívták harcukat, szembeállva a hatalom kényszerítő erejével.

INTERJÚK

A szerző interjúja Ozsváth Miklós (sz. 1939) kobátfalvi lakossal.

A szerző interjúja Hegyi István (sz. 1935) gagyai lakossal.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Udvarhely rajon iratai. Actele secrete pentru anul 1953. Secretariat. Anul 1953. nr. inv. 56. f.68.

Udvarhely rajon iratai. Kulák ügyek – különböző (*sic!*) iratok 1952–1953. Secretar, 34–45. sz.

Udvarhely rajon iratai. Korond Község Néptanácsa jkv. 37/1952. Lista chiaburilor. Secretariat nr. 14.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bolgár Dániel: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: Horváth Sándor (szerk): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2008. 50–93.

Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. (Társtudomány.) Fordította: Berkovits Balázs. Budapest: Napvilág Kiadó, 2002.

Cătănuș, Dan – Roșke, Octavian: *Colectivizarea agriculturii în România. Dimensiunea politică. Vol. I. 1949–1953*. București: Institutul Național Pentru Studiul Totalitarismului, 2000. 304–307.

Dessewffy Tibor – Nagy Zsófia: Édentől keletre. A gonosz szociológiája felé. *Replika*, 2012/2. 129–157.

---

⁴⁷ Szabó Ildikó: *Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon*. (Tekintet könyvek.) [Budapest]: Tekintet Alapítvány, [1991], 32.

- Gyárfás Elemér: A szovjet propaganda és a romániai magyar kisebbség. *Magyar Kultúra*, 1931/7. 297–302.
- Keszei András: *Emlékek formájában. Egyéni, társadalmi és kulturális hatások a múlt felidézésében*. Budapest: L'Harmattan, 2015.
- K. Horváth Zsolt: Önarcképcsarnok. A személyes emlékezés mint történelmi probléma. In: Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámosládája. A jelenkori történelmi gondolkodás néhány aspektusa*. (A „Történelem – Társadalomtudományok” konferencia anyagai). (Atelier füzetek 3.) Budapest: L'Harmattan-Atelier, 2002. 81–102.
- Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. (Korall Társadalomtörténeti monográfiák 3.) Budapest: Korall, 2012.
- Ö. Kovács József: Állami erőszak, paraszti társadalom, kollektivizálás – kutatási kérdések és válaszok. In: Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015. 29–48.
- Lahire, Bernard: A habituselmélettől egy pszichológiai szociológia felé. Fordította: Fáber Ágoston. *Replika*, 2012/2. 45–66.
- Litván György: „Mi kommunisták különös emberek vagyunk...” *Századvég*, 1988/6–7. 150–159.
- Reemtsma, Jan Philipp: *Bizalom és erőszak a modern társadalomban*. Fordította: Papp Zoltán. Budapest: Atlantisz, 2017.
- Szabó Ildikó: *Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon*. (Tekintet könyvek.) [Budapest]: Tekintet Alapítvány, [1991].
- Varga Zsuzsanna: A falusi társadalom feszültségócai az 1950-es évek közepén. *Múltunk*, 2006/4. 223–239.

Menekülés a mítoszba?

Gondolatok Bretterről, Gállról, azokról a hatvanas évekről

„A szavak tettek.” (Ludwig Wittgenstein)
„Nincs ártatlan világnézet.” (Lukács György)

1. BEVEZETÉS

„Teljesítik kötelességük a legendák:
szétfoszlanak.

Ó ember, mért is találtad ki őket!
Hogy egyszer – végül – rájuk fizess?!
Lidércálmaid nem hagynak el ingyen!
[...]

TE hitted, Ikarosz (: hogy higgyem):
hogy legyőzzük a Sárkányt, a
Véletlent, a
kitalált
kora-halált.
[...]
Ikarosz meghalt
kötelességteljesítés közben.”

1968-ban írt versében (*Ikarosz*) Szilágyi Domokos az Ikarosz-legendát eleveníti fel, és ad neki negatív kicsengésű, de legalábbis több előjelű értelmezést.¹ Eszerint a legendákat az emberek találják ki, de rosszul járnak velük, mert azok „szétfoszlanak”, lévén tulajdonképp rémálmok. Ikarosz elhitette az emberekkel, hogy a „Sárkány” is meg a „Véletlen” is legyőzhető, ám tettéért halálával fizetett. Szilágyi e halált versében a kötelességteljesítéssel köti össze: Ikarosz azt tette, amit cselekednie kellett, másképp nem tehetett. Első pillantásra Szilágyi Ikarosza a kor elvárásainak megfelelően főhajtás a Szovjetunió és tudománya előtt, hiszen a költő versét Jurij

---

¹ A verset a következő kötetből idézem: *A költő (régi és új) életei. Szilágyi Domokos (1938–1976)*. A kötet anyagát összegyűjtötte és szerkesztette: Kántor Lajos. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2008. 146.

Gagarinnak, a korán, balesetben meghalt szovjet űrhajósnak dedikálta.² Ugyanakkor a vers túl is mutat korának egyik paradigmaticus eseményén, hiszen politikai és filozófiai szintre utal a (nagybetűs) „Sárkány” és „Véletlen” szavakkal, s a „kötelességteljesítés” kifejezéssel. Mindezt az olvasónak kell(ene) dekódolnia: Ki a „Sárkány”? Hogyan lehet a véletlent, a „kora-halált” legyőzni, s valóban az lett volna Ikarosz szándéka? E kérdéseken túlmenően, melyek szinte önmaguktól adódnak, azonban másik irányban is elgondolkozhatunk e versből kiindulva, hiszen nyilvánvaló, hogy az Ikarosz–Gagarin párosítás túlmutat az egyedint a filozófiai általánosba.

Szilágyi versének a címe is és a „legenda” szó is (az első sorban) felfogható utalásnak egy korabeli esszére, Bretter György 1966-ban megjelent *Ikarosz legendájára*. 1966 és 1971 között Bretter hét, ógörög legendákat, mítoszokat, személyeket elemző esszét publikált.³ Egyidejű érdeklődésük Ikarosz és a görög mítoszok iránt a véletlen műve is lehet, noha megemlítené, hogy Szilágyi *Pénélope* című versével már 1965-ben a görögök felé fordult. És már e mehökkentő szerelmes vers is oly filozófiailag megterhelt fogalmakat halmozott fel, mint a „tökéletes kör”, a „tökéletes logika” vagy az „ok és cél”.⁴ Valóban véletlen volt, hogy mindketten Ikarossal foglalkoztak?

De nemcsak Szilágyi és Bretter kezdett el a hatvanas években a görögök iránt érdeklődni, hanem a náluk több mint egy generációval idősebb Gáll Ernő is. Ő már 1964-ben megjelentetett két cikket Prométheuszról, ezzel gondolkodásában egy hosszú szakasz kezdődött, amely 1979-ben a *Pandora visszatérése* című kötetébe torkollott, de Prométheusz, Sziszüphosz és a görög legendák világa már azelőtt is megjelentek kötetiben.⁵ Szilágyi, Bretter és Gáll, de Sütő András is (*Perzsák*, 1973)⁶ olyan mértékben fordultak (egy időben) ezek szerint az antik világhoz, hogy az feltűnőnek nevezhető, és felveti a kérdést: menekültek a szerzők a mítoszba? Mit nyújtottak e mítoszok, és mire használták fel őket a 20. század közepén az erdélyi magyar értelmiségiek? Mi volt közös az értelmezésükben, és miben tértek el egymástól? Kimutathatóak-e kölcsönhatások a szövegek között?

E tanulmányban ezekre a kérdésekre keresek választ. A tanulmány egy, röviddel a megjelenés előtt álló Gáll Ernő-biográfia mellékeredménye.⁷ A fenti kérdéseket Bretter György és Gáll Ernő antik tárgyú esszéinek összehasonlításával szeretném

² Az alcím (*J.G. 1934–1968*) feloldásában Berekméri Dalma nyújtott segítséget, amit ezúton is köszönök.

³ Az esszéket a következő kiadásból idézem: Bretter György: *Itt és mást. Válogatott írások*. Válogatta: Molnár Gusztáv. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979. A kötetben az esszék végén a megjelenési év is szerepel.

⁴ Szilágyi Domokos: *Kényszerleszállás. Összegyűjtött versek*. A bevezető tanulmányt írta: Kántor Lajos. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979. 114.

⁵ Gáll Ernő: Prométheuszi eszmény. *Korunk* 1964/3. 287–[295.]; uő: Prométheusz az idő sodrában. *Korunk* 1964/4. 435–[446.]; uő: *A humanizmus viszontagságai*. București: Politikai Könyvkiadó 1972; uő: *Pandora visszatérése. A reményről és a méltóságról*. Bukarest: Kriterion 1979.

⁶ Sütő András: *Perzsák*. In: uő: *Istenek és falovacskák. Esszék, újabb úti tűnődések*. Bukarest: Kriterion, 1973. 190–206. Megjegyzendő, hogy Gáll volt sógora, a filozófus Tóth Imre (1921–2010) is az ókori görögökkel foglalkozott a hatvanas években, habár kevésbé mítoszokkal, inkább logikai problémákkal.

⁷ Franz Sz. Horváth: *Kommunist – Ungar – Jude? Leben und Werk des heimatlosen Philosophen Ernő Gáll*. Kézirat, 2022.

megválaszolni. A választás azért esett rájuk, mert így a témát ugyanazon a műfajon, a filozófiai esszé műfaján belül lehetett vizsgálni. Ugyanakkor a köztudatban a szerző benyomása szerint gyakran a két személy szembenállása/szembeállítása uralkodik.⁸ A tanulmánnyal ezért amellet (is) szeretnék érvelni, hogy legalábbis életük egy szakaszában, vagyis a görög esszék értelmezésének idején a két kolozsvári értelmiségi közelebb állt egymáshoz, amint az fennmaradt az utókor emlékezetében. Ahhoz, hogy a bretteri és a Gáll-féle mítoszértelmezéseket nagyobb összefüggésekbe helyezhessem, először bemutatom a modern mítoszértelmezések jelentőségét és sokféleségét. Azután (főleg Bretter nyomdokain haladva) az esszéírás és a filozófia általános lehetőségeit taglalom, mert ezáltal kapunk magyarázatot arra, hogy milyen útnak és lehetőségnek tekintette Bretter az esszéírást olyasminek a megfogalmazására, amire másképp nem látott lehetőséget. Mindezek után fogom kihámozni a két szerző esszéiből azokat a közös vonásokat, mondanivalókat, amelyek őket egymáshoz közel hozzák.

2. MÍTOSZOK, MÍTOSZÉRTELMEZÉSEK

Az *Antik témák és modern változataik* című tanulmánykötete bevezetőjében a Gadamer-tanítvány Rüdiger Bubner megjegyzi, hogy az antik és a modern filozófia (vagyis: témák, mítoszok, problémák) egymással való szembesítése az emberi és filozófiai önmegértés legmélyebb rétegeit érinti. Minden új generáció a maga módján továbbörökíti a ráhagyományozott szellemi örökséget, amivel hozzájárul annak életben tartásához. Ellenben a szellem fejlődése kezdetét, elejét olyan „behozhatatlan túlsúly” illeti (amire például Nietzsche és Heidegger is rámutattak), amit már semmilyen reflexióval nem lehet bepótolni.⁹ Az antik kezdetekkel való foglalkozás, vagyis e tanulmány témájához fordulva az antik mítoszok újra- és újraértelmezése ezek szerint emberi szükséglet, legitimációját önmagában hordozza.

Mítoszértelmezés azóta van, amióta mítoszok léteznek.¹⁰ Kezdetük legalább Platónra vezethető vissza, aki azokat az „igaz” ellentétéként fogta fel, habár

⁸ L. erre a kolozsvári *Kellék* folyóirat 2003/23. számát és Egyed Péter: Tételek egy monográfiához. In: *Bretter György filozófiája. Értelmezések, dokumentumok, visszaemlékezések.* (A magyar nyelvű filozófiai irodalom forrásai X.) A kötetet összeállította és a monografikus fejezeteket írta: Egyed Péter. Kolozsvár: Pro Philosophia, 2007. 123–[139.] vagy György Péter: *Állatkert Kolozsváron – Képzelt Erdély.* Budapest: Magvető 2013. 275–276.

⁹ Bubner, Rüdiger: *Antike Themen und ihre moderne Verwandlung.* Frankfurt: Suhrkamp, 1992. 14–16.

¹⁰ Mítoszon e tanulmányban a filozófiai hagyomány szerint „elbeszélés”-t, a „logosz” ellentétét értem, l. pl. a Mythos szócikket: Precht, Peter – Burkard, Franz-Peter (Hrsg.): *Metzler Philosophie Lexikon. Begriffe und Definitionen.* Stuttgart – Weimar: Verlag J.B. Metzler, 1999. 384. Hasznosnak tekintem ugyanakkor Carl-Friedrich Geyer magyarázatát is, aki szerint a mítosz arra tesz kísérletet, hogy a bizonytalant és a fenyegetőt az értelmezés útján uralja azáltal, hogy a véletlenszerűséget jelentőssé teszi, l. Geyer, Carl-Friedrich: *Mythos. Formen-Beispiele-Deutungen.* München: C.H. Beck, 1996, 34. Vagyis e tanulmányban nem olyan történelmi mítoszokra gondolunk, melyek elemzésére példák sora található itt: *Mítoszok nyomában... Mítoszképzés és történetírás*

párbeszédeiben ő is gyakran használt mítoszokat.¹¹ Arisztotelész mitikus okoskodásokról beszélt, melyek nem érdemlik meg, hogy komolyan vizsgáljuk őket, és szembeállította velük a „logosz”-t. A sztoicizmus és a neoplatonizmus megalapította a görög istenvilág allegorikus interpretációját, amelyik a mítoszt „filozófiai-funkcionális metaforává” tette, és a filozófiai igazságok allegóriáját látta benne.¹² Az allegorikus mítoszártelmezés abból indul ki, hogy a mítosznak mélyebb értelme van, valami másra utal, és valami mást akar kifejezni. A középkorban és a kora újkorban az allegorikus értelmezések egyrészt továbbéltek és továbbfejlesztették őket, másrészt korábban háttérbe szorult elméletek, mint az euhemerizmus is, feléledtek. Ez utóbbi szerint a mítoszokban előforduló istenek ósrégi történelmi személyekre és a mítoszok maguk valós eseményekre vezethetők vissza. A 19. században Friedrich Wilhelm Schelling szállt szembe mind az allegorikus, mind az euhemerista értelmezésekkel. Szerinte a mítoszt önmagában, önmagából kell megérteni s értelmezni.¹³ Schelling „tautogorikus” értelmezése szerint a mitológiát mint az emberi tudatban végbemenő teogóniai folyamatot, illetve mint teogóniát kell felfogni.

A 19. és a 20. században a mítoszártelmezések valósággal felvirágoztak, és diszciplínák meg értelmezési modellek sokasága nyújtott új olvasatokat. A kultúranropológia a mítoszok kulturális háttérét vizsgálja, vagyis: milyen gondok foglalkoztatták a mítosz embereit, hogyan éltek ők, hogyan manifesztálódott a kultúrájuk.¹⁴ A pszichológiai értelmezés az iránt érdeklődik, milyen emocionális folyamatok fejeződnek ki a mítoszokban, és mit árulnak el ezek a mítoszokat mesélő emberekről. Milyen félelmek, remények, aggodalmak vagy örömeződések artikulálódnak, ha a mítoszokat „asszociációk sorozatának” látjuk?¹⁵ A kommunikációelméleti értelmezések a szerepeket, a kommunikációs viszonyokat és helyzeteket teszik a középpontba, míg szociológiailag a társadalmi struktúrák, a hierarchikus szintek, a társadalmi és nemi szerepek vagy a generációs problémák az érdekesek. Az egzisztenciális értelmezésekből többfajta is akad. Lényegileg arra tesznek kísérletet, hogy a mítoszok tartalmát mai élethelyzetekre és személyes élettapasztalatokra vonatkoztassák. Eszerint a saját élményeket és érzelmeiket össze lehet kapcsolni régi mítoszokkal, mert akkor is, ha azok rég elmúlt időkből származnak, közös emberi jellemek, tapasztalatok mégis léteznek. Aki a mítoszokat így értelmezi, lényegileg saját kérdéseire keres választ bennük, ami által személyében fejlődési, tanulási folyamat megy végbe.¹⁶

Összegzésként két aspektust kell kiemelni: a mítoszártelmezések ritkán nyilvánulnak meg tiszta formában, s a kutatás ma általánosan a funkcionális,

a Duna-tájon. Tanulmányok (Transylvanica varietas). Főszerkesztő: Miskolczi Ambrus. Budapest: ELTE Román Filológiai Tanszék – Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 2004.

¹¹ Jamme, Christoph: „Gott an hat ein Gewand”. *Grenzen und Perspektiven philosophischer Mythos-Theorien der Gegenwart*. Frankfurt: Suhrkamp, 1999, 78–79.

¹² Uo.

¹³ Uo. 81.

¹⁴ Grabner-Haider, Anton: Die Welt der Mythen. In: Marx, Helga (Hrsg.): *Das Buch der Mythen aller Zeiten und Völker*. Bergisch Gladbach: Bastei Lübbe, 2000. 719.

¹⁵ Jamme, 1999. 85.

¹⁶ Grabner-Haider, 2000. 722–724.

a szimbolikus (allegorikus) és a strukturalista értelmezéseket látja mérvadóknak.¹⁷ Ennek megfelelően e tanulmány fő tézise, hogy Gáll Ernő és Bretter György antik mitikus személyekről szóló esszéit funkcionális-szimbolikus, illetve konkrétan főleg pszichológiai-egzisztenciális olvasatnak kell tekinteni.

Bretter egyik rövid és tömör tanulmányában Kerényi Károly és Ernst Fischer mítoszértelmezéseire utal, és leszögezi: „a mítosz az *emberi* lét struktúrája, ahogy ez a lét az egyetemesség küszöbén átéli a maga lehetőségeit és korlátait. [...] A mítosz megszünteti a tudatban a történelmet, és az egyetlen csomópontba sűrített ösztörténelmi folyamat eleven részességének érzését sugallja.”¹⁸ Vagyis az olvasó a mítosz által a történelemhez közelít, annak részévé tűnik válni, benne „egyesül a világgal”.¹⁹ A mítosz igazsága viszont „az ábrázolás igazsága”,²⁰ vagyis analógiák és párhuzamok formájában nyilvánul meg.

3. ESSZÉK AZ ESSZÉRŐL S A FILOZÓFIÁRÓL

Miért tekintette azonban a két szerző épp az esszét a megfelelő formának és lehetőségnek ahhoz, hogy azon keresztül a tárgyalt tartalom egzisztenciális olvasatát nyújtsák? Bretter György volt kettejük közül az, aki választását elméletileg többször is megindokolta. Ez nem meglepő, hiszen kötetei alcímében az „esszé” szó többször előfordult, ami egyértelművé teszi, hogy tudatosította magában tartalmát, mibenlétét, jelentőségét és lehetőségeit.

Bretter esszéfogalma és filozófiáfelfogása között több átfedés volt, ezért érdemes mind a kettőt bemutatni. A filozófiát antropológiai szükségletnek tekintette, ami az emberek „teljesség” iránti vágyából fakad.²¹ Az emberek a munkamegosztással s azáltal, hogy „munkánkkal és értelmünkkel az egyes dolgok és a teljesség közé álltunk”,²² létrehozták a felemás, a nem teljes igazság világát, a résztudományokét, amelyek nem fedik már le a teljes valóságot. Ezért kell a filozófia, mert az „kiterjesztés, átfogása valaminek, ami a tudomány számára csak a távoli jövő; a teljesség birtokbavétele anélkül, hogy az ismerttől a végtelenbe vezető utat a tudás már kipontozta volna”.²³ A filozófia elindul tehát az ismeretlenbe, olyan területre merészkedik gondolatban, ami elhagyja az ismert területeket, (új) perspektívát nyújt: „lebegés a megismert és elképzelhető között”.²⁴ A „lebegés” szó implikálja a dinamikát, vagyis a változást és szüntelen mozgást, esetleg fejlődést, hogy amint egy új perspektíva megragadhatónak tűnik, a filozófia újból felkerekedik egy következő

¹⁷ Jamme, 1999. 86.

¹⁸ Bretter György: *Mítosz? Filozófia?* In: Bretter György: *Itt és mást. Válogatott írások*. Válogatta: Molnár Gusztáv. A bevezetőt Eged Péter írta. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979, 182.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. [183.]

²¹ Bretter György: *Szükségletünk: a filozófia*. In: uő: *Vágyak, emberek, istenek. Tanulmányok, esszék*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1970. 7–14.

²² Bretter, 1970. 8.

²³ Bretter, 1970, 9–10.

²⁴ Uo. 10.

perspektíva keresésére. A filozófia ezért „mint embertan – alkotástan, annak a felmutatása, hogy a társadalmi értelemben helyes cselekvés az előrevivő tett, az eszközeiben humánus építése az újnak”.²⁵ A teljesség keresése tehát azt a feladatot rója a filozófiára, hogy figyelmeztesse az embereket: egy új társadalom építése csak akkor progresszív cselekedet, ha az humánusan történik. Hogy mi nem humánus, milyen nem humánus tettek történtek már meg esetleg egy új társadalom építése közben, azt Bretter 1966-ban, az esszé írásakor nem tudta részletezni.

A filozófia eszközeinek ellenben az esszét látta, s ennek feladatairól is többször nyilatkozott. Egy recenzióban úgy vallotta, az esszének közvetítő szerepe van a költészet, a tudomány és a filozófia között. Az esszé a logikus tudományosság/értelem és az érzelmek hibrid formája, a kettő között mozog, „a belső, érzelmi izzásban lévő igazság műfaja”.²⁶ Etikai vetülete abból adódik, hogy olyan közösségi elvárást fogalmaz meg, ami azelőtt nem volt kifejezve. Speciálisan a magyar esszéről állította Bretter, hogy az gyakran a filozófiát helyettesíti. Az esszé „az eleven élet lüktetését idézi” azáltal, hogy a létező tényekből indul ki, de a gondolkodás folyamatában „összekapcsolódnak az eddig távolinak tetsző tények”.²⁷ Ezáltal egy esszé automatikusan állásfoglalássá változik „a telítettség nevében az üresség, a laposság, a banalitásból áradó unalom ellen”.²⁸ Ilyen általánosan kifejezve Bretter esszéfogalmának még nincs különösebb jelentősége és politikai vetülete. Sokatmondóvá válik azonban mindez, ha összekapcsoljuk egy Mikó Imre-könyvről írt recenziójának kijelentéseivel. Már az elején kiemeli, hogy a könyv tanítani akar, összefüggésekre mutat rá, és a könyv életrajzai a cselekvő embert mutatják, az életet mint a „lehetőségek hálóját”.²⁹ Ha a szerző esszéjében portrét rajzol, úgy feladata felmutatni, milyen lehetőségek is voltak abban a korban, és mivel magyarázhatók a bemutatott személy tettei. Az esszé „lényege talán a szükségképpen találkozó és összezsapó lelki és társadalmi mozzanatok viaskodásának bemutatásában van”.³⁰ Vagyis: hogyan harcol a bemutatott személy önmaga céljaival, szándékaival és lelkiismeretével egyrészt, az őt körülvevő társadalom elvárásaival másrészt. Az Ikaroszról és Laokoónról írt esszéiben Bretter épp ezeket a motívumokat járta körül, próbálta ecsetelni: a személy és a társadalom közti viszonyokat. A Mikó-recenzióban be is vallotta, miért kell az esszéíráshoz folyamodni:

„Ha mély filozófiai általánosításokban helyzetünket felmérni esetleg nem is tudjuk, az esszében mégis sokat mondhatunk korunkról. [...] erkölcsi tartásunkról, gondolatvilágunk és cselekvéseink köréről, emberi feltételeinkről is.”³¹

²⁵ Uo. 11.

²⁶ Bretter György: *Milyen is az angol esszé?* In: uő: 1970, 265.

²⁷ Bretter György: *Előjáróban az esszéről.* In: uő: *Párbeszéd a jelennel. Esszék, tanulmányok.* Bukarest: Kriterion, 1973. 6.

²⁸ Uo. [7.]

²⁹ Bretter György: *Esszék és életek.* In: uő: 1973. 277.

³⁰ Uo.

³¹ Uo. 278–279.

Tehát akkor is, ha nem látjuk át jelenünk minden részletét, és a politikai valóságot illetőleg homályban tapogatózunk, rámutathatunk egy esszében arra, milyen körülmények között élünk, milyen értékeket követünk, milyen keretek között tudunk csupán cselekedni. Vagyis arra is, milyen korlátok vesznek minket körül. Tehát a jelent múlttá tesszük, de azért, hogy megmutathassuk, milyen is maga a jelen. A jelen az esszéírás tárgyává lesz, de azért, hogy távolságot építsünk fel közé, ami által uralni tudjuk, „hogya azután változásra kényszerítsük”.³²

Sokatmondó végül Bretter nyíltsága egy fennmaradt, rövid (és sajnos datálatlan) *Önéletrajzában*: „tanári munkám indít arra, hogy a kimondott igazságok szikár burkát felrepszelve érzéki töltést csempésszek az elvontságba, és sugallni próbáljak valamit a világról, amit helyesnek érzek, de másképp elmondani nem tudok”.³³ Az elmondani nem tudásnak itt legalább két jelentése van: egy nyelvfilozófiai, amikor is a nyelv határai gátolnak valakit valaminek a kimondásában, és egy politikai. Hogy miben is állt ez a politikailag kimondhatatlan, kihámozható viszont antik esszéiből, amiket azért írt, hogy mások gondolatai, gondolathömpölygései közé csempéssze be sajátjait.

4. BRETTER ÉS GÁLL ESSZÉI ANTIK MÍTOSZOKRÓL

Jelen tanulmány alaptézise, hogy a szóban forgó esszék témájuk egzisztenciális értelmezését nyújtják, vagyis az esszék egyik lehetséges olvasata, hogy válaszként értelmezzük őket az átélt politikai szörnyűségekre; ijedtségből fakadt reakcióként azokra az ötvenes évekre, amiket mindkét szerző tudatosan és részben politikailag aktívan átélt.³⁴ Az esszék egzisztenciális olvasata nem negligálja azok filozófiai vetületét, amit például Bretter esetében Mester Béla dolgozott ki. Ő azonban az esszéket főleg a hatvanas-hetvenes évek művelődéstörténeti kontextusában vizsgálja, és mint legfontosabb aspektusokat a „cselekvés”, a „sors/végzet”, az „időbeliség”, a „nemzedékek” és a „szolidaritás” fogalmakat jelöli meg.³⁵ Mester Béla értelmezését kiegészítve itt arra helyezük a hangsúlyt, hogy Bretter esszéinek súlyos politikai üzenete volt.

Már az első esszéjében, az *Ikarosz legendájában* abban jelöli meg szerzőnk a filozófiai antropológia kérdését, hogy mi is a viszony „a kor objektív feltételei és az ember szubjektív lehetőségei” között, vagyis mit tehet a tudatos személy korának korlátai ellenében.³⁶ Ikarosz szerinte elutasította édesapjának (a hatalommal kötött) kompromisszumait, nem akart beleveszni annak labirintusába. Ikarosz ugyanis „elutasított

³² Uo. 279.

³³ Bretter György: *Önéletrajz*. In: *Bretter György filozófiája*, 295. Eredetileg közzétette: Mester Béla.

³⁴ Gállról az ötvenes években I. Benkő Samu: Gáll Ernő és az EME. In: Földes György – Gálfalvi Zsolt (szerk.): *Nemzetiség – felelősség. Írások Gáll Ernő emlékére*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2005. 13–26. és Horváth, 2022. Bretterről nem létezik még monográfia, az ő ötvenes éveiről lásd a megadott, Egyed Péter szerkesztette kötetben Balázs Sándor visszaemlékezését: Balázs Sándor: *Emlékeim Gyuriról*, 225–234.

³⁵ Mester Béla: Bretter György kora és parabolái. *Kellék*, 2004/25. [163]–[175].

³⁶ Bretter György: *Ikarosz legendája*. (Az eredetiben kiemelve.) In: uő: 1979. 39.

minden megalkuvást”,³⁷ annak ellenére, hogy nem tudhatta, lesz-e követője, vagyis lesz-e következménye tettének (amikor is a nappal, vagyis a platóni *Jóval* akart egyesülni), vagy sem. Ikarosz belátta ugyanis: „Felelősnek lenni annyi, mint változtatni, nem beletörödni, alakítani, módosítani, mást akarni.”³⁸ Bretter Ikarosza a szabadságot választotta, végiggondolta felelősségének konzekvenciáit, felismerte: „népek nem szülehetnek más népek pusztulásából”, és számára nem volt igazi kérdés a kérdés, hogy „jogos-e elvont igazságok nevében embert pusztítani”.³⁹ Ikarosz-értelmezésével Bretter messze elhagyta a filozófiai fogalmak elvontságát, és konkrétan véleményt nyilvánított mindenfajta világnézeti önkénnyel és terrorttal szemben: „szembe kell állítani a pusztítás logikájával az élet jogát”.⁴⁰ Ikarosz ugyan kora előtt járt, állítja Bretter, igazságtalan lenne tehát feltenni neki a kérdést: „S ha a lehetőség valóra váltásának hatásain szuronyok és tankok állnak őrt?”⁴¹ Ugyanis majd, amikor meg- és beérik az idő, elérkezik a „tömeges tett” ellenállása is. Mindaddig Ikarosz a humanizmus nevében véghezvitt példaadás szimbóluma marad, azon emberé, aki kortársaival ellentétben felismerte az alkotó tett örömét, elégtételét, neki sikerült az, ami csupán keveseknek jut osztályrészül: „kitört a labirintusokból”.⁴²

A Kentaur alapproblémája az idősíkok összekeverése, a múlt és a jövő egybenisége. Ám két lény(eg) keverése önmagában még nem előrelépés, nem haladás, diagnosztizálja Bretter, és kijelenti: a Kentaur „elvesztette emberi dimenzióit [...] Ha letipor, ha megsemmisít a tett, akkor nem lehet hatékonyabb, mint a kevésbé hatékony, de emberibb tett”.⁴³ Ugyanúgy, ahogy magasztos eszmékért nem lehet emberi életet feláldozni, vagyis az embert tárgyként kezelni, nem lehet tisztelni olyan döntéseket és cselekedeteket sem, amelyek esetleg bizonyos technikai-politikai szempontokból hatékonyak ugyan, de a humanizmus, az emberiség szempontjából embertelenek. Ezért is „örlődött fel Héraklész”, vagyis Kheirón gyilkosa: „Az eszmény és az eszközök elmentmondásában”.⁴⁴ Ilyen embertelen korokban könnyen rezignál az egyén, és tehetetlenül mutat társadalma, a politikai rezsím stb. struktúráira. Bretter kortársaihoz és olvasóihoz szólva válaszolta erre: „önmaga számára teremt történelmet az ember. A struktúrát készen kapja, de helyét tudatosan alakítva alkotja históriáját”.⁴⁵ A felelőség el nem hárítható, a kor struktúrái ellenére is lehet és kell a tudatos, önmagát felvállaló élet. Bretter itt lényegileg decizionista, döntésvív emberképet propagál, amit a harmadik esszében, a Laokoónban is fenntart. Laokoón alapproblémája az, hogy megrekedt az emberek és istenek között, beszélt ugyan, és továbbította ugyan az emberek felé az istenek üzenetét, vagyis volt hangja, de nem találta saját szavát, mondanivalóját. Nem volt önmaga, hanem „átruházta mások életére a maga tudatosságát

³⁷ Uo. 40.

³⁸ Uo. 42.

³⁹ Uo. 42–43.

⁴⁰ Uo. 43.

⁴¹ Uo. 45.

⁴² Uo. [47].

⁴³ Bretter György: *Kentaurok dilemmája*. In: uő: 1979. 125.

⁴⁴ Uo. 127.

⁴⁵ Uo. 128.

[...] s ezzel a változtatás akaratát”.⁴⁶ Laokoón mint pap csak egy szerep volt, a modern kommunikáció (és pártpolitika) fogalmaival: magasabb hatalmak szócsöve és szóvivője. A tudatos, irányított és az irányt egy eszmény nevében megszabó tett hiányzott belőle. Ő nem az a „tisza ember”, akire a trójaiaknak szükségük volt, minden jó szándéka ellenére sem az volt, mert eszménye, ideálja nem volt. Ikarossal ellentétben Laokoón nem tört ki kora korlátai közül, ezért nem lehet őt Bretter szerint példának vagy hősnek tekinteni, csak áldozatnak, negatív tanulságnak: „tisza lelkű volt, szolidáris, de csak önmagával, s mert Apollónt szolgálta, nem szolgálhatta az embereket is. A tiszta szándék és a félbemaradt tett feszültsége felmorzsolta”.⁴⁷ A tudatosság e hiánya vezetett (Bretter olvasatában) Kronosz bukásához is. Ő sem viszonyult lehetőségei teljes tudatában saját magához, nem ismerte fel, mivel töltheti idejét, s így elmerült a mában, ahelyett hogy a jelenben élt volna, szembenézett volna a világgal: „Saját idejének megragadása: az egyén nagy esélye, hogy önmaga kortársává válhasson. Kronosz kívül maradt saját idején, mert nem cselekedett”.⁴⁸ Aki cselekszik, tudatosan tesz, szerepet és felelősséget vállal társadalmában, rádöbben saját magára, és kora korlátai ellenében is alkot, vagyis hozzájárul „korunk arcának kialakításához”,⁴⁹ az él teljes, értelmes és tudatos életet.

Sokatmondó Bretter utolsó, a szó szoros értelmében vett mítoszszeszéje, a Silenus. Silenus is két oldal, két tábor között áll: egyrészt a szatírokhoz tartozik, másrészt azonban akkora távolságot tart tőlük, annyira kívülről nézi őket, és úgy vezeti Bacchus hadát, mintha semmi köze sem lenne hozzájuk. Bacchus hada olyan, mint egy „örjögő nép”, mint „önkorbácsoló örjögők”.⁵⁰ A Bacchust követők felvonulását Bretter mint kontroll nélküli, illetve önkontrollját elveszített mámoros, azaz (szótól, alkoholtól, saját igazától) ittas politikai demonstráció tombolását ábrázolja. Silenus a menet „előljáró”-ja: a szónak egyházi, de közigazgatási-politikai jelentésében is. Mint minden ideológiai mozgalom, a Bacchusé is szétesett egymást támadó, kirekesztő frakciókra, amelyek egymás legitimitációját megkérdőjelezték, s egymást szinte kiátkozták: „mi vagyunk az igazak, minket kövessetek”.⁵¹ Mintha Bretter a sztálinizmus örjögését akarta volna leírni, az akkori, személyek ellen koordinált boszorkányüldözéseket, amikor egy-egy elejtett fogalom, nem ideológiahű kifejezés egzisztenciák megsemmisítéséhez vezetett. Az átéltek keserű paródiájára emlékeztet, ahogy a tömeg magatartását jellemzi: „Óriási röhögések jutalmaztak valakit, mert a levelet zöldebbnek mondta annál, aki csak zöldnek nevezte azt, megtapsolták a földebb, a levegőbb kifejezéseket, mutogatták a habzó szájúakat, akik eszelősen rohagáltak körbe, amíg csak össze nem estek, hogy ezzel is demonstrálják: a kör – körebb, mint a kör.”⁵² E megkerült tömeg élén menetelt Silenus is, és mutatta az irányt. Vagyis része volt a (politikai) örjögésnek, és mégsem volt teljesen részese,

⁴⁶ Bretter György: *Laokoón, a néma*. In: uő: 1979. 101.

⁴⁷ Uo. 109–[110.]

⁴⁸ Bretter György: *Kronosz, a kegyetlen*. In: uő: 1979. 117.

⁴⁹ Uo. [120.]

⁵⁰ Bretter György: *Valamikor Silenus őrizte a forrásokat*. In: uő: 1979. 272.

⁵¹ Uo. 275.

⁵² Uo.

hiszen mámoros volt ugyan, de „józan a szemé”, vagyis rálátott a történetekre (s a rámutatás az esszé feladata Bretter szerint). „Döntött: elmondja az embereknek, hogy milyenek, igen, milyenek ők, a mámorosak. Reájuk mutat. A mából a jelenbe tereli őket: ne csak nézzék, de lássák is magukat. Elmondja az embereknek, hogy véreznek, de valahol az erdőben és az erdő körül gyógyfüveket találnak, amelyekről tudnak is, csak akarattal elfelejtették.”⁵³ Az őrző tömeg tehát önmagán kívüli állapotban tombolt, de megmentése saját kezében volt, csak tudatosítania kellett azt („a mából a jelenbe”). Silenus pedig, a politikailag (is) tudatos egyén, rájött feladatára: „fennmaradni az istenek mámorba kábító mítoszai ellenére is.”⁵⁴ Vagyis ellenállni a hamis hatalmasságok csábító narratíváinak, annak maradni, ami.

Gáll Ernő bő másfél évtizeden keresztül foglalkozott a Prométheusz-mítoszzal: 1964-ben a *Korunk*ban két cikket közölt az antik hősről, 1966-ban a román *Revista Filozofie*ban Prométheuszt Sziszüphosszal hasonlította össze, majd mindhárom szöveget közölte az 1970-es, románul megjelent *Idealul prometeic* című kötetében.⁵⁵ Ezeket beválogatta az 1972-es *A humanizmus vizontagságai* címet viselő tanulmánykötetbe is, s kiegészítette őket egy további, *Modern Prométheusz*nak elnevezett tanulmánnyal. *Pandora visszatérése* volt azután az 1979-es kötetének a címe, amelyben röviden ismét figyelmet szentelt a témának. E recepciófejlődés rövid felvázolása érthetővé teszi a változásokat, amiken Gáll Prométheusz-képe átment, e másfél évtizedben ugyanis gondolkozása búcsút vett a marxista paradigmáktól, átment egy „reformmarxista” fázison, és az 1979-es kötetben kikötött a kisebbségi identitásra való jogot és igényt megfogalmazó „sajátosság méltósága” kifejezésnél.

Gállnak a tárgyalt időszak elején írt tanulmányait két vonás jellemezte: a marxista világnézet iránti nyílt elkötelezettsége és más szerzők Prométheusz-értelmezésének oly sűrű, szóhű referálása, ami igencsak megnehezíti az utókor számára az ő nézetei kihámozását. A különböző értelmezésekből Gáll azokat emeli ki, amelyek Prométheuszban a materialista, ateista lázadót, az értelem egyik első szimbólumát látták.⁵⁶ A prométheuszi mondát (több Karl Marx-idézzel megspékelve) már az első tanulmányában a görög humanizmus kontextusában helyezte el, hogy a következő cikkében mindezt a „szocialista humanizmus” fogalomba csúcsosítsa. Ugyanakkor vizsgálatát kiszélesítette az antik görög filozófiára, aláhúzta a „home mensura”-elv jelentőségét (az ember a mértéke mindennek) és az emberi szabadságért való cselekvés szükségességét.⁵⁷ Azonban mindvégig a történelmi materializmus keretei között maradt, noha leszögezte a görög mítoszok jelentőségét: „Az ókori humanizmus dús eszmetára tehát termékenyen ösztönözheti a modern ember sorskérdéseinek megválaszolását”. Prométheusz az ő számára (Marx nyomán) az emberi megismerésbe, a tudomány erejébe fektetett bizalom jelképe volt. 1964-ben

⁵³ Uo. [277.]

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ A tanulmányok adatai megtalálhatók Gáll Ernő életmű-bibliográfiájában: Gáll Ernő művei 1938–2004. Összeállította Gáll Éva és Újvári Mária. In: *Nemzetiség – felelősség. Írások Gáll Ernő emlékére*. I. m., [395]–466., itt: 406–412.

⁵⁶ Gáll Ernő: Prométheuszi eszmény. *Korunk*, 1964. 289–291.

⁵⁷ Gáll Ernő: Prométheusz az idők sodrában. *Korunk*, 1964. [438–439].

a mítosz kapcsán két érdekes pontra hívja fel a figyelmet; némelyik mondatát akár Bretter is (alá)írhatta volna: „Etikánk egyik alapvető követelménye az erkölcsi felelősség maximális érvényesítését igényli. Igaz, a körülmények alakítják az embert, ám az ember formálja ezeket a körülményeket, s bennük önmagát.”⁵⁸ Mindez rímel Bretter mondataira a kor struktúráiról, arról, hogy minden egyén saját maga teremt meg tudatos létének medrét az idő folyamában. Ugyanakkor Gáll ebben az időben már a francia egzisztencializmus hatása alatt állt,⁵⁹ s a modern Prométheusz-értelmezések bemutatásánál hosszasan elidőzött Jean-Paul Sartre és Albert Camus gondolatainál. Mindkettőjüket idézte is, de nem kritikátlanul: figyelemre méltó, hogy a két Sartre/Camus-idézetében a „szabad/szabadság” szó ötször fordult elő, ugyanakkor a „szocialista humanizmus” utóvédharcaként értelmezhető az a mondata, miszerint a két francia gondolkodó autonómiagondolata az egyént „szellemi monásként” fogja fel, ellenben a „szocialista humanizmus” nem hajlandó az egyént a közösségtől elválasztani.⁶⁰ Azért utóvédharcként, mert az elmélyült egzisztencializmusreceptiót az évtizedek távlatából Gáll szellemi nyitása egyik jeléül vehetjük.

A hatvanas években ugyanis, éppen a Prométheusz-tanulmányok keletkezése idején (1964–1972) Gáll lassú búcsút vett korábbi dogmatizmusától. A megváltozott politikai körülmények mellett (fokozódó elnyomás 1956 után, magyar intézmények felszámolása stb.) megkerülhetetlen a szellemi befolyásokra való utalás, hiszen ezek mérföldkövei a dogmatizmustól való búcsújának. Itt egyrészt nyugati filozófusokról van szó (Jean-Paul Sartre, Albert Camus), keleti írókról (Szolzenyicin: *Ivan Gyenyiszovics egy napja*) és reformmarxistákról, mint Ernst Fischer. A *dialógus jegyében* című cikksorozatában (*Korunk*, 1967) is a párbeszédet, az eltérő vélemények megismerését, feldolgozását és gyümölcsöztetését szorgalmazta. Fischer volt az, aki 1967-es németországi útján Ernst Blochhoz beajánlotta. Gáll egyhavi német tartózkodása döntő jelentőségű volt világnézeti fejlődése szempontjából. Nemcsak több várost látott és rengeteg értelmiséggel találkozott (Bloch mellett talán Ralf Dahrendorf a leghíresebb), hanem sokat mozgott fiatal egyetemisták körében, járta a városok központjait, odafigyelt az emberek apró megnyilvánulásaira, viselkedésükre, metakommunikációjukra, a könyvesboltok végtelennek tűnő kínálatára. Miután visszatért Kolozsvárra, több szinten és helyen is beszámolt élményeiről: többé-kevésbé kisebb körökben (otthon, a szerkesztőségben), amiről a Szekuritáте rögtön tudomást szerzett, cikkekben, és tíz évvel később, amikor Ernst Bloch halálakor megemlékezett a találkozásukról. Ekkor a filozófus reményelvét és az utópia jelentőségét hangsúlyozta, ám a látogatás utáni cikkekben korábbi énjének ellentmondva bizonygatta, hogy bármennyit is utazgatott Németországban, nem találkozott azzal az elidegenedett, kiszipolyozott és a végtelenségig kizsákmányolt munkással, akinek rémképével a korábban általa is képviselt hivatalos ideológia az embereket ijesztgette.⁶¹

⁵⁸ Uo. 1964. [443.]

⁵⁹ Erről ő is beszámolt később: Gáll Ernő: *Számvetés. Huszonhét év a Korunk szerkesztőségében*. Kolozsvár: Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, 1995. 107–120.

⁶⁰ Gáll, 1964. 444.

⁶¹ Gáll fejlődésének részletes feldolgozását nyújtja Horváth, 2022.

1966-os *Sziszüphosz vagy Prométheusz?* című tanulmányában a későbbi fejlemények és tapasztalatok természetesen még nem lehettek jelen. A tanulmány felületes olvasatban Camus-elemzés a „szocialista humanizmus” (Gáll által magasabb rendűnek kinyilvánított) perspektívájából. Ám Camus filozófiája alkalmat nyújtott Gállnak egy sor eszme-futtatásra, és olyan beismerésekre is, mint: „Nem azt vitatjuk, hogy forradalmak nem távolodtak volna el eredeti céljaiktól. A történelemből nem egy példát ismerünk erre [...] Ha az eredeti célok és eszmények nem is valósultak meg teljes egészükben, ha a későbbiek során eszmény és valóság között távolság, el-entmondás is keletkezik, ha új hatalmi képződmények és restaurációk sok mindent semlegesítenek is abból, ami az adott forradalom hajtóerői között szerepelt, a harc és az áldozat mégsem hiábavaló.”⁶² Nyilvánvaló, hogy kb. húsz évvel a szocialista rezsim installálása és szinte ötven évvel az októberi forradalom után e sorok nemcsak távoli és régmúlt forradalmakra vonatkoztak, hanem a Romániában megélt szocialista realitás eredményei voltak. Ugyanakkor már a reformmarxizmus előjelként értelmezhető Gáll bizakodó kijelentése, hogy a társadalomtudományok kötelessége kivizsgálni, mi valósult meg a forradalom eszméiből, s mi nem. A cselekvést, az erkölcsi helytállást, amelyből cselekvés születhetik, szorgalmazta Gáll ugyanakkor Camus-olvasmánya eredményeképp. A szolidaritás, az együttérzés, a becsületesség, a remény és a méltóság voltak még azon fogalmak, amelyek jelentőségét a kolozsvári etikaprofesszor aláhúzta.⁶³ Nem véletlenül, hiszen főleg akkor, amikor a tanulmány magyar változata 1972-ben megjelent, ő már a saját méltóságetikája felé haladt. Erre bizonyíték az 1972-es kötet *Modern Prométheusza*, amely tanulmány ugyan nagyrészt még mindig kimerül egy (ma már anakronisztikusnak tűnő) Marx-exegetikában és apologetikában („A marxizmus múltja és jelene a jövő perspektívájában valóságalkotó erővé válik.”⁶⁴), de egy hosszabb bekezdés erejéig már Ernst Bloch reményfilozófiája is felcsillan benne.

Bloch természetesen megkerülhetetlen volt az 1979-es *Pandora visszatérése* kötetben, hiszen annak alcíme: *A reményről és a méltóságról* kimondottan utalt a német filozófusra. A kötet elején egy hosszabb bekezdés erejéig reflektált Gáll saját korábbi tanulmányára, s megjegyezte: „Az önkiigazításra készítő újabb jelenségek és tendenciák fényénél sem kell a több mint tíz esztendővel ezelőtt kialakított felfogásunk *lényegén* módosítanunk. Alapjában változatlanul fenntarthatjuk értékelésünket, amely szerint Prométheusz legendáját a természet erőivel folytatott emberi küzdelem mondabeli anticipációjának tekinthetjük, az égi zsarnokkal szembe forduló, emberbarát titánban pedig politikai türannosz ellenfeleinek példaképre ismerhetünk. Mai ismereteink és tapasztalataink birtokában viszont kevésbé lennének kategorikusak azoknak a – humanista ihletésű – bírálatoknak az elvetésében, amelyek például a prométheuszi eszmevilágban rejlő hübriszre, a meghódított tűz startolta műszaki fejlődés buktatóira figyelmeztettek. Kevesebb önelégültséggel, ám sokkal több önbírálati készséggel elemeznénk a prométheuszi mítosz közvetítette haladás-koncepció és a felhőtlen derűlátás viszonyát. És ugyanilyen szellemben

⁶² Gáll, 1972. 279.

⁶³ Uo. 282–[287.]

⁶⁴ Uo. 123.

értékelnék újra az egész, számunkra elérhető Prométheusz-irodalmat.”⁶⁵ Gáll tehát alapjában véve fenntartotta korábbi értelmezését, ám a hetvenes években lassan kirügyezett ökológiai mozgalom és technikakritika hatására, valamint a végtelen gazdasági fejlődésbe vetett hit megingása eredményeképp (A Római Klub jelentése) inkább hajlott arra, hogy a (modern) technikával, a racionalitással szemben támasztott bírálatokat komolyan vegye. Ha Gáll azt nem is ismerhette be nyilvánosan: az egész könyv saját szellemi emancipációjáról is tanúskodik, hiszen megszabadult már egyrészt mind a mindent elnyomó Marx-idézetek nyomásától (illetve az olvasókat mentette meg ezektől), másrészt képes volt a kötet második felében immár egy saját, önálló fogalomrendszer, fogalomállomány bevezetésére (például „a sajátosság méltósága”). A határtalan fejlődés megkérdőjelezése, a technika kizárólagosan pozitív megítélésének kétségbevonása, a haladáskonceptiótól való búcsú megfelelt a szocialista fejlődésbe vetett több évtizedes hittől való szkeptikus eltávolodásnak is.

5. ÖSSZEFOGLALÁS (HELYETT)

„Olvastam jegyzetedet Bretter halálának tizedik évfordulójára. Nagyon szép és becsületes, de kérdem: milyen reneszánszra gondolsz és mit vársz tőle? Mit jelenthet a hagyatéka, amelyet Te »klasszikus«-nak minősítesz, holnap és itt? Ez nem tamaskodás – hidd el – hanem őszinte kíváncsiság és máig tartó viaskodás egy jelenséggel.”⁶⁶

Az idézett levélrészlet fényt vet a két gondolkodó hosszan tartó kapcsolatára, arra, hogy Gáll még Bretter halála után tíz évvel is „viaskodott” a Bretter-„jelenséggel”. Mi újat, mi hasznosat adhat Bretter életműve az erdélyi magyarságnak? – ez nem hagyta nyugodni, és a korán meghalt kolléga neve még az 1990-es években is gyakran feltűnt naplójában.⁶⁷

Bretter és Gáll érdeklődése az antik mítoszok iránt könnyen félreérthető, egyfajta menekülésként értelmezhető, hiszen felületes olvasatban azokon keresztül kitértek a (hétköz) napi témákhoz való hozzászólások elől, nem foglalkoztak a hivatalos ideológiával, és mégis jelen voltak a szellemi életben. Az esszék részletes elemzése azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy épp ezek az esszék dokumentálják szerzőik szembefordulását korábbi dogmatikus énükkel. Bretternél a szakítás kétségkívül radikálisabb és a fennálló rendszer kritikája élesebb, noha rejtett és (természetesen) dekódolásra szorul. Gállnál sokkal lassúbb, óvatosabb fejlődés vehető észre; ragaszkodása a sablonos, marxista nyelvezethez tovább tartott, a (reform)

⁶⁵ Gáll, 1979. 9. (kiemelés az eredetiben)

⁶⁶ Gáll Ernő levele Szász Jánosnak, 1987. dec. 9. In: Gáll Ernő: *Levelek 1949–2000*. Sajtó alá rendezte: Gáll Éva és Dávid Gyula. Válogatta: Horváth Andor. A bevezető tanulmányt írta: Salat Levente. Kolozsvár – Budapest: Korunk – Napvilág Kiadó, 2009. (CD-Melléklet)

⁶⁷ Gáll Ernő: *Napló II. 1990–2000*. Sajtó alá rendezte: Gáll Éva és Dávid Gyula. Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2003.

marxizmusba vetett hite mélyebb és tartósabb volt, mint Bretteré. Mégis, főleg szellemi-politikai fejlődése több más elemének figyelembe vételével (búcsú a dogmatizmustól, a kisebbségi nyelv, identitás és méltóság paradigmájának előtérbe kerülése a hetvenes években) megállapítható, hogy a Prométheusszal való foglalkozás beleillett ebbe a fejlődésbe, része volt annak. Az erdélyi kultúra és irodalom korábbi szakaszaiban a bibliai és a vallásos utalásokat használták az írók és a költők, amikor saját korukról és helyzetükről írtak (például Dsida Jenő: *Nagycsütörtök* vagy *Psalmus Hungaricus*). Ezeket a vallásos történeteket a hatvanas években kevésbé lehetett használni, ellenben az ókori mítoszok továbbra is alkalmasak voltak a kívánt üzenetek burkolt közvetítésére, helyzetük értelmezésére és (Bretter alternatív történetszemlélete illusztrálásaként) más lehetőségek, életmódok felmutatására. Még ha Bretter és Gáll ebben nem voltak is teljesen szinkronban, témaválasztásuk és mondanivalójuk legalábbis ideiglenesen összekötötte őket.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A költő (régí és új) életei. Szilágyi Domokos (1938–1976).* A kötet anyagát összegyűjtötte és szerkesztette: Kántor Lajos. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2008.
- Bretter György: *Vágyak, emberek, istenek. Tanulmányok, esszék.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1970.
- Bretter György: *Párbeszéd a jelennel. Esszék, tanulmányok.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1973.
- Bretter György: *Itt és mást. Válogatott írások.* Válogatta: Molnár Gusztáv. A bevezetőt Egyed Péter írta. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979.
- Bretter György filozófiája. Értelmezések, dokumentumok, visszaemlékezések.* A kötetet összeállította és a monografikus fejezeteket írta: Egyed Péter. (A magyar nyelvű filozófiai irodalom forrásai X.) Kolozsvár: Pro Philosophia, 2007.
- Bubner, Rüdiger: *Antike Themen und ihre moderne Verwandlung.* Frankfurt: Suhrkamp, 1992.
- Földes György – Gálfalvi Zsolt (szerk.): *Nemzetiség – felelősség. Írások Gáll Ernő emlékére.* Budapest: Nagyvilág Kiadó, 2005.
- Gáll Ernő: Prométheuszi eszmény. *Korunk* 1964/3. 287–295.
- Gáll Ernő: Prométheusz az idő sodrában. *Korunk*, 1964/4. 435–446.
- Gáll Ernő: *A humanizmus viszontagságai.* București: Politikai könyvkiadó, 1972.
- Gáll Ernő: *Pandora visszatérése. A reményről és a méltóságról.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979.
- Gáll Ernő: *Számvetés. Huszonhét év a Korunk szerkesztőségében.* Kolozsvár: Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, 1995.
- Gáll Ernő: *Napló II. 1990–2000.* Sajtó alá rendezte: Gáll Éva és Dávid Gyula. Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2003.
- Gáll Ernő: *Levelek 1949–2000.* Sajtó alá rendezte: Gáll Éva és Dávid Gyula. Válogatta: Horváth Andor. A bevezető tanulmányt írta: Salat Levente. Kolozsvár – Budapest: Korunk – Napvilág Kiadó, 2009.

- Geyer, Carl-Friedrich: *Mythos. Formen-Beispiele-Deutungen*. München: C.H. Beck, 1996.
- Grabner-Haider, Anton: Die Welt der Mythen. In: Marx, Helga (Hrsg.): *Das Buch der Mythen aller Zeiten und Völker*. Bergisch Gladbach: Bastei Lübbe, 2000.
- György Péter: *Állatkert Kolozsváron – Képzelt Erdély*. Budapest: Magvető, 2013.
- Horváth, Franz Sz.: *Kommunist – Ungar – Jude? Leben und Werk des heimatlosen Philosophen Ernő Gáll*. Kézirat. 2022.
- Jamme, Christoph: „Gott an hat ein Gewand”. *Grenzen und Perspektiven philosophischer Mythos-Theorien der Gegenwart*. Frankfurt: Suhrkamp, 1999.
- Mester Béla: Bretter György kora és parabolái. *Kellék*, 2004/25, [163]–[175.]
- Mítoszok nyomában... Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon. Tanulmányok.* (Transylvanica varietas.) Főszerkesztő: Miskolczi Ambrus. Budapest: ELTE Román Filológiai Tanszék – Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 2004.
- Precht, Peter – Burkard, Franz-Peter (Hrsg.): *Metzler Philosophie Lexikon. Begriffe und Definitionen*. Stuttgart – Weimar: Verlag J.B. Metzler, 1999.
- Sütő András: *Istenek és falovacskák. Esszék, újabb úti tünődések*. Bukarest: Kriterion, 1973
- Szilágyi Domokos: *Kényszerleszállás. Összegyűjtött versek*. A bevezető tanulmányt írta: Kántor Lajos. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979

A zártság árnyalatai

Székelyek az EVS kutatásban

Jelen írás inspirálója, anélkül hogy ő ezt tudta volna, valójában Bárdi Nándor volt: néhány hónappal ezelőtt vetette fel, jó lenne látni, hogy a részben már feldolgozott, és a nagy nyilvánosság előtt publikált európai értékrendkutatások keretében mit lehet megtudni a székelyföldi válaszadókról. Az történt ugyanis, hogy a legutóbbi European Values Study (EVS) 5. hullámához kapcsolódóan ezúttal egy erdélyi magyar alminta is lekérdezésre került, az adatok egy részét pedig sajtótájékoztató keretében mutatták be Kolozsváron (az egykori Transindex portálon például három részben publikálták az eredményeket,¹ de más sajtóorgánumok is közöltek beszámolót²). A Regio egyik szerkesztőségi beszélgetésén pedig felmerült, hogy az értékrendkutatásra építve jó lenne egy olyan tanulmányt is publikálni, amely az adódó nemzetközi kitekintés mellett kifejezetten a székelyföldről mond valamit. Egy ilyen tanulmány jól illeszkedett volna a folyóirat egyik legutóbbi (2022/2-es) számában a székelyekről/Székelyföldről közölt blokkba is. Most már nyilvánosan is bevallhatjuk, a tanulmány folyóiratbéli közlését bizonyos értelemben szabotálni kellett, azaz „ködösíteni” Nándi előtt, mert úgy gondoltuk, egy ilyen írás sok szempontból stílszerűbb, ha meglepetésként a jelen ünnepi kötetben jelenik meg.

AZ EVS KUTATÁSOK ÉS AZ ERDÉLYI MAGYAROK

Az EVS kutatás 5. hulláma már 2017-ben kezdődött, és többek között a koronavírus-járvánnyal kapcsolatos lezárások miatt 2021-ben ért véget. Ebben a kutatási hullámban 36 országban zajlott felmérés, illetve Romániában és Finnországban kisebbségi (erdélyi magyar, illetve finnországi svéd) almintát is lekérdeztek.³ Magát az EVS kutatássorozatot az 1970-es évek végén alapozták meg, az első empirikus adatfelvételekre 1981-ben került sor, és azóta, mint jeleztük, már öt nagyobb hullámban, több

¹ Erdélyi magyarok Európa értékrend térképén: inkább románok, mint magyarok. *Transindex*, 2020. október 14. <https://eletmod.transindex.ro/?cikk=28672> (Letöltés ideje: 2022. február 10.); Nem igaz, hogy a falusi székelyek rasszistábbak, mint mások, csak nincs megfelelő politikai kultúrájuk. *Transindex*, 2020. november 5. <https://eletmod.transindex.ro/?cikk=28715> (Letöltés ideje: 2022. február 10.); Az erdélyi magyarok a legjobboldalibbak Kelet-Európában, és a szélsőjobb aránya is igen magas lehet náluk. *Transindex*, 2020. november 17. <https://itthon.transindex.ro/?hir=62142> (Letöltés ideje: 2022. február 10.)

² L. pl. Az erdélyi magyarság láttelepe: széleskörű vizsgálatot végzett a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. *Krónika online*, 2020. október 13. <https://kronikaonline.ro/erdelyi-hirek/az-erdelyi-magyarsag-lattelepe-szeleskoru-vizsgalatot-vegzett-a-kolozsvari-nemzeti-kisebbségkutató-intézet#> (Letöltés ideje: 2022. február 10.)

³ <https://europeanvaluesstudy.eu/methodology-data-documentation/survey-2017/full-release-evs2017/> (Letöltés ideje: 2022. február 10.)

országban zajlott a felmérés. Az európai értékrendkutatásokból – Ronald Inglehartnak köszönhetően – nőtt ki az ún. World Values Study (WVS) felméréssorozat is, amely jelenleg 120 országra terjed ki.

Talán jogos lehet a kérdés, hogy egyáltalán mit értünk szociológiai értelemben értékeken, illetve miért az értékrend kifejezést használják e kutatások során. Az érték eredetileg inkább filozófiai fogalom, és létét mindig valamiféle választás, viszonyítás határozza meg. Valamilyen értéket vallani egyúttal azt is jelenti, valami mellett elkötelezzük magunkat, vagy – ami ugyanaz – valamit nem fogadunk el, elutasítunk vagy negligálunk. Az értékválasztás társadalmi értelemben az igazságossághoz, a méltányossághoz kapcsolódik, a társadalmi rend normatív alapjait erősíti.⁴ A bizonyos értékek melletti elköteleződés kimondva-kimondatlanul a kívánatosnak tartott társadalmi berendezkedésre vonatkozó koncepciókról árulkodik. Az értékek a társadalmi interakciókban is jelen vannak, ugyanakkor normatív szemléletet is kölcsönöznek a társadalom tagjai számára.

Az EVS kutatások arra törekednek, hogy nemzetközi összehasonlításban képet adjanak az egyes országokban a családról, munkáról, vallásról, politikáról és általában a társadalmi berendezkedésről alkotott értékekről, hitvilágról, illetve a társadalmi bizalom megannyi aspektusáról. Az adatok segítségével olyan értéktérképeket is fel lehet rajzolni, amelyek az egyes országok egymáshoz való eltéréseit ábrázolják. Az adatok értelmezésének alapparadigmája Ingleharthoz kapcsolódik, aki három alapértékrendet különít el: a hagyományos/vallási/tekintélyelvű értékrendet, a modern értékrendet, amely a racionális teljesítménycentrikusságot állítja középpontba, illetve a posztmateriális értékrendet, amely az önkifejezést és szubjektív jóllétet, a nemmateriális értékek fontosságát hangsúlyozza.⁵ Inglehart szerint a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan az értékrendek változása során két nagyobb szakasz különíthető el: egyrészt lezajlik egy modernizációs folyamat, amely során a tradicionális értékeket világi-racionális értékek váltják fel, majd pedig megvalósul egy posztmodernizáció is, amely során a racionális értékeket az önkifejezés értékei váltják fel.⁶ Elméletét ugyan sok kritika is érte, de azt az újítását széleskörűen elismerik, hogy az elméletileg körülhatárolt értékrendeket, illetve azok változásait empirikusan is lehet és kell tesztelni.

Az EVS 5. hullámának erdélyi adatait az említett sajtótájékoztatón már részletesen ismertették a részt vevő kutatók. Már pusztán a híradások címe is sokat elárul arról, hogy a kutatók és az újságírók mely vetületekre helyezték a hangsúlyokat. Az első beszámoló címének (*Erdélyi magyarok Európa értékrendtérképén: inkább románok, mint magyarok*) üzenete szerint a kisebbségi magyarok felkerültek az európai értéktérképre, és mondhatni az találtatott, hogy sok vonatkozásban a velük egy országban élő román többséghez jobban hasonlítanak, mint az anyaországi

⁴ Lásd pl. Beluszky Tamás: Értékek, értékrendi változások Magyarországon 1945 és 1990 között. *Korall*, 2000. 137-154. <http://www.korall.org/hu/node/1718>

⁵ Inglehart, Ronald: *Modernization and postmodernization. Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1997.

⁶ Inglehart 1997 i.m., úó: *Cultural evolution: People's motivations are changing, and reshaping the world*. Cambridge, Cambridge University Press, 2018.

magyarokhoz.⁷ Igaz, az alcímben annyi pontosítás szerepel, hogy ez az összehasonlítás a családdal és vallással kapcsolatos értékek szintjén van így. Kiss Tamásnak a cikkben közölt véleménye szerint a „nem politizált” témákban nincsenek jelentős különbségek a többség és a kisebbség között. A beszámolóból megtudjuk, hogy a nemi szerepek megítélése vonatkozásában nem is a Székelyföld, hanem a Partium tűnik tradicionálisabbnak.

A második beszámoló címe is cáfolatot tartalmaz: *Nem igaz, hogy a falusi székelyek rasszistábbak, mint mások, csak nincs megfelelő politikai kultúrájuk.* Ez a beszámoló elsősorban az előítéletekről szól, és többek között megtudhatjuk, „a székelyföldi falusiak nem feltétlenül intoleránsabbak más romániai magyaroknál, hanem kevésbé él körükben a politikai korrektség kultúrája”.⁸ Az adatok értelmezése kapcsán a bevándorláspolitikában beállt változásokat említi, nevezetesen azt, hogy 2015 után megszűnt az európai konszenzusos migrációspolitikai, amelynek alapja az volt, hogy a bevándorló elsősorban munkaerő. A „székelyföldi falusiakra” való kiterés apropóját pedig a 2020 elején nagy port kavart ditrói pékek⁹ ügye adta.

A harmadik beszámoló *Az erdélyi magyarok a legjobboldalibbak Kelet-Európában, és a szélsőjobb aránya is igen magas lehet náluk* címet viseli,¹⁰ és a politikai önbesorolás taglalásán kívül a különféle intézményekkel kapcsolatos bizalomformákat, a környezettudatossággal és európaisággal kapcsolatos véleményeket ismerteti. Egyik fontos megállapítása, hogy az erdélyi magyarok jobban bíznak az egyházakban, mint az anyaországiak és a romániai többségek, de a fegyveres erőkhöz kevésbé bíznak, mint a többségek általában. Székelyföld vonatkozásában annyi derül ki a cikkből, hogy az ott élők körében szignifikánsan magasabb a „harci hajlandóság” (azaz azok aránya, akik igennel válaszoltak arra, harcolnának-e az országért?).

Az előbbi vázlatos ismertetésekből is érzékelhető, az EVS nemzetközi felmérés az értékrend sokféle vonatkozásának elemzését teszi lehetővé, és ugyan a nagy nyilvánosságnak szánva, e beszámolók is részletesen – és nemzetközi kontextusba helyezve – ismertették az erdélyi magyarokra vonatkozó adatokat. Néhány esetben pedig a székelyföldiekre vonatkozó állításokkal is találkozhattunk. Az előbbieket figyelembe véve tanulmányunkban három alapelvet követtünk: 1. néhány olyan adatsort ismertettünk, amely az eddigi híradásokból részben kimaradt; 2. az erdélyi magyar almintán belül hangsúlyt fektetünk a regionális eltérésekre annak érdekében, hogy a Székelyföld vonatkozásában is állításokat tudjunk megfogalmazni; 3.

⁷ A sajtóban megjelent címek elsősorban az újságírók, és nem a kutatók értékvilágáról árulkodnak. Mindegyik cím mintha valamilyen interetnikus tabut vagy előzetes hipotézist akarna megdönteni. Itt például azt, hogy az erdélyi magyarok és a „románok” távol állnak egymástól, az előbbieket – épp mivel magyarok – a magyarországi magyarokhoz kellene hasonlítottak legyenek.

⁸ <https://eletmod.transindex.ro/?cikk=28715> (Letöltés ideje: 2022. február 10.)

⁹ A gyergyóditrói pékség két Sri Lanka-i vendégmunkást alkalmazott 2020 elején, amit a falu lakossága a katolikus egyház helyi segédlelkészének biztatására meg akart akadályozni. <https://hu.euronews.com/2020/02/03/kiall-a-ket-sri-lanka-i-vendegmunkas-mellett-a-ditroi-pekseg> (Letöltés ideje: 2022. február 10.) Az esetről film is készült, amelyet 2022. június 4-én bemutattak Gyergyóditróban is.

¹⁰ <https://itthon.transindex.ro/?hir=62142> (Letöltés ideje: 2022. február 10.)

természetesen mi is igyekszünk az összehasonlító vizsgálat lehetőségeit kihasználni, és ezért az adatokat nemzetközi kontextusban is elhelyezzük.

Az EVS kutatások adatbázisai nyilvánosan is elérhetők.¹¹ Alábbi elemzésünk-höz az ország szintű egyesített kutatói adatbázist használtuk (ebben 34 ország szerepel),¹² és ehhez „olvasztottuk hozzá” (angolos szakzsargonon: merge-öltük) az erdélyi magyar almintát,¹³ illetve egységesítettük a súlyváltozókat. Az erdélyi magyar almintát 1106 főt tartalmaz, ezen belül a regionális háttérváltozó négy kategóriát: Székelyföld (Hargita és Kovászna megyék – 32,2 százalék), Közép-Erdély (Kolozs és Maros megyék – 25,2 százalék), Partium (Bihar, Szatmár, Szilágy megyék – 24,8 százalék), szörvány (Máramaros, Beszterce, Brassó, Fehér, Szeben, Hunyad, Arad, Temes, Krassó-Szörény megyék – 17,8 százalék).

KÖTÖDÉSEK A SZŰKEBB ÉS TÁGABB VILÁGHOZ

A kutatás egyik kérdése azt tudakolta, a megkérdezettek milyen mértékben kötődnek különféle helyekhez: a saját településhez, régióhoz, megyéhez, országhoz, Európához és a világhoz (1. táblázat). A településhez való kötődés Közép-Erdélyben és a szörványban élők esetében a legszorosabb nemcsak Erdélyen belül, hanem nemzetközi szinten is. A székelyföldiek 11 százaléka inkább nem érzi közel magához saját települését, míg a magyar határközeli sávban, a Partiumban ez több mint 23 százalék. Az utóbbi részben érthető, hiszen az országhatár közelsége hagyományosan erősíti a Magyarország felé való orientációt, és így kikezdheti a helyi kötődéseket, ugyanakkor jeleznünk kell azt is, az itt mért 23 százaléknyi nem-kötődés nemzetközi összehasonlításban kirívóan magas. A székelyföldiek ugyan zártabbaknak tűnnek abban az értelemben, hogy fizikailag távolabb vannak az országhatároktól, ám az említett 10-11 százalék jelzi, hogy e régióban sem magától értetődő a „röghöz” kötöttség, a kötődés mértéke pedig alacsonyabb a nemzetközi 14,6 százalékos szinthez képest. Ráadásul, ha falu-város bontásban is megvizsgáljuk ezt, kiderül, hogy a székelyföldi városokban 16, a falvakban pedig mintegy 8 százalék azok aránya, akik nem kötődnek szorosabban saját településükhöz.

A régióhoz/megyéhez való kötődés is regionális eltéréseket mutat Erdélyen belül. Az adatok szerint úgy tűnik, sem Székelyföld, sem a Partium nincs elég markánsan társadalmilag megkonstruálva. Az előbbi esetében ugyanis az ott élők mintegy 20 százaléka, Partiumban pedig ennél is magasabb mértékben, 33,5 százalékban nem érzik kellőképpen közel magukhoz a régiót (Székelyföldön a városi lakosságon belül 23,3, falvakon 17 százalék ez az arány, Partiumban pedig 35,4, illetve 33,8).

¹¹ <https://www.gesis.org/en/services/finding-and-accessing-data/european-values-study> (Letöltés ideje: 2022. február 10.)

¹² EVS (2022). European Values Study 2017: Integrated Dataset (EVS 2017). *GESIS, Cologne. ZA7500 Data file Version 5.0.0*, <https://doi.org/10.4232/1.13897>.

¹³ EVS (2020). European Values Study 2017: Romania – Hungarian minority (EVS 2017 Country data file). *GESIS Data Archive, Cologne. ZA7550 Data file Version 1.0.0*, <https://doi.org/10.4232/1.13562>.

Ezúttal is megállapíthatjuk, a partiumi arány kimagaslónak számít nemzetközi szinten is, míg a székelyföldi átlagosnak tekinthető. A székelyföldi „átlagosság” azért szembetűnő, mert a politikai diskurzus szintjén megjelenő értékelések alapján azt várhattuk volna, magasabb az itt élők regionális kötődése.

Az országhoz való kötődések szintjén azt gondoljuk, nagyon jól megragadható a kisebbségi életérzés otthontalanságának egy szelete. Nemzetközi összehasonlításban egyrészt az látszik, hogy az erdélyi magyarok körében a legmagasabb azok aránya, akik azt gondolták, jobbára nem kötődnek ahhoz az országhoz, ahol élnek: 38 százalék a nemzetközi szinten mért 15 százalékhoz képest. Ugyanakkor, ha összevetjük az erdélyi magyarok értékét akár a romániai (román) átlaggal, vagy akár a magyarországi eredményekkel, markánsan megmutatkozik a kisebbségi ember differentia specificája: míg az ugyanabban az országban élő román, illetve az etnokulturális közösséget alkotó anyaországi többségiek körében csak elvétve találni olyanokat, akik ne kötődnének ahhoz az országhoz, ahol élnek (6, illetve 10 százalék), addig a kisebbségiek több mint harmada nem mutat szorosabb kötődést. A kisebbségi erdélyi magyar ember tehát arról ismerszik meg, hogy kétkedéssel fogadja el azt az országot, ahol él, ráadásul Erdélyen belül még tovább lehet árnyalni e képet: a székelyföldiek esetében ez az arány 43, a Partiumban pedig már a megkérdezettek több mint fele különösebben nem kötődik az országhoz, amelyben él.

Mindezzel párhuzamosan az erdélyi magyarok nem kapcsolódnak különösebben Európához sem: 45 százalékuk mondta azt, hogy inkább nem vagy egyáltalán nem kötődik a kontinenshez. Ennek értékelését is érdemes árnyalni: ez a „nemkötődés” nemzetközi szinten, a kutatásban résztvevő összes EU-s és nem EU-s országhoz képest nem kiugróan magas, sőt, az így számolt 48 százalékos átlaghoz képest kicsivel alacsonyabb is – de ne feledjük, ebben benne vannak olyan nem EU-s országok is, mint az Egyesült Királyság (62 százalék), továbbá Albánia, Azerbajdzsán vagy Fehéroroszország is. Ha csak az EU-s országokat nézzük, a válaszadók 36 százaléka távolságtartó az európai kontinenssel szemben, és így az erdélyi magyarok már átlag fölötti szintet mutatnak. E különbség érvényes Romániával és Magyarországgal szemben is, olybá tűnik, a román és a magyar többségi lakosság nyitottabb az EU felé, mint az erdélyi magyarok. Az Erdélyen belüli regionális eltérések ráadásul szignifikánsak, és kiderül, hogy a székelyföldiek a leginkább Európa-szeptikusok, 55 százalékot tesznek ki az ún. távolságtartók. És ha ezt településtípus szerint is megnézzük, a székelyföldi városokban 47, a falvakban pedig 61 százalékot találunk.

Ha már Európa is ilyen távolinak tűnik az erdélyi magyarok és főleg a székelyföldiek számára, kérdés, a világhoz való kapcsolódás kompenzálja-e ezt? Az adatok szerint nem, hiszen ebben az esetben is kimutatható, hogy az erdélyi magyarok a világot sem érzik különösebben közelinek magukhoz (45 százalék), és főleg az EU-s országokhoz képest, beleértve Magyarországot és Romániát is, távolságtartóbbak. És ezúttal is szignifikáns regionális eltérések vannak Erdélyen belül, a székelyföldiek több mint 60 százaléka mintha elfordulna a világtól, vagy legalábbis nem érzi közel magához.

E kötődésmintázatokat többféle módon is értelmezhetjük (például a székelyföldiek világtól való elfordulása jelenthet magárahagyatottságot és befelé fordulást is,

felszínre hozhat székelvényekre vonatkozó negatív toposzokat: „nyakasság”), ám a kutatás keretében e kérdésblokk elsősorban a társadalmi integráció olyan indikátora, amelynek politikai-gazdasági következményei egyaránt vannak. A helyhez kötöttség, az ún. lokalizmus például a szélsőjobb oldali eszméknek, összeesküvés-elméletek elfogadottságának és elterjedésének, az idegengyűlöletnek egyaránt kedvez. Hasonlóképpen, az antiglobalista beállítódás a világ történéseinek leegyszerűsített, illetve a társadalmi kérdések egysíkú értelmezésére hajlamosít, és gátolja a racionális gondolkodás kibontakozását.¹⁴

1. táblázat. *A különféle földrajzi egységeket távolinak érzők aránya (a „nem nagyon közel” és az „egyáltalán nem közel” választ adók együttesen, százalékban)*

	<i>település</i>	<i>régió/megye</i>	<i>ország</i>	<i>Európa</i>	<i>világ</i>
Albánia	21,00	34,10	28,00	72,50	78,90
Ausztria	12,90	13,20	8,30	33,60	50,80
Azerbajdzsán	13,40	16,40	18,40	79,60	85,20
Bosznia-Hercegovina	8,10	12,70	19,40	43,40	45,90
Bulgária	8,30	13,40	6,50	38,80	50,30
Csehország	7,60	10,70	6,70	31,50	50,30
Dánia	18,20	16,30	4,00	29,60	51,00
Észak-Macedónia	15,70	19,00	28,60	61,50	69,20
Észtország	7,70	15,10	3,80	47,60	58,40
Fehéroroszország	15,10	28,90	23,50	74,10	71,80
Finnország	15,70	33,30	2,90	37,50	53,90
Franciaország	23,20	19,00	8,50	35,30	27,70
Georgia	24,80	18,40	15,20	71,60	71,60
Hollandia	19,50	36,60	10,50	42,40	41,90
Horvátország	10,60	13,20	13,80	43,20	48,30
Izland	20,90	20,80	4,20	29,20	33,40
Lengyelország	12,10	13,30	5,40	26,50	34,90
Litvánia	6,10	14,50	10,50	42,50	56,80
Magyarország	12,10	19,80	10,10	32,20	42,20
Montenegró	6,40	10,90	8,40	34,80	39,10
Nagy-Britannia	26,20	32,80	21,60	62,40	57,80
Németország	13,30	15,50	8,10	23,30	45,20
Norvégia	7,20	9,60	1,60	13,00	19,70
Olaszország	12,50	19,10	20,70	49,60	48,90
Oroszország	14,50	24,40	22,50	80,30	68,80
Örményország	8,30	11,10	11,00	65,60	50,90
Portugália	8,00	6,40	8,10	37,40	42,40

¹⁴ Fitzgerald, Jennifer: *Close to Home. Local Ties and Voting Radical Right in Europe*. New York: Cambridge University Press, 2018.

	<i>település</i>	<i>régió/megye</i>	<i>ország</i>	<i>Európa</i>	<i>világ</i>
Románia	5,10	9,60	6,00	34,60	35,80
Románia – erdélyi magyar	10,80	17,50	37,90	45,00	50,00
<i>Székelyföld</i>	11,60	19,70	43,40	55,00	60,80
<i>Közép-Erdély</i>	3,60	6,80	24,90	42,00	40,80
<i>Partium</i>	23,30	33,50	52,40	44,50	53,50
<i>Szórvány</i>	2,60	6,10	26,40	32,00	39,30
Spanyolország	5,50	8,70	15,40	33,10	33,00
Svájc	15,60	10,50	5,30	27,80	38,20
Svédország	13,20	29,60	7,10	31,60	50,40
Szerbia	17,00	23,20	20,50	58,20	66,50
Szlovákia	3,40	3,40	3,40	18,90	29,60
Szlovénia	7,90	6,80	6,20	29,50	42,00
Összesen	14,60	19,70	15,00	48,40	50,00

A ROMÁNIAI MAGYAROK DEMOKRÁCIÁHOZ VALÓ VISZONYA EURÓPAI ÖSSZEHAISONLÍTÁSBAN

A kötődésmintázatok után a demokrácia működésének megítélését vizsgáljuk, illetve az ehhez (is) kapcsolódó értékítéletekből kirajzolódó társadalmi elfogadás-eltérítés egy szeletét, előbb európai összehasonlításban, majd a romániai magyar belső regionális eltérésekre fókuszálva.

A demokrácia működésének megítélését kilenc kijelentés alapján mérte a kérdőív.¹⁵ A felsorolt kijelentések közül a demokrácia működése szempontjából a liberális demokrácia jellemzői a legfontosabbak a romániai magyarok számára is, de európai viszonylatban kevésbé hangsúlyos mértékben. A tekintélyelvűség azonban jóval nagyobb mértékben támogatott, mint európai – főként EU-s – szinten (2. táblázat).

¹⁵ A EVS teljes kérdőíve a demokráciához való viszonyra vonatkozó kérdésblokkban arra is rákérdezett, hogy a megkérdezett számára mennyire fontos, hogy demokratikus berendezkedésű országban éljen, illetve hogy a megkérdezett mennyire gondolja demokratikusnak azt az országot, ahol él, valamint a politikai rendszerrel való elégedettségére és a megkérdezett számára kívánatos politikai berendezkedésre vonatkozó kérdéseket is tartalmazta, de mivel ezek a romániai magyar kérdőívben nem szerepeltek, a romániai magyarok demokráciaviszonyulását a demokrácia működése szempontjából megítélendő kilenc kijelentésre való reflexiók alapján vizsgáljuk. A kutatás készítői a demokrácia működésének megítélésére is kitértek az eredmények ismertetésekor (l. <https://itthon.transindex.ro/?hir=62142> – (letöltés ideje: 2022. február 10.)) de tanulmányunkban részletesebb elemzésre törekszünk.

2. táblázat. A demokrácia működése szempontjából nélkülözhetetlen jellemzők¹⁶ európai viszonylatban (átlagértékek, skála: 0–10)

	Össz- európai	EU-országok (és Izland, Norvégia, Svájc, Nagy-Britannia)	HU	RO	Romániai magyarok
A nőknek ugyanolyan jogaik vannak, mint a férfiaknak	8,65	8,89	8,77	8,2	8,41
Az emberek szabad választásokon választják meg vezetőiket	8,43	8,62	8,78	8,2	7,93
A polgári jogok védelmezik az embereket az állam elnyomó hatalmával szemben	7,94	7,99	7,66	8,41	7,23
A munkanélküliek állami segélyben részesülnek	7,34	7,32	6,56	7,25	6,06
A kormányzat megadóztatja a gazdagokat, és támogatja a szegényeket	6,64	6,5	7,03	6,39	6,03
Az állam az emberek jövedelmét egyenlővé teszi	6,02	5,68	5,09	5,96	5,53
Az emberek engedelmeskednek vezetőiknek	5,22	4,68	5,07	5,69	6,31
Ha a kormány alkalmatlan ellátni a feladatát, a hadsereg veszi át a hatalmat	3,96	3,5	3,23	5,14	4,94
A vallási képviselőknek döntő szavuk van a törvények értelmezésénél	2,99	2,73	3,8	3,95	4,54

A romániai magyarok számára is a legfontosabb ismérv a nemek közti egyenjogúság, ezt követi a szabad választásokon megválasztott vezetők, illetve a polgári jogvédelem, mint a demokrácia működése szempontjából a legnélkülözhetetlenebb jellemzők. A negyedik az autoritásnak való engedelmesség, s csak ezt követik a szociális állam ismérvei közé sorolható kijelentések. A demokrácia működésével legkevésbé az egyeztethető össze, ha a hadsereg veszi át a hatalmat – alkalmatlan kormány esetén –, illetve a vallási vezetők politikai szerepvállalása, törvényértelmezése (2. táblázat).

Az összevont adatbázis lehetőséget biztosít az európai összehasonlításra. Először faktoranalízissel a demokrácia működésének megítélése mögötti látens struktúrát próbáltuk feltárni. A kilenc kijelentés közül kihagytuk az egyenlő jövedelemre vonatkozót,¹⁷ a többi item pedig két faktorba tömörült (3. táblázat). Az első faktor összesíti a liberális és szociális demokrácia jellemzőit, a második az autoritáshoz

¹⁶ A kérdőívben szereplő kérdés: *Számos dolog kívánatos, azonban ezek közül nem mindegyik nélkülözhetetlen a demokrácia működése szempontjából. Kérem, a következő dolgokról mondja meg, hogy mennyire tartja azokat a demokrácia nélkülözhetetlen jellemzőjének. Kérem, használja ezt a skálát, ahol az 1-es azt jelenti, hogy az adott tényező egyáltalán nem fontos jellemzője a demokraciának, és 10-es pedig azt, hogy nélkülözhetetlen jellemzője a demokraciának. (0 – Ez ellentétes a demokráciával – ne olvassa fel a kérdezőbiztos.)*

¹⁷ Nem illeszkedett jól, mindkét faktoron rajta volt.

való viszonyt – a demokratikusan megválasztott vezetőkhez képest a hadsereg és a vallási vezetők politikai szerepvállalását is. A két faktor az összvariancia 35,7 százalékát magyarázza.

3. táblázat. *A demokrácia működésének megítélése – faktoranalízis*¹⁸

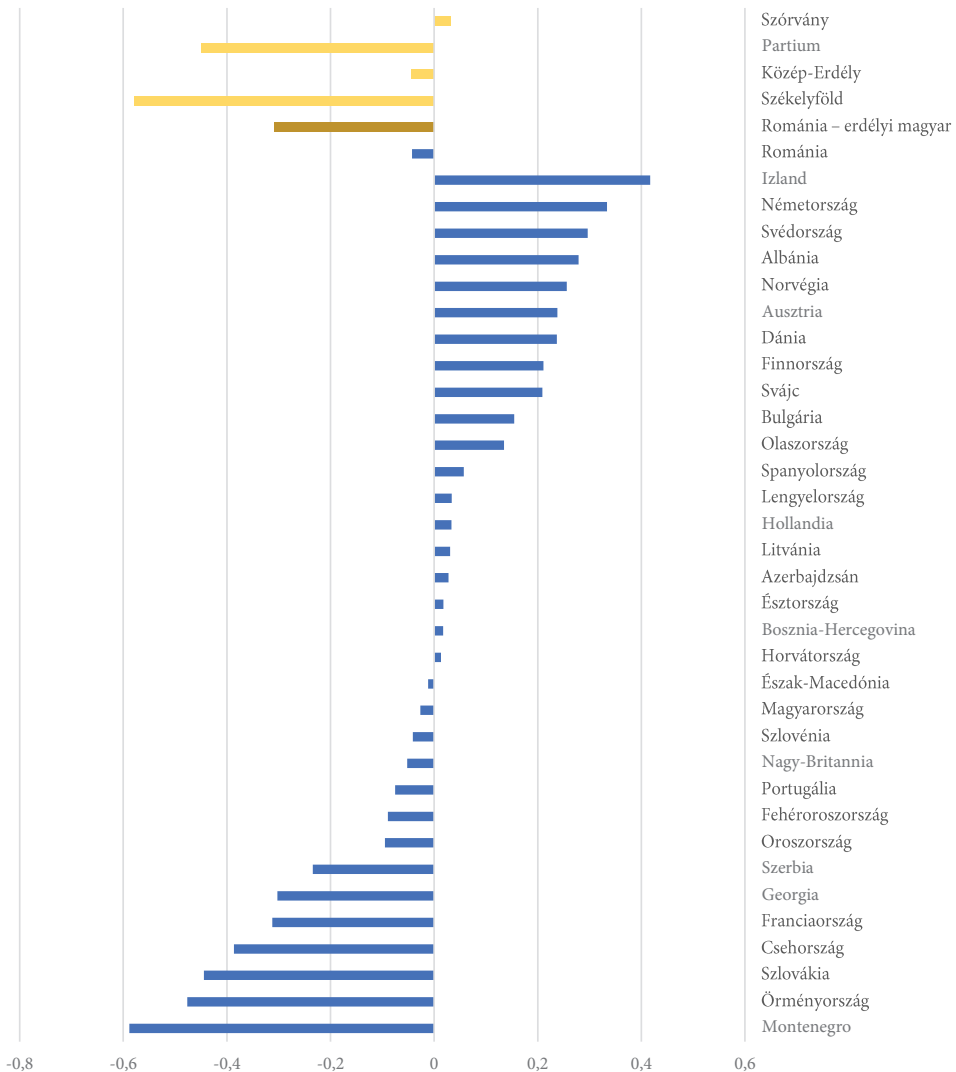
	<i>liberális és szociális demokrácia</i>	<i>autoritás-tisztelet</i>
Az emberek szabad választásokon választják meg vezetőiket	0,7	
A polgári jogok védelmezik az embereket az állam elnyomó hatalmával szemben	0,656	
A nőknek ugyanolyan jogaik vannak, mint a férfiaknak	0,634	
A munkanélküliek állami segélyben részesülnek	0,564	
A kormányzat megadóztatja a gazdagokat, és támogatja a szegényeket	0,418	
A vallási képviselőknek döntő szavuk van a törvények értelmezésénél		0,58
Ha a kormány alkalmatlan ellátni a feladatát, a hadsereg veszi át a hatalmat		0,55
Az emberek engedelmessé válnak vezetőiknek		0,487
	23.26	12.47
<i>Extraction Method: Maximum Likelihood.</i>		<i>összesen magyarázott</i>
<i>Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.</i>		<i>variancia: 35.73</i>

Nem meglepő módon az északi- és nyugat-európai országok lakossága gondolja leginkább nélkülözhetetlennek a liberális és szociális értékeket a demokrácia működése szempontjából, az EU-n kívüli országok esetében pedig alacsonyabb ezek támogatottsága (1. ábra).

Kivételeket is tapasztalunk, az EU-s trendtől például Franciaország, Csehország és Szlovákia markánsabban is eltér, míg Albánia a nyugat-európai igazodást szeretné követni. Valószínűleg ezeknek az országok szintű eltéréseknek kontextuális magyarázatai is léteznek. Ha például a legutóbbi franciaországi választásokra gondolunk, talán az a belső megosztottság és a társadalmi vita, a proteszt, amely az elnökválasztás első fordulójában megmutatkozott, valamelyest már ezekben az adat-sorokban is jelentkezett.

Románia egészében ez a demokratikus értékmintázat átlag körüli szintet mutat, ám a romániai magyarok számára ezek a liberális és szociális demokráciához sorolható jellemzők nemcsak az országhoz, hanem az európai átlaghoz képest is sokkal kevésbé fontosak. Ráadásul ez hatványozottan érvényes a székelyföldiek esetében, akik az összes régió/ország között sereghajtónak számítanak a montenegróiak és örmények mellett (és messze lecsúsztatva a magyarországi megítéléstől is, mely szintén az európai átlaghoz közelít e tekintetben). Erdélyen belül árnyalva még azt is láthatjuk,

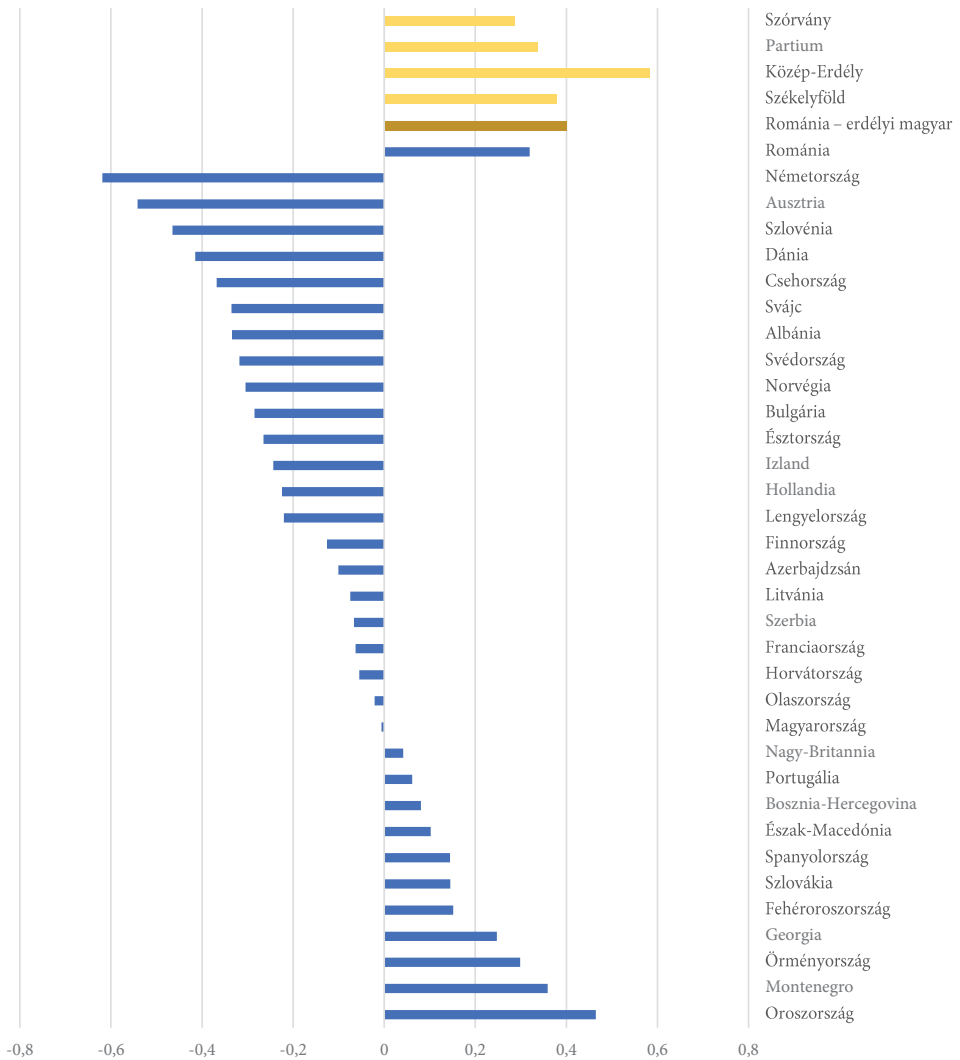
¹⁸ KMO és Bartlett's teszt: 0,759.

1. ábra. A liberális és szociális demokrácia jellemzőinek fontossága európai viszonylatban

a közép-erdélyiek a romániai átlaghoz hasonló mértékben gondolják fontosnak a demokrácia ezen jellemzőit, a szörványban élők az európai átlagnál kicsit fontosabbnak ítélik, a partiumiak pedig a székelyföldi mintázathoz állnak közelebb (1. ábra).

A másik faktor esetében, mely az autoritáshoz való viszonyulást összesítette – azokat a formáit is, amelyekben a demokratikusan megválasztott vezetőkhez képest a hadsereg, illetve a vallási vezetők politikai/vezetői szerepe értékelődik fel –, azt láthatjuk, hogy Románia európai viszonylatban az élmezőnyhöz tartozik, és az oroszok után a romániai magyarok a legtámogatóbbak az autoriter hatalomgyakorlás elfogadásában (2. ábra).

2. ábra. Autoritástisztelet Európában

Románia – és a romániai magyarság – a nem EU-s országok táborához tartozik az autoritáshoz való viszonyt tekintve, az oroszországi, montenegrói, örményországi, georgiai és fehéroroszországi mintázatokhoz áll a legközelebb. Az Európai Unió országai közül Szlovákiában és Spanyolországban az európai átlagnál valamelyest elfogadóbbak az autoritásformákkal, kisebb mértékben Portugáliában és Nagy-Britanniában is, az összes többi EU-s ország az átlagnál elutasítóbb. A demokratikus berendezkedés ellenében történő hatalomgyakorlással szemben a németországiak a legelutasítóbbak – a történelmi szembenézésnek is köszönhetően

–, őket az osztrákok követik, de Dánia mellett két visegrádi országot is az autoritást erősen elutasító országok közt találunk – Szlovéniát és Csehországot (2. ábra). Amennyiben külön vizsgáljuk az egyházi vezetők politikai szerepvállalását és a hadsereg hatalomátvételét, illetve a vezetőknek való engedelmességet, kisebb hangsúlyeltolódásokat találunk ezekben a trendekben. Például a vallási vezetők politikába való beleszólásával csak az örmények értenek jobban egyet, mint a romániai magyarok, míg a hadsereg általi hatalomátvételt Európában a legerőteljesebben az oroszországiak támogatják, utána következnek a romániai magyarok, majd a georgiaiak és a Fehéroroszországban élők.¹⁹

4. táblázat. *A demokrácia működése szempontjából nélkülözhetetlen jellemzők*²⁰ (ANOVA, szignifikáns eltérések, átlagértékek, skála: 0–10)

	Székely- föld	Közép- Erdély	Partium	Szörvány	Romániai magyarok - összesen
A nőknek ugyanolyan jogaik vannak, mint a férfiaknak	7,92	8,81	8,06	9,19	8,41
Az emberek szabad választásokon választják meg vezetőiket	7,32	8,32	7,6	8,9	7,93
A polgári jogok védelmek az embereket az állam elnyomó hatalmával szemben	6,13	7,95	7,5	7,83	7,23
Az emberek engedelmeskednek vezetőiknek	6,3	6,85	6,28	5,64	6,31
A munkanélküliek állami segélyben részesülnek	5,95	6,51	5,66	6,2	6,06
A kormányzat megadóztatja a gazdagokat, és támogatja a szegényeket	5,34	6,67	5,68	6,81	6,03
Az állam az emberek jövedelmét egyenlővé teszi	5,25	5,63	6,09	5,06	5,53
Ha a kormány alkalmatlan ellátni a feladatát, a hadsereg veszi át a hatalmat ²⁰	4,65	5,17	4,9	5,17	4,94
A vallási képviselőknek döntő szavuk van a törvények értelmezésénél	4,47	5,14	4,32	4,19	4,54

Ha a romániai magyar regionális különbségeket is figyelembe vesszük, a Közép-Erdélyben élők Európa-szinten a legelfogadóbbak az autoritásformákkal szemben, akár a demokratikus berendezkedés kárára is (2. ábra és 4. táblázat). Őket követik az oroszok, majd a székelyföldiek. A romániai magyarok tekintélyelvű

¹⁹ Ez az adatsor az adatfelvételt követő orosz–ukrán háború nyomán talán még inkább elgondolkodtató.

²⁰ A kérdőívben szereplő kérdés: *Számos dolog kívánatos, azonban ezek közül nem mindegyik nélkülözhetetlen a demokrácia működése szempontjából. Kérem, a következő dolgokról mondja meg, hogy mennyire tartja azokat a demokrácia nélkülözhetetlen jellemzőjének. Kérem, használja ezt a skálát, ahol az 1-es azt jelenti, hogy az adott tényező egyáltalán nem fontos jellemzője a demokráciának, 10-es pedig azt, hogy nélkülözhetetlen jellemzője a demokráciának.*

²¹ Nem szignifikáns eltérések.

autoritásviszonya sokkal közelebb áll a romániai átlaghoz, mint a magyarországihoz, mely az európai átlaghoz hasonló. A romániai magyar belső tagolódás szignifikáns regionális eltéréseket mutat a demokrácia megítélésében (4. táblázat).

Regionális bontásban azt látjuk, hogy a székelyföldiek számára a legkevésbé fontosak a liberális demokrácia jellemzői közé sorolható kijelentések – nemek közti egyenjogúság, szabad választásokon megválasztott vezetők, jogvédelem –, őket a Partiumban élők követik, és a Közép-Erdélyben, illetve a szórvány településen élő romániai magyarok számára szignifikánsan fontosabbak ezek a kritériumok (4. táblázat).

Az autoritáshoz való viszony eltérő mintázatú, a Közép-Erdélyben élők körében a legelfogadottabb a vezetőknek való engedelmesség mint a demokrácia jellemzője, őket követik a székelyföldiek és partiumiak, és a legkevésbé a szórványban élők számára fontos demokráciakritérium. A közép-erdélyi magyarok az autoritás más formáihoz – hadsereg, vallási vezetők politikai szerepvállalása – is megengedőbben viszonyulnak, mint a többi régióban élők (4. táblázat). A szociális gondoskodás mint demokráciaismérv, illetve a jövedelemarányos teherviselés a szórványban és a közép-erdélyi régióban élők számára fontosabb, mint a székelyföldiek és partiumiak megítélésében, akik körében viszont a legmagasabb az egyenlő jövedelem támogatása.

Összefoglalásként, ha a demokrácia működésének megítélését nézzük, azt mondhatjuk, hogy a romániai magyarok viszonyulása közelebb áll a romániaihoz, mint a magyarországihoz, és erőteljesebben elszakad az EU-országokra jellemző demokráciamegítéstől, sokkal inkább a nem EU-s országok – Oroszország, Örményország, Georgia, Montenegró, Fehéroroszország – mintázataihoz áll közelebb. Ugyanakkor szignifikáns regionális eltéréseket is találunk, míg a székelyföldiek számára a legkevésbé fontosak a liberális demokráciára jellemző kritériumok és a demokrácia alapértékei, addig a szórványban meg Közép-Erdélyben az európai átlaghoz közeli ennek megítélése. Az autoritástisztelet – akár a demokrácia kárára is – a közép-erdélyi magyarok körében a legelfogadottabb, összeurópai viszonylatban is élményös erősséggel.

TÁRSADALMI JELENSÉGEK ELFOGADÁSA-ELUTASÍTÁSA ÉS AZ ÁLLAMHOZ VALÓ VISZONY

A demokrácia működésének megítélése más társadalmi jelenségekhez való viszonyulással, értékekkel is összekapcsolódik. A továbbiakban az EVS adatfelvételben szereplő 15 kijelentés megítélését elemezzük (5. táblázat).

Ez esetben is előbb az európai összehasonlítással indítunk, majd a romániai magyar belső tagolódás áttekintésével folytatjuk az elemzést. A felsorolt kijelentések közül EU-s viszonylatban a mesterséges megtermékenyítés, a válás és a homoszexualitás a legelfogadottabb, ezt követi az eutanázia és az abortusz. A nem uniós országokkal kiegészített összeurópai átlagok alacsonyabbak, az elfogadás mértéke csökken. A romániai magyar társadalom – európai összehasonlításban – jóval elutasítóbb, és az elutasítás mértéke általában közelebb áll a romániaihoz, mint a magyarországihoz.

5. táblázat. *Elfogadás-elutasítás*²² Európában (átlagértékek, skála: 1 – nem engedhető meg soha; ... 10 – mindig megengedhető)

	Össz-európai	EU-országok (és Izland, Norvégia, Svájc, Nagy-Britannia)	HU	RO	Romániai magyarok
Mesterséges vagy lombikban történő megtermékenyítés	6,98	7,03	7,05	5,65	5,62
Elválni	6,58	6,94	6,1	4,58	4,69
Eutanázia (gyógyíthatatlan beteg életét kioltani)	5,67	6,13	4,93	3,08	3,37
Abortusz	5,41	5,84	5,04	3,52	3,51
Homoszexualitás	5,23	6,47	3,92	2,28	2,4
Alkalmi szexuális kapcsolatot létesíteni	4,37	4,55	4,44	2,91	3,08
Halálbüntetés	3,76	3,52	4,42	2,98	3,33
Prostitúció	3,34	3,51	2,68	2,11	2,09
Öngyilkosság	3,26	3,61	2,46	1,6	1,71
Jegy és bérlet nélkül utazni egy tömegközlekedési eszközön	3,1	2,45	2,98	2,19	2,63
Marihuánát vagy hasist szívni	2,59	2,85	2,05	1,64	1,66
Állami juttatásokat jogtalanul igénybe venni	2,53	2,22	1,48	2,13	1,9
Csalni az adóval, ha van rá mód	2,36	1,93	1,5	2,64	1,87
Politikai indíttatású erőszak	1,96	1,81	1,38	1,81	1,44
Csúszópénzt elfogadni a kötelesség teljesítése során	1,71	1,58	1,9	1,58	1,98

Az EU-s átlaghoz képest a legnagyobb különbség a homoszexualitás elutasításában jelentkezik, ezt követi az eutanázia, de a válás és az abortusz megítélése is sokkal negatívabb a romániai magyarok körében, mint általában Európában. A politikai indíttatású erőszakkal szemben azonban – a magyarországiakhoz hasonlóan – elutasítóbbak, mint az EU-s és az összeurópai átlag.

A kijelentések mögött meghúzódó látens struktúrát faktoranalízissel vizsgáltuk. Bár azt feltételeztük, hogy a felsorolt jelenségek több faktorban tömörülhetnek, árnyaltabb mintázat jellemezheti az egyes társadalmi jelenségek elfogadását-elutasítását, egy jól értelmezhető és egyértelmű kettős csoportosulás rajzolódott ki, amelyben az első faktor általános nyitottságot, elfogadást ragad meg, a második pedig az állam kijátszására/megrövidítésére és a politikai indíttatású erőszakra vonatkozó

²² A kérdőívben szereplő kérdés: *Mi a véleménye a következő állításokról? Az 1 azt jelenti, hogy soha nem engedhető meg, a 10, hogy mindig megengedhető. Köztes értékeket is használhat, hogy árnyalja a véleményét.*

kijelentéseket összesíti (6. táblázat). A két faktor összesen a variancia 46,28 százalékát magyarázza.

6. táblázat. *Elfogadás-elutasítás, faktoranalízis*²³

	<i>általános nyitottság – elfogadás</i>	<i>az állam kijátszása és politikai erőszak</i>
Abortusz	0,835	
Elválni	0,821	
Homoszexualitás	0,757	
Eutanázia	0,679	
Alkalmi szexuális kapcsolatot létesíteni	0,65	
Mesterséges vagy lombikban történő megtermé- kenyítés	0,576	
Öngyilkosság	0,572	
Prostitúció	0,53	
Csúszópénzt elfogadni a kötelesség teljesítése során		0,708
Csalni az adóval, ha van rá mód		0,703
Állami juttatásokat jogtalanul igénybe venni		0,623
Jegy és bérlet nélkül utazni egy tömegközlekedési eszközön		0,565
Politikai indíttatású erőszak		0,55
	29,3	16,98
<i>Extraction Method: Maximum Likelihood.</i>		
<i>Rotation Method: Varimax with Kaiser Normali- zation.</i>		
	<i>összesen magyarázott variancia: 46.28</i>	

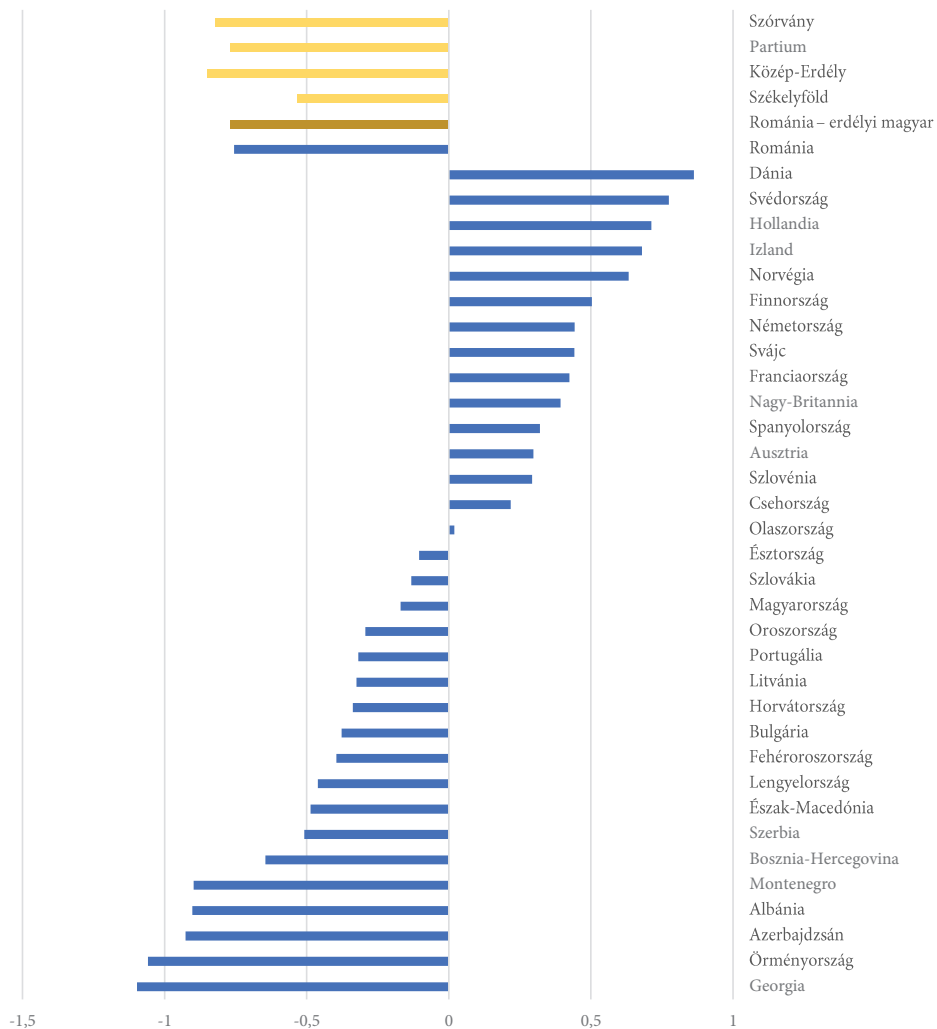
Az általános nyitottság-elfogadás hasonló mintázatot követ, mint a demokrácia megítélése, érvényesül a nyugat-kelet lejtő, az észak- és nyugat-európai országokban erősebb az elfogadás, míg a kelet-európai országokra inkább az elutasítás, a zártság jellemző (3. ábra).

A romániai magyar elutasításmintázat közel áll a romániaihoz, és ennek mértéke európai viszonylatban is a legzártabb országokhoz (régióhoz) – Georgia, Örményország, Azerbajdzsán, Albánia, Montenegró – áll a legközelebb. Az Európai Unió országai közül Lengyelországban a legerősebb az elutasítás, a magyarországi zártság az európai átlagnál valamivel erősebb, de nem közelíti meg a legelutasítóbb országok átlagértékeit. A régió országai közül Csehország és Szlovénia ez esetben is nyitottabb, elfogadóbb, mint Magyarország (3. ábra).

Az államhoz kapcsolódó kisebb-nagyobb szabálysértések, illetve a politikai indíttatású erőszak viszonylagos elfogadásának európai mintázatait mutatja a 4. ábra.

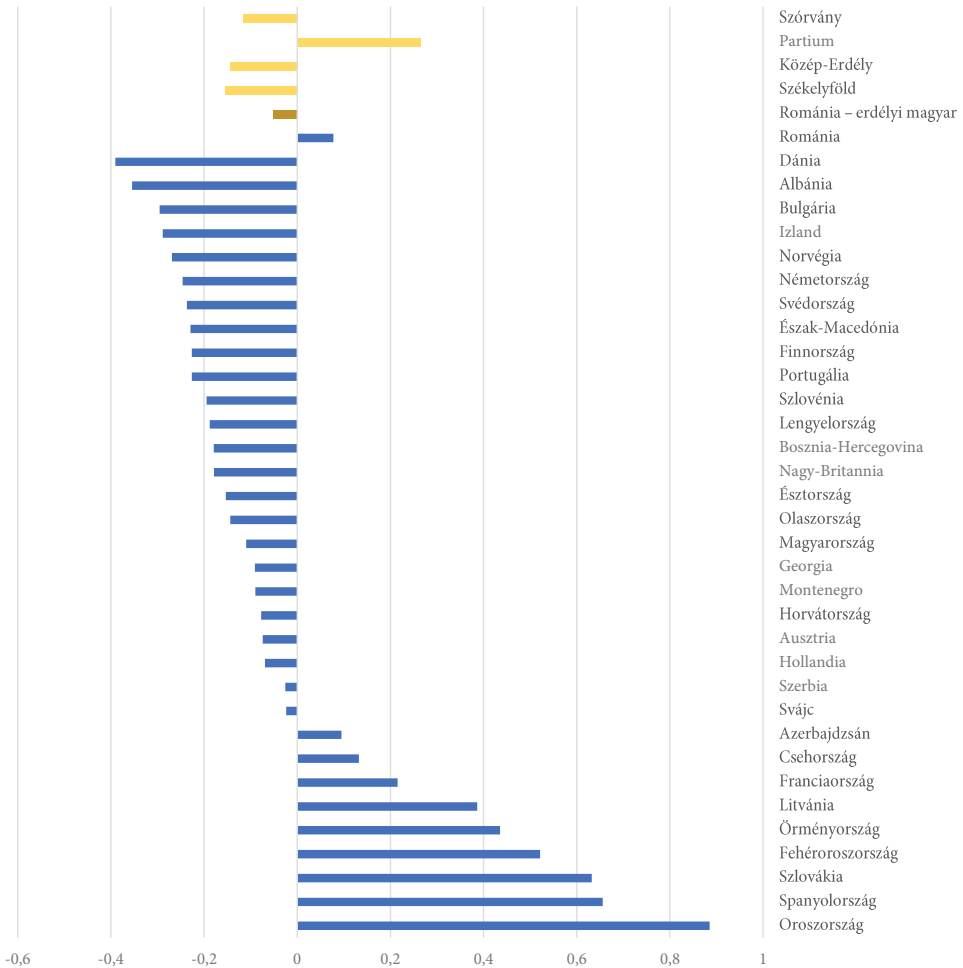
A demokrácia működésének és az állam kijátszásának megítélése hasonlóságokat (is) mutat, azokban az országokban, ahol fontosabbnak gondolják a liberális

²³ KMO és Bartlett's teszt: 0,886.

3. ábra. Általános nyitottság–elfogadás Európában

és szociális demokrácia jellemzőit, kevésbé megengedően vélekednek az állam kijátszásával kapcsolatosan is – az északi és nyugat-európai demokráciák mellett érdekes példa erre Albánia, ahol úgy tűnik, erős igény mutatkozna a demokratikus értékek iránt, és erős az elutasítás az állam kijátszásával kapcsolatosan. A romániai magyarok elutasítóbbak az állammal szembeni visszaélésekben, mint a romániai átlag. Ez a kisebbségi helyzetből fakadó megfeleléssel is összefüggésben állhat. A regionális eltérések is szignifikánsak, a Partiumban élők sokkal megengedőbbek az állam kijátszásában, mint a többi régióban élők (lásd 7. táblázat) – ez a határmentiségből is fakadhat, illetve az elemzésben korábban érintett gyengébb országekötődéssel is

4. ábra. Az állam kijátszása, politikai indíttatású erőszak – európai viszonylatban

összekapcsolódhat. A regionális eltérések szinte minden kijelentés esetében szignifikánsak (7. táblázat).

Az átlagértékekből kiolvasható, hogy a felsorolt kijelentésekkel (társadalmi jelenségekkel) kapcsolatosan – ahogyan az európai összehasonlítás során már láthatuk – jobbra elutasító a romániai magyar társadalom. A legfontosabb a magánéleti liberalizmus, a legelfogadóbb a saját életről/jövőről (gyerekvállalásról, párkapcsolatról) való önrendelkezésben – mesterséges vagy lombikban történő megtermékenyítés, válás, abortusz –, a legelutasítóbb pedig a politikai indíttatású erőszakkal szemben. De összességében a válással, abortusszal szemben is erősebb az elutasítás, mint az elfogadás (lásd 7. táblázat).

7. táblázat. *Társadalmi jelenségek elfogadása-elutasítása²⁴ a romániai magyarok körében, regionális bontásban (ANOVA, szignifikáns eltérések, átlagértékek, skála: 1 – nem engedhető meg soha; ... 10 – mindig megengedhető)*

	Székelyföld	Közép-Erdély	Partium	Szörvány	Romániai magyarok – összesen
Mesterséges vagy lombikban történő megtermékenyítés	6,47	5,2	5,07	5,53	5,62
Elválni	5,45	4,26	4,06	4,86	4,69
Abortusz	4,45	2,91	3,37	2,83	3,51
Eutanázia (gyógyíthatatlan beteg életét kioltani)	3,29	3,08	3,74	3,41	3,37
Halálbüntetés	3,28	2,87	3,32	4,12	3,33
Alkalmi szexuális kapcsolatot létesíteni	3,21	2,39	3,51	3,22	3,08
Jegy és bérlet nélkül utazni egy tömegközlekedési eszközön ²⁴	2,67	2,59	2,6	2,64	2,63
Homoszexualitás	2,12	2,49	2,98	2	2,4
Prostitúció	2,01	1,71	2,51	2,19	2,09
Csúszópénzt elfogadni a kötelesség teljesítése során	1,75	1,65	2,64	1,92	1,98
Állami juttatásokat jogtalanul igénybe venni	1,57	1,76	2,43	1,95	1,9
Csalni az adóval, ha van rá mód	1,6	1,69	2,38	1,9	1,87
Öngyilkosság	1,65	1,33	2,33	1,47	1,71
Marihuánát vagy hasist szívni	1,39	1,58	2,1	1,65	1,66
Politikai indíttatású erőszak	1,32	1,29	1,86	1,29	1,44

Ugyanakkor a halálbüntetés a viszonylag támogatott kijelentések közé tartozik. A homoszexualitásnak az európai viszonylatban is nagyon alacsony elfogadottságát korábban is jeleztük. De megemlíthető a marihuána- vagy hasisfogyasztásnak az erős elutasítása is, mely a második legelutasítottabb a felsorolt kijelentések közül. Az állam megrövidítése (csúszópénz, jogtalan állami juttatások, adócsalás) is az elutasítottabb társadalmi jelenségek közé tartozik.

A romániai magyar belső tagolódást tekintve az állam kijátszása esetében már érintettük a regionális különbségeket. A Partiumban élők megengedőbbnek bizonyultak az állam megrövidítése tekintetében, míg a székelyföldiek ítélik ezt a leginkább el – az adócsalást és a jogtalan állami juttatást; a csúszópénz elfogadásában

²⁴ A kérdőívben szereplő kérdés: *Mi a véleménye a következő állításokról? Az 1 az jelenti, hogy soha nem engedhető meg, a 10, hogy mindig megengedhető. Köztes értékeket is használhat, hogy árnyalja a véleményét.*

²⁵ Nem szignifikáns.

a Közép-Erdélyben élők a legelutasítottabbak (7. táblázat).²⁶ A Székelyföldön – romániai magyar viszonylatban – nyitottabbak, megengedőbbek a mesterséges megtermékenyítéssel, a válással és az abortusszal szemben, mint a Partiumban, vagy főként Közép-Erdélyben, de kevésbé elfogadóak például a homoszexualitással kapcsolatosan.

ERDÉLYI MAGYAROK AZ EURÓPAI ÉRTÉKTÉRKÉPEN

Az eddigi adatokból jobbra zárt világgép körvonalazódik az erdélyi magyarokra vonatkozóan, ám a zártság fokozatai – az egyes vizsgált dimenziók mentén – regionálisan más-más árnyalatúak.

Annak érdekében, hogy áttekinthetőbb képet kapjunk, tanulmányunk utolsó alfejezetében igyekszünk egy nemzetközi egységes értéktérképen elhelyezni az erdélyi magyarokat, illetve a székelyföldi és többi erdélyi régiót. Az értéktérképek világában olyan pontdiagramok, amelyek legalább két változó (érték) mentén meghatározzák az egyes ország/régiók egymáshoz viszonyított helyét. Többféle ilyen térképet készíthetünk, és nemcsak azért, mert az EVS kutatás során sokféle adatunk (változónk) van, hanem azért is, mert a diagramokhoz használt tengelyek értékeit is többféle módon állíthatjuk elő. Ha csak egy-egy változó átlaga képezi az egyes tengelyek beosztását, azt nagy felbontású értéktérképnek hívjuk, ha pedig a tengelyeken szereplő számbeli értékeket több változó segítségével hozzuk létre, akkor kis felbontású térképről beszélhetünk. Ezen utóbbi előnye, hogy sűrítve jeleníti meg az egyes régiók közötti különbségeket, hátránya viszont az, hogy félrevezető is tud lenni, úgynevezett ökológiai tévképzetet generálhat: ez azt jelenti, hogy könnyen abba a csapdába eshetünk, hogy a makroregionális különbségeket egyedi különbségekként értelmezzük.²⁷ Ezért hangsúlyozzuk azt, hogy az alább bemutatásra kerülő értéktérkép „használati értéke” arra korlátozódik, hogy elhelyezze a székelyföldieket (is) az európai országok konstruált értékmezőjében – és nem arra, hogy egyedi megítélések alapjául szolgáljon.

Az értéktérkép alapjául Keller²⁸ módszertani eljárását adaptáltuk, aki a WVS adatok alapján készített értéktérképeket. A kis felbontásúnak nevezett térképeken a függőleges tengely a tradicionális-vallásos vs. világi-rationális index értékeit tartalmazza, a vízszintes tengely pedig a zárt vs. nyitott gondolkodás szintjét fejezi ki. A tradicionális vs. világi értékek szintjét kifejező indexet a vallásosság, hazaszereget, tekintélytisztelet, engedelmesség, családközpontúság értékeiből generálta, míg a zárt vs. nyitott gondolkodás indexét a szabadság, érdekérvényesítés, tolerancia, önállóság, bizalom összevont értékei adják.²⁹

²⁶ A partiumiak kivételével ez minden régióban jóval elutasítottabb társadalmi jelenség, mint a romániai átlag.

²⁷ Keller, Tamás: *Magyarország helye a világ értéktérképén*. Budapest: Társki, 2009.

²⁸ Keller, 2009.

²⁹ Az indexek matematikai létrehozásakor szintén a Keller által használt módszertant használtuk: az értékek az egyes változók sztenderdizált értékeinek (ún. z-szorok) összegeit jelentik. A sztenderdizált változók átlaga nulla, szórása egy.

Keller a WVS adatait használta, az általunk használt EVS kérdőívben lévő kérdések pedig nem minden esetben felelnek meg teljesen az előbbinek. Ezért néhány esetben kutatói döntést kellett hoznunk. A hazaszeretet kérdését például a régióhoz és nem az országhoz való kötődéssel operacionalizáltuk, éppen annak érdekében, hogy elkerüljük a kisebbségi perspektívában jelen lévő ambivalens hazafogalmat vagy hazaszeretetet. Az előbb ugyanis láttuk, hogy az országhoz való kötődés meglehetősen alacsony szintű az erdélyi, kisebbségi magyarok körében. A zárt vs. nyitott gondolkodás index létrehozása során Keller a szabadságot a szólásszabadság védelmével, illetve a kormánydöntésekbe való beleszólással operacionalizálta. Mivel az EVS-ben nem szerepelt mindegyik aspektus ebben a formában, mi a (szólás)szabadságot azzal a változóval mértük, hogy az államnak jogában áll-e az e-maileket és az interneten cserélt információkat megfigyelnie. A Keller által az érdekérvényesítésre használt item (írt-e alá petíciót?) szintén nem szerepelt az EVS kérdőívben, ezért ezt mi egyfajta demokratikus érdekérvényesítéssel mértük: azt a kérdést használtuk, amely azt tudakolta, a válaszadók milyen mértékben gondolják a demokrácia jellemzőjének azt, hogy „az emberek szabad választásokon választják meg vezetőiket”. A többi komponens mindkét index esetében megegyezik a WVS-ben használt kérdésekkel (l. 8. táblázat). Az indexek úgy vannak kódolva, hogy a kis érték a tradicionális-vallási vs. világi-rationális tengelyen a hagyományos értékeket, a magas érték pedig a racionálisabb gondolkodást fejezi ki.³⁰ Hasonló módon a másik tengelyen az alacsonyabb értékek a zártságot, a magasabb értékek a nyitottságot fejezik ki.

Az előállított két index országok és erdélyi régiók szerinti átlagait a Mellékletben is láthatjuk, az 5. ábrán azonban e térségeket a két index együttes elhelyezkedését kifejező értéktérképen is megjelenítettük.

Először is némi leegyszerűsítéssel megállapíthatjuk, hogy a vizsgált országok két nagyobb típusba sorolhatók: egyrészt láthatjuk, hogy az észak-, északnyugat-európai országok zöme (mint például Svédország, Norvégia, Finnország, Dánia, Svájc, Németország, Hollandia) a nyitott-rationális gondolkodással jellemezhető értékmezőben található, a kelet-európai, ex-jugoszláv és volt szovjet befolyás alatt álló országok (például Georgia, Örményország, Azerbajdzsán, Szerbia, Bosznia-Hercegovina, de Románia is) pedig nemcsak zárt gondolkodással, hanem a hagyományos-vallási értékek intenzívebb igenlésével jellemezhetők. E két nagyobb típus között természetesen sokféle árnyalattal, átmenettel jellemezhető ország is található, de – szintén leegyszerűsítve – egy olyan köztes csoportot azonosíthatunk, amely – egy-két kivételtől eltekintve – balti és közép-európai országokat tartalmaz. Lásd például Horvátország, Szlovákia, Litvánia, Észtország, Lengyelország helyét az ábrán, de itt található Magyarországot is. Az értékrendek ilyen jellegű eltéréseit értelmezhetjük egy észak-nyugat és dél-kelet közötti lejtőnek:³¹ e perspektívából nézve úgy tűnik, a kelet-európaiak vallásosabbak is és zártabbak is.

³⁰ Értelemszerűen a nullához közeli számok átlagosnak mondható véleményegyüttest fejeznek ki.

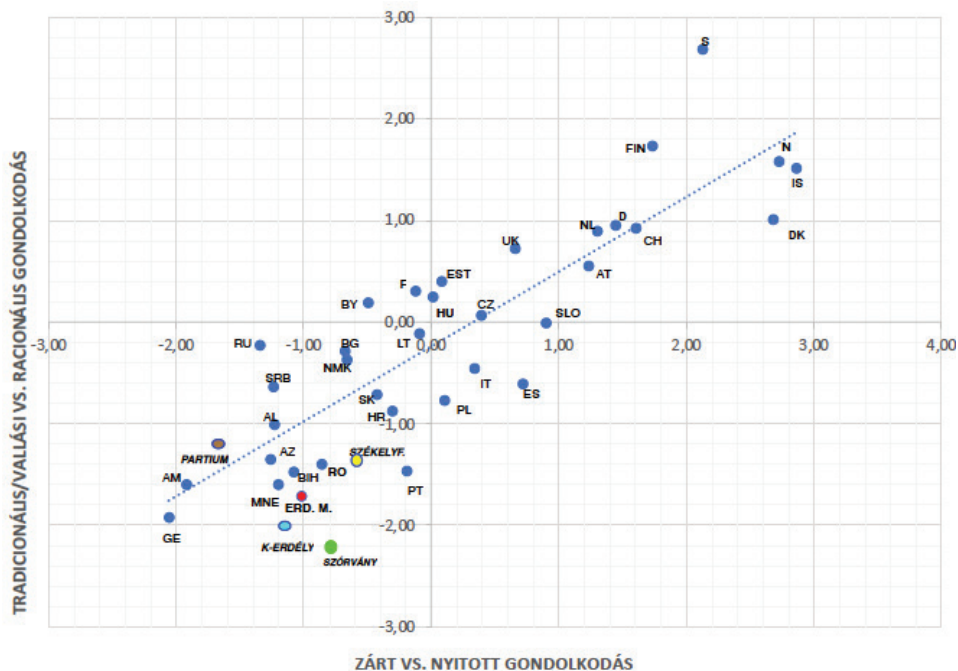
³¹ Az ábrába berajzolt egyenes az országok (ponthalmaz) lineáris illeszkedését szemlélteti. (R-negyzet: 0,73)

8. táblázat. A tradicionális/vallási vs. világi racionális, illetve a zárt vs. nyitott gondolkodást kifejező indexek komponensei

Tradicionális vallásos vs. világi-racionális		
	Használt kérdés/skála	Megjegyzés
családközpontúság	Mennyire megengedhető a válás? <i>1 – soha... 10 – mindig</i>	
vallásosság	Függetlenül attól, hogy jár-e templomba vagy sem, mit mondana magáról, Ön... <i>1 – vallásos ember; 2 – nem vallásos; 3 – meggyőződéses ateista</i>	
hazaszeretet	Mennyire kötődik saját régiójához? <i>1 – nagyon közel; 4 – egyáltalán nem közel</i>	
tekintélytiszteltet	Tekintélytiszteltet erősödése: <i>1 – jó; 2 – mindegy; 3 – rossz</i>	átkódoltuk az eredeti változót
engedelmesség	Szülői, nevelési értékek – engedelmesség <i>1 – említette; 2 – nem említette</i>	
Zárt vs. nyitott gondolkodás		
	Használt kérdés/skála	Megjegyzés
(szólás)szabadság	Mit gondol, az államnak jogában kellene állnia vagy nem kellene jogában állnia, hogy megtegye a következőt: Megfigyelni az összes e-mailt és interneten cserélt egyéb információt. <i>1 – határozottan jogában áll... – 4 határozottan ne álljon jogában</i>	
érdekérvényesítés	Mennyire tartja a demokrácia nélkülözhetetlen jellemzőjének azt, hogy az emberek szabad választásokon választják meg vezetőiket? <i>1 – nem fontos jellemzője; 10 – fontos jellemzője</i>	
tolerancia	Mennyire megengedhető a homoszexualitás? <i>1 – soha; 10 – mindig megengedhető</i>	
önállóság	Ön szerint mekkora befolyása van arra, hogy miként alakul az élete! <i>1 – semmi befolyása nincs; 10 – nagy befolyása van</i>	
bizalom	Általában véve hogyan vélekedik inkább: a legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy az ember nem lehet elég óvatos másokkal szemben? <i>1 – sosem lehet elég óvatos; 2 – meg lehet bízni</i>	átkódoltuk az eredeti változót

E logikában nem meglepő, hogy az erdélyi magyarok olyan térségbe tartoznak, amelyet zártabb és hagyományosabb értékvilág jellemez: ugyan néhány posztszovjet társadalomhoz és akár Oroszországhoz képest nyitottabbak, ám vallásosságban, hagyománytiszteltetben talán csak Georgia előzi meg őket. Sőt, az erdélyi magyarok mindkét értékdimenzió mentén alacsonyabb átlagokat mutatnak Magyarországhoz és Romániához képest, azaz a kisebbségi magyarok a többséghez (románokhoz), illetve az anyaországiakhoz képest is zártabbak és hagyományörzőbbek.

³² Az országnevek feloldását lásd a Mellékletben.

5. ábra. Az EVS-ben szereplő országok,³¹ illetve az erdélyi magyarok és belső régióik pozíciója a tradicionális-vallási vs. racionális-világi és a zárt vs. nyitott gondolkodás által kirajzolt értéktérben

Ha „ránagyítunk” Erdélyre, azt látjuk, a regionális eltérések is markánsak, a leghagyományosabb értékeket a szórványban élők körében lehet kimutatni az EVS-kutatás alapján, míg a székelyföldiek tűnnek relatíve nyitottabbnak (ám messze lemaradva az észak- és nyugat-európaiakhoz képest). Érdekes módon a Partiumban élők, noha a határ közelsége miatt nagyobb mértékben az „anyaország” felé orientálódhatnak, mégsem tűnnek nyitottabbnak. Erdély szintjén tehát kijelenthetjük, hogy a székelyföldiek hasonló világi-racionális gondolkodási szintet mutatnak, mint a Partiumban élők, ugyanakkor nyitottabbak a többi erdélyi magyar regionális csoporthoz képest.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunk kiindulási pontja az volt, hogy a székelyföldi (és a teljes romániai magyar) véleménymintázatokat néhány – a korábbi EVS-sajtóanyagokban kevésbé részletezett – kérdéskör alapján elhelyezzük egy európai értéktérképen.

Elemeztük a kötődésmintázatokat, amelyekből kirajzolódott a kisebbségi lét egyik differentia specificája, a kevésbé erős országhözöttség. De ugyanakkor

a régióhoz való viszonyulás sem mutatott erősebb kötődést, mint az európai átlag: kissé meglepő módon Székelyföld esetében sem.

Összességében a romániai magyar társadalom a vizsgált dimenziók mentén európai – főként EU-s – viszonylatban zárt, elutasító és tekintélytisztelő, akár a demokratikus berendezkedés kárára is, és közelebb áll a romániai társadalmi megítéléshez, mint a magyarországihoz. A belső tagolódást tekintve azonban árnyaltabb a kép, a nyugat-kelet lejtő nem érvényesül minden tekintetben. A székelyföldiek számára kevésbé fontosak a demokratikus alapértékek, de – relatíve – elfogadóbbak, fontosabb számukra a magánéleti liberalizmus és kevésbé autoritástisztelők, mint a Közép-Erdélyben élő magyarok, akik viszont nagyobb mértékben tisztelik a demokratikus értékeket. Az állammal szembeni kikapukat leginkább a partiumi magyarok gondolják elfogadhatónak.

A bemutatott adatsorok, a felvázolt értéktérkép valójában csak egy kis szelete azoknak az elemzési lehetőségeknek, amelyeket a nyilvánosan elérhető értékkutató adatbázisok kínálnak. Mindenképpen fontos lenne, de jelen tanulmány keretei már túlfeszítené, ha magyarázómodellek segítségével (jobban) feltárnánk a zártság okait, összefüggéseit, árnyalatait.³³

FELHASZNÁLT IRODALOM

EVS SAJTÓVISSZHANG

Az erdélyi magyarok a legjobboldalibbak Kelet-Európában, és a szélsőjobb aránya is igen magas lehet náluk. *Transindex*, 2020. november 17. <https://itthon.transindex.ro/?-hir=62142>

Az erdélyi magyarság láttelepe: széleskörű vizsgálatot végzett a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. *Krónika online*, 2020. október 13. <https://kronikaonline.ro/erdelyi-hirek/az-erdelyi-magyarsag-latlelete-szeleskoru-vizsgalatot-vegzett-a-kolozsvari-nemzeti-kisebbségkutato-intezet#>

Erdélyi magyarok Európa értékrend térképén: inkább románok, mint magyarok. *Transindex*, 2020. október 14. <https://eletmod.transindex.ro/?cikk=28672>

Nem igaz, hogy a falusi székelyek rasszistábbak, mint mások, csak nincs megfelelő politikai kultúrájuk. *Transindex*, 2020. november 05. <https://eletmod.transindex.ro/?-cikk=28715>

³³ Lehet, hogy ezzel nem kellene megvárjunk Bárdi Nándor következő kerek évfordulós születésnapját.

EVS ADATBÁZISOK

<https://europeanvaluesstudy.eu/methodology-data-documentation/survey-2017/full-release-evs2017/>

<https://www.gesis.org/en/services/finding-and-accessing-data/european-values-study>
EVS (2022). European Values Study 2017: Integrated Dataset (EVS 2017). GESIS, Cologne. ZA7500 Data file Version 5.0.0, <https://doi.org/10.4232/1.13897>

EVS (2020). European Values Study 2017: Romania - Hungarian minority (EVS 2017 Country data file). GESIS Data Archive, Cologne. ZA7550 Data file Version 1.0.0, <https://doi.org/10.4232/1.13562>.

SZAKIRODALOM

Beluszky Tamás: Értékek, értékrendi változások Magyarországon 1945 és 1990 között. *Korall*, 2000. 137-154. <http://www.korall.org/hu/node/1718>

Fitzgerald, Jennifer: *Close to Home. Local Ties and Voting Radical Right in Europe*. New York, Cambridge University Press, 2018.

Inglehart, Ronald: *Modernization and postmodernization. Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton – New Jersey: Princeton University Press, 1997.

Inglehart, Ronald: *Cultural evolution: People's motivations are changing, and reshaping the world*. Cambridge University Press, 2018.

Keller Tamás: *Magyarország helye a világ értéktérképén*. Budapest: Táarki, 2009.

MELLÉKLET

Az EVS-ben szereplő országok, illetve az erdélyi magyarok és belső régiói tradicionális-vallási vs. racionális-világi és a zárt vs. nyitott gondolkodást kifejező indexek értékei

Ország, régió	Használt rövidítés	Zárt vs. nyitott gondolkodás	Tradicionális vallásos vs. világi-racionális
Albánia	AL	-1,23	-1,01
Azerbajdzsán	AZ	-1,26	-1,35
Ausztria	AT	1,23	0,56
Örményország	AM	-1,92	-1,60
Bosznia-Hercegovina	BIH	-1,08	-1,48
Bulgária	BG	-0,68	-0,28
Fehéroroszország	BY	-0,49	0,19
Horvátország	HR	-0,31	-0,88
Csehország	CZ	0,39	0,07
Dánia	DK	2,68	1,01

<i>Ország, régió</i>	<i>Használt rövidítés</i>	<i>Zárt vs. nyitott gondolkodás</i>	<i>Tradicionális vallásos vs. világi-racionális</i>
Észtország	EST	0,08	0,40
Finnország	FIN	1,74	1,73
Franciaország	F	-0,12	0,30
Georgia	GE	-2,06	-1,92
Németország	D	1,45	0,95
Magyarország	HU	0,01	0,25
Izland	IS	2,86	1,52
Olaszország	IT	0,34	-0,45
Litvánia	LT	-0,09	-0,12
Montenegró	MNE	-1,20	-1,60
Hollandia	NL	1,30	0,90
Norvégia	N	2,73	1,58
Lengyelország	PL	0,10	-0,77
Portugália	PT	-0,19	-1,46
Oroszország	RU	-1,34	-0,23
Szerbia	SRB	-1,23	-0,64
Szlovákia	SK	-0,43	-0,71
Szlovénia	SLO	0,90	-0,01
Spanyolország	ES	0,72	-0,61
Svédország	S	2,13	2,69
Svájc	CH	1,61	0,93
Észak-Macedónia	NMK	-0,66	-0,37
Nagy-Britannia	UK	0,66	0,72
Románia	RO	-0,86	-1,40
Románia – erdélyi magyar	ERD. M.	-1,01	-1,72
SZÉKELYFÖLD	SZÉKELYF.	-0,63	-1,49
Közép-Erdély	K-ERDÉLY	-1,13	-2,00
Partium	PARTIUM	-1,53	-1,23
Szörvány	SZÖRVÁNY	-0,81	-2,34

Marketizáció és etnikai szegregáció a gazdaságban – magyar példák Erdélyből

BEVEZETŐ

A romániai közélet egyik legforróbb témája az erdélyi magyarok etnikai szegregációja, ami a rendszerváltás óta eltelt 30 év alatt semmit sem veszített az aktualitásából. Szerencsére a felületesebb, gyakran vulgarizáló médiaértelmezések és az opportunizmus fele hajló politikai tematizálás mellett egyre több színvonalas szakmai elemzés is napvilágot lát ebben a témában. Az újabbak közül kiemelendők azok a kötetek, amelynek a fogalmi keretezésében és szerkesztésében Bárdi Nándor is részt vett,¹ és amelyben a szerzők egy történeti institucionalista perspektívában mutatják be, hogy milyen igényből származik és hol tart az erdélyi magyar elit párhuzamos társadalomépítési projektje, minek köszönhető, hogy a társadalom egyes alrendszeireiben az etnikai párhuzamosság szinte teljes mértékű, máshol pedig csak részleges, és hogy ezek a sajátos politikai-intézményi struktúrák miképpen keretezik a kisebbségi közösség hétköznapijait.

Kivételes alaposággal kutatott például az erdélyi magyar oktatás intézményi fejlődése.² Bár nem tartozik a központi tézisek közé, ezekben az elemzésekben a szerzők egyre inkább felhívják a figyelmet arra, hogy a felsőoktatásnak mint egy egyre erőteljesebben etnikailag integrált mezőnek az intézményi alakulását nemcsak a kisebbség erőforrásai, a host-state és a kin-state politikája és a nemzetközi intézmények etnopolitikai célú, „rendteremtő” beavatkozása, hanem olyan szélesebb, globális változások is keretezik és közvetlenül befolyásolják, mint amilyen a neoliberalizmushoz kapcsolódó dereguláció, a marketizáció és a finanszírozás jelensége – amelyet a romániai kormányzat gazdaságpolitikája is fenntartások nélkül követ immár lassan 25 éve.³

* A tanulmány megjelenését „Az etnikai gazdaság intézményesülésének a kísérletei az erdélyi és a felvidéki magyarok körében” című, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által támogatott kutatói program (pályázat száma: FK 125276) tette lehetővé.

¹ Bárdi Nándor – Éger György – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról*. Kolozsvár: Kriterion, 2021.; Kiss Tamás – Székely István Gergő – Toró Tibor – Bárdi Nándor – Horváth István (eds.): *Unequal Accommodation of Minority Rights: Hungarians in Transylvania*. Cham: Springer, 2018.

² Papp Z. Attila – Márton János: Oktatásügy. In: Bárdi – Éger – Filep, 2021. 281–282.; Salat Levente – Papp Z. Attila – Csata Zsombor – Péntek János: Az erdélyi magyar felsőoktatás helyzete és kilátásai. In: Szikszai Mária (szerk.): *Az erdélyi magyar felsőoktatás helyzete és kilátásai*. Kolozsvár: Ábel kiadó, 2011. 9–126.

³ Culic, Irina: Neoliberalism meets minority nationalism: The politics of Hungarian higher education in Romania. *East European Politics and Societies*, 33(2), 2019. 357–377. A romániai

Írásunkban ezt a megfigyelést gondoljuk tovább, ezúttal a gazdaság területén. Azért foglalkozunk a gazdasággal (és ezen belül hangsúlyosan a magángazdasággal), mert a marketizáció és a finanszírozás hatásai nyilvánvalóan itt a legerősebbek – a többi alrendszerhez/mezőhöz képest (oktatás, média, kultúra, egészségügy stb.) itt a legalacsonyabb a reguláció szintje, a hétköznapi gazdasági interakciókban (tranzakciókban) pedig itt van a legnagyobb esélye annak, hogy a szimbolizmus helyett a pragmatizmus szempontjai, a preferenciális választások helyett a profitszemléletű választások domináljanak.⁴ A magángazdaság tehát – bár összességében egyáltalán nem az⁵ – etnopolitikailag mégis az egyik legsemmesebb terület, ezért a legjobb terep arra, hogy megvizsgáljuk: dereguláltabb környezetben, alacsony beavatkozás mellett merre tart a „hétköznapi” (inter)etnikus együttműködés evolúciója: az etnikai-nyelvi szegregációnak vagy a sokféleség társadalmi integrációjának kedvez.

Hogy a gazdasággal foglalkozunk, annak egy másik oka is van. A szakirodalomban szinte konszenzusos az a vélemény, hogy a heterogén társadalmak működését segítő proszocialitás leginkább a stratégiai interakciók kontextusában alakul ki (például a munkahelyen szerzett pozitív tapasztalatok mentén).⁶ Más szóval akkor fognak a különböző etnikai csoportok tagjai tartósan együttműködni egymással, ha közös, jellemzően gazdasági természetű stratégiai érdekük fűződik hozzá. Erre a megfigyelésre épülhet rá az a várakozás, hogy a deregulált piac jelentheti a megoldást, hogy majd az üzleti érdekek semleges talaján összehozza a magyar és román szereplőket, partnereket.

Ezzel szemben mi amellet érvelünk, hogy mivel Romániában az egyre „kiágyazottabb” neoliberális állam egyre kevesebbet költ az etnikai-nyelvi sokszínűség integrációja szempontjából fontos (köz)intézményekre, (köz)programokra, a párhuzamosság és az etnikai szegregáció/enklavizáció⁷ a gazdaságban is óhatatlanul

(„kiágyazott”) neoliberalizmus rendszerváltás utáni történetéhez l. Ban, Cornel: *Ruling ideas: How global neoliberalism goes local*. Oxford University Press, 2016; a magyarországi („nemzeti”) neoliberalizmussal való összehasonlításhoz l. Ban, Cornel – Scheiring, Gabor – Mihai, Vasile: *The Political Economy of National-Neoliberalism*. *European Politics and Society*, 2021. 1–19.

⁴ Hogy az elemzésünk szempontjából legrelevánsabb példával éljek: a gazdaságban csak minimálisan szabályozzák a nyelvhasználatot. A kilencvenes évek közepétől több olyan jogszabály lépett érvénybe, amely a kisebbségi nyelvhasználat közzintézményekben (közigazgatás, oktatás, egészségügy, média stb.) történő szabályozásáról szól, ezek viszont nem térnek ki közvetlenül a magángazdaságban működő intézményekre. A romániai nyelvpolitikák értékeléséhez l. Horváth István: *Nyelvismeret, nyelvi jogok és nyelvhasználat*. In: Bárdi Nándor – Éger György – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról*. Kolozsvár: Kriterion, 2021; Toró Tibor: *Detached Implementation: Discourse and Practice in Minority Language use in Romania*. *Language Policy*, 19(1), 2020.

⁵ A kelet-közép európai államok és a (magán)gazdaság összefonódásának nagy ívű áttekintéséhez l. Magyar Bálint – Madlovics Bálint: *A posztkommunista rendszerek anatómiája. Egy fogalmi keret*. Budapest: Noran Libro, 2021; a járadékos kapitalizmus létrejöttéről: Mihályi Péter – Szelényi Iván: *Rent-seekers, profits, wages and inequality*. Springer International Publishing, 2019.

⁶ Baldassarri, Delia – Abascal, Maria: *Diversity and prosocial behavior*. *Science*, 369(6508), 2020. 1183–1187.

⁷ Az asszimiláció, integráció, szegregáció fogalmakat a John W. Berry által definiált értelemben használjuk, Zsigmond Csilla kisebbségi magyarokra adaptált modelljének megfelelően. Berry, John W.: *Immigration, acculturation, and adaptation*. *Applied psychology*, 46(1), 1997. 10., Zsigmond Csilla: *Kötődések hálójában. A nemzeti identitás mintázatai a kisebbségi magyar fiatalok*

mege erősödik. Minél inkább párhuzamos rendszerekben szocializálódnak a magyarok és a románok, annál nagyobb lesz a nyelvi-etnikai határok átlépésének a költsége, amit a kemény költségvetési korlát és a fokozódó verseny miatt a gazdasági szereplők egyre kevésbé fognak megfizetni. A laissez-faire elv tehát nem az integrációt, hanem a szegregációt erősíti, sőt, azáltal, hogy egyre inkább a társadalomszervezés általános doktrínájává válik, ezt erősíti a többi alrendszer intézményeiben is (így a már említett felsőoktatásban is).

A fentiekből már kiderült, hogy a párhuzamosság/szegregáció intézményesülését a gazdaságban szikárabb analitikus terminusokban vizsgáljuk, és hangsúlyosan az *intézményi gazdaságtan*, a *mikroökonómia (hasznosságelmélet, nyelv gazdaságtan)*, valamint az új *gazdaságszociológia*⁸ eszköztárához nyúlunk. Tesszük ezt azért is, mert úgy gondoljuk, hogy ha a marketizáció hatásait szeretnénk megérteni az etnikumközi viszonyok alakulásában, akkor azokat a fogalmakat és keretéseket is használnunk kell, amelyeket az egyre inkább a dereguláció doktrínáján és gyakorlatain szocializált aktorok is követnek, amikor a döntéseiket meghozzák. Mint a „hétköznapi etnicitást”⁹ tematizáló szemléletmód kedvelői, megpróbáljuk a cselekvéseket a szereplők pozíciójából megérteni. Ezek egy része természetesen nem reflektált, habituális automatizmusként működik, példánk viszont azt mutatják, hogy az aktorok jelentős része intencionálisan, sőt, instrumentálisan racionálisan¹⁰ cselekszik azokban a gazdasági szituációkban is, ahol megjelenik az etnikai elem. Ezek egyben bizonyítékai annak is, hogy – az eddig felsorolt keretésekk mellett – az ökonomiai szempontoknak fontosabb szerepet kell szánni az etnicitásvizsgálatokban.

Ez a paradigmaválasztás magyarázza azt is, hogy a szélesebb jelentéstartalmú és emiatt gyakran analitikus zűrzavart okozó etnicitásfogalmat *erőforrásalapú megközelítésben* értelmezem, és ezáltal ökonomiailag jobban operacionálizálható összetevőire bontom: kiemelten a *nyelvet* és ezzel szoros összefüggésben a *nyelvi-etnikai hálózatok* és az *intraetnikus szolidaritás/bizalom* szerepének a fontosságát hangsúlyozom az etnikai párhuzamosságok fennmaradásának és esetenkénti erősödésének a magyarázatában.

körében a GeneZYs 2015 ifjúságszociológiai felmérés adatai alapján. Doktori értekezés, ELTE Társadalomtudományi Kar, 2021. 24. Noha a szegregáció és az enklavizáció fogalmait ebben a tanulmányban közel rokon értelemben használjuk, léteznek fontos jelentésbeli különbségek. A szegregációt gyakrabban használjuk olyan helyzetekben, amikor az etnikai határok földrajzilag is jól berajzolhatóak, a kisebbség fizikailag/térben is elkülönül a többségtől (például etnikai tömbben él, mint a székelyföldiek többsége), enklavésodásról inkább akkor beszélünk, amikor térben nagyon közel vannak a többségekhez, viszont kevés kapcsolatot ápolnak velük (például egyes erdélyi nagyvárosok központi negyedeiben).

⁸ A paradigmaválasztás természetesen nem jelenti azt, hogy az etnopolitika – egyébként általam is elsőrendűnek tartott – szerepét alábecsülném ezeknek a folyamatoknak a magyarázatában.

⁹ Brubaker, Robert – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Livia: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban.* Budapest: L'Harmattan, 2011; Fox, Jon E. – Miller-Idriss, Cynthia: *Everyday nationhood. Ethnicities*, 8(4), 2008. 544.; Feischmidt Margit – Glózer Rita – Ilyés Zoltán: *Nemzet a mindennapokban: Az újnacionalizmus populáris kultúrája.* Budapest: L'Harmattan, 2014.

¹⁰ Szántó Zoltán: *Analitikus szemléletmódok a modern társadalomtudományban: tanulmányok a gazdaságszociológia és a politikai gazdaságtan néhány kortárs elméleti irányzatáról.* Budapest: Helikon, 2006.

Mondandómat két példán keresztül szemléltetem. Az első az új intézményi gazdaságtan taxonómiája szerint a *piaci cseréhez* áll közelebb (adás-vétel a másodlagos fogyasztói piacon). Ebből kiderül, hogy a székelyek többnyire magyarul kereskednek az interneten, aminek az a következménye, hogy szűkebb vevőkört érnek el, portékáikra később, valószínűleg csak alacsonyabb áron vagy egyáltalán nem találnak vevőt. Más szóval: a nyelvi határok mentén információs aszimmetriák alakulnak ki, a piac az allokációs szerepét szuboptimálisan látja el. Az intézményi gazdaságtan szerint az ilyen típusú helyzetekre a megoldás a *hierarchikus koordináció*, amely többnyire utasítások mentén integrálja a gazdasági szereplőket, ezáltal csökkentve az együttműködés tranzakciós költségeit.¹¹ A második példánk tehát a vállalkozások, vállalatok világából származik. Ebből kiderül, hogy Erdélyben a munkaerő-menedzsmentben is erős a koetnicitás szerepe. Akárcsak a piaci példa kapcsán, itt is amellet érvelünk, hogy a többnyelvűség szimmetrikus kezelésének a hiánya – plusz az ezzel együtt járó bizalmatlanság és a kapcsolatok etnikai szegmentáltsága – koordinációs kudarcokhoz, ezáltal pedig rosszabb vállalati teljesítményhez, végső soron pedig jóléti hátrányokhoz vezet.¹²

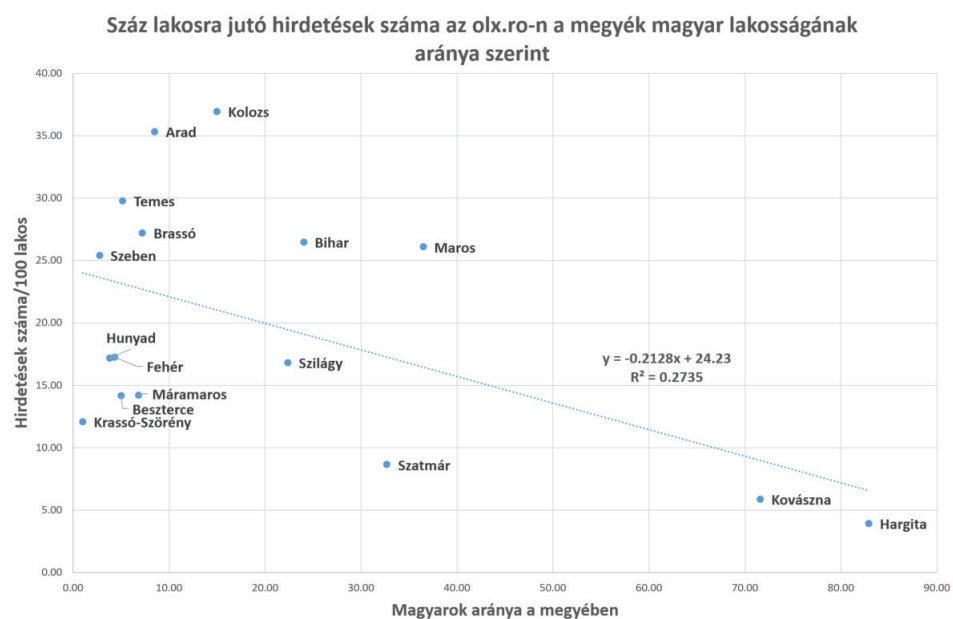
ELSŐ PÉLDA: MIÉRT HIRDETNEK MAGYARUL A SZÉKELYEK?

Az alábbi ábrán a függőleges tengelyen a száz lakosra jutó hirdetések száma látható 2020 novemberében, az erdélyi megyékben, az egyik legnagyobb romániai hirdetési portálon, az olx.ro-n, a vízszintes pedig a magyarok arányát ábrázoltuk az illető megyében. Az ökológiai tévkövetkeztetés egyébként nem túl nagy veszélye mellett kijelenthető, hogy a Hargita és Kovászna megyei magyarok alig hirdetnek az olx.ro-n – ehelyett feltehetően magyar nyelvű felületeket (például a székelyhirdeto.info-t) vagy a szociális médiát használják, ahol szinte kizárólag magyarul zajlik az adásvétel.

Mi lehet erre a magyarázat? Először is: jogosan merül fel, hogy a hirdetett termékek egy része legfeljebb regionális érdeklődésre tarthat számot, tehát nem érdemes régió kívül hirdetni. Minél olcsóbb és minél költségesebben szállítható termékről van szó, annál kevésbé indokolt, hogy a szélesebb, országos piacra kerüljön. A hirdetések gyakoriságában látható különbség a magyar és a román többségű megyék között azonban olyan tartósabb és drágább termékek esetében is fennáll (autók, háztartási cikkek stb.), amelyekről jogosan gondoljuk, hogy régió kívüli, szélesebb érdeklődésre tartanak számot.

¹¹ Kuczai Tibor: Tranzakciós költségek és munkaszervezetek. *Szociológiai Szemle*, 4, 2004. 5–46.

¹² Fontos megjegyezni, hogy ezek a példák nem reprezentatívak a gazdaság egészére, szándékosan választottunk két olyan részpiacot, ahol hangsúlyosabb a koetnicitás szerepe. Fő indítékunk az volt, hogy felhívjuk a figyelmet az analitikus-ökonómiai szempontok fontosságára az internetikus viszonyok elemzésében. Egy teljességre törekvő, a részpiacok változatosságára kiterjedő vizsgálat jóval terjedelmesebb munkát igényel. Emiatt a következtetéseink sem általánosíthatóak a gazdaság egészére.

A magyarázatot tehát bővíteni kell. Brubaker és társai¹³ nyomán joggal feltételezhetjük: mivel többségben vannak, a székelyföldi magyarok számára a köznapi interakció és így az informális kereskedelem jelöletlen nyelve a magyar, ezért nagyon sok eladó számára valószínűleg fel sem merül, hogy románul hirdessen. Vagy ha fel is merül, a román vidékek egy átlagos székely mentális térképén a földrajzi valósághoz képest irreálisan távol vannak, nem tűnik életszerűnek kapcsolatba lépni velük – itt pedig visszakanyarodunk az előző érvhez. A választás tehát habituális, kevésbé reflektált, „jelöletlen” automatizmusként is működhet.

Továbbá: ezeknek a választásoknak nyelvpszichológiai oka is lehet. Korábbi méréseink során rendszeresen azt tapasztaltuk, hogy sok magyar anyanyelvű személynél jelen van egy erős diszkomfortérzés is, ami rendszeresen előáll, ha meg kell szólalnia románul, így akkor is, ha egy adásvételről szóló személyes vagy telefonbeszélgetést kell lebonyolítania. A témát érintő eddigi legnagyobb vizsgálat szerint 2009-ben az erdélyi magyarok 30 százaléka említette, hogy érez valamiféle félelmet, ha románul kell beszélnie.¹⁴ Egy másik, 2015-ös felmérés szerint a középiskolásoknál ez az arány 37 százalék.¹⁵ Mindkét vizsgálatból látszik, hogy a szorongás a nyelvtudással erős összefüggést mutat, de ettől független lélektani diszpozíciók is

¹³ Brubaker, Robert – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Livia: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: L'Harmattan, 2011.

¹⁴ „Életünk Fordulópontjai” vizsgálat (Erdély), második hullám, 2008 – KSH, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány

¹⁵ „KARRIER Panel” vizsgálat (Erdély), 2015 – Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány, BBTE Magyar Szociológia Intézet

magyarazzák.¹⁶ Ám egy románul hibákat ejtő eladó/vásárló szorongás hiányában is anticipálhatja úgy, hogy az alkuban retorikai hátrányba kerül.¹⁷ Erre reagálhat úgy, hogy alaposabban rákészül a beszélgetésre, vagy letesz róla, mert túl nagyak gondolja az erőfeszítést a várható előnyökhöz képest. Bárhogy is alakul, az alkufolyamat ökonómiaja szempontjából semmiképp sem semleges, hogy kinek a nyelvét használják; a társalgás nyelvét nem ismerő személy ceteris paribus hátránnyal indul. Ez természetesen nemcsak az alkutárgyalás, hanem bármilyen más társalgás esetén is előáll (a munkahelyi retorikai hátrányokról lásd a második példánkat).

A magyarázatok közé tartozik az a fajta reflexív/korlátozott szolidaritás is,¹⁸ amit korábbi elemzéseinkben gazdasági/fogyasztói etnocentrizmusnak nevezünk. Ez arról szól, hogy a székelyföldi vevők 43 százaléka számára nem közömbös, hogy kitől vásárol: ha a termék vagy szolgáltatás árában és minőségében nincs különbség, akkor inkább egy magyar eladótól vásárolnak.¹⁹ Ezzel kapcsolatban viszont meg kell jegyezni, hogy a kérdés csupán egy cselekvési projekció, tehát inkább csak attitűdöt mér, nem lehet pontosan tudni, hogy tényleges vásárlási szituációban hogyan fog cselekedni. Ha még alaposabban megvizsgáljuk, hogy mi van ennek a 40 százaléknak az etnocentrikus választása mögött, kiderül, hogy ebben is a nyelvi komfort – javarészt az információk aszimmetria megszüntetésének az igénye – magyaráz a legtöbbet. Egy másik vizsgálat szerint az etnocentrikusan választó magyar diákok 59 százaléka jelezte, hogy azért vásárolna magyartól, mert „könnyebben meg tudja értetni magát egy magyar boltban, mint egy románban (l. 2. ábra a mellékletben).”²⁰ Minél intímabb és minél nagyobb kockázattal járó szolgáltatásról van szó (például egészségügyi vagy pénzügyi szolgáltatásokról), annál fontosabb lesz, hogy azt az anyanyelvén tudja elintézni. Az érvek sorában csak ezután következik, hogy „azért választ magyar terméket és szolgáltatást, mert ezzel a magyar termelőket segíti” (49 százalék), majd hogy „jobban bízik egy magyar termék minőségében, mint a románéban” (36 százalék). E két utóbbi motiváció ráadásul erősen összefügg, és a nyelvi komfortról egy közös faktorban válik le. Az etnikai szolidaritás tehát egy olyan minőség- vagy kompetenciaalapú bizalommal társul,²¹ amely mögött felsej-

¹⁶ A jelenség komplexitásának az értelmezéséhez l. Horváth István: *Elemzések a romániai magyarok kétnyelvűségéről. Műhelytanulmányok a romániai kisebbségekről* 8. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2008; Tódor Erika Mária – Csák László: Raising the Issue of the Emotional Causes of Self-Expression Failures in Linguistic Context. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Philologia*, 52 (3), 2007. 199–208.

¹⁷ Különösen akkor, ha interiorizálja a „tökéletes” román nyelvtudásra vonatkozó többségi elvárást. Ezzel kapcsolatban l. Kiss Tamás – Toró Tibor – Jakab Zalán Tamás: *Magyarellenesség Romániában*. Kolozsvár: Bálványos Intézet – Székelyföldi Közpolitikai Intézet, 2021. 21.

¹⁸ Portes, Alejandro: Social capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 24(1), 1998. 1–24.

¹⁹ „Életminőség és jólét” vizsgálat (Erdély), 2018 – Nemzetstratégiai Kutatóintézet

²⁰ Csata Zsombor: *A fogyasztói magatartás etnikai vonatkozásai a kolozsvári magyar egyetemi hallgatók körében – Kutatásjelentés*. Kolozsvár: BBTE Magyar Szociológia és Szociális Munkásképző Kar, 2014.

²¹ Az etnikai szolidaritásnak és a koetnikus bizalomnak a gazdasági szerepéről részletesebben l. Csata Zsombor: Economy and Ethnicity in Transylvania. In: Kiss Tamás – Székely István Gergő – Toró Tibor – Bárdi Nándor – Horváth István (eds.): *Unequal Accommodation of Minority Rights*. Cham: Palgrave Macmillan, 2018. 356–370.

lik ugyan a magyarok magukról gondolt kiválóságesezménye, gazdasági kultúrfőlény, köldöknéző nacionalizmusa, ezeknek a jelentőségét azonban nem szabad túldimenzionálni. A motivációk rangsora jól mutatja ugyanis, hogy ezek az előítéletek a nyelvtudáshoz és a szolidaritástól várható hálózati előnyökhöz képest kisebb szerepet játszanak az etnocentrikus gazdasági választások magyarázatában.

Visszatérve az ábránkhöz: bármilyen motiváció is álljon amögött, hogy a magyarok magyarul hirdetnek, ezzel üzletileg nem járnak valami jól. Hiszen ha valaki egy 19 milliós piac helyett egy legfeljebb 1,2 milliós piacon hirdeti a portékáját, akkor valószínűleg később és olcsóbban tudja eladni, egész egyszerűen azért, mert kevesebb a potenciális vevő, az ország 94 százaléka nem értesül a lehetőségről. De ugyanez vonatkozik azokra a román hirdetőkre is, akik nem hirdetnek magyarul a *szekelyhirdeto.info-n*, alternatív veszteségük viszont jóval kisebb, hiszen az 1,2 milliós piacnak is ahhoz a részéhez nem jutnak el, akik nem tudnak elég jól románul ahhoz, hogy az *olx-en* boldoguljanak. A lényeg tehát, hogy eltérő mértékben, de mindenki veszít, a párhuzamosságnak tehát jelentős jóléti hátrányai vannak.²²

Intézményi gazdaságtani olvasatban egy klasszikus kudarchelyzettel állunk szemben, amikor a piac azért nem tudja megfelelően ellátni az allokációs funkcióját, mert az etnikai-nyelvi határok mentén elakad az információ, nem jön létre vagy magasabb tranzakciós költségekkel jön létre az együttműködés.²³ Nagyon fontos tehát, hogy létezzenek és hatékonyan működjenek azok a (köz)intézmények, amelyek a határok átlépéséhez szükséges erőforrásokat és megoldásokat egyformán elérhetővé teszik mindenki számára, függetlenül attól, hogy milyen nyelvet beszél és milyen etnikumhoz tartozik. A motivációs rangsor is mutatja,²⁴ de egyébként is nehéz azzal vitatkozni, hogy ezek közül az első és legfontosabb az, hogy az emberek megértsék egymást, tudjanak egymással kommunikálni. Tehát bármilyen intézkedés, ami közvetlen vagy közvetett módon a kölcsönös nyelvtanulást nehezíti, az a gazdaság organikus integrációja ellenében hat. A neoliberális állam tehát ha a privatizáció révén a piacra viszi ezeket a közszolgáltatásokat – amit pedig nem privatizál, azt a marketizáció, az új közmenedzsment, a neoliberális kormányzatiság, a versenyképesség stb. jegyében átszervezi²⁵ –, azzal a párhuzamosság és a szegregáció intézményesülését erősíti. Ezt az okfejtést a tárgyalás során részletesebben bemutatjuk, először azonban vegyük szemügyre a második példánkat is.

²² A diverzitásnak és jóléti összefüggéseinek részletesebb tárgyalásáért l. Csata Zsombor: Az etnikai polarizáció és a jólét összefüggései Erdélyben. *Regio*, 2019/2. 28–77.

²³ Egy számunkra jól operacionalizált bemutatásához l. Aker, Jenny C. – Klein, Michael W. – O’Connell, Stephen A. – Yang Muzhe: Borders, ethnicity and trade. *Journal of Development Economics*, 107, 2014. 1–16.

²⁴ L. 2. ábrát a mellékletben.

²⁵ Rojo, Luisa Martín – Del Percio, Alfonso (eds.): *Language and neoliberal governmentality*. London: Routledge, 2019.

MÁSODIK PÉLDA: KOETNIKUS KLASZTERESEDES A MUNKAPIACON

Egy 2018-as kérdőíves vizsgálatból az derül ki, hogy a magyarok nagyobb arányban vannak alkalmazásban olyan munkahelyeken, ahol több magyar dolgozik.²⁶ A közgazdasági szakirodalom ezt a jelenséget koetnikus klaszteresedésnek nevezi, és többféle megnyilvánulási formáját említi (amelyek természetesen együttesen is előfordulhatnak): magyar munkaadók nagyobb arányban alkalmaznak magyar munkaerőt, a magyar munkakeresők nagyobb arányban választanak olyan munkahelyet, ahol nagyobb arányban dolgoznak magyarok, és végül az is előfordulhat, hogy nagyobb arányban kitartanak egy olyan munkahely mellett, ahol több magyar munkatárs dolgozik stb.

A statisztikai vizsgálatból az is kiderült, hogy a koetnikus klaszteresedést elsősorban strukturális tényezők magyarázzák. A magyarok munkahelyi arányának nyilvánvalóan határt szabnak a demográfiai feltételek – hogy mekkora az arányuk a településen és a megyében, valamint a munkahely méretei. Ágazati és a munkajellege szerinti eltérések is felbukkannak, ezeknek a hatása viszont lényegesen alacsonyabb. Várható, de fontos eredmény viszont, hogy az egyéni jellemzők és erőforrások közül a román nyelvtudás és helyenként a magasabb iskolai végzettség a klaszteresedés ellenében hat, tehát nagyobb mobilitást tesz lehetővé (vagy kíván meg), segít átlépni a munkaerőpiac belső etnikai határain.

A háttértényezők mennyiségi feltárásánál viszont sokkal érdekesebb, ha ismét „alulnézetből”, a hétköznapok mikroökonómiája szempontjából közelítünk a problémához, és azt próbáljuk megérteni, hogy mi magyarázza a munkavállalók motivációit, hogy egy koetnikus munkakörnyezetben dolgozzanak, és miért döntenek úgy a munkaadók, hogy egy koetnikus munkavállalót alkalmazzanak. A pontosabb megértéshez érdemes az alkalmazás jelenségét folyamatában nézni, a munkahelykereséstől egészen odáig, hogy az alkalmazott állandó munkatárs lesz, és a munkahelyen akár több éves munkaviszonnal rendelkezik.

Munkahelykeresés, rekrutáció

A munkahelykeresés folyamatát két szakaszra bonthatjuk: az első szakaszban – a hirdetések, ajánlások révén – a felek tudomást szereznek egymásról, a másik szakaszban pedig sor kerülhet az alkalmazói interjúra, melynek során a felek jobban megismerik egymást. A potenciális munkavállalók, illetve munkaadók felkutatásának eltérő költségei lehetnek – a gazdaságszociológiában általában egyetértés van abban, hogy ebben a folyamatban a személyes, informális vagy szakmai hálózatoknak fontos szerepük van – egyrészt megkönnyítik, másrészt eredményesebbé tehetik a rekrutáció folyamatát. Ezeknek a csatornáknak a használata tehát alacsonyabb

²⁶ „Életminőség és jólét” vizsgálat (Erdély), 2018. NSKI. További részletekért l. Csata Zsombor: Etnikai törésvonalak a munkaerőpiacon – a koetnikus alkalmazás jellemzői Erdélyben. *Kárpát-Haza Szemle*, 2019/1–2. 21–32.

tranzakciós (keresési) költségekkel jár. Korábbi vizsgálatokból tudjuk,²⁷ hogy az erdélyi magyarok személyes kapcsolathálózatai etnikailag meglehetősen tagoltak, az erdélyi magyar fiatalok barátainak átlagosan csupán 8 százaléka román,²⁸ kevesebb az ún. összekötő (bridging) kapcsolat a különböző etnikumok között. Emiatt a munkahelyekre vonatkozó információk is ritkábban kerülnek a nyelvi-etnikai határokon túlra – ezzel pedig nőnek a koetnikus alkalmazás esélyei. Minél sűrűbbre szöttek ezek az etnikailag homogén hálózatok, annál gyorsabban terjed az információ a potenciális munkaadókról és munkavállalókról (információs potenciál).

A másik hálózatokra vonatkozó érv az etnikai tagoltság mellett figyelembe veszi annak a belső kohézióját. A sűrűbbre szótt hálózatoknak általában van egy társadalmi kontrollszerepe is, ami azt jelenti, hogy a létrejött együttműködésnek/szerződésnek nagyobb nyilvánossága lesz az adott hálózaton belül, ami a szereplőket normakövetésre, a konszenzuális szabályok betartására ösztönzi. Emellett pedig általában az is jellemző, hogy a beajánló valamiféle implicit felelősséget vállal az ajánlott munkavállalóért vagy munkaadóért – hogy az ajánlott személy alkalmas az együttműködésre, és hogy a vállalt feladatait a megegyezett feltételek mellett fogja elvégezni. A rekrutációnak ebben a kezdeti fázisában az etnikai hálózatok tehát az információs potenciál mellett a társadalmi kontroll mentén is csökkenthetik az együttműködés tranzakciós költségeit.

Ezzel kapcsolatban hadd említsünk egy másik példát, ami az erdélyi magyar sajtóban nagyobb nyilvánosságot kapott.²⁹ Empirikus tény, hogy a székelyföldi városokban, a minisztériumok decentralizált/dekoncentrált intézményeiben, a hadseregben, rendőrségben stb. felülreprezentáltak a magyar nyelvet nem ismerő románok,³⁰ ami elégedetlenséget vált ki a helyi lakosok részéről. Ennek talaján felháborodást okozott annak a vélelme is, hogy az elmúlt évtizedekben a gombamód megszorodott bevásárlóközpontokban, franchise-alapon működő kisebb üzletekben, gyógyszertárakban is nagyobb arányban alkalmaznak magyar nyelvet nem ismerő munkaerőt, mint amit a városok etnikai arányai magyaráznának. Ez esetben felmerülhet ugyan a magyar nyelvűekkel szembeni diszkrimináció gyanúja is, de hasonlóan plauzibilis az a magyarázat, hogy az etnikai hálózatok erős szegmentáltsága miatt az az olcsóbb megoldás egy Bukarestből irányított cégnek, ha románokat alkalmaz: kevesebb információs, alku-, kikényszerítési és egyéb tranzakciós költséggel jár.

De az eredeti példánkhöz visszatérve: a rekrutáció következő szakaszában – az alkalmazást megelőző személyes egyeztetéseken, belépő interjúkon – a hálózatok

²⁷ Veres Valér: *Nemzeti identitás Erdélyben – szociológiai olvasatban: az erdélyi magyarok és románok nemzeti identitásának sajátosságai, társadalmi rétegződési perspektívában*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005; Csata, 2019.

²⁸ „Magyar Ifjúság Kutatás” (Erdély), 2016. Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány – Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munkás Intézete.

²⁹ Makkay József: Kényes kérdés. *Kronika online*, 2018. december 30. <https://kronikaonline.ro/erdelyi-hirek/bkenyes-kerdesr-erdelyben-a-magyar-alkalmazott-n-zomeben-roman-szemelyzetel-dolgoznak-az-aruhazak-a-vegyes-lakossagu-videkeken> (Letöltés ideje: 2022. augusztus 8.)

³⁰ MTI: Székelyföldi Közpolitikai Intézet... *Kronika Online*, 2019. július 10. <https://kronikaonline.ro/erdelyi-hirek/szekelyfoldi-kozpolitikai-intezet-a-magyarok-alulreprezentáltak-a-terseg-allami-intezmenyeiben-es-kevesebbet-keresnek> (Letöltés ideje: 2022. augusztus 8.)

mellett a nyelvtudás is hangsúlyosabb szerepet kap. Ezen a ponton a munkagazdaságtani magyarázat úgy szól, hogy létezik egy információs aszimmetria a munkaadó és a munkavállaló között: a munkaadó soha nem tudja előre – de még rendszerint az alkalmazás után, a munkavégzés során sem derül ki pontosan –, hogy a munkavállaló mire képes, milyen hatékonysággal, mennyire eredményesen tudja elvégezni a rábízott feladatokat. Nagyon fontos momentum tehát, hogy a potenciális alkalmazott a munkainterjú során ezzel kapcsolatosan milyen benyomást tesz a munkaadóra, mennyire sikerül meggyőzni, hogy alkalmas a rábízandó feladatok elvégzésére. Az erdélyi viszonyokra fordítva, egy román munkaadó esetén a magyar anyanyelvű jelöltek nagyobb eséllyel kerülhetnek retorikai hátrányba egy román jelentkezővel szemben, gyakrabban előfordulhat, hogy a nyelvi hátrány miatt ezen a szűrőn már nem mennek át. Ráadásul a jelöltek gyakran túlzott jelentőséget tulajdonítanak a nyelvi hátránynak – a szelekcióban és a konkrét munkafolyamatokra vonatkozóan egyaránt –, emiatt eleve visszafogottabban jelentkeznek olyan helyekre, ahol románul kell szerepelni az interjúban. Ennek a közvetlen következménye az, hogy a szakmai képességeikhez mérten nagyobb arányban tervezik alul a karrierjüket, hiszen a magyarok által működtetett munkahelyek szűkebb kínálatából kénytelenek válogatni. Ezt a megfigyelésünket több kutatás is igazolta. Egy 2006-ban, a BBTE végzettjei körében végzett követéses vizsgálat például azt mutatta ki, hogy a magyar pályakezdekők 20 százalékkal alulreprezentáltak voltak az akkor jobban fizető versenyszférában.³¹ Ezen a ponton tehát azt fontos látnunk, hogy a román nyelvtudás nagyon erős és egyre erősödő szelekciós szempont, ami a kisebbségi magyar jelentkezőket a koetnikus munkavállalás és munkahely megtartása felé tolja. Hasonló kimenetelű szituációk természetesen a magyar munkaadók és a román munkavállalók viszonyában is felmerülnek. Előfordulásuk tisztán spekulatív alapon azért lehet mégis kevésbé gyakori, mert egyrészt ritkábban vezet kölcsönös megértéssel kapcsolatos problémákhoz – hiszen egy átlagos magyar munkaadó nagyobb eséllyel tud románul, mint egy átlagos magyar munkakereső –, másrészt pedig a magyar munkaadó általában arra számít, hogy a nyelvek hivatalos, illetve piaci státuszának az aszimmetriája miatt nagyobb használdozat-költsége lesz annak, ha az alkalmazottja nem tud románul, mint annak, hogy nem tud magyarul – hiszen a hivatalokban és általában a piacon a románnal lehet boldogulni, a magyarral viszont gyakran nem. Összességében kijelenthető, hogy függetlenül a munkaadó nemzetiségétől és nyelvtudásától, a nyelvi különbségek a munkaadó részéről plusz bizonytalanságként, nehezen kvantifikálható kockázati költségként materializálódhatnak – ez pedig nagyobb eséllyel sarkallja őket arra, hogy koetnikus kimenetelű döntéseket hozzanak.

Ezeket a döntési kimeneteleket a keresés mindkét fázisában valószínűsítheti vagy ellensúlyozhatja az, hogy – a nyelvismereten túlmenően – a munkaadónak milyen előzetes képzetei, előítéletei, sztereotípiái vannak a különböző etnikumú munkavállalók kompetenciáiról, rátermettségéről, megbízhatóságáról. Mivel premisszaként az

³¹ Csata Zsombor – Dániel Botond – Pop, Carmen: Pályakezdekő fiatalok a munkaerőpiacon. *Erdélyi Társadalom*, 2006/1. 7–27.

instrumentális racionalitást fogadtuk el, ezzel a kérdéskörrel ebben az elemzésben nem foglalkoztunk, korábbi vizsgálatok viszont meggyőzően dokumentálják, hogy a koetnikus társakkal szembeni sztereotípiák nagyobb eséllyel pozitívak – ez pedig újfent a koetnikus klaszteresedést segíti elő a munkaerőpiacon. Jelentőségét természetesen nem akarjuk alulbecsülni – de magyar–román viszonylatban, amikor munkahelyről van szó, a nyelvtudáshoz képest másodlagosnak gondoljuk.³²

Együttműködés a munkahelyen

Az etnikai alapú munkapiaci szegregáció kialakulásának árnyaltabb megértéséhez fontos azt is szemügyre vennünk, hogy milyen koordinációs problémák merülnek fel az alkalmazás után egy többnyelvű munkahelyen. Intézményi gazdaságtani keretezésben az eddigi példáink a piacra vonatkoztak (a fogyasztói, illetve a munkaerőpiacon), az alábbiakban pedig arról lesz szó, hogy hogyan birkóznak meg ezzel a feladattal a szervezetek, ezen belül is a vállalatok, általában: a hierarchiák.

A hierarchikus koordináció kudarcaira vonatkozó egyik legismertebb munkagazdaságtani magyarázat abból indul ki, hogy a munkavállaló teljesítményét a közte és a megbízó (munkaadó) között fennálló információs aszimmetria miatt nem mindig lehet pontosan meghatározni. Ráadásul a munkaszerződések tökéletlenek, nem terjedhetnek ki a munkahelyi feladatokkal vagy a munkavégzéssel kapcsolatos minden részletre, és ha ki is terjednek, annak az ellenőrzése, felügyelete és kikényszerítése nem mindig lehetséges, vagy nagyon költséges lenne. Ezeket a problémákat tehát nem mindig lehet, vagy nagyon költséges a formális eljárásokat betartva megoldani – a gazdaságosabb megoldás általában egy olyan légkör kialakítása, ahol a munkaadó és a munkavállaló kölcsönösen megbíznak egymásban, hogy nem fognak opportunistá módon viselkedni, és a megegyezett szabályok mentén fognak viselkedni. Ezt a bizalmat – a kollektív normák kikényszerítése révén – az etnikai hálózatok megerősíthetik úgy, hogy a szabályok betartását közösségi jutalmakkal, be nem tartását pedig büntetéssel szankcionálják.³³ Ebben az értelemben az etnikai hálózat tehát bizalomgeneráló eszköz, ami hozzájárul az említett tranzakciós költségek csökkenéséhez, valamint a munkavállaló és a munkaadó közötti elköteleződés megerősödéséhez.³⁴ Egyebek mellett ezzel magyarázható, hogy a koetnikus cégek-nél általában kisebb a munkaerőfluktuáció, nagyobb diverzitás esetén viszont többen és gyakrabban hagyják el a munkahelyüket.

³² Hangsúlyozzuk, hogy ez a magyar–román viszonyokra igaz, a román vagy magyar többség és a roma kisebbség viszonylatában – ahol a határmegvonási gyakorlatok összetettebbek – a nyelv szerepe nem feltétlenül elsőrendű.

³³ Elsősorban erre a feltételezésre épül az Egyesült Államokban meghonosodott, etnikai gazdaság/vállalkozás/üzlet szakirodalom, amit leginkább Alejandro Portes, Ivan Light, Howard Aldrich stb. neve fémjelez.

³⁴ Den Butter, Frank AG – Masurel, Enno – Mosch, Robert HJ: The economics of co-ethnic employment: incentives, welfare effects and policy options. In: Dana, Leo Paul (ed.): *Handbook of research on ethnic minority entrepreneurship: A co-evolutionary view on resource management*. Edward Elgar Publishing, 2007. 42–60.

A másik érv, ami a koetnikus alkalmazás mellett szól, arra vonatkozik, hogy az etnikai csoportokon, hálózatokon belül általában nagyobb a preferenciahomogenitás. A koetnikus munkavállalók igényei közelebb vannak egymáshoz, a változatosabb igények kielégítése pedig költségesebb a munkaadónak.³⁵ A preferenciahomogenitás egy másik következménye az, hogy a különböző folyamatokat és azok kimenetelét a koetnikus munkavállalók hasonlóképpen értékelik, tehát nagyobb eséllyel alakul ki a jelenségek konszenzuális értelmezése, ezért szívesebben működnek együtt, többen törődnek egymással,³⁶ növekszik az imént említett munkahelyi elköteleződés.

Abban az esetben, ahol az etnikai határok az anyanyelvi határokkal jórészt megegyeznek – ez a helyzet az erdélyi magyarokkal is –, az etnicitáshoz kapcsolódó menedzserdilemmák nagy része valójában a munkatársak nyelvtudásával, nyelvi ideológiáival és nyelvhasználatával kapcsolatos.³⁷

A nyelvileg heterogén munkakörnyezetben először is nagyobb a félreértés lehetősége, ami hibákhoz vezethet, ezeknek a kijavítása pluszköltséget jelent a munkaadónak. Minél kommunikációigényesebb munkakörőről van szó, annál gyakoribb ez a veszély, de a fizikai munkavégzés esetén is fájdalmas következményei lehetnek annak, ha az alkalmazottak félreértik az instrukciókat.³⁸

Interjú tapasztalataink szerint ennél is nagyobb probléma, hogy a nyelvhasználat gyakran okoz feszültséget a munkatársak között, ez rombolja a munkamorált, és rossz hatással van a munkatársak aggregált teljesítményére. Vegyes munkacsoportban fontos, hogy olyan nyelven folyjon a kommunikáció, amit mindenki megért, és a maximin elv alapján³⁹ ez rendszerint a román. Az állandó fordítás ugyanis

³⁵ Lazear, Edward P.: Culture and language. *Journal of Political Economy*, 107. S6, 1999. S95-S126.

³⁶ Csata, 2019.

³⁷ Az itt bemutatott eredmények „Az etnikai gazdaság intézményesülési kísérletei Erdélyben és a Felvidéken” c., NKFIH által finanszírozott kutatásban készültek, többnyire vállalkozókkal, menedzserekkel és intézményvezetőkkel Marosvásárhelyen és Kolozsváron felvett interjúkból származnak.

³⁸ Észérvekkel nehezen magyarázható, és a nemzeti szimbolizmus makacs uralmát jelzi a pragmatizmus felett, hogy éppen a munkabiztonsági, tűzbiztonsági intézkedések nincsenek magyarra lefordítva még azoknak a településeknek a közintézményeiben sem, ahol a magyarok aránya meghaladja a 20 százalékot, és törvény szerint kötelesek magyarul informálni a polgárokat. De ugyanez érvényes az egészségügyi üzenetekre, például nincs magyar nyelvű tájékoztató a gyógyszerek dobozain, vagy a koronavírus-járvány idején keveset költöttek arra, hogy magyarul is tájékoztassák a lakosságot. Pedig ezek a kiadások biztosan megtérülnek, ha figyelembe vesszük a járvány vagy a tüzesetek anyagi kockázatait. Javarást ez a pragmatizmus magyarázza, hogy az egyébként a többnyelvűséget hatóságilag nem szorgalmazó Egyesült Államok jelentős kisebbséggel rendelkező nagyvárosaiban többnyelvűek az egészségügyi szolgáltatások.

³⁹ A minimális kizárás szabálya: eszerint azt a nyelvet kell használni, amit a különböző anyanyelvű emberek csoportján belül a legkevesebb idegen nyelvi kompetenciával rendelkező résztvevő a legjobban ismer. Romániában a román nyelv elsajátítása mellett ez a másik nagyon erős normatív elvárás a kisebbségekkel szemben. Részletekért l. Van Parijs, Philippe: *Linguistic Justice for Europe and for the World*. Oxford University Press. 2011, kritikai észrevételek: Kruse, Jan: *Maxi-Min Language Use A Critical Remark on a Concept by Philippe van Parijs*. *Acta Universitatis Sapientiae, European and Regional Studies*, 09, 2016. 63–70.

költséges és a kivitelezése nem mindig életszerű.⁴⁰ A román nyelv használata viszont a magyar munkatársak egy részétől – különösen a betanulás időszakában vagy a szakmai karrier elején – nagyobb erőfeszítést kíván, amiért rendszerint nem jár külön jutalom. Sőt, jellemzőbb az, hogy a hiányos nyelvtudást inkább büntetik, alacsonyabb javadalmazással vagy informális szankciókkal (az alacsonyabb produktivitás mentén egyébként rendszerint jogosan, hiszen nem a munkaadó dolga lenne megtanítani románul az alkalmazottait, jogosan várja el, hogy ez az adóiból és a járulékaiból, közpénzen történjen meg). De ha el is maradnak ezek a szankciók, a magyar munkatársak egy része „nyelvi főhajtásként”⁴¹ élhet meg olyan szituációkat, amikor akár egyetlen román munkatárs jelenlétében is románra kell váltania. Magyaroként a „megbecsülése paritását”⁴² érezheti veszélyben akkor, ha a hiányos román nyelvtudása miatt nem tud megfelelőképpen érvényesülni. Ha viszont magyarra vált, vagy inkább meg sem szólal, ellehetetlenedik, illetve megszűnik a kommunikáció.

Mit kezdenek a munkaadók ezekkel a kommunikációs csapdákkal, hogyan próbálják meg elejét venni a feszültségeknek és a kommunikáció elmaradásából fakadó veszélyeknek?

A leggyakoribb reakció az, hogy nem vesznek rólok tudomást, ha fel is ismerik, szemet hunynak fölöttük, és úgy könyvelik el, mint egy olyan problémát, amin maguk nem tudnak változtatni – és implicite vállalják ennek a hosszú távú következményeit. Félnek, hogy a tematizálása feszültséget generál, amit nem fognak tudni kezelni, vagy nagyon költséges lesz kijavítani. A nyelvi kérdés tabu és gondozatlan marad.

Véleményünk szerint az eltérő nyelvi kompetenciájú alkalmazottak tevékenységének az összehangolása, ezeknek a kommunikációs zárványoknak, csapdahelyzeteknek, konfliktusoknak a megoldása tehát komoly koordinációs kihívást jelent a szervezet vezetői számára. Ennek a jelentőségét azonban rendszerint nem ismerik fel, vagy nem kezelik megfelelő súllyal és szakértelemmel. A racionális mérlegelés gyakran elmarad, a döntésekre leginkább az esetlegesség és a kényszeres ellensúlyozás jellemző, melyet leginkább szelektív észlelésen alapuló benyomások és óvatosságra törekvő diszpozíciók összjátéka magyaráz. Ez a stratégiának nehezen nevezhető vezetői habitus a károk minimalizálására irányul. Nincsenek csapatösszerázó, kifejezetten a nyelvi problémákat orvosolni hivatott mediációs tevékenységek, gyakorlatok. A magánintézmények – mivel kevesebb a szabály, amihez igazodniuk kell – még inkább magukra hagyatottak ezekben a döntésekben. Hiányzik az ezzel kapcsolatos stratégikus gondolkodás, nagyon kevés cégnek van „nyelv- és etnopolitikája”, és ha van is, még kevesebben vállalják és alkalmazzák módszeresen.

⁴⁰ Részletekért I. Horváth István – Csata Zsombor – Székely István Gergő: *Utilizarea limbii materne la nivelul unităților administrative locale. Estimare costuri – Studii de Atelier. Cercetarea Minorităților Naționale Din România. Nr. 68.*, Cluj Napoca: Institutul Pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, 2021.

⁴¹ Van Parijs, Philippe: *Linguistic Justice for Europe and for the World*. Oxford University Press, 2011. 141–142.

⁴² Van Parijs, 117–132.

A reakciók másik része a kockázatok minimalizálására irányul: a menedzser-ek átveszik azokat a nyelvi ideológiákat, amelyek a munkahelyen kívül is szélesebb társadalmi elfogadottságnak örvendenek. Ennek az átvétele gyakran reflektálatlan, és azért történik meg, mert a külső legitimáció miatt ennek a bevezetése ütközik a legkisebb ellenállásba, és ez tűnik a legkevésbé költséges megoldásnak is. A leggyakrabban használt ideológia tipikusan így hangzik: „ha ebben az országban élsz, tudnod kell az állam nyelvét”. Ennek a munkahelyi lecsapódása az, amikor a magyar főnök a magyar munkatársaknak megtiltja, hogy románok jelenlétében magyarul beszéljenek. „Mert ez az illem, megadjuk a tisztességet a románoknak” – típusú érvek a többségi nyelvi hegemonia tökéletes kifejeződései, amikor a kisebbségek is magukévá teszik a többségnek kedvező narratívát, és annak közvetítőivé válnak.⁴³ Ez a magyar alkalmazottakból viszont gyakran frusztrációt vált ki, mert: 1. nem tudnak a magyarhoz hasonló szinten románul, emiatt retorikai hátrányban érzik magukat; 2. sértve érzik az emberi jogukat, mivel az anyanyelvüket nem használhatják a munkahelyen, még a magyar munkatársaikkal sem; 3. életidegennek érzik, hogy az informálisabb regiszterben, közvetlen magyar barátaikkal, munkatársaikkal románra váltsanak. Gyakori válasz erre a kiettség az, hogy kerülnek azokat a helyzeteket, amikor meg kell szólalni románul – ez pedig kommunikációs kudarc-hoz vezet. Az viszont a román munkatársakat sérti, ha egy vegyes munkahelyen a jelenlétükben nem ösztönzik a román nyelvű társalgást. Több cégvezető számolt be arról, hogy ez lehet az egyik oka annak, hogy a románok elhagyják a céget – mert nem értik, hogy mit mondanak körülöttük a magyar kollegák.

Ezek a gyakorlatok tehát nem jelentenek hosszú távú, stratégiai megoldást a nyelvhasználat kapcsán felmerülő szervezeti dilemmákra. Ezért kísérleteznek ennél szimmetrikusabb nyelvi szabályokkal is – például, ha tehetik, olyan román vagy kettős identitású/kétnyelvű munkatársat vesznek fel, akik értik a magyart, ezért a nyelvi ideológiák is rugalmasabbak. Ezekben a helyzetekben a nyelvváltás nem okoz különösebb károkat, sem szimbolikus, sem pedig ökonómiai értelemben.

A román anyanyelvű, de magyarul is értő munkatársak iránt viszont nagyobb a kereslet, különösen a magyar többségű szervezeteknél – és gyakran előfordul az, hogy nem sikerül ilyet találni. Ilyenkor erős a nyomás a menedzsmenten, hogy a koetnicitás elvét alkalmazza a belső munkapiacon, az egyes részlegeken (vagy akár a szervezet egészében). Etnikailag homogén munkacsoportok jöhetnek létre, ahol a szervezeti egységeken belül mindenki az anyanyelvét használhatja, azok között viszont a delegált képviselők románul beszélnek egymással. Ezzel csökkenteni lehet ugyan a nyelvi aszimmetriából fakadó feszültségeket, viszont erősödni fognak az etnikai párhuzamosságok, ami a kohézió és a bizalomnak, általában pedig a közös szervezeti kultúrának nem tesz jót. Ráadásul az aszimmetriát nem oldja fel teljesen, hiszen a lényeges dolgokról továbbra is románul döntenek – a magyar nyelv tehát másodrangú marad, és a nyelvi határok átlépésének a költségei továbbra is a magyarokat terhelik. Gyakran tapasztaljuk ezt a gyakorlatot közintézményeknél

⁴³ Eriksen, Thomas Hylland: Linguistic hegemony and minority resistance. *Journal of Peace Research*, 29(3), 1992. 318–319.; általában a nyelv szerepéről a szimbolikus hatalomért folyó küzdelemben l. Bourdieu, Pierre: *Language and symbolic power*. Harvard University Press, 1991.

– elsősorban oktatási és kulturális szervezeteknél –, ahol a magyar és a román részlegek láthatóan elkülönülnek egymástól. A magasabb hozzáadott értéket termelő, magyar tulajdonú kis- és középvállalkozásoknál (IT, mérnöki tervezés) pedig azt figyeltük meg, hogy jellemzően csak azokon a részlegeken alkalmaznak román munkatársakat, ahol az ügyfelekkel és a hatóságokkal tartják a kapcsolatot – a termelési és fejlesztési osztályokon homogén magyar munkacsoportok dolgoznak.

Ezeknek a nyelvi feszültségeknek és kommunikációs csapdáknak a felismerése, valamint a megoldásukkal kapcsolatos tehetetlenség sarkallhatja a szervezet vezetőit arra, hogy kizárólag koetnikus munkatársat alkalmazzanak. A statisztikai elemzésből is látszik,⁴⁴ hogy ez a gyakorlat nem ritka, korábbi megfigyelések azt mutatják,⁴⁵ hogy leginkább a magasabb hozzáadott értéket termelő ágazatokban fordul elő, ahol a munkavállalók kellően sokat keresnek ahhoz, hogy a munkahelyi kényelmük érdekében esetleg a jövedelmük egy részéről is lemondjanak, s így a nyelvváltás és az ezzel járó feszültségek fáradtságától megkíméljék magukat, és olyan munkakörnyezetben dolgozzanak, ahol emiatt kisebb a fluktuáció, és nagyobb a munkahelyi szolidaritás.

Összességében tehát kijelenthető, hogy a bemutatott nyelvi koordinációs problémák megoldásának a nehézségei ceteris paribus egyre inkább a klaszteresedés, az etnikai szegregáció fele tolják el a munkaszervezés erdélyi gyakorlatait. Hogy ez milyen mértékű lesz, az természetesen számos egyéb tényezőtől is függ,⁴⁶ aminek a vizsgálatára itt nem térünk ki – részben helyszűke, részben pedig a paradigma-váltás miatt.

TÁRGYALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Írásunkban példákat hoztunk arra, hogy az erősödő marketizáció kontextusában „alulnézetből” hogyan artikulálódnak a koetnikus megoldások, gyakorlatok, és ezek mentén hogyan alakul ki a gazdasági intézményekben is az etnikai párhuzamosság. Az analitikus szemlélet optikájából az etnicitás erőforrásjellegét, ezen belül is a nyelvtudás/nyelvhasználat szerepét emeltük ki. Tettük ezt abból a meggyőződésünkben is, hogy az erdélyi magyarok esetében a nyelv nemcsak az egyik, hanem messze a legfontosabb összetevője az etnicitás és a kisebbségiség megélésének,⁴⁷

⁴⁴ Csata Zsombor: Etnikai törésvonalak a munkaerőpiacon – a koetnikus alkalmazás jellemzői Erdélyben. *Kárpát-Haza Szemle*, 2019/1–2. 21–32.

⁴⁵ Dániel Botond: Erdélyi magyar fiatalok jövőterveinek, munkaerő-piaci helyzetének, etnikai foglalkoztatásának vizsgálata. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Pillók Péter (szerk.): *Mozaik 2011 – Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Kutatási jelentés*. Szeged – Budapest: Belvedere Meridionale – Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 2013. 169–198.; Geambaşu Réka: „A kódolás élvezete”. *A kolozsvári programozók. Kézirat*, 2017.

⁴⁶ A magyar menedzserekkel készült interjúk alapján ezek közül a legfontosabb az, hogy ha nincs megfelelő magyar munkaerő, akkor kénytelenek románokat alkalmazni, azzal együtt, hogy tisztában vannak a felmerülő nehézségekkel.

⁴⁷ Ezt a véleményt szerencsére egyre többen osztják: a frissebbek közül lásd pl. Dubinsky, Stanley – Starr, Harvey: *Weaponizing Language: Linguistic Vectors of Ethnic Oppression*. *Global Studies Quarterly*, 2(2), 2022.

olyan diszpozíciókészlet, ami alapjaiban határozza meg a mindennapi gyakorlatokat – döntéseiket, cselekvéseiket, várározásaikat, jövőterveiket stb. Ezzel némiképp szembemegyünk a hétköznapi etnicitásról szóló korábbi elemzésekkel, amelyek – főként a nacionalizmuselméletek árnyékában – javarészt mellőzték a nyelvhasználat pragmatikus vonatkozásait, szimbolikus értelemben pedig egy „konténerben” szerepeltették egyéb összetevőkkel, mint amilyen a közösen megélt történelem emlékezete, „kulturális identitás, érzület”⁴⁸ stb. Utóbbiakkal szemben a nyelvismeret, a nyelvi repertoár a tökéjellege miatt is különbözik – „nincs magától”, megtanulása *felhalmozott munka*, megfelelő használata rendszerint *tudatos erőfeszítést* feltételez, és ismeretétől nemcsak szimbolikus, hanem anyagi megtérülést is várnak. Példáinkból kiderült, hogy szintén erőforrásjellege van az etnikai kapcsolatoknak, a koetnikus együttműködésben „kikényszeríthető” bizalomnak és a „korlátozott” szolidaritásnak is, szerepüket azonban ebben a tanulmányban csak érintőlegesen tárgyaltuk.⁴⁹

Mondanivalónk lényege az, hogy Erdélyben az aszimmetrikus nyelvi rezsím jelenleg létező feltételei mellett a fokozódó piaci verseny által kikényszerített gazdaságossági szempontok többnyire a *nyelvíleg homogén intézményi megoldások* létrejöttének és fennmaradásának kedveznek a gazdaságban. A nyelvi határok átlépése ugyanis, bármilyen interakcióról legyen szó – példánkban: kereskedelemről vagy munkavállalásról –, plusz tranzakciós költségekkel jár, ami a piacon *ceteris paribus* versenyhátrányt eredményez. Ezekre a gyakorlatokra erősít rá a kapcsolatok etnikai szegmentáltsága és az etnikai csoportokon belüli mélyebb bizalom/szolidaritás is, mint ami a koetikus együttműködést olcsóbbá, az interetnikus együttműködést pedig költségesebbé teszi. Példáink azt mutatják, hogy a homogén megoldások gazdasági következményei viszont többnyire negatívak, elsősorban a kisebbségi magyarok, de a társadalom aggregált jóléte szempontjából is.

Jobb gazdasági teljesítményhez és jóléti eredményekhez tehát a nyelvi aszimmetria megszüntetésére lenne szükség, ami serkentené az etnikumközi (gazdasági) együttműködést. Erre a megoldás az lenne,⁵⁰ hogy a többségieknek is el kellene sajátítaniuk a kisebbségek nyelvét azokon a helyszíneken, ahol az utóbbiak jelentős számban vagy arányban vannak, hogy legalább a kölcsönös megértés szintjére

⁴⁸ Verdery, Katherine: Nationalism and National Sentiment in Post-socialist Romania. *Slavic review*, 52(2), 1993. 179–203., Brubaker, Robert – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Livia: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: L'Harmattan, 2011; Kalb, Don: Introduction. Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe. In: Kalb, Don – Halmai Gábor (eds.): *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. New York: Berghahn, 2011. 1–35.

⁴⁹ Az etnicitásról mint társadalmi tőkéről részletesebben I. Csata Zsombor: Gazdaság. In: Bárdi Nándor – Éger György – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról*. Kolozsvár: Kriterion, 2021. 169–201.

⁵⁰ A másik megoldás egy semleges nyelv (lingua franca), praktikusán az angol hivatalos bevezetése lenne – hiszen így sem sérül a megbecsülés paritása, és az angol nyelv hasznosságáról növekvő társadalmi egyetértés van, még ha sokan a nyelvi imperializmus veszélyét látják is benne. Az angol mint lingua franca bevezetésének a jóléti vonatkozásairól I. Liu, Amy H.: *Standardizing diversity: The political economy of language regimes*. University of Pennsylvania Press, 2015.

eljussanak – ez elég lenne ahhoz, hogy mindenki a maga nyelvét tudja használni.⁵¹ Ez a megoldás drága, a piacon erre általában nem szívesen költenek.⁵² Marad tehát a közpénzből való finanszírozás lehetősége, ami viszont a neoliberális kormányzás mellett – ahol az integrációs célú, jóléti kiadások visszaszorítása nemhogy megbocsátandó, hanem egyenesen elvárt célkitűzés – meglehetősen valószerűtlennek tűnik. A politikai vonatkozásokról nem is beszélve: egy józanul gondolkodó politikusnak nem kell felmérést végeznie ahhoz, hogy belássa: egy ilyen reform egyelőre áthatolhatatlan társadalmi ellenállásba ütközik a románok részéről, és esetleges kikényszerítésének hatalmas anyagi és szimbolikus költségei lennének.

Neoliberális keretben a piac és a szimmetrikus nyelvi rezsím antagonizmus a tehát olyan csapdahelyzetet teremt, ami megoldatlanul hagyja a nyelvhasználat kapcsán felmerült méltányossági problémákat – ti. hogy a nyelvi integráció költségeinek aránytalanul nagy részét viselik a magyarok –, emiatt az interetnikus feszültségek és ezzel együtt az etnikai alapú intézményi párhuzamosságok tartósan fennmaradhatnak, tovább mélyülhet a szegregáció a gazdaságban.

Hogy a létező aszimmetrikus nyelvi rezsím feltételei mellett ez a mélyülés mennyire lesz erős, az elsősorban azon múlik, hogy sikerül-e könnyíteni a román nyelv elsajátítását a magyarok számára. Ezzel kapcsolatban a kilátások nem túl biztatóak, minden mérés azt mutatja, hogy az elmúlt évtizedekben romlott az erdélyi magyarok román nyelvtudása. Chiswick és Miller⁵³ szerint három dolog szükséges az eredményes nyelvtanuláshoz: hatékony módszerek, motiváció és minél nagyobb kitettség. A közoktatásban a román nyelvtanításra kidolgozott alternatív programok, újabban pedig a differenciált vizsgáztatás rendszerének a bevezetése egyelőre nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Azáltal, hogy megnyílt a közös EU-s piac és egyszerűsödött a külföldi munkavállalás (a munkavállalói jogok harmonizációja, a közlekedés gyorsabbá, olcsóbbá válása stb.), a román nyelv veszített a vonzerejéből, csökkent a piaci értéke a világnyelvekkel szemben, elsajátításának tehát nagyobb az alternatív költsége, ez pedig csökkenti a motivációt. Végül pedig a kitettség változása a román nyelvű médiafogyasztásban igen látványos,⁵⁴ de a személyes interakciókban is érzékelhető. Péter⁵⁵ tanulmánya például meggyőzően dokumentálja, ahogyan a marketizáció és az állam kivonulása gyakorlatilag tönkrevágta a tömegsportot Romániában, ami egyre inkább csak a tehetősebbek számára, fizetős tagság ellenében elérhető. Nagy károkat okozott a városokban a köztereknek

⁵¹ A területileg differenciált, kikényszerítő nyelvi rezsím részleteiről l. Van Parijs, 2011. 133–174.

⁵² Gazzola, Michele – Wickström, Bengt-Arne – Templin, Torsten: Can the free market manage language diversity? In: *The MIME vademecum: Mobility and inclusion in multilingual Europe*. Artgraphic Cavin, 2018. 34–35.

⁵³ Chiswick, Barry R. – Miller, Paul W.: *The economics of language: International analyses*. Routledge, 2007. 6–10.

⁵⁴ Kiss Tamás: Médiaszerkezet, médiafogyasztás a 21. század második évtizedében. In: Bárdi Nándor – Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról*. Budapest: KGRE – L'Harmattan. 2017. 406–423.

⁵⁵ Péter László: The Romanian Sport System: Paths to Commercialisation. In: Rojo-Labaien, Ekain – Rodríguez-Díaz, Álvaro – Rookwood, Joel (eds.): *Sport, Statehood and Transition in Europe Comparative Perspectives from Post-Soviet and Post-Socialist Societies*. Routledge, 2020. 77–95.

a masszív privatizációja, a (vasúti) tömegközlekedés visszaszorulása⁵⁶ stb. – azoké a felületek, ahol változatos társadalmi háttérű és különböző etnikumú átlagemberek spontán módon találkozhattak, és minimális ráfordítással barátkozhattak egymással. A gyerekek délutáni rekreációs tevékenysége ma már javarészt szervezett körülmények között, privatizált terekben, fizetős klubtagság mellett zajlik, rendszerint a nyelvileg egyre homogénebb iskolai közösségekben. A felnőttek életének egyre nagyobb része a gyerekek iskolai csoportjai körül szerveződik, ezért a magyar szülők világa is egyre magyarabb lesz, különösen az erdélyi nagyvárosokban, ahol egyébként általában masszív kisebbségben vannak.

Az internetes kereskedelemről szóló első példánk abból a szempontból is érzékeltes, hogy hiába az ezzel kapcsolatos posztmodern optimizmus, az internet és a digitalizáció sem segít abban, hogy a szimmetrikus etnikai-nyelvi integráció spontán módon megvalósuljon. Ellenkezőleg: a preferenciaalapú keresési- és felajánlási algoritmusokra épülő, anyanyelvi „ökoszisztémában” működő internetes rendszerek általában nem hozzák közelebb az egymástól távolabb élő, más nyelvet beszélő, de hasonló igényekkel rendelkező szereplőket. Ez a globális üzleti modell a fogyasztói érdeklődést egyrészt a nagyobb (általában multinacionális) kereskedők irányába tereli, másrészt pedig – elsősorban a közösségi média által generált és fenntartott buborékok mentén – az informális tranzakciókban a primordiális (etnikai, nyelvi, rokonsági stb.) kapcsolatok sűrűbb használatát erősíti. Tehát paradox módon inkább ráerősít az offline világban létező törésvonalakra, a „hagyományos” intézményi világban (oktatás, média stb.) kialakult etnikai-nyelvi párhuzamosságokat tehát nem csökkenti, inkább megerősíti.

Végül írásunkat három fontos megjegyzéssel zárjuk. Utaltunk már rá, de fontos hangsúlyozni, hogy a marketizáció természetesen nem az egyetlen oka az etnikai párhuzamosságok intézményesülésének. A kérdésben tájékozatlanabb olvasónak is nyilvánvaló például az, hogy a magyarországi kormányzatnak a határon túli támogatáspolitikája szintén a párhuzamos magyar intézményrendszer erősítését célozza, erre kivételesen sokat is költöttek az elmúlt évtizedben.⁵⁷ Az erdélyi magyar köz-

⁵⁶ Ban, Cornel – Gog, Sorin: *PNRR și căile ferate: O ocazie istorică pentru a acoperi deficitul de transport durabil în România*. Friedrich-Ebert-Stiftung Romania. 2021. 4–5.

⁵⁷ A magyar állam határon túli magyarokkal kapcsolatos politikájának áttekintéséhez l. Bárdi Nándor: Románia magyarságpolitikája 1918 és 1989 között. In: Bárdi Nándor – Éger György – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról*. Kolozsvár: Kriterion, 2021. 15–32.; Bárdi Nándor: Közeli távolság. In: Kovách Imre (szerk.): *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Budapest: Argumentum Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2020; A magyarországi támogatáspolitikákról, támogatásokról l. Bárdi Nándor – Misovicz Tibor: A kisebbségi magyar közösségek támogatásának politikája. In: Bitskey Botond (szerk.): *Határon túli magyarság a 21. században – konferencia-sorozat a Sándor-palotában*. 66–76.; Bányai Barna: Magyarország határon túli magyarokat érintő támogatáspolitikájának átalakulása 2010–2018 (1. rész). *Regio*, 2020/1. 171–221.; Bányai Barna: Magyarország határon túli magyarokat érintő támogatáspolitikájának átalakulása 2010–2018 (2. rész). *Regio*, 2020/2. 143–228.; Morauszki András: Határon túli magyar szervezetek nyílt pályázati támogatása: A Bethlen Gábor Alap Magyar kultúráért és oktatásért pályázatainak elemzése (2012–2019). *Kisebbségi Szemle*, 2020/1. 7–32.; Oktatási támogatásokról l. Papp Z. Attila: Határon túli magyar oktatási támogatások és hasznosulásuk 2006–2010 között. *Educatio*, 2010. 19(1). 88–110.

szereplők, pártok, egyházak, civil szervezetek, értelmiségi frakciók jelentős része is a magyar intézményrendszer konszolidációjában érdekelt,⁵⁸ ezen dolgozik. Ebben az elemzésben inkább csak arra akartuk felhívni a figyelmet, hogy Romániában az aszimmetrikus nyelvi rezsim feltételei mellett a neoliberais reformok, a dereguláció és a marketizáció nem visszafogják, hanem katalizálják ezeket a folyamatokat. Mi több, azáltal, hogy ezek a doktrínák az (etnikumközi) interakciókat egy instrumentális keretbe helyezik, ezáltal legitimálják a koetnikus tranzakciók létrejöttét (mint gazdaságos megoldást), növelik a láthatóságát. Meggyőződésünk például, hogy a piaci hegemonia elfogadásának a talaján teremtődött meg annak a lehetősége is, hogy Erdélyben a fogyasztói piacon (a „business to consumer” viszonyokban) szélesedett a magyar nyelvű marketing és a kétnyelvű üzleti kommunikáció.⁵⁹

Ez egyébként jó példa arra is, hogy az etnikai alapú gazdasági enklavizáció szélesebb társadalmi hatásai között vannak pozitívak is. Ezeknek a hatásoknak a feltérképezése és módszeres vizsgálata további alapos munkát igényel, viszont megkerülhetetlen ahhoz, hogy az interetnikus együttéléstről holisztikusabb képet kapjunk – meglepő egyébként, hogy ezek a szempontok a jelentőségükhöz képest mennyire marginálisak az interetnikus viszonyokról szóló hazai tudományos diskurzusban, mintha az ökonomizmus egy vállalhatatlan félrehajlás lenne, ami diszkreditálja az egyéni döntések felett álló „nemesebb” társadalmi célkitűzéseket, mint amilyen a sokszínűség vagy a nyelvörzés kívánalma. Hogy a nyelvre vagy az etnikai kapcsolatokra, szolidaritásra úgy tekintünk, mint gazdasági erőforrásra, aminek gazdasági (csere)értéke is van, az nem jelenti azt, hogy szembemegyünk ezekkel a normatív célkitűzésekkel, sőt, a munkánk úgy is értelmezhető, hogy hiányzó szempontokat viszünk be azok operacionalizálásához. Például egy olyan alapállásból, ami az asszimiláció megelőzését és a magyar léttér fennmaradását tekinti elsőrendűnek, a kérdés úgy merülhet fel, hogy ezek a nyelvi/etnikai szegregáció okozta jóléti áldozatok mennyire elfogadhatóak a szereplők számára. Végletesen leegyszerűsítve a példáinkat: megfelel-e egy magyarul hirdetőnek, hogy olcsóbban adja el a termékét, illetve egy magyar munkavállalónak, ha kevesebbet keres egy magyar cégnél? Meg lehet-e találni a kompromisszumot („trade-off”) a közösségi értékek mentén artikulált eszmei-szimbolikus és az ökonomiai szempontok között?

Bár ebben az elemzésben csak a gazdaságról volt szó, meggyőződésünk, hogy az aszimmetrikus nyelvtudás és nyelvhasználat kapcsán felmerülő, illetve az ebből fakadó megoldatlan koordinációs problémák sokat magyaráznak abból is, hogy más intézmények vagy szervezeti egységek – például az említett felsőoktatási, de akár civil, egyházi, média stb. intézmények – miért válnak szét etnikai-nyelvi alapon. A homogén szervezeti világ tehát nemcsak a mindenkori nacionalista elitnek kitartó

⁵⁸ Egy történelmi áttekintéshez lásd: Bárdi Nándor – Kiss Tamás: *Minority Political Agency in Historical Perspective: Periodization and Key Problems*. In: Kiss Tamás – Székely István Gergő – Toró Tibor – Bárdi Nándor – Horváth István (eds.): *Unequal Accommodation of Minority Rights*. Cham: Palgrave Macmillan, 2018. 37–70. Ezzel kapcsolatos aktuális politikai célkitűzésekről l. pl.: <https://transtex.ro/kozelet/2022/07/31/toro-tusvanyos>

⁵⁹ Az átlagos román fogyasztót kevésbé zavarja a magyar nyelvű kommunikáció, ha az üzleti megfontolást látja mögötte. Ez egy fontos vonatkozás a magyar cégek, sportklubok stb. erdélyi tevékenységeinek a legitimációjában.

nemzetépítési projektjeinek a gyümölcse, hanem alulról artikulálódó, instrumentális cselekvések, optimalizáló stratégiák eredménye is az egyre inkább transznacionálissá és deregulálttá váló lehetőségstruktúrák szélesedő terében. Egyik sokat idézett tanulmányukban Jon Fox és Miller-Idriss említenek egy gyakori forgatókönyvet az erdélyi magyarok iskolai nyelvválasztásáról: „A kisebbségi iskola választása tehát olyan lehet, mint a mosdó kiválasztása – az ajtókon lévő táblák jelzik az embereknek, hogy merre menjenek. Ebben az értelemben a ’választás’ aligha ’választás’: nem reflektált, automatikus. A nemzeti lét (nationhood) öntudatlan diszpozícióként működik: alátámasztja az emberek döntéseit anélkül, hogy öntudatos meghatározójává válna ezeknek döntéseknek.”⁶⁰ Bízunk benne, hogy az ebben a tanulmányban felhasznált keretezés, fogalmak, példák és érvek segítségével sikerült tovább árnyalni ezt a képet, amely szinte monopolisztikusan határozta meg az erdélyi magyar kisebbségről szóló, a rendszerváltás utáni társadalomtudományi diskurzust – vulgárisabb változataiban infantilizálva az átlagembereket mint a versengő nemzetdiskurzusok és az etnopolitikai játszmák kimeneteleinek javarészt reflektálatlan, ám performatív követőit, és ennek érdekében zárójelbe téve csaknem mindent, amit az aszimmetrikus nyelvi rezsím és az abból fakadó aránytalan teherviselés megélése magyaráz az etnikumközi viszonyok alakulásában.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aker, Jenny C. – Klein, Michael W. – O’Connell, Stephen A. – Yang Muzhe: Borders, ethnicity and trade. *Journal of Development Economics*, 107, 2014. 1–16.
- Baldassarri, Delia – Abascal, Maria. Diversity and prosocial behavior. *Science*, 369(6508), 2020. 1183–1187.
- Ban, Cornel – Gog, Sorin: *PNRR și căile ferate: O ocazie istorică pentru a acoperi deficitul de transport durabil în România*. Friedrich-Ebert-Stiftung Romania. 2021. 4–5.
- Ban, Cornel: *Ruling ideas: How global neoliberalism goes local*. Oxford University Press, 2016.
- Ban, Cornel – Scheiring, Gabor – Mihai, Vasile: The Political Economy of National-Neoliberalism. *European Politics and Society*, 2021. 1–19.
- Bányai Barna: Magyarország határon túli magyarokat érintő támogatáspolitikájának átalakulása 2010–2018 (1. rész). *Regio*, 2020/1. 171–221.
- Bányai Barna: Magyarország határon túli magyarokat érintő támogatáspolitikájának átalakulása 2010–2018 (2. rész). *Regio*, 2020/2. 143–228.

⁶⁰ Fox, Jon E. – Miller-Idriss, Cynthia: Everyday nationhood. *Ethnicities*, 8(4), 2008. 544. Az idézetet kontextusából kiragadva, a kifejező volta miatt emeltük be. A szerzők egyébként ebben az alfejezetben elsősorban olyan helyzeteket tárgyalnak, amikor a kisebbségi szereplők „etnacionális” döntéseket hoznak, amelyekről szimbolikus vagy anyagi természetű jutalmakat remélnek. Az instrumentálisan racionális, optimalizáló cselekvés jelentősége tehát – akárcsak nálunk – ebben az érvelésben is hangsúlyosan megjelenik, anélkül azonban, hogy különösebb jelentőséget tulajdonítanának a nyelvi aszimmetriáknak, a jelöletlen nyelv relatív hatalmi-szimbolikus és gazdasági előnyeinek – a nyelv az „etnonacionalitás” egy átlagos „kritériuma” marad. 540–545.

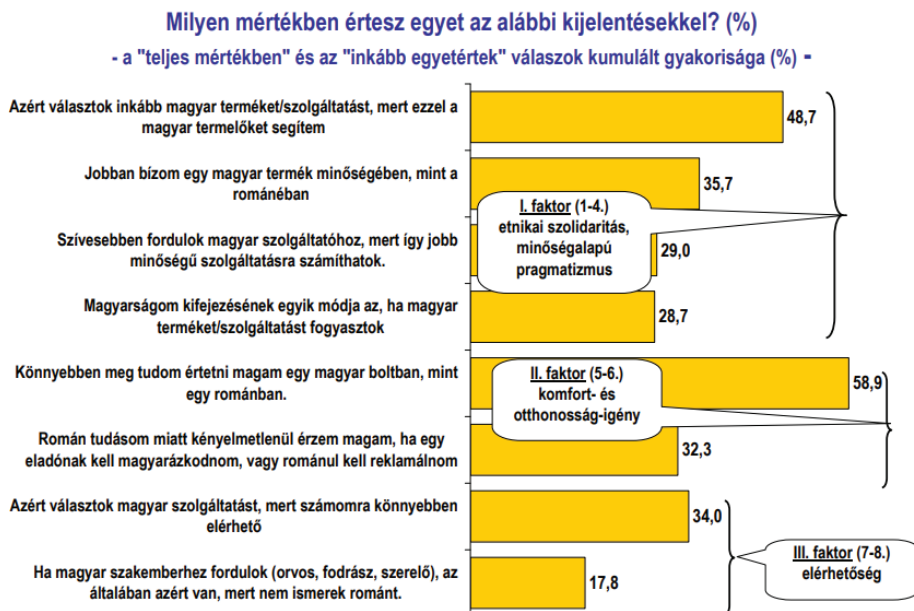
- Bárdi Nándor – Éger György – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról*. Kolozsvár: Kriterion, 2021.
- Bárdi Nándor – Kiss Tamás: Minority Political Agency in Historical Perspective: Periodization and Key Problems. In: Kiss Tamás – Székely István Gergő – Toró Tibor – Bárdi Nándor – Horváth István (eds.): *Unequal Accommodation of Minority Rights*. Cham: Palgrave Macmillan, 2018. 37–70.
- Bárdi Nándor – Misovicz Tibor: A kisebbségi magyar közösségek támogatásának politikája. In: Bitskey Botond (szerk.): *Határon túli magyarság a 21. században – konferencia-sorozat a Sándor-palotában*. 66–76.
- Bárdi Nándor: Közeli távolság. In: Kovách Imre (szerk.): *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Budapest: Argumentum Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2020.
- Berry, John W.: Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied psychology*, 46(1), 1997.
- Bourdieu, Pierre. *Language and symbolic power*. Harvard University Press, 1991.
- Brubaker, Robert – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Livia: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: L'Harmattan, 2011.
- Chiswick, Barry R. – Miller, Paul W.: *The economics of language: International analyses*. Routledge, 2007. 6–10.
- Culic, Irina: Neoliberalism meets minority nationalism: The politics of Hungarian higher education in Romania. *East European Politics and Societies*, 33(2), 2019. 357–377.
- Csata Zsombor – Dániel Botond – Pop, Carmen: Pályakezdő fiatalok a munkaerőpiacon. *Erdélyi Társadalom*, 2006/1. 7–27.
- Csata Zsombor: *A fogyasztói magatartás etnikai vonatkozásai a kolozsvári magyar egyetemi hallgatók körében – Kutatásjelentés*. Kolozsvár: BBTE Magyar Szociológia és Szociális Munkásképző Kar, 2014.
- Csata Zsombor: Economy and Ethnicity in Transylvania. In: Kiss Tamás – Székely István Gergő – Toró Tibor – Bárdi Nándor – Horváth István (eds.): *Unequal Accommodation of Minority Rights*. Cham: Palgrave Macmillan, 2018. 356–370.
- Csata Zsombor: Az etnikai polarizáció és a jólét összefüggései Erdélyben. *Regio*, 2019/2. 28–77.
- Csata Zsombor: Etnikai törésvonalak a munkaerőpiacon – a koetnikus alkalmazás jellemzői Erdélyben. *Kárpát-Haza Szemle*, 2019/1–2. 21–32.
- Csata Zsombor: Gazdaság. In: Bárdi Nándor – Éger György – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról*. Kolozsvár: Kriterion, 2021. 169–201.
- Dániel Botond: Erdélyi magyar fiatalok jövőterveinek, munkaerő-piaci helyzetének, etnikai fogyasztásának vizsgálata. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Pillók Péter (szerk.): *Mozaik 2011 – Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Kutatási jelentés*. Szeged–Budapest: Belvedere Meridionale – Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 2013. 169–198.
- Den Butter, Frank AG – Masurel, Enno – Mosch, Robert HJ: The economics of co-ethnic employment: incentives, welfare effects and policy options. In: Dana, Leo Paul (ed.): *Handbook of research on ethnic minority entrepreneurship: A co-evolutionary view on resource management*. Edward Elgar Publishing, 2007. 42–60.

- Dubinsky, Stanley – Starr, Harvey: Weaponizing Language: Linguistic Vectors of Ethnic Oppression. *Global Studies Quarterly*, 2(2), 2022.
- Eriksen, Thomas Hylland: Linguistic hegemony and minority resistance. *Journal of Peace Research*, 29(3), 1992. 318–319.
- Feischmidt Margit – Glózer Rita – Ilyés Zoltán: Nemzet a mindennapokban: Az újnacionalizmus populáris kultúrája. Budapest: L'Harmattan, 2014.
- Fox, Jon E. – Miller-Idriss, Cynthia: Everyday nationhood. *Ethnicities*, 8(4), 2008. 536–563.
- Gazzola, Michele – Wickström, Bengt-Arne – Templin, Torsten: Can the free market manage language diversity? In: *The MIME vademecum: Mobility and inclusion in multilingual Europe*, Artgraphic Cavin. 2018. 34–35.
- Geambaşu Réka: „A kódolás élvezete”. *A kolozsvári programozók*. Kézirat, 2017.
- Horváth István – Csata Zsombor – Székely István Gergő: *Utilizarea limbii materne la nivelul unităţilor administrative locale. Estimare costuri – Studii de Atelier. Cercetarea Minorităţilor Naţionale Din România. Nr. 68.*, Cluj Napoca: Institutul Pentru Studierea Problemelor Minorităţilor Naţionale, 2021.
- Horváth István: *Elemzések a romániai magyarok kétnyelvűségéről. Műhelytanulmányok a romániai kisebbségekről* 8. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2008.
- Kalb, Don: Introduction. Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe. In: Kalb, Don – Halmi Gábor (eds.): *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. New York: Berghahn, 2011. 1–35.
- Kiss Tamás – Székely István Gergő – Toró Tibor – Bárdi Nándor – Horváth István (eds.): *Unequal Accommodation of Minority Rights: Hungarians in Transylvania*. Cham: Springer, 2018.
- Kiss Tamás – Toró Tibor – Jakab Zalán Tamás: *Magyarellenesség Romániában*. Kolozsvár: Bálványos Intézet – Székelyföldi Közpolitikai Intézet, 2021.
- Kiss Tamás: Médiaszerkezet, médiafogyasztás a 21. század második évtizedében. In: Bárdi Nándor – Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról*. Budapest: KGRE – L'Harmattan. 2017. 406–423.
- Kruse, Jan: Maxi-Min Language Use A Critical Remark on a Concept by Philippe van Parijs. *Acta Universitatis Sapientiae, European and Regional Studies*, 09, 2016. 63–70.
- Kuczsi Tibor: Tranzakciós költségek és munkaszervezetek. *Szociológiai Szemle*, 4, 2004. 5–46.
- Lazear, Edward P.: Culture and language. *Journal of Political Economy*, 107.S6, 1999. S95–S126.
- Liu, Amy H.: *Standardizing diversity: The political economy of language regimes*. University of Pennsylvania Press, 2015.
- Magyar Bálint – Madlovics Bálint: *A posztkommunista rendszerek anatómiája. Egy fogalmi keret*. Budapest: Noran Libro, 2021.
- Mihályi Péter – Szelényi Iván: *Rent-seekers, profits, wages and inequality*. Springer International Publishing, 2019.
- Morauszki András: Határon túli magyar szervezetek nyílt pályázati támogatása: A Bethlen Gábor Alap Magyar kultúráért és oktatásért pályázatainak elemzése (2012–2019). *Kisebbségi Szemle*, 2020/1. 7–32.
- Papp Z. Attila: Határon túli magyar oktatási támogatások és hasznosulásuk 2006–2010 között. *Educatio*, 2010. 19(1). 88–110.

- Papp Z. Attila – Márton János: Oktatásügy. In: Bárdi Nándor – Éger György – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról*. Kolozsvár: Kriterion, 2021. 281–282.
- Péter László: The Romanian Sport System: Paths to Commercialisation. In: Rojo-Labaien, Ekain – Rodríguez-Díaz, Álvaro – Rookwood, Joel (eds.): *Sport, Statehood and Transition in Europe Comparative Perspectives from Post-Soviet and Post-Socialist Societies*. Routledge, 2020. 77–95.
- Portes, Alejandro: Social capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 24(1), 1998. 1–24.
- Rojo, Luisa Martín – Del Percio, Alfonso (eds.): *Language and neoliberal governmentality*. London: Routledge, 2019.
- Salat Levente – Papp Z. Attila – Csata Zsombor – Péntek János: Az erdélyi magyar felsőoktatás helyzete és kilátásai. In: Szikszai Mária (szerk.): *Az erdélyi magyar felsőoktatás helyzete és kilátásai*. Kolozsvár: Ábel kiadó, 2011. 9–126.
- Szántó Zoltán: *Analitikus szemléletmódok a modern társadalomtudományban: tanulmányok a gazdaság-szociológia és a politikai gazdaságtan néhány kortárs elméleti irányzatáról*. Budapest: Helikon, 2006.
- Tódor Erika Mária – Csák László: Raising the Issue of the Emotional Causes of Self-Expression Failures in Linguistic Context. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Philologia* 52 (3), 2007. 199–208.
- Toró Tibor: Detached Implementation: Discourse and Practice in Minority Language use in Romania. *Language Policy*, 19(1), 2020.
- Van Parijs, Philippe: *Linguistic Justice for Europe and for the World*. Oxford University Press. 2011.
- Verdery, Katherine: Nationalism and National Sentiment in Post-socialist Romania. *Slavic review*, 52(2), 1993. 179–203.
- Veres Valér: *Nemzeti identitás Erdélyben – szociológiai olvasatban: az erdélyi magyarok és románok nemzeti identitásának sajátosságai, társadalmi rétegződési perspektívában*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005.
- Zsigmond Csilla: *Kötődések hálójában. A nemzeti identitás mintázatai a kisebbségi magyar fiatalok körében a GeneZYs 2015 ifjúságszociológiai felmérés adatai alapján*. Doktori értekezés, ELTE Társadalomtudományi Kar, 2021.

MELLÉKLET

2. ábra. Fogyasztói etnocentrizmus a kolozsvári magyar egyetemi hallgatók körében
 Forrás: Csata 2014. 15.

Bárkány Jenő és Austerlitz Tivadar – adalékok a szlovenszkói magyar ajkú zsidóság két világháború közötti történetéhez

A mai Szlovákia területén valaha élt zsidóság két világháború közötti múltja a magyarországi emancipáció (1867) és a szlovákiai, illetve magyarországi holokauszt között eltelt mintegy 80 év szélesebb kontextusában a párhuzamos (magyar, csehszlovák, szlovák, cionista) nemzetépítő törekvésekre adott válaszok, nyelvi transzformációk, valamint a regionális és lokális hovatartozás-tudatok felerősödésének és meggyengülésének a története. Jelen tanulmányban ezt a folyamatot kívánom vizsgálni az 1928-ban alapított Eperjesi Zsidó Múzeum két megálmodója, Bárkány Jenő (1885–1967) és Austerlitz Tivadar (1880–1940) példáján. A magyarországi judaisztika számára ismert, de a szélesebb értelemben vett társadalomtörténeti és a magyar kisebbségtörténeti szakirodalomban kevésbé reflektált alkotópáros egyrészt a szlovákiai zsidó kulturális örökség konzerválásában játszott úttörő szerepet. Ugyanakkor mindketten szűkebb hazájuk, a sárosi régió és szülővárosuk, Eperjes gazdasági modernizálódásán, a helyi kulturális élet fellendítésén, az eperjesi kereskedők és kisvállalkozók érdekképviseletének kiépítésén munkálkodtak a Városi Polgári Pártban és különféle egyesületekben betöltött tisztségeik révén. Bárkány városi képviselőként, Austerlitz pedig ügyvédként tevékenykedett. Tették mindezt úgy, hogy zsidó nemzetiségűnek vallották magukat,¹ de magyar és német nyelven alkottak, így munkájukat egyaránt számon tartották magyarországi zsidó és csehszlovákiai magyar körökben. A tanulmányban levéltári források, sajtócikkek és visszaemlékezések révén igyekszem feltárni közéleti tevékenységüket, melyből eddig csak a múzeum története volt kutatások tárgya.²

A tanulmány első harmadában az 1921-ben bevezetett zsidó nemzetiségi kategória lehetséges értelmezési kereteit vázolom fel röviden. Ezt követően arra keresem a választ, hogy a Bárkány és Austerlitz által 1930-ban bevallott zsidó nemzetiség³ milyen „tartalommal” tölthető meg, milyen közösségi elköteleződést tükrözött? Közéleti tevékenységük alapján mit tudunk az anyanyelvükről, illetve a mindennapokban leggyakrabban használt nyelvükről? Mi jellemezte politikai és kulturális

¹ *Popisný hárok, číslo domovné 1165, Franciscyho ul. 8, inž. Eugen Bárkány.* Slovenský národný archív, fond Sčítanie ľudu v roku 1930; *Popisný hárok, číslo domovné 305, Masaryková 111, Dr. Austerlitz Teodor.* Slovenský národný archív, fond Sčítanie ľudu v roku 1930.

² Švantnerová, Janá: *The Prešov Jewish Museum (1928–1942). History, collection, ideas, personalities and places. Dissertation thesis.* Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, 2014; Švantnerová, Janá: *Židovské múzeum v Prešove v širších súvislostiach.* In: Borský, Maroš – Švantnerová, Jana (red.): *Eugen Bárkány. Medzi Prešovom a Bratislavou.* Bratislava: Menorah, 2018. 76–105.

³ Az 1919-es és az 1921-es csehszlovák népszámlálás ívei nem maradtak fenn.

közösségi megmozdulásaikat? Milyen ügyekkel azonosultak? Milyen kérdésekben emelték fel szavukat? Milyen kezdeményezésekhez adták a nevüket? Amellett kívánok érvelni, hogy a statisztikákban feltüntetett nemzetiség az ő esetükben (is) elégtelen arra, hogy pontosan körülírja azonosságtudatuk összetett voltát, s azt, hogy milyen közösséghez tartozónak vallották magukat. Példájuk egyúttal a szlovenszkói kontextusban vállalt „zsidó nemzetiséget” is szélesebb értelmezési körbe vonja.

ZSIDÓ NEMZETISÉG

Ma már szakirodalmi közhely, hogy a csehszlovák népszámlálások adatfelvételében 1921-től bevezetett zsidó nemzetiség opciója válaszütem elé állította a szlovenszkói zsidóság nagy részét. Erre elsőként Komlós Aladár mutatott rá 1920-ban éppen Eperjesen kiadott röpiratában, melynek a *Zsidók a válaszütemen* címet adta.⁴ „Magyar is vagyok, zsidó is vagyok, és nemzetközi is vagyok!” – írta a bevezetőben, ezzel is hangsúlyozva, hogy a térség zsidóságának többes kötődése miatt a népszámlálások során bevallott egyetlen nemzetiség nem tükrözhetne teljes mértékben a zsidóság összetett azonosságtudatát. 1921-től a csehszlovák népszámlálási íven a nemzetiség „fő külső ismertetőjele” az anyanyelv maradt,⁵ a zsidóság esetében azonban kivételt tettek, mivel ők – Kárpátalját leszámítva – többségében Csehszlovákiában nem beszélték a héber vagy a jiddis nyelvet.⁶

A csehszlovák állampolitika ezzel szándékoltan a csehek és a többi nemzetiség közé kívánta állítani a zsidóságot úgy, hogy közben szembehelyezte a többségi szlovák társadalommal, és leválasztotta a magyar (a cseh, morva és sziléziai országrészekben pedig a német) kisebbségről is,⁷ miközben a zsidó nemzetiséget bevallók nem az államalkotó „csehszlovák” nemzet tagjai lettek, hanem kisebbségi státuszba kerültek. Az új állam szándéka azonban csak részben valósult meg, mivel 1921-ben a szlovenszkói zsidóság mintegy 54,3%-a vallott be zsidó nemzetiséget a népszámlálások idején, s arányuk lényegében 1930-ban sem változott (53,1%). Az izraelita vallásúak másik felének nemzetisége a csehszlovák (22,3%), a magyar (16,7%) és a német (6,7%) között oszlott meg. Ugyanakkor 1930-ra a csehszlovák nemzetiséget választók aránya nőtt a legnagyobb mértékben (32,2%-ra), miközben a magyar nemzetiségűek aránya kevesebb mint a felére csökkent (7,1%),⁸ ezért noha rövid két évtizedes időszokról van szó, a tendenciák ezek alapján is világosan kirajzolódtak.

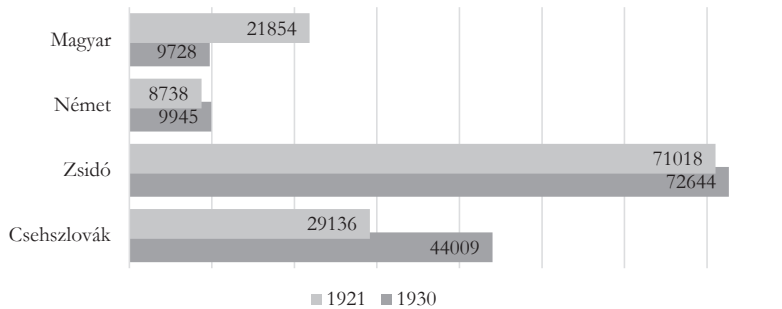
⁴ Koral Álmos [Komlós Aladár]: *Zsidók a válaszütemen*. Prešov, 1920.

⁵ *Československá statistika – svazek 9. Sčítaní lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921*. Praha: Státní úřad statistický, 1924. 77.

⁶ *Československá statistika – svazek 98. Sčítaní lidu v Republice československé ze dne 1. prosince 1930*. Praha: Státní úřad statistický, 1934. 17.

⁷ Klein-Pejšová, Rebekah: *Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia*. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press, 2015. 118.

⁸ Ezek az adatok azonban a csehszlovák állampolgársággal nem rendelkező zsidókat is tartalmazzák. *Československá statistika – svazek 98. Sčítaní lidu v Republice československé ze dne 1. prosince 1930*. Praha: Státní úřad statistický, 1934. 106.

1. ábra. A szlovenszkói zsidóság nemzetiességi bevállása 1921-ben és 1930-ban

(Az 1930-as adatok a csehszlovák állampolgársággal nem rendelkező zsidók nemzetiességét is tartalmazzák)

Mit jelentett a zsidóság számára zsidó nemzetiességet vallani a két világháború közötti szlovenszkói kontextusban? Rebekah Klein-Pejšová elemzéseiben meggyőzően érvelt amellett, hogy a zsidó nemzetiesség mindenekelőtt a nemzeti lojalitáskonfliktusok semlegesítésének szándékát tükrözte, amely főként az 1920-as években tudott egyfajta konfliktusmentesítő eszközként működni.⁹ Részben hasonló funkciót tölthetett be a „csehszlovák” nemzetiesség is. Kovács Éva Klein-Pejšóvát mintegy két évtizeddel megelőző lojalitástézise a kassai zsidóság példáján mutatott rá arra, hogy a „csehszlovák nemzetiesség” sok esetben az állam iránti lojalitás kifejeződése lehetett, s kevésbé jelölt tényleges nemzeti hovatartozás-tudatot.¹⁰ A Csehszlovák Köztársaság keretében ugyanakkor a zsidó nemzetiességi bevállás arányai régióktól függően eltértek egymástól. Míg Kárpátalján az izraelita vallásúak túlnyomó többsége vallotta e nemzetiességet (1921-ben 92,6%-a, 1930-ban pedig 87,7%-a),¹¹ a cseh tartományban arányuk a zsidóságon belül 15-20% körül mozgott, de Morvaország és Szilézia országrészekben – Szlovenszkóhoz hasonlóan – elérte az 50%-ot.¹²

Szlovenszkón tehát zsidó nemzetiességűnek a zsidóság mintegy fele vallotta magát. Mivel a cionista mozgalom Szlovákiában nem tudott igazán széles körben elterjedni, és teljesen súlytalan maradt a belpolitikai életben, a zsidó nemzetiesség bevállása nagy részben nem a cionista zsidó azonosságtudatról árulkodott, hanem arról, hogy Szlovákiában a nem politikai értelemben vett cionista zsidó öntudat erősödött. Erre

⁹ Klein-Pejšová, 2015. 144.

¹⁰ Kovács, Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között, 1918–1938.* Somorja – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004. 118.

¹¹ Szeghy-Gayer, Veronika: Jewish Representatives of the Hungarian Political Opposition in Interwar Slovakia. The Case of Prešov and Košice. *Judaica Bohemiae*, 2020/2. 34.

¹² A cseh tartományban 1921-ben a zsidóság 14,6%-a, 1930-ban 20,26%; a morva országrészen 1921-ben 47,78, míg 1930-ban 51,67%. Erről részletesebben l. Čapková, Kateřina: Die jüdische Glaubensgemeinschaft. In: Schulze Wessel, Martin – Zückert, Martin (Hrsg.): *Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der böhmischen Länder und Tschechiens im 20. Jahrhundert.* München: R. Oldenbourg Verlag, 2009. 187–208.

mutatott rá Tatiana Lichtenstein amerikai kutató, aki szerint a csehszlovákiai cionisták a „nemzeti semlegesség egyik formájaként, az etnikai zsidó büszkeség és a csehszlovák patriotizmus kifejeződéséeként” tekintettek a cionizmusra.¹³

Az 1921-ben a már több mint 17 ezer fő lakta Eperjesen a zsidóság alkotta a második legnagyobb vallási közösséget (a római katolikusok után). Giora Amir 3200 ortodox és 1100 neológ felekezetű zsidó lakost említ visszaemlékezésében,¹⁴ és az ortodox hitközség keretein belül egy kisebb haszid közösség is létezett.¹⁵ Noha a statisztikai adatok alapján Eperjes szlovák többségű városnak számított, a magyar pártokra leadott szavazatok és a mindennapi nyelvhasználat révén ennél jóval összetettebb kép bontakozik ki előttünk arról a korabeli helyi társadalomról, melyben Bárkány Jenő és Austerlitz Tivadar tevékenykedett és alkotott. Egyrészt Csehszlovákia legnagyobb magyar kisebbségi pártja, az Országos Keresztényszocialista Párt kapta a szavazatok többségét a két világháború közötti községi választásokon. Másrészt annak ellenére, hogy 1921-től 11,3%, 1930-tól pedig már csak 4,5% eperjesi vallotta magát magyar nemzetiségűnek – köztük Bárkány Jenő felesége, Kállai Olga is¹⁶ –, a magyar nyelvhasználat korántsem veszett ki a gazdasági és kulturális életből. Az 1920-as években az egyesületek mintegy negyedének volt magyar az egyik hivatalosan használt nyelve,¹⁷ és az eperjesi zsidó memoárirodalomból is egyértelműnek tűnik, hogy a helyi zsidó középosztálynak, az értelmiségi és vállalkozói rétegnek a mindennapokban használt leggyakoribb nyelve a magyar volt.¹⁸ A helyi zsidó értelmiségi és lapszerkesztő, Spányi Artúr is magyar nyelven adta ki *Új Világ* című hetilapját, mert tudta, hogy számíthat a magyarul olvasó zsidóságra is.¹⁹

1921-ben az eperjesi zsidóság 55%-a, 1930-ban pedig 43%-a vallotta magát zsidó nemzetiségűnek.²⁰ Helyi adatok azonban csak a zsidó nemzetiségi önbevallásról állnak rendelkezésre, vagyis azt, hogy hány eperjesi izraelita vallású lakos vallotta magát csehszlovák, magyar vagy éppen német nemzetiségűnek, nem köztölték a korabeli statisztikai kiadványok.²¹ Az alábbi diágramból ugyanakkor az is

¹³ Lichtenstein, Tatiana: *Zionists in Interwar Czechoslovakia. Minority Nationalism and Politics of Belonging*. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press, 2016. 10.

¹⁴ Amir, Giora: *Prešov, osud židovskej obce, jednej z mnohých*. Bratislava: SNM and Múzeum Židovskej kultúry, 2004. 58.

¹⁵ *Stanovy Autonómnej ortodoxnej židovskej náboženskej obce v Prešove*. 2. Štátny archív v Košiciach, fond Košická župa 1923–1928, 695. doboz.

¹⁶ Lásd: *Popisný hárok, číslo domovné 1165, Franciscyho ul. 8*, inž. Eugen Bárkány. Slovenský národný archív, fond Sčítanie ľudu v roku 1930.

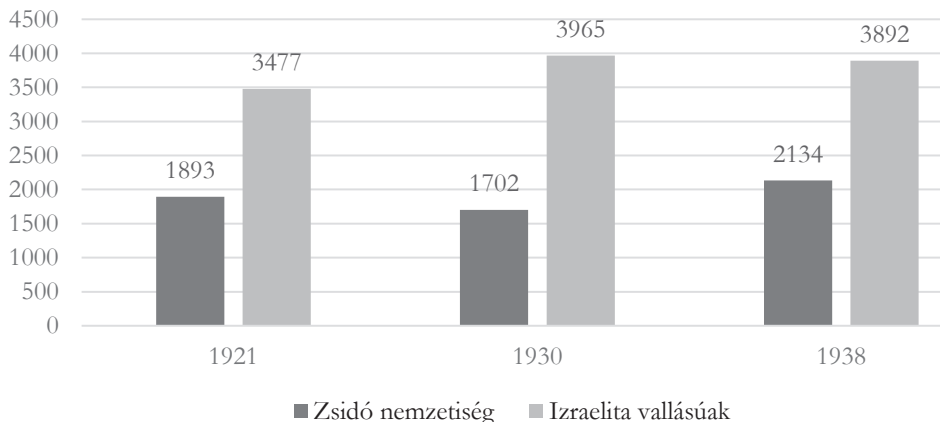
¹⁷ *Správy činnosti jednotlivých okresných úradov za rok 1926. Prehľad činnosti policajného komissárstva v Prešove v roku 1926*. 1. Štátny archív v Košiciach, fond Košická župa 1923–1928, 263. doboz, leltári szám 17.

¹⁸ Kalinová, Agneša – Juráňová, Jana: *Agneša Kalinová v rozhovore s Janou Juráňovou. Mojich 7 životov*. Bratislava: Aspekt, 2012. 14–16.; Bratislava: Vydavateľstvo PT, 2000. 34.; Lahav, Yehuda: *Zjazvený život*. Levice: Koloman Kertész Bagala, 2003. 20.

¹⁹ Spányiról és a hetilap történetéről bővebben l. Szeghy-Gayer Veronika: Spányi Artúr és az eperjesi középosztály. *Regio*, 2015/1. 109–135.

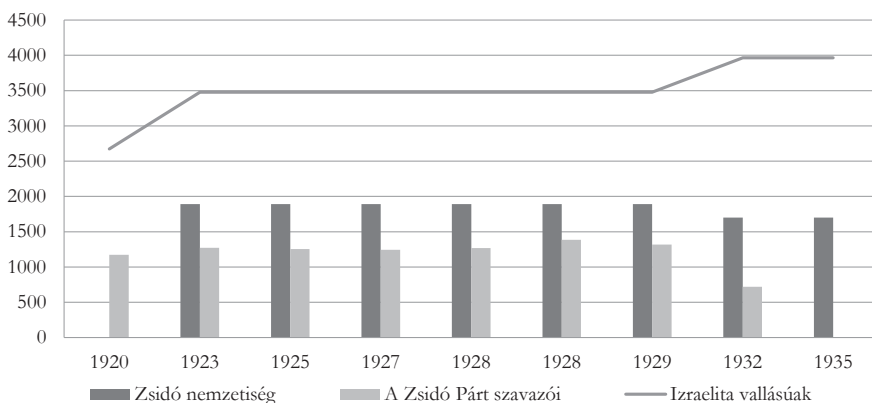
²⁰ *Československá statistika – svazek 9. Sčítání lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921*. Praha: Státní úřad statistický, 1924. 102–103.; *Československá statistika – svazek 98. Sčítání lidu v Republice československé ze dne 1. prosince 1930*. Praha: Státní úřad statistický, 1934. 100–101.

²¹ Erre az 1930-as népszámlálási ívek egyesével történő feldolgozása adhat választ.

2. ábra. Zsidó nemzetiségi önbevallás és az izraelita felekezetűek száma Eperjesen

kiolvasható, hogy a zsidó nemzetiséget bevallóknak mintegy kétharmada szavazott a cionista Zsidó Pártra Eperjesen, míg egyharmaduk, köztük Bárkány és Austerlitz más pártokat részesített előnyben.

3. ábra. Zsidó nemzetiségi önbevallás, a Zsidó Pártra leadott szavazatok és az izraelita felekezetűek száma Eperjesen

HELYI POLITIKA

Bárkány Jenő, a sebeskellemesi kereskedőcsaládból származó, később Budapesten mérnöki diplomát szerzett építész és a nála öt évvel idősebb Austerlitz Tivadar, a neves neológ rabbi, Austerlitz Mayer (1833–1913) kisebbik fia feltehetően az eperjesi neológ zsinagógában találkoztak életükben először. Bárkányt az I. világháborúban szerzett véres tapasztalatok, majd az orosz hadifogság állította a pacifizmus és

a páneurópai gondolat oldalára. Austerlitzet nem sorozták be, otthonról szemlélte a háború kimenetét, s már azt megelőzően a szociáldemokrata eszmékkel szimpatizált. Erre utal egy szociáldemokraták által szervezett, gyermekek megsegítését célzó gyűjtésben való részvétele,²² majd 1920-ban az eperjesi szociáldemokrata pártrendezvényen való előadása, ahol a nők társadalmi helyzetét a csehszlovák választási törvények kontextusában elemezte.²³ Csehszlovákia létrejöttét követően, 1921-ben a magyar ajkú zsidó és magyar helyi értelmiség tagjaival közösen az eperjesi Városi Polgári Párt megalapításában vettek részt, s e politikai alakulat mellett Csehszlovákia fennállásának utolsó pillanatáig kitartottak.²⁴

A Városi Polgári Párt magát liberálisként definiálta, és kritikával szemlélte az új köztársaság centralizációs törekvéseit, ideológiai szempontból elkülönült a másként ellenzéki szlovák és magyar katolikus tömegpártoktól, valamint a cionista eszméket hirdető Zsidó Párttól is. A Városi Polgári Párt tagjai elsősorban azt kívánták elérni, hogy a képviselőtestület a helyi kereskedők, iparosok és értelmiségiek érdekeit képviselje nemzetiségi és vallási hovatartozástól függetlenül, s ha kell, az állami intenciókkal szembehelyezkedve. A párt élén a frontot és az orosz hadifogságot szintén megjárt magyar jogász, Flórián Károly állt, aki 1923 és 1928 között Eperjes polgármesteri tisztségét is betöltötte. Bárkány Jenő az 1927-es községi választások után került a városi képviselőtestületbe,²⁵ s innentől kezdve választott vagy póttagként egészen 1938-ig részt vett annak munkájában.²⁶ A párt támogatottsága ugyan sosem haladta meg az 10-11%-ot, mégis képest volt a helyi magyar ajkú elit befolyásos és népszerű helyi személyiségeit egy pártba beszervezni.

Austerlitz Tivadar – noha képviselői babérokra sosem tört – kereskedőket tömörítő érdekegyesületekben már az 1920-as évek elejétől aktívan jelen volt.²⁷ 1926-ban a Városi Polgári Párt programjához kapcsolódva jelentette meg egy cikkét, amelyben a helyi kisiparosok és kereskedők támogatására buzdított.²⁸ „Tudunk olyan esetekről, hogy eperjesi hölgyek Kassán vásároltak szövetet, amelyet a kassai cég eperjesi kereskedőnél szerzett be, minthogy e minőségű szövet a kassai piacon már elfogyott. És idegenben vásárló naiv közönségünk abban a tévhitben ringatózik, hogy előnyösebben vásárol a szomszédban! Ez nyilvánvaló szeszély, vagy képzelődés, de mindenesetre olyan rövidlátó és városkárosító luxus, amelyet Eperjes

²² A gyermekekért. Beszámolóféle. *Népszava*, 1913. március 5. 10.

²³ A szociáldemokrata párt önképzőköriének felolvasása. *Új Világ*, 1920/4. 4. 1912-ben került fel az „ügyvédek lajstromára”, majd a Fő utca 68. sz. alatt már 1919 májusában megnyitotta ügyvédi irodáját. L. Dr. Tivadar Austerlitz. *Šarišské hlasy*, 1919/8. 3.

²⁴ A párt politikájáról bővebben l. Szeghy-Gayer Veronika: „Vrátme si mesto”. Prejavny nespokojnosti „mestského občana” v politickom diskurze v Prešove 1918–1938. *Forum Historiae*, Volume 9, Issue 2, 2015, 56–68.

²⁵ Levizsgáztunk. *Új Világ*, 1927/43. 1.

²⁶ *Zápisnice mestského zastupiteľstva 1932, Zapisnica zapisaná v Prešove dňa 5. decembra 1932.* Štátny archív v Prešove, fond Mestský úrad Prešov 1923–19, doboz 36., leltári szám 10.

²⁷ A Kereskedelmi Testületek Országos Szövetségének kongresszusa Kassán. *Prágai Magyar Hírlap*, 1923. május 3., 6.

²⁸ Dr. A[usterlitz Tivadar]: Városunk kereskedelme. *Új Világ*, 1937/8. 1. L. még uó: S.O.S.! Iparunk és kereskedelmünk jalkiáltása. Kamarai nap Eperjesen. *Új Világ*, 1926/35. 2.

meg nem engedhet magának.”²⁹ Az eperjesi kereskedők érdekeit ügyvédi munkája során is védelmezte. 1927 elején őt választották meg az Eperjesi Kereskedő Testület ügyészévé.³⁰

Az eddigi kutatásokból nem derül ki, hogy Bárkány és Austerlitz nyíltan szimpatizált volna valamelyik országos parlamenti párttal, ahogy tette azt a két fiatalabb Bárkány fivér, a lovasbalesetben tragikusan életét vesztett Miklós és a Kassán élő Hugó, akik mindketten az 1925-ben megalakult Magyar Nemzeti Párt tagjai voltak, s magyarnak vallották magukat.³¹ Bárkány Jenő nem értett egyet a nemzeti elkülönülés gondolatával, nemcsak Csehszlovákia, hanem Európa vonatkozásában sem. A Richard Coudenhove-Kalergi filozófus és diplomata 1923-as kiáltványában felvázolt páneurópai gondolatnak lett a híve, s ezzel kapcsolatban 1927 elején vezércikke jelent meg az akkor még a Városi Polgári Párt sajtóorgánusaként számon tartott *Új Világ* című hetilapban. Írása a párt kulturális céljainak összefoglalásaként is értelmezhető, melyben Eperjes sajátos történelmi identitását vette górcső alá. A cikk sok tekintetben kulcs lehet Bárkány összetett kulturális azonosságtudatának, Eperjeshez és Csehszlovákiához való viszonyának megértéséhez is. „[...] Eperjes mindig Bürger-város volt, a polgári erények összes jellegzetes tulajdonságával, a florenci polgárra emlékeztető öntudattal, büszkeséggel, kereskedelmi érettséggel és a város érdekében mindent feláldozni kész áldozatkészséggel. Én ezért Eperjest [...] tarca menti Flórencnek nevezném.”³²

Ezt az áldozatkészséget azonban eltűnőfélben lévőnek vélte, s úgy látta, hogy 1918 után a köz érdeke az egyén és a pártok érdekei alá rendelődőtt. Cikkében egyértelműen visszaköszön Coudenhove-Kalergi földrajzilag, s nem politikai határok által meghatározható Páneurópiájának víziója, melynek megvalósulását éppen hadifogsága idején tapasztalta először. Ekkor több ezer különféle nemzetiségű fogoly képes volt könyvtárat, színházat, kulturális előadásokat szervezni a táborokban. Bárkány ezt az emléket állította szembe az általa kritikusan szemlélt hanyatló eperjesi kulturális étellel, elsősorban az egyént felelőssé téve a kialakult állapotokért. „Úljön le bárki és adja össze, mit költött egy évben kávéházra, bárba, mozira, bálokra, cukrászdákra, ruhára és hasonlítsa össze kiadásait a könyvekre, hangverse nyekre, utazásra, színházra, szobrokra kiadott összegekkel. Azt hiszem megsemmisítő képet fog mindenki kapni.”³³ Szavai persze elsősorban a városi elit tagjaihoz, a politikai döntésekben részt vevő személyekhez szóltak, nem az átlagemberhez.

Cikke lezárásában arra buzdított minden eperjesit, hogy legyen kulturális téren aktív, s támogassa a város kulturális fejlesztését, városi múzeum, kultúrpalota,

²⁹ Austerlitz Tivadar: Haldokló iparunk és kereskedelmünk. *Új Világ*, 1926/14. 4.

³⁰ Az Eperjesi Kereskedő Testület új funkcionáriusai. *Közérdek*, 1927/4. 6.

³¹ Pošová, Kateřina: *Jsem, protože musím... napsala jsem si ve čtrnácti do lágrového denku*. Praha: Prostor, 2003. 38.; Két kiváló tagját veszítette el a magyar nemzeti párt kassai kerülete. *Prágai Magyar Hírlap*, 1931. november 13., 7.; Erről l. még Filep Tamás Gusztáv: Hungarian Jews of Upper Hungary in Hungarian Public Life in Czechoslovakia (1918/19–1938). In: Hatos Pál – Novák Attila (ed.): *Between Minority and Majority. Hungarian and Jewish/Israeli Ethnical and Cultural Experience in Recent Times*. Budapest: Balassai Institute, 2013. 167–183.

³² Bárkány Jenő: Kulturaktivitás. *Új Világ*, 1927/4. 1.

³³ Uo.

modern fürdő és más kulturális intézmények létrejöttét. Lezárásként Masaryk köztársasági elnök személyiségét emelte ki, akire minden tekintetben felnézett. Cikkét egy róla szóló gondolattal zárta: „nagy európai kultúra egyik kimagasló alakja, kinek diktatúrája nekem talán kellemesebb volna, mint a legdemokratikusabb köztársaság”. Bárkány valóban hitt a masaryki köztársaság működőképességében, melynek összetartó erejét elsősorban Masaryk személyiségében látta. 1930-ban tagja lett annak a bizottságnak, amely a köztársasági elnök 80. születésnapja alkalmából gyűjtést szervezett tízezer fa ültetésére egy Palesztina területén kialakított és Masarykról elnevezett csehszlovákiai kolónia számára.³⁴ A csehszlovák köztársasági elnök portréja az Eperjesi Zsidó Múzeum gyűjteményében is fennmaradt.

AZ EPERJESI ZSIDÓ MÚZEUM

Az intézményt 1928. július 29-én nyitották meg a nagyközönség előtt, néhány hónappal azt követően, hogy egy, a 18. és 19. század fordulóján keletkezett zsidó imaházi falfestményt fedeztek fel egy Árok (ma Jarková) utcai épületben. A héber betűs lelet bizonyítékként szolgált az eperjesi zsidó hitélet korai gyökereire. Az egyesületi formában létrejött múzeum elnöke Bárkány Jenő, alelnöke Austerlitz Tivadar lett. Az alapítók Bárkány építkezési cégének autóján utazták be Szlovenszkrét, s keresték fel a hitközségeket a múzeum gyűjteményének gyarapítása érdekében. A hitközségek nagyrészt a már használaton kívüli vagy anyagi értékét tekintve olcsó, fából vagy textilből készült judaikáktól váltak meg a legkönnyebben, így a gazdag tárgyi gyűjteménnyel bíró közép-európai zsidó múzeumokkal ellentétben Eperjesen egy, a zsidóság népies kultúráját bemutató gyűjtemény volt kialakulóban.³⁵ Céljuk természetesen nemcsak a múlt emlékeinek konzerválása volt, hanem „harcba akartak szállni azzal a felfoggással, hogy a zsidó népnek nincs kikristályosodott és jellegzetes művészete”.³⁶ Gyűjtésük során ugyanakkor akadályokba is ütköztek. Az ortodox hitközségek egy része elítélte a hitélet tárgyainak közszemlére tételét, így például a hunfalvi rabbi is megtagadta olyan héber kéziratok, valamint faragványok és textíliák a múzeumba adományozását, melyek egyébként a hitközség már kiselejtezett tárgyai közt szerepeltek – emlékezett vissza Bárkány.³⁷

Míg ő saját és testvére vállalkozói kapcsolatrendszerét használta fel a gyűjtemény gyarapításához, Austerlitz történeti kutatásokat végzett, és rengeteget publikált a Sáros vármegyei zsidóság történetéről, valamint magáról a múzeumról is.³⁸

³⁴ Židia k 80. narodeninám p. prezidenta. Šariš, 1930. 6. szám, 4. A faültetés szokásáról a zsidó kultúrában l. Berkowitz, Michael: *Zionist Culture and West European Jewry before the First World War*. Chapel Hill–London: The University of North Carolina Press, 1996. 168–173. Köszönöm Bányai Viktóriának, hogy felhívta a figyelmemet az ezzel kapcsolatos szakirodalomra.

³⁵ Švantnerová, 2018. 79.

³⁶ Lányi Menyhért: A prešovi zsidó múzeum. In: Lányi Menyhért – Propperné Békefi Hermin: *Szlovenszkói zsidó hitközségek története*. Košice, 1933. 149.

³⁷ Švantnerová, 2018. 79.

³⁸ L. pl. Dr. Austerlitz Tivadar: A sárosvármegyei zsidóság története. In: Lányi Menyhért – Propperné Békefi Hermin: *Szlovenszkói zsidó hitközségek története*. Košice, 1933. 103–148.

Nagy érdeklődést váltott ki a múzeum kiadásában megjelent füzet, amely elsőként tárta fel az 1764-ben lejátszódott orkutai vérvád történetét, amikor a zsidókat egy helyi parasztyerek megölésével vádolták meg.³⁹ Az esetet követő per során hét zsidót bebörtönöztek. Közülük Mozes Joseffovitsot, akinek később a fia és az unokája is rabbi lett, halálra kínozták. Austerlitz az eperjesi levéltárban található periratok alapján rekonstruálta a történetet, és meggyőzően érvelt a zsidók ellen emelt vádak hamis volta ellen. A kiadványra Csehszlovákián kívül is nagy érdeklődés mutatkozott, valamint komoly visszhangot váltott ki a sajtóban. Rendelt belőle például a berlini és a wroclawi rabbiszeminárium könyvtára is,⁴⁰ derül ki a Zsidó Múzeum levéltárában fennmaradt, Austerlitznek címzett levelekből. Austerlitz a kötetet egy német nyelvű, a Zsidó Múzeumban tartott előadásával is propagálta.⁴¹

A múzeum 1931-ben, részben a város támogatása révén nagyobb épületbe költözött. Az ekkor itt őrzött judaikák száma elérte az 1600-at.⁴² Az intézmény működésének aztán a Jozef Tiso-féle szlovák állam zsidóellenes politikája vetett véget. 1942-ben, miután működését betiltották, az értékes gyűjteményt ládába zárva az eperjesi „Kunst” bástyájában helyezték el a Kassáról 1938-ban elmenekített levéltári fondokkal együtt. A ládák 1952-ben a prágai Állami Zsidó Múzeumba kerültek, csak az 1990-es évek elején térhettek vissza Eperjesre. Addig ez volt az egyetlen Szlovákia területén létrejött zsidó kulturális örökséget ápoló intézmény. A régi-új kiállítás 1993-ban az egykori ortodox zsinagóga épületében nyílt meg.

AUSTERLITZ TIVADAR SZÓNOKLATAI

Austerlitz Tivadar a múzeum alelnökeként tevékeny szerepet vállalt Eperjes társadalmi és egyesületi életében.⁴³ A korabeli újsághírek arról tanúskodnak, hogy kiváló szónoki képességei voltak. Nemcsak tárgyalásokon védte ügyfelei érdekeit, hanem különféle eseményeken is gyakran vállalt szereplést. Megható gyászbeszédet mondott például Rosenthal Adolf eperjesi ügyvéd,⁴⁴ Müller Bertalan, Sáros vármegye volt főügyésze⁴⁵ vagy Zaborovszky Béla preláthus temetésén.⁴⁶ Baráti szívességből vállalta a szónok nehéz feladatát a szerencsétlen balesetben elhunyt Pawlas József temetésén, majd később Pawlas a Szlovák Paradicsomban található emléktáblájának avatásakor is.

³⁹ Austerlitz, Theodor: *Die letzte Folterprozedur in der öst.-ung. Monarchie. Der Kodesch von Orkuta*. Presov: Jüdische Museumvereine, 1933.

⁴⁰ Eperjesi Zsidó Múzeum, ŽM-D-2079, 19 (III.-740)

⁴¹ Eperjesi Zsidó Múzeum, ŽM-D-2079, 19 (III.-740), Jüdischer Museumvereine Prešov, Einladung.

⁴² Švantnerová, 2018. 83.

⁴³ Spányi Artúr (ed.): *Adresár mesta Prešova a prešovského okresu. – Prešov város és a presovi járás címtára*. Prešov: Minerva, 1931. 283. és 291. Elnöke volt a Socher Tow zsidó jótékonyági egyesületnek is, illetve a neológ Chevra Kadisa elnöki posztját is betöltötte néhány évig.

⁴⁴ Az eperjesi magyarság gyásza. *Prágai Magyar Hírlap*, 1929. július 16., 6.

⁴⁵ Halálozás. *Pesti Napló*, 1933. március 7., 9.

⁴⁶ Zaborovszky Béla preláthus temetése. *Prágai Magyar Hírlap*, 1937. február 18., 5.

Pawlas József eperjesi ügyvéd, aki szintén a Városi Polgári Pártnak a tagja volt, baleset következtében veszítette életét 1926 tavaszán, amikor kirándulni indult a Kizsel völgyébe. Holttestét sem a Karpathen Verein, sem a Természetbarátok Turistaegyesületének több hetes mentőakciója nem tudta fellelni, a halott ügyvédre egy tátrafüredi tanító talált rá véletlenül. Halála rendkívüli módon megrázta az eperjesi társadalmat,⁴⁷ többek között Austerlitz Tivadart, aki az eperjesi ügyvédszövetség nevében vállalta barátja temetésén a gyászbeszédet. Érdeemes beszédéből hosszabban idézni, nemcsak azért, mert ezt teljes egészében közölte a korabeli eperjesi sajtó, hanem mivel ennek köszönhetően feltárul előttünk Austerlitz irodalmi értéket nem képviselő, de mindenképpen költői énje is: „A Természet nagy rajongója elment meglátni a Szlovák Paradicsomot. És ez a vadregényes paradicsom föltárta előtte csodás varázslatát és befogadta őt és azután bezárult mögötte örökkön-örökké. [...] Hát lehet-e az, hogy *Téged*, aki rajongója, álmodozója voltál a természetnek, aki szentséges áhítattal csodálad bércek magosát és szakadékok mélységét, aki becézted a virágot és kímélted a pornak hernyóját is, – hogy *Téged*, *Téged* megcsalt napsugár és hívó patak, hogy lidérc fényeként romlásba csábított az erdő rejtelmes sűrűje, hogy Tőled megtagadta hús, üdítő csöppjét a hegyi forrás és védő karját a fa koronája és újra életre keltő lány legyintését a szellő fuvalma?!...” Egy évvel később, nem sokkal az eperjesi ügyvéd halálának évfordulóját követően latin nyelvű emléktáblát avattak a tragédia helyszínén, ahol szintén Austerlitz Tivadar vállalta az avatóbeszédet.⁴⁸ Az emléktáblát körbevevő vízesést, ahol az eperjesi ügyvéd elhunyt, ekkor nevezték el Pawlasról. A tábla még ma is áll.

Austerlitz Tivadar nyitottan viszonyult a csehszlovákiai magyar kisebbségi közösség problémáihoz, nem kizárt, hogy a maga módján, s főleg az 1920-as évek elején még azonosulni is tudott velük. 1925-ben tagja volt a Jókai Mór születésének 100. évfordulója alkalmából szervezett centenáriumi nagybizottságnak,⁴⁹ s Bárkánnyal együtt a Csehszlovákiai Magyar Újságírók Szindikátusának is, amely 1926 és 1939 között a magyar újságírók politikailag semleges érdekvédelmi szervezete volt.⁵⁰ Már csak ennyiből is egyértelműnek tűnik, hogy az inkább német ajkú családi hátterű alkotópáros felnőtt korára magyar nyelven fejezte ki a legjobban magát. Fábry Viktor eperjesi magyar evangélikus lelkész egy interjúban a felekezetek közti együttműködés kapcsán kiemelte Austerlitz Tivadar személyét.⁵¹ Tény, hogy Bárkánynak és Austerlitznek sok evangélikus magyar barátja volt, mivel az evangélikus kollégiumban magyar nyelven végezték közép- és felsőfokú tanulmányaikat is.

1929-ben Austerlitz egy eperjesi ortodox zsidó barátjának a védelmét is elvállalta. Rosenberg Mór ügyvéd,⁵² aki a Magyar Nemzeti Párt helyi fiókjának elnöke

⁴⁷ Dr. Pawlas József tragikus eltűnésére fény derült. *Új Világ*, 1926. 22. 1.

⁴⁸ Die Enthüllung der Gedenktafel für Dr. Pawlas. *Karpathen-Post*, 1927/20. 6.

⁴⁹ A Jókai-centennárium. *Híradó*, 1925. január 18., 5–6.

⁵⁰ A Csehszlovákiai Magyar Újságírók Szindikátusa szociális intézményeinek kiépítése. *Új Világ*, 1926/40. 1.

⁵¹ Számban súlyosan megfogyatkoztak, de lélekben megerősödtek a sárosi magyar evangélikusok. *Prágai Magyar Hírlap*, 1928. június 2., 4.

⁵² A két világháború közötti Eperjesen két Rosenberg Mór nevű ember is élt. Az egyik kereskedő volt és a neológ zsidó hitközség tagja, 1881 és 1949 között élt. Róla bővebben l. Svantnerová.,

1. kép. Austerlitz Tivadar (a kép jobb szélén) Bártfán az 1930-as években egy Palesztinába induló csoporttal. Forrás: ŽM-D 1876 III-553, Viera Kamenická

volt, 1928 szeptemberében levélben utasította vissza az eperjesi tűzoltóegylet jubileumi rendezvényén való részvételt, mivel ott a Csehszlovák Köztársaság tízéves fennállását is megünnepelték. Rosenberg úgy fogalmazott, hogy „nem érezte semmi lelki szükségét annak, hogy ezt az évfordulót megünnepelje”.⁵³ Levele nagy felháborodást keltett csehszlovák körökben. Bevonták útlevelét, majd a köztársaság elleni lázítás címén a járási főnök feljelentést tett ellene. Az ügyben 1929 áprilisában folyt le a főtárgyalás az eperjesi kerületi bíróság előtt. A védelmet barátja, Austerlitz Tivadar látta el, aki állítólag „mesteri módon felépített védőbeszédet” tartott. Rosenberg Mórnak a csehszlovák államhoz való viszonyulása kapcsán a következőket mondta: „Az új házások hűséget, de nem szerelmet fogadnak egymásnak. Hűségnél többet az új állam sem követelhet kisebbségi alattvalóitól, miután a szerelem a szívnek virága, mely csak önként hajthat ki és csak lassan gyökeredzik meg ott, ahol az első szerelem még feledve nincs. Ilyen szívbeli vonzalmat ki nem erőszakolhat semmilyen jogszabály.”⁵⁴ A beszéd elérte hatását, az eperjesi törvényszék végül egy hónap helyett csak 7 napi fogházra és 500 korona pénzbüntetésre ítélte Rosenberget a kijelentéséért.⁵⁵

2014. 46. A másik Rosenberg Mór, Austerlitz Tivadar barátja az ortodox hitközség tagja volt, egyben ügyvéd, a Magyar Nemzeti Párt egyik helyi vezetője. 1873-ban született. Eperjest 1942-ben hagyta el, majd Budapesten bujkált. 1944 végén a nyilasok a Dunába lökték. Róla l. Atlasz Miklós: *Az élet forrásai. Egy orvos életrajza. Orvosi, művészettörténeti és úti jegyzetek.* Tel-Aviv, 1968., 32. Mindketten tagjai voltak a Eperjesi Zsidó Múzeum Egyesületnek. L. *Kniha spolku Židovského múzea v Prešove, rok 1934. Archív ŽMP, inv. č. ŽM.D 1871 III-852.*

⁵³ Az eperjesi tűzoltó egyesület jubileumi ünnepségének bűnvádi epilógusa az eperjesi törvényszék előtt. *Prágai Magyar Hírlap*, 1929. április 18., 5–6.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Dr. Rosenberg Mór rendtörvényes büntetését helybenhagyta a legfelső bíróság. *Új Világ*, 1930/15. 1.

BÁRKÁNY JENŐ, A SZAKEMBER ÉS ÉRTÉKMENTŐ

Bárkány 1911-ben barátaival közösen létrehozta az eperjesi amatőr fényképészek egyesületét, melynek „agilis titkára” lett,⁵⁶ s melynek révén több országos kiállításon mutatta be fotográfiáit már az első világháború előtt. Emellett részt vett a turisztikai népszerűsítő Karpathen Verein eperjesi osztályának tevékenységében is, melyet hosszú ideig Flórián Károly vezetett.⁵⁷ Fiatalabb öccse, Miklós kiváló lovas volt, azt azonban nem tudjuk, hogy maga Bárkány Jenő is jeleskedett volna valamelyik sportágban. Ennek ellenére 1934-ben alelnöki posztot vállalt Eperjes legnépszerűbb, mintegy 500 tagot számláló sportegyesületében, az 1896-ban alakult Eperjesi Torna- és Vívó Egyletben is.⁵⁸ Bárkány emellett szakmai testületek munkájában működött közre aktívan, mely részben összefüggött eperjesi képviselőtestületi tagságával is. A legfontosabb közülük az 1930-as években létrejövő, Sárosért felelős Nemzetgazdasági Szaktestület volt, amely a régió modernizálását, villanyosítását és általában gazdasági élete fellendítését tűzte ki célul, s amely 1930 és 1938 között a Šaris nevű lapot is kiadta Eperjesen.⁵⁹ Bárkány szakértelmére minden szempontból szüksége volt a régióknak. Az 1931-ben alakult szakmai testület többek közt az Eperjes–Varannó vasútvonal megépítését, az észak-sárosi, valamint az Eperjes–Kassa országút felújítását, a folyók szabályozását és a régió szén-, illetve petróleum-lelőhelyeinek felkutatását tartotta legfontosabb teendőjének.⁶⁰

Bárkány, aki hidak tervezésével kezdte építési pályafutását, kiváló helyismerettel bírt, s számtalan épület, többek között templom restaurálási munkálatánál volt jelen, például a sárosi Szinyén (Svinia), ahol 1930-ban újították fel a katolikus templomot. A korszak egyik kulturális szenzációjaként ekkor találták meg négy, Antonio Caraffa Habsburg császári tábornok által 1687-ben Eperjesen kivégeztetett személy földi maradványait. A „vértanúk” azonosítását Austerlitz Vilmos orvos, Tivadar Bártfán élő bátyja végezte.⁶¹ Később az evangélikus egyház küldöttjeivel közösen Bárkány és Austerlitz is tagja lett annak a bizottságnak, amely az eperjesi vértanúk hamvainak ünnepélyes újratemetését volt hivatott megszervezni.⁶² Ennek apropóján az evangélikus egyház háromnapos ünnepséget szervezett 1930. november 10-e

⁵⁶ Az Eperjesi Amatőrfényképező Egyesület. *Eperjesi Lapok*, 1912/12. 2.

⁵⁷ *Régi és új tagok 1914. évben*. Štatný archív v Prešove, fond Karpathen Verein (pobočka v Prešove) 1873–1940, 2. doboz, 3. leltári szám, 1930.

⁵⁸ Munkakedv és lelkes hangulat jellemezte az Eperjesi Torna- és Vívó Egyesület közgyűlését. *Prágai Magyar Hírlap*, 1934. január 26., 7.; Az eperjesi TVE XXXVII. közgyűlése. *Prágai Magyar Hírlap*, 1932. február 17., 8.

⁵⁹ Dr. St[anislav] Treybal: Predsednícka zpráva (Na VIII. plenárnom zasadnutí výboru Nársboru pre Šariš). *Šariš*, 1933. február 25., 1.

⁶⁰ Megválasztották a sárosi nemzetgazdasági egyesület tisztikarát. *Prágai Magyar Hírlap*, 1935. március 30., 9.

⁶¹ *Pochovania kostí Karaffových martýrov, Prešov, dňa 23. sept. 1930. Hľadanie kostí Karaffových-martýrov*. Štatný archív v Prešove, fond Okresný úrad v Prešove I. 1923–1944 (1950), 47. doboz, iratszám: 16092/30.

⁶² Uloženie pozostatkov Caraffových obeti v Prešove 1930. Štatný archív v Prešove, Kolégium východného dištriktu evanjelickej cirkvi augsburského vyznania na Slovensku v Prešove, 1549–1954, 110. doboz, 217. leltári szám.

2. kép. Bárkány Jenő testvérei és szülei körében. Balról jobbra: Bárkány Hugó, Bárkány Jenő, Weinmann Róza (Bárkány Jenő édesanyja), Bárkány Berta, Bárkány Leó (Bárkány Jenő édesapja), Bárkány Miklós. Forrás: Židovské muzeum v Praze

és 13-a között, melynek alkalmából több ezer vendég érkezett a városba. A halottak rézkoporsójának megtervezésében és kivitelezésében Grossmann Samu fémöntő-déje mellett Oelschläger Lajos kassai építész és Bárkány is részt vett.⁶³

Egy évvel korábban volt görög- és némettanárunknak, Ludmann Ottónak a 90. születésnapja alkalmából avattak emléktáblát az evangélikus Kollégium főépületében; ezt szintén Bárkány kezdeményezte. A Kollégium, annak ellenére, hogy 1918 előtt a magyarosítás egyik fontos intézménye volt a régióban, a szlovákok körében is ismert volt liberális szellemiségéről, s ezt a tradíciót az 1926-tól már csak szlovák nyelven működő gimnázium is a magáénak vallotta. Az evangélikus egyház által fenntartott intézmény főgimnáziumába sok izraelita család íratta gyermekét. Az 1917/18-as tanévben már több volt az izraelita, mint az evangélikus vallású diák.⁶⁴ Néhány hónappal a Ludmann Ottó-emléktábla átadását követően, 1929. október 13-án avatták fel azt a síregyüttest, amelyet szintén Bárkány tervezett. A helyi neológ zsidó hitközség temetkezési egylete, a Chevra Kadisa a neológ zsidó temető rendezésével párhuzamosan díszes síremléket emeltetett az ott fekvő tizenhárom háborús halott számára.⁶⁵

⁶³ *Uloženie pozostatkov Caraffových obeti v Prešove 1930.* Štatný archív v Prešove, Kolégium východného dištriktu evanjelickej cirkvi augsburského vyznania na Slovensku v Prešove, 1549–1954, 110. doboz, 217. leltári szám.

⁶⁴ Hörk József (szerk.): *A tiszai a. h. ev. egyházkerületi collégium értesítője 1917–1918.* Eperjes, 1918. 73–88.

⁶⁵ Hősök síremlékének avatása az izr. sírkertben. *Új Világ*, 1929/30. 1.

Bárkány 1930 januárjában elsőként tartott vetítéssel egybekötött előadást oroszországi hadifogságáról az eperjesi magyar kisebbségi közkönyvtárban,⁶⁶ és hasonló szerepléseket felesége, Kállai Olga is vállalt, aki a *Felső-Zemplén* című lap főszerkesztőjének, Kállai József nagymihályi ügyvédnek a lánya volt, s aki 1924 júniusában kötött házasságot Bárkány Jenővel. Kállai Olga előadások keretében gyakran beszámolt férjével közösen tett európai útjaikról. 1937 márciusában például spanyolországi úti emlékeiről beszélt a Szlovenszkoí Magyar Kultúregylet eperjesi fiókjának előadásán.⁶⁷ Kállainak eperjesi vonatkozású írása is jelent meg a csehszlovákiai magyar ellenzéki pártok országos napilapjában, a Prágai Magyar Hírlapban,⁶⁸ majd a II. világháború után férjéhez hasonlóan ő is gyakran publikált képzőművészettel foglalkozó cikkeket az 1948-tól megjelenő Új Szóban.

A HŐSÖK EMLÉKMŰVE

Austerlitz egyik utolsó nagy beszéde 1937 májusában hangzott el az eperjesi neológ zsidó temetőben, amikor a magyar kisebbség képviselőivel közösen a neológ Chevra Kadisa elnökeként felavatta Eperjes I. világháborús emlékművét, amellyel tizennégy (közülük tizenkettő idegen földben nyugvó) eperjesi zsidó katona emléke előtt kívántak tisztelni. Az Izsák feláldozását ábrázoló emlékmű felállítását a neológ temetkezési egylet kezdeményezte és finanszírozta.⁶⁹ A felavató ceremóniát Austerlitz szlovák és magyar nyelvű beszéde vezette fel. A szlovák részben utalás történt Masarykra és „a minden embert testvérré összeforrasztó békére”, amelyet Austerlitz a legfontosabb zsidó jelszökeként jelölt meg. A magyar részben az emlékmű fő motívumát, a kötelességtudatot és az önfeláldozást, az „égő áldozatot” emelte ki, az elhunyt hősokeket pedig „Sáros földjének embertestvériségét hirdető, valló és megvalósító istenszolgáinak” nevezte.⁷⁰ A fő mondanivalót, az eperjesiek összetartozásának gondolatát fűzte tovább és emelte a magasba Fábry Viktor, aki az 1887-es eperjesi tűzvész évfordulójáról is megemlékezett. A háború alatt táborig lelkészként szolgáló Fábry joggal érezte az egész város emlékjelének a zsidók által emeltetett oszlopot, rengetegen voltak ugyanis, akik nem zsidó, hanem magyar katonaként emlékeztek a tizennégy háborús hős valamelyikére. A lelkész hangsúlyozta, hogy az emlékmű előtt mindenkinek fejet kell hajtania, és kezet kell fognia felekezeti, nemzetiségi különbségre való tekintet nélkül. Pontosan ilyen összefogás révén épült újjá Eperjes az 1887-es tűzvész után.

⁶⁶ Kultur-szerdaesték Eperjesen. *Prágai Magyar Hírlap*, 1930. január 22., 10.

⁶⁷ A SzMKE házi estje. *Új Világ*, 1937. 12. szám, 1.

⁶⁸ Művészeti, iparművészeti és házi-ipari kiállítás Eperjesen. *Prágai Magyar Hírlap*, 1926. október 27., 8.

⁶⁹ Az emlékmű történetéről részletesen l. Szeghy-Gayer Veronika: Jewish War Memory as a Local Community Building Project – the Heroes’ Memorial in Prešov. In: Lamprecht, Gerald – Lappin-Eppel, Eleonore – Wyrwa, Ulrich (eds.): *Jewish Soldiers in the Collective Memory of Central Europe. The Remembrance of World War I from a Jewish Perspective*. Wien: Böhlau Verlag, 2019. 351–370.

⁷⁰ A hősoke emlékművének avatása. *Új Világ*, 1937/19. 1–2.

Az esemény jó alkalmat szolgáltatott a helyi rendőrségnek arra, hogy a neológia és a magyar kisebbség összefonódásáról elkészítse sokadik elmarasztaló jelentését.⁷¹ A felavatási ceremóniát ráadásul a szlovák és a cionista sajtó is negatívan értékelt, s Austerlitz Tivadart a magyar érdekek kiszolgálójának nevezték.⁷² Számon kérték tőle és a szervezőkön, hogy senkit sem hívtak meg az állam képviselői közül, és kifogásolták a magyar párti politikusok nagyszámú jelenlétét is. Különösen Rosenberg Mór ortodox zsidó ügyvéd, a magyar ügyek legfőbb helyi pártfogója volt a begyűkben, aki állítólag addig nyaggatta Austerlitzet, amíg az a csehszlovák közvélemény számára sértő programot össze nem állította.⁷³ Az emlékünnepeket követő támadások igen csak megviselték Austerlitzet, aki semmiképpen sem érezte jogosnak a vádakát, mégis úgy döntött, lemond az egylet vezetéséről. Egy későbbi cikkében szelíden elmagyarázta, hogy ha a temetőben „héberírások és keresztek békés testvériséggel néznek egymásra”, a mindennapi valóságban is erre kellene törekedni, s az emlékmű is ezt a célt szolgálja. A történetekkel kapcsolatos mondandóját egy klasszikussal zárta: „Miért is kezdtem emberrel nagyot, Ki sárból, napsugárból összegyúrva, Tudásra törpe és vak-ságra nagy.” (Madách Imre: *Az ember tragédiája*)⁷⁴

Austerlitz életének utolsó éveiről viszonylag kevés adat ismert. Még megélte a Jozef Tiso-féle Szlovák Köztársaság létrejöttét, a diszkriminatív zsidótörvények bevezetését, majd a II. világháború kitörését is. 1940-ben hunyt el, s az eperjesi neológ zsidó temetőben, az Austerlitzek héber és magyar feliratú családi sírboltjában helyezték örök nyugalomra. Bárkány barátja halálának évétől 1942-ig az eperjesi neológ zsidó hitközség elnöki posztját töltötte be. Feltehetőleg ekkor vetette papírra magyar nyelven a hitközség történetét, mely azóta is kiadatlan. 1942-ben aztán feleségével Budapestre menekült, ott vészelték át a világháborút, majd 1945 júniusában tértek vissza Eperjesre, ahol családások sorozata várta őket. 1951-ben a kommunista hatalom mint politikailag megbízhatatlan személyeket kitelepítette őket az Eperjestől 13 kilométerre fekvő Sárosszentimrére.⁷⁵ Végül 1955-ben Pozsonyban kezdtek új életet. Ekkor Bárkány már néhány éve dokumentációs tevékenységet végzett a prágai Állami Zsidó Múzeumnak és a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének. Haláláig egy pozsonyi zsidó múzeum kialakításán munkálkodott. 1967-ben hunyt el, felesége, Olga 1982-ben követte. Mindkettejük sírfelirata magyar nyelvű.

NÉHÁNY ÖSSZEGZŐ GONDOLAT

Bárkány Jenő és Austerlitz Tivadar sokszínű alakja több szempontból továbbra is ismeretlen számunkra, pedig a Bárkány fivérek által megvalósult épületek, zsinagógák nagy része, Bárkány és Austerlitz gyűjtései, beszédeik, írásaik és közéleti

⁷¹ *Židovská neologická náboženská obec-pomník padlým*. Štátny archív v Prešove, fond Okresný úrad v Prešove 1923–1945, 14. doboz, 205. leltári szám, iratszám 1407/37. prez.

⁷² Móric a Tivadar. *Slovenský deník*, 1937. május 16. 4.

⁷³ Uctili padlých? *Slovenský domov*, 1937. 14. 4.

⁷⁴ Dr. Austerlitz Tivadar: A temetőt járom. *Új Világ*, 1937/27. 3.

⁷⁵ Szlovákul Meretice, ma Radačov település része.

megnyilvánulásaik szövegei ott lapulnak az eddig még részben feltáratlan levéltári iratok, valamint a korabeli sajtó hasábjain. Két világháború közötti közéleti tevékenységüket minden tekintetben pontosan körülírja az ismert és gyakran használt szlogen: „Gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan.” Egyrészt művelt, több nyelven beszélő, európai látókörű értelmiségiként képesek voltak a problémákat és a lehetőségeket nagyobb perspektívából szemlélni. Üdvözölték a Csehszlovák Köztársaság demokratikus eszmevallását, de nem váltak az „új világ” kritikátlan híveivé, s tisztában voltak a rendszer kisebbségeket és zsidóságot is érintő ellentmondásaival. Folyamatosan követték a közép-európai, s benne a csehszlovákiai zsidóság helyzetének alakulását. Azt is látniuk kellett, hogy a Szlovenszko területén élő, mintegy 135 ezer fős zsidóság felekezeti, nyelvi sokszínűsége, a vallási és regionális törésvonalak nem kedveznek egy szlovenszkoói zsidó közösségi tudat kialakításának, ezért a helyi közösségépítésből kiindulva igyekeztek létrehozni zsidó gyűjteményüket. Ennek az építkező szándéknak a nehézségeit a Lányi Menyhért és Propperné Békefi Hermin gondozásában Kassán megjelent *Szlovenszkoói zsidó hitközségek története* című kötet is jól dokumentálja, melynek létrejöttében Bárkány és Austerlitz is fontos szerepet játszott. A munka fő célja az lett volna, hogy a Szlovenszko területén élő összes zsidó hitközség története bemutatásra kerüljön, s ennek érdekében a szerkesztőbizottság minden hitközséget megkeresett, sőt, az országos sajtóban felhívásokat is közzétett.⁷⁶ A kötetbe végül csak Kassa, Liptószentmiklós, Sáros vármegye zsidóságának és negyven kisebb hitközségnek a története került be, míg az ortodoxia fontosabb központjai, Pozsony és Homonna kimaradtak belőle.⁷⁷

Bárkánynak és Austerlitznek a Városi Polgári Pártban való tevékenysége arra is rámutat, hogy a politikát a szó eredeti értelmében fogták fel: az számukra a helyi közérdekekért való munkát és szolgálatot jelentette. A korban népszerű tömegpárti ideológiáktól, nemzetiségi vitáktól való távolságtartásuk és a helyi, regionális zsidó kultúra örökségésítését előtérbe helyező munkájuk bizonyítja, hogy a korabeli zsidóság Eperjesen is kulcsszerepet játszott a lokalitás megteremtésében, s a lokálpatriotizmus adott esetben éppen a nemzeti lojalitáskonfliktusok feloldását célozta.⁷⁸ A múzeumon keresztül a város infrastrukturális fejlődéséhez is hozzájárultak, hiszen ez volt az első városi múzeum, amely Eperjesen létrejött.

A két múzeumalapító zsidó nemzetiségi önbevallása tehát elsősorban az örökségésítésben és a helyi közösségépítés tevékenységében csúcsosodott ki. A csehszlovák disszimilációs környezetben való útkeresés új lehetőséget nyitott a nem cionista értelemben vett zsidó nemzeti gyökerekhez való „visszatéréshez”, amely náluk erős helyi és regionális hovatartozás-tudattal is kiegészült. Mindazonáltal életük végéig jellemző volt rájuk a kettős kötődés. Mindketten ahhoz a dualizmus korában

⁷⁶ Felhívás az összes szlovenszkoói zsidó hitközségekhez. *Prágai Magyar Hírlap*, 1932. június 16., 8.

⁷⁷ Ennek az egyik oka az is lehet, hogy addigra már jelent meg kiadvány ezekről a közösségekről: Gold, Hugo: *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart*. Brünn, 1932; Friedmann, David: *Geschichte der Juden in Humenné von 13. jahrhundert bis auf die gegenwart*. Beregsas, 1933.

⁷⁸ Ahogy azt Kovács Éva a kassai zsidóság kapcsán is megállapította. Kovács, 2004. 132.

szocializálódott generációhoz tartoztak, amely 1918 előtt nagy részben magyarra vagy legalábbis magyar anyanyelvűvé vált.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Archív Židovského múzea v Prešove

Slovenský národný archív, fond Sčítanie ľudu v roku 1930

Štatný archív v Prešove, fond Okresný úrad v Prešove I., 1923–1944 (1950)

Štatný archív v Prešove, fond Karpathen Verein (pobočka v Prešove)

Štatný archív v Prešove, Kolégium východného dištriktu evanjelickej cirkvi augsburského vyznania na Slovensku v Prešove, 1549–1954

Štatný archív v Košiciach, fond Košická župa, 1923–1928

Štatný archív v Prešove, fond Mestský úrad Prešov, 1923–1945

KORABELI SAJTÓ ÉS FORRÁSOK

Československá statistika – svazek 9. Sčítaní lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921. Praha: Státní úřad statistický, 1924.

Československá statistika – svazek 98. Sčítaní lidu v Republice československé ze dne 1. prosince 1930. Praha: Státní úřad statistický, 1934.

Eperjesi Lapok (1912)

Híradó (1925)

Karpathen-Post (1927)

Közérdek (1927)

Népszava (1913)

Prágai Magyar Hírlap (1923, 1926, 1928–1929, 1930–1932, 1934–1935, 1937)

Šariš (1930, 1933)

Šarišské hlasy (1919)

Slovenský deník (1937)

Slovenský domov (1937)

Új Világ (1920, 1926, 1927, 1930, 1937)

FELHASZNÁLT IRODALOM

Amir, Giora: *Prešov, osud židovskej obce, jednej z mnohých*. Bratislava: SNM and Múzeum Židovskej kultúry, 2004.

Atlasz Miklós: *Az élet forrásai. Egy orvos életrajza. Orvosi, művészettörténeti és útijegyzetek*. Tel-Aviv, 1968.

Austerlitz Tivadar: A sárosvármegyei zsidóság története. In: Lányi Menyhért – Propperné Békefi Hermin: *Szlovenszkói zsidó hitközségek története*. Košice, 1933. 103–148.

Austerlitz, Theodor: *Die letzte Folterprozedur in der öst.-ung. Monarchie. Der Kodesch von Orkuta*. Presov: Jüdische Museumverein, 1933.

Berkowitz, Michael: *Zionist Culture and West European Jewry before the First World War*. Chapel Hill–London: The University of North Carolina Press, 1996. 168–173.

- Čapková, Kateřina: Die jüdische Glaubensgemeinschaft. In: Schulze Wessel, Martin – Zückert, Martin (hrsg.): *Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der böhmischen Länder und Tschechiens im 20. Jahrhundert*. München: R. Oldenbourg Verlag, 2009. 187–208.
- Filep Tamás Gusztáv: Hungarian Jews of Upper Hungary in Hungarian Public Life in Czechoslovakia (1918/19–1938). In: Hatos Pál – Novák Attila (ed.): *Between Minority and Majority. Hungarian and Jewish/Israeli Ethnical and Cultural Experience in Recent Times*. Budapest, 2013. 167–183.
- Friedmann, David: *Geschichte der Juden in Humenné von 13. Jahrhundert bis auf die Gegenwart*. Beregsas, 1933.
- Gold, Hugo: *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart*. Brünn, 1932.
- Hörk József (szerk.): *A tiszai a. h. ev. egyházkerületi collégium értesítője 1917–1918*. Eperjes, 1918.
- Kalinová, Agneša – Juráňová, Jana: *Agneša Kalinová v rozhovore s Janou Juráňovou. Mojich 7 životov*. Bratislava: Aspekt, 2012.
- Klein-Pejšová, Rebekah: *Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2015.
- Koral Álmos [Kömlös Aladár]: *Zsidók a választáson*. Prešov, 1920.
- Kovács Éva: *Felemás asszimiláció. A Kassai zsidóság a két világháború között, 1918–1938*. Somorja – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Liliium Aurum Könyvkiadó, 2004.
- Lahav, Yehuda: *Zjazvený život*. Levice: Koloman Kertész Bagala, 2003.
- Lányi Menyhért: A prešovi zsidó múzeum. In: Lányi Menyhért – Propperné Békefi Hermin: *Szlovenszkói zsidó hitközségek története*. Košice, 1933. 149–178.
- Lichtenstein, Tatiana: *Zionists in Interwar Czechoslovakia. Minority Nationalism and Politics of Belonging*. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press, 2016.
- Pošová, Kateřina: *Jsem, protože musím... napsala jsem si ve čtrnácti do lágového deníku*. Praha: Prostor, 2003.
- Spányi Artúr (ed.): *Adresár mesta Prešova a prešovského okresu. – Prešov város és a presovi járás címtára*. Prešov: Minerva, 1931.
- Szeghy-Gayer Veronika: „Vrátme si mesto”. Prejavy nespokojnosti „mestského občana” v politickom diskurze v Prešove 1918–1938. *Forum Historiae*, 2015/2. 56–68.
- Szeghy-Gayer Veronika: Jewish War Memory as a Local Community Building Project – the Heroes’ Memorial in Prešov. In: Lamprecht, Gerald – Lappin-Eppel, Eleonore – Wyrwa, Ulrich (eds.): *Jewish Soldiers in the Collective Memory of Central Europe. The Remembrance of World War I from a Jewish Perspective*. Wien: Böhlau Verlag, 2019. 351–370.
- Szeghy-Gayer, Veronika: Jewish Representatives of the Hungarian Political Opposition in Interwar Slovakia. The Case of Prešov and Košice. *Judaica Bohemiae*, 2020/2. 25–52.
- Szeghy-Gayer Veronika: Spányi Artúr és az eperjesi középosztály. *Regio*, 2015/1. 109–135.
- Švantnerová, Janá: *The Prešov Jewish Museum (1928–1942). History, collection, ideas, personalities and places. Dissertation thesis*. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, 2014.
- Švantnerová, Janá: Židovské múzeum v Prešove v širších súvislostiach. In: Borský, Maroš – Švantnerová, Jana (red.): *Eugen Bárkány. Medzi Prešovom a Bratislavou*. Bratislava: Menorah, 2018, 76–105.

Kozma Miklós kontra Bazil-rend

Bazil szerzetesek száműzetése Kárpátaljáról (1940–1941)

ELŐZMÉNYEK. A TERÜLETI VISSZACSATOLÁSOK ÉS AZOK EGYHÁZKORMÁNYZATI KÖVETKEZMÉNYEI

Kárpátalja területe két lépcsőben került vissza Magyarországhoz: az első bécsi döntéssel Dél-Szlovenszko és Podkarpatszka Rusz területének 12%-a, nagyjából a magyarok által többségében lakott síkvidéki terület rész. Ez a nagyhatalmi döntés felدارabolta a Munkácsi Görögkatolikus Püspökséget. A Magyarországhoz került görögkatolikusok egyházkormányzati státuszáról Serédi Jusztinián esztergomi érsek 1938 novemberétől Rómában tárgyalta, komolyabb eredmények nélkül. Ezzel egy időben a Cseh-Szlovákiában maradt munkácsi görögkatolikus egyházmege élére Nyárádi Dionisiust (Dénes) nevezték ki, aki 1938. november 29-én érkezett Husztra.¹ Az első bécsi döntéssel a munkácsi görögkatolikus püspökség 35 parókiája került Magyarországhoz, míg 280 maradt Cseh-Szlovákia területén.²

A márciusi magyar katonai akcióval a munkácsi görögkatolikus egyházmege területét (a Romániában maradt töredékek kivételével) teljes mértékben visszacsatolták Magyarországhoz. Teleki Pál miniszterelnök és Csáky István külügyminiszter 1939 áprilisában Rómában tárgyalásokat kezdett a Munkácsi Görögkatolikus Püspökség egyházkormányzati helyzetéről. Ennek a Szentszék 1939. július 19-ei bullája lett az eredménye (Dioecesium fines bulla), amely az egyházmeget – 278 parókiával – az esztergomi érsek joghatósága alá rendelte.³ A birtokba vett kárpátaljai területen 1939. március 18. és július 7. között katonai közigazgatás működött.

Kárpátalján a görögkatolikus volt a legjelentősebb egyház. 1941-ben az itt élő lakosság 54%-a tartozott ehhez a felekezethez, 14%-a volt izraelita, 12%-a görögkeleti,

¹ Botlik József: *Hármas kereszt alatt. Görögkatolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997)*. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 1997. 252–253.; Vehes Mikola – Tokar Marian: *Kárpáti Ukrajna egyházi ügyei*. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*. Budapest: Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010. 118.; Пекар Атанасій: Греко-католицька церква під час Карпатської України. *Analecta. Ordinis S. Basilini Magni*, 1992/1–4. 302–308.

² Kosztyó Gyula: Csendőrségi házkutatás egy kárpátaljai görögkatolikus kolostorban. *Betekintő*, 2022/1. 66–67.

³ Csíky Balázs: *Serédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, 2018. 238.; Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. Budapest: Pannonica Kiadó, 1999. 86.

10%-a református, 10%-a római katolikus.⁴ Elsősorban éppen ezért a görögkatolikus papok fontos szerepet játszottak e területen a magyar politikai elgondolásokban a visszacsatolások idején, később pedig fontos pozíciókat töltöttek be a polgári közigazgatásban is.⁵ Egyértelmű volt, hogy Budapest ezt az egyházat preferálta. Másrészt viszont a magyar nemzetiségi politika célja az volt, hogy Kárpátalja viszonyait gyorsan konszolidálja, és a területet integrálja az ország gazdasági vérkeringésébe, illetve társadalmi életébe. Mivel Kárpátalja lakosságának nagy részét (77%) ruszinok alkották, és mivel értelmiségük egy részét a görögkatolikus papság képezte, Budapest számított a Munkácsi Görögkatolikus Püspökség támogatására ebben az integrációs folyamatban. Sztojka Sándor püspök ebben partner volt, hiszen örömmel fogadta az egyházmegye Magyarországhoz csatolását, és támogatta a Kárpátaljai Mezőgazdasági Kamara kezdeményezését a ruszinok szociális helyzetének javítására. A kezdeti remény a hatékony együttműködésre azonban hamar szertefoszlott, mert a gyakorlati kérdések kezelésénél egyre több vita alakult ki Sztojka és a budapesti politikai elit között.⁶ A polémia okot adott a katonai közigazgatás idején elkövetett túlkapasok sora,⁷ a görögkatolikus papság illetményeinek rendezetlensége, de kiéleződtek a pravoszlávia különböző megítéléséből fakadó ellentétek is,⁸ később pedig bekövetkezett az ukrán érzelmű görögkatolikus papok, Bazil-rendi szerzetesek letartóztatása.⁹ E tanulmányban utóbbit, a kárpátaljai Bazil-rendben működő ukrán érzelmű szerzetesek számúzetését mutatjuk be.

⁴ Ezek az adatok Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék 1940-ben kialakult, illetve az Ungi, Beregi és Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség területére vonatkoznak. Az 1939-ben katonai akcióval birtokba vett hegyvidéki területen még magasabb volt a görögkatolikusok aránya, az összlakosság 60%-a. 1941. évi népszámlálás. *Demográfiai adatok községenként (Országhatáron kívüli terület)*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1990. 6–7.

⁵ Marina Gyula görögkatolikus kanonok 1939-től a Kárpátaljai Kormányzói Biztoság oktatásügyekkel foglalkozó osztályvezetője. Ilnczyk Sándor 1939-től 1944-ig egy személyben volt a Kárpátaljai Kormányzói Biztos főtanácsadója és a Munkácsi Görögkatolikus Püspök káptalani helynöke.

⁶ Kosztyó Gyula: Sztojka Sándor görögkatolikus püspök kontra Latorca Részvénytársaság, avagy vita a kegyúri tartozásról. *Ujkor.hu*, 2021. április 30., <https://ujkor.hu/content/sztojka-sandor-gorogkatolikus-puspok-kontra-latorca-reszvenytarsasag-avagy-vita-kegyuri-tartozasrol> (Letöltés ideje: 2022. június 20.)

⁷ 1939. március 20-án Zöldi Márton csendőrhadnagy és csendőrkülönítménye kivégezte Kupár Károlyt, a terebesfejérpataki görögkatolikus lelkészt és hat másik helyi lakost, állítólagos magyarellenességük miatt. Az ügyben hosszas levelezés zajlott a lelkész hitvese, Sztojka Sándor püspök, a Magyar Királyi Külügyminisztérium, a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium és a magyar kormány között. 1939. március 23-án szintén Zöldi Márton volt az, aki házkutatást tartott a Munkácson található csernekhegyi kolostorban, amelyben a görögkatolikus egyház – ukrán érzelmű – Bazil-rendi szerzetesei éltek. 1939. július 4-én a rahói járási katonai parancsnok ukrán érzelműnek vélt apácákat utasított ki Kárpátalja területéről. Kosztyó, 2022. 65–89.; Kosztyó Gyula: Görögkatolikus apácák kiutasítása Kárpátaljáról (1939). *Ujkor.hu*, 2021. december 29., <https://ujkor.hu/content/gorogkatolikus-apacak-kiutasitasa-karpataljarol-1939> (Letöltés ideje: 2022. június 20.)

⁸ Sztojka Sándor nem tudta elfogadni a magyar kormány döntését, amellyel 1941-ben létrehozta az önálló magyar görögkeleti egyházat. Kosztyó Gyula: Görögkatolikus–pravoszláv konfliktusok Kárpátalján (1938–1943). *Clio Műhelytanulmányok*, 2021/3. 1–42.

⁹ 1942 júliusában a magyar kémelhárítás és a rendvédelem ukrán földalatti mozgalmat számolt fel, tagjait pedig Munkácson elítéltette. Az ukrán mozgalomban szervezkedő 163 fő ügyét a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar főnökének bírósága tárgyalta. A vád szerint az államellenes szervezkedésben részt vett öt görögkatolikus pap és három papnövendék is. A bírósági eljárás során három

A BAZIL-REND ÉS A MAGYAR NEMZETISÉGI POLITIKA 1939–1940-BEN

A magyar közigazgatás a területi visszacsatolásokat követően bizalmatlan volt a Bazil-renddel szemben. Ennek a gyökere egészen az I. világháború végéig nyúlt vissza. A háborút követően a rend tartománya két részre szakadt, az egyik része Mária-pócs székhellyel Magyarországon maradt, a másik Csehszlovákiához került. 1921-ben a Róma által Galíciából kirendelt szerzetesek fogtak hozzá az egyházi szervezet megreformálásához. Ezek a szerzetesek egytől egyig ukrán nemzeti érzéstől fűtött baziliták voltak, akik azonnal összetűzésbe keveredtek Papp Antal akkori püspökkel. Az éles harc ellenére a görögkatolikus püspökök nem tudták kiszorítani a Vatikán támogatását élvező galíciai ukrán szerzeteseket az egyházból.¹⁰

Az 1939-ben berendezkedő magyar közigazgatás mindent elkövetett, hogy az ukrán politikai irányzatot kiszorítsa. A bizalmatlanság a katonai közigazgatás idején a renndhez tartozó kolostorokban tartott házkutatásokban, apácák kiutasításában öltött testet. Fekesházy Zoltán, Bereg és Ugocsa közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék alispánja pedig azt kérte a Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztériumtól, hogy a Bazil-rendhez tartozó beregdéai szerzeteseket internálják és utasítsák ki az országból, birtokukat pedig foglalják le. Ezt azzal indokolta, hogy a „cseh megszállás idején is az ukrán irányzatnak voltak a képviselői, és folytonosan magyarellenesek voltak”.¹¹

Nem segítették a kedvező kép kialakulását a szerzetesrendről készült helyzetjelentések sem, amelyek 1938 és 1939 folyamán futottak be a Magyar Királyi Belügyminisztériumhoz. Az ungvári rendőrkapitány is ukrán szervezkedéssel vádolta a város politikai helyzetéről szóló jelentésében a Bazil-rendet: „A kárpátaljai magyarságra nézve tehát, a legveszedelmesebb volt a kommunista és ukrán mozgalom, mely utóbbinak támogatói közzé tartozott néhány ungvári és környéki görögkatolikus pap, igen sok tanító és tanítónő, ebbe a táborba tartoztak az ungvári görögkatolikus püspöki tanítóképző növendékei, a papnevelő intézet egy-két tanára a görögkatolikus tanítónői intézet volt igazgatója és számos növendéke valamint a görögkatolikus bazilita szerzetesek és a bazilita szerzetes nők (apácák) közül igen sokan.”¹²

A Bazil-rend szerzetesei ellen már Perényi Zsigmond kormánybiztossága idején vizsgálat indult, mivel néhányuk „fanatikus” ukrán agitátor volt. Többek között a munkácsi rendházban lezajlott házkutatások után a munkácsi járási katonai parancsnokság 1939. április 12-én nyolc lengyel, illetve délszláv származású szerzetest

---

papot és három papnövendéket ítéltek el, akik először Ungváron, majd pedig Vácon töltötték börtönbüntetésüket. A papnövendékek fél év múlva amnesztiával szabadultak, a papok azonban a váci fegyházban maradtak a város szovjet megszállásáig.

¹⁰ Brenzovics László: *Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján 1939–1944*. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2010. 157.

¹¹ Fekesházy Zoltán alispán levele Teleki Mihály földművelésügyi miniszterhez a Bazil-rend beregdéai birtokának lefoglalásáról, 1939. március 16. MNL OL K 28 107. 1939–T–16221. 3509/1939.

¹² Az ungvári rendőrkapitány helyzetjelentése Ungvárról, 1938. november 17. MNL OL K 28 98. 1938–L–17419, 2.

kiutasított.¹³ Ezt követően a magyar közigazgatás éber figyelemmel kísérte a rend működését, amit egyébként Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter írt elő 1940 elején Perényi Zsigmond kárpátaljai kormányzói biztosnak: a „szerzetesek működését és magatartását kísértesse figyelemmel és észleletekről adjon tájékoztatást”.¹⁴ Em-lítésre méltó esemény ügyükben nem történt, egészen Kozma Miklós 1940. szeptemberi kormányzói biztosi kinevezéséig.

KOZMA MIKLÓS ÁLLÁSPONTJA A BAZIL-RENDRŐL

Kozma Miklós inkább politikai agitátoroknak, mintsem papoknak tekintette a kárpátaljai bazilita szerzeteseket. Amikor körbeutazta Kárpátalját, 1939. március 24-én arra a meggyőződésre jutott, hogy a rendet el kell távolítani Magyarországról, mivel „fanatizmussal hirdették az ukrán gondolatot”, és „Klastromalján is a baziliták fegyverrel a kezükben védekeztek”.¹⁵ Sztojka Sándor püspök ekkor még meggyőzte Kozmát, hogy a Bazil-rendnek meg kell bocsátani. Az egyházi méltóság azzal érvelt, hogy a bazilitáknak csak kis százaléka az ukrán gondolat híve.

Kozma 1940-ben Ungváron elmondott bemutatkozó kormánybiztosi beszé-
dében azonban már egyértelműsítette, hogy „minden, a magyar állameszmétől és nemzethűségtől történő elhajlás a legsúlyosabb megtorlás alá esik”.¹⁶ Ez többek kö-zött az ukrán mozgalomra és a Bazil-rendre is vonatkozott.

A befolyásos üzletemberből, belügyminiszterből kormányzói biztossá avan-záló Kozma megingathatatlan antipátiával viszonyult az ukrán mozgalomhoz. Ez azonban nem jelentett zsigeri vagy faji gyűlöletet. Bizonyos szintig még cso-dálta is a mozgalmat kitartása, elszántsága miatt. Egyik levelében így fogalmazott az ukrán politikáról: „Érdemes megjegyezni, hogy az ukrán gondolat hallatlanul erős, a gondolat hívői elszántak és mozgékonyak. Ezt megmutatták a cseh uralom alatt is. Lásd Huszt”.¹⁷ Kozma egyszerűen attól félt, hogy az ukrán mozgalom megerősödése

¹³ Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941). II. rész.* Budapest: PolgArt, 2000. 733.

¹⁴ *A belügyminiszter tanácsosának jelentése a Miniszterelnökségnek a Bazil-rend szerzeteseinek ren-dőri felügyelet alá helyezéséről*, 1940. január 5. MNL OL K 28 107. 1940–E–15159. 2. 14.479/1939.

¹⁵ Itt Kozma a Munkácsot 1939. január 6-án ért csehszlovák támadásra gondolt. A dokumentumból nem derül ki, hogy ezt az állítását mire alapozza. *Kozma Miklós naplóbejegyzései.* MNL OL K 429 29. 1. 37.

¹⁶ *Kozma Miklós kárpátaljai kormányzói biztos beszéde Ungváron*, 1940. szeptember 15. KTÁL Fond 53., op. 3., od. zb. 6., 40.

¹⁷ *Kozma Miklós levele Feilitzsch Bertholdhoz Kárpátalja helyzetéről*, 1940. október 4. MNL OL K 429 34. 2. 3–4. 73/1940. Itt Kozma Miklós a Huszton 1939. március 13-ról 14-re virradó éjjel lezajlott összecsapásra gondolhatott. A Szics-tagok behatoltak a huszti katonai raktárba, s magukkal viték az ott talált fegyverek nagyobb részét. Lev Prchala cseh tábornok (aki a Szics semlegesítését akarta), parancsba adta az ellopott fegyverek beszolgáltatását, ami csak részben teljesült, ezért már-cius 14-én reggel utasította a katonaságot, hogy erővel vegyék vissza a fegyvereket. A cseh katonaság és a Szics-tagok között tűzharc alakult ki, mely során igen sokan meghaltak, illetve megsebesültek. A begyűjtött fegyverekkel Prchala végleg kivonult Kárpátaljáról. Az összecsapás oka az volt, hogy a csehek demilitarizálni szerették volna Kárpáti Ukrajna területét, ezzel szemben a Kárpáti Szics fel akarta venni a harcot az 1939. március 14-én este támadó Magyar Királyi Honvédséggel. Hudanych

keresztülhúzza nemzetiségi politikai terveit, amelyeket a ruszinság „felemelésével” kapcsolatban fogalmazott meg. Ezeket az elképzeléseket nem titkolta, több helyen hangoztatta is: „a rutén népben a rutén népi, a Kárpátoktól északra semmit sem kereső öntudatot kell kifejleszteni”.¹⁸ Saját memorandumában erről így írt egy országgyűlési képviselőnek:

„Magyarországnak nem érdeke semmiféle divergáló politika, tehát a kárpátaljai rutén népet, mely történelmi, földrajzi és vallási okokból a többi szláv néptől különélő népcsoport nem akarja sem nagyorosz, sem ukrán irányba fejleszteni, mert mindkét irány politikailag egyaránt a határon túlra tendál. Földrajzi adottságok, gazdasági érdekek, valamint az a körülmény, hogy az északi szláv népek közül a lengyel és szlovák mellett a rutén nép az, mely katolicizmusa révén teljesen nyugati orientációjúvá lett – parancsolják, hogy a rutén népet meg kell tartani különálló népi és vallási mivoltában, úgy-hogy jövőjét és boldogulását a Kárpátoktól délre keresse.”¹⁹

Ez azonban csak az egyik oka volt annak, hogy a Bazil-rend szálla volt Kozma Miklós szemében. A másik: a kolostorok – Kozma szerint, amit nem tudunk alátámasztani forrásokkal – továbbra is az ukrán propaganda központjai maradtak, s ezt nehezen viselte. Ezért jelezte Teleki Pálnak 1940 végén, hogy a Bazil-rend ügyét meg kell oldani, és Rómában interveniálni kellene a rend, valamint Sztojka Sándor püspök ellen is. Ahogy Kozma érvelt a püspök ellen:

„Kárpátalján nyugodtan merem mondani minden rendben van, csak egy dolog nincs rendben, a püspök ügye [...] A püspök velem folytatott beszélgetése és felvilágosítások dacára megengedhetetlen álláspontot foglalt el az egész vonalon.”²⁰

1940–1941 fordulója az az időszak, amikor kialakult Kozmában az a végleges kép az ukrán mozgalomról és a Bazil-rend kárpátaljai céljairól, amelyet halálig vallott.²¹ Eszerint a Harmadik Birodalom az ukrán gondolatot a Szovjetunió gyengítésére használta fel,²² ami azonban szembement a magyar és lengyel érdekekkel, hisz – szerinte – ezekben az országokban a mozgalom az államellenes, bomlasztó, szeparatista irányzatokhoz tartozott. Ehhez a német elgondoláshoz csatlakozott – Kozma szerint – a Vatikán meggondolatlan politikája is, miszerint, ha támogatják a kárpátaljai ukrán mozgalmat, akkor onnan majd görögkatolikussá tehetik az önálló ukrán államot, amikor az megszületik. Kozma szemében e vatikáni politika

Vasyl: Mi volt a Kárpáti Szics? In: Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történelmi közéletés*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2004. 51.

¹⁸ Kozma Miklós levele Rácz Kálmán országgyűlési képviselőnek, 1940. december 8. MNL OL K 429 35. 253. 384/1940.

¹⁹ Kozma Miklós: *Az ukrán kérdés Kárpátalján*, 1941. MNL OL K 429 33. 5. 62–69.

²⁰ Kozma Miklós levele Teleki Pálhoz Sztojka Sándor püspökről, 1940. december 24. MNL OL K 429 33. 5. 51–52.

²¹ Ezt 1941-es keltezéssel memorandumban ki is adta. Kozma Miklós: *Az ukrán kérdés Kárpátalján*, 1941. MNL OL K 429 33. 5. 62–69.

²² Véleménye szerint ezért támogatta Kárpáti Ukrainát is.

helyi megtestesítője volt a Bazil-rend, amely tevékenyen hozzájárult ahhoz, hogy Rómában ez a „téves kép” kialakuljon.²³ Kozma meggyőződéssel állította, hogy Róma támogatja az ukrán gondolatot, hisz a Bazil-rend területi átszervezései során (magyar, román és rutén provinciákat hoztak létre) a rutén provincia élére Sztankaninec Antal került, akit a kormányzói biztos ukránnak titulált.²⁴ Mivel Kozma és a magyar nemzetiségi politika egyértelműen a „rutén népi érdeket és öncélúságot” tartotta szem előtt, érthetetlenül állt a Vatikán hozzáállása előtt. Ahogy fogalmazott:

„Kétségtelenül megállapítható, hogy a Vatikán a bazilita rend révén, azaz a felületes, politikailag iskolázatlan, hívatlan befolyás révén olyan politikát csinál, amely a katolicizmus szempontjából kérdésessé teszi, hogy megnyeri Ukrajnát, de biztosan elveszíti Kárpátalját”.²⁵

RADIKÁLIS LÉPÉS: A SZERZETESÉK KIUTASÍTÁSA

Miközben Kozma mérlegelt, levonta a geopolitikai események esetleges lokális hatását, fontos események történtek 1941 első napjaiban. A rend tartományfőnöke²⁶ előterjesztést tett Rómában a Bazil-rend generalisához, hogy a tartományt válasszák szét egy rutén és egy magyar tartományra.²⁷ Mindez kiváltotta Kozma felháborodását.²⁸ Hallatlannak tartotta az ötletet, és azonnal intézkedett. 1941. január 12-én levelet írt Apor Gábor római magyar követnek, akit arra kért, hogy járjon közben a „Szentszéknél ezen elsietett, felelőtlen, a kérdés jelentőségét át nem fogó javaslat félre tételére”.²⁹ Ez azonban nem sikerült, mert a Szentszék kijelentette, hogy a magyar baziliták irányítása alatt csupán a máriapócsi, a hajdúdorogi és a beregdédai kolostorok maradnak, a többi irányítását az ukrán baziliták kapják.³⁰

A hírre Kozma radikális lépésekre szánta el magát. Először le akarta váltatni a Bazil-rend ukrán érzelmű novíciusát. Ehhez kapóra jött a szerzetesrenden belüli

²³ Kozma Miklós: *Az ukrán kérdés Kárpátalján*, 1941. MNL OL K 429 33. 5. 62–69.

²⁴ Sztankaninec a klastromaljai bazilita kolostor vezetője lett Kárpátalja katonai birtokbavétele után; az egész magyar közigazgatás ukrán érzelműnek tartotta.

²⁵ Kozma Miklós: *Az ukrán kérdés Kárpátalján*, 1941. MNL OL K 429 33. 5. 62–69.

²⁶ Nem egyértelmű, hogy levelében Kozma Miklós Dolhy Leontinra vagy Sztankaninec Antalra gondolt-e.

²⁷ A kezdeményezés indokát nem tudjuk. Gyakorlati kivitelezéséről tárgyalt a Bazil-rend tartományi tanácsulése is 1941. január 15-én. Itt Rómához intézendő kérdéseket fogalmaztak meg a gyakorlati teendők ügyében. A tanácskozáson vita alakult ki, hogy Ungvár a magyar vagy a ruszin tartományhoz kerüljön-e. Sztankaninec Antal a ruszin megoldást támogatta. *A Bazil-rend tartományi tanácsgyűlésének jegyzőkönyve*, 1941. január 15. NSZBRL I–1–a. 7. doboz.

²⁸ *Kozma Miklós levele a miniszterelnökséghez, a Bazil-rend noviciátusának áttelepítése Hajdúdorogra*, 1941. február 27. MNL OL K 28 107. 1941–L–16442. 1–6.

²⁹ *Kozma Miklós levele a miniszterelnökséghez, a Bazil-rend noviciátusának áttelepítése Hajdúdorogra*, 1941. február 27. MNL OL K 28 107. 1941–L–16442. 1–6.; *Kozma Miklós levele Apor Gábor követhoz az ukrán kérdéstről*, 1941. január 12. MNL OL K 429 35. 579–580.

³⁰ Brenzovics, 2010. 158.

ellentét is. Nevezetesen az, hogy Dolhy Leontin tartományfőnök már rég találkozni szeretett volna a kormányzói biztossal, hogy megbeszéljék a problémákat. Dolhy számára ugyanis kellemetlen volt az ukrán agitáció a rend tagjai körében, többször föl is szólította Sztankaninec Antalt, hogy tartózkodjanak ettől, mert politikailag – Dolhy szerint – „teljesen szeparálnánk magunkat”.³¹ Ezt szeretete volna egyértelműsíteni a tartományfőnök Kozma számára is, és kérte Sztojka Sándor püspököt, hogy szervezzen találkót a kormányzói biztossal. Sztojka is drasztikusnak látta a Bazil-rend helyzetét. „A Rend egyes tagjai érthetetlen magatartása miatt igen nehéz helyzetbe jutott, amelyen úgy az egyház, mint a rend érdekében segíteni kell” – jegyzi fel egyik levelében a főpásztor.³² Dolhy kezdeményezésére és Sztojka támogatásával 1941. február 12-én sor került a megbeszélésre, amin Dolhy, Kozma, Dudás Miklós³³ és Sztojka vett részt. A közös ebéd formájában lezajlott találkozón mind a három egyházi vezető elismerte, hogy a Bazil-rendben teret nyert az ukrán mozgalom,³⁴ amelynek megoldására a kormányzói biztos azt javasolta, hogy a rend noviciátusa költözzön Hajdúdorogra. A szerzetesképzéshez szükséges új berendezések fedezésére Kozma előirányzott 20 ezer pengőt.³⁵ „Ezzel nyilván sikerülni fog a kérdésnek legalábbis a jövőre vonatkozó részét helyes mederbe terelni. A helyes meder azt jelenti, hogy a Bazilita rendnek a rutén népiségben benne gyökerező, de a magyar hazához abszolúte hű rendtagokat kell nevelni Kárpátaljára” – foglalta össze az átköltöztetés célját Kozma.³⁶

Kárpátalja kormányzói biztosa azonban ezzel még nem elégedett meg, és egy sokkal radikálisabb lépést is tett. Utasítására 1941. február 4-én az ungvári határszéli rendőrkapitányság kilenc ukrán érzelmű szerzetest államellenes cselekmények gyanújával házi őrizetbe vett és kihallgatott.³⁷ A letartóztatás indoka az engedély és útlevél nélküli határátlépés a Cseh Protektorátus és Szlovákia területére Magyarországról, illetve Kárpátalja elcsatolásáról szóló levelezés.³⁸ A kilenc szerzetes név szerint: Sztankaninec Antal, a kárpátaljai bazilita szerzetesrend rendfőnöke, Mondik Antal, a munkácsi kolostor házfőnöke, Lozan Polikarp, Szidej János, Mereszij Bogdan, Malinics Melét a munkácsi kolostorban lett letartóztatva, Zavagyák József, a kisbereznai kolostor házfőnöke és Drebitka Dénes a husztbaranyai kolostorban,

³¹ Dolhy Leontin levele Sztojka Sándorhoz, 1941. január 29. KTÁL Fond 151., op. 24., od. zb. 374., 1.

³² Sztojka Sándor levele Dudás Miklós püspökhöz, 1941. február 6. KTÁL Fond 151., op. 24., od. zb. 374., 2.

³³ Dudás Miklós hajdúdorogi megyéspüspököt Sztojka Sándor kérte meg, hogy ő is vegyen részt a megbeszélésen.

³⁴ Ebben annak is szerepe lehetett, hogy február 4-én tartóztattatta le Kozma a kilenc ukrán érzelmű bazilitát.

³⁵ Kozma Miklós levele Pataky Tibor államtitkárhoz, 1941. február 13. MNL OL K 28 107. 1941–L–16442. 5.

³⁶ Kozma Miklós levele a miniszterelnökséghez, a Bazil-rend noviciátusának áttelepítése Hajdúdorogra, 1941. február 27. MNL OL K 28 107. 1941–L–16442. 1–6.

³⁷ Dolhy Leontin levele Sztojka Sándorhoz a Bazil-rendi szerzetesek letartóztatásáról, 1941. február 7. KTÁL Fond 151., op. 24., od. zb. 374., 3. 35/1941.

³⁸ Kárpátalja Kormányzói Biztosának Véleményező és Tanácsadó Bizottságának jegyzőkönyve, 1941. február 24. KTÁL Fond 53., op. 1., od. zb. 18., 30–31.

Szatmári János pedig a Miszticeiben.³⁹ Sztojka és Dudás püspökök közbenjárása folytán a szerzetesek kedvezőbb elbánásban részesültek, és nem kerültek internálótáborba vagy börtönbe.⁴⁰ „El kell mondanom, hogy eleinte csak mosolyogtunk, mert éreztük reverendánk erejét. Velünk nem úgy viselkedtek, mint a munkásokkal [...]. Mi nem is éreztük, hogy le vagyunk tartóztatva. Nem börtönben voltunk, hanem az ungvári kolostorban [...]. A nyomozás után két személygépkocsin Budapestre szállítottak. Kísérőink nagyon rendesek voltak, és a budapesti börtönben is csak egy félórát töltöttünk, amíg az igazgatóra vártunk” – írta visszaemlékezésében Mereszij Bogdan, az egyik letartóztatott szerzetes.⁴¹ Budapestről a szerzeteseket a jezsuiták kolostorába szállították, ahol tizenkét nap múlva civil ruhát kaptak, és száműzetésbe vonultak Erdélybe, a mikolai kolostorba,⁴² ahol egészen 1942 nyaráig tartózkodtak.

A letartóztatás és kihallgatás alatt az Ungvári Kémelhárító Osztályhoz utasítás érkezett – erős a gyanú, magától Kozma Miklóstól –, hogy a Kárpátalján megjelenő sajtóban a „Kárpátalján letartóztatott bazilitákról semmi hír nem közölhető”.⁴³

Bródy András országgyűlési képviselő magatartása az ügyben jól példázza a ruszin politikusok 1941-re már érezhető megosztottságát.⁴⁴ Az ungvári kémelhárítás értesülései szerint Bródy szűk baráti körben a szerzetesek letartóztatására közömbösen reagált. Elmondta: „buták és nem voltak eléggé elővigyázatosak a papok, mert nagyon hamar kitudódott a dolog”.⁴⁵ Bródy egyébként komolyan neheztelt ekkor Kozmára, mivel a kormányzói biztos kritizálta őt, főleg lapjának (*Карпаторуский Голос – Kárpátorosz Hang*) stílusa miatt.

A SZERZETESEK SZABADULÁSA

A letartóztatás hírére Dolhy Leontin tartományfőnök Sztojka Sándor támogatását kérte. Dolhy állítása szerint az ukrán meggyőződés pusztán a letartóztatott szerzetesek „magánvéleménye”, az agitációt pedig a rend vezetőségének tudtán kívül

³⁹ Bendász István – Bendász Dániel: *Helytállás és tanúságtétel. A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2014. 229.

⁴⁰ *Kárpátalja Kormányzói Biztosának Véleményező és Tanácsadó Bizottságának jegyzőkönyve*, 1941. február 24. KTÁL Fond 53., op. 1., od. zb. 18., 30–31.

⁴¹ Bendász – Bendász, 2014. 228.; Мерещий Юлій: *За брамою монастиря*. Ужгород, 1960. 106–111.

⁴² Bendász – Bendász, 2014. 228.

⁴³ *Irányelvek a sajtómegjelenésekhez* (a pontos keltezés hiányzik). KTÁL Fond 92., op. 1., od. zb. 5., 5.

⁴⁴ Bródy András (1895–1946) Kárpátalja első ruszin miniszterelnöke 1938 őszén, a cseh, majd pedig a magyar parlamentben ruszin képviselő. A nagyoroszi politikai irányvonalat képviselte. Kapcsolata Budapesttel jelentősen megromlott 1944-re, amikor már a politikai élet peremére került. Ennek több oka volt: nem tartotta megfelelőnek a Kárpátaljai Kormányzói Bizottságot mint közigazgatási szervet, valamint csalódott a magyar kormányzatban, mivel az nem vette figyelembe az általa megálmodott „horvát mintájú” autonómiát. 1946-ban a szovjetek kivégezték.

⁴⁵ *Bizalmi egyén jelentése Bródy András megfigyeléséről*, 1941. március 11. KTÁL Fond 92., op. 1., od. zb. 3., 1–1a.

végezték.⁴⁶ Hasonló véleményen volt Dudás Miklós megyéspüspök is, aki szerint nem következett volna be mindez, ha a szerzetesek engedelmesen hallgattak volna a tartományfőnökre.⁴⁷ Sztojka püspök teljesítette Dolhy kérését, és igyekezett mindent elkövetni a letartóztatott szerzetesek ügyének megoldására. Közvetítői szerepet vállalt egy megbeszélés szervezésére is, és 1941. február 12-én tárgyalóasztalhoz ült Kozmával, ahol a noviciátus átköltöztetésében állapodtak meg.

Miközben a szerzetesek mikolai száműzetésüket töltötték, a Harmadik Birodalom megtámadta a Szovjetuniót, ami mérlegelésre, helyzet-átértékelésre sarkalhatta Kozmát. Az a kérdés vetődött fel a Kárpátaljai Kormányzói Biztos Véleményező és Tanácsadó Bizottságának ülésén, hogy mi lesz, ha a németek létrehozzák Ukrajnát, és az határos lesz Kárpátaljával. Felvetődhetett benne, hogy nem fog-e az ukrán mozgalom megerősödni emiatt Kárpátalján. A helyzetet azonban még arra az esetre nézve sem tekintette tragikusnak, ha létrejön Ukrajna. Ahogy fogalmazott, „még egy 30 milliós Ukrajnát is inkább kívánok a határunkra, mint egy bolsevista Oroszországot”.⁴⁸ A kormánybiztos szkeptikus volt azzal kapcsolatban, hogy a közeljövőben létrejön a független Ukrajna – úgy vélte, a németeknek van ennél fontosabb dolga is.

Mindeközben Dolhy Leontin tartományfőnök ostromolta leveleivel Kozmát, illetve Serédi Jusztinián esztergomi érseket. Azt kérte, hogy a száműzetésből hadd térjenek haza a szerzetesek, ha nem is Kárpátaljára, legalább Hajdúdorogra. Kozma azonban határozottan elutasította ezt a kérést, mert elfogadhatatlannak tartotta, hogy ezzel esetleg a páterek hatása alá kerülnek a hajdúdorogi fiatal papok.⁴⁹

Hosszú ideig, egészen Kozma Miklós haláláig a szerzetesek ügyében nem történt semmi. Ezt követően aktív levelezés kezdődött Angelo Rotta, Sztojka Sándor, Dolhy Leontin, Dudás Miklós és Keresztes-Fischer Ferenc, valamint az új kárpátaljai kormányzói biztos, Tomcsányi Vilmos Pál között. Angelo Rotta pápai nuncius 1942. március 14-én jelezte Sztojka Sándornak, hogy a Kormányzó bizonyos garanciák mellett engedélyezi a száműzetésben lévő szerzetesek hazatérését.⁵⁰ A hírre egyeztetés kezdődött a feltételekről Tomcsányi, Sztojka és Dudás között. Ennek kézzelfogható eredménye lett Dolhy tartományfőnök hivatalos nyilatkozata, amelyben garanciákat vállalt, hogy „az internálás alól felszabadult szerzetes atyákat Rendünk olyan házaiban fogom elhelyezni és alkalmazni, amelyeknek házfőnök előjárója a szentistváni magyar eszme meggyőződéses vallója és megtestesítője. Kötelezem továbbá magamat arra is, hogy sem az internálás alól felmentett szerzetes-atyákat, sem a Rend más tagjait Galíciába noviciátusra, vagy tanulmányok folytatására nem

⁴⁶ *Dolhy Leontin levele Sztojka Sándorhoz a Bazil-rendi szerzetesek letartóztatásáról*, 1941. február 7. KTÁL Fond 151., op. 24., od. zb. 374., 3. 35/1941.

⁴⁷ *Dolhy Leontin levele Sztojka Sándorhoz a Bazil-rendi szerzetesek letartóztatásáról*, 1941. február 7. KTÁL Fond 151., op. 24., od. zb. 374., 3. 35/1941.

⁴⁸ *Dudás Miklós püspök levele Sztojka Sándorhoz*, 1941. február 7. KTÁL Fond 151., op. 24., od. zb. 374., 4.

⁴⁹ *Kárpátalja Kormányzói Biztosának Véleményező és Tanácsadó Bizottságának jegyzőkönyve*, 1941. június 27. KTÁL Fond 53., op. 1., od. zb. 18., 52.

⁵⁰ *Kozma Miklós levele Serédi Jusztiniánhoz a kárpátaljai görögkatolikusok helyzetéről*, 1941. június 26. MNL OL K 429 38. 157–158. 1571/1941.

fogjuk kiküldeni”.⁵¹ 1942. március 21-én Sztojka Sándor püspök átadta Tomcsányi Vilmos Pálnak Dolhy Leontin nyilatkozatát és Angelo Rotta levelét, hogy továbbítsa azt Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterhez.⁵² A levélben így érveltek a szerzetesek szabadon bocsátása mellett: „Erős a meggyőződésünk, hogy a múltban megtevédt fiatal és tapasztalatlan szerzetes-atyák ezt a kegyet a szentistváni magyar Hazához való őszinte ragaszkodással és hűséggel fogják meghálálni”.⁵³ Majd Tomcsányi, miután átadta ezeket a belügyminiszternek, közölte Sztojkával, hogy a Keresztes-Fischerrel folytatott megbeszélésen kiderült: a belügyminiszter olyan kimutatást is kér, amelyből kiderül, melyik szerzetes melyik kolostorba kerül, és annak ki a házfőnöke. Ezenkívül semmi akadály a szerzetesek hazatérésének.⁵⁴ Sztojka azonnal írt Dolhy Leontinnak is, hogy állítsa össze a belügyminiszter által kért kimutatást a hazatérő szerzetesek elhelyezéséről.⁵⁵ 1942. április 8-án Dolhy rövid tartományi tanácsot tartott, ahol megvitatták a feltételeket, és megfogalmazták javaslatukat, miszerint Lozan Polikarp kerüljön Beregdédába, Malinics Melét Munkácsra, Mondik Antal pedig Kisbereznára (ez megváltozott).⁵⁶ Másnapra, április 9-re kész lett a kimutatás, amely szerint: Munkácsra került Jöcsák Máté rendfőnök felügyelete alá Mereszij Bogdan, Mondik Antal, Drebitka Dénes; Kisbereznára került Szabó Miklós házfőnök felügyelete alá Malinics Melét; Miszticére Zsatkovics Dénes házfőnök felügyelete alá Szidej János; Husztbaranyára került Sepa Miklós házfőnök felügyelete alá Zavagyák József; míg Sztankaninec Antal és Szatmári János Mária-pócsra, Lozan Polikarp pedig Hajdúdorogra⁵⁷ került.⁵⁸

Miután a kimutatás elkészült, azt a belügyminiszter is kézhez kapta. Sztojka 1942. április 11-én írt levelében mondott köszönetet Tomcsányi Vilmos Pálnak az ügyben nyújtott segítségéért, a szerzetesek érdekében kifejtett munkájáért. Közölte Tomcsányival, hogy a hazaérkezőket személyesen fogja fogadni Ungváron, és megiszteltetésnek venné, ha ezen az alkalmon jelen lenne a kormányzói biztos is.⁵⁹

⁵¹ Angelo Rotta levele Sztojka Sándorhoz a Bazil szerzetesek ügyében, 1942. március 14. KTÁL Fond 151., op. 24., od. zb. 374., 8. 7032/1942.

⁵² Dolhy Leontin hivatalos nyilatkozata a Bazil szerzetesek hazatéréséhez szükséges feltételekről, 1942. március 21. KTÁL Fond 151., op. 24., od. zb. 374., 9.

⁵³ Sztojka Sándor, Dudás Miklós és Dolhy Leontin közös levele Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterhez, 1942. március 21. KTÁL Fond 151., op. 24., od. zb. 374., 10.

⁵⁴ Dudás Miklós levele Keresztes-Fischer Ferenchez a Bazil szerzetesek internálásának feloldásáról, 1942. március 21. KTÁL Fond 151., op. 24., od. zb. 374., 10.

⁵⁵ Tomcsányi a Sztojkanak írt levelében reményét fejezte ki aziránt, hogy a szerzetesek meghálálják a magyar kormány bizalmát. Ezenkívül javasolta Sztojkanak, hogy a szerzetesek hazatérésükkor haladjanak át Ungváron, ahol személyesen mondhatnak köszönetet Sztojkanak azért, amiért türelmetlenül képviselte ügyüket. Tomcsányi Vilmos Pál levele Sztojka Sándorhoz. 1942. március 27. KTÁL Fond 151., op. 24., od. zb. 374., 15.

⁵⁶ Sztojka Sándor levele Dolhy Leontinhoz, 1942. március 30. KTÁL Fond 151., op. 24., od. zb. 374., 17.

⁵⁷ A Bazil-rend tartományi tanácsülésének jegyzőkönyve, 1942. április 8. Nagy Szent Bazil Rend Levéltára I-1-a. 7.

⁵⁸ Őt, mivel betegeskedett, Hajdúdorogra szállították, ahol gyógykezelésen esett át.

⁵⁹ Sztojka Sándor levele Tomcsányi Vilmos Pálhoz, 1942. április 11. KTÁL Fond 151., op. 24., od. zb. 374., 22. 1789/1942.

1942 nyarán a szerzetesek hazatértek⁶⁰; Dolhy Leontin tartományfőnökhöz szállították őket a máriapócsi rendházba. Innen Ungvárra érve először Sztojka Sándor püspököt keresték fel, aki örömmel fogadta őket, és közölte velük: „Rendkívüli öröm számomra itthon látni Önöket, mindent megtettem a szabadulásukért. Újra végezhetik egyházi teendőiket”.⁶¹ A szerzetesek Sztojka püspökkel együtt⁶² keresték fel Tomcsányi Vilmos Pál kormányzói biztost. Tomcsányi fölszólította őket: „vigyázzanak, hogy a magyart újra meg ne sértsék, mert Isten mindig megbocsát a bűnösöknek, de az emberek csak egyszer”.⁶³ Ungvárról a szerzetesek Munkácsra, Csernekhegyre mentek, ahol megkapták kinevezésüket a különböző kolostorokba. Ezt követően templomi, kolostori szolgálatokat láttak el Kárpátalja-szerzte terület szovjet megszállásáig.⁶⁴ A továbbiakban a szerzetesek működését a magyar közigazgatás éber figyelemmel kísérte, csakúgy, mint a szerzetesek oktatását is. Ez, pontosabban az oktatás nyelve körüli vita folyamatos és megoldatlan problémát jelentett a korszak végéig.⁶⁵

A Bazil-rend szerzeteseinek példája is bizonyítja, hogy Kárpátalja integrálását feszültségek kísérték, és nem volt olyan könnyű folyamat, mint ahogy azt Budapesten elképzelték. Ebben annak az ellentmondásos helyzetnek is szerepe volt, hogy bár Kozma Miklóst küldte a magyar kormány a konszolidációs folyamat befejezésére Kárpátaljára, valójában éppen ő lett felelős a további konfliktusok kialakulásáért, így pedig a konszolidáció elodázásáért.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

K 28 Miniszterelnökség, Nemzeti és Kisebbségi osztály iratai

K 429 Kozma Miklós iratai

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi részleg (Державний архів Закарпатської області) (KTÁL)

KTÁL Fond 53 A Kárpátaljai Kormányzói Biztos iratai

KTÁL Fond 92 Az Ungvári Magyar Királyi VIII. Honvédhadtest Kémelhárító Osztály iratai

KTÁL Fond 151 A Munkácsi Görögkatolikus Püspökség iratai

⁶⁰ Brenzovics, 2010. 159.

⁶¹ Drebitka Dénes 1951. február 8-án a szovjet hatóságoknak tett vallomása. Ukrán Biztonsági Szolgálat Kárpátaljai Levéltára. Fond 7., op. 1., C-5080. 36–39. Közli: Bendász – Bendász, 2014. 117–118.

⁶² Az ukrán történetírás is elismeri Sztojka Sándor tevékenységét, amit a száműzetésben lévő ukrán érzelmű szerzetesek hazatéréseért kifejtett. Пекap, 1992. 308.

⁶³ Drebitka Dénes 1951. február 8-án a szovjet hatóságoknak tett vallomása. Ukrán Biztonsági Szolgálat Kárpátaljai Levéltára. Fond 7., op. 1., C-5080. 36–39. Közli: Bendász – Bendász, 2014. 117–118.

⁶⁴ A szerzetesek döntő többségét letartóztatta, elítélte, majd pedig kényszermunkatáborba zárta az 1944 őszén Kárpátalján berendezkedő Szovjetunió.

⁶⁵ Voltak vélemények a magyar és a szláv nyelvű oktatás mellett is. Marina György például azt az álláspontot képviselte, hogy több nyelven folyjon az oktatás: „az állam nyelvét tudják a novíciusok, de megkívánja a novícius szelleme, hogy a saját nyelvüket sem felejtsek el és ha nem értik az előadásait, akkor ismételjék meg azon a nyelven, amelyen megértik”. Hegedűs Joakim szerint viszont magyarul kell tartani az elméleti előadásokat. A Bazil-rend tartományi tanácskozásának jegyzőkönyve, 1943. május 4. NSZBRL I-1-a. 7.

Nagy Szent Bazil Rend Levéltára (NSZBRL)

I–I–a. 7. doboz. Tartományi ülés jegyzőkönyvei: 1931–1950

Ukrán Biztonsági Szolgálat Kárpátaljai Levéltára (Архів Управління СБУ

в Закарпатській області) AUSZBU

Fond 7 Rehabilitált személyek peranyagai

FELHASZNÁLT IRODALOM

1941. évi népszámlálás. *Demográfiai adatok községenként (Országhatáron kívüli terület)*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1990.
- Bendász István – Bendász Dániel: *Helytállás és tanúságtétel. A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2014.
- Botlik József: *Hármas kereszt alatt. Görögkatolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997)*. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 1997.
- Brenzovics László: *Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján 1939–1944*. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2010.
- Csíky Balázs: *Serédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – MTA-PPKE Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, 2018.
1941. évi népszámlálás. *Demográfiai adatok községenként (Országhatáron kívüli terület)*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1990.
- Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. Budapest: Pannonica Kiadó, 1999.
- Hudanych Vasyli: *Mi volt a Kárpáti Szics?* In Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közelítés*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2004.
- Пекар, Атанасій: Греко-католицька церква під час Карпатської України. *Analecta. Ordinis S. Basilini Magni*, 1992/1–4. 302–308.
- Kosztjó Gyula: *Görögkatolikus-pravoszláv konfliktusok Kárpátalján (1938–1943)*. *Clio Műhelytanulmányok*, 2021/3.
- Kosztjó Gyula: *Sztojka Sándor görögkatolikus püspök kontra Latorca Részvénytársaság, avagy vita a kegyúri tartozásról*. *Ujkor.hu*, 2021. április 30., <https://ujkor.hu/content/sztojka-sandor-gorogkatolikus-puspok-kontra-latorca-reszvenytarsasag-avagy-vita-kegyuri-tartozasrol> (Letöltés ideje: 2022. június 20.)
- Kosztjó Gyula: *Görögkatolikus apácák kiutasítása Kárpátaljáról (1939)*. *Ujkor.hu*, 2021. december 29., <https://ujkor.hu/content/gorogkatolikus-apacak-kiutasitasa-karpataljarol-1939> (Letöltés ideje: 2022. június 20.)
- Kosztjó Gyula: *Csendőrségi házkutatás egy kárpátaljai görögkatolikus kolostorban*. *Betekintő*, 2022/1. 66–67.
- Мересій, Юлій: *За брамою монастиря*. Ужгород, 1960. 106–111.
- Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)*. II. rész. Budapest: PolgArt, 2000. 733.
- Vehes Mikola – Tokar Marian: *Kárpáti Ukrajna egyházi ügyei*. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*. Budapest: Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010.

Elveszett generációk

A kontinuitás és diszkontinuitás kérdése a két háború közötti szlovákiai magyar elitben¹

A szlovákiai magyarok történetével foglalkozó kutatások egyik legnagyobb hiányosságát a társadalomtörténeti vonatkozású szempontok mellőzése jelenti. Ezek híján és a vizsgált közösség kisebbségi pozíciójának következtében a legtöbb dolgozat homogén csoportként kezeli a szlovákiai magyarságot, és nem vesz tudomást annak belső differenciáltságáról. Pedig a szlovákiai magyar közösség története immár több mint egy évszázada során – ágazati-foglalkozási vagy épp társadalmi szempontból – végig ugyanúgy strukturált volt, mint a többségi társadalom. Ennek ellenére máig hiányoznak azok a munkák, amelyek a szlovákiai magyar társadalom rétegződését és az egyes rétegek sajátosságait legalább az alap kutatások szintjén feltárták volna. Igaz, a társadalomtörténeti kutatások hiánya nem csupán a szlovákiai magyar, de általában a szlovákiai történetírásra is jellemző, és máig hiányoznak az olyan szintetizáló jellegű munkák, mint amilyeneket Magyarország 19. és 20. századi társadalomtörténetével kapcsolatban Kövér György és Gyáni Gábor kötete vagy Bódy Zsombor munkái jelentenek.²

A történetírás adósságai között mindenképpen ott található a szlovákiai magyar elit vizsgálatának a hiánya is. Az elitek kutatását, amely tájainkon meglehetősen gyerekcipőben jár, az sem könnyíti meg, hogy önmagában az elitek meghatározása is koronként változó és vitatott. A 20. század eseményei ugyanis többszörösen rácaffoltak arra a klasszikus paretoi definícióra, amely az elitet a minőséggel azonosította.³ Ezt fokozatosan az elitnek mint a hatalom birtokosának a meghatározása váltotta fel, ám ez a megközelítés sem fedi le teljesen a vizsgált tartalmat, hiszen a szakmai vagy kulturális elit nem feltétlenül van hatalmi pozícióban.

Éppen ezért használhatóbbnak tűnik az elitnek olyan, funkcionális alapon történő meghatározása, amely szerint az tekinthető az elitbe tartozónak, aki befolyással bír. Ezt követi például az *Encyclopedia Britannica* is, amely az elitek definiálása

¹ E tanulmány A szlovákiai magyar társadalom változásai az utóbbi 100 évben, különös tekintettel a mindennapi kultúrára című APVV-20-0336 projekt keretén belül készült.

² Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris, 1998. (Osiris tankönyvek); Bódy Zsombor: *Magyarország társadalomtörténete a két világháború között. Egyetemi jegyzet*. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2013.

³ Az olasz szociológus műveiben egyrészt az elitbe tartozókról mint a legjobb minőséget hordozókról, illetve az elitek körforgásáról is beszélt. Vö. Pareto, Vilfredo: *The Mind and Society. Trattato di Sociologia generale*. III. Theory of Derivations. London: Jonathan Cape Thirty Bedford Square, 1935. 1421–1432.

során a hatalommal azonos jelentőséget tulajdonít a befolyásnak, és olyan csoportként határozza meg az elitet, amely aránytalanul nagy hatalmat koncentrálnak, és nagy befolyást gyakorol a társadalomra.⁴

A paretói koncepció azonban annyiban mégis tartható, hogy az elitek alapvetően két csoportra oszthatók: a hatalmi (vagy politikai) elitre és a nem politikai (gazdasági, társadalmi, szellemi stb.) elitre. Míg a politikai elit tagjai a hatalmi intézményekben elfoglalt pozícióik folytán döntéseikkel közvetlenül befolyást tudnak gyakorolni a társadalom egészére, az utóbbi csoportba tartozók, akiket elsősorban a művészetben, kultúrában, szakmában elért magas státuszuk jellemez, nem bírnak közvetlen hatalommal a társadalom fölött.

Egy kisebbségi közösség, jelen esetben a szlovákiai magyarok elitjének a kijelölése talán még bonyolultabb annyiban, hogy esetében a hatalmi (politikai) elit sem mindig diszponál valódi hatalommal, sőt, bizonyos esetekben gyakorlatilag ki van zárva abból: nem kerülhet kormányra, nincs olyan döntési helyzetben, amely az ország egészének a sorsát érinti stb. A saját közösségén belül azonban olyan befolyása van, amely alapján joggal sorolhatjuk képviselőit a hatalmi elit körébe.

Az elit egyik fontos sajátossága, hogy összetétele és társadalmi reprezentációja korántsem stabil, és a politikai és társadalmi változások jelentős hatással vannak rá. A jelen tanulmányban amellet, hogy a két világháború közötti szlovákiai magyar elit néhány sajátosságát mutatjuk be, elsősorban azt a kérdést akarjuk megvizsgálni, hogy milyen tulajdonságokat mutat a korabeli szlovákiai magyar elit a kontinuitás, illetve a diszkontinuitás szempontjából: megnézzük, hogy milyen mértékben rekrutálódott ez az elit a Trianon előttiből, illetve hogy mi történt az elitbe tartozókkal a korszak lezárását követően. A dolgozatnak vállaltan nem a két világháború közötti szlovákiai magyar elitnek az 1918 előttivel és nem is az 1945 utánival való összehasonlítása a témája. Nem is lehet, hiszen 1918 előtt nem volt szlovákiai magyarság, vagyis nincs összehasonlítási alap. Az 1945 (1948) utáni szlovákiai magyar elit adatbázisa pedig máig hiányzik. Ehelyett azt vizsgáljuk, hogy akik a két háború között e kategóriába tartoztak, honnan jöttek, és mi lett a sorsuk a korszak lezárását követően.

A témához igazodva korszakhatárokként az 1918–1920-as államfordulatot, illetve a II. világháború végét jelentő 1945-öt jelöljük ki. A szlovákiai magyarság történetének sajátos alakulása miatt azonban sem az 1938-as első bécsi döntés, sem pedig az 1948-as kommunista fordulat hatásait nem hagyhatjuk figyelmen kívül.

1918–1920 több szempontból is éles határvonal. Nem csupán a történelmi Magyarország szétesését, Csehszlovákia megalakulását és egyben a szlovén nyelvű magyar társadalom létrejöttét jelzi, de egyben az összeurópai társadalmi változások szempontjából is korszakhatár. Az utódállamokban az elitek nemzeti szempontú őrsegváltását hozta magával. Ennek során az immár Csehszlovákiához tartozó volt magyarországi területeken a magyarok helyett csehek és szlovákok vették át a vezető pozíciókat, amivel párhuzamosan egyfajta politikai és társadalmi forradalom is lezajlott. Ennek leginkább transzparens jegyei közé a választójog kibővülése és

⁴ Higley, John: Elites. *Encyclopedia Britannica*, 30 Nov. 2016. <https://www.britannica.com/topic/elite-sociology>. Accessed 27 March 2022. (Letöltés ideje: 2022. június 21.)

a társadalmi csoportok közötti távolságok csökkenése tartozott. Összességében 1918–1920 a társadalom és benne az elitek demokratizálódását hozta magával.

A korszak lezárását és az újnak a kezdetét három dátum jelöli ki. A valódi korszakhatár kétségkívül 1945, amely ugyanolyan mérföldkő Európa történetében, mint 1918, ha nem fontosabb. A szlovákiai magyar elit vizsgálata szempontjából azonban nem tekinthetünk el 1938 és 1948 figyelembevételétől sem. Az első évszám nemcsak az első Csehszlovák Köztársaság, hanem egyben a szlovákiai magyar kisebbségi lét első korszakának a lezárását is jelentette. És bár a következő évekre a szlovákiai magyarok többségében Magyarország polgáraivá váltak, az 1938 és 1945 közötti évek mégiscsak egyfajta átmeneti időszaknak tekinthetők a kisebbségi lét első és második nagy korszaka között.

1945 nem csupán a II. világháború befejezésének a dátuma, de a Csehszlovák Köztársaság de facto felújításáé is, az első bécsi döntés által érintett területen élő magyarok újból kisebbségi helyzetbe kerüléséé is. 1945 a kassai kormányprogramban meghirdetett tisztán szláv nemzetállam célkitűzéséből fakadó intézkedések által a szlovákiai magyaroknak nem csupán a hatalomból, de a közéletből való teljes kizárását is magával hozta, amely helyzetben az elitekhez tartozók nem tölthették be a nekik tulajdonított szerepet.⁵ 1945 elsősorban nemzeti szempontból volt választóvonal, az akkor megkezdett változás csak 1948-ban zárult le. Az akkor végbement kommunista hatalomátvétel társadalmi szempontból is betetőzte az 1945-ben elkezdett folyamatokat. Eközben azonban lezárta a csehszlovák nemzetállam direkt, erőszakos eszközökkel való megteremtési kísérletének az időszakát is, ami egyben lehetőséget kínált a szlovákiai magyar elit újbóli rekrutációjához.

Kutatásunk kiindulópontja a két háború közötti szlovákiai magyar elit adatbázisának az összeállítása volt. Ennek első lépéseként meg kellett határozni az elitbe tartozás kritériumait, ami elkerülhetetlenül magában hordja a szubjektivitás elemeit is. Az adatbázis összeállítása során arra törekedtünk, hogy abba azok kerüljenek, akiknek befolyása meghaladta a helyi, illetve regionális közösségek szintjét. A politikai elit esetében ezért viszonylag könnyű volt a kritériumok kijelölése: a közösséget országos szinten képviselő személyeket, a csehszlovák nemzetgyűlés képviselőit és szenátorait, a szlovákiai tartománygyűlés képviselőit, a politikai pártok országos vezetőit válogattuk be. Függetlenül attól, milyen politikai pártot (magyart, multinacionálisat vagy csehszlovákot) képviseltek.

A szakmai elit esetében (ha nevezhetjük ilyen gyűjtőnéven az elit többi kategóriáját) a kritériumok felállítása már nem minden csoportnál volt ennyire egyértelmű. Az egyházi elit tagjai közé a hierarchiában magasan álló személyeket, a református egyház esetében kizárólag a püspököket, a katolikus egyház esetében további magas rangú egyházi személyeket soroltunk be. A gazdasági elit esetében – Bódy Zsombor szempontrendszerét figyelembe véve⁶ – nem a vagyon mértéke volt a meghatározó, hanem az, hogy funkcionális szempontból megfeleljen az illető a kritériumoknak: igazgatótanácsai, bankigazgatói vagy valamilyen gazdasági szervezetben betöltött

⁵ Az 1945-ös év csehszlovákiai vonatkozásairól l. Simon Attila: Új utakon – Csehszlovákia 1945-ben. *Korunk*, 2015/5. 80–88.

⁶ Bódy Zsombor: Elitek a két világháború közötti Magyarországon. *Századvég*, 2017/3. 15.

tisztsége révén befolyással bírjon a gazdasági döntésekre. A szellemi elitbe a tudomány, a szépirodalom, a művészet és a sajtó azon képviselőit soroltuk, akik tevékenységük, szakmai teljesítményük által a közvélemény előtt ismertek voltak, és ismertségük és eredményeik révén arra befolyással tudtak lenni.

Az ilyen módon az adatbázisba besorolt 138 személy lényegében arányosan oszlik meg a politikai és a szakmai elit között. Az előbbibe 66, míg az utóbbiba 72 fő tartozik, miközben elmondható, hogy a szakmai elitbe tartozók között sokan politikailag is elkötelezettek voltak, sőt politikai szerepet is vállaltak, mivel azonban a politikai elitbe való bekerülés általunk meghatározott kritériumait nem teljesítették, a szakmai elitbe tartozónak tekintjük őket. Révay István gróf vagy Jankovics Marcell például a magyar polgári pártokban politizáltak ugyan, ám nem tartoztak a szűkebb pártelitbe, és elsősorban kultúra- és sportszervezői tevékenységük emelte őket a vizsgált csoportba.

Az adatbázisban az egyes személyekkel kapcsolatban az alábbi adatokat igyekeztünk begyűjteni: születésük és haláluk helyét és idejét, lakhelyüket, édesapjuk foglalkozását, iskolai végzettségüket, foglalkozásukat, felekezeti hovatartozásukat. A legtöbb személy esetében – bár nem kevés kutatás árán – sikerült minden adatot megszerezni, a besorolt személyek egynegyedénél azonban néhány információ továbbra is hiányzik. Jellemző módon leginkább a halál helye vagy ideje, illetve az apa foglalkozása.

A politikai, illetve a szakmai elit megkülönböztetését elsősorban az indokolja, hogy a két csoport némileg eltérő jegyeket mutat, miközben sok a hasonlóság is. Az bizonyos, hogy az elitbe tartozás ekkor még kizárólag a férfiak kiváltsága volt, és az alapvetően falusias társadalmat alkotó szlovákiai magyarok között a patriarkális világ ereje hatványozottan érvényesült. Ennek megfelelően az adatbázisba csupán egyetlen nő, Esterházy Lujza (1899–1966) került be, aki a korabeli szlovákiai magyar egyesületi élet egyik meghatározó alakja volt.⁷ Származásukra nézve a politikai elit tagjai leginkább szinte azonos arányban származtak birtokos (14) és földműves (13) családból, míg a szakmai elit esetében az apa leggyakoribb foglalkozása a birtokos (5) mellett a tanító (5) volt.

Az elitbe tartozók 76%-ának volt felsőfokú végzettsége, sőt, a szakmai elit esetében ez az arány jó 10%-kal magasabb volt. Közülük a legtöbben bölcsész végzettségűek voltak, míg a politikai elitbe tartozók között a jogi végzettségűek domináltak. Eredeti foglalkozásukat tekintve az elit tagjai közül a legtöbben lelkészek (23), jogászok (20) és birtokosok (17) voltak. Miközben azonban a politikai elit tagjai között a jogász, birtokos, lelkész a sorrend, addig a szakmai elitnél a lelkészeket a tanárok és újságírók (szerkesztők) követik. Figyelemre méltó különbség az is, hogy miközben a szakmai elitbe egyetlen munkás vagy földműves sem került be, a politikai elit tagjai között 8 munkás és 6 földműves is szerepel, ami nem csupán a korabeli

⁷ Élete és szakmai pályája nagyrészt feltáratlan. Közéleti írásainak válogatása: Esterházy Lujza: *Sorskérdések margójára. Tanulmányok, cikkek, dokumentumok*. Egybegyűjtötte, a szövegeket gondozta, a könyvet szerkesztette: Filep Tamás Gusztáv, Molnár Imre, Szendrei Zsuzsanna. [Az előszót írta: Molnár Imre.] Somorja – Budapest: Méry-Ratio Kiadó – Kisebbségért Pro Minoritate Alapítvány (Pro Minoritate könyvek), 2014.

csehszlovák politikai rendszer jellegéről, de a szlovákiai magyar eliten belüli változásokról is árulkodik. Ha pedig az elitbe tartozók lakhelyét vizsgáljuk, értelemszerűen a két nagyváros Pozsony (33) és Kassa (25) viszi el a pálmát, miközben a szakmai elit esetében Pozsony, addig a politikai elitében Kassa volt a „főváros”. Ha azonban az elit tagjainak számát az egyes települések magyar nemzetiségű lakosságának a lélekszámához viszonyítjuk, azt a talán meglepőnek tűnő eredményt kapjuk, hogy a dél-szlovákiai városok közül arányaiban Losoncon éltek a legtöbben.

ELŐZMÉNYEK NÉLKÜL

Dolgozatunk első fontos kérdése az, hogy vajon a két háború közötti szlovákiai magyar elit és a Trianon előtti felvidéki magyar elit között volt-e kontinuitás, illetve hogy a két háború közötti elit tagjaira mennyire volt jellemző az, hogy már 1918 előtt is az elitbe tartoztak.

Az 1918/19-es államfordulatot a történelmi Magyarország szétesésével és az utódállamok megalakulásával éles választóvonalnak tekintjük – politikai és társadalmi szempontból is. Talán ezért is értelmezik sokan ezt az időszakot egyfajta kezdőpontként vagy zéruspontként. Ez azonban téves képzet, hiszen még ha Csehszlovákia a kommunikáció szintjén teljes mértékben el is határolta magát a dualista Monarchiától, és a diszkontinuitás mozzanatait hangsúlyozta, valójában politikai, gazdasági és társadalmi szempontból is a Monarchiából nőtt ki, annak a folytatása volt: átvette annak törvényeit, közigazgatását, a csehszlovák társadalom pedig a Monarchia közegében szocializálódott.

Jogosan hívja fel tehát a figyelmet Jana Čechurová cseh történész a cseh politikai elit folytonosságára, hiszen a Csehszlovák Köztársaság első kormányának 17 tagja közül csupán 4 fő nem volt része az osztrák–magyar állam politikai elitjének, a többség azonban az osztrák birodalmi gyűlés vagy más fontos testület tagja volt.⁸ A diszkontinuitás mellett tehát erősen jelen volt a kontinuitás is, ami bizonyára megnyugtatóan hatott a közvélemény számára, és sok tekintetben könnyebbé tette az átmenetet.

Sőt, a kontinuitás még a szlovák elit körében is megfigyelhető, amely a csehhez képest 1918 előtt nem csupán kisszámú volt, hanem nagyrészt ki is volt zárva a politikai hatalomból. Ám mindazok, akik 1918 előtt részei voltak a szlovák nemzeti mozgalomnak, Csehszlovákia megalakulása után jelentős helyzeti előnnyel bírtak, és nem csupán a szlovák közösségen belüli pozícióikat erősítették meg, hanem a csehszlovák állami elitbe is beléptek kaptak.

Szlovákiai magyar vonatkozásban azonban a kontinuitás látványosan gyengébb, hiszen a 138 vizsgált személyből csupán 26 tekinthető olyannak, aki már az 1918/19-es államfordulat előtt az elit tagjának számított. Közülük 12 fő a dualizmus kori politikai elit tagja volt: két főispán (Bartal Aurél és Bittó István), négy

⁸ Čechurová, Jana: Česká politická elita po vzniku Československa. In: Kostrbová, Lucie – Malínská, Jana a kol.: *1918. Model komplexního transformačního procesu?* Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2010. 113–116.

országgyűlési képviselő (Szüllő Géza, Petrogalli Oszkár, Jánoky-Madocsány Gyula, Richter János), két főrendiházi tag (Fischer-Colbrie Ágost, Majthényi László), egy főszolgabíró (Hevessy László), két fő egy-egy nagyobb város polgármestere (Blánár Béla kassai és Flórián Károly eperjesi polgármester), egy pedig országos szintű pártpolitikus (Szent-Ivány József). Többségük (hét fő) birtokosi származású, a maradék négy személy értelmiségi család sarja volt. A szakmai elit tagjai közül a tudományos élet és az oktatás néhány képviselője (Gömöry János és Maléter István eperjesi tanárok, Alapy Gyula komáromi levéltáros, Tichy Kálmán rozsnyói múzeumigazgató), néhány gazdasági szakember és gyáros (Fodor Jenő, Hulita István, Herzog Ignác), valamint Faragó Ödön színigazgató, Angermayer Károly nyomdatulajdonos, Arkauer István laptulajdonos, Limbacher Rezső és Jankovics Marcell mint a pozsonyi egyesületi élet kimagasló képviselői és Angyal Géza festőművész személye jelentette a kontinuitást.

Az azonban, hogy a szlovákiai magyar elit 81%-a homo novus volt, a diszkontinuitás erejét igazolja. Ennek okai számosak. Köztük az is, hogy a történelmi Magyarországon a politikai és szakmai elit erőteljesen Budapestre összpontosult, vidéken pedig beleértve a később Csehszlovákiához került régiókat, jóval kisebb volt a koncentrációjuk. Ráadásul az a térség, amely 1918 után Szlovákiát alkotta, a gazdasági és a társadalmi fejlődés szempontjából sem számított a történelmi Magyarország fejlettebb régiói közé. Mint Demeter Gáborék 27 különböző változó alapján elkészített térképe is jelzi, 1910-ben oda a felvidéki régiók közül csupán Nyugat-Felvidéknek a Pozsony–Nyitra–Komárom háromszögre kiterjedő térsége tartozott, a többi – Losonc és Rózsnyó közvetlen kivételével – fejletlen térségnek számított.⁹ Ott pedig az elit koncentrációja is alacsonyabb volt.

Feltehető a kérdés, vajon az elit kontinuitásának hiánya összefügg-e a csehszlovák megszállás utáni menekültáradattal. Minden bizonnyal igen, de korántsem ez volt a meghatározó mozzanat, hiszen a mai Dél-Szlovákiát, vagyis a korabeli nyelvhatártól délre fekvő térséget a menekülthullám viszonylag kevésbé érintette. A trianoni menekültek online adatbázisa¹⁰ (ami ugyan csupán a kárpát-medencei menekültek egy kisebb részét öleli fel) alapján a jelentős részük állami alkalmazott (vasutas, tanító) volt, vagyis nem az elit tagjai. Például az Érsekújvárból az adatbázisban található 78 fő mintegy kétharmada volt MÁV-alkalmazott, miközben csupán egyetlen elmenekült személy, Steiner Gyula polgármester tekinthető a szűkebben vett elit tagjának. Eközben persze a nyelvhatáron fekvő vagy az attól északra elterülő régiókból azért jelentős számban költöztek el az elit képviselői is. Például az elüldözött pozsonyi, selmecbányai vagy eperjesi felsőoktatási intézmények tanári kara.

⁹ Demeter Gábor: Perifériák és fejlett régiók a történelmi Magyarországon (1890–1910). In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történelmi Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. Budapest – Debrecen: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontja – Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszéke, 2018. 188.

¹⁰ Menekültek, Trianon 100. <http://trianon100.hu/menekultek?filters%5Bq%5D=&filters%5BFromPlace%5D=%C3%89rsek%C3%BAjv%C3%A1r+%5BNyitra%5D&filters%5BToPlace%5D=&sort=Job&direction=asc> (Letöltés ideje: 2022. június 21.)

Abban, hogy az elitek kontinuitása gyenge volt, az 1918/19-es fordulat társadalmi következményei és a társadalmi mobilitás megerősödése is erőteljes szerepet játszottak. A csehszlovák államalakulást követő társadalmi és politikai változások egyik legfontosabbika ugyanis a korábbi politikai és társadalmi elit gerincét adó birtokosság gazdasági és társadalmi hatalmának a meggyengítése volt. A földbirtokreformnak azonban komoly közéleti hatása is lett, hiszen a végrehajtás – illetve a kisajátítás mértékének – lebegtetése arra kényszerítette a birtokosok többségét, hogy tartsák magukat távol a szlovákiai magyar közélettől.

A régi elit tagjainak a közéletből való önkéntes vagy kényszerű kiválásának nagy szerepe volt abban, hogy a korábbi elitek helyére újak léptek, amelyek tagjai nagyrészt már más társadalmi közegekből érkeztek. A 138 vizsgált személy közül csupán 19, vagyis 14%-uk származott birtokos családból. Közülük öt fő a szakmai elit reprezentánsa volt (Tost Barnabás, Révay István, Esterházy Lujza, Jankovics Marcell és Fodor Jenő), a többiek pedig a politikai elit tagjai. Az, hogy a politikai elitbe tartozóknak mindössze 21%-át tették ki a földbirtokosok, nagyságrendileg nem sokban különbözik a hasonló korabeli Magyarországi adatoktól.¹¹ Vagyis a birtokosok visszaszorulását hiba lenne csupán a csehszlovákiai társadalmi változások számlájára írni, inkább összeurópai jelenségről van szó, amely feltehetően összefüggött a tömegdemokráciák alapjainak lerakásával, elsősorban a választójog kibővülésével. Ez pedig régióinkban is radikális változáson ment keresztül, hiszen amíg a Trianon előtti Magyarországon a lakosság 5-6%-ának volt választójoga, addig a Horthy-korban már 30%-uknak.¹² Csehszlovákiában pedig kezdettől fogva általános választójog volt, ami nagyjából a teljes lakosság mintegy 60%-át jelentette.

A választójog kiszélesedése egyben azt is eredményezte, hogy az erősödő társadalmi mobilitásnak köszönhetően a politikai elitben a korábbihoz képest látványosan megjelentek az alsóbb társadalmi rétegek képviselői: a földművesek, kétkezi munkások stb. Ha a földműveseket, munkásokat, kézműveseket, házaló kereskedőket összeadjuk, akkor elmondható, hogy a korabeli szlovákiai magyar politikai elit mintegy harmada alacsony társadalmi státuszú egyének közül került ki, akiknek a korábbi időszakban kevés esélyük volt az elit tagjává válni.

SZÉTSZÓRÓDVA

A dolgozat másik központi kérdése az, hogy a két háború közötti szlovákiai magyar elit át tudta-e menteni a pozícióját a II. világháború utáni időszakra, és ha nem (ahogyan azt feltételezzük), akkor miért nem. Mint korábban már jeleztük, a II. világháború utáni szlovákiai magyar elit adatbázisának az összeállítása még várat magára. Ennek híján a fenti kérdésre úgy tudunk válaszolni, ha mind a 138 érintett

¹¹ Bódy, 2017. 13.

¹² Gyáni Gábor: A magyar polgári elitek értékrendszere és regionális változatai. *Tér és Társadalom*, 2010/2. 7.; Paksa Rudolf: Diktatúra, autokrácia, demokrácia? A politikai rendszer jellege. Hozzájárulás Püski Levente alkotmánytörténeti áttekintéséhez. In: *A Horthy-korszak vitatott kérdései*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2020. 91.

személy kapcsán feltesszük a kérdést, tagja volt-e az 1945 (1948) utáni szlovákiai magyar elitnek.

Erre 45 főnek, az adatbázisban szereplők közel egyharmadának már csak ezért sem lehetett esélye, mivel még a világháború befejezése előtt elhunyt. Az a tény azonban, hogy az új korszak nyitányát megélő 93 főből jobb esetben is csupán 11 fő, vagyis csupán a 12%-uk tudott az elit része maradni, a kontinuitás erőteljes megszakadását jelzi.

Az ok ebben az esetben viszonylag jól felfedhető: az 1945-től folytatott csehszlovák nemzetállam-építés, amely során kísérlet történt a szlovákiai magyar közösség és ennek részeként a szlovákiai magyar elit teljes felszámolására is. Ennek során sokukat a lakosságcsere keretén belül Magyarországra telepítették át, mások pedig ezt már meg sem várva önként elhagyták Csehszlovákiát, és Magyarországon vagy nyugaton telepedtek le. Ezt a folyamatot gyorsította fel az, hogy az 1938 előtti szlovákiai magyar elit egy része az első bécsi döntés után Budapestre költözött, ott vált országgyűlési képviselővé, szerkesztővé, állami alkalmazottá stb. Ők a háború után a csehszlovák politika irányát észlelve már vissza sem tértek szülőföldjükre. Ilyen volt többek között a baloldali közgazdász és publicista, Jócsik Lajos és a konzervatív politikus, Szüllő Géza is, akik számára egyaránt nyilvánvaló volt, hogy Csehszlovákiába nem mehetnek vissza.

Az elvándorlás mértékét jelzi, hogy az 1945-öt megélő 93 főből 66-an (több mint kétharmaduk) Szlovákia területén kívül fejezték be az életüket. Haláluk helyszíne szerint a legtöbben, 49 fő Magyarországon, a többiek Münchentől az Egyesült Államokig és Izraelig a világ különböző részén szétszóródva. Persze a Felvidékről való elvándorlás már az első Csehszlovák Köztársaság idején megkezdődött, amikor is az elitbe tartozó 10 személy települt át Magyarországra. Néhányan önként, vagy legalábbis direkt kényszer híján, mint Márai Sándor édesapja, az 1932-ben Kassáról Miskolcra átköltöző Grosschmid Géza szenátor, vagy a református püspöki tisztségéről 1929-ben leköszönő Pálóczi Czinke István. De ide tartozik Faragó Ödön színházigazgató (akinek Szlovákiában már nem volt lehetősége a pályáját folytatni) és Keresztúry József református lelkész is. Palkovich Viktort, Körmeny-Ékes Lajost, Surányi Lajost, akik egyaránt törvényhozók voltak, és az ifjúsági vezért, Balogh Edgárt a csehszlovák hatóságok fosztották meg állampolgárságuktól, és kényszerítették távozásra. A szlovákiai magyar politika két fontos sűrű eminenciása, Tarján Ödön és Flachbarth Ernő pedig ugyan nem direkt kényszer alatt, de a hatóságok általi felelősségre vonás elől menekülve hagyták el Szlovákiát.¹³

A szakmai elit tagjai közül 55 fő érte meg 1945-öt, akik közül 18 élt a háború utáni Csehszlovákia területén, 67%-uk (37 fő) azonban más országokban telepedett le. Többségük (30 fő) Magyarországon folytatta életét. Potocsny József rozsnói szerkesztő, Tichy Kálmán rozsnói és Szijj Ferenc komáromi múzeumigazgató, Gömör János (akkor már) kassai tanár nem is tehetek másként, hiszen a lakosságcsere keretében áttelepítették őket. Mások, látván, mi történik a magyarokkal,

¹³ Tarján Ödön távozásával kapcsolatban I. Gaucsik István: „Első közgazdasági szaktekintélyünk”. Tarján Ödön életrajza. *Kalligram*, 2014/9. 89–96.

önként mentek el. Az irodalomtörténész, tanár Szalatnai Rezső egy ideig még próbálkozott, Csehszlovákiában maradt, és részt vett a felvidéki magyarság mentésére irányuló titkos akciókban. Aztán 1948-ban ő is távozott. De hiába a kommunista fordulat, a Sarlósok generációjából egyébként is alig maradt valaki. A fentebb már jelzettekén kívül például a költő és újságíró Győry Dezső és a publicista Szvatkó Pál is távozott. Néhányan, akik a hontalanság éveit átvészelték, az 1948-as fordulat után indultak neki a világnak. Mint a Prohászka Körök ideológusa, Pfeiffer Miklós kanonok, aki Svájcba emigrált.

A politikai elit tagjai közül 38 fő élte meg a háború végét, akik közül 28, vagyis 73%-uk elhalálozási helye volt Csehszlovákia területén kívül. Az ő háború utáni sorsuk rendkívül változatos. Jaross Andort, aki belügyminiszterként tevékeny szerepet vállalt a magyar zsidóság tragédiájából, 1946 áprilisában Budapesten kivégezték. Neumann Tibor, a Magyar Párt egyik vezető pozsonyi képviselője egy, a Pecsora folyó melletti Gulag-táborban fejezte be életét. És voltak, akik jóval messzebb kerültek szülőföldjüktől. Mint a volt érsekújvári polgármester és nemzetgyűlési képviselő, Holota János, aki 1945 után Budapesten segítette az áttelepített felvidéki magyarokat, majd a Rákosi-rendszer elől 1950-ben Chilébe emigrált. De a korábban Csehszlovákia iránt elkötelezett politikusok sem maradtak a visszaállított köztársaságban. A Beneš mellett az emigrációban is kitartó szociáldemokrata Schultz Ignác sem látta értelmét, hogy a háború után hazatérjen, és az USA-ban telepedett le, ahol az amerikai magyar, illetve a magyar-zsidó emigránsok egyik csoportjának jeles alakjává nőtte ki magát. Egykori párttársa, a Magyarország német megszállását követően internálótáborba hurcolt Borovszky Géza 1939 és 1944 között a budapesti szociáldemokrata pártközponttal szemben is képes volt megvédeni kassai szlovák elvtársait. 1945 után mégis mennie kellett.

A két háború közötti 138 személyből az 1945 utáni években 11-en tartoztak rövidebb vagy hosszabb ideig a korabeli szlovákiai magyar elit tagjai közé. Közülük csupán ketten, Major István és Moskovits Kálmán a politikai elit részeként, a többiek művészként, tudósként. Annak azonban, hogy az elit tagjai maradhattak, ára volt. Major István, a két háború között Csehszlovákia Kommunista Pártjának egyik vezető szlovákiai személyisége a háború éveit Moszkvában élte át, ám hazatérése után magyar nemzetisége miatt nem kapott párttagságot. Ezért kénytelen volt reszlovakizálni, ennek köszönhető, hogy 1949-től ismét tagja lehetett a CSKP Központi Bizottságának, később pedig budapesti nagykövetté avanszált. Bár nincs róla információnk, nemzetiségváltást feltételezünk a két háború közötti baloldali szerkesztő és pártmunkás, Moskovits Kálmán esetében is, aki 1947-ben Kolumán Moškovitsként Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának tagja volt.¹⁴ A somorjai születésű zeneszerző, karmester Németh István László Weiner Leó és Bartók tanítványaként meghatározó alakja volt a két háború közötti szlovákiai és ezen belül a szlovákiai magyar zenei életnek. A II. világháború után viszont

¹⁴ L. az SZLKP KB üléseinek a pozsonyi Nemzeti Emlékezet Hivatala (UPN) oldalán található jelenléti íveit. Funkcionári KSC a KSS. Plenárne zasadnutia UV KSS. <https://www.upn.gov.sk/projekty/funkcionari-ksc-kss/plenarne-zasadnutia-kss/> (Letöltés ideje: 2022. június 21.)

Štefan Németh-Šamorínsky néven lett a szlovák zenei élet egyik vezető alakja, s ez a név került sírkövére is.

Kicsit hasonló a két háború közötti csehszlovák rádió magyar adásának szerkesztőjeként ismertté vált művészettörténész, Tilkovszky Béla története is. Ő a háború után Prágában telepedett le, és cseh és szlovák művészeti-irodalmi lapokat szerkesztett Vojtech Tilkovsky néven.¹⁵ Igaz, időnként az Irodalmi Szemlében is jelentek meg publikációi. Róla azonban nem tudjuk, mint ahogy Németh-Šamorínskyról sem, hogy hivatalosan is nemzetiséget váltott-e.

A fenti példák persze nem általános érvényűek. Tilkovszky egykori rádiós beosztottja, Ungváry Ferenc a német haláltáborok egyik túlélőjeként 1948 után is a magyar kultúra és a szlovákiai magyar rádiózás meghatározó alakja volt. Mint ahogy a korszak két neves írója, Fábry Zoltán és Egri Viktor és két egyetemi oktatója, Sas Andor és Orbán Gábor, illetve a híres kassai festő, Jakoby Gyula is megtudták őrizni integritásukat, és nem távolodtak el a magyar kultúrától. Sajátos történet Duka-Zólyomi Norberté, aki 1944–45-ben a pozsonyi Magyar Párt németbarát szárnyához tartozott. Őt a háború után a szlovák népbíróság elé állították, és munkatáborba került. Miután azonban néhány évig bányásként dolgozott, először zenetanár lett, később orvostörténettel kezdett foglalkozni, és a történelemtudományok kandidátusaként, továbbá több nemzetközi tudósszervezet tagjaként ismét a magyar elitbe küzdötte fel magát.

ÖSSZEGZÉS

A két háború közötti szlovákiai magyar elit adatbázisának (korántsem a teljesség igényével készült) elemzése azt jelzi, hogy a Csehszlovákia megalakulását kísérő társadalmi és politikai változások eredményeként az 1920-as években kisebbségi közösséggé érlelődő szlovákiai magyarság elitje kevés folytonosságot mutatott az 1918 előtti felvidéki magyar elitrel. Az új elit mintegy 80%-a frissen rekrutálódott, származását és társadalmi pozícióját illetően is más jellegű volt, mint a Trianon előtti.

Többségük – a szlovákiai magyar elit első generációjának tagjai – életkoruk alapján még a II. világháború után is tevékeny lehetett volna. 1945–48 azonban talán még 1918–20-nál is élesebb határvonal volt, amelynek következtében a korábbi szlovákiai magyar elit képviselői nem kapták meg a lehetőséget a folytatásra, és lényegében elvesztek a felvidéki magyar társadalom számára. Nagy részüknek el kellett hagynia a szülőföldjét, Magyarországon vagy távolabb telepedtek le, és hosszú évtizedekre még az emléküik is elveszett.

¹⁵ Tilkovszky háború utáni szakmai tevékenységével kapcsolatban I. Beňová, Katarína: *Historik umenia Vojtech Tilkovský (1902–1978) a jeho pôsobenie na Univerzite Komenského*. *Ars*, 2001/1. 55–72.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beňová, Katarína: Historik umenia Vojtech Tilkovský (1902–1978) a jeho pôsobenie na Univerzite Komenského. *Ars*, 2001/1. 55–72.
- Bódy Zsombor: Elitek a két világháború közötti Magyarországon. *Századvég*, 2017/3. [5]–29.
- Bódy Zsombor: *Magyarország társadalomtörténete a két világháború között*. Egyetemi jegyzet. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2013.
- Čechurová, Jana: Česká politická elita po vzniku Československa. In: Kostrbová, Lucie – Malínská, Jana a kol.: *1918. Model komplexního transformačního procesu?* Praha: Masurek ústav a Archiv AV ČR, 2010, 113–116.
- Demeter Gábor: Perifériák és fejlett régiók a történeti Magyarországon (1890–1910). In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. Budapest – Debrecen: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontja – a Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszéke, 2018. 145–194.
- Esterházy Lujza: *Sorskérdések margójára. Tanulmányok, cikkek, dokumentumok*. Egybe gyűjtötte, a szövegeket gondozta, a könyvet szerkesztette: Filep Tamás Gusztáv, Molnár Imre, Szendrei Zsuzsanna. [Az előszót írta: Molnár Imre.] Somorja – Budapest: Méry-Ratio Kiadó – Kisebbségért Pro Minoritate Alapítvány (Pro Minoritate könyvek), 2014.
- Funkcionári KSČ a KSS. Plenárne zasadnutia UV KSS. <https://www.upn.gov.sk/projekty/funkcionari-ksc-kss/plenarne-zasadnutia-kss/> (Letöltés ideje: 2022. június 21.)
- Gaucsik István: „Első közgazdasági szaktekintélyünk”. Tarján Ödön életrajza. *Kalligram*, 2014/9. 89–96.
- Gyáni Gábor: A magyar polgári elitek értékrendszere és regionális változatai. *Tér és Társadalom*, 2010/2. 5–16.
- Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris, 1998 (Osiris tankönyvek).
- Higley, John. Elites. *Encyclopedia Britannica*, 30 Nov. 2016. <https://www.britannica.com/topic/elite-sociology>. Accessed 27 March 2022. (Letöltés ideje: 2022. június 2.)
- Menekültek, Trianon 100. <http://trianon100.hu/menekultek?filters%5Bq%5D=&filters%5BFromPlace%5D=%C3%89rsek%C3%BAjv%C3%A1r+%5BNyitra%5D&filters%5BToPlace%5D=&sort=Job&direction=asc> (Letöltés ideje: 2022. június 21.)
- Paksa Rudolf: Diktatúra, autokrácia, demokrácia? A politikai rendszer jellege. Hozzászólás Püski Levente alkotmánytörténeti áttekintéséhez. In: *A Horthy-korszak vitatott kérdései*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2020, 86–94.
- Pareto, Vilfredo: *The Mind and Society. Trattato di Sociologia generale*. III. Theory of Derivations. London: Jonathan Cape Thirty Bedford Square, 1935.
- Simon Attila: Új utakon – Csehszlovákia 1945-ben. *Korunk*, 2015/5. 80–88.

A felvidéki pénzüintézetek integrációja a magyarországi bankrendszerbe az első bécsi döntés után*

Ez a tanulmány a felvidéki pénzüintézetek 1938 utáni magyarországi integrációjának kérdéseivel foglalkozik. Közvetve beleillik a 20. századi szlovák–magyar gazdasági és pénzügyi kapcsolatok kérdéskörébe, mely téma alig kutatott, valójában háttérbe szorult, felületesen vizsgált mind a magyar, mind a szlovák historiográfiában, hiszen e korszakot – és a későbbi történelmi diskurzust is – a politikai és nemzeti tartalmak határozzák meg.¹ A kérdések szerteágazóak, de izgalmasak: beszélhetünk-e egyáltalán a pénzüintézetek, illetve a hitelszolgáltatások elfeledett történetéről Dél-Szlovákiában az 1938–1945 közötti időszakban? A banki tevékenységek milyen fehér foltjait fedezhetjük fel ebben a hányatott sorsú régióban? Hogyan, milyen társadalmi és kulturális minták szerint szerveződtek a pénzügyi elitek? Voltak-e, létrejöttek-e törésvonalak „a régiékek”, a csehszlovák korszak magyar bankárai és a magyarországi, főképpen a budapesti nagybankok menedzserei között? Hogyan hatott az első bécsi döntés a bankrendszerek fejlődésére? Mennyiben beszélhetünk gazdaságtörténelmi szempontból cezúráról, illetve mely területeken, gazdasági alrendszerekben azonosíthatók a folyamatosság elemei Szlovákiában és Magyarországon?²

* A tanulmány a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében (Historický ústav Slovenskej akadémie vied, v. v. i.) készült, a következő kutatási program keretében: APVV-20-0526 *Political socialization in the territory of Slovakia during the years 1848–1993 – Politická socializácia na území Slovenska v rokoch 1848–1993*.

¹ Az első bécsi döntés nagyhatalmi és politikai összefüggéseire l. Hetényi, Martin: *Slovensko–maďarské pomedzie v rokoch 1938–1945*. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantina Filozofa v Nitre, 2008. Historiográfiai áttekintést nyújt: Sallai Gergely: Az első bécsi döntés historiográfiája. *Limes*, 2007/2. 141–155.

² Mielőtt megvizsgálnánk a dél-szlovákiai pénzüintézetek integrációját és – ami olykor elfelejtődik – a kárpátaljai déli régiókéit is, hangsúlyozni kell, hogy olyan földrajzi egységről beszélünk, amely mindig is amorf volt, sőt, Elena Mannova szerint inkább virtuális térként írható le. Az úgynevezett Dél-Szlovákia ugyanis különböző földrajzi egységekből állt, melyek jelentősen eltérő foglalkoztatási struktúrákat hoztak létre. Ezek, nevezzük őket alrégióknak, 1918 előtt megyei (közigazgatási) és lokális identitásokat hoztak létre, és köztudomású, hogy a 20. század folyamán sohasem alkottak egyházi, közigazgatási vagy éppen gazdasági egységet. Kicsit elvont módon fogalmazva: a dél-szlovákiai (dél-felvidéki) területek alapentitását a gazdasági, elsősorban mezőgazdasági, ipari és nyersanyagpotenciál, egyben a mi szempontunkból érdekes kereskedelmi bankok hálózata alkotta. A gazdasági centrumok és perifériák hálózatát a szlovák–magyar határ valósága is alakította. 1938 őszén nyolc szlovákiai járást a teljes területével és 21 „csonka” járást csatoltak Magyarországhoz. L. Mannová, Elena: Southern Slovakia as an Imagined Territory. In: Ellis, G. Steven – Eser, Rainard – Řezník, Miloš (red.): *Frontiers, Regions and Identities in Europe*. Pisa: Edizioni Plus – Pisa University Press, 2009. 158–186.; Demeter Gábor – Radics

Ez a tanulmány nem válaszolhatja meg az összes felmerülő kérdést, még azt sem vállalhatja, hogy analitikus képet nyújtson, hiszen annak ellenére, hogy néhány lényeges gazdaságtörténeti eredmény született, a további empirikus, főképpen a regionális szintű banktörténeti kutatások sajnos máig hiányoznak.³ Az ambíció ugyan szerényebb, de a szerző törekvése problémaközpontú: a bankrendszereken belül zajló, a politika által indukált változásokkal foglalkozik, és arra kíváncsi, hogy a magyar állam és a legerősebben pozicionált, döntéshozó gazdasági szereplők a banki integráció milyen lépcsőit alakították ki, és azok elvezettek-e a hitelnyújtó intézmények, egyben a hitelélet és a gazdaság konszolidációjához.

Legelőször a (cseh)szlovák és a magyarországi bankrendszer két világháború közötti jellegzetességeire fókuszálok. A „szlovenszkói” magyar pénzügyi intézetek fejlődését a szlovák bankrendszeren belül értelmezem, és figyelmet szentelek az 1938-at követő gazdasági-pénzügyi változásoknak, a Pénzügyi Központ és a Magyar Nemzeti Bank tevékenységének. Külön foglalkozom a cseh és szlovák bankfiókok sorsával, miközben a legjelentősebb regionális dél-felvidéki bankok stratégiáit is bemutatom. Mérföldkőnek tekinthető az 1941-es magyar-szlovák pénzügyi egyezmény, mely egyfajta „gazdasági kiegyezésnek” tekinthető az egymással rivalizáló és nem éppen feszültségmentes kapcsolatokat ápoló két ország között. Végezetül az egykori csehszlovákiai bankok integrációját a magyar bankrendszer koncentrációs folyamatában értelmezem.

MAGYAR PÉNZINTÉZETEK CSEHSZLOVÁKIÁBAN

A Monarchia 1918-as összeomlása és az utódállamok kialakulása radikális változásokat eredményezett a közép-európai gazdasági rendszerekben. Új minőségű transznacionális gazdasági struktúrák és kereskedelmi-pénzügyi kapcsolatok szerveződtek.

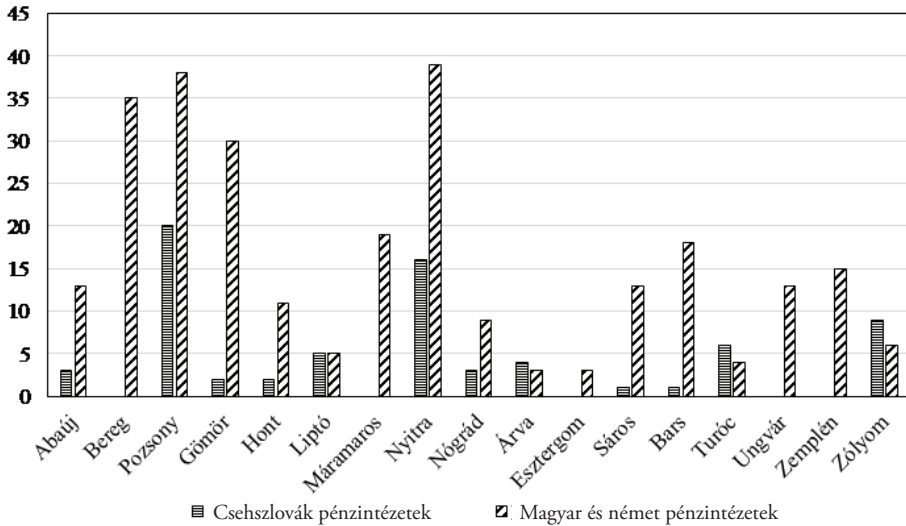
Az első Csehszlovák Köztársaság bankrendszere erősen specializáltnak és közép-európai léptékben jól strukturáltnak tekinthető, nem utolsósorban azért, mert a cseh történelmi országrészekben már az impériumváltás előtt fejlett bankhálózat alakult ki.⁴ Bécs és Budapest pénzügyi hegemoniája ugyan csökkent, de nem szűnt meg teljesen, ellenben Prága súlya, mely fővárosként immár nemzetközi

Zsolt: A Dél-Felvidék reintegrációjának gazdaság- és társadalomföldrajzi vonatkozásai. *Limes*, 2007/2. 65–82.; Sallai Gergely: *Az első bécsi döntés*. Budapest: Osiris Kiadó, 2002.

³ Ezekkel a kérdésekkel már részben foglalkoztam. Gaucsik István: Bankstratégiák a dél-felvidéki területeken. *Limes*, 2007/2. 83–97.; Gaucsik István: A határ mint gazdasági probléma. A Pozsonyi I. Takarékbank helyzete az első bécsi döntés után. In: Simon Attila (szerk.): *Visszacsatolás vagy megszállás. Szempontok az első bécsi döntés értelmezéséhez*. Balassagyarmat: Nógrád Megyei Levéltár – Selye János Egyetem, 2010. 140–150.; Gaucsik István: *Lemorzsolódó kisebbség. A csehszlovákiai magyarság jogfosztásának gazdasági háttere 1945–1948*. Pozsony: Kalligram, 2013. 58–59. és 72–73.

⁴ Pára, Jozef: Vývoj akciových bank v prvím desítiletí Československé republiky. In: Pimper, Antonín (red.): *Almanach československého peněžnictví v prvím desetiletí Československé republiky*. Praha, 1928. 101–127.; Vencovský, František – Jindra, Zdeněk – Novotný, Jiří – Půlpán, Karel – Dvořák, Petr et al.: *Dějiny bankovníctví v českých zemích*. Praha: Bankovní institut, 1999.

Pénzüintézetek az ügyviteli nyelv alapján a „szlovák megyékben” 1920-ban

Sborník československého peněžnictví 1920. Praha: Čsl. Kompas, 1920. 839. A grafikonban a fő- és fiókintézetek együtt szerepelnek.

tőkeközponttá lépett elő, jelentősen megnövekedett. A bankrendszer Szlovákiában és Kárpátalján is átszervezésre került. A szlovák mellett a magyar és a német pénzüintézeteket is, melyek valójában kisbankokként funkcionáltak, átalakították.⁵

A hagyományos gazdasági és pénzügyi kapcsolatok megszakadása összetett és tartós problémát jelentett, különösen a magyar és német bankok számára. Legfőképpen a magyar és osztrák hadikölcsönök, a Budapesten elhelyezett betétek, a problémás, behajthatatlanná váló követelések, valamint az 1919-es csehszlovák–magyar katonai konfliktusból származó háborús károk okoztak komoly fejtörést a bankárok számára. A politikai és pénzügyi támogatásoknak köszönhetően a szlovák bankok gyorsan bővítették tőkéjüket, fiókjaik száma növekedett, miközben a válságba jutott magyar pénzüintézetek egy részét átvették, felszámolták, és így is jelentősen bővítették ügyfeleik körét.

A szlovákiai bankszektor koncentrációs folyamata a kisebb, regionális, tőkeerőben gyengébb – főképpen egy-egy régióban működő – magyar pénzüintézetek megszűnését jelentette. Ezek az intézetek a háború utáni pénz- és hitelválság következményeit nem voltak képesek kivédeni, így a szlovák és magyar bankelíték megegyezései során befejezték tevékenységüket. A másik oldalon kialakult a tőkeerősebb, főleg szlovák középbankok csoportja.⁶

⁵ Gaucsik István: *A jog erejével. A szlovákiai magyarság gazdasági önszerveződése 1918–1938. Dokumentumok.* Pozsony: Kalligram, 2008. 48.

⁶ Horváth, Štefan – Valach, Ján: *Peňažníctvo na Slovensku 1918–1945.* Bratislava: Alfa, 1978. 89–90.; Hallon, Ludovít: *Príčiny, priebeh a dôsledky štruktúrnych zmien v hospodárstve*

A nem szlovák vezetésű hitelintézmények integrációja és egyben a hitelszolgáltatások konszolidációja a határ menti területeken nem volt egyszerű folyamat. A magyar és német pénzügyi elit különösen a cseh tőke terjeszkedésétől tartott. Az új pénzügyi szabályozásokban és törvényekben, a hagyományos intézményi rendszer megváltoztatásában kezdetben veszélyeket láttak. Diszkriminatívnak tartották a takarékpénztárak nevének megváltoztatását bankokra, mely pedig csak a valóságot tükrözte vissza, hiszen nyereségorientált, nem pedig filantropikus célokat követő gazdasági szereplőkről volt szó. Felrötták még a gazdálkodás autonómiájába való beavatkozást, a budapesti bankok fiókjainak a visszaszorítását és az állami biztosok kinevezését, egyben a centralizációs erőfeszítéseket. Ugyanakkor kénytelenek voltak modernizálni üzleti tevékenységüket és szolgáltatásaikat, átszervezni gazdálkodásukat, és hatékonyabb tőkekapcsolatokat létesíteni erősebb bankokkal.

A magyar és a német pénzügyintézetek már 1920-ban létrehozták szakmai érdekvédelmi egyesületüket (a Pénzügyintézetek Egyesületét Szlovénországon és Podkarpátországon Ruzsban), mely 1935-ig működött. A szervezethez semmiféle etnikai jellegű gazdasági próbálkozás vagy a szlovákiai magyarság gazdasági érdekvédelmének a felkarolása nem fűződik (nem fűződhetett), a gyakorlati – gyakran bilaterális – pénzügyi kérdések rendezése és a tőkeközvetítés csatornáinak a biztosítása, az adózás és a hitelnyújtás körülményeinek a javítása, valamint a szlovákiai és kárpátaljai bank-szervezet konszolidációja szerepelt a célkitűzései között. Fontos közvetítő és kezdeményező szerepet játszott 1921–1923-ban a csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalások idején.⁷

Ezen intézetek száma és tőkeereje az 1930-as évek elején jelentősen csökkent. Pozícióikat nemcsak a nagy gazdasági válság rázta meg, hanem a politikailag támogatott szlovák és cseh bankok terjeszkedése is. 1938-ra a magyar bankok száma a déli határ régióban 17-re csökkent, közöttük sok kisvárosi környezetben működött, és csekély tőkeerejük volt. A Pozsonyi I. Takarékbank, a Dunabank és a Bars megyei Népbank a legjelentősebbek közé tartozott.

Bár a szlovákiai magyar közgazdászok egy része csehszlovák gyarmatosításról, a cseh imperializmus és a „prágai fináncsőke” előretöréséről, valamint az elnemzetietlenítés agresszív megnyilvánulási formáiról értekezett, a szlovák és cseh bankok fontos szerepet játszottak Dél-Szlovákia gazdasági modernizációjában.

A MAGYAR BANKRENDSZER A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A trianoni Magyarország gazdaságát, bank- és hiteléletét az elvesztett háború következményei, a Monarchia és a történelmi Magyarország munkaerőpiacának a felbomlása, a politikai és gazdasági dezorganizáció határozták meg, de a jóvátételek

medzivojnového Slovenska. In: Bystrický, Valerián – Zemko, Milan (red.): *Slovensko v Československu 1918–1939*. Bratislava: Veda, 2004. 301–302.

⁷ Gaucsík István: A nosztrifikáció és a pénzügyi kérdések rendezése a csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalások tükrében (1920–1930). In: Jobbágy István (szerk.): *Válogatott tanulmányok Szlovákia gazdaságtörténetéhez*. Komárom: Pont Kutatóintézet, 2004. 41–70.

fizetése is, valamint a mélyülő infláció.⁸ A magyar állam szembesült az elszakított területek deviza-, pénzügyi és adóproblémáival (had- és jelzálogkölcsonök, jogi és természetes személyek tartozásai, értékpapírok és részvények nosztrifikálása, csehszlovákiai betétek). A szomszédos országokkal folytatott tárgyalásokat viszont a nemzeti valuták eltérő árfolyamai és a nacionalista gazdaságpolitikák nehezítették. A magyar állam gazdaságának konszolidációjához külföldi tőkeinjekciókra volt szükség. Ezt a súlyos válsághelyzetet Bethlen István kormányának sikerült feloldania, kormánya intézkedéseinek köszönhetően stabilizálódott a gazdaság, és egyértelmű irányt váltott a monetáris politika: 1924-ben megalakult a Magyar Nemzeti Bank, 1925-ben pedig bevezették az új fizetőeszközt, a pengőt.⁹

A magyar bankrendszer a pénzüzetek és fiókok határokon túlra kerülésének következtében csonkává vált. A fiókhálózat és az érdekeltségi körök újjászervezése mind Magyarországon, mind külföldön elkerülhetetlen volt. Az ipari és kereskedelmi érdekeltségek külföldi fenntartásához, a többségi tőkebefolyások biztosításához az utódállamok pénzügyi elitjeivel kellett alkukat, megegyezéseket kötni, gyakran a részvénycsomagok átengedésével és a vezető pozíciók megosztásával. Belföldön a nagyobb vidéki pénzüzetek határon túlra kerülésével a budapesti nagybankok súlya nőtt meg. A Magyar Általános Hitelbank és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank vált dominánssá.¹⁰

Magyarországon valójában ugyanaz a folyamat zajlott le, mint Csehszlovákiában: jelentősen bővült a kereskedelmi bankok csoportja, és folyt a bankszervezet koncentrációja (a legbefolyásosabb nagybankok száma szűkült). Az intézetek száma az 1925-ös 2533-ról 1938-ra 1628-ra csökkent.¹¹ A nagy gazdasági válság Magyarország hiteléletében is komoly pénzügyi veszteségeket okozott, de a bankok az óvatos üzletpolitika és a szigorú állami ellenőrzés miatt komolyabb mértékben nem rendültek meg.

AZ ELSŐ BÉCSI DÖNTÉS PÉNZÜGYI KÖVETKEZMÉNYEI

A dél-szlovákiai régiók kereskedelmi és pénzügyi lehetőségeit, modernizációs szintjét a csehszlovák gazdaságpolitika és a szlovák regionalizmus alakították. Ezek összetevői még nem teljesen feltártak. Nem lehetett véletlen, hogy a magyar gazdasági körök egy gyors statisztikai elemzés után 1938 forró és hektikus őszén egészen „szilárd” gazdasági mutatókat azonosítottak, különösen a Somorja és az Ipoly közötti területen. A másik oldalon ezeknek a régióknak az elvesztése jelentős gazdasági

⁸ A háború előtti Magyarország statisztikai adatai a megmaradt és elvesztett területek szerint részletezve: *Magyar Statisztikai Szemle*, 1923. 291., 300. 301–302.; *Jelentés a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének 1919–1922. évi működéséről*. Budapest, 1923. 14–19., 34–35.

⁹ Bácskai Tamás: *A Magyar Nemzeti Bank története I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1993. 501–581.

¹⁰ Hantos Elemér: *Hitelszervezetünk változásai a háború után. Közgazdasági Szemle*, 1930/10. 675–685.

¹¹ Berend T. Iván – Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975. 222.

problémákat okozott Szlovákiának, és serkentette az ottani termelési és foglalkoztatási kapacitások átalakítását.¹² Az első bécsi döntés ugyanakkor rákényszerítette a két országot arra, hogy a legsürgetőbb gazdasági kérdéseket rövid időn belül tárgyalásos módon oldják meg.¹³

1938 novemberében és decemberében a magyar államkincstárt rendkívüli módon terhelték a visszacsatolt területek pénzügyei, a magyar politikai és gazdasági elit mégis gyors integrációra számított, és a szinte általános gazdasági konszolidációban reménykedett.¹⁴ Ugyanakkor gazdaságpolitikai változásokra is számítottak, strukturális változások indulhattak el a bel- és külkereskedelemben. Ezek a régiók nemcsak mezőgazdasági és nyersanyagbázist jelentettek, hanem új pénzügyi piacokat, fogyasztói területet és tőkebővítési lehetőségeket is teremtettek.¹⁵ A negatív következmények 1938 őszén azonban gyorsan feledésbe merültek. Például a Magyar–Csehszlovák Árucserereformalmi Kft. – melyben a Magyar Általános Hitelbank is érdekeltséggel bírt – nem véletlenül panaszolta, hogy az 1938-as határváltozás következtében az országok közötti áruforgalom 1939 tavaszán radikálisan visszaesett, és ez negatívan hatott a magyar külkereskedelemre.¹⁶

A Pénzügyügyi Központ Gazdaságstatisztikai és Tanulmányi Osztályának felmérése szerint 1938. november 2-án 115 főintézet, ebből 23 részvénytársaság és 92 hitelszövetkezet került magyar területre. A fiókinézetek száma 243 volt. Döntő hányaduk külföldi, szlovák és cseh. Csak 13 tekinthető magyar főintézethez tartozó fióknak. A „visszatért magyar pénzügyintézetek” csoportját a Dél-Felvidéken és Kárpátalján 14 részvénytársasági bank, 7 affiliált intézet és 65 fiók alkotta.¹⁷

¹² Az első bécsi döntés gazdasági hatásainak szlovákiai vonatkozásaira az agrárium, a szövetkezeti és bankélet, valamint a villamosítás terén: Bauch, Vlastislav: *Polnohospodárstvo za Slovenského štátu*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958. 18–20., 27., 80., 82.; Horváth – Valach, 1978. 177., 180–181.; Fabricius, Miroslav – Holec, Roman – Pešek, Jan – Virsik, Oto: *150 rokov slovenského družstevníctva. Vítazstvá a prehry*. Bratislava: Družstevná únia Slovenskej republiky, 1995; Sabol, Miroslav: *Elektrifikácia v hospodárskom a spoločenskom živote Slovenska 1938–1948*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2010. 43–46.

¹³ *A Magyar Királyság és a Szlovák Köztársaság között a volt Cseh–Szlovák Köztársaság Szlovenszkó tartományának cselekvő és szenvedő vagyona, valamint egyes más, ezzel összefüggő pénzügyi kérdései tárgyában kötött egyezmény*. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), Magyar Nemzeti Bank (továbbiakban MNB), Z 12, 27. csomó, 143. tétel.

¹⁴ *A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése*. Budapest: Magyar Gazdaságkutató Intézet, 1938/40. 17.; *A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése*. Budapest: Magyar Gazdaságkutató Intézet, 1939/41. 71.

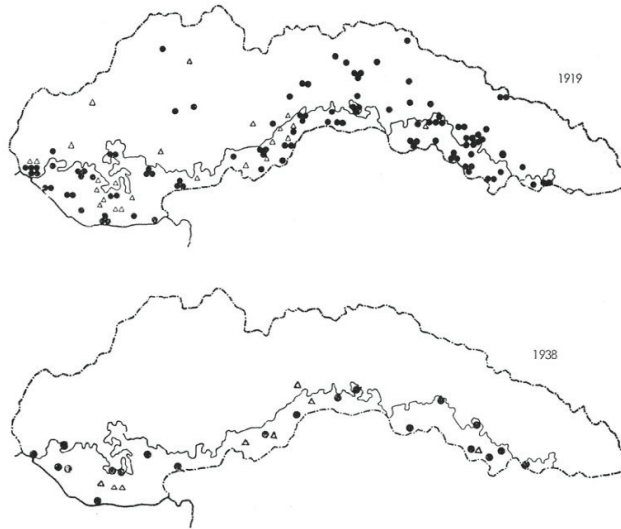
¹⁵ *Feljegyzés az MNB bankosztálya részére (1938. november 30.)*. MNL OL, MNB, Z 14, 35. csomó, 36. tétel. *Közgyűlési jkv. 1939. március 30-ról*. MNL OL, Magyar Általános Hitelbank (továbbiakban MÁH), Z 50, 1. csomó, 1. tétel, 48. szám.

¹⁶ *1939. július 29. jkv.* MNL OL, MÁH, Z 50, 66. kötet.

¹⁷ *Kimutatás a Felvidék magyar gócpontjain fennálló pénzügyintézetek számáról*. MNL OL, MNB, Z 93, 11. doboz, 30. tétel.

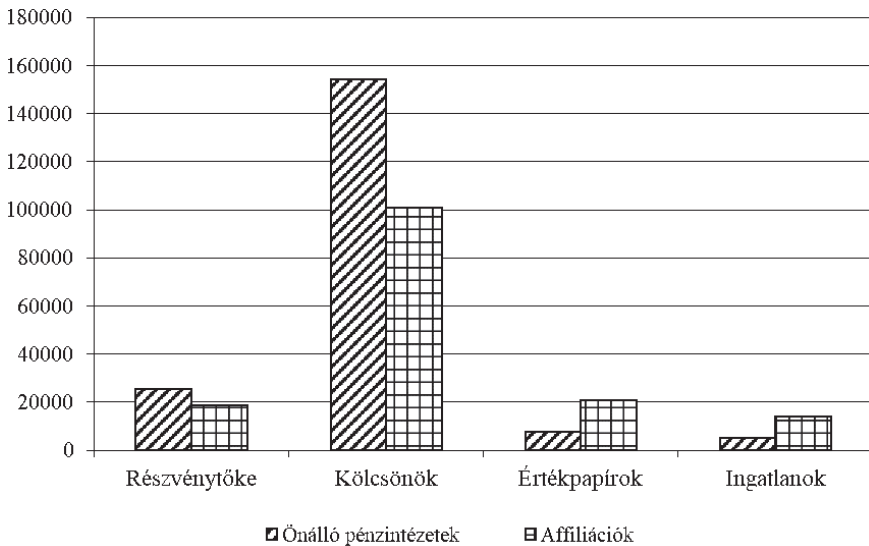

Magyar és német pénzüzetek Szlovákiában és Kárpátalján 1919-ben és 1938-ban

A felvidéki magyarság húsz éve 1918–1938. Budapest, 1938. 98.

14 magyar és 2 szlovák pénzüzetet néhány mérlegadatok a visszacsatolt területeken

Kimutatás a felvidéki pénzüzetek tartalékolási szükségletéről. MNL OL, MNB, Z 93, 11. doboz, 30. tétel. A forrásban a magyar bankok adataihoz hozzászámították egy kassai és egy kárpátaljai bankét is.

A PÉNZREFORM MEGVALÓSULÁSA ÉS A PÉNZÜGYI TÖRVÉNYEK HATÁSAI

Az 1938 novemberétől 1939 közepéig tartó időszakban a magyar kormány egy sor alapvető valuta- és pénzügyi intézkedést hajtott végre. Az árfolyamot 1:7 arányban határozták meg, 100 pengő 700 koronának felelt meg. A Magyar Nemzeti Bank csehszlovák bankjegyeket, érméket és állampapírokat fogadott el 100 koronás, 14,28 pengős árfolyamon. A fent jelzett időszakban összesen 670 millió koronát váltottak be, ennek 80%-a az egykori dél-szlovákiai járásokból származott.¹⁸

A jegybank szabályozta a fizetési forgalmat. Megállapította a külfölddel szemben főnnálló követelések és fizetések szabályait és mechanizmusait. Arra kötelezte a pénzintézeteket, hogy jelentsék be a birtokukban lévő csehszlovák és külföldi fizetőeszközöket, valamint külföldi követéseiket pengőben. Az elcsatolt területek bankjainak ezeket az összegeket, azaz a devizákat és értékpapírokat át kellett adniuk a nemzeti banknak, amely ezeket a tőkéket magyar pénzben fizette vissza. Ritka esetekben ezt elkerülhették, amikor ezen értékek visszavonása a gazdaság működőképességét veszélyeztette. Az aranykészletek bejelentése is kötelező volt.¹⁹

A Magyarországon állandó lakóhellyel rendelkező természetes és jogi személyek eszközei és követelései (számlák, betétek) belföldi vagyonnak minősültek. A külföldi ingatlanba történő átutaláshoz a jegybank hozzájárulása kellett.²⁰

A magyar kormány felszólította az elcsatolt területeken található pénzintézeteket, ipari, kereskedelmi és egyéb társaságokat, hogy 1938. december 15-ig mérlegeljék követeléseiket, és ezeket az adatokat a Magyar Nemzeti Banknak továbbítsák. Ez a kötelezettség a papírpénz, az értékpapírok (részvények, jelzáloglevelek, államkötvények stb.), az ingatlanok, azok tulajdonosi jogai, a kamattársaságok és az alaptőke leltározására vonatkozott. A szabályozást kiterjesztették a külföldi cégekre, azok fiókjaira és kirendeltségeire is.²¹

A Magyar Nemzeti Bank érvényesítette jegybanki jogköreit – főképpen a rendelkezési jogát – a külföldi betétek és folyószámlák követelései, a betétek és letétek átutalása tekintetében. Szigorította a hitelezési folyamatokat. Engedélye nélkül nem lehetett pénzt utalni külföldi székhelyű magánszemélyek és cégek számlájára. A belföldi pénzintézetek bejelentés után meghosszabbíthatták hitelcsomagjaikat, de csak abban az esetben, ha azok nem voltak régebbiek hat hónapnál. A kormány „az ország gazdasági, pénzügyi és egyéb érdekeinek biztosítására”, üzletmenetük ellenőrzésére felügyelőket nevezhetett ki a bel- és külföldi pénzintézetekhez.²²

Ezeken a területeken 1939 nyarán vezették be a magyar kereskedelmi törvényeket. Ehhez a helyzethez alkalmazkodniuk kellett a külföldi pénzintézetek fiókjainak

¹⁸ *A Cseh–Szlovák Nemzeti Bank vagyontömegének átvétele*. MNL OL, MNB, Z 12, 37. csomó, 329. tétel.

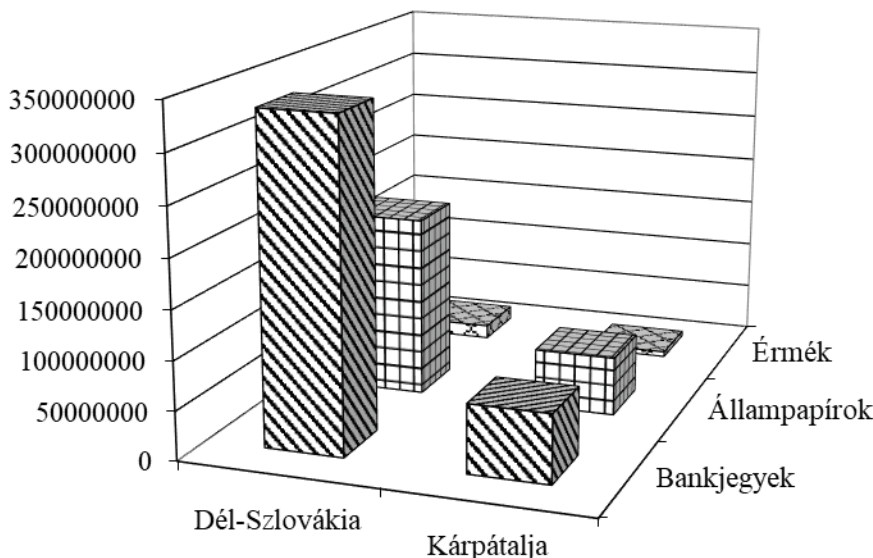
¹⁹ *Magyarországi Rendeleték Tára 1938*. VI–VIII. füzet. Budapest: Magyar Kir. Belügyminisztérium, 1938. 2901–2907 (8820. sz. rendelet, 1938. december 14.).

²⁰ *A Magyar Nemzeti Bank körlevelei*, 371. sz. körlevél (1938. november 17.). Archív Národnej banky Slovenska (továbbiakban ANBS), Šamorínsky úverný ústav, 2. doboz.

²¹ *Magyarországi Rendeleték Tára*, 1938. 2907–2910. (1938. december 15. 9070. sz. rendelet).

²² *Magyarországi Rendeleték Tára*, 1938. 2593–2594. (1938. december 24. 9170. sz. rendelet).

A beváltott bankjegyek, állampapírok és érmék aránya Dél-Szlovákiában és Kárpátalján a pénzreform idején

Kimutatás a felvidéki pénzüintézetek tartalékolási szükségletéről. MNL OL, MNB, Z 93, 11. doboz, 30. tétel. A forrásban a magyar bankok adataihoz hozzászámították egy kassai és egy kárpátaljai bankét is.

Az előírások be nem tartása esetén fel kellett számolniuk. A cseh–szlovák pénzügyi törvények és rendeletek átmenetileg érvényben maradtak azon külföldi pénzüintézetekre vonatkozóan, melyek betétek fogadásával és kifizetésével, valamint értékpapírüzlettel foglalkoztak.²³ 1939 folyamán sor került a felvidéki pénzüintézetek által kezelt betétek összeírására.²⁴

A MAGYAR NEMZETI BANK ÉS A PÉNZINTÉZETI KÖZPONT SZEREPVÁLLALÁSAI

A felvidéki pénzüintézetek magyar bankrendszerbe való integrálásának folyamatában két fontos intézmény játszott központi szerepet: a Magyar Nemzeti Bank és a Pénzüintézeti Központ.²⁵

²³ *Magyarországi Rendeletek Tára 1939. I. kötet.* Budapest: Magyar Kir. Belügyminisztérium, 1940. 816–818. (1939. július 2. 5600. sz. rendelet).

²⁴ *Magyarországi Rendeletek Tára, 1940.* 842–847. (1939. június 17. 5500. sz. rendelet).

²⁵ A magyar gazdaság és bankrendszer 1930-as évekbeli fejlődését nagy mértékben befolyásolta az Országos Hitelügyi Tanács is, mely a banki hitelműveleteket ellenőrizte. Jogköreit 1938 decemberében bővítették ki. Fontos konzultatív és közvetítő szerepet játszott még a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete is. *Magyarországi Rendeletek Tára, 1938.* 2974–2978. (1938. december 31. 9870. sz. rendelet).

Az 1924-ben alapított Magyar Nemzeti Bank beavatkozásaival, szigorú deflációs és inflációellenes politikájával, az államháztartás stabilizálásával, az új pengő bevezetésével és általában hitelnyújtásával nagyban hozzájárult a két világháború közötti magyar gazdaság konszolidációjához.²⁶

A jegybank 1938 után a visszacsatolt területeken is a pénzügyi és hitelviszonyok átszervezésének legerősebb tényezőjeként működött, de figyelembe kell venni, hogy a nemzetközi politikai földrengés, a gazdasági megrázkódtatások és a gazdaság fokozatos militarizálása 1938–1939-ben, a háborús feszültség, majd a fegyveres világkonfliktus negatívan hatott a bankszektor kilátásaira.²⁷

A müncheni válság idején, majd 1939 márciusában, és szeptemberben, a világháború kitörésével tömeges betétkivonás történt. A Magyar Nemzeti Bank a Pénzügyi Központtal közösen avatkozott be, és biztosította a pénzintézetek mobilitását.

A Magyar Nemzeti Bank 1938 novemberétől Újvidéken és Kassán, majd 1939. március végétől, Kárpátalja visszacsatolásakor Ungváron és Munkácson is létrehozta kirendeltségeit. Továbbiak szerveződtek Dunaszerdahelyen, Galántán, Komáromban, Léván, Losoncon, Ipolyságon, Rimaszombatban és Rozsnyón.²⁸ A jegybank fiókjain kívül néhány kiválasztott pénzintézet is kiadhatott hatósági bizonyítványt az exportőrök számára a külföldre történő árukivitelről.²⁹

A bankrendszer konszolidációjának feladata mellett további rendkívül bonyolult problémacsomag várt a jegybank vezetésére. Tevékenységét ebben az időszakban elsősorban a pénzreform megszervezése, a lakosság megfelelő mennyiségű magyar bankjeggyel és pénzermével való ellátása, valamint a magyar pénzügyi törvények bevezetése jellemezte. A bank szabályozta a külfölddel való fizetési kapcsolatokat, a valuták, váltók, értékpapírok és az arany forgalmát.³⁰

A Magyar Nemzeti Bank igyekezett feltárni a magyar külkereskedelem új lehetőségeit a gyökeresen megváltozott közép-európai térségben, többek között Szlovákia és a protektorátus irányában. Emellett tárgyalt 1939 márciusa előtt a Csehszlovák Nemzeti Bankkal a csehszlovák állam magyar területen található ingatlanjairól és követeléseiről, valamint a csehszlovák jegybank kassai, ungvári és munkácsi fiókjainak felszámolásáról.³¹ 1939 áprilisa után intenzív kapcsolatokat ápolt az újon-

²⁶ Botos János: A Magyar Nemzeti Bank részvétele a magyar gazdaság finanszírozásában a második világháború előtt és után. In: Halm Tamás (szerk.): *A Magyar Nemzeti Bank szerepe a magyar gazdaságban – változó történelmi korszakokban*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány, 2013. 42–56.

²⁷ Volkman, Hans Erich: *Ökonomie und Expansion. Grundzüge der NS Wirtschaftspolitik*. München: Oldenbourg, 2003. 24–26.

²⁸ *Compass Pénzügyi Évkönyv. – Compass Finanzielles Jahrbuch 1940. Magyarország – Ungarn*. Budapest – Wien, 1940. 115., 117.; Katona Béla: Magyarország közgazdasága. In: *Közgazdasági Évkönyv 1938. évről*. Budapest: Gergely R. könyvkereskedése, 1939. 127.

²⁹ *Másolat a Bo. 3067/1938 számú ügyirat elintézéséről (1938. december 9.)*; *Feljegyzés (1938. november 7.)*. MNL OL, MNB, Z 14, 35. csomó, 36. tétel.

³⁰ *84. számú devizaértesítés; A m. kir. minisztérium 7210/1938 M. E. számú rendelete a fizetési forgalom szabályozásáról a Magyar Szent Korona országaihoz visszacsatolt területeken*. MNL OL, MNB, Z 14, 35. csomó, 36. tétel.

³¹ *A Cseh–Szlovák Nemzeti Bank vagyontömegének átvétele*. MNL OL, MNB, Z 12, 37. csomó, 329. tétel.

nan alapított Szlovák Nemzeti Bankkal, tárgyalt a két ország közötti pénzügyi kapcsolatok megszervezéséről és az átmeneti megállapodások megkötéséről. A bank szlovák, német és ruszin nyelvű tájékoztató anyagokat is készített a külföldi ügyfelek tájékoztatása céljából.³²

A magyar jegybank racionalizálási intézkedéseivel, a magyar nagybankok érdekeltségi hálózatainak a befolyásolásával, a pénzüintézeti fiókhálózat átalakításával, a helyi piacok szabályozásával döntően meghatározta a magyar bankrendszer fejlődését. Például 1938 végén az egykori dél-szlovákiai és a kárpátaljai területek fiókszámának radikális, 45,6%-os csökkentését tervezte úgy, hogy az önálló kisebb magyar főintézetek fiókhálózatát, valamint a cseh és szlovák bankok fiókjait átalakítja, összevonja.³³ Ez a koncepció a regionális piacok magyar tőkével való dominánsabbá tételét képviselte.

Hatáskörébe olyan Csehszlovákiától, a két világháború közötti időszakból örökölt ügyek is tartoztak, mint a régi koronatarozások és -követelések adminisztrációja, a lombardizált hadikölcsönök és a mezőgazdasági adósságok bonyolult problémája. A Magyar Nemzeti Bank fiókjain keresztül befolyásolta a gazdaság alakulását. A dél-felvidéki bankárok gyakran nem voltak biztosak abban, hogy az egyes szabályozások jól működnek-e a gyakorlatban. Átmeneti zavar mutatkozott a külföld irányában, különösen a Szlovákiába irányuló üzleti kapcsolatok terén. A jegybank ezért körlevelekkel és ajánlásokkal irányította a pénzüintézetek hitel- és váltótevékenységét. Ezeknek az utasításoknak különösen nagy jelentősége volt az első bécsi döntés utáni hónapokban, amikor megtörtént az átállás a csehszlovák kereskedelmi és pénzügyi törvényekről a magyar törvényekre. A Magyar Nemzeti Bank vezetősége rugalmas volt. Szakemberei még a határok megváltoztatásáról szóló hivatalos döntés előtt, 1938 októberének végén többször egyeztettek a dél-szlovákiai magyar bankok fő képviselőivel. Tájékoztatást adtak a pénzüpiacokról, a magyar és külföldi bankok helyzetéről, a valutaváltás kérdéseiről, és felmérték a határváltozás várható gazdasági következményeit.³⁴

A Pénzüintézeti Központ a magyar bankrendszer sajátos intézménye volt. Még 1916-ban alapították a pénzüintézetek átfogó felülvizsgálata céljából. 1920-ban, reflektálva a megváltozott közgazdasági és pénzügyi viszonyokra, átszervezték, és tevékenységét kibővítették. A bankrendszer ilyen típusú állami pénzügyi ellenőrzése egyébként csak a nagy gazdasági válság idején tapasztalt pénzügyi zavarok után terjedt el az európai országokban.³⁵ Illetékességét a következőképpen állapították meg: közreműködött az állami hitelezésekben, részt vett a közhasznú vállalkozások finanszírozásában, illetve ellenőrizte azokat a pénzüintézeteket, melyek a tagjai voltak. Takarékbetéteket is csak azok a pénzüintézetek fogadhattak el, melyek kötelékébe léptek.

³² *A csehországi területek visszacsatolásával kapcsolatosan* (1938. október 6.). MNL OL, MNB, Z 14, 35. csomó, 36. tétel.

³³ Összesítés. MNL OL, MNB, Z 12, 37. csomó, 329. tétel.

³⁴ *Kivonat egyes felvidéki pénzüintézetek kívánságaiból* (1938. november 9.). MNL OL, MNB, Z 93, 11. doboz, 30. tétel.

³⁵ Tomka Béla: *A magyarországi pénzüintézetek rövid története (1836–1947)*. Budapest: Gondolat, 1996. 65–66., 75.

A Pénzügyintézeti Központ hivatalosan 1939. január 18-án terjesztette ki jogköreit a felvidéki területekre, 1939. június 27-én Kárpátaljára, azonban már a visszacsatolás „pillanatától” kezdve szorosán együttműködött a jegybankkal.³⁶ Megpróbálta feltérképezni a dél-felvidéki kisvárosi pénzügyi viszonyait, tájékoztatást nyújtott a Magyar Nemzeti Banknak és a Pénzügyminisztériumnak a bankok helyzetéről. Az egyes pénzügyintézeteknél meghatározta a részvényösszetételt, a tőkeerőt, a mobilitás és likviditás mértékét, a hitelek és követelések összetételét, a fióktelepek számát, valamint az esetleges külföldi tőkekapcsolatokat.

A Pénzügyintézeti Központ befolyását tovább erősítette hatáskörének 1939. szeptemberében történt kiterjesztése.³⁷ A 20 millió pengő feletti alaptőkéjű nagyobb bankoknál, azaz mindegyik nagy budapesti intézetnél végezhetett ellenőrzést. Valójában így az egész bankrendszer az irányítása alá került. 1939-ben 16 dél-felvidéki pénzügyintézet – köztük egy szövetség – csatlakozott hozzá. Kárpátalján hat bank csatlakozott a Pénzügyintézeti Központoz.³⁸

A magyar pénzügyi szakemberek gyors és pozitív szerkezeti változásokat vártak, szerintük ugyanis a visszatért területek hitelrendszere jelentős tartalékokkal bírt. Például a kisebb, bár tőkeszegényebb magyar pénzügyintézetek takarékbetétjei 210 millió koronát tettek ki, ami nagyjából egyharmada volt a szlovákiai magyar és német pénzügyintézetek 1938. november előtti betétjeinek.³⁹ Ebben a határ menti régióban a szlovák és cseh fiókintézetekben, valamint a kölcsönös földművespénztárakban jelentős mennyiségű betét halmozódott fel. Hozzávetőleges számítások szerint, a trianoni Magyarország vidéki magyar bankjainak 1937-es adataival összevetve 4%-kal magasabb forgalomról és 2,2%-kal magasabb nyereségről beszélhetünk; miközben csak az egykori dél-szlovákiai régió 19 kölcsönös földművespénztárában a betétek 148,4 millió csehszlovák koronát tettek ki.⁴⁰

Jellemzőek az 1938. végi, 21 dél-szlovákiai városra vonatkozó adatok. A szlovákiai fiókok, közülük főként a Szlovák Általános Hitelbank, a Dunabank, a Pozsonyi Általános Bank és a Tatra banka fiókjaiban volt az összes betét és hitel több mint fele. Fontos szerepet játszottak a Városi Takarékpénztár komáromi, galántai és losonci fiókjai. A magyar bankok és fiókjaik, különösen a Bars megyei Népbank birtokolta ezen tőkék nagyjából egyharmadát, a cseh bankok fiókjai pedig körülbelül 20%-át. Az utóbbiak közül „magányos szigetként” emelkedett ki a Kassai Bank, mely a Cseh Leszámítoló és Hitelbank érdekeltségi körébe tartozott, illetve a Živnostenská banka ottani fiókja.⁴¹

³⁶ *Magyarországi Rendeletek Tára 1939. I. kötet.* Budapest: Magyar Kir. Belügyminisztérium, 1940. 5–7. (1939. január 16. 360. sz. rendelet); Katona Béla: Magyarország közgazdasága. In: *Közgazdasági Évkönyv 1939. évről.* Budapest: Gergely R. könyvkereskedése, 1940. 153.

³⁷ Katona, 1940. 154.

³⁸ *Előterjesztés a felvidéki magyar pénzügyintézetek Pénzügyintézeti Központi tagságának szabályozása tárgyában.* MNL OL, MNB, Z 93, 11. doboz, 30. tétel; Katona, 1940. 148.

³⁹ Hallon, 2004. 330.

⁴⁰ Katona, 1939. 185–186.

⁴¹ *Tervezet a felvidéki pénzügyintézetek átszervezésére (1938. december 22.).* MNL OL, MNB, Z 12, 37. csomó, 329. tétel.

A CSEH ÉS A SZLOVÁK BANKFIÓKOK ÁTVÉTELE ÉS A REGIONÁLIS BANKSTRATÉGIÁK

A szlovák–magyar pénzügyi kapcsolatok összetett kérdéskörében sajátos problémát jelentett a szlovák és cseh pénzüintézetek fiókjainak a rendezése. Magyarország és Szlovákia 1939 óta váltakozó intenzitással tárgyalt erről a témáról és a lehetséges kompenzációs mechanizmusokról.⁴²

Ez a helyzet azonban nem jelentett győztes hadjáratot a magyar pénzügyi körök számára az 1938–1939-es nehéz években, sőt, arra kényszerítette a magyarországi bankokat, hogy kapcsolatokat keressenek az immár magyar területre került szlovák fiókok anyaintézeteivel. A külföldi fiókinézetek rendezése ugyanis vagyoni és pénzügyi kérdések átvételével járt. A magyar kormány politikai okokból sokáig elodázta a döntést a külföldi bankok fiókja átvételének kérdésében. Még az 1939 augusztusában közzétett rendelet is azt írta elő, hogy a magyar bankok először alaposan vizsgálják meg ezen fiókok tőkehelyzetét, miközben figyelembe kell venniük a Magyar Nemzeti Bank és a Pénzüintézeti Központ utasításait.⁴³

A magyar nagybankok 1940 elejéig óvatosak voltak, de azután már expanzív üzletpolitikát folytattak. A külföldi fiókok átvételét a terjeszkedéssel kötötték össze. Számos városban új intézeteket alapítottak, fiókokat vontak össze, vagy régebbi pénzüintézeteket szerveztek újjá. A szlovák bankok három legkiterjedtebb fiókhálózata (Szlovák Általános Hitelbank, Légióbank, Dunabank) ennek következtében szűnt meg.⁴⁴

A Magyar Általános Hitelbank megszerezte a Kassai Bank részvénytöbbségét, majd 1942-ben az Egyesült Felsőmagyarországi Hitelbank kialakításával létrehozta e terület legerősebb pénzüintézetét. A hitelbank 14 szlovák fiókinézetet számolt fel, és Érsekújvárbán szervezett új fiókot.⁴⁵

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank először szintén Kassán terjeszkedett, ahol két cseh és egy szlovák bank fiókját vásárolta meg. Érdekeltségi intézete, a Nemzeti Hitelinézet fiókokat nyitott Érsekújvárbán és Rimaszombatban.⁴⁶

A Dunabank fiókhálózatának átalakítása kéz a kézben járt az Érsekújvári Takarékpénztár átszervezésével. Igazgatója, Szabó Kálmán túlzottan ambiciózus tervet valósított meg, mert a Dunabank dunaszerdahelyi, lévai és losonci fiókját vették át, de azok tényleges konszolidációja a pénzügyi problémák és a betétek

⁴² *Feljegyzés (1939. november 28.).* MNL OL, MNB, Z 12, 37. csomó, 329. tétel.

⁴³ *A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése.* Budapest: Magyar Gazdaságkutató Intézet, 1940/45. 53.

⁴⁴ *A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése.* Budapest: Magyar Gazdaságkutató Intézet, 1942/50. 188.

⁴⁵ *Igazgatósági jkv. 1939. július 29.* MNL OL, MÁH, Z 50, 66. kötet – I. sorszám; *Compass Pénzügyi Évkönyv. – Compass Finanzielles Jahrbuch 1940. Magyarország – Ungarn.* Budapest – Wien, 1940. 187.

⁴⁶ *Compass Pénzügyi Évkönyv. – Compass Finanzielles Jahrbuch 1940. Magyarország – Ungarn.* Budapest – Wien, 1940. 311–312., 260.

nosztrifikációjának megoldatlansága miatt megrekedt, és még 1941-ben sem fejlődött be.⁴⁷ A Dunabank Abauj-Zemplén megyei érdekeltségét az újjászervezett Sárospataki Hitelbank szerezte meg.⁴⁸

A Barsmegyei Népbank esete specifikusnak tekinthető. Az új határ a lévai főintézetet elvágtá fiókhálózatától, és a szlovák területekkel való élénk kereskedelmi kapcsolata megszakadt. Öt fiókja került magyar területre, négy Szlovákiában maradt. A vezetőség ezekből a szlovákiai kirendeltségekből egy új pénzüintézet létrehozását tűzte ki célul aranyosmaróti székhellyel, de ez a terv a szlovák politikai és gazdasági körök ellenállásába ütközött. Végül hosszú tárgyalások után a Sedliacka banka vette át a szlovákiai fiókokat.⁴⁹

A Barsmegyei Népbank helyzete sem volt könnyű, de a legbonyolultabbá a nagy múltú Pozsonyi I. Takarékbank, illetve érdekeltségi hálózata került. Affiliált intézetei Komáromban, Vágsellyén, Léván, Rimaszombatban és Tornalján, magyar területen voltak, a főintézet viszont Szlovákiában. A határváltozás következtében a hitelkapcsolatok megszakadtak, és bonyolulttá vált a hagyományos váltóügyletek lebonyolítása az Ipolysági Takarékpénztárral és a Somorjai Hitelintézettel.⁵⁰

A pozsonyi bank vezetősége 1938 októberében három olyan tervet dolgozott ki, amelyek megmenthették az érdekkörükbe tartozó kisbankokat, illetve biztosíthaták volna a pozsonyiak befolyását Magyarországon. Az első egy fiókinézet létrehozását taglalta, a második egy pénzüintézet átszervezését, melyben részvénytöbbségük van, végül a harmadik egy teljesen új magyarországi pénzüintézet felállítását részletezte.

1938 novemberétől Budapesten folytattak tárgyalásokat a Magyar Nemzeti Bankkal, a Pénzüintézeti Központtal és a Pesti Hazai Első Takarékpénztárral az érdekeltségeik megmentéséről. Végül 1939 áprilisában engedélyt kaptak, hogy Felsőmagyarországi Első Takarékpénztár néven galántai székhellyel bankot alapítsanak, de végül soha nem éltek ezzel a lehetőséggel. A kezdetektől előnyben részesítették régi érdekeltségüket, a Komáromi Első Hitelintézetet, hogy a fiókok pénzeit ott összpontosítsák. Rajta keresztül koordinálták más intézeteik tevékenységét is.⁵¹

A Pozsonyi I. Takarékbank stratégiájának megváltozása 1940 áprilisáig nyúlik vissza. Ekkor született meg egy sikeresnek tekinthető szlovák–magyar klíringel-számolási projekt. Bizonyítható, hogy ennek a tervnek a szerzője a Pozsonyi I. Takarékbank vezetősége volt, de nem számoltak a következményekkel. Először 1940 áprilisában mutatták be a tervet a Pénzüintézeti Központnak Budapesten, hogy Szlovákiában monopolizálhassák pozícióikat az államközi kereskedelem újból kiépülő

⁴⁷ *Levél a Pénzüintézeti Központnak (1940. június 7.), Levél Csepicsányi Bélának (1940. június 22.), Levél Kreschko Frigyesnek (1940. július 10.)*. ANBS, Novozámocká sporiteľňa, inv. č. 499.

⁴⁸ *A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése*, 50. szám. Budapest: Magyar Gazdaságkutató Intézet, 1942. 188.

⁴⁹ *Igazgató-tanács jegyzőkönyve 1936. május 19-től*. 127., 285. ANBS, Tekovská ľudová banka, inv. č. 318.

⁵⁰ *Végrehajtóbizottsági jegyzőkönyv 1936. június 26.–1939. szeptember 15.* 285–286., 297. ANBS, Bratislavská I. sporivá banka (továbbiakban BPSB), inv. č. 37.; *Jegyzőkönyv a Bratislavai I-ső Takarékbank R. T. Igazgatósági üléséről 1932. I. 13.–1939. IV. 21-ig*. 382. ANBS, BPSB, inv. č. 14.

⁵¹ *Végrehajtóbizottsági jegyzőkönyv 1936. június 26.–1939. szeptember 15.* 330. ANBS, BPSB, inv. č. 37.

struktúráiban.⁵² Nagyjából egy évvel később Pozsonyban tárgyalások folytak a szlovák és a magyar jegybankok delegációi között az elszámolás részleteiről. A magyar illetékesek felkeresték a takarékbankot, és fennmaradt jelentésük szerint alaposan meglepődtek. A pozsonyi bank becsvágyó terveit több komoly tényező hátráltatta: az intézet rugalmatlan és nem piaci gazdálkodása, az alacsony tisztviselői létszám, a korszerűtlen és régi irodahelyiségek. A szakértők rávilágítottak egy olyan szervezeti felépítés fontosságára, amely nemzetközi szinten is képes lenne kezelni az igényes pénzügyi átutalásokat és kereskedelmi ügyleteket.⁵³ Változást jelentett a Pozsonyi I. Takarékbank helyzetében az 1941. május 30-án aláírt szlovák–magyar megállapodás a két ország pénzüintézeteinek jogállásáról.⁵⁴ A megállapodás szabályozta a magyarországi szlovák pénzüintézetek és a szlovákiai magyar intézmények státusát. A kölcsönösség tézisén alapult, és a banki szervezetek, takarékpénztárak és fiókjaik, valamint a hitelszövetkezetek részvényeire, kölcsöneire, takarékbetétjeire, követeléseire, értékpapírjaira vonatkozott. Mindkét fél 1941 végéig hosszabbította meg a fiókok működését. A szlovák fél tiszteletben tartotta a Pozsonyi I. Takarékbank nyitrai és malackai fiókjait. Garantálta pozícióját a két ország közötti elszámolási kapcsolatokban. A magyar fél viszont elfogadta a hivatalos „szlovakizált” magyar nevét, azaz a Bratislavai I. Takarékbankot (így lemondtak a szimbolikus „Pozsonyi” névről). A magyar kormány hozzájárult a Szlovák Gazdasági Bank létrehozásához a Magyar–Cseh Iparbank átszervezésével és a fiókok megnyitásával Érsekújvárbán, Losoncon és Kassán. Jóváhagyta a gazdasági bank tőkeemelését, illetve annak pénzügytechnikai módját, mely során a Cseh Iparbank számlájáról 40 millió pengő értékű tőke „átcsatornázását” vették tudomásul.⁵⁵

A Bratislavai I. Takarékbank gyakorlatilag 1941. június 30-án elveszítette önállóságát. Az államközi gazdasági kapcsolatokat és a kereskedelmi tevékenységet stabilizáló intézménnyé vált, a Magyar Általános Hitelbank vezérigazgatói, Fabinyi Tihamér és Kállay Rudolf expanziós politikájának lett a játékszere. A hitelbank megszerezte a pozsonyi intézet részvénytöbbségét, és leányvállalatává alakította azt.⁵⁶ Az igazgatóságban helyet kapott a szlovák kormány delegáltja és helyettese

⁵² *A Pozsonyi I. Takarékbank levele a Pénzüintézeti Központnak (1940. április 10.)*. MNL OL, MNB, Z 12, 37. csomó, 329. tétel.

⁵³ *Jármay Elemér és Puschmann jelentése 1914. június 17-ről*. MNL OL, MNB, Z 12, 37. csomó, 329. tétel.

⁵⁴ *Egyezmény a Magyar Királyság és a Szlovák Köztársaság között a magyarországi pénzüintézetek szlovákiai és a szlovákiai pénzüintézetek magyarországi jogviszonyainak rendezése tárgyában (1941. május 30.)*. MNL OL, MNB, Z 12, 37. csomó, 329. tétel.

⁵⁵ *Bankosztály Pengő-csoport (1943. december 27.)*. MNL OL, MNB, Z 12, 37. csomó, 329. tétel.

⁵⁶ Érdekes folyamat, hogyan szerezte meg a Magyar Általános Hitelbank a pozsonyi intézet majoritását. A bank részvényeinek többségi tulajdonosa Ludwig K. Vilmos helyi üzletember, az intézet elnöke volt. A Ludwig családnak 51%-os részvénytöbbsége volt, ez 3825 darab ezer korona névértékű részvényt jelentett. Teleki Pál miniszterelnök jóváhagyásával külön megállapodás született Ludwiggal. Ennek értelmében a magyar állam a Pénzüintézeti Központon keresztül 5 922 500 szlovák koronát és 800 000 pengőt fizetett a részvényekért. Ezzel megnyílt az út a Magyar Általános Hitelbank számára a pozsonyi intézet ügyvitelének és üzleti tevékenységének az átszervezésére. *Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter jelentésének másolata a Pénzüintézeti Központnak (1941. június 19.)*. MNL OL, MNB, Z 14, 35. csomó, 36. tétel.

is. Esterházy János lett az elnök, akinek csak szimbolikus szerepe volt, nem volt érdemi befolyása a banküzletekre, de politikai kapcsolatait a pozsonyi bank pozíciójának megerősítésére használták fel. Farkas László – administrateur delegue minőségben –, a hitelbank megbízottja hagyta jóvá a tranzakciókat. Ő Fabinyi és Kállay utasításait követte, a hitelbank érdekeit képviselte.⁵⁷

ZÁRSZÓ

A dél-szlovákiai/dél-felvidéki pénzügyintézetek, akárcsak 1918 után, 1938 végén is új szerkezeti változásokkal, a pénzügyi központok átalakulásával szembesültek, és a központosítás tárgyává váltak. A kisbankok erőfeszítései hiábavalónak bizonyultak a nagy budapesti bankokkal szembeni pénzügyi versenyben. E tökeszegény pénzügyintézetek külön pénzügyi stratégiáinak nem volt realitása.

Az állami irányítást és a bankrendszer befolyásolását egyébként nem tekinthetjük új jelenségnek. Előzményei a nagy gazdasági válság éveire, sőt, még az I. világháborúra vezethetők vissza. 1920-tól pedig Magyarországon is olyan rendszereket működtettek, hogy egy kisbank partikuláris pénzügyi politikája ne keresztezze a nagyobb pénzügyintézetek speciális érdekeit.

1938 novembere után a „visszatért felvidéki” területeken öt, egymást erősítő tendencia azonosítható: 1. A gazdasági és racionalizálási okok miatt a pénzügyi intézmények folyamatos sűrűsödése (és a tőke magasabb koncentrációja Budapesten); 2. A dél-szlovákiai és kárpátaljai régió pénzügyintézeteinek államilag ellenőrzött, irányított bevonása a magyar gazdaságba és bankszektorba; 3. A nagy budapesti bankok behatolása ezekre a területekre, és fiókhálózatuk jelentős bővülése; 4. A szlovák és cseh pénzügyintézetek fiókjainak tárgyalásos felszámolása; 5. A dél-felvidéki régióban az iparban és a mezőgazdaságban kialakultak a budapesti nagybankok pozíciói, érdekkerei.

Közép-Európában a gazdasági és pénzügyi folyamatok, a bankrendszer dezorganizációja és átrendeződése jelentősen befolyásolta a szlovák–magyar kapcsolatokat formáit, valamint a bankrendszerek fejlődését. Ez a turbulens korszak a világháború árnyékában, majd nyomasztó valóságában nemcsak a politikai diskurzusra nyomta rá a bélyegét, hanem a szlovák és magyar gazdasági-pénzügyi elitek céljainak a megvalósítását, konkrét eredményességét is behatárolta, így ezek az elitek a koncepciók rugalmas megváltoztatására kényszerültek.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Archív Národnej banky Slovenska

Bratislavská I. sporivá banka, inv. č. 14., 15., 37.

Novozámocká sporiteľňa, inv. č. 499.

⁵⁷ *Jegyzőkönyv a Bratislavai I-ső Takarékbank R. T. Igazgatósági üléseiről 1939–1945.* 147–148., 161–162., 195. ANBS, BPSB, inv. č. 15.

Šamorínsky úverný ústav, 2. doboz.
Tekovská ľudová banka, inv. č. 318.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár

Magyar Általános Hitelbank Z 50, 1. tétel, 48. szám.

Z 50, 66. kötet.

Magyar Nemzeti Bank Z 12, 27. csomó, 143. tétel, 37. csomó, 329. tétel.

Z 14, 35. csomó, 36. tétel.

Z 93, 11. doboz, 30. tétel.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A felvidéki magyarság húsz éve 1918–1938. Budapest, 1938.

A háború előtti Magyarország statisztikai adatai a megmaradt és elvesztett területek szerint részletezve. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1923. 291–302.

A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése. Budapest: Magyar Gazdaságkutató Intézet, 1938/40.

A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése. Budapest: Magyar Gazdaságkutató Intézet, 1939/41.

A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése. Budapest: Magyar Gazdaságkutató Intézet, 1940/45.

A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése. Budapest: Magyar Gazdaságkutató Intézet, 1942/50.

Bácskai Tamás: *A Magyar Nemzeti Bank története I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1993.

Bauch, Vlastislav: *Polnohospodárstvo za Slovenského štátu.* Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958.

Berend T. Iván – Szuhay, Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.

Botos János: A Magyar Nemzeti Bank részvétele a magyar gazdaság finanszírozásában a második világháború előtt és után. In: Halm Tamás (szerk.): *A Magyar Nemzeti Bank szerepe a magyar gazdaságban – változó történelmi korszakokban.* Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány, 2013. 42–56.

Compass Pénzügyi Évkönyv. – Compass Finanzielles Jahrbuch 1940. Magyarország – Ungarn. Budapest – Wien, 1940.

Demeter Gábor – Radics Zsolt: A Dél-Felvidék reintegrációjának gazdaság- és társadalomföldrajzi vonatkozásai. *Limes*, 2007/2. 65–82.

Fabricius, Miroslav – Holec, Roman – Pešek, Jan – Virsik, Oto: *150 rokov slovenského družstevníctva. Víťazstvá a prehry.* Bratislava: Družstevná únia Slovenskej republiky, 1995.

Gaucsík István: A nosztrifikáció és a pénzügyi kérdések rendezése a csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalások tükrében (1920–1930). In: Jobbágy István (szerk.): *Válogatott tanulmányok Szlovákia gazdaságtörténetéhez.* Komárom: Pont Kutatóintézet, 2004. 41–70.

Gaucsík István: Bankstratégiák a dél-felvidéki területeken. *Limes*, 2007/2. 83–97.

- Gaucsík István: *A jog erejével. A szlovákiai magyarság gazdasági önszerveződése. 1918–1938. Dokumentumok.* Pozsony: Kalligram, 2008.
- Gaucsík István: A határ mint gazdasági probléma. A Pozsonyi I. Takarékbank helyzete az első bécsi döntés után. In: Simon Attila (szerk.): *Visszacsatolás vagy megszállás. Szempontok az első bécsi döntés értelmezéséhez.* Balassagyarmat: Nógrád Megyei Levéltár – Selye János Egyetem, 2010. 140–150.
- Gaucsík István: *Lemorzsolódó kisebbség. A csehszlovákiai magyarság jogfosztásának gazdasági háttere 1945–1948.* Pozsony: Kalligram, 2013.
- Hallon, Ludovít: Príčiny, priebeh a dôsledky štruktúrálnych zmien v hospodárstve medzi vojnového Slovenska. In: Bystrický, Valerián – Zemko, Milan (red.): *Slovensko v Československu 1918–1939.* Bratislava: Veda, 2004. 293–365.
- Hantos Elemér: Hitelszervezetünk változásai a háború után. *Közgazdasági Szemle*, 1930/10. 675–685.
- Hetényi, Martin: *Slovensko-madžarské pomedzie v rokoch 1938–1945.* Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, 2008.
- Horváth, Štefan – Valach, Ján: *Peňažníctvo na Slovensku 1918–1945.* Bratislava: Alfa, 1978. *Jelentés a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének 1919–1922. évi működéséről.* Budapest, 1923.
- Katona Béla: Magyarország közgazdasága. In: *Közgazdasági Évkönyv 1938. évről.* Budapest: Gergely R. könyvkereskedése, 1939.
- Katona Béla: Magyarország közgazdasága. In: *Közgazdasági Évkönyv 1939. évről.* Budapest: Gergely R. könyvkereskedése, 1940.
- Magyarországi Rendeleték Tára 1938.* VI–VIII. füzet. Budapest: Magyar Kir. Belügyminisztérium, 1938.
- Magyarországi Rendeleték Tára 1939.* I. kötet. Budapest: Magyar Kir. Belügyminisztérium, 1940.
- Mannová, Elena: Southern Slovakia as an Imagined Territory. In: Ellis, G. Steven – Eser, Raingard – Řezník, Miloš (red.): *Frontiers, Regions and Identities in Europe.* Pisa: Edizioni Plus – Pisa University Press, 2009. 158–186.
- Pára, Jozef: Vývoj akciových bank v prvím desítiletí Československé republiky. In: Pimper, Antonín (red.): *Almanach československého peněžnictví v prvím desetiletí Československé republiky.* Praha, 1928. 101–127.
- Sabol, Miroslav: *Elektrifikácia v hospodárskom a spoločenskom živote Slovenska 1938–1948.* Bratislava: Historický ústav SAV, 2010.
- Sallai Gergely: *Az első bécsi döntés.* Budapest: Osiris Kiadó, 2002.
- Sallai Gergely: Az első bécsi döntés historiográfiája. *Limes*, 2007/2. 141–155.
- Sborník československého peněžnictví 1920.* Praha: Čsl. Kompas, 1920.
- Tomka Béla: *A magyarországi pénzügyintézetek rövid története (1836–1947).* Budapest: Gondolat, 1996.
- Vencovský, František – Jindra, Zdeněk – Novotný, Jiří – Půlpán, Karel – Dvořák, Petr et al.: *Dějiny bankovníctví v českých zemích.* Praha: Bankovní institut, 1999.
- Volkman, Hans Erich: *Ökonomie und Expansion. Grundzüge der NS Wirtschaftspolitik.* München: Oldenbourg, 2003.

„Ezért a hazáért lüktet a mi szívünk is”

A prágai és a pozsonyi parlament magyar nemzetiségű képviselői az 1950-es években*

A II. világháború után számos jogfosztó intézkedéssel sújtott csehszlovákiai magyarság csaknem egy évtizeden keresztül parlamenti képvisellel sem rendelkezett. A többek között állampolgárságától, vagyonától, munkavállalási lehetőségétől, iskoláitól, politikai pártjától, társadalmi és kulturális intézményeitől megfosztott, a kitelepítés által fenyegetett és a reszlovakizáció keretében nemzetiségének megtagadására kényszerített magyar lakosság – a német kisebbséghez hasonlóan – aktív és passzív választójogát is elveszítette.¹ A magyarok és a németek így a háború utáni első parlamentek megválasztásában nem vehettek részt, s képviselővé sem voltak megválaszthatóak.

Az 1945. október 28-án összeülő Ideiglenes Nemzetgyűlést még nem közvetlenül, hanem közvetve, a helyi nemzeti bizottságok által választott delegátusok útján választották meg, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1946. májusi, majd a kommunista hatalomátvétel utáni első Nemzetgyűlés 1948. májusi megválasztása azonban már közvetlenül történt. Az ezek megválasztásáról rendelkező jogszabályok² kivétel nélkül kimondták, hogy választójoggal csupán a cseh, szlovák vagy más szláv nemzetiségű csehszlovák állampolgárok rendelkeznek, s parlamenti képviselővé is csupán a cseh, szlovák vagy más szláv nemzetiségű csehszlovák állampolgárok választhatóak.

Hasonlóan rendelkeztek a szlovákiai törvényhozó szerv szerepét betöltő pozsonyi Szlovák Nemzeti Tanács (SZNT) újjáalakítására vonatkozó jogszabályok is. A szlovák nemzeti felkelés idején, 1944 őszén létrejött SZNT-be nem csupán 1945-ben, de 1946-ban és 1948-ban sem tartottak közvetlen választásokat. A szlovák parlamentet 1945-ben – a Nemzetgyűléshez hasonlóan – delegátusok útján választották, 1946-ban és 1948-ban pedig a nemzetgyűlési választások eredményei alapján alakították újjá. Az SZNT újjáalakítását elrendelő jogszabályok³ szintén sorra leszögezték, hogy képviselőjelöltek csupán cseh, szlovák vagy más szláv nemzetiségű csehszlovák állampolgárok lehetnek. A két törvényhozó szervnek így a csehek és szlovákok mellett ukrán, a prágai parlamentnek pedig lengyel képviselői is voltak,

* A tanulmány A szlovákiai magyar társadalom változásai az utóbbi 100 évben, különös tekintettel a mindennapi kultúrára című APVV-20-0336 projekt keretén belül készült.

¹ A legfontosabb magyarellenes jogszabályokat magyar fordításban közli Popély Árpád – Šutaj, Štefan – Szarka László (szerk.): *Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés 1945–1948. Történeti háttér, dokumentumok és jogszabályok.* Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor, 2007.

² A 48/1945. számú kormányrendelet, a 65/1946. számú alkotmánytörvény és a 75/1948. számú törvény.

³ Az SZNT 91/1946. számú rendelete és a Nemzetgyűlés 168/1948. számú törvénye.

magyar és német nemzetiségű képviselők ugyanakkor egyik testületben sem kaphattak helyet.

A nemzetiségi cenzust belefoglalták az állandó választói névjegyzékről rendelkező törvénybe is. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1946. február 21-én kelt 28/1946. számú törvénye kimondta, hogy a választójog gyakorlásának előfeltétele az állandó választói névjegyzékbe való felvétel, ebbe azonban csupán cseh, szlovák vagy más szláv nemzetiségű csehszlovák állampolgárok vehetők fel.⁴ A kommunista hatalomátvétel utáni 1948. májusi nemzetgyűlési választások alkalmával mindössze annyi változás történt e téren, hogy a szlovákként elkönyvelt reszlovakizált magyarok választási részvételének immár nem volt akadálya. Ők azonban nem magyarként, hanem – legalábbis hivatalosan – mint szlovákok járulhattak az urnákhoz. Magyar nemzetiségű képviselőjelölt indítása azonban sem a prágai Nemzetgyűlés megválasztása, sem pedig a pozsonyi SZNT újjáalakítása során nem jöhetett számításba.

1. A SZLOVÁK NEMZETI TANÁCS ELSŐ MAGYAR KÉPVISELŐI: ÁRVAJ JÓZSEF, BITTER LÁSZLÓ ÉS NAGY ISTVÁN

A II. világháború utáni első magyar nemzetiségű képviselők parlamentbe juttatására kilenc évvel a háború befejezését követően, még nem választások útján, hanem az SZNT 1953 nyarán tervekbe vett, végül azonban csupán 1954 tavaszán végrehajtott kiegészítése során került sor. A szlovák parlament kiegészítése, valamint esetleges nagyobb mértékű átalakítása 1953 nyarán és őszén több hónapon keresztül szerepelt a szlovák pártvezetés üléseinek napirendjén. Ez idő alatt több javaslat is született a parlamentbe behívandó képviselők számával és személyével kapcsolatban. Volt közöttük olyan, gyakorlatilag a testület teljes átalakítását előirányzó tervezet is, amely szlovák és ruszin képviselők mellett immár öt magyar és egy német képviselő behívásával is számolt a 100 fős szlovák törvényhozásba.⁵

A Szlovákia Kommunista Pártja (SZLKP) KB Elnöksége által 1953. augusztus 17-én jóváhagyott javaslatokat a prágai pártközpontnak kellett szentesítenie. Az azonban az SZNT tervezett nagymértékű átalakítását elvetette, helyette a testület kiegészítésére, illetve a megüresedett képviselői helyek betöltésére utasította a pozsonyi vezetést. Az SZLKP KB Elnöksége így 1953. október 22-én – korábbi határozatait érvénytelenítve – az SZNT kiegészítéséről, a tíz üresedésben lévő képviselői hely betöltéséről határozott. A magyar képviselőjelöltek ez annyiban érintette, hogy a korábban jóváhagyott öt magyar képviselő helyett végül csupán háromnak, Árvay Józsefnek, a nagymegyeri járási nemzeti bizottság referensének, Bitter Lászlónak, a csallóközarányosi egységes földműves-szövetkezet (efsz) elnökének és Nagy Istvánnak, a füleki zománcedénygyár dolgozójának a képviselővé jelölését,

⁴ *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*. Ročník 1946, částka 11., 177–184.

⁵ *Návrh na schválenie prepracovanej kandidátky členov a náhradníkov poslancov Slovenskej národnej rady za KSS*. Bratislava, 14. augusta 1953. Slovenský národný archív, Bratislava (a továbbiakban: SNA), f. Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska (a továbbiakban: ÚV KSS), Predsedníctvo, k. 845., a. j. 24., 2.

illetve parlamentbe történő behívását foglalták határozatba, a II. világháborút követő jogfosztottság időszaka után így ők lettek az SZNT első magyar nemzetiségű parlamenti képviselői.⁶

Az új képviselők behívására a parlamentbe azt követően kerülhetett sor, hogy az erre vonatkozó javaslatot 1954. február 3-án a prágai pártvezetés is jóváhagyta.⁷ Behívásukra hivatalosan a szlovák belügyi megbízott, Jozef Lietavec volt jogosult, aki a kijelölt személyeket 1954. február 25-én és 26-án kelt határozataival hívta be a parlamentbe. A magyar képviselők közül Árvay József és Bitter László az SZNT 1954. március 25-i, a hosszú ideje betegeskedő Nagy István az április 27-i ülésén tette le a képviselői esküt. Mindhárman helyet kaptak parlamenti bizottságokban is: Árvay és Bitter a Földművelésügyi Bizottság, Nagy a Gazdasági Bizottság tagja lett.⁸ Nagy István 1954. május 23-án elhunyt, így ő mindössze nem egész négy hétig volt a testület képviselője, Árvay és Bitter azonban az SZNT megbízatási idejének a végéig megtartotta a parlamenti mandátumát, sőt, Árvay helyet kapott az 1954 novemberében megválasztott új SZNT-ben is.

A három magyar nemzetiségű képviselő egyaránt párttag, a hatalom követelményeinek megfelelően munkás-, illetve parasztszármazású volt, s mindhárman gazdag munkásmozgalmi múlttal bírtak. Árvay és Bitter tagja volt már a szociáldemokrata pártnak is, majd 1921-ben mindketten Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) alapító tagjai lettek. Bitter a Komáromi járás küldötteként 1921 januárjában részt vett a szlovákiai kommunista mozgalom fenyőházi egyesítő kongresszusán is. Nagy István, miután 1915-ben orosz hadifogságba esett, 1918-ban az orosz, majd 1919-ben a magyar Vörös Hadsereg katonája lett. 1923-ban belépett a kommunista pártba, a húszas évek első felében a losonci járási pártbizottság, a harmincas években a Szovjetunió Barátainak Szövetsége losonci járási bizottságának elnöke volt. Árvay 1949 után tevékenyen vette ki a részét a szövetkezetek megszervezéséből. Nagy István 1951 novemberében a zománcédenygyár dolgozói nevében köszöntötte a csehszlovák–magyar kulturális egyezmény prágai aláírása után Fülekre látogató Révai József magyar népjóléti minisztert. Nagy életútjához tartozik végül az is, hogy 1953 júniusában, az SZLKP X. kongresszusán beválasztották a párt Központi Bizottságába.

Érdemi képviselői munkát a szlovák törvényhozásban, akárcsak a többi képviselő, nyilván egyikük sem fejtethetett ki. A kommunista diktatúra csupán imitálta a parlamentáris demokráciát, a lényegi döntések nem a pozsonyi és még csak nem is a prágai parlamentben, hanem a két pártközpontban, közülük is elsősorban a prágaiban születtek. A parlamentek tevékenysége formális volt, valódi munka az

⁶ *Usnesenia z 31. schôdzky Predsedníctva ÚV KSS*. Bratislava, 22. októbra 1953. SNA, f. ÚV KSS, Predsedníctvo, k. 849., a. j. 31., 6. (A német képviselő kinevezésére nem került sor, így az SZNT-nek sem akkor nem lett, sem – a prágai parlamenttel ellentétben – a későbbiekben nem volt német nemzetiségű képviselője.)

⁷ *Zápis z 59. schůze předsednictva ÚV KSČ*. Praha, 3. února 1954. Národní archiv České republiky, Praha (a továbbiakban: NA), f. Ústřední výbor Komunistické strany Československa (a továbbiakban: ÚV KSČ), 02/1, Předsednictvo 1945 – 1954, sv. 40., a. j. 350., 4.

⁸ *Stenografický zápis o priebehu (23.) zasadnutia Slovenskej národnej rady, ktoré bolo dňa 25. marca 1954 v Bratislave*, 5.

1. kép. Árvay József, az első magyar nemzetiségű képviselő, aki felszólalt a Szlovák Nemzeti Tanácsban

Forrás: Archiv Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky, Praha (a továbbiakban: APSP), f. Archiv poslanců a senátorů (a továbbiakban: APS), k. 1., inv. č. 19.

üléseiken nem zajlott, az ülések előre megrendezettek, a hozzászólások előre jóváhagyottak voltak. A képviselők tehát, még ha netán szándékukban volt is, saját, önálló kezdeményezéssel nem állhattak elő. Parlamenti munkájuk és felszólalásaik csakis a népi demokratikus rendszer és a kommunista párt sikereinek és kisebbségpolitikájának dicsőítésére szorítkozhattak.

A parlamenti üléseken hármuk közül egyedül Árvay József szólalt fel. Első alkalommal, rögtön eskütételének másnapján, az első ötéves terv eredményeiről elhangzott beszámoló után, majd 1954. június 4-én a szlovák nemzeti tanácsi választásokról előterjesztett törvényjavaslat vitájában, végül 1954. november 4-én az SZNT Elnökségének hatéves tevékenységéről elhangzott beszámolóhoz szólt hozzá. Legelső felszólalását egyúttal arra használta fel, hogy köszönetet mondjon az őt ért „nagy megtiszteltetésért”, azaz képviselővé történt kinevezéséért, ami elmondása szerint „a sztálini nemzetiségi politika maradéktalan gyakorlati megvalósításának” a bizonyítéka.⁹

Második, a választási törvény vitájában elhangzott felszólalásával az előre megkomponált hozzászólások egyik tipikus példáját szolgáltatta. Ebben – az SZLKP KB Elnöksége által május 29-én jóváhagyott irányelveknek megfelelően – a május közepén lebonyolított nemzeti bizottsági választásokat, a választások kapcsán pedig a proletár internacionalizmus érvényesülését és a párt nemzetiségi politikáját méltatta. „Bebizonyosodott az – fogalmazott –, hogy népi demokratikus köztársaságunk valamennyi dolgozója egyformán élvezi a demokratikus törvények által biztosított jogokat, tekintet nélkül arra, hogy ki milyen nemzetiségű.”¹⁰

Árvay József parlamenti felszólalásaival kapcsolatban feltétlenül megemlítenő, hogy azok kivétel nélkül magyarul hangzottak el. Ez részben hiányos szlovák nyelvtudására vezethető vissza, de a hatalomnak arra a szándékára is, hogy ezzel is a kommunista párt nemzetiségi politikájának a nagyvonalúságát demonstrálja.

⁹ *Stenografický zápis o priebehu (24.) zasadnutia Slovenskej národnej rady, ktoré bolo dňa 26. marca 1954 v Bratislave*, 44–46.

¹⁰ *Volby do Slovenskej národnej rady*. Bratislava, 27. mája 1954. SNA, f. ÚV KSS, Predsedníctvo, k. 864., a. j. 20.; *Stenografický zápis o priebehu 26. zasadnutia Slovenskej národnej rady, ktoré bolo dňa 4. júna 1954 v Bratislave*, 19–21.

2. AZ 1954. ÉVI PARLAMENTI VÁLASZTÁSOK ÉS A MAGYAR KÉPVISELŐJELÖLTEK

Az 1948-ban megválasztott Nemzetgyűlés és a Szlovák Nemzeti Tanács mandátuma hat évre szól, 1954-ben tehát elérkezett az ideje az új törvényhozó szervek megválasztásának is. Az 1954 novemberében lebonyolított választások egyik újdonságát az jelentette, hogy ezúttal már a pozsonyi parlamentet sem közvetve, hanem a Nemzetgyűléshez hasonlóan – ráadásul azzal egy időben – közvetlenül választották. A magyar lakosság számára ennek különös jelentőségét az adta, hogy parlamenti választásokon az 1935. évi nemzetgyűlési választások óta, vagyis majdnem két évtizede első alkalommal járulhatott az urnákhoz, s magyar nemzetiségű képviselőket is első alkalommal választottak be a két törvényhozásba.

A magyar lakosság túlnyomó többségének a választójogát már az állandó választói névjegyzékről szóló törvény 1948. december 1-jei módosítása visszaadta. A 266/1948. számú törvény az állandó választói névjegyzékbe való felvételt egyedül a csehszlovák állampolgársághoz kötötte, amivel a csehszlovák állampolgárságukat visszaszerző magyarok újra választójoghoz jutottak.¹¹ A magyarok így részt vehettek már az 1954. májusi nemzeti bizottsági választásokon is, amely során az ország lakossága első ízben választhatott közvetlenül képviselőket a különböző szintű nemzeti bizottságokba.

A parlamenti választások előkészítése a nemzeti bizottságok megválasztása után kezdődött. A Nemzetgyűlés 1954. május 26-án fogadta el a nemzetgyűlési és a szlovák nemzeti tanácsi választásokról rendelkező 26/1954. számú alkotmánytörvényt, amely érvényben hagyva az általános és titkos választójogot, a korábbi arányos helyett bevezette a többségi választási rendszert, egymandátumos választókerületeket hozott létre azzal, hogy minden 35 ezer lakosra jusson egy választókerület, s első ízben rögzítette azt is, hogy a képviselőjelölteket a Nemzeti Front jelöli.¹² A Nemzetgyűlés ugyanezen a napon elfogadott 27/1954. számú, valamint az SZNT 1954. június 4-i 7/1954. számú választási törvénye egyaránt kimondta végül azt is, hogy nemzetiségre való tekintet nélkül választójoggal rendelkezik valamennyi 18. életévét betöltött csehszlovák állampolgár, képviselőnek pedig valamennyi választójoggal rendelkező 21. életévét betöltött csehszlovák állampolgár megválasztható.¹³

A 26/1954. számú alkotmánytörvény rendelkezései szerint a választások napját legkésőbb 60 nappal a választások megtartása előtt ki kellett tűzni. A prágai kormány ennek megfelelően 1954. szeptember 21-én a választások napját 1954. november 28-ára hirdette ki, egyúttal kinevezte a nemzetgyűlési választások központi választási bizottságát.¹⁴ Másnap a szlovákiai végrehajtó szerv szerepét betöltő Megbízottak Testülete kinevezte a szlovák nemzeti tanácsi választások központi

¹¹ *Sbírka zákonů republiky Československé*. Ročník 1948, částka 99., 1555–1557.

¹² *Sbírka zákonů republiky Československé*. Ročník 1954, částka 15., 89.

¹³ *Sbírka zákonů republiky Československé*. Ročník 1954, částka 15., 90–96.; *Zbierka zákonov Slovenskej národnej rady*. Ročník 1954, čiastka 6., 33–40.

¹⁴ A Csehszlovák Köztársaság kormányának a Nemzetgyűlésbe és a Szlovák Nemzeti Tanácsba való választások napjának kitűzéséről szóló határozata. *Új Szó*, 1954. szeptember 24., 1.

választási bizottságát, amely egyben a nemzetgyűlési választások szlovákiai választási bizottságának a tisztségét is ellátta. A 22 fős szlovák választási bizottságban helyet kapott többek között Pathó Károly, a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete, a Csemadok KB titkára is.¹⁵

Az alkotmánytörvény szerint a képviselőjelölteket ugyan a Nemzeti Front jelölte, a képviselőjelöltek kiválasztása, mint ahogy az egész választás előkészítése, valójában a prágai és a pozsonyi pártközpontban történt. A két kommunista pártvezetés döntött nemcsak a kommunista, hanem a többi párt képviselőinek és a pártönkívüliként megválasztandó képviselők számáról és személyéről is.¹⁶ A Nemzetgyűlés csehországi képviselőiről a CSKP KB Politikai Irodája, a Nemzetgyűlés szlovákiai képviselőiről és az SZNT képviselőiről az SZLKP KB Irodája határozott, de a végső szót természetesen ez utóbbi esetekben is Prágában mondták ki.¹⁷

A képviselőjelöltek – valójában a leendő képviselők – kiválasztásának első körében mind a prágai, mind pedig a pozsonyi pártvezetés megfogalmazta a Nemzetgyűlés, illetve az SZNT választókerületeire, a két parlament politikai, szociális és nemzetiségi összetételére vonatkozó irányelveket, s összeállította azoknak a vezető funkcionáriusoknak a névsorát, akik számára feltétlenül helyet kívánt biztosítani az egyik vagy a másik törvényhozásban. Az irányelveket és a névsort megküldték a kommunista párt kerületi bizottságai, valamint a „szatellitpártok” vezetése számára, amelyek ezek alapján felterjesztették a pártközpontba az egyes választókerületekben indítani szándékozott képviselőjelöltek jegyzékét és részletes életrajzát. Ezt követően a pártvezetés, a kerületi pártszervek és a „szatellitpártok” addig egyeztettek a jelöltekről, amíg azok mindegyike meg nem szerezte a pártvezetés jóváhagyását.

Az 1954. évi választások előtt a folyamat a következőképpen zajlott: a CSKP KB Politikai Irodája első alkalommal 1954. július 5-én, majd ezt követően augusztus 9-én tárgyalta meg a Nemzetgyűlés politikai, szociális és nemzetiségi összetételére előterjesztett javaslatokat. Ami a magyar nemzetiségű képviselőjelöltek számát illeti, ezek mindkét alkalommal 8 magyar nemzetiségű jelölt indítását irányozták elő. Az augusztus 9-i ülésre előterjesztett javaslat a képviselőjelöltek számát már kerületenként is részletezte, s a hat szlovákiai kerület közül a Pozsonyi kerületben 2, a Nyitrai kerületben 3, a Besztercebányai kerületben 2, a Kassai kerületben pedig 1 magyar jelölt indítását javasolta. A csaknem szintiszta szlovák lakosságú Zsolnai és az Eperjesi kerületben nem számolt magyar nemzetiségű képviselőjellel. A CSKP KB Politikai Irodája a Nemzetgyűlés képviselőjelöltjeinek nemzetiségi összetételével kapcsolatban augusztus 9-én végül azt a határozatot hozta, hogy

¹⁵ A Megbízottak Testületének határozata a Szlovák Nemzeti Tanácsba való választások központi választóbizottságának megalakításáról. *Új Szó*, 1954. szeptember 25., 1.

¹⁶ A pártállami években Csehszlovákiában a CSKP, illetve annak szlovákiai területi szervezete, az SZLKP mellett további négy ún. szatellitpárt is működött, amelyek azonban önálló politikát nem folytathattak, s teljes mértékben a kommunista párt ellenőrzése alatt álltak. A cseh országrészekben ilyen volt a Csehszlovák Szocialista Párt és a Csehszlovák Néppárt, Szlovákiában pedig a Szlovák Megújulás Pártja és a Szabadságpárt.

¹⁷ A CSKP KB Elnöksége az 1954. júniusi X. pártkongresszus után – szovjet mintára – vette fel a Politikai Iroda megnevezést. Az SZLKP KB Elnöksége ugyanekkor az Iroda megnevezést kapta.

a Kassai kerületben eggyel emeljék a magyar nemzetiségű jelöltek számát, vagyis összességében 9 magyar nemzetiségű jelölt indítását hagyta jóvá a 368 fős prágai Nemzetgyűlésbe.¹⁸

Az SZNT politikai, szociális és nemzetiségi összetételére vonatkozó javaslatokat az SZLKP KB Titkárságának 1954. augusztus 11-i, majd a KB Irodájának augusztus 20-i ülése vitatta meg. A Titkárság elé terjesztett és jóváhagyott javaslat – a prágai pártvezetés által tárgyalattal összhangban – még csupán 8, az Iroda elé terjesztett azonban már 10 magyar nemzetiségű képviselőjelölt indításával számolt. Ez utóbbi a nemzetiségi összetétellel kapcsolatban azt ajánlotta, hogy az új SZNT 104 képviselője közül 91 legyen szlovák, 10 magyar, 3 pedig ukrán nemzetiségű, ami többé-kevésbé megfelelt Szlovákia az 1950. évi népszámlálás során kimutatott nemzetiségi összetételének, sőt, az ukránok esetében kedvezőbb is volt annál. A tíz magyar képviselő közül Pozsony városában 1, a Pozsonyi kerületben 2, a Nyitrai kerületben 3, a Besztercebányai kerületben 2, a Kassai kerületben szintén 2 magyar jelölt indítását javasolta.¹⁹ Az Iroda, a javaslatokkal nagyrészt egyetértve, határozatban mondta ki, hogy a választókerületek kijelölésénél figyelembe kell venni a nemzetiségi összetételt, az SZNT nemzetiségi összetételével kapcsolatban pedig a pozsonyi, a nyitrai, a kassai és az eperjesi kerületi pártbizottság számára lehetővé tette a magyar és az ukrán jelöltek számának további növelését, „ha politikailag fejlettek és bírják a szlovák nyelvet”. Az Iroda egyúttal tudomásul vette a CSKP KB Politikai Irodájának augusztus 20-i újabb határozatát több vezető funkcionáriusnak, köztük Lőrincz Gyulának, a Csemadok elnökének, az SZLKP KB tagjának nemzetgyűlési képviselővé jelöléséről.²⁰

A kerületi pártbizottságok és a „szatellitpártok” által a Nemzetgyűlés szlovákiai jelöltjeire, valamint az SZNT képviselőjelöltjeire felterjesztett konkrét javaslatokat a CSKP KB Titkárságának és az SZLKP KB Titkárságának 1954. szeptember 3-i pozsonyi együttes ülése, majd az SZLKP KB Irodájának ugyanazon napi ülése tárgyalta meg. A javaslatok a Nemzetgyűlésbe – a prágai pártvezetés irányelveivel összhangban – összesen 9, az SZNT-be pedig 11 magyar nemzetiségű képviselőjelölt indítását fogalmazták meg.²¹ A jelöltek nemzetiségi besorolása ugyanakkor nem egy esetben pontatlan, illetve ellentmondásos volt. Ebben nyilván közrejátszott

¹⁸ *Kandidování vedoucích funkcionářů strany, vlády a organizací NF ve volbách do NS a rozdělení ostatních kandidátů NF podle politického, sociálního a národnostního složení pro jednotlivé kraje.* Praha, 29. července 1954. NA, f. ÚV KSČ, 02/2, Politické byro 1954 – 1962, sv. 9., a. j. 11. Příloha 4., 2.; *Zápis z 11. schůzky politického byra ÚV KSČ.* Praha, 9. srpna 1954. NA, f. ÚV KSČ, 02/2, Politické byro 1954 – 1962, sv. 9., a. j. 11. 4.

¹⁹ *Návrh na politické, sociálne a národnostné rozdelenie nových poslancov Slovenskej národnej rady.* Bratislava, 10. augusta 1954. SNA, f. ÚV KSS, Sekretariát, k. 90., a. j. 31., 1.; *Návrh na niektoré opatrenia v súvislosti s prípravou volieb do SNR.* Bratislava, 17. augusta 1954. SNA, f. ÚV KSS, Predsedníctvo, k. 871., a. j. 32., 3–4.

²⁰ *Uznesenia z 32. schôdzky Byra ÚV KSS.* Bratislava, 20. augusta 1954. SNA, f. ÚV KSS, Predsedníctvo, k. 871., a. j. 32., 4.

²¹ *Návrh kandidátov pre voľby do Národného zhromaždenia a Slovenskej národnej rady.* Bratislava, 27. augusta 1954. SNA, f. ÚV KSS, Sekretariát, k. 91., a. j. 35.; *Návrh kandidátov pre voľby do Národného zhromaždenia a Slovenskej národnej rady.* Bratislava, 27. augusta 1954. SNA, f. ÚV KSS, Predsedníctvo, k. 872., a. j. 34.

a reszlovakizált magyarok nagy száma és problémás nemzetiségi hovatartozása, aminek következtében nehéz volt eligazodni abban a kérdésben, hogy kit kell közülük magyar, s kit szlovák nemzetiségűnek tekinteni. Néhány képviselőjelölt, illetve majdan megválasztott képviselő így a korabeli iratokban hol szlovák, hol magyar nemzetiségűként jelenik meg.

A CSKP KB Titkárságának és az SZLKP KB Titkárságának együttes ülése, valamint az SZLKP KB Irodája az előterjesztett javaslatok nagy részével egyetértett, bizonyos esetekben azonban különböző okok miatt módosításokat hajtott végre, illetve további módosításokat javasolt. Az SZNT néhány választókerületével kapcsolatban például kimondták, hogy azokban szlovák helyett magyar nemzetiségű vagy magyarul is beszélő jelöltet kell indítani.²²

Miután az SZLKP KB Irodája a kerületi pártbizottságok által átdolgozott javaslatokat 1954. szeptember 17-én ismételten megvitatta, a CSKP KB Politikai Irodája szeptember 20-án, az SZLKP KB Irodája pedig szeptember 24-én véglegesítette a prágai és a pozsonyi törvényhozás képviselőjelöltjeinek listáját. Ezek a jelöltek nemzeti- és besoroláskor a Nemzetgyűlés magyar képviselőjelöltjeinek számát továbbra is 9, az SZNT magyar képviselőjelöltjeinek számát pedig 11 főben adták meg.²³

Bár az érdemi döntések nem a Központi Bizottságok, hanem a (Politikai) Irodák szintjén születtek, a képviselőjelöltek névsorát formálisan a CSKP, illetve az SZLKP Központi Bizottságának is jóvá kellett hagynia. A CSKP KB ezt az 1954. október 6–7-i, az SZLKP KB pedig október 9-i ülésén tette meg. Ez utóbbinak az ülésén annyi változás történt a képviselőjelöltek nemzeti- és besorolásával kapcsolatban, hogy az ülésre előterjesztett anyag az SZNT-be már 13 magyar nemzetiségű jelöltet mutatott ki, ugyanakkor csak 12 jelölt neve mellett tüntetett fel magyar nemzetiséget.²⁴

A képviselőjelöltek, illetve a majdani képviselők nemzeti- és besorolása mindazonáltal a továbbiakban is meglehetősen ellentmondásos volt. Az újonnan megválasztott parlamentek Mandátumvizsgáló Bizottságainak jelentései szerint a prágai törvényhozásban 9, a pozsonyiban 13 magyar nemzetiségű képviselő kapott helyet. A Nemzetgyűlés megválasztott képviselőiről készült kézikönyvben ugyanakkor – a korábbiakkal ellentétben – már 10, az SZNT képviselőiről megjelent kötetben pedig 12 képviselő neve mellett szerepelt a magyar nemzetiség.²⁵ A Nemzetgyűlés magyar képviselőinek számát némileg pontosítja, hogy tízükről biztosan tudjuk, az általuk kitöltött képviselői kérdőíveken magyar nemzetiségűnek vallották magukat,

²² *Uznesenia zo schôdzky Sekretariátu ÚV KSČ a Sekretariátu ÚV KSS*. Bratislava, 3. szeptember 1954. SNA, f. ÚV KSS, Sekretariát, k. 91., a. j. 35., 1–10.; *Uznesenia z 34. schôdzky Byra ÚV KSS*. Bratislava, 3. szeptember 1954. SNA, f. ÚV KSS, Predsedníctvo, k. 871., a. j. 34., 4–13.

²³ *Návrh kandidátů na poslance Národního shromáždění a na vytvoření volebních obvodů*. Praha, 10. září 1954. NA, f. ÚV KSČ, 02/2, Politické byro 1954 – 1962, sv. 14., a. j. 20.; *Návrh na obsadenie volebných obvodov no NZ a SNR*. Bratislava, 24. szeptember 1954. SNA, f. ÚV KSS, Predsedníctvo, k. 874., a. j. 36.

²⁴ *Návrh kandidátov Národného frontu pre voľby do Slov. národnej rady*. Bratislava, v októbri 1954. SNA, f. ÚV KSS, Zasadnutia plén, k. 1829., a. j. 20.

²⁵ *Národní shromáždění ve II. volebním období*. Praha: Kancelář Národního shromáždění, 1955; *Slovenská národná rada v II. volebnom období*. Bratislava: Kancelária Slovenskej národnej rady, 1955.

s ugyancsak tízen írtak alá magyar nyelvű képviselői esküt.²⁶ A továbbiakban ezért az előbb említetteket, valamint a magyar képviselők legmagasabb megadott számát alapul véve a 10 prágai és 13 pozsonyi magyar képviselőjelölt, illetve parlamenti képviselő bemutatásával foglalkozunk.

A magyar képviselőjelöltek gyakorlatilag kivétel nélkül munkás- vagy paraszt-származásúak, a magyar lakosság foglalkozási struktúrájából adódóan pedig nagy többségükben valamely efsz dolgozó, gyakran a szövetkezet elnökei voltak. A Nemzetgyűlés magyar képviselőjelöltjei közül Csank Jenő a gesztetei, Dobos Imre a leleszi, Pollák Lajos a felsőpatonyi, Stromp József a jánoki, Vrabel Vendel az imelyi efsz elnöke, Porubszky Béla a lekéri állami gazdaság gépésze, Simonek János a fűri traktoros brigád vezetője, Szigl Mária az éberhárdi traktorállomás kombájnosza, Petrás Gabriella párkányi tanítónő volt; mindnyájan a szlovákiai magyar közösség számára jobbára ismeretlen, a politikában járatlan személyek. Az egyetlen kivételt az eredeti hivatására nézve festőművész Lőrincz Gyula jelentette, aki már a harmincas években aktív résztvevője volt mind a csehszlovákiai, mind pedig a nemzetközi kommunista mozgalomnak, 1948–1949-ben pedig tagja a szlovák pártvezetés mellett létrehozott Magyar Bizottságnak. 1948 decemberében az *Új Szó* alapító főszerkesztője, 1949 márciusában a Csemadok alapító elnöke lett, 1953-ban pedig helyet kapott az SZLKP KB-ban is.

A nemzetgyűlési képviselőjelöltekéhez hasonló volt az SZNT magyar jelöltjeinek a foglalkozási struktúrája is. Brandics András a mokcsakerészi, Janó Károly a kiskoszmályi efsz elnöke, Tóth Imre a kenyheci efsz könyvelője, Pongrácz Frigyes a szentmihályfai efsz agronómusa, Berta János a leleszi efsz traktorosa, Vida Irma az érsekkétyi efsz dolgozója volt. Árvay József a nagymegyeri állami gazdaság referense, Szeifert Ferenc a bajcsi állami gazdaság kombájnosza, Prokos József az egegi traktoros brigád vezetője, Török Pál pozsonyi kőműves volt, Trencsik János a komáromi közszolgáltatási üzem igazgatói, Nagy István²⁷ a sajóögöri helyi nemzeti bizottság titkári tisztségét töltötte be.²⁸ Az SZNT magyar képviselőjelöltjei közül a leggazdagabb munkásmozgalmi múlttal a géplakatosnak kitanult Dénes Ferenc bírt, aki már a két világháború között szakszervezeti funkcionárius és különböző járási pártszervezetek titkára, a CSKP *Kassai Munkás* című hivatalos lapjának a vezetője volt. 1939-ben a Szovjetunióba emigrált, ahonnan 1949-ben tért vissza; ezután előbb a kassai városi nemzeti bizottság, majd 1952-ben a kassai kerületi nemzeti bizottság alelnöke lett.

Miután a pártvezetés a képviselőjelöltek végleges névsorát jóváhagyta, október elején országszerte kezdetüket vették a jelölógyűlések, amelyeken különböző üzemek dolgozó i öszsüzemi gyűléseken ünnepélyes keretek között elfogadták a választókerületük képviselőjelöltjeire vonatkozó javaslatokat. Az egyes üzemek ezzel

²⁶ Dotazníky poslanců. Sliby poslanců. APSP, f. APS.

²⁷ Csak névrokona az SZNT-be 1954 tavaszán behívott Nagy Istvánnak.

²⁸ *Návrh kandidátov pre voľby do Národného zhromaždenia a Slovenskej národnej rady*. Bratislava, 27. augusta 1954. SNA, f. ÚV KSS, Predsedníctvo, k. 872., a. j. 34.; 874. k., a. j. 36.; *Návrh na obsadenie volebných obvodov no NZ a SNR*. Bratislava, 24. septembra 1954. SNA, f. ÚV KSS, Predsedníctvo, k. 874., a. j. 36.

együtt felajánlásokat is tettek. A füleki Béke bútorgyár dolgozói például, azzal párhuzamosan, hogy jóváhagyták Lőrincz Gyula választókerületük nemzetgyűlési képviselőjelöltjévé való ajánlását, vállalták, hogy kiszélesítik a szocialista munkaversenyt, biztosítják a termelési terv egyenletes, maradéktalan teljesítését, a beépített bútorok gyártásánál pedig betartják a határidőt, hogy így meggyorsítsák a lakásépítést.²⁹ A jelölógyűlésekről hírt adó sajtó mindeközben természetesen igyekezett azt sugallni, mintha az egyes képviselőjelöltek a dolgozók spontán jelöltjei, nem pedig előre kijelölt és a pártvezetés által jóváhagyott személyek lennének.

Az ország csaknem valamennyi településén agitációs központok létesültek, amelyek feladata a választási törvény, a jelöltek és a választások jelentőségének a megismertetése volt a választópolgárokkal. Az agitációs kampányba és a választók mozgósításába az egyes társadalmi és tömegszervezeteknek is aktívan be kellett kapcsolódniuk. A sajtó szinte naponta hozta a hírt például a Csehszlovák Békevéddők Bizottsága, a Csehszlovák–Szovjet Baráti Szövetség, a Politikai és Tudományos Ismeretterjesztő Társaság, a hadsereg, a Csehszlovák Ifjúsági Szövetség vagy akár a Csemadok és annak népi együttese, a Népes által szervezett, kultúrműsorral egybekötött előadásokról, amelyekben többek között a választások jelentőségét, a jelölteket és a népi demokratikus rendszernek a kapitalista rendszerrel szembeni előnyeit ismertették a hallgatósággal.

A választópolgárok mozgósításába természetesen a szlovákiai magyar sajtó is aktívan bekapcsolódott. Elsősorban az SZLKP *Új Szó* című napilapja, de a *Szabad Földműves* című mezőgazdasági és az *Új Ifjúság* című ifjúsági hetilap is rendszeresen beszámolt a választási bizottságok üléseiről, a jelölógyűlésekről és az agitációs központok tevékenységéről, s közölték a kommunista párt és a Nemzeti Front választási felhívásait is. Az agitáció egyik fontos elemét képezték azok a sajtócikkek, amelyek a népi demokratikus választásokat állították szembe a dualizmus kori Magyarország vagy a két világháború közötti Csehszlovákia „áldemokratikus” választásaival. A választási agitációban a nemzetiségi kérdés minimális teret kapott, ha mégis szó esett róla, akkor általában annak megnyugtató megoldását konstatálták. Lőrincz Gyula, az *Új Szó* főszerkesztője, aki maga is képviselőjelölt volt, a választások napján a lap hasábjain megjelent vezércikkében például azt emelte ki, hogy a nemzetiségek, köztük a magyarok is megfelelő képviseletet kapnak mind a Nemzetgyűlésben, mind pedig az SZNT-ben. Azzal, hogy sok helyütt szlovákok választják meg a magyar jelölteket, másutt pedig magyarok a szlovákokat, Lőrincz szerint „elérkezett a megbékélés ideje”, amiből egyenesen következik, hogy a választóknak erre a békére kell adniuk a szavazatukat.³⁰

A választási törvények nem zárták ki, hogy az egyes választókerületekben akár több képviselőjelöltet is bejegyezzenek, erre azonban természetesen sehol sem került sor. A jelölógyűlések lezárulta és a jelölteknek a kerületi választási bizottságok általi bejegyzése után 1954. november 2-án a nemzetgyűlési választások, másnap pedig

²⁹ A dolgozók jelölteket javasolnak a Nemzetgyűlésbe és a Szlovák Nemzeti Tanácsba. *Új Szó*, 1954. október 16. 1.

³⁰ Ünnepi vasárnap. *Új Szó*, 1954. november 28. 1–2.

a szlovák nemzeti tanácsi választások központi választási bizottsága is azt állapíthatta meg, hogy az összes választókerületben egyetlen jelöltet jegyeztek be.³¹

A jelöltek bemutatásának visszatérő eleme volt munkáscsaládból való származásuk, nélkülözésben telt gyermekkoruk, a „kulákok” általi kizsákmányolásuk, munkásmozgalmi múltjuk, a szövetkezetesítésben való részvételük hangsúlyozása, valamint munkasikereik és kitüntetések felsorolása, amikkel sikerült elnyerniük a nép bizalmát. Lőrincz Gyula és Dénes Ferenc személye közéleti munkásságukból adódóan meglehetősen ismert volt, így az ő bemutatásukkal a sajtó különösebben nem foglalkozott, a többi képviselőjelölt népszerűsítésére ezzel szemben már nagyobb figyelmet fordítottak. Árvay Józsefről a sajtó megírta, hogy „nemcsak a felszabadulás után, de a múltban is a munkásosztály és a parasztság érdekeit védte, amikor a csendőrszuronyok között kellett küzdeniök. Sok megpróbáltatáson ment keresztül, de mindig hűségesen kiállt a kizsákmányoltak érdekében.”³² Trencsik Jánosról, aki a harmincas években a komáromi pártszervezet elnöke és komáromi városi képviselő volt, megtudhatta az olvasó, hogy 1918-ban „edződött a vörös igazság kemény harcosává s a dolgozó nép érdekeinek védelmezőjévé a kizsákmányolókkal szemben.”³³

Szeifert Ferenc, a bajcsi állami gazdaság kombájnosja többek között azzal érdekelte ki a képviselőjelöltséget, hogy 1954-ben több mint 430 hektárt aratott le, és csaknem 90 vagon gabonát csépelet ki, amivel az ország legjobb kombájnosja lett.³⁴ Az ország első női kombájnosaként számon tartott, s 1953-ban Az építésben szerzett érdemekért kitüntetéssel, 1954-ben pedig Csehszlovák Békédíjjal jutalmazott Szigl Máriaőről megírták, hogy 228 hektárt aratott le, amivel az éberhárdi traktoros brigád kombájnosainak élére került.³⁵ A Simonek János által vezetett fűri traktoros brigádot, amely „a szocialista munkaversenyben a járásban az első helyet, szlovákiai méretben pedig a harmadik helyet érte el”, jó munkájáért 1953-ban ugyancsak kitüntetésben részesítették.³⁶ A Munkaéremrenddel kitüntetett kőművesről, Török Pálról kiderült, hogy „az új munkamódszerek bevezetésének úttörője”. Az általa vezetett munkacsoport vállalta, hogy december 19-ig – vagyis Antonín Zápotocký köztársasági elnök születésnapjáig – 440 lakásnak végzi el a durva kivakolását. Az első tíz hónap alatt „már 342 lakást adtak át készen a lakóknak, így megvan az előfeltétel arra, hogy kötelezettségvállalásukat tudják teljesíteni a pontos határidőre.”³⁷

Pollák Lajos, Vrábel Vendel, Brandics András és Dobos Imre szövetkezeti elnökökről a sajtó egyaránt közölte, hogy elsőként léptek be a szövetkezetbe. A Pollák által vezetett felsőpatonyi szövetkezet „megalakítása óta 600 sertés számára hizlaldát, szarvasmarha részére istállót, gabonaraktárakat, szövetkezeti műhelyt

³¹ A központi választási bizottságok üléseiről. *Új Szó*, 1954. november 5. 2.; A Nemzeti Arcvonal jelöltjeinek beiktatása a nép egységének jegyében. *Új Szó*, 1954. november 6. 2.

³² Egységesen szavazunk jelöltjeinkre. *Új Szó*, 1954. november 28. 3.

³³ A komáromi járás két jelöltje. *Szabad Földműves*, 1954. november 14. 3.

³⁴ Seifert kiváló kombájnos, képviselőjelölt. *Szabad Földműves*, 1954. október 10. 8.

³⁵ Példás munkával nyerte el a nép bizalmát. *Új Szó*, 1954. november 13. 1.

³⁶ Büszkén vallják magukénak. *Új Szó*, 1954. november 14. 3.

³⁷ Dolgozó népünk jelöltjei a Nemzetgyűlésbe és a Szlovák Nemzeti Tanácsba. *Új Szó*, 1954. október 3. 2.; Török Pálról. *Új Ifjúság*, 1954. november 13. 3.

2. kép. Az SZNT egyik képviselőjelöltjét, Berta Jánost népszerűsítő kétnyelvű választási plakát

Forrás: Képviselőjelöltünk a Szlovák Nemzeti Tanácsba, 1954. SNA, f. Ústredná volebná komisia 1954, k. 2., inv. č. 5.

masságával és lelkiismeretességével elnyerte a kerület legjobb könyvelőjének hírét”, a szövetkezet pedig a Kassai járás legjobb szövetkezeteinek egyike. A szövetkezet tagjai „gabonabeszolgáltatásukat 178 métermázsával teljesítették túl s az állati termékek beadását október végéig 160 százalékra teljesítették”.⁴² Csank Jenőről, a geszteti helyi nemzeti bizottság és a szövetkezet elnökéről az *Új Szó* és a *Szabad Földműves* egyaránt megírta, hogy nagy érdemei vannak szülőfaluja felvirágoztatásában,

és további fontos gazdasági épületeket” állított fel.³⁸ Vrábel imelyi szövetkezetében „az új, korszerű sertés- és marhaistálló, dohány szárító mellett most nagy magtár épül”, Brandics András mokcsakerézi szövetkezete pedig a Nagykaposi járás legjobb szövetkezetei közé tartozik.³⁹ A Dobos által vezetett leleszi szövetkezet „korszerű, hosszú sertéshizlaldát, lóistállót, anyakoca-nevelőt, juhistállót, 5 marhaistállót, tyúkfarmot, 3 dohány szárítót, kultúrházat” épített.⁴⁰ A királyhelmeci gép- és traktorállomás egykori dolgozójának, a leleszi traktoros brigád vezetőjének, Berta Jánosnak köszönhető, hogy a leleszi szövetkezet a Királyhelmeci járásban az első helyen áll az őszi munkálatokkal. „A fiatal brigádvezető ezeket a jó eredményeket a szovjet tapasztalatok felhasználásával éri el” – hangsúlyozta az *Új Szó*.⁴¹

Tóth Imre, a kenyheci szövetkezet könyvelője a *Szabad Földműves* szerint „szorgalmasságával és lelkiismeretességével elnyerte a kerület legjobb könyvelőjének hírét”, a szövetkezet pedig a Kassai járás legjobb szövetkezeteinek egyike. A szövetkezet tagjai „gabonabeszolgáltatásukat 178 métermázsával teljesítették túl s az állati termékek beadását október végéig 160 százalékra teljesítették”.⁴² Csank Jenőről, a geszteti helyi nemzeti bizottság és a szövetkezet elnökéről az *Új Szó* és a *Szabad Földműves* egyaránt megírta, hogy nagy érdemei vannak szülőfaluja felvirágoztatásában,

³⁸ Szövetkezeti elnök, jelölt a Nemzetgyűlésbe. *Szabad Földműves*, 1954. november 14. 3.

³⁹ Vrábel Vendel, az imelyi szövetkezet elnöke. *Új Szó*, 1954. november 4. 1.; Mokcsakerésztől Leleszig. *Új Szó*, 1954. november 6. 3.

⁴⁰ Igyekezni fog a nép bizalmát kiérdemelni. *Új Szó*, 1954. november 2. 3.

⁴¹ Mokcsakerésztől Leleszig. *Új Szó*, 1954. november 6. 3.

⁴² Tóth Imrét, a kenyheci EFSz könyvelőjét jelölték a Szlovák Nemzeti Tanácsba. *Szabad Földműves*, 1954. november 14. 2.

s felidéztek a falubeliek emlékeit, akik szerint a község másik szülötte, Putnoky Móric, a magyar országgyűlés egykori képviselője csupán azért járt el a faluba, hogy birtokai jövedelmét összeszedje.⁴³

3. A MAGYAR KÉPVISELŐK TEVÉKENYSÉGE A PRÁGAI ÉS A POZSONYI PARLAMENTBEN (1954–1960)

Az 1954. november 28-án lebonyolított parlamenti választások – a pártvezetés elvárásainak megfelelően – a Nemzeti Front nagyarányú, a Nemzetgyűlésbe 97,9%-os, az SZNT-be pedig 97,3%-os sikerével végződtek.⁴⁴ Mindez egyúttal azt is jelentette, hogy a Nemzeti Front jelöltjei a Nemzetgyűlés 368 és az SZNT 103 választókerületében kivétel nélkül megszerezték a parlamenti mandátumot.⁴⁵ A semmiféle ellenzék létét és a választáson való indulását, sem pedig a kiválasztott jelöltekkel szembeni ellenpropagandát nem tűrő pártállami keretek és az ország lakosságának megfélemlítettsége mellett más eredményre természetesen nem is lehetett számítani. A hatalom a választóktól ráadásul azt is elvárta, hogy a szavazás során a választóhelyiségben felállított spanyolfalat se vegyék igénybe, hanem a szavazólapot a választási bizottság szeme láttára tegyék a borítékba, és dobják a választási urnába. A spanyolfal igénybevétele a jelölt nevének áthúzására, azaz ellenszavazat leadására adott volna lehetőséget, ezért a spanyolfal mögé félrevonulóknak a hatalom esetleges retorziójával kellett számolniuk.⁴⁶

A propaganda a kedvező választási eredményt mindemellett természetesen igyekezett kiaknázni és a társadalomnak a kormány és a kommunista párt mögötti egységes felsorakozásával magyarázni. A sajtó hemzsegett a győzelmi jelentésektől. Az *Új Szó* november 29-i számának címlapja például „Szabad hazánkra, békés, boldog életünkre szavaztunk!”, a *Szabad Földműves* december 5-i száma pedig „Dolgozó népünk nagy lelkesedéssel, szilárd egységben szavazott” címmel számolt be a választásokról.⁴⁷ A központi prágai pártlap, a *Rudé právo* az *Új Szó* által is átvett, Népünk dicső győzelme című vezércikkében méltatta a választások eredményét.⁴⁸ Dicséretben részesítette a hatalom az ország nemzetiségeit is. Az SZLKP KB 1954. december 16–17-i ülésén például maga Karol Bacílek, az SZLKP KB első titkára fogalmazta meg a választásokat értékelő beszámolójában, hogy „a választások azt is megmutatták, hogy Csehszlovák Köztársaságunkban magyar és ukrán

⁴³ A helyi nemzeti bizottság elnöke a nemzetgyűlés képviselőjelöltje. *Új Szó*, 1954. november 11. 1.; Gróf Putnoky Mórictól Csank Jenőig. *Szabad Földműves*, 1954. november 21. 3.

⁴⁴ Krivý, Vladimír – Zemko, Milan: *Völby do zákonodarných orgánov na území Slovenska 1920–2006*. Bratislava: Štatistický úrad Slovenskej republiky, 2008. 111.

⁴⁵ A 104 fős SZNT egyik választókerületének képviselőjét a korábbi jelölt visszaléptetése miatt 1954. decemberében utólag, pótválasztáson juttatták be a parlamentbe.

⁴⁶ Krejčí, Oskar: *Nová kniha o volbách*. Praha: Professional Publishing, 2006. 246.

⁴⁷ *Új Szó*, 1954. november 29. 1.; *Szabad Földműves*, 1954. december 5. 2.

⁴⁸ Slávné vítězství lidu. *Rudé právo*, 29. listopad 1954. 1.; Népünk dicső győzelme. *Új Szó*, 1954. november 30. 1.

polgártársaink is a hazájukat látják [...], és hogy a pártjuk és kormányuk iránti teljes bizalommal, egységesen a Nemzeti Front jelöltjeire szavaztak”.⁴⁹

A Nemzetgyűlés alakuló ülésére 1954. december 13-án, a Szlovák Nemzeti Tanács alakuló ülésére pedig december 18-án került sor. A két testület Mandátumvizsgáló Bizottságainak jelentései ismertették a két parlament képviselőinek nemzetiségi összetételét is. A Mandátumvizsgáló Bizottságok – nem feltétlenül helytálló – adatai szerint a Nemzetgyűlésben 253 cseh, 98 szlovák, 9 magyar, 3 ukrán, 3 német és 2 lengyel, az SZNT-ben pedig, a pótválasztáson megválasztott képviselővel együtt 85 szlovák, 13 magyar, 3 cseh és ugyancsak 3 ukrán nemzetiségű képviselő kapott helyet. A Nemzetgyűlés Mandátumvizsgáló Bizottságának előadója, Jan Vodička szerint a testület nemzetiségi összetétele „nemzeteink testvéri szövetségének” a megnyilvánulása, az SZNT bizottsági előadója, Jozef Tokár pedig azt hangsúlyozta, hogy ez az összetétel „teljesen megfelel a nemzetiségi politika lenini-sztálini alapelveinek”.⁵⁰

A képviselői helyek túlnyomó többsége, majdnem háromnegyede természetesen mindkét parlamentben a kommunistáknak jutott. A 368 fős Nemzetgyűlésben a CSKP és az SZLKP együttesen 262, a Csehszlovák Szocialista Párt és a Csehszlovák Néppárt 20–20, a Szlovák Megújulás Pártja 6, a Szabadságpárt 4 képviselői helyet kapott, 56 képviselő pedig pártonkívüli volt. A 104 tagú SZNT-ben az SZLKP-nak 77, a Szlovák Megújulás Pártjának 10, a Szabadságpártnak 5 képviselője lett, további 12 képviselő pártonkívüliként jutott mandátumhoz. A két törvényhozó testület magyar nemzetiségű képviselői közül mindössze négyen (Petrás Gabriella, Pongrácz Frigyes, Török Pál és Vida Irma) voltak pártonkívüliek, a többiek mindnyájan a kommunista párt képviselőjeként kerültek a parlamentekbe. A két további szlovák párt sem 1954-ben, sem a későbbiekben nem juttathatott be magyar képviselőket a két törvényhozásba. Magyar nemzetiségűek a pártállam bukásáig kizárólag a kommunista párt színeiben vagy pártonkívüliként kaphattak parlamenti mandátumot.

A Nemzetgyűlés 1954. december 14-én és az SZNT december 18-án elfogadott ügyrendi törvénye egyaránt kimondta, hogy a képviselőknek jogukban áll saját anyanyelvükön beszélniük.⁵¹ Az 1945 utáni parlamentek ügyrendi törvényei ezt a kérdést jobb esetben nem szabályozták, de előfordult, hogy egyesek kimondták, miszerint a tárgyalási nyelv a cseh és a szlovák. Az új szabályozás tehát mindenképpen előrelépést jelentett a korábbiakhoz képest. Az SZNT ügyrendi törvényének pozsonyi előadója, Pavol Dubovský mindezt a „nemzetiségi politika sztálini

⁴⁹ *Stenografický záznam zo zasadnutia ÚV KSS*. Bratislava, 16–17. decembra 1954. SNA, f. ÚV KSS, Zasadnutia plén, k. 1829., a. j. 21., 92.

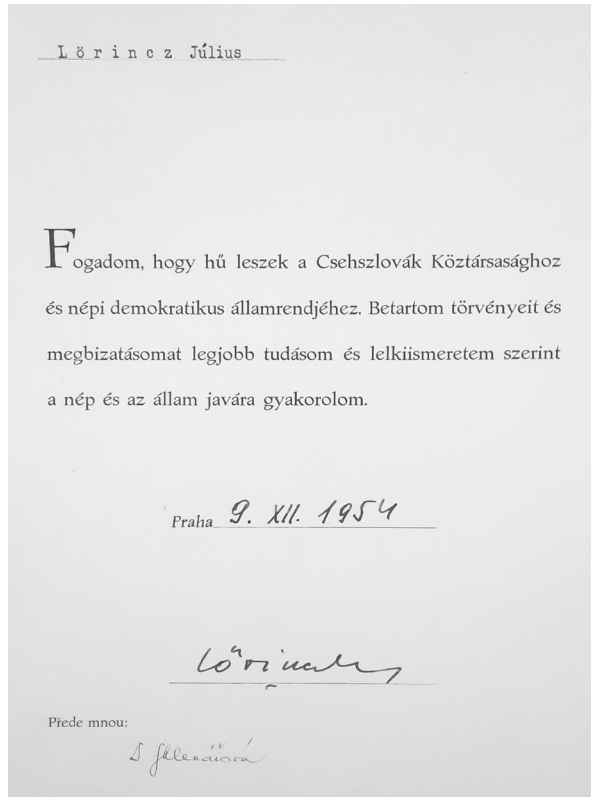
⁵⁰ Digitální knihovna, NS RČS 1954–1960, *Těšnopisecká zpráva o 3. schůzi Národního shromáždění republiky Československé v Praze ve středu dne 14. prosince 1954*, <https://www.psp.cz/eknih/>; *Stenografická zpráva o priebehu ustavujúcej (1.), 2. a 3. schôdzky Slovenskej národnej rady z 18. decembra 1954 v Bratislave*, 33.

⁵¹ *Sbírka zákonů republiky Československé*. Ročník 1954, částka 39., 223–228.; *Zbierka zákonov Slovenskej národnej rady*. Ročník 1954, čiastka 7., 41–46.

érvényesítésének” tulajdonította,⁵² elmulasztva természetesen hozzátenni, hogy ezt a jogot biztosították az első Csehszlovák Köztársaság törvényhozásában, sőt, a háború alatti szlovák állam országgyűlésében is.

Az SZNT alakuló ülésén Dénes Ferencet beválasztották a testület 11 fős Elnökségébe, s megválasztották az SZNT egyik alelnökévé is. Ezt követően a szlovák parlamentnek az 1989-es rendszerváltásig csaknem mindig volt legalább egy magyar elnökségi tagja, s az 1960–1968 közötti évek kivételével magyar nemzetiségű alelnöke is. Az SZNT magyar nemzetiségű képviselőit – Dénes Ferenc kivételével – beválasztották valamelyik parlamenti bizottságba is. A Földművelésügyi Bizottságban Berta János, Janó Károly, Pongrácz Frigyes és Szeifert Ferenc, a Gazdasági és Költségvetési Bizottságban Brandics András, Prokos József és Török Pál, a Kulturális és Népművelési Bizottságban Árvay József és Vida Irma, a Jogi Bizottságban Nagy István és Tóth Imre, a Mandátumvizsgáló Bizottságban pedig Trencsik János kapott helyet.⁵³ Dénes a parlament alelnökeként – az SZNT többi alelnökéhez hasonlóan – egyik bizottságnak sem lett a tagja.

A Nemzetgyűlés magyar képviselői a 368 fős testületben marginális szerepet tudtak betölteni. A prágai parlamentben nemcsak magyar alelnököt, hanem magyar elnökségi tagot sem választottak. Igaz, a következő választási időszakban némi pozitív változás történt ezen a téren, s 1960-tól kezdődően ha magyar alelnöke nem is, de magyar elnökségi tagja már rendszeresen lett a testületnek. A képviselők nagy számából adódóan bizottsági tagság sem jutott az összes magyar képviselőnek. Lőrincz Gyula és Petrás Gabriella a Kulturális Bizottság, Pollák Lajos az Egészségügyi Bizottság,

3. kép. Lőrincz Gyula magyar nyelvű nemzetgyűlési képviselői esküje

Forrás: Slib poslance, 1954. APSP, f. APS, k. 85., inv. č. 1547.

⁵² Stenografická zpráva o priebehu ustavujúcej (1.), 2. a 3. schôdzky Slovenskej národnej rady z 18. decembra 1954 v Bratislave, 30–31.

⁵³ Uo. 34–35.

Porubszky Béla a Földművelésügyi Bizottság, Stromp József pedig egyszerre két bizottságnak, a Költségvetési és Gazdasági Bizottságnak, valamint a Földművelésügyi Bizottságnak is a tagja lett, Csank Jenőt, Dobos Imrét, Simonek Jánost, Szigl Máriát és Vrabel Vendelt ugyanakkor egyetlen bizottságba sem választották be.⁵⁴

Annak természetesen a legcsekélyebb realitása sem volt, hogy a két parlament magyar nemzetiségű képviselői valamiféle kisebbségi érdekképviseleti tevékenységet folytassanak. A pártvezetés nem is ezzel a feladattal juttatta őket a törvényhozásba, hanem azzal, hogy ottlétükkel demonstrálják, felszólalásaikkal pedig alátámasztják a kommunista párt helyes nemzetiségi politikáját, amely számarányának megfelelő képviseletet biztosít az ország összes nemzetisége számára. A parlament tevékenysége – amint arra már utaltunk – egyébként is formális volt, az üléseken valódi, érdemi vita nem zajlott, a politikai életben egyébként is járatlan képviselők szerepe gyakorlatilag a jelentések és törvénytervezetek kötelező jóváhagyására korlátozódott.

Érvényes volt mindez a parlamentek többségi képviselőire, de talán még hatványozottabban a magyar nemzetiségűekre. Az SZNT 13 magyar képviselője a választási időszak hat éve alatt összesen mindössze tizennégy alkalommal szólalt fel, s egy esetben volt valamely törvénytervezet bizottsági előadója. A legaktívabbnak Dénes Ferenc bizonyult, aki öt felszólalása közül kétszer a Megbízottak Testülete programnyilatkozatai utáni vitában, egyszer-egyszer pedig a Szlovákia költségvetéséről szóló törvénytervezet, a költségvetés zárszámadásáról előterjesztett jelentés, valamint a Szlovákia 2. ötéves gazdaságfejlesztési tervéről szóló törvényjavaslat vitájában szólott hozzá. Trencsik János két felszólalásának egyike a felszabadulás 10. évfordulója alkalmából indított város- és faluszépítési akcióról szóló jelentés, a másik a tanítók és az iskolai dolgozók továbbképzésének egységes rendszeréről előterjesztett törvény tervezete kapcsán hangzott el.

Pongrácz Frigyes a népgazdaság fejlesztésének 1955. évi tervéről, Török Pál és Berta János a szlovákiai építészet helyzetéről, Janó Károly a tudománynak és a kutatásnak a gyakorlati életben nyújtott segítségéről elhangzott beszámolóhoz szólott hozzá, Tóth Imre a Szlovákia 1958. évi, Árvay József az 1960. évi költségvetéséről előterjesztett törvénytervezet vitájában, Nagy István pedig az SZNT-nek a szlovák nemzeti felkelés 14. évfordulója alkalmából megtartott ünnepi ülésén szólalt fel. Tóth Imre egy alkalommal bizottsági előadó is volt, ő terjesztette elő a Földművelésügyi Bizottság és a Jogi Bizottság közös jelentését a szlovákiai tokaji szőlőtermő vidék fejlesztéséről és a tokaji szőlők nyilvántartásáról szóló törvény javaslatáról. A többi négy magyar képviselő, Brandics András, Prokos József, Szeifert Ferenc és Vida Irma anélkül ülte végig a hatéves megbízatási időszakot, hogy a parlament ülésein akár csak egyetlen alkalommal is felszólalt volna.

A nemzetiségi tematika e felszólalásokban ritkán került terítékre, ha mégis, akkor általában a csehszlovák kormány és a kommunista párt nemzetiségi politikáját, valamint a Szovjetuniót felmagasztaló kötelező dicshimnuszok kíséretében.

⁵⁴ Digitální knihovna, NS RČS 1954–1960, *Těšnopisecká zpráva o 3. schůzi Národního shromáždění republiky Československé v Praze ve středu dne 14. prosince 1954*, <https://www.psp.cz/eknih/> (Letöltés ideje: 2022. július15.)

Ennek egyik tipikus példáját Trencsik János szolgáltatta, aki 1955. október 18-án a tanítók és az iskolai dolgozók továbbképzésének egységes rendszeréről előterjesztett törvénytervezet vitájában többek között a következőket jelentette ki: „Pártunk és kormányunk a nemzeti kérdés lenini-sztálini értelmezéséből kiindulva valamennyi nemzetiségnek, amely együtt él köztársaságunkban és együtt építi a szocializmust, teljes egyenjogúságot, hiánytalan gazdasági és kulturális fejlődést biztosít. Megoldottuk az országunkban élő nemzetek – csehek és szlovákok – és nemzetiségek – magyarok, ukránok, lengyelek – kölcsönös viszonyának kérdését, mégpedig a proletár nemzetköziség szellemében, a Szovjetunió példája és tapasztalatai szerint. De más megoldás nem is volna lehetséges olyan országban, amely új szocialista társadalmi rendet épít.” Trencsik, miután beszámolt a magyar iskolahálózat fejlődéséről, kijelentette azt is, hogy a magyar tannyelvű iskolák egyik fő feladata az lesz, hogy „tanítói szeretettel és forró lelkesedéssel neveljék tanítványaikat csehszlovák szocialista hazánk és felszabadítónk, a Szovjetunió szeretetére”.⁵⁵

Hasonlóan fogalmazott Dénes Ferenc is 1956. augusztus 2-án, a Megbízottak Testülete új programnyilatkozatának vitájában. Dénes – a többi felszólalóhoz hasonlóan – elsősorban a Nemzetgyűlés két nappal korábban elfogadott, a szlovák nemzeti szervek jogköreit szabályozó 33/1956. számú alkotmánytörvényét méltatta. Az alkotmánytörvény első alkalommal emlékezett meg a magyar kisebbségről, amikor kimondta, hogy az SZNT „az egyenjogúság szellemében kedvező feltételeket biztosít a magyar és ukrán nemzetiségű polgárok gazdasági és kulturális élete számára”.⁵⁶ Dénes szerint ezzel a köztársaság magyar és ukrán dolgozói a történelem során először kaptak egyenjogúságot. „Pártunk és kormányunk – szögezte le Dénes – a nemzeti kérdéstről szóló marxista-leninista tanításából kiindulva, a köztársaságunkban élő és a szocializmust együttesen építő valamennyi nemzetiségnek teljes gazdasági és kulturális fejlődést, teljes egyenjogúságot biztosít. Nemzeteink és nemzetiségeink kölcsönös viszonyának kérdését a proletár nemzetköziség szellemében oldotta meg a Szovjetunió példájára, amely következetesen valóra váltva Leninnek a nemzetiségi kérdéstről szóló tanítását, biztosította a szovjet ország nemzeteinek megbonthatatlan egységét és összetartását”.⁵⁷

Árva József 1960. március 3-án az 1960. évi költségvetésről előterjesztett törvény tervezetének vitájában a dél-szlovákiai beruházások – a komáromi hajógyár, a párkányi cellulóz- és papíruzem, a kassai gépgyár és az ágcsernyői vasúti átrakodó állomás – felsorolásával, a magyar nyelvű könyvkiadás, a Csemadok és a komáromi Magyar Területi Színház sikereivel, valamint a Nagymenyéri járás gazdasági eredményeinek ismertetésével illusztrálta, hogyan gondoskodik a költségvetés a magyar lakosság gazdasági és kulturális fejlődéséről.⁵⁸ A hatalom iránti határtalan szervilizmus jellemezte végül Nagy Istvánnak az SZNT 1958. augusztus 29-i ünnepi ülésén

⁵⁵ *Stenografická zpráva o priebehu 9. a 10. schôdzky Slovenskej národnej rady 18. oktôbra 1955 v Bratislave*, 28–30.

⁵⁶ A szlovák nemzeti szervekről szóló 1956. július 31-i alkotmánytörvény. *Új Szó*, 1956. augusztus 2. 3.

⁵⁷ Dénes Ferenc képviselőnek, a Szlovák Nemzeti Tanács alelnökének felszólalása. *Új Szó*, 1956. augusztus 4. 2.

⁵⁸ *Stenografická zpráva o priebehu 33. schôdzky Slovenskej národnej rady z 3. marca 1960*, 27–29.

elmondott beszédét is. Nagy a szlovák nemzeti felkelés 14. évfordulóján a „feudális fasiszta Horthy-rendszer” ostromozása mellett a felkelésnek a magyar dolgozók általi lelkes fogadtatására, valamint a szlovák, a cseh és a magyar dolgozók közötti kötelékek még szorosabbra fűzésében játszott szerepére mutatott rá. A felkelést a szlovák nemzet történelmének legdicsőbb fejezeteként jellemezte, amelyre az itt élő magyar dolgozók is büszkék, mert – amint kijelentette – „közös hazának, a Csehszlovák Köztársaságnak vagyunk a fiai és ezért a hazáért lüktet a mi szívünk is”.⁵⁹

A magyar képviselők tizennégy felszólalásukból hatot, azaz felszólalásaik majdnem felét magyar nyelven tartották meg. Az 1960-ban kezdődő következő választási ciklus elején még elhangzott néhány magyar nyelvű felszólalás, a későbbiekben azonban már nem találunk rá példát. A magyar nyelvű hozzászólások azonban nyilván nem a magyar képviselők tudatos jogérvényesítési szándékára vezethetők vissza, hanem – amint arra már utaltunk – egyrészt szlovák nyelvtudásuk hiányára, másrészt pedig a hatalomnak arra a céljára, hogy ezzel is a nemzetiségi jogok maradtalan érvényesülésére mutasson rá.

A Nemzetgyűlés magyar képviselői még az SZNT magyar képviselőinél is inkább statisztaszerepre voltak kárhozthatva. A parlament plenáris ülésein a magyar képviselők közül egyedül Lőrincz Gyula szólalt fel, előbb 1956 februárjában az 1956. évi állami költségvetésről szóló törvény, majd 1957 októberében a színháztörvény tervezetének vitájában, 1958 júliusában pedig előadóként ő terjesztette elő a Kulturális Bizottság jelentését a folyóiratok kiadását módosító törvény tervezetéről.

A magyar képviselőket kihagyták még a magyar kisebbséget közvetlenül érintő, valamint a Magyarországgal kapcsolatos kérdések parlamenti megvitatásából is. Nem tartotta szükségesnek a hatalom például azt sem, hogy az 1956-os magyar forradalmat a magyar képviselőkkel a parlament fórumán is elítéltesse. Miközben a Nemzetgyűlés 1956. december 1-jei ülésén a nemzetközi helyzetről tartott beszámolójában előbb Viliam Široký miniszterelnök, majd őt követően több képviselő is éles szavakkal ítélte el a magyarországi „ellenforradalmat”, a magyar nemzetiségű képviselők egyikével sem mondtak ítéletet az „ellenforradalom” fölött.⁶⁰

A kérdéssel kapcsolatos teljes képhez ugyanakkor hozzátartozik, hogy két magyar parlamenti képviselő, ha nem is képviselői, hanem párt-, illetve közéleti tisztségéből adódóan, valamint az általuk irányított intézmények aktívan kivették a részüket a magyar forradalommal szembeni ellenkampányból. A pozsonyi pártközpontban 1956. október végén Lőrincz Gyulát állították annak az SZLKP KB keretén belül létrehozott központnak az élére, amelynek a Magyarország felé irányuló propagandát kellett megszerveznie.⁶¹ Az ugyancsak Lőrincz által irányított Csemadok vezetősége pedig október 29-én nyilatkozatban ítélte el az „ellenforradalmat”

⁵⁹ Csehszlovákia magyar dolgozói a szocialista országépítésben való lelkes részvételükkel bizonyítják be hazánk iránti hűségüket. *Új Szó*, 1958. augusztus 30. 2.

⁶⁰ Digitální knihovna, NS RČS 1954 – 1960, *Těšnopisecká zpráva o 14. schůzi Národního shromáždění republiky Československé v Praze ve čtvrtek dne 29. listopadu, v pátek dne 30. listopadu a v sobotu dne 1. prosince 1956.*, <https://www.psp.cz/eknih/> (Letöltés ideje: 2022. július 15.)

⁶¹ *Návrh na organizovanie ďalšej politickej pomoci maďarským súdruhom.* SNA, f. ÚV KSS, Predsedníctvo, k. 933., a. j. 148., 1.

mint „a nemzetközi reakcióval szövetkezett ellenforradalmi bandák népellenes kísérletét”, amelynek céljaként azt nevezte meg, hogy újra gyárosokat, földbirtokosokat, bankárokat, grófokat és bárókat ültessenek a magyar nép nyakára.⁶²

A forradalommal szembeni propagandába tevékenyen bekapcsolódó másik parlamenti képviselő Dénes Ferenc, az SZNT alelnöke volt, aki 1955 márciusában váltotta fel Lőrincz Gyulát az *Új Szó* főszerkesztői tisztségében. A Dénes által vezetett *Új Szó* 1956 őszén nemcsak a Szlovákia magyar lakosságát, hanem a magyarországi társadalmat célzó propagandából, az ottani szovjetbarát erők támogatásából is kivette a részét. A lapnak 1956. október 28-tól kezdődően december 2-ig összesen huszonöt magyarországi terjesztésre szánt különszáma jelent meg, átlagosan ötvenezres példányban, amelyek egyenesen Dénes főszerkesztő irányításával készültek, s tartalmukat a pártközpont ideológiai osztályával is rendszeresen megvitatták.⁶³ Dénes, aki 1955 áprilisa óta tagja volt az SZLKP KB-nak is, a KB 1956. december 12–13-i ülésén az *Új Szó* és a szlovákiai magyar értelmiség „ellenforradalom” alatti tevékenységéről is beszámolt. Ennek során elítélően nyilatkozott a lap azon szerkesztőiről és azokról a magyar értelmiségiekről, akik az „ellenforradalom” hivatalos értékelésével ellenkező álláspontot fogalmaztak meg, és próbáltak a lap hasábjain megjelentetni.⁶⁴

Nem vonta be a hatalom a magyar képviselőket annak a törvénynek az elfogadásába sem, amellyel a II. világháború után csehszlovák állampolgárságtól megfosztott s még mindig állampolgárság nélküli magyarok állampolgárságát rendezték. A törvény tervezetének bizottsági előadója, Augustín Mlkvy képviselő szerint 1958-ban még mindig 15–20 ezer volt azoknak a magyaroknak a száma, akik nem kapták vissza az 33/1945. számú elnöki dekrétum alapján elveszített állampolgárságukat.⁶⁵ Az 1958. október 17-én elfogadott 72/1958. számú törvény szerint az érintettek a törvényből adódóan automatikusan csehszlovák állampolgárokká váltak, amennyiben lakóhelyük a Csehszlovák Köztársaság területén volt, és nem voltak más állam állampolgárai.⁶⁶

A két törvényhozó testület 1954-ben megválasztott magyar nemzetiségű képviselőinek történetéhez hozzátartozik, hogy amíg az SZNT képviselői megbízatásuk végéig, azaz 1960-ig mindnyájan megtartották mandátumukat, addig a Nemzetgyűlés egyik képviselője, Szigl, illetve 1956-os férjhezmenetele óta Winkler Mária 1957. március 5-én kelt levelében, arra hivatkozva, hogy „ilyen nagy funkció

⁶² A Csemadok központi elnökségének felhívása. *Új Szó*, 1956. október 30. 2.

⁶³ Az *Új Szó* és Dénes Ferenc 1956-os szerepvállalására I. Popély Árpád: A magyar forradalommal szembeni propaganda a pozsonyi *Új Szó*ban. In: Simon Attila (szerk.): *Az 1956-os forradalom visszhangja Csehszlovákiában*. Budapest – Somorja: Nemzeti Emlékezet Bizottsága – Fórum Kiadókutató Intézet, 2018. 117–137.

⁶⁴ *Zasadanie ÚV KSS. Stenografický záznam*. Bratislava, 12–13. decembra 1956. SNA, f. ÚV KSS, Zasadnutia plén, k. 1836., a. j. 30., 201–205.

⁶⁵ Digitální knihovna, NS RČS 1954–1960, *Těsnopisecká zpráva o 27. schůzi Národního shromáždění Republiky československé v Praze ve čtvrtek a v pátek 16. a 17. října 1958*, <https://www.psp.cz/eknih/> (Letöltés ideje: 2022, július 15.)

⁶⁶ *Sbírka zákonů Republiky československé*. Ročník 1958, částka 29., 195–196.

betöltéséhez” nem érez magában tehetséget, lemondott képviselői mandátumáról.⁶⁷ A magyar képviselők száma azonban ezzel nem változott, mivel az 1957. május 19-én megtartott pótválasztáson Fehér Zdenkát, a somorjai efsz dolgozóját indították és választották képviselővé, aki a Nemzetgyűlés legközelebbi, 1957. július 4-i ülésén le is tette a képviselői esküt.⁶⁸

Az 1960-ban kezdődő új választási ciklusban az SZNT magyar képviselői közül Dénes Ferenc, Szeifert Ferenc, Tóth Imre és Vida Irma ismét helyet kapott a szlovák parlamentben. Képviselő maradt Árvay József és Berta János is, számukra azonban a továbbiakban már nem a pozsonyi, hanem a prágai törvényhozásban biztosítottak mandátumot. A Nemzetgyűlés magyar képviselőit ugyanakkor – Lőrincz Gyula kivételével – teljes egészében lecserélték. A pótválasztáson megválasztott Fehér Zdenka 1971-ben már az SZNT képviselőjeként tért vissza a parlamentbe.

Árvay József és Berta János az ötvenes, illetve a hatvanas években helyet kapott az SZLKP Központi Bizottságában is, a parlamenti és a politikai életnek azonban hosszabb távon mindössze ketten, Dénes Ferenc és Lőrincz Gyula maradtak a részesei. A magyar kisebbség egyik legszervilisebb politikai reprezentánsaként számon tartott Dénes az SZNT Elnökségében 1964-ig, magában a parlamentben 1971-ig őrizte meg a helyét. A prágai tavasz idején egyike volt a reformokkal szembehelyezkedő, legdogmatikusabb pártfunkcionáriusoknak, ezért miután az *Új Szó* szerkesztősége is megtagadta vele az együttműködést, 1968 májusában leváltották a lap éléről, s nem kapott helyet az SZLKP 1968 augusztusában megválasztott új Központi Bizottságában sem. A husáki normalizáció első éveiben ugyanakkor az SZNT fő normalizátorai közé tartozott, majd az 1970-es években a Csehszlovák–Szovjet Baráti Szövetség *Szovjetbarát* című havilapját szerkesztette.

Lőrincz Gyula számos párt- és közeleti tisztségéből adódóan a szlovákiai magyarság legbefolyásosabb vezetőjévé és első számú képviselőjévé vált a hatalomban. 1968-ig tagja volt az SZLKP, 1958-tól pedig egy rövid időszak kivételével a CSKP Központi Bizottságának. 1958-ban beválasztották a CSKP KB Ideológiai Bizottságába, 1964–1968 között pedig helyet kapott az SZLKP KB Elnökségében is. 1980-ban bekövetkezett haláláig, tehát 26 éven keresztül prágai parlamenti képviselő, s az 1968–1972 közötti éveket kivéve a Csemadok elnöke is volt, emellett pedig 1968–1975 között – immár másodízben – az *Új Szó* főszerkesztői tisztségét is betöltötte.⁶⁹

Az 1954. évi választásoktól kezdődően a pártállam 1989-es bukásáig bevett gyakorlattá vált, hogy a magyar kisebbség számára – akárcsak a többi kisebbség, az egyes pártok és társadalmi csoportok számára – a pártvezetés által előre megállapított kvóta szerint biztosított képviseletet a két törvényhozásban. A magyar nemzetiségű képviselők aránya általában megfelelt a magyar kisebbség összlakosságon

⁶⁷ Tisztelt Nemzetgyűlés! 1957. március 5. APSP, f. APS, k. 136., inv. č. 2564.

⁶⁸ Digitální knihovna, NS RČS 1954–1960, *Těsnopisecká zpráva o 19. schůzi Národního shromáždění republiky Československé v Praze ve čtvrtek 4. a v pátek 5. července 1957*, <https://www.psp.cz/eknih/> (Letöltés ideje: 2022. július 15.)

⁶⁹ Dénes és Lőrincz politikusi és életpályájára l. Pešek, Jan a kol.: *Aktéri jednej éry na Slovensku 1948 – 1989. Personifikácia politického vývoja*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2003. 75–78., 212–215.

belüli részarányának. A magyar parlamenti képviselők mindazonáltal nem a magyar kisebbségi közösség, hanem a pártvezetés által kiválasztott és parlamentbe juttatott, a pártállam nemzetiségi politikájának helyességét és eredményeit demonstrálni hivatott személyek voltak, akiknek a magyar kisebbség érdekeinek képviselőtételére és sérelmeinek szóvá tételére – a prágai tavasz rövid időszakának kivételével – vajmi kevés lehetőségük nyílt.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Archiv Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky, Praha (Cseh Köztársaság Parlamentje Képviselőházának Levéltára, Prága; APSP)
fond: Archiv poslanců a senátorů (APS)

Národní archiv České republiky, Praha (Cseh Köztársaság Nemzeti Levéltára, Prága; NA)
fond: Ústřední výbor Komunistické strany Československa (ÚV KSČ)

Slovenský národný archív, Bratislava (Szlovák Nemzeti Levéltár, Pozsony; SNA)
fond: Ústredná volebná komisia 1954 (ÚVK)
fond: Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska (ÚV KSS)

JOGFORRÁSOK

Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé 1946
Sbírka zákonů republiky Československé 1948, 1954, 1958
Zbierka zákonov Slovenskej národnej rady 1954

FORRÁSKIADVÁNYOK

Stenografická zpráva o priebehu schôdzky Slovenskej národnej rady 1954–1955, 1960
Stenografický zápis o priebehu zasadnutia Slovenskej národnej rady 1954

INTERNETES FORRÁS

Digitální knihovna. <https://www.psp.cz/eknih/>, *Těšnopisecká zpráva o schůzi Národního shromáždění republiky Československé 1954, 1956–1958*

KORABELI SAJTÓ

Rudé právo (Prága) 1954
Szabad Földműves (Pozsony) 1954
Új Ifjúság (Pozsony) 1954

Új Szó (Pozsony) 1954, 1956, 1958

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Krejčí, Oskar: *Nová kniha o volbách*. Praha: Professional Publishing, 2006.
- Krivý, Vladimír – Zemko, Milan: *Volby do zákonodarných orgánov na území Slovenska 1920 – 2006*. Bratislava: Štatistický úrad Slovenskej republiky, 2008.
- Národní shromáždění ve II. volebním období*. Praha: Kancelář Národního shromáždění, 1955.
- Pešek, Jan a kol.: *Aktéri jednej éry na Slovensku 1948 – 1989. Personifikácia politického vývoja*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2003.
- Popély Árpád: A magyar forradalommal szembeni propaganda a pozsonyi Új Szóban. In: Simon Attila (szerk.): *Az 1956-os forradalom viszhangja Csehszlovákiában*. Budapest – Somorja: Nemzeti Emlékezet Bizottsága – Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2018.
- Popély Árpád – Šutaj, Štefan – Szarka László (szerk.): *Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés 1945–1948. Történeti háttér, dokumentumok és jogszabályok*. Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor, 2007.
- Slovenská národná rada v II. volebnom období*. Bratislava: Kancelária Slovenskej národnej rady, 1955.

Magyarok és szlovákok békéje

Közép-Európa kis nemzeteinek megbékélése a 19. század óta térségünk legnagyobb kihívásainak egyike. Tőle függ országaink demokratizálódása és a függetlenségünk. Több mint két évtizeddel a rendszerváltást megindító forradalmi hullám után több kis nemzet, köztük a szlovák és a magyar tovább folytatta nemzeti küzdelmét. Diplomáciai erőfeszítéseik, országaik belső jogrendjének számos eleme, politikai pártjaik és számos szervezetük programja célozza a másikkal szembeni nemzeti sikert. Bekerülésük az Európai Unióba, valamint NATO-tagságuk sem akadályozza egyes kormányait, hogy közben egymással viaskodjanak.

A magyar–szlovák megbékélés térségünk jövőjének legfontosabb kérdései közé tartozik. Mind a megbékélés megtörténte, mind pedig elmaradása jelentős hatással volt és lesz mindkét ország politikai közösségére, valamint példát mutat – illet vagy olyat – a szomszédos országok számára is. Ugyanakkor az Európai Unió nevű kísérlet egyik nem elhanyagolható elemeként segítheti vagy éppen akadályozhatja az Unió egyik alapproblémájának, a nemzetállamiság és a kontinentális döntéshozatali hatékonyság konfliktusának megoldását.¹

Hans Kohn ismert distinkciója a keleti és a nyugati típusú nacionalizmusok közti különbségről ugyan túlzott egyszerűsítésnek tűnik,² ám lássuk be, számításba kell venni azt az állítást is, hogy a modern európai államok többségében uralkodóvá vált nemzetfelfogásra Thomas Hobbes társadalom- és államfelfogása veti rá árnyékát.

Közép-Európa kis nemzeteinek vezetői akkor, amikor föderalizálása helyett felbomlasztották a korábbi közös államkeretet, a nagyhatalmiságról való lemondással egyben szuverenitásukról is lemondtak.³ Nemzeti előbbre jutásukat a továbbiakban csak valamelyik, a térségben dominanciára törő nagyhatalom kiszolgálásától remélhették. Ám ehhez annak politikai rendszerét is át kellett venniük, és érdekeit is el kellett fogadniuk, mások elnyomásának, sőt esetenként kiirtásának célját is kiszolgálva.

Az Osztrák Birodalom, majd az osztrák–magyar kiegyezés nemzeti hatásai a nemzeti szabadság szempontjából mindenekelőtt azt tették alapélményükké, hogy a nemzeti szabadság eszméjének terjedése nem jelenti mindenki nemzeti szabadságát. Az egyik fél nemzeti felszabadulásához ugyanis gyakran a másik nemzet alávetése kötődik. A nemzeti szabadság kiterjedése az egyik nemzetre nem jelenti feltétlenül annak továbbterjedését a másokra. Hanem új uralmat, még hozzá nemzeti

¹ Piketty, Thomas: *A tőke a 21. században*. Fordította: Balogh-Sárközy Zsuzsanna. Budapest: Kosuth Kiadó, 2015.

² Kohn, Hans: *Western and Eastern Nationalism*. In: Hutchinson & Smith (ed.): *Nationalism*. Oxford – New York: Oxford University Press, 1994.

³ Jean Bodin szuverenitáselmélete akkor érvényesülhet a korabeli viszonyok közt, ha az adott államnak elég ereje van.

uralmat eredményez. Azaz a nemzeti szabadság egyben nemzeti rabságot jelent. Ez a modell nemcsak megerősítette, hanem dominánssá tette a meggyőződést, hogy az egyik nemzet nemzeti szabadsága nem erősíti, hanem veszélyezteti a másikat. A nemzeti szabadság és egyenlőség tehát nem univerzális elv. Mivel pedig a kor legfontosabb államszervezési elvéről van szó, ezért a nevében bármi megtehető.

Az I. világháborút lezáró békeszerződések azt tették ehhez hozzá, hogy a nagyhatalmak támogatásával megszerezhető, illetve elveszíthető területek, függetlenül az ott élő lakosság akaratától. Majd a II. világháború alatti és utáni helyzet pedig még azt is, hogy a megszerzettekről el lehet úzni a más nemzetiségű lakosságot. A nemzetközi szerződésekből pedig nem következik, hogy a kisebbségek nemzeti szabadságát és egyenlőségét biztosítani kell.⁴

Azaz a nemzeti szabadság és egyenlőség elve elválik az emberi szabadság és egyenlőség univerzális elvétől. A nemzeti szabadság és egyenlőség univerzális elvének elvetése, illetve hiánya pedig teret adott a teljes nacionális relativizmusnak. Megsérthetővé vált a másik nemzetbeliek akármelyik emberi joga, és persze kollektív nemzeti élete is akadályozható, sőt, akár teljesen megtiltható, felszámolható.⁵ Az egyik fél a saját nemzeti felemelkedését a másik részleges vagy teljes alávetésével, sőt, akár teljes megsemmisítésével kapcsolhatja össze.⁶

Ennek az elvnek mindmáig jelentős hatása van a két ország politikai kultúrájára és persze vezetőinek viselkedésére.

Sem az Európai Unióba történő belépés, sem pedig a Visegrádi Együttműködés megszületése nem változtatott rajta lényegileg. Elsősorban érdekszövetség mind a kettő, ami ugyan kell a megbékéléshez, de önmagában kevés. Ott van benne ugyanis az érdek esetleges időlegessége. Ennél többre persze nehezen juthatnak a felek. Az elmúlt évszázadok alapélménye ugyanis, hogy megpróbálták nemzetileg megsemmisíteni egymást.⁷

Az elv működésének fontos sajátossága, hogy mindössze a másik fél próbálkozását mutatják a saját közvéleményüknek. A magukéról a szélesebb nemzeti nyilvánosságuk előtt hallgatnak. Ám ezzel hazai hallgatásuk is az egymásról megalkott

⁴ Legfeljebb valamiféle mérsékelt, a többségénél szűkebb kisebbségi jogok. Vagy azok sem. A II. világháborút követően még a korábbiak is eltűnnek. Az ENSZ joganyaga sem zárja ki a nemzeti kisebbségek nemzeti életének korlátozását, akadályozását az állam hatalmi eszközeivel.

⁵ „A nemzeti mozgalom lényegében burzsoá mozgalom, ezért természetes, hogy sorsa a burzsoázia sorsához van kötve.” Vö. Sztálin: *Marxizmus és nemzeti kérdés*. Bratislava: Pravda, 1950. 25.

⁶ A nemzeti elkülönülés fenyegeti a munkásmozgalom egységét. Uo. 43–44. Sztálin energikusan bírálja Otto Bauernek a kulturális autonómiára vonatkozó felfogását. 1924 áprilisában a Sverdlovi Egyetemen tartott előadásában fejti ki a forradalmi és reakciós nemzetekről szóló felfogását – Marxra hivatkozva. L. pl. Stalin: *O základoch leninizmu*. In: Stalin, J.V.: *Otázky leninizmu*. Bratislava: Pravda, 1949. 60–69. Sztálin ezzel az argumentációval az osztályharcot a nemzeti harc fölé emeli.

⁷ A szlovákok alapvető élménye a 19. század végének és a 20. század elejének magyar nemzetiség-politikája, a magyaroké pedig az ország felosztása az I. világháború után. Beleértve a szomszédok vezetőinek eredeti terveit, amelyek sikere esetén Magyarországból alig maradt volna egy kevés. Az a kevés is nemzeti ellenségeinek szoros gyűrűjében.

mostani tapasztalatuk részévé vált.⁸ Ennek a magatartásnak az az üzenete, hogy most sem tennének, és esetenként nem is tesznek másként. Jelen állapotukban tehát továbbra is veszélyt jelentenek egymásra. (Ezt tudják.) Ám általa a saját önállóságukra is. (Ezt azonban már nem akarják látni.) Ma is inkább választják kisállamiságuk megalkuvásait és a belőle eredő embertelenségeket, mint az összetartozást.

Együttműködésük így most sem több a jelenlegi érdekeik összeérésénél. Érdekeik viszonylagosságának persze a tudatában vannak, ám a velük való taktikázást mozgásterük megtartásának, sőt, időnként kibővítésének tekintik. Kulturális tekintetben is csak annyiban hajlandók együttműködni egymással, amennyiben az nem változtat a 20. század végére megalkotott nemzeti értékrendjük lényegén.

Az ilyen együttműködés persze időről időre ki van téve a külső erők megbontó szándékának. Figyelembe vehetik ugyanis, hogy a felek többször is szemben álltak egymással, sőt, el is árulták egymást, ha attól a maguk nemzeti előnyét várták. Ez a nemzeti előny pedig valamelyik nagyhatalomtól érkezett, amelyik egyébként a térség egészét akarta uralni. Tehát a megtámogatottat és a megrövidítettet egyaránt. Amennyiben tehát mindegyik fél számára kínálnak valamit a másikkal folytatott nemzeti harcában, akkor azok egymással továbbra is szemben állva tőle függenek. Méghozzá a hazai nép a nemzeti harcba belekapcsolódott részének támogatásával.

A közép-európai kisállamiság a nagyhatalmakhoz történő változtatható igazodás külpolitikai stratégiáját a megbízható szövetségi kötelekek elé helyezi. A nemzetbiztonság ugyanis kisállami szemszögből csak nagyhatalmi támogatással biztosítható, méghozzá nem is akármelyikével, hanem a mindenkori győztes nagyhataloméval. Ezért a gyors átállást az egyik hatalomtól a másikhoz nemzetbiztonságuk egyik alapvető követelményének tartják.⁹ Olyan külpolitikát kell hát követniük, hogy az átállás lehetséges maradjon. Ezt ők maguk kiegyensúlyozott külpolitikának nevezik.¹⁰ Ha ugyanis a szomszéd lesz a gyorsabb, akkor őt fogja megjutalmazni az éppen dominánssá váló nagyhatalom, amelyik Niccolò Machiavelli intelmét követve nem a sajátjából teszi ezt.

A mindenkori dominánssá váló hatalom kiszolgálása logikusan következik a szomszédal fenntartott, egymást veszélyeztető ellenséges viszonyból. Velük szemben csak a kis nemzetek teljes összefogása és nagyhatalmi helyzetük közös visszaépítése kínálna valós alternatívát. Ám ez előtt a döntés előtt magas kulturális akadályok állnak. Némi reményt kínál, hogy ezeket az akadályokat a felek maguk emelték. Ezért a lebontásuk is rajtuk áll. Ám a nagyok kiszolgálását nemzeti identitásuknak olyannyira részévé tették, annyira átitatták vele, hogy manapság a megítélésének még a megingásától is tartanak. Érdemi változáshoz emiatt újat kell kínálni!

⁸ Például a csehszlovák politikai vezetés eredeti területi szándékait Magyarországgal szemben a szlovákiai közvélemény előtt mély hallgatás övezi. A román és jugoszláv szándékokat úgyszintén.

⁹ L. *Kis nemzetek és országok Közép-Európában – Malé národy a štáty v Strednej Európe*. Pozsony – Bratislava: A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete – Kultúrny inštitút Maďarskej republiky – Kalligram 1998.

¹⁰ A politikai konfliktust folyamatosan változtatva gumiszzerűen is használhatják a felek. L.: Mack, Raymond W. – Snyder, Richard C.: *The analysis of social conflict – Toward an overview and synthesis. Conflict resolution*, 1(2) 1957. 212–248., 212.

A MEGBÉKÉLÉS

Mit is jelent az emberek közti béke állapota? A megbékélés lényege a modern tömegpolitika korában az emberek békevágyában rejlik.¹¹ Mindenekelőtt erős szándékukban a hadakozás befejezésére. Ám ez a szándék önmagában akár csak fegyverszünet is lehetne. Az pedig nem garantálja a tartós békét. A béke alapjának éppen emiatt többnek kell lennie nála: a béke nemcsak a hadakozás felfüggesztéséből, hanem az együttműködés szándékából ered. Abból a felismerésből, hogy az együttműködés nemesebb és hasznosabb, mind a küzdelem.

Ahogy a törzsi, dinasztikus, vallási vagy más indíttatású küzdelmeket a törzsi, dinasztikus vagy éppen vallási megbékélés zárhatta csak le, úgy korunkban a nemzeti megbékélés lényegét is nemzeti béke s azon belül is az emberek nemzeti béke utáni vágya adja. Nem kevesebb!

Ám a nemzeti megbékélés kifejtéséhez először a nemzeti harc állapotát kell megvizsgálnunk. Mi is tehát a nemzeti harc állapotának értékrendi alapja?¹²

Vizsgálatunk során nem merülünk el az emberi küzdelmeket általánosan átszövő tiszta hatalomkalkulációban, noha az mindegyik emberi küzdelemben megjelenik. Ám társadalomszervező eszmévé csak általánosabb értékrend révén válhat. A nacionalizmus korában javarészt a nemzeti eszme révén.¹³

Előrebocsátjuk: a nemzeti béke megkötése nem lehetséges anélkül, hogy a nemzeti béke és a nemzeti összetartozás tudata megszületne, elterjedne, és felváltaná a nacionalis relativizmus és következménye, a potenciális és reális nemzeti harc szükségességének meggyőződését. Méghozzá nemcsak a nemzeti identitás elgondolt elemei vonatkozásában, hanem az érzelmekében is. Magyarok és szlovákok megbékélésének kihívása ennek a feladatnak a megoldásában áll.

A nemzeti identitás elsajátításának folyamata a nemzeti ellenséggel, ellenségekkel folytatott harcba csomagolja a helyes és helytelen emberi magatartásformák bemutatását. Tehát az adott személy nemcsak szlovákká, magyarrá, németté, olasszá válik a felnőtté válás szocializációs folyamatában, hanem annak részeként tanulja meg, mi a hősiesség, gyávaság, hűség, árulás, tehát mi a jó és mi a rossz.¹⁴ A nemzeti relativizmus szellemében oly módon, hogy milyen nemes jelleműek a sajátjai, és mennyire alávalók a nemzeti ellenség tagjai.¹⁵ Amiatt, mert a saját kultúrája az igazi, a tiszta, az ősi, azaz értékesebb, a másiké pedig az alávaló, kisebb értékű, sőt,

¹¹ Immanuel Kant: Az örök békéről. In: uő: *Történelemfilozófiai írások*. Budapest: Ictus, 1995, 266–267.

¹² Donald Horowitz az egyenlőtlenség feltételezésével magyarázza az etnikai konfliktusok értékrendi alapját. Horowitz, Donald L.: *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 2001. 28.

¹³ Horowitz hangsúlyozza az általa etnikainak nevezett konfliktusok kollektív jellegét, valamint leszögezi, hogy a modern korban már összekapcsolódnak a népszuverenitással. Uo. 4–5. Az eszme erejét mutatta az európai szociáldemokrácia viszonya az I. világháború kitöréséhez.

¹⁴ A nemzeti identitás közvetít az általános emberi felé.

¹⁵ A többi nemzet veszélyforrás. L. Glover, Jonathan: Nations, Identity and Conflict. In: McKim, Robert – McMahan, Jeff (ed.): *The Morality of Nationalism*. New York – Oxford: Oxford University Press, 1997. 11.

radikálisabb megfogalmazásban a veszélyes és értéktelen. Ezért a gyengítése, vagy akár a teljes elpusztítása nem bűn, hanem érdem. Hogy ez miként tehető meg, azt a helyzet adja. Esetenként közvetlen erőszakkal, máskor finoman, kulturális, adminisztratív és gazdasági eszközök kombinálásával, békés jelszavakba öltöztetve.

A nemzeti elválasztás egyben érzelmi elválasztás is. A különböző nemzetek tagjai olyan élményeket élnek át és meg, amelyek közt sok ugyan az elvont fogalmakkal megragadható hasonlóság, ám konkrét emocionális megélésükben egyediek. Verseik, dalaik, himnuszai az övéik, a másik nemzet tagjai csak a sajtójukat tudják átélni.

A másik kultúra értéktelenebbként való bemutatása a saját nemzeti közvéleménynek azonban éppen azt akadályozza, ami fejlődésének fő forrása volna: a másik fél kiváló kulturális teljesítményeinek sokak általi megértését, megszeretését és átvételét. Ezeket egy szakértői réteg tanulmányozza és ismeri. Meg is szűrik őket, hogy saját nemzeti nyilvánosságukhoz csak olyan formában kerülhessenek, amilyenben a nemzeti gyanakváson nem változtatnak, a nemzeti elválasztást nem bontják le.

A nemzeti elválasztás egy kombináció következménye. A politika popularizálását¹⁶ kombinálták az egyes kultúrákhoz tartozók politikai uralásával. Mivel a felvilágosodás a nemzeti identitást nem sorolja az univerzális emberi értékek közé, ám a nemzeti identitás komplex identitásként átveszi a korábban domináns vallási identitás helyét annak több elemével együtt,¹⁷ és egyben a politika tömegpolitikává válásának fő identitásformájává válik, az egyes csoportok feletti politikai dominancia megszerzéséhez el kell választani őket egymástól. Mivel pedig nemzeti csoportokról van szó, az elválasztásnak is nemzetinek kell lennie.

A magaskultúra populárisává válásával¹⁸ és a tömegpolitika kialakulásával ugyanis az egyes kultúrák között elvileg megszaporodhatott és valóban meg is szaporodott az átjárás. Sokkal többen érintkezhetek a másfélékkal, nemcsak egy kis létszámú szellemi vezetőréteg, amelynek használt nyelve, a latin amúgy is távol állt a nép által beszéltől.¹⁹ Emiatt a nemzeti elválasztás fontos eleme a nyilvános ellenségképzés.²⁰ A nemzeti harcra így nem kell feltétlenül fegyveres háború formáját öltenie. A harc állapota a potenciális harc állapota is lehet. A nemzeti fenyegetettség tudata,²¹ a másik fél mint aktuális veszély, illetve mint potenciális veszély.

A másik jellemzésében központi helyet kap a harci vágy, méghozzá megváltoztathatatlan adottságaként. Tehát nemzeti lényegének fontos alkotóelemeként. Aminek persze következménnyel kell bírnia a nemzet tagjaira. Általa megmagyarázható

¹⁶ Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell, 1993. 35–38.

¹⁷ Smith, Anthony D.: *Chosen Peoples – Sacred Sources of National Identity*. New York: Oxford University Press, 2003. 254–261.

¹⁸ L. Gellner, 1993. 35–38.

¹⁹ Anderson, Benedict: *Imagined Communities*. London – New York: Verso, 1991, 40.

²⁰ A nemzetnek hazafiakra és katonákra van szüksége. Johann Gottlieb Fichte: Beszéd a német nemzethez. (Tizenegyedik beszéd.) In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs: Tanulmány Kiadó, 1995. 135–146.

²¹ A nemzeti küzdelmek századokra visszanyúló jelensége fontos eleme a jelen konfliktusainak. L. Giddens, Anthony: *The Nation-state and Violence*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd., 1985. 116–121.

és indokolható, miért kell olyanokká válniuk, mint amilyenek feltételezett ellenségeik. Azaz át kell gondolni, el kell határozni, majd programokká kell tenni, miként válhatnak hasonlókká.

Az argumentáció legfontosabb része a helyi sajátosságok meghatározó mivoltának érve. Velük lehet indokolni az egyetemes emberi értékek megsértését nemzeti célokra hivatkozva.²² Egyben a helyi sajátosságokkal lehet oly módon magyarázni a szomszédok nemzeti tulajdonságait, hogy azok megváltoztathatatlanul ellenségesnek tűnjenek.²³

A nemzeti megbékélés korunkban azt jelentené, hogy a felek kölcsönösen méríthetnek egymás kultúrájából. Még elsősorban kalkulatív szemmel nézve is: többet kaphatnának a másiktól, mint amennyit az ellenségeskedéssel szerezhetnek. Külön hangsúlyozandó, hogy nemzetileg is. Persze ezzel le kell mondaniuk arról, hogy egymás rovására terjeszkedjenek. Ám megnyílik annak a lehetősége, hogy együtt ismét megszabaduljanak a kis nemzet adta korlátoktól. Mind nemzetközi, mind hazai tekintetben. Nemzetközileg súlyuk, erejük nyilvánvalóan sokkal nagyobb, mint külön-külön. Saját világukban pedig megszabadíthatják magukat a nemzeti elválasztás és a nemzeti agresszivitás torzító és fékező hatásától. (Persze ahhoz érzniük is kellene, hogy torzít és fékez.) Méghozzá a kontinentalizáció és a globalizáció élesedő versenyében.

Ám ez csak akkor képzelhető el és valósítható meg, ha az egymás iránti nemzeti agresszivitásukat feladják. Enélkül legfeljebb időszakos érdekegyeztetésre képesek, valódi békekötésre, majd a reá épülő nemzeti együttműködésre nem. Miközben nemzeti agresszivitásukat feladják, olyan kölcsönösségen alapuló kapcsolatot teremtenek egymással, amelyben a másik nemzeti fejlődésének támogatása egyben a sajátjukat is segíti. A másik ereje így a magamé is egyben. Ehhez azonban az összetartozásuknak, tehát a sorsuk összekapcsolódásának a meggyőződését kellene megteremteniük. Méghozzá mind önmagukban, mind a többiekkel közösségben.

A feladat kétségkívül hatalmas. Értelemszerűen a politikusok elé is korlátokat emel. A tömegpolitika korában a politikus tudvalevőleg nem szakadhat el a nép értékrendjétől, mert akkor elveszíti a választóit. Ha olyasmit jelenít meg, majd véd, amit a nyilvánosság nem ért, és egyenesen veszélyesnek gondol és érez, akkor a politikai sikerre csak úgy teremthet esélyt magának, ha ajánlata egyszerre jobb és egyben átélhetőbb a réginél. Ám a nemzeti küzdelem kultúrájának dominanciája

²² Amennyiben a nemzetet mindegyik nemzetnél az egyetemes emberi fölé helyezik, akkor nincsen olyan mindenkire kötelező elv, amelyik fölülírná az abszolút érvényűvé nyilvánított nemzeti érdekeket. Immanuel Kant a maga korában logikai hibának nevezi a többféle köztes értékek, a nemzetiek egyetemes emberi fölé emelését. Ám nyilvánvalóan többről van szó. Ez a nemzeti eszmében gyökerező morális relativizmus forrása. Végiggondolva ezt, az ellenség és barát önálló döntés alapján való megválasztásáig jutunk, azaz Carl Schmitthez. Belőle következően pedig a konfliktusok és érdekszövetségek bonyolódó összevisszaságához.

²³ Felvilágosodáskori elméleti alapját Thomas Hobbes emberképe kínálja: a többiekkel való egyetértésre és együttműködésre csak érdekkalkulációi mentén képes, szenvedélyek vezérelte személy. Az egyik bírálója szerint Hobbesnál ez módszertani hiba. L. Kraus, Jody S.: *The limits of Hobbesian contractarianism*. Cambridge – New York: Cambridge University Press, 1993. 308–309. és 310–319.

esetén egymaga akkor sem képes ilyesmire, ha intellektuálisan nagyon képzett és politikusként rendkívül tehetséges. Társadalmi támogatás kell hozzá.

Ahhoz azonban a két nemzet szellemi életének összeérésére épített összefogásnak kell megszületnie. Először is a két ország egész lakosságát elérő párbeszédet és felvilágosító programokat kellene indítani.

A kérdés ebben az esetben nem pusztán a helyes cél, hanem a kialakítható és politikailag használható felemáság bírálata, amelyhez politikai legitimitáció köthető. A korábbi időszakok minél több elemének megtartása, kritikus felülvizsgálatuk helyett. Továbbá nem a lemaradás okainak megvizsgálása, hanem a felelősség áthárítása másokra. Ezért elsősorban nem azt vizsgálják, miként érhetik utol, sőt, ami a lényeg, hogyan előzhetik meg a legfejlettebbeket (lásd a Meidzsi-kort Japánban), nem erre kondicionálják társadalmukat az egyes országok vezetői, s nem ez a társadalmi diskurzus alapvető vitatémája, hanem az, hogy miként lehet a lehető legkisebb változással, tehát a múlt minél több elemének megőrzésével benne maradni a szűkebb világ versenyében. Tehát nem önmagunk megváltoztatására kell törekednünk, hanem a régi elfogadására, ezért a régi megtartásának indoklásán kell törni a fejüket.

A felemáság morális kategóriává válik. Olyanná, amit védeni, óvni kell, ugyanis az a hagyományok értékelésének alapvető szempontja. A felemáság erkölcsi lényege az az állítás, hogy az elmaradottság adott elemei értékesebbek, mint a fejlettség állapota. Ehhez persze e fejlettséget a romlás és a bukás előszobájaként kell láttatni, ha pedig a bukás nem történik meg, akkor sem szabad kételkedni a jóslat jövőbeni bekövetkeztében. Mivel pedig minden fejlett kultúra válságba jut egyszer, ki az, aki megkérdőjelezhetné, hogy egykor a mostani is bajba jut majd.

Amivel viszont adós marad ez az álláspont, az az a mód, ahogy a maga nemzetét, országát a fejlődés élvonalába juttathatná. A fejlettebbek kritikája ugyanis nem párosul valós, más utat mutató fejlődésstratégiával. Inkább csak jóslatszerű víziókkal próbál mozgósítani, végrehajtható és eredményességükben mérhető, részletesen kidolgozott programok nem születnek.

Az elmaradottság eszmei védelme ugyanis az elmaradottságot okozók védelmére szolgál. Amennyiben munkájuk következménye nem az elmaradás, hanem abban akadályozták a többi embert, hogy a romlás útjára lépjenek, akkor erkölcsileg nemes cselekedetek köthetők hozzájuk. Így megmarad morális joguk a hatalom megtartásához, illetve ismételt megszerzéséhez. Az állítás ellenőrizhetetlensége miatt kell a látomásszerű jövőkép és az indulatos politikai identitás. Erős szenvedélyek és hatalmilag kézben tartott érdekkötődések.²⁴

A szenvedélyek elsősorban nemzeti szenvedélyek. A megsértett nemzeti öntudat indulatának folyamatos erősítésére épülnek.²⁵ Ámde ebben az esetben nem a sértettség feloldása a cél, hanem a fájdalom fokozása, a megsértett büszkeség érzésének erősítése.

²⁴ Ilyen érdekviszonyokat teremtett például a nómenklatúraprivatizáció a rendszerváltás során, a zsidók, németek, magyarok vagyonának elvétele s szétosztása, szóval a nemzeti alapú állami tulajdonváltás, az államtól való függés.

²⁵ Berlin, Isaiah: *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből*. Szerkesztette: Henry Hardy. Fordította: Pap Mária. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1996. 336.

A közép-európai felemáság lényegéhez azonban a kelettől való viszonylagos elkülönülés is hozzátartozik. A keleti birodalmakkal szemben magukat nyugatinak, tehát fejlettebbnek tekintik. Jóllehet kultúrájuk számos vonása keleti, illetve keleties, politikai kultúrájukat is beleértve, magukat mégsem tartották a kelet részének. Egyébként itt is el kellett volna fogadniuk az ismétlődő keleti meghódítatásuk természetességét s helyes voltát. Politikai elitjük egy része ugyan ezt az ideológiát terjesztette, de tudták, társadalmuk nem kíván sem törökké, sem pedig oroszává válni, de nem szeretne beolvadni e birodalmakba, s kevés kivételtől maguk sem akarták teljesen, még ha támogatták is e birodalmak uralmát, s terjesztették is kultúrájuk számos elemét hódító uraiktól kapott hatalmukkal.

A felemás elkülönülés mestereinek azonban még egy kihívásnak meg kell felelniük. Egymástól is el kell választaniuk társadalmait.

A stratégia egyik kisállami eleme, hogy keleti hódítóik felé magukat keletibbnek, tehát kommunistábbnak, oroszbarátabbnak, ha a hódító nyugati, például a nemzetiszocialista Németország, akkor a szomszédnál németbarátabbnak, a demokratikus Nyugathoz csatlakozás során pedig nyugatibbnak próbálják beállítani magukat, szomszédjaikat tudatosan visszaszorítva e sorban.²⁶ Ha pedig egyszerre közelednek Kelethez és Nyugathoz, akkor egyszerre érvelnek kétfelé kétféleképpen.

Sőt, akár többféleképpen is, hiszen esetenként kettőnél több hatalomhoz is igazodni akar az adott közép-európai ország.

Tehát nem az ellentmondás feloldása, hanem a fenntartása válik politikai és kulturális céljá. Különböző számot kellene adni a kétarcúság hatalmi, gazdasági és kulturális következményeiről. Arról, hogy legfőbb hatalmi következménye nem a térség függetlensége, hanem függésbe taszítása az egymással vívott nemzeti harc ürügyén. A korábban egységes gazdasági teret felbomlasztották, és kis, az éppen domináns hatalomtól függő egységeket kreálnak. Teszik ezt a 20. században, annak második felében, abban a korban, amelyikben a korábban nagyinak tartott nyugat-európai országok piacairól is kiderül, hogy már kicsikké váltak.

A Nyugat-Európában már előzőleg is gyarmatosítással növelt piacok korában kis piaci egységekké bontani a korábbi nagyot azt jelenti, hogy a kicsik függése erősödik. Ezt pedig igazolni kellett és kell a saját nemzeti közvéleményük előtt. Vele összefüggésben nemcsak gazdaságilag, hanem kulturálisan is el kell választani egymástól a korábban szoros kapcsolatban levőket.²⁷ Első fontos lépése a nyelvi elválasztás. Amit a felek a nyelvi dominancia megteremtésével próbálnak elérni. Az iskola csak a kisebbséget kötelezze a többség nyelvének elsajátítására, ám a többséget ne a kisebbségiére. Olyan településeken, régiókban sem, ahol együtt élnek. A másik fél dominánssá tett nyelve így az elnyomás eszközévé válik, hiszen a két nyelv nem egyenlő. Méghozzá akkor, amikor a beszélt nyelv felváltja a latint, és a modernizáció,

²⁶ Václav Klaus például Csehországot a Nyugathoz, a többi közép-európai országot pedig a Kelethez sorolta.

²⁷ Jürgen Habermas az egymástól elválasztott nemzeti nyilvánosságok problémáját nem új tömeg-tájékoztatói eszközökkel, hanem új szemléletmóddal látja megoldhatónak. Habermas, Jürgen: *Zur Verfassung Europas*. Berlin: Suhrkamp, 2011. 77–78.

valamint a nép felemelkedésének fő kulturális instrumentumává válik.²⁸ A nyelvi elválasztás elvének erejét és uralmát jól mutatja, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia végével az addig domináns magyart nem a nyelvi egyenlőség követi, hanem a dominánsá tett szlovák (és a cseh) váltja fel.

A nyelvi elválasztással pedig ebben az esetben is megszűnik a többséghez tartozóknak az a képessége, hogy maguk alkothassanak képet a szomszéd nemzet kultúrájáról, közéletéről, gazdasági és politikai történeiről. Néhány évtizeden belül már a saját vezetésük adagolhatja számukra a maga álláspontját.

A kulturális elválasztás másik fontos eleme az ellenségképzés. A másik fél múltját oly módon állítják be, hogy saját nemzetbéliek számára csak a nemzeti harc tűnjék járható útnak. Ami pedig nehezen sikerülhetne a nyelvi elválasztás nélkül. Ha a többségiek számottevő része értene a kisebbség nyelvén, akkor megismerkedhetne közös múltjuknak azokkal a történéseivel, amelyek mindannyiok javát szolgálták. Valamint kultúrájának azokkal az értékeivel, amelyek ma is szolgálják, és a jövőben is a javára lehetnek. De a sajátjaik által elkövetett igazságtalanságokat és embertelenségeket sem lehetne eltitkolni, illetve sokkal nehezebb lenne félremagyarázni. Közvetlenül, tehát a hazai értelmezés és félreértelmezés nélkül is megismerkedhetnének a másik nemzetbéliek mai nézeteivel, álláspontjaival, javaslataival, kezdeményezéseivel. Közvéleményeik ugyanis egymásba érnének, részben közös közvéleményt alkotva.²⁹

A nacionalis indulatkeltés, a manipuláció lehetőségei elé így korlátok emelődnének, következképpen a vezetőréteg nehezebben tudná militarizálni a saját nemzeti közvéleményét.

Még egy fontos következménnyel járna a közvélemények egymásba érése. A nemzetek tagjai közt a közvetlen kapcsolatok sokkal sűrűbb hálója szövődhetne, mint az ellenségképzésen alapuló kulturális elválasztásuk esetén. Nemcsak érdekalapú gazdasági kapcsolatokról lehetne szó, hanem az emberi kapcsolatok teljes skálájáról.

Csak hogy a magyar–szlovák viszonyban nem a regionális többkultúráság, hanem a nemzeti ellenségnek nyilvánítottakkal szembeni elkülönülés vált kövendő példává. Ha valaki szlovákként nyilvánosan hangoztatja, hogy beszél magyarul és ismeri a magyar kultúrát, annak számolnia kell vele, hogy nemzetileg gyanússá, tehát kevésbé értékesé válhat.³⁰ A nemzeti harc értékrendjében az, aki szereti, vagy aki csak szeretheti az ellenséget, az lejjebb kerül a harc értékskáláján. A nemzetéhez hű személy nem beszél a másik nyelvén, akkor sem, ha érti és tudna, hanem a másikat kényszeríti a saját nyelve használatára. A nyelv használata ebben az esetben nem a nyelvtanulás értékes módja, mint más idegen nyelv esetében,

²⁸ Ernest Gellner és Benedict Anderson modernizmusa összekapcsolható a nacionalizmusban rejlő potenciális relativizmussal.

²⁹ Annak a nemzetfelfogásnak a befolyása, hogy a nacionalizmus az elit uralmának az eszköze a nemzeti tömeg felett (Karl W. Deutsch), így feltételezhetően nem maradna érintetlen.

³⁰ Az értelmiségi tapasztalatok esetenként mások. Ám a problémák ilyenkor is megjelennek. A közép-európai összetartozás problematikus voltát 1989 után már világosan jelezte egy pozsonyi konferencia 2002-ben. L. *Stredoeurópska identita 2002 – Central European Identity 2002*. Bratislava: Stredoeurópska nadácia – Central European Foundation, 2003.

hanem az ellenségnek tett engedmény. Továbbá jobban teszi, ha a maga széles nemzeti nyilvánossága előtt a másik kultúra értékeit sem hangoztatja, hanem arra mutat rá, mennyivel értékeesebb a sajátja.

Egymás segítése ebben az értékrendben akkor válik elfogadható magatartássá, ha azzal saját érdekeiket is érvényesíthetik.³¹ És csak annyiban, amennyiben ez a felek önértékének megfelel. Következésképpen nem tartják felelősnek magukat a másik sorsáért, ha csak abban az értelemben nem, hogy küzdjenek vele.

Azaz adott esetben együttműködhetnek a felek. Ámde érdekkapcsolat esetén az érdekek határai közt.³² Olyan kapcsolatok, amelyek nyilvánosan hangoztatott lényege a másikért viselt nemzeti felelősség volna, nem születnek. Pedig teljesen egyértelmű, hogy döntéseikkel jelentősen, esetenként meghatározó erővel befolyásolják a szomszéd nemzetek jelenét és jövőjét.³³

Bizonyára emiatt a térség kis nemzeteinek összefogása többször is megjelent e közép-európai nemzetek szellemi életében. Uralkodó szempontjuk ekkor az volt, hogy külön-külön gyengék a térséget meghódítani szándékozó nagyhatalmakkal szemben. Emiatt kellene összefogniuk. Ám eddig egyik sem bírt elég szellemi erővel. Az utolsók közt jelent meg az a tézis, amelyik már az előbbi következményeire épít. Nevezetesen, hogy 1989 után a kommunizmus,³⁴ a térség náci, majd szovjet megszállásának tapasztalatai, valamint a demokrácia esélye ráébreszti Közép-Európa kis nemzeteit eddigi hibáikra. A felismerés nyomán abbahagyják korábbi nemzeti harcaikat, és államaikban kisebbségeiknek teljes nemzeti szabadságot és egyenlőséget biztosítva összefognak. A tézis annak a feltételezésére épült, hogy azok, akik alkotmányos demokráciával akarják felváltani a kommunista diktatúrát, változtatni akarnak azon a nemzet- és államfelfogáson, amelyik alávetettségbe sodorta az egész térséget. De nem ez történt. Pontosabban csak részben, kis részben történt ez meg. Mindegyik nemzetben akadtak olyanok, akik szerettek volna valami ilyesmit, sőt, közülük többen vezető szerepet játszottak a térség forradalmaiban.³⁵ A kommunizmus ellenfelei közt azonban többen voltak, akik a régi módon látták a térséget, és legfeljebb az új nemzetközi viszonyrendszerhez akarták igazítani látásmódjukat. A korábbi állampárt hívei, akik új legitimitásukat keresték, nemkülönben. Majd kiderült, hogy a korábbi diktatúra hívei, lekötelezettjei közül többen is megpróbálják használni a nemzeti harc eszköztárát. Egyszóval e csoportok legfeljebb némi

³¹ Ilyen a visegrádi négyek tevékenységének egyik értelmezése, de a magyar–szlovák együttműködésé is.

³² Jelenleg ilyen a cseh–szlovák együttműködés egyik fontos eleme. A két fél közösen lép fel a II. világháborút követő etnikai tisztogatások védelméért. Ehhez még azt sem teszik közbeszéd tárgyává, hogy a náci Németország támogatásával a cseheket is kitelepítették Szlovákiából. Az eset jól példázza azt az opportunizmust, amivel az emberi jogi hagyományt kezelik, ha az emberi jogok jelentősebb megsértését teszik nemzeti érdeké.

³³ Megjegyzendő, hogy az Európai Unióba történő belépést is elsősorban érdekérvényesítésként fogja fel a két ország vezetésének zöme, de a társadalom nagy része is. Feltételezhető, hogy sokan nem is képesek másként látni a kérdést.

³⁴ A kommunizmusban is megjelenő nemzeti és kisebbségi elnyomást jellemzi Brubaker, Rogers: *Nationalism refrained. Nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 51–59.

³⁵ Az 1989 utáni szlovák közgondolkodás legkiemelkedőbb személyisége e tekintetben Miroslav Kusý.

finomításra voltak készek a rendszerváltás és az euroatlanti integráció korszakában, ám nem kívántak változtatni nemzetállamuk megöröklött felfogásán.

Ám alighanem nem is lettek volna rá képesek. Az új ugyanis csak néhány részletében létezett.³⁶ Így az új közös szlovák–magyar identitás hiánya továbbra is megtartja a korábbi, nemzeti ellenségeskedésre épített önazonosság uralmát. Ugyanis ahhoz, ami felválthatná, új identitásforma kellene.

Kellenek persze hozzá stabil és hosszan tartó közös érdekek. Ennek a felismerésnek köszönhető a visegrádi négyek tömörülésének a megszületése, majd együttműködésük erősödése. Ám ez az összefogás nemzeti identitásuk teljes értékrendjét nem öleli át. A felek több fontos területen együttműködnek ugyan, ám továbbra sem ismerik és különösebben nem is szeretik, tisztelik egymást.

Az eddigi, egymástól elszenvedett nemzeti sérelmeikről közösen nem vagy csak alig beszélnek, és így a többség új következtetésekre sem akar jutni azok okán.

Az egyik jellemző példa az egymáshoz érdekeik folytán talán a legközelebb álló két ország, Csehország és Szlovákia hallgatása a csehek kitelepítéséről a II. világháború előtt megalakult szlovák államból. Ha a közbeszéd fontos részévé tennék ennek igazságtalanságát, akkor adódna a kérdés, hogyan értékeljük a németek, a magyarok elűldözését. Ezért nyilvánosságaik előtt inkább hallgatnak róla. A csehek is. Hiszen a Csehországból kitelepített mintegy hárommillió német sokkal több.

Éppen ilyen az a magatartás, aminek láttán a józan ítélőképességgel bíró személy nem bízik meg a másik félben. Pillanatnyi érdekek vannak, azokkal lehet számolni, kalkulálni, ám többet képzelni botorság, sőt naivítás.

Következésképpen: amennyiben kulturális értékrendjük nem változik fundamentálisan, akkor ezen országok viselkedése sem fog változni. Ameddig a nemzeti relativizmus értékrendje marad az uralkodó, addig ezek az országok is csak olyankor fognak együttműködni, amikor az a maguk számára éri meg az adott helyzetben. Ma még elégnak tűnik az érdekegyeztetésen alapuló efféle együttműködés, de komolyabb érdekkonfliktusokat teremtő, illetve jelentős kockázat- és áldozatvállalást is igénylő válsághelyzetben bizonyára kevésnek bizonyulna. Ezt persze sejtik a felek, ezért az együttműködés érdekerületei mellett továbbra is igyekeznek megtartani, kiépíteni a nagyhatalmi támogatás olyan formáit, amelyek alkalmasint a szomszéddal szemben is felhasználhatók.

Azaz korábbi kisállami és kismemzeti stratégiáikat 1989 után sem bontották le, legfeljebb kevésbé demonstratívan alkalmazzák.

MAGYAROK ÉS SZLOVÁKOK

Ha a nemzeti identitást tömegidentitásként látjuk – és kétségkívül az –, akkor a nemzeti megbékélés nem állhat meg a vezetőrétegeknél. Azok ugyanis különféle csoportokra oszlanak, és a nemzeti béke populáris elterjedése és elfogadása nélkül helyzetenként változtathatnak az álláspontjukon. Ám amennyiben populáris,

³⁶ Ennek a tanulmánynak a terjedelme nem teszi lehetővé számbavételüket.

tehát népi értéként tekintünk rá, akkor a nemzeti megbékélés alapja nem lehet kevesebb, mint a két nemzetet alkotó emberek döntő többségének nemzeti békevágya. Belőle következően a nemzeti harc eszköztárától önként meg kell szabadulniuk. Tehát a béke ebben az esetben nem állhat meg a hadakozás befejezésénél, nem jelentheti pusztán a fegyveres harc abbahagyását,³⁷ hanem a másik nemzeti élete tiszteletének meggyőződésére kell épülnie, lemondva annak akadályozásáról, visszaszorításáról, tagjai asszimilációra késztetéséről-kényszerítéséről, azaz elnemzeti-etlenítéséről. (Más szemszögből nézve ez a másik nemzet tagjainak nemzeti meghódítása.) Ám az ilyen meggyőződés nem születhet meg egy pillanat alatt. A nemzeti megbékélés, mint minden jelentős kulturális változás: folyamat.

Első lépésként a feleknek bíráló alá kell vetniük mindazokat a nézeteket és cselekedeteket, amelyek a másik fél legyőzésére, kulturális, sőt, estenként fizikai megsemmisítésére irányultak. És amennyire a kor engedi, irányulnak ma is. A nézeteket azért, mivel ezek megfogalmazását a nemzeti harc megvívása motiválta, nem az igazság keresése. Elsőrendű céljuk a nemzeti mozgósítás, nem a valóság kritikus bemutatása.³⁸ Értékelésének mércéje a másik fél felett aratott nemzeti győzelem, méghozzá bármilyen eszközzel, nem pedig az emberi haladás koronkénti élvonalához történő viszonyítás, nem az egyetemes emberi jogok és szabadság, de nem is az ember egyetemes nemzeti szabadsága. Ezek helyett saját nemzetüknek a másikkal szembeni előretörésén mérik az eredményt.³⁹

Ez a morális mérték lépten-nyomon szembekerül az egyetemes emberi értékekkel. A rendszeresen felbukkanó, gyakran kiáltó ellentmondást pedig fel kell oldani. Tehát el kell számolni a nemzet nevében elkövetett gaztettekkel, a nemzeti ellenség gyilkolásával, deportálásával, szabadságától, alapvető jogaitól való megfosztásával. De meg kell magyarázni ugyanazoknak a nemzeti jogoknak a megvonását is a nemzeti ellenséghez soroltaktól, amelyekért a mostani többségek elődei küzdöttek, és amely küzdelmet most nemzeti történelmük legigazságosabb és legdicsőbb szakaszának tartják a jelenkorak. Tehát nyelvük egyenlőségéért, kultúrájuk szabad fejlesztéséért, az államon belüli, gazdasági életüket, közigazgatásukat illető, nemzeti fejlődésük tekintetében fontos területeken az államon belüli autonóm hatáskörökért.

A maguk hősei a másik félnél ellenséges nacionalista bomlasztókként jelennek meg.⁴⁰ Majd ezzel az ellentmondással összefüggésben a sajtójaik előtt a nemzeti ellenségnek tartottak megvetését, lenézését is meg kell indokolni.

³⁷ Galtung, Johan: Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*, Vol. 6, No. 3, 1969. 167–191.

³⁸ John Breully szerint a nacionalizmus ideológiája politikai indíttatású. Azaz hatalmi szempontok formálják. Beully, John: *The Nationalism and the State*. Manchester: Manchester University Press, 1998. 310–314.

³⁹ Immanuel Kant Herderrel folytatott vitája kapcsán mutat rá a nemzetnek az egyetemes emberi értékek fölé emeléséből fakadó logikai hibára. Immanuel Kant: Recenziók Herder Eszméiről. In: uő, 1995. 85–86.

⁴⁰ Lásd: Kaposi József – Korpits Zsolt – Vajda Barnabás: *Az én hőszám a te ellenséged*. Beszámoló a Visegrádi Négyek országainak prágai nemzetközi történelmi és történelemtanítási konferenciájáról. <https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2012/01/kaposi-jozsef-korpits-zsolt-vajda-barnabas-az-en-hosom-a-te-ellenseged-02-04-10/> (Letöltés ideje: 2022. június 11.)

A megoldás ebben az esetben is az eszmetörténetben már korábról is ismert relativizálás. Az egyetemes emberi értékek egyetemességének kétségbe vonása, annak bizonygatása, hogy azok jelentősége csak eseti és helyzeti. Értékük és érvényük éppen ezért relatív.

Csakhogy az egyes polgárok nemzeti szabadságának kétségbe vonása nem áll meg náluk, hanem kiterjed az állam emberi jogi alapjainak más területeire is. Külön le kell szögeznünk, hogy a nemzeti többséghez tartozók nemzeti szabadságát is korlátozza.

Pedig a többségiek nemzeti szabadsága látszólag biztosított. Nyelvük hivatalos nyelv, szokásaik uralkodó szokások, kultúrájuk domináns kultúra, államukat uralják. Mindennek szimbolikus kifejezést is adnak, tehát az állam jelképei saját maguk megjelenítései. Ámde amennyiben úgy döntenek, hogy mindezeket egyben arra is használják, hogy más nemzetiségű polgártársaik hasonló nemzeti törekvéseit akadályozzák, akkor el kell torzítaniuk az előbbi eszköztár elemeit.

Egy fontos példa, hogy a nemzeti szabadság relativizálásához használt, a kisebbségek elnyomására szolgáló érv jelentősen hozzájárul az egyes politikai eszmeáramlatok értékrendjének összezavarásához. A baloldalnak ugyanis úgyszintén az emberi jogok viszonylagos interpretációjába kell belebonyolódnia. Transzformálódó országokban mások nemzeti elnyomásának vágya többféle elemből rakja össze az itteni újbaloldalt. Benne található a jakobinus egységesítő hagyomány. Az általános akarat rousseau-i tézise feltételezi mindenki alárendelését az egyetlen s így egyazon politikai magatartáskódexnek, amihez később a közös hagyományok rituális tiszteletét is hozzárendeli az állam. A volt kommunista országokban posztleninista formában jelenik meg a jakobinus hagyomány.

A minta, amit ez a magatartás mutat, úgy foglalható össze, hogy az igazi végső törvény a harc törvénye. Nos, okkal feltételezhető, hogy ez a minta, éppen mivel minta, a saját nemzeti kultúrába is becsorog. Hiszen ha a másik nemzetiségével szembeni bánásmód a morális relativitás elvére épül, és sikeresnek mutatkozik, akkor az elv miért ne volna hatalmilag eredményes a saját nemzeten belül is? A kisállamiság helyezkedési stratégiája és taktikái, a szövetségkötés és az alárendelődés gátlástalansága mintaként aligha áll meg az országhatárnál, illetve az adott nemzet kulturális határainál.

A nemzeti elválasztás hatalmi értelme a társadalom uralása a tömegpolitika korában. Magyar–szlovák viszonylatban is. A nemzeti elválasztás a többi nemzet-től érkező információk zömét szűrőkön keresztül engedi a kulturálisan dominált közeghez. Ennek egyike a nyelv, a másik a nemzetivé alakított történelmi múlt és kulturális jelen minden egyéb felett álló partikuláris perspektívája.⁴¹ Ezek hatalmi kifejeződése a nemzeti politika központivá emelt mértéke, a bárkivel szemben érvényesítendő csoportcél: a nemzeti érdek. Az elválasztás révén nemzeti csomagolásba lehet burkolni mindazt, amit a nemzeti érdektől vezetettve át akarnak venni a többiek-től, valamint súlyos bírálattal illetni, sőt, korlátozni azt, amit nem. Az elválasztás

⁴¹ A kultúra politikai jelentőségével a nemzeti identitás kialakulásában, majd a nemzetállamok működésében számolni kell. L. Liah Greenfeld: *Nationalism and the Mind*. Oxford, Oxford Publications, 2006. 135–144.

persze nem lehet tökéletes modern világunkban, ám az ismétlődő nemzeti konfliktusok eszközöket adtak a nemzeti bizonytalanság tudatának fenntartásához.⁴²

Ezzel az erővel a nemzetköziség hirdetői sem tudtak mit kezdeni. Nem voltak képesek olyan nyilvánosságot teremteni, amelyik akárcsak megközelítette volna a nemzeti elválasztás által feldarabolt nyilvánosságok erejét.⁴³

Ám amennyiben a magyar és a szlovák kultúrákról lefejtjük az elválasztás ideológiai burkát, akkor láthatóvá válik az a sűrű háló, amelyik összefonja őket.⁴⁴ Ez a látvány nem teszi kevésbé nemzetivé őket. Különös figyelmet érdemelnek azok a vonások, amelyeket egymástól vettek át, ezzel is bizonyítva, hogy mennyire értékes és előnyös volna, ha ellenségeskedésüket abba hagynák, együttműködésüket pedig felújítanák. Szemléletmódjuk megváltoztatása semmit sem vonna le teljesítményükből.

Sem abból, amit maguk indítottak útjára, sem pedig abból, amit másoktól vettek át, és sikerrel alkalmaztak és tovább is fejlesztettek. Sem abból, ami ezek közül a köz javát, fejlődését, emelkedését szolgálta, sem pedig abból, ami gyötrelmet, mások nemzeti és emberi elnyomását és a térség szuverenitásának elvesztését eredményezte.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anderson, Benedict: *Imagined Communities*. London – New York: Verso, 1991.
- Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Pozsony: Kalligram, 2004.
- Berlin, Isaiah: *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből*. Szerkesztette: Henry Hardy. Fordította: Pap Mária. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1996.
- Beully, John: *The Nationalism and the State*. Manchester: Manchester University Press, 1998.
- Brubaker, Rogers: *Nationalism reframed. Nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Fichte, Johann Gottlieb: Beszéd a német nemzethez. (Tizenegyedik beszéd.) In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs: Tanulmány Kiadó, 1995.

⁴² A nacionalizmus kétarcú. Spinner, Jeff: *The Boundaries of Citizenship*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1994, 142–143.

⁴³ L. Jürgen Habermas: *A szabadelvű állam politika előtti morális alapjai*. Jürgen Habermas és Joseph Ratzinger eszmecsereje a müncheni Katolikus Akadémián 2004. január 19-én. *Holmi*, 2005. november <https://www.holmi.org/2005/11/a-szabadelvu-allam-politika-elottimoralis-alapjai> (Letöltés ideje: 2022. június 11.)

⁴⁴ Bárdi Nándor leírja román és szlovák vonatkozásban egyfajta „magyarságkomplexus” kiválthatóságának lehetőségét és módját. Ám az ezredfordulót követően azt is megállapítja, és konkrét politikai döntésekkel demonstrálja, hogy „Sőt Szlovákiában politikai szinten elkezdődött a közös történelmi múlt újragondolása”. Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 2004. 17. A következő évtizedek azonban azt is megmutatták, hogy az ember nemzeti szabadságának és egyenlőségének, valamint a nemzeti identitás alapvető ellentmondásának lényegi átértékelése nélkül néhány szimbolikus lépés mulandó, azaz megváltoztatható hatással bír.

- Galtung, Johan: Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*, Vol. 6, No. 3, 1969. 167–191.
- Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell Publishers, 1993.
- Giddens, Anthony: *The Nation-state and Violence*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd. 1985.
- Glover, Jonathan: Nations, Identity and Conflict. In: McKim, Robert – McMahan, Jeff (ed.): *The Morality of Nationalism*. New York – Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Greenfeld, Liah: *Nationalism and the Mind*. Oxford: Oxford Publications, 2006. 135–144.
- Habermas, Jürgen: *A szabadelvű állam politika előtti morális alapjai*. Jürgen Habermas és Joseph Ratzinger eszmecseréje a müncheni Katolikus Akadémián 2004. január 19-én. *Holmi*, 2005. november <https://www.holmi.org/2005/11/a-szabadelvu-allam-politika-elottimoralis-alapjai> (Letöltés ideje: 2022. június 11.)
- Habermas, Jürgen: *Zur Verfassung Europas*. Berlin: Suhrkamp, 2011.
- Horowitz, Donald L.: *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 2001.
- Kant, Immanuel: *Történelemfilozófiai írások*. Budapest: Ictus, 1995.
- Kaposi József – Korpits Zsolt – Vajda Barnabás: *Az én hőszám a te ellenséged. Beszámoló a Visegrádi Négyek országainak prágai nemzetközi történelmi és történelemtanítási konferenciájáról*. <https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2012/01/kaposi-jozsef-korpits-zsolt-vajda-barnabas-az-en-hosom-a-te-ellenseged-02-04-10/> (Letöltés ideje: 2022. június 11.)
- Kis nemzetek és országok Közép-Európában – Malé národy a štáty v Strednej Európe*. Pozsony – Bratislava: A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete – Kultúrny inštitút Maďarskej republiky – Kalligram, 1998.
- Kohn, Hans: *Western and Eastern Nationalism*. In: Hutchinson & Smith (ed.): *Nationalism*. Oxford – New York: Oxford University Press, 1994.
- Kraus, Jody S.: *The limits of Hobbesian contractarianism*. Cambridge – New York: Cambridge University Press, 1993.
- Mack, Raymond W. – Snyder, Richard C.: The analysis of social conflict – Toward an overview and synthesis. *Conflict resolution*, 1(2) 1957. 212–248.
- Piketty, Thomas: *A tőke a 21. században*. Fordította: Balogh-Sárközy Zsuzsanna. Budapest: Kossuth Kiadó, 2015.
- Smith, Anthony D.: *Chosen Peoples – Sacred Sources of National Identity*. New York: Oxford University Press, 2003.
- Spinner, Jeff: *The Boundaries of Citizenship*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1994.
- Stalin: O základoch leninizmu. In: J.V. Stalin: *Otázky leninizmu*. Bratislava: Pravda, 1949. 60–69.
- Sztálin: *Marxizmus és nemzeti kérdés*. (A marxizmus-leninizmus könyvtára.) Bratislava: Pravda, 1950.
- Stredoeurópska identita 2002 – Central European Identity 2002*. Stredoeurópska nadácia – Central European Foundation, Bratislava 2003.

Kik a mi hőseink?

Adalékok a vajdasági magyar és a szerb emlékezetkultúrához

Szerbiában a legutóbbi időben divattá vált, hogy falfestmények jelennek meg főleg Belgrád utcáin, így a háborús bűnös Ratko Mladićé, vagy legutóbb, 2020 júliusának elején egy Ukrajnában, az oroszok oldalán önkéntesként elesett szerb szélsőjobb-oldali fiatalé, Stefan Dimitrijevićé.¹ Az emlékezetkultúra (bár a kultúra szót ez esetben inkább idézőjelbe kellene tenni) terén szinte minden egyes nap történik valami Szerbiában. Noha a 2012 óta regnáló szerbiai államhatalom – amelyet Aleksandar Vučić köztársasági elnök vezet – hivatalosan ugyan nem élte a Hágában elítélt háborús bűnösöket vagy éppen az ukránok ellen harcoló szerb önkénteseket, de lényegében semmit sem tesz az ellen, hogy mások népszerűsítik őket. Sőt, a Szerb Haladó Párttal koalícióban kormányzó egyes pártok képviselői oroszpartiságukkal, EU- és NATO-, illetve ukránellenességükkel tüntetnek (a mainstream – állami és magán – médiában megjelenő „szakértői” hangokról ne is szóljunk). Jegyezzük meg, hogy e hatalmi koalíció része a Pásztor István vezette Vajdasági Magyar Szövetség is, továbbá, hogy egy évtizede a szerb és magyar kormány nagyon közeli, baráti kapcsolatokat ápol, kihangsúlyozva, hogy a szerb és magyar viszony a történelem során még sosem volt ilyen jó...

De a délszláv háborúk elmúltával mi a helyzet a vajdasági magyarokkal? Akadnak-e hőse(n)k, s ha igen, kik ők? Mivel a háborús kilencvenes évek emlékezetéről, már ami minket/őket illet, már bővebben írtunk, itt most két dél-bánáti vonatkozásra térünk ki. A kérdés örök: ki/mi a (vajdasági) magyar most? S ennek fényében hogyan válhattak vajdasági magyar katonák szerb hőökké?

HŐSÖK NÉLKÜL NINCS NEMZET

A nemzetépítés során, a nemzeti narratívákban a hősöknek mindig kiemelt szerep jut. Köztük pedig nemcsak államférfiak, hadvezérek kapnak helyet, hanem egyszerű katonák is. Akadnak, akik tisztos öregkorukban hunytak el, de egy részük áldozattá vált. Így az elit tagjai közül egyesek „csak” emigrálni kényszerültek, és sosem térhetettek haza, míg másokat kivégeztek, vagy a csatatéren estek el. Ám a túlélők általában kevésbé érdekesek, mint azok, akik úgymond életüket áldozták a hazáért.

---

¹ Mirilović, Filip: Mural neonacisti u Beogradu: Srpski dobrovoljac u Novorusiji. [Belgrádi falfestmény a neonácinak: szerb önkéntes Újoroszországban.] *Vreme*, 2022. július 4. <https://www.vreme.com/vesti/mural-neonacisti-u-beogradu-srpski-dobrovoljac-u-novorusiji/> (Letöltés ideje: 2022. július 5.)

Az I. világháborúra való emlékezés azt bizonyítja, az elesettek heroizálása független lehet attól, hogy az adott nemzet(állam) a győztesek vagy a vesztesek oldalán állt-e. A II. világháború – és sok más háború – kapcsán azonban ez korántsem ilyen egyértelmű, például Szerbia esetében a 2000-es években – miközben az antifasiszta partizánokra való emlékezés szinte teljesen elhalványult – végül a nációkkal kollaboráló csetnikeket is rehabilitálták, így vezetőjük, Draža Mihajlović is szobrot kaphatott, úgymond pozitív nemzeti hőssé vált a hivatalos állami emlékezetpolitikában.² Az sem ritka, hogy egy nemzeti emlékezetkultúrában külön kiemelnek olyanokat, akik nem az adott nemzet tagjai voltak (legalábbis nyelvileg-etnikailag nem, de állampolgárságuk szerint igen). Erre tipikus példák az aradi vértanúk, amikor egyesek esetében kiemelik, hogy származásuk szerint kik-mik voltak. Adott esetben, ha a *mi* hősnünk lehetne az *ellenségünk hőse is, hiszen* a másik etnikumhoz, nemzethez tartozik, úgy még értékeesebb az áldozatvállalása, mert harcolhatott volna akár a túloldalon is, de nem, ő *velünk* tartott, ami azt bizonyítja, hogy *nekünk* lehet igazunk...

Mégis, mi történik olyan speciális esetekben, amikor – gyakorlatilag, illetve de facto és de jure is – vesztes háborúról van szó, mint amikor 1999 júniusában Jugoszlávia Katonasága (Vojska Jugoslavije) és rendőrsége voltaképpen kapitulált a NATO előtt, és elhagyta Koszovót? És milyen csavart jelent az, ha e háború során hőssé – bár ez nem egyértelmű – válik egy magyar nemzetiségű katonatiszt, aki lelőtte a Lopakodót? És miért emelnek szobrot magyarként egy Koszovón, a koszárei csata hőseként elesett fiatal katonának? Ki a magyar, ki a hős? Mit tud ezzel kezdeni az adott kisebbség, tehát ez esetben a vajdasági magyarság? Tanulmányomban két eset kapcsán járom körbe e kérdéseket. Két vajdasági magyar ugyanis a NATO-bombázások során elkövetett harci cselekményeik miatt bizonyos szinten hőssé vált – de a szerbek szemében. Ám miért nem azok a vajdasági magyar emlékezetkultúrában?

Itt merül fel a „jó németek” példája,³ azaz amikor valakik szembe fordulnak saját rezsimmükkel a háború során, ellenállók lesznek, s később akár hősök is minősülnek. Előljáróban megadom a választ: a tárgyalandó két személy esete azért problematikus a vajdasági magyarok számára – már akit ez egyáltalán érdekel –, mert önképük része, hogy Jugoszlávia szétesésekor nemet mondtak a háborúra, és mivel több településen is tüntetéseket szerveztek, bizonyos fokú civil ellenállást nyújtottak, nem tettek eleget a mozgósításnak (vagy egyszerűen elmenekültek, emigráltak),⁴ így enyhén furcsa lett volna vagy lenne ma is azokat ünnepelni vagy azokra emlékezni, akik szerb hőökké váltak, akár életüket is Szerbiáért feláldozva.⁵

² Az újabb szerbiai emlékezetpolitikáról I. Ivan Čolović *Hová lettek a kilencvenes évek hősei* című írását. In: uő: *Vírus a szövegben – Politikai antropológiai tanulmányok. Regio*, 2021/3. 45–80.

³ L. ehhez: Clay, Catrine: *Jó németek. Szemben a náci rezsimmel*. Fordította Darnyik Judit. Budapest: HVG, 2021.

⁴ Erről l.: Rác Krisztina: *A tankokkal körbevett falu. – Legenda és valóság a Zitzer Szellemi Köztársaságban*. In: Losoncz Márk – Rác Krisztina: *A vajdasági magyarok politikai eszmetörténete és önszerveződése, 1989–1999*. Budapest: L'Harmattan, 2018. 143–164.

⁵ A téma más szereplőivel másutt már foglalkoztam: Szerbhorváth György: *A délszláv háborúk emlékezete a vajdasági magyaroknál*. In: Losoncz Márk – Rác Krisztina: *A vajdasági magyarok politikai eszmetörténete és önszerveződése, 1989–1999*. Budapest: L'Harmattan, 2018. 119–142.

A SZÉKELY, AKI LELŐTTE A LOPAKODÓT

1999-ben a székelykevei Dani Zoltán hivatásos katonaként irányította az egyik légvédelmi egységet, amely 1999. március 27-én lelőtte a szerémségi Budanovci falu határában a NATO amerikai bombázóját, az egyik F-117-est, közismert nevén a Lopakodót. A különleges harci cselekedetet természetesen propagandacélokra kapta fel a szerb sajtó, és Dani Zoltán ezredes nevét is kiemelték. Kitüntették, ám később leszerelt, mert úgy érezte, a ranglétrán magyar származása miatt nem haladhatott tovább. Magánvállalkozásba kezdett, sikeres üzletet vezetett rétesüttőként, avagy pékként. Testvére is sikeres turisztikai vállalkozó Székelykeven, vendéglőjének egyik sarkában pedig találhatunk egy kisebb kiállítást Dani hőstettéről: kivágott újságcikkeket, „ereklyéket”, s elsősorban fényképeket Daniról. Illetve róla és a lelőtt pilótáról film is készült, Željko Mirković *Második találkozás* címmel forgatott dokumentumfilmet⁶ az esetről (a film zenéjét Lajkó Félix készítette, ami utal arra, hogy a rendező igyekezett némiképp vajdasági magyar hangulatot adni a filmnek). Dani ekkor Székelykeven találkozott a Lopakodó amerikai pilótájával. Elbeszélések szerint a székelykevei, illetve a környékbéli új találkozás nem is volt oly sikeres, mivel a magyar nemzetiségű szerb katonatiszt és az amerikai pilóta békülékenysége sértette a helyiek érzékenységét – mármint a szerbekét, hiszen a szerb közvélemény máig igen ellenségesen viszonyul a NATO-bombázásokhoz. Dani így aztán nem vált sem különösebben szerb hőssé, sem magyarrá – szerbbé magyar volta miatt nem, a magyarok körében pedig aligha volt mit ünnepelni Koszovó kapcsán. Olykor ugyan felbukkant a neve a magyar sajtóban, de afféle kuriózumként készítettek vele interjúkat, sőt, rövidebb dokumentumfilmeket, riportokat is, ám Dani egyre inkább eltűnt a nyilvánosságból. Egy közeli rokonával készült mélyinterjú során pedig az derült ki, hogy amikor a Koszovón a háború alatt szolgáló rokon fiú megpróbált Dani révén protekciót szerezni, ő nem segített, így a kiskatona végül egy környékbéli szerb tiszt segítségével került haza – mindez azonban nemcsak arra utalhat, hogy Dani esetleg nem akart segíteni a székely rokon fiún, hanem hogy esetleg már nem is tudott volna.

Dani egyébként azt állította, hogy egysége lelőtt egy F-16-ost is. Az eset(ek) el-
lentmondásosságára utal, hogy az ezredes elmondása szerint egy elavult szovjet lég-
elhárító rendszerrel lőtték le a Lopakodót úgy, hogy módosításokat hajtott végre
a rakétákon.⁷ Az egység egy másik tagja, egy szerb alezredes, Đorđe Aničić viszont
ezt tagadta, s azt állította, hogy a találat nem Dani, hanem az egész egység érdeme.
Vagyis a „dicsőség” kérdése sosem volt teljesen egyértelmű, annak kisajátítására
tehát történt próbálkozás egyes szerbek részéről is. A korabeli szerb sajtóban – noha
az internetes archívumokban már nem elérhetők e cikkek – azért találhattunk pél-
dákat Dani éltetésére is, sőt, említettük, hogy Željko Mirković dokumentumfilmet

⁶ Hivatalos adatait l.: The second meeting. https://www.imdb.com/title/tt2558556/fullcredits/?ref_=tt_cl_sm (Letöltés ideje: 2022. július 5.)

⁷ Marković, Đorđe: Nismo znali da je nevidljiv! [Nem tudtuk, hogy láthatatlan!] (Interjú Dani Zoltánnal). *Srbijadanas*, 2020. március 24. <https://www.srbijadanas.com/vesti/info/zoltan-dani-2020-03-24> (Letöltés ideje: 2022. július 2.)

készített róla, amelyben arról is szó esik, hogy az egykori katonatisztek miképpen kényszerítették nyugdíjba, hogyan váltottak szakmát. Egy ilyen interjúban panaszkodott arról, hogy noha két gépet lőtt le, sosem tüntették ki – ahogy 27 éves katonai karrierje során korábban sem –, nem kapott rendkívüli előléptetést, sőt, „senki sem gratulált a legfelsőbb katonai vezetés köréből, sem nem hívott meg egy kávéra. A gépek lelövése után az volt az érzésem, hogy még az is zavarja őket, hogy egyenruhában maradtam”.⁸ Hasonló mellőzöttségről nyilatkozott a fentebb idézet szerb alezredes is, Djordje Aničić – bár nem világos, hogy ha az egységet a legmagasabb rangú katonai kitüntetéssel jutalmazták, miért beszéltek mindketten az el nem ismertségről –, aki egyenesen arról számolt be, hogy megbüntették, mert lelőtte a Lopakodót, illetve ekkor már arról is, hogy valójában ő, illetve az egység lőtte le a gépet, nem pedig Dani, aki különben is már fáradt volt azon a napon, későn és rosszul adta ki a parancsot.⁹ Dani másutt viszont azt is mondta, hogy átállította a radar frekvenciáit, noha ezt legfelsőbb előljáróinak a parancsa nélkül nem tehetne volna meg, így utóbb nem tudta, hadbírótság elé kerül-e, vagy éppen kitüntetik.¹⁰

2012-ben, azaz tizenhárom év után egész más megvilágításban látjuk az eseményeket, sőt, Aničić azt állította ekkor, naplójegyzeteinek publikálása után Dani egy másik, *A láthatatlan váltás* című filmben elismerte, hogy nem módosítottak semmit a rakétán. A szerb alezredes végül arról is beszélt, hogy Dani esete azt bizonyítja, az egész ország értékrendszere rossz. Mindazonáltal nem világos, mivel erre nem történik utalás, hogy Aničić új keretezése mennyire nacionalista (mivel interjúja egy szerb nacionalista bulvárlapban jelent meg, amit aztán főleg szélsőjobboldalinak mondható szerb portálok szemléltek), vagy éppen egykori parancsnoka ellen fordult, és pusztán két egykori katonatiszt közti konfliktusról van szó. Az bizonyos, hogy a szerb nyilvánosságban 2012 óta erőteljesebb a NATO-bombázás, illetve a koszovói háború szerb nacionalista (újra)értelmezése, és a szerb katonaság és rendőrség cselekedeteit igyekeznek hazafias fényben láttatni, azaz a dicsőítő jellegű, patrióta diskurzus, nem pedig a háborús bűnökkel – vagy legalább a problémákkal – való szembenézés a jellemzőbb.

Dani esete annyiban kuriózum, hogy a Kárpát-medencei magyar nyelvterület legdélebbi településének, Székelykevének (szerbül Skorenovac, németül Skorenowitz) a szülőtte, és noha szerb katonai iskolákba járt, tökéletesen beszél magyarul, viszont a településre oly jellemző székely akcentus nélkül, ami pedig az ott élők többségére máig jellemző. A fénykorában 4500, ma jó esetben 2000 lakosú falu ugyan a szerb fővárostól, Belgrádtól negyvenpár kilométerre, az ipari nagyvárostól,

⁸ Doderović, M.: Kako je oficir postao uspešan pekar. [Hogyan vált a tisztből sikeres pék.] *Glas Javnosti*, 2006. július 29. <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2006/07/29/srpski/K06072801.shtml> (Letöltés ideje: 2022. július 5.)

⁹ Djordje Aničić: Kaznjen sam jer sam srušio „stelt”. [Megbüntettek, mert lelőttem a Lopakodót.] *Srbel.net*, 2012. április 12. <https://web.archive.org/web/20150328011420/http://www.srbel.net/2012/04/05/djordje-anicic-kaznjen-sam-jer-sam-srusio-stelt/> (Letöltés ideje: 2022. július 5.) Az interjú eredetileg a *Svedok* című nacionalista bulvárlapban jelent meg.

¹⁰ Dani Zoltán húsz éve lőtte le a lelohetőnek hitt F-117-es lopakodót. *Világfigyelő*. <https://vilagfigyelo.com/dani-zoltan-husz-eve-lotte-le-a-lelohetőnek-hitt-f-117-es-lopakodot/#docst> (Letöltés ideje: 2022. július 5.)

Pancsovától pedig 30 kilométerre helyezkedik el, a rossz közlekedési viszonyok miatt mindig is marginalizált pozícióban volt, és a Duna közelsége is inkább gondot (például a falut egyszer elmosó árvizet), semmint előnyt jelentett, míg el nem készültek a hidak, a gátak és a jobb utak. A falu története, mondhatni, közismert, a bukovinai székelyek 1883-ban érkeztek ide, de éltek itt palócok, illetve bolgárok és szerbek is. Szintén kuriózum, hogy az 1990-es években még nőtt is a magyarok, azaz a székelyek aránya a faluban, noha abszolút számuk már csökkent.¹¹ Igaz, az elvándorlás már az 1960-as években megindult, sőt, az ausztráliai Melbourne-ben egy 150 tagú székelyföldi kolónia jött létre, gyakorlatilag egy utcába költöztek. Mivel Székelykeve abszolút szórványtelepülés volt, zárványként sokáig megmaradt, azaz a nyelvi asszimiláció sem indult el (sőt, a székelyek asszimilálták az itt élő bolgárokat, szerbeket), megőrizték ízes, ősi nyelvjárásukat, néprajzi sajátosságait, ezért a néprajzkutatók és nyelvészek is előszeretettel foglalkoznak velük.

A dél-, pontosabban közép-bánáti magyar szórványtelepülések sorában azonban témánkat illetően egy másik, a Pancsovától szintén kb. 30 kilométerre, de nem délkeletre, hanem északra lévő falu is feltűnik most előttünk, régi-új nevén Torontálvásárhely (Debelyacsa), melynek a hatvanas években még majdnem 7000 lakosa volt, és túlnyomó többségük református magyar, de még 2011-ben is 53 százalékuk magyar volt – szám szerint 2836-an –, miután a kilencvenes években igen sok szerb menekült érkezett ide.

A MAGYAR, AKI SZERB HŐS LETT

Daniénál ugyanis akad egy bizarrabbnak tűnő eset. Cérna Tibor 1978-ban született, és húsz és fél éves sem volt, amikor 1999. április 28-án Koszovón elesett a Jugoszláv Katonaszág tagjaként. Mint Szabó Angéla írja,¹² a Cérna család még a II. világháború után került Magyarokanizsáról Belgrádba, Cérna József, Tibor apja már Belgrádban született, és csak a szüleiivel beszélt magyarul. Majd 1996-ban – ez a gazdasági összeomlás évtizede Szerbiában – feleségével, Katalinnal és két fiúgyermekükkel Torontálvásárhelyre költöztek. A fellelhető adatok egyike szerint Cérna Tibor 1978. november 8-án Borcsaréten (Kovilovo) született, ami a Belgrád városához tartozó Palilula község (opština) része – a főváros magjától északra, a Duna túloldalán, mondhatni a periférián fekszik.

Egy újságcikkben – ami már hősként ünnepli – azt jegyezték fel róla, hogy szeretett horgászni és zenélni, zenekarával a belgrádi kávéházakban és az aranyifúság és a maffia körében népszerű, a Dunán ringó, tutajként azon úszó szórakozóhelyeken lépett fel. Alig várta, hogy katonának álljon, és a hazáját szolgálja, hogy aztán majd minél előbb autómekaniusként dolgozhasson. Ám mivel csak 55 kilót

¹¹ *Stanovništvo, nacionalna ili etnička pripadnost, podaci po naseljima 1.* Beograd: Republički zavod za statistiku, 2003; *Stanovništvo, uporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002, podaci po naseljima.* Beograd: Republički zavod za statistiku, 2004.

¹² Szabó Angéla: *Holtszezon. Katonaáldozataink.* Novi Sad: Magánkiadás, 2014. 161–164.

nyomott, kettőt hozzá kellett írni a súlyához, hogy behívassák.¹³ Cérna Tibor 1998 júniusában vonult be a hadseregbe, azaz húszévesen – de ez semmiképpen sem jelenthetett önkéntességet, hisz ekkor még kötelező volt a sorkatonai szolgálat, legfeljebb az időpontot lehetett elhalasztani. Ekkoriban, mivel a hadsereg már krónikus létszámhiánnyal küszködött, a 18 évüket betöltötteket, amint lehetett, behívták, ezért is tűnik túlzásnak, illetve nem életszerűnek az önkéntesség emlegetése – ami persze az alant ismertetett narratívában „jól mutat”.

A fiatal katonát már 1998 nyarán Koszovóra vezényelték – ekkor már heves harcok zajlottak a szerb hadsereg és rendőrség, illetve az albán lázadók, a Koszovói Felzabarádítási Hadsereg közt. Az 1999. március 24-én kezdődő NATO-bombázások idején esett el, miután a đakovici kaszárnnyát elhagyták, és a szerb/koszovói – albán határra mentek egy helyőrséget védeni. Szabónak az esetről az édesapa így számolt be:

„Alig kezdődött meg a légitámadás, az önkéntes katonák »szálláshelyére« becsapódott egy bomba. Abból az irányból sírás, jajgatás hallatszódot. Tibor azonnal előbúj rejték helyéről, hogy a sebesültekhez menjen segíteni, de alig tett meg pár lépést, a földre zuhant. Az arca bal oldalán és a nyakán érte találat.”¹⁴

Azt, hogy az apa verziója mennyire pontos, természetesen nem tudjuk, ahogyan azt sem, kitől hallotta. A hősiesség egyik fajtája, azaz az, ami alapján azzá kiáltható ki, már itt is felmerül: sebesült bajtársainak sietett segíteni. Az önkéntesek emlegetése azonban nem jelenti azt, hangsúlyozzuk ismét, hogy maga is önkéntes volt.

Halálának körülményei az időszak körülményeihez képest mindazonáltal nem mondhatók különlegesnek, a košarei csatában száznál többen estek el szerb részről. Ám 2017. június 14-én mégis éppen neki állítottak szobrot a család lakóhelyén, Torontótvásárhelyen (bár az nem derült ki, a fiú bevonulása előtt még a szüleivel élt-e). A szobrot az anya és Aleksandar Vučić, a köztársasági elnök leplezték le katonatisztek és szerb politikusok, például a radikális ötleteiről és kijelentéseiről, orospártiságáról hírhedt, a szélsőjobb oldali narratívát a szélsőbaloldalisággal keverő Aleksandar Vulin akkori hadügyminiszter társaságában (aki 2022-ben belügyminiszter). A szerb állami és nem állami televíziók sora volt jelen az eseményen, a legnagyobb szerb napilapok a politikaiaktól a bulvárlapokig – igaz, némelyek a hírügynökségek jelentései alapján – kiemelt helyen, hangsúlyosan számoltak be az eseményről. (Ami nyilvánvalóan az elnök jelenlétével magyarázható.)¹⁵ Ugyanakkor feltűnő volt, hogy

¹³ Matković, Marija: Tibor Cerna – 55 kilograma hrabrosti. [Cérna Tibor – 55 kilogramm bátor-ság.] *Novi svet*, 2021. november 8. <https://www.novisvet.rs/2021/11/08/30/16/58/22430/drustvo/novi-svet/tibor-erna-55-kilogram-a-hrabrosti/> (Letöltés ideje: 2022. július 5.)

¹⁴ Szabó Angéla, 162.

¹⁵ L. pl. Otkriven spomenik vojniku sa Košara – „Tibor Cerna umro za svakog od nas”. [Leplezték a košarei katona emlékművét – „Cérna Tibor mindnyájunkért esett el.] *RTS, Tanjug*, 2017. június 14. <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2768582/otkriven-spomenik-vojnika-sa-kosara.html> (Letöltés ideje: 2017. június 15.); „Umro za svoju zemlju i za sve nas” – Vučić u Debeljači otkrio spomenik poginulom vojniku sa Košara. [„A hazájáért és mindannyiunkért halt meg” – Vučić Debelyacsán leplezte a Košarén elesett katona emlékművét.] *Blic*, a Beta és a Tanjug alapján. 2017. június 14. <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/>

noha a Vajdasági Magyar Szövetség minden, így köztársasági és tartományi szinten a hatalmi koalíció tagja volt ekkor is, magyar politikust nem láttunk a szoboravatáson, illetve magyar politikus vagy helyi vezető sem emlékezett meg az áldozatról. A mellszobron Cérnát katonasapkában ábrázolják, a neve csak szerbül, latin betűkkel van feltüntetve. Születése és halála évén kívül szerbül a szoboravatás helyét és dátumát tüntetik fel, továbbá egy neki tulajdonított üzenetet: „Ezért az orszáért érdemes elesni.” (Eredetiben: „Za ovu zemlju vredi poginuti.”)

Ám nagyon eltérőket olvashatunk Cérna Tibor életéről és haláláról Szabó Angéla könyvében, és egészen mást a szoboravatás alkalmából írt cikkekben. Az apa és az anya 2014-ben megjelent elbeszélésében ugyanis az áll, hogy amikor az anyának gerincműtétje volt, a fiukat alig akarták hazaengedni a katonaságtól, és már ekkor elkezdődött civakodásuk a hadsereggel. Az édesapa így emlékezett vissza: „Amikor hazajött, már nem azt a gyereket láttuk, akit mi hónapokkal korábban elengedtünk. A mi fiunk egy éles eszű, életvidám, talpraesett srác volt. [...] Aki viszont Koszovóból hazatért, zavart volt, zaklatott, és a legnagyobb megdöbbenésünkre, nyugtatókon élt. Ez után folyamodtunk másodszer kérelemmel a feletteseihez. Úgy véltük, sürgősen ki kell szakítanunk abból a környezetből, amíg nem történik velem valamilyen szörnyűség.” Ám ez nem sikerült, Tibort élve többé már nem látták.

A szülők azt is sérelmezték, hogy a katonaság képviselői nem voltak ott a temetésen, noha a temetőben mintegy 1500 ember jelent meg. Szintén lényeges Szabó zárójelben tett megállapítása: „Míg más vajdasági településeken a fiukat, férjüket, édesapjukat elveszített családtagok inkább ellenszenvvel fogadták és kénytelen-kelletlen elviselték az egyenruhások jelenlétét a katonatemetéseken – gyakran a búcsúbeszédet és a díszlovást sem engedélyezték –, addig Cérna Tibor szülei úgy vélték, hogy ez a legkevesebb, ami kijár a hadsereg kötelékében 10 hónapon át szolgált fiuknak. Legalább ennyi megilleti azt, aki a hazája védelmében áldozta fel az életét.”¹⁶

Azaz, ahogy a szobron is, Szabó elbeszélésében – vélhetően a szülők nyomán – felmerül a haza kérdése. Ám ha belegondolunk a vajdasági magyarok identitásának problematikájába, különösen 1999-et, Koszovót, illetve a NATO-bombázásokat tekintve, felmerülhet, hogy Cérna Tibor esete, „hősiessége” már csak azért sem illeszkedhet bele a vajdasági magyarok kollektív emlékezetébe, mert noha 1991-ben egyeseknél még erőteljesebben jelen lehetett egyfajta jugoszláv hazafias hozzáállás, 1999-ben már kevésbé, s Koszovót különösen nem érezhették magukénak a magyarok, amit a haza részeként kellene megvédeni. Koszovó ahhoz túlságosan is szerb ügynek mondható, messze van, noha másfelől az is bizonyos, hogy a NATO bombázása az otthon élő vajdaságiak, így a magyarok egy részének percepciójában ugyanolyan igazságtalan volt, mint a szerbekében, a vajdasági magyarok körében is hallhatóak voltak főleg USA-, illetve NATO-ellenes – és így magyarellenés – hangok is. Felmérések nélkül azonban mindez csak hipotézis.

Tovább haladva: az édesanya számolt be Szabónak arról, hogy a temetés másnapján ugyan megjelentek náluk a katonaságtól, de ő ekkortól kezdte el harcát, s írásban

umro-za-svoju-zemlju-i-za-sve-nas-vucic-u-debeljaci-otkrio-spomenuk-poginulom-vojniku/jshnvm (Letöltés ideje: 2017. június 15.)

¹⁶ Szabó, 2014. 162–163.

is választ kért a történetekre: „Nekik szegeztem a kérdést: Mi volt az én 20 éves fiam, talán katonaszökevény? Vagy eleget tett a haza iránti kötelezettségének? Engedetlen katona volt? Vagy az okozta a problémát, hogy egy halott, magyar nemzetiségű gyerek koporsója előtt kellett volna fejet hajtani?”¹⁷ Utóbb kiderült, az adott napon több temetés is volt a környéken, ezért nem érkeztek meg a katonatisztek. Az anyát, mint Szabó könyvéből kiderül, annyira megviselték a történetek, hogy később az öngyilkosság gondolata kísértette, emiatt aztán több hónapig Belgrádban kezelték.

Később egy hadnagytól származó magánlevélből tudták meg, hogy „Cérna Tibor túlságosan is jó katona volt, bátrabb a kelleténél, és olyan ember, akit cselekedeteiben nem a józan ész vezérelt, hanem az érzései.”¹⁸ Ez a beidézett megjegyzés természetesen nehezen értelmezhető, burkoltan jelezheti azt is, hogy a fiatal katona már nem tudott józanul, racionálisan gondolkodni, nem is parancsra cselekedett, sőt, elveszítette idegeit, talán a gyógyszerek vagy más hatása alatt volt, sőt, esetleg megőrült – a hadnagy pedig óvatosan erre próbált utalni, mindez azonban merő feltételezés.

Ám, mint láthatjuk, Szabó írásából több ellentmondásra derül fény. Az egyik a hazafiság kérdése: úgy tűnik, a Cérna család számára egyfajta hazafiság, a lojalitás a szerb állam iránt magától értetődő volt – ennek részben oka lehetett a belgrádi származás, a vegyes környezet (Szabó kötetéből az is látható, hogy a délszláv háborúk során a vajdasági magyar áldozatok közt aránytalanul sok volt a bánáti, a szórványból és a vegyes etnikai és nyelvi környezetből származó egyén, köztük több önkéntes, illetve hivatásos katona, tiszt is). Tehát egy ilyen környezetben, ahol nemcsak az együttélés, a kétnyelvűség, a vegyes házasság, de az asszimilálódás is bevett és természetes, a családnak a fiuk elvesztésén túl így külön arculcsapásnak számított, hogy a katonaság nem vett részt a temetésen, noha a fél falu ott volt (ahogy később a szoboravatáson is) – miközben ők mindig is hazájuknak érezték ezt az országot, annak lojális polgárai voltak, s magától értetődő volt, hogy fiuk a szerb hadseregben szolgáljon.

Utóbb viszont egy magyar katona halála végül a szerb hősiességről szóló diskurzus kiemelt jelenségévé vált, s a megemlékezés ilyen kitüntetett módja a szoborállítás révén a család számára is kiengesztelést jelentett, illetve elismerést a hatalom részéről. Posztumusz kapott egy kitüntetést is. Hogy a szülők pontos motivációja mi lehetett, már ami saját narratívájuk megváltozását illeti, azt persze ismét nem tudhatjuk.

Másfelől, még erőteljesebb az ellentmondás aközt, ahogy az idő múltával – mint látni fogjuk – bátor hősként festik le Cérnát, miután az önfeláldozás, a segíteni akará a bajtársakon a szülők narratívájában is megjelenik. Ők korábban azt emelték ki: fiuk az utolsó időszakban zavart volt, nyugtalan, idegnyugtatókon élt (véltetően az átéltek hatására, azaz háborús pszichózisban szenvedett). Persze az egyes szerek, így a nyugtatók használata már 1991-től jelen volt a jugoszláv/szerb katonaságban is, a háborúban általában közismert a bódító, kábító szerek használata. Az I. világháborúban a francia katonák rendszeresen kaptak bort, az oroszok a vodkájukról

¹⁷ Szabó, 2014. 163.

¹⁸ Uo.

híresek, a II. világháborúban a német katonák milliói szedték a ma amfetaminnak nevezett szert, Vietnamban a fű és a heroin volt kéznél stb. A délszláv háborúk során 1991-ben első körben még az alkoholizálás dívott az elbeszélések, visszaemlékezések alapján. De ez kezdetben még inkább a tartalékosok és a szabadcsapatok tagjai körében volt bevett szokás, kevésbé a reguláris hadseregben, és itt ekkor még jobban vigyáztak a tisztek arra, hogy a sorkatonák ne jussanak alkoholhoz. Ez 1999-ben részben megváltozott utóbbiak esetében is.

Amikor a hadnagy arról írt a szülőknek, hogy Cérna nem józan ésszel gondolkodott, ezért volt bátor, az tehát talán mégsem az érzelmei – sőt, a hazafiassága – számlájára írható, hanem arra is, hogy oly sokakkal egyetemben nyugtatókon élt (amelyek adott esetben éppen felpörgetik a szer használóját). Ezzel csak arra utalunk, hogy Cérna Tibor bátorsága, hősiessége ily módon egészen más kontextusba helyezhető, ahogyan azt korábban a szülők maguk tették meg. Ám minderről szó sem esett a szoboravatás alkalmából, azaz sehol sem kérdőjelezték meg azt, hogy Cérnával valójában mi történhetett a legújabb, hivatalos verzió túl, illetve a korábban elbeszélt történet elemeire nem utaltak vissza.

A szoboravatás előtt három hónappal a hatalomközeli *Novosti* bulvárlap nagyriportot közölt Cérna Tibor esetéről. Beszélgettek a szülőkkel, s ekkor jelentek meg a később, a szoboravatáskor visszaköszönő állítások, vélemények.¹⁹ A lap szerint 18 éve nem járt a szülőknél újságíró, s most többször is kijelentették: „Ezek az évek alatt minket soha senki nem kérdezett meg.” Ez, mint láttuk, nem igaz – Szabó Angéla írt is róluk. A riporterek pedig most katonatársait felkeresve tudták meg, hogyan ölte meg Cérnát a mesterlövész, majd az anyát idézik: „Tudom, hogy milyen harcias és bátor volt. És hiszem, hogy így áldozta fel magát.” Megtudjuk, hogy a nevét felvésték a II. világháborús emlékműre is, és a helyi közösség (azaz a falusi önkormányzat) épületén is helyeztek el emléktáblát. Tovább, hogy egy emléktorné viselte a nevét, amelyen 400-an versenyeztek, de azóta ez megszűnt, a szülők pedig szeretnék, ha megújítanák. A halála kapcsán a szülők elmesélték azt is, mit hallottak fiuk katonatársaitól, és már itt is megjelennek a különbségek, tudniillik hogy pár nappal az eleste előtt a tőle nem messze lévő lövészárokból bomba esett, melyben önkéntesek voltak. A felettésének azt mondta, hogy megy segíteni, de az azt mondta: „Katona, ne hagyd el a helyedet... Azt válaszolta: És, mi van, ha elesek? Ha elesek, akkor kész, ha túlélem, akkor ítélkezzék a katonai bíróság. Valahogy rábeszéltek, hogy maradjon az árokban. A harcostársai azt mondták: »Ha a végzetes nap után is megakadályozzuk, akkor a következő nap tett volna olyan valamit, hogy elesen. Ilyen volt.«” Azaz valamiféle sorsszerű hősiesség rajzolódik ki – aki úgymint megteszi, amit akar, és meg is hal. Ugyanakkor az anya itt elmondja azt a történetet, ami Szabó Angéla írásában is megjelenik, azaz hogy fél évvel a halála előtt már kereste a fiát, aki haza is érkezett: „Teli szatyor gyógyszerrel jött, éjjelenként nem

¹⁹ Matijević, J. – Marković, M.: Godišnjica NATO bombardovanja. Poslednje reči junaka sa Košara: Za ovu zemlju vredi umreti. [A NATO-bombázás évfordulója. A košarei hős utolsó szavai: Ezért az országot érdemes meghalni.] *Novosti*, 2017. március 23. <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:656625-Poslednje-rci-junaka-sa-Kosara-Za-ovu-zemlju-vredi-umreti> (Letöltés ideje: 2017. június 17.)

aludt. Azt mondta: *anya, mi mindnyájan, a katonák, gyógyszerert szedünk. Láttam én, hol vagyunk.* Kértem, ne menjen vissza. Hogy menjen Németországba a rokonokhoz. Valahogy megtaláljuk magunkat, elrejtjük. Nem! Azt mondta nekem: *Minék nézel engem, hogy otthagyjam a társaimat. Elsirattam akkor. Amikor lehullott az első bomba, tudtam, mi lesz a vége.* Az anya azt is elmondta, a fia hős, ő pedig büszke arra, hogy elesett a hazájáért. Ugyanakkor nem büszke azokra az időkre, amikor elesett, és hogy ma már az élete árán sem engedné el katonának. Az apa viszont azt mondaná, ő kikísérné a fiát a katonaságba ma is.

Vagyis ez a történet kicsit már különbözik az öt évvel korábitól – és némi-
leg zavaros is –, de ezek inkább nüansznyi eltérések, és a hősiesség ugyan előtérbe kerül, de nem uralja el a narratívát. Ám három hónappal később már csak a hős jelenik meg, az anya kétségei nem. A szoboravatásról a vajdasági magyarok legnagyobb médiaháza, a szabadkai Pannon RTV így tudósított: „Leleplezték Cérna Tibor mellszobrát Torontálvásárhelyen. Az ünnepélyes eseményen számos közéleti és politikai szereplő is megjelent. Koszorút helyezett el a szobornál Aleksandar Vučić szerb államfő is.” Majd a felvezetés, a „kopf” után így folytatták: „Mellszobrot avatott Aleksandar Vučić Torontálvásárhelyen az 1999-ben elhunyt katona, Cérna Tibor emlékére. Cérna Tibor egy volt a 108 katona közül, akik meghaltak a kosarai őrtorony védésekor Koszovóban. Az eseményen megjelent a Cérna család is. A szobrot Aleksandar Vučić és a [sic!] Cérna Tibor édesanyja, Katalin leplezte le.

»Különösen örülök, hogy látom az ő társait, hogy eljöttek és el tudok beszélgetni velük és esetleg néhány közös élményre is visszaemlékeznek. Ezt az emlékművet amikor megláttam, ő az én Tiborom, de én őt sosem láttam komolynak és itt komoly. Így amikor becsukom a szemem kicsit nehéz az ő alakját valamilyen komoly formában előidézni. Mindig mosolygós, könnyed és boldog, humoros és szellemes volt. Ilyennek született.«

Az eseményre a legnagyobb állami és katonai tiszteletadás mellett került sor. Szerbia történelme tele van győztes harcokkal, amelyek hozzájárultak, hogy az ország szabad és független legyen – mondta Aleksandar Vučić államfő.

»Tibor Cérnának, az embernek, a hősnek, a magyarnak, Szerbia polgárának, ezzel az emlékművel szeretnénk köszönetet nyilvánítani, amire rászolgált. Az ő országától, az ő szülőhazájától, az ő Szerbiájától.«

1999-ben a koszovói Kosara településen található őrtorony védelme során Cérna Tibor önkéntesen elhagyta az egység menedékét, hogy katonatársai felfedhessék a rájuk támadó mesterlövész rejtékhelyét, aki napok óta sakkban tartotta őket. A fiatal magyar származású katonát a nyílt terepre érve mellkason lötték. Tibor áldozathozatalának köszönhetően a katonatársa kiderítette az elleneséges lövész helyzetét, majd pedig semlegesítette azt. Az összecsapás egyébként a Jugoszláv katonaság és a Koszovói Felszabadítási Hadsereg tagjai között zajlott.

A koszovói albánokat a NATO légierije és az albán reguláris katonaság egységei is támogatták.²⁰

A Pannon RTV híradása több szempontból figyelemre méltó. Mint látjuk, nem neveztek meg magyar politikust vagy közéleti személyt, aki ott lett volna – pedig a VMSZ-közeli, a Magyar Nemzeti Tanács tulajdonában, irányítása alatt lévő tévé nyilvánvalón megemlítette volna közülük azt, aki ott volt. Megjelenik a Cérna halála körülményeiről szóló, addig nem ismert, illetve új történet: az őrtorony védésekor halt meg. A Szabó Angélnak adott interjúbán foglaltaktól egészen eltérő történetet mond el maga az anya: hogy fia sosem volt komoly, hanem ellenkezőleg. Pontosabban az lehet, hogy az ő emlékezetében ma így él a fia, de nehéz elképzelni, hogy teljesen elfelejtette, hogyan viselkedett a szabadsága alatt, hogy nyugtatókat szedett stb. Érdekes, hogy a Pannon RTV fordítója az államfő beszédéből az elesett nevét Tibor Cérnának fordította le, és nem Cérna Tibornak, noha előtte a szövegben úgy említik a nevét – attól függetlenül *szerbesítés* ez, hogy szerbül természetesen Vučić *Tibor Cernát* mondott. Mindez lehet újságírói-fordítói figyelmetlenség is, nem feltétlenül szándékos cselekedet, mint ahogyan a helyszínt sem Kosarának hívják, hanem Košarének (ejtsd: Kosare). A tudósítás ugyanakkor csak 2 perc 15 másodperces volt, ami persze indokolható azzal is, hogy a híradós műfaj ennyit tesz lehetővé.

A Pannon RTV honlapján egyébként már korábban megjelent egy rövidhír, amely azonban azóta már nem érhető el a honlapon.²¹ Erre érkezett egy kommentár (itt javítás nélkül idézzük), amely szintén eltűnt: „A cikkben azért megjegyezhetők volna hogy mennyire szerbesítették teljesen ezt a szerencsétlen magyart. Szerb sorrendben írták rá a nevét, az ékezetet is lehangyták. Jó hogy nem cirill betűkkel írták. Idegen érdekért halt meg idegen földön. Ja, a szerb címerről nem is beszélve. Magyar jelkép vagy névsorrend vagy ékezet tehát egy szál se. És még volt képük meghívni a még mindig fiát gyászoló anyát!”

Az eseményről szintén még a szoboravatás délutánján számolt be az újvidéki székhelyű *Vajma* hírportál, és e tudósításban már nem szerepel az, hogy az államfő magyarnak nevezte Cérna Tibort, viszont a cikk címéből egyértelmű, hogy kiskatona volt.²² Erre is érkezett két komment, amelyeket azóta szintén töröltek. „Cérna Tibor jobban tette volna, ha még időben lelép az országból. Akkor nem szobra lenne most, hanem gyerekei” – így az első kommentár, a második pedig: „Az a baj ezzel a szoborral, hogy hősként mutatja be Cérna Tibort, aki egy nemes cél érdekében halt meg, és nem áldozatként, akinek halála értelmetlen volt.”

Szintén még délután tudósított az eseményről a *Vajmával* ellentétben független hírportál, a *Szabad Magyar Szó*. Ebben nem idézik sem az anyát, sem az államfőt, azaz nem esik szó a haza, az elesett magyarságának kérdéséről, viszont többet tudunk

²⁰ Pannon RTV, 2017. június 14., <https://pannonrtv.com/rovatok/tarsadalom/lelepleztek-cerna-tibor-mellszobrat-torontalvasarhelyen-video> (Letöltés ideje: 2017. június 15.) A szöveget betűhíven közöljük.

²¹ Leleplezték Cérna Tibor mellszobrát Torontálvásárhelyen. Pannon RTV, 2017. június 14. <http://pannonrtv.com/web2/?p=338209> (Letöltés ideje: 2017. június 15.)

²² Torontálvásárhely: Felavatták Cérna Tibor kiskatona emlékművét. *Vajdaság*MA, 2017. június 14. <https://www.vajma.info/cikk/vajdasag/21504/Torontalvasarhely-Felavattak-Cerna-Tibor-kiskatona-emlekmuvet-.html> (Letöltés ideje: 2017. június 15.)

meg halálának körülményeiről: „A 21 éves Cérna Tibor a Jugoszláv Hadsereg 125. motorizált gyalogos egységének a katonája volt, aki a laktanya elleni támadás során vesztette életét. Katonatársai vallomása szerint Cérna a támadás alkalmával önként elhagyta fedezékét, hogy így fedje fel egy ellenséges mesterlövész helyzetét, aki feltételezhetően a francia idegenlégió tagja volt és napok óta okozott akkor már kellemetlenségeket a katonáknak. Miután elhagyta fedezékét, Cérnát a mellkasán találta el egy golyó, amely súlyosan megsebesítette, de talpon maradt a következő lövésig, amely a nyakán találta el, ezzel pedig segített saját társainak, hogy felfedjék a helyzetét és likvidálják.”²³ Azaz itt pontosan jelzik egységének nevét, az ellenséges mesterlövészről pedig már azt is megtudjuk, hogy a francia idegenlégió tagja lehetett, s hogy a magyar katonára kétszer is rálöttek. Hogy ezen információk honnan származnak, arra nincs utalás. Ugyanakkor a szerb sajtóbeli cikkekben szerepelnek efféle egymásnak is ellentmondó információk, illetve spekulációk, például arról, hogy az orvlövész ki lehetett, így az is felmerült, hogy az albánok oldalán harcoló horvátról van szó, akit Cérna a kirohanásakor még le is usztasított (az usztasák a II. világháború során a németekkel kollaboráló horvát ultranacionalisták voltak). Ám nehéz elképzelnünk, hogy egy csata folyamán a szerb fél tudhatott volna bármi ilyesmiről – a francia idegenlégió és az albánok oldalán harcoló horvát emlegetése viszont megerősítheti azt a régi toposzt, hogy az egész világ összefogott a szerbek ellen.

A vajdasági magyarok egyedüli napilapja, a *Magyar Szó* csak másnap tudósított a honlapján is a történekről, és azt már este módosították (hogy mit, azt nem tudni).²⁴ A cikk megemlíti, hogy az államfő magyarnak nevezte Cérnát,²⁵ ám inkább az általánosságokat emelik ki: „Cérna Tibor mellett a szolgálat közben életüket vesztett hősök között voltak szerbek, montenegróiak és egy orosz nemzetiségű is. [...] Aleksandar Vučić hangsúlyozta, hogy a NATO bombázások idején az emberek vallási, nemzeti hovatartozástól függetlenül védték azt, ami mindenki számára létfontosságú, és ami nélkül elképzelhetetlen az élet – ez pedig a szabadság.” Illetve azt, ami Vučić általános propagandájának, marketingjének része: „hogy Szerbia jelenleg egy olyan ország, amelyben hinni kell. Az országban félelem nélkül élünk, és mindennap azon kell dolgoznunk, hogy új utakat, gyárakat és iskolákat építsünk”. Ez utóbbi két mondat pedig éppen annak a sikerpropagandának a része, lózungja, amelyet 2014 óta folytat az a kormány, amelyet a VMSZ is támogat, és e párt kezében van a *Magyar Szó* is. A lap stratégiája tehát elég világosnak tűnt: az eseményről ugyan beszámolnak, sőt, a nyomtatott példány címlapján kiemelt helyen szerepel, de a tudósításból kimarad szinte minden, ami a hazafiság kérdését érinti (vö.

²³ Vučić leleplezte Cérna Tibor emlékművét. *Szabad Magyar Szó*, 2016. június 14. <https://szabad-magyarszo.com/2017/06/14/vucic-leleplezte-terna-tibor-emlekmuvet/> (Letöltés ideje: 2017. június 15.)

²⁴ Iau: Mellszobor Cérna Tibor emlékére. *Magyar Szó*, 2017. június 15., 07:45 >> 2017. június 15., 19:42 URL: <https://www.magyarszo.rs/hu/3395/kozelet/166599/Mellszobor-C%C3%A9rna-Tibor-eml%C3%A9k%C3%A9re.htm> (Letöltés: 2017. június 15.)

²⁵ Szó szerint ez hangzott el: „Nagyon fontos elmondani, hogy Tibor nem csak magyar volt – mert az volt –, és nem csak hős volt – mert az volt –, és nem csak mindent odaadott – mert odaadott –, hanem hogy ő, illetve ők 108-an is, akik közt voltak szerbek, Crna Gora-iak, és egy orosz is, és mindvégig tudták, hogy örökre ott maradnak, éppen ott, ami számukra szent volt.”

nem is a hazát védik, hanem a szabadságot, ami ugyebár még általánosabb érték). Igaz, e tudósításból tudjuk meg, hogy kik voltak jelen hivatalosan: „A Cérna család tagjai, illetve a magas állami, valamint katonai tisztséget betöltő személyek mellett Antalfalva Község, Torontálvásárhely Helyi Közösség Tanácsának vezetői, valamint a SABOR Harcos Szövetség tagjai helyezték el a kegyelet virágait annál a szobornál, amit a szövetség kezdeményezésére emeltek fel. Az avatóünnepségen jelen voltak a Tartományi Képviselőház, illetve a tartományi kormány tisztségviselői is.” Ám itt sem említik meg egyetlen magyar politikus nevét sem – hisz meg sem jelentek.

A szoboravatáson az államfő azt is bejelentette, hogy külön kitüntetést alapítanak a košarei csata 108 áldozata részére, és az elsőt Cérna Tibor kapja (ez meg is történt). Mint említettük, a szerb sajtó – amelynek jó része ezen időszakban, illetve a mai napig szintén az államfő és pártja közvetett vagy közvetlen ellenőrzése alatt áll – a nap kiemelt híreként tálalta a történeteket. Médiaelemzők folyamatosan arról számolnak be, hogy Vučić milyen ügyesen használja fel a sajtót saját maga prezentálására, ő határozza meg a beszédtemát²⁶ – ezúttal egy magyar áldozatból kreált szerb hőst, szó szerint. De jó alkalomnak kínálkozott ez a harcostársaknak is – az egyesületüknek –, s egyikük, Vojislav Vukašinović arról is szólt, hogy központi emlékművet fognak állítani a 108 elesettnak, és mitikus szintre emelte a történeteket, ő beszélt a 108 „szerb Obilić”-ről is. (Miloš Obilić az első rigómezei csata hőse.) Vukašinović beszédében szintén a toposzok jelentek meg: „Sose feledjétek a hősokeket, az anyákat, a családokat, a hadirokkantakat, akik a testük részeit [sic!] hagyták a Prokletije ormain, a szerb harcosokat, akik nem arra a hatalmas erőre figyeltek, amely támadja őket, hanem arra a szentségre, amit védenek. Tudták, hogy mögöttük ott van a peci patrijaršija, Visoki Dečani,²⁷ az anyjuk és nővéreik.”²⁸ Megjegyzendő, 17-18 évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a mainstream szerb(iai) médiában, közbeszédben megjelenjen e 108 szerb(iai) áldozatot követelő csata emléke, a rá való emlékezés igénye, noha az elesettek száma még az adott háborús körülmények közepette is igen magasnak számított. Ám mégis csak 2016-ban kezdtek el róla írni a sajtóban, ám ahogy Vučić is mögé állt, egyből egyfajta újabb rigómezei csatává vált, és a narratívában is hasonló elemek jelentek meg (vallás, szent helyek, anyák, nővérek). Miközben korábban, legalábbis Cérna Tibor kapcsán, még szó sem esett egy ilyen csatáról. Emellett Torontálvásárhely is kitüntetett, szent helyé vált, legalábbis az államfő szerint: „A szelíd Debelyacsa egy kis település, amely egy nagy embert nevelt ki, és a hősiesség és a becsületesség szimbólumává vált.”²⁹

²⁶ L. pl. a belgrádi Demostat kutatóintézet közvéleménykutatásait, elemzéseit, sajtómonitorozását: www.demostat.rs Egy érdekes összehasonlító elemzés az érdeklődőknek angol nyelven: Kulić, Milica: Populist Communication in the Post-Truth Age: A Comparative Analysis of Treatment of Journalists by Donald Trump and Aleksandar Vučić. *Journal of Regional Security*, 2020.

²⁷ Az egyik, ha nem a leghíresebb koszovói szerb manasztír (kolostor).

²⁸ A TANJUG hírügynökség alapján: Vučić: Spomenica za sećanje na bitku na Košarama. *Novosti*, 2017. június 14. <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:670403-Vucic-Spomenica-za-secanje-na-bitku-na-Kosarama-FOTO-VIDEO> (Letöltés ideje: 2017. június 15.)

²⁹ Otkriven spomenik Tiboru Cerni heroju sa Košara. [Felavatták a košarei hős, Cérna Tibor emlékművét.] *Politika*, 2017. június 14. <http://www.politika.rs/sr/clanak/382877/Otkriven-spomenik-Tiboru-Cerni-heroju-sa-Kosara> (Letöltés ideje: 2017. június 15.)

Azóta dokumentumfilm és játékfilm is készült a košarei csatáról, ezeket az állami televízió évente leadja áprilisban az események évfordulójakor. Egyre inkább kultusz alakult ki körülötte,³⁰ elsősorban Aleksandar Vučić által, de 2022-ben Cérna Tibort már csak az újvidéki polgármester emlegette, aki egyébként a hatalmi párt tagja.³¹ Hogy 2022-ben lett volna megemlékezés Cérna Tibor szobránál, arról nem találtunk tudósítást. Úgy tűnik, némileg halványulni kezdett a kialakuló kultusz, természetesen erre az utóbbi időkben kihathatott a koronavírus-járvány vagy akár az ukrán–orosz háború, a világválság is, noha a szerb nyilvánosságban Koszovó örök téma, így az ukrajnai háború kontextusában is.

Esetünkben azonban most inkább az a fontos kérdés, miért nem kezdett e történettel többet – tehát 2017-et leszámítva – a vajdasági magyar sajtó, a politikusok, miért nem születtek akár (kritizáló, a problémát tematizáló) publicisztikák, azaz miért nem vált a közbeszéd témájává, illetve az emlékezetpolitika részévé?³² Erre több szinten válaszolhatunk. Az egyik a vajdasági magyar nyilvánosság korlátozottsága, amibe ma a szerb–magyar viszonylatban az fér bele, hogy a két nemzet, a két ország kapcsolata soha nem volt ilyen jó történelmi viszonylatban – már-mint szerintük –, és a VMSZ-nek és a szerbiai Magyar Nemzeti Tanácsnak is hála, sikertörténetről van szó. Mindebbe tehát semmilyen problematika nem férhet bele, különösen nem az emlékezetpolitika terén – a szerbek megemlékeznek az 1942-es hideg napokról, a magyarok az 1944-es vérbosszúról, s ennyi. Hogy a magyarok mit kerestek a délszláv háborúban, majd Koszovón, az egyszerűen nem téma. Így a magyar narratívába nem fér bele sem Dani Zoltán, sem Cérna Tibor esete, még ha olykor fel is bukkantak, mint láttuk. Lehet, hogy a szerbeknek hősök – főleg Cérna –, de úgymond bonyolult az esetük, és azt is jobb nem bolygatni, melyikük hogyan és mennyire (volt) magyar jugoszláv/szerb katona vagy tiszt, akik a hazájukat szolgálták és védték – Szerbiát. És mennyire magyar az, aki vélhetően nem is tudott már magyarul? Ha végül magyarként még meg is alázzák, nem ismerik el – esetleg csak később, de érzékelhetően politikai kalkuláció következtében, sőt, a halálával manipulálva –, vajon utólag milyen etnikai identitás „húzható rá?”

Azaz: mettől magyar a magyar, honnantól hős a hős? Az effajta sztoriknak azonban sosincs vége.

³⁰ Minderről bővebben l. Ivan Čolović *A košarei tündér* című írását. In: *Vírus a szövegben – Politikai antropológiai tanulmányok. Regio*, 2021/3. 45-80.

³¹ Spavajte mirno, Srbija pamti. Miloš Vučević povodom godišnjice bitke na Košarama. [Aludjatok békében, Szerbia emlékezik. Miloš Vučević a košarei csata évfordulója kapcsán.] *Novosti*, 2022. április 9. <https://www.novosti.rs/drustvo/vesti/1105366/spavajte-mirno-srbija-pamti-milos-vucevic-povodom-godisnjice-bitke-kosarama> (Letöltés ideje: 2022. július 15.)

³² Még az efféle eseményekre bizonyos értelemben érzékenyebb Délhír portál – mely nemzeti radikálisként határozható meg – sem kezdett a problémakör boncolgatásába; legalábbis honlapjukon ennek nincs nyoma, de még a hírek sem.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Clay, Catrine: *Jó németek. Szemben a náci rezsimmel*. Fordította Darnyik Judit. Budapest: HVG, 2021.
- Čolović, Ivan: *Hová lettek a kilencvenesek évek hősei*. In: uő: *Vírus a szövegben – Politikai antropológiai tanulmányok*. *Regio*, 2021/3. 45–80.
- Čolović, Ivan: *A košareti tündér*. In: uő: *Vírus a szövegben – Politikai antropológiai tanulmányok*. *Regio*, 2021/3. 45–80.
- Rácz Krisztina: *A tankokkal körbevett falu. – Legenda és valóság a Zitzer Szellemi Köztársaságban*. In: Losonc Márk – Rácz Krisztina: *A vajdasági magyarok politikai eszmétörténete és önszerveződése, 1989–1999*. Budapest: L'Harmattan, 2018. 143–164.
- Stanovništvo, nacionalna ili etnička pripadnost, podaci po naseljima 1*. Beograd: Republički zavod za statistiku, 2003.
- Stanovništvo, uporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002, podaci po naseljima*. Beograd: Republički zavod za statistiku, 2004.
- Szabó Angéla: *Holtszezon. Katonaáldozataink*. Novi Sad: Magánkiadás, 2014. 161–164.
- Szerbhorváth György: *A délszláv háborúk emlékezete a vajdasági magyaroknál*. In: Losonc Márk – Rácz Krisztina: *A vajdasági magyarok politikai eszmétörténete és önszerveződése, 1989–1999*. Budapest: L'Harmattan, 2018. 119–142.

SAJTÓFORRÁSOK

Beta
Blic
Glas javnosti
Novi svet
Novosti
Magyar Szó
Pannon RTV
Politika
RTS
Szabad Magyar Szó
Srbel.net
Srbija Danas
Vajma.info
Világfigyelő
Vreme

A magyar nyelvű nemzeti kisebbségi folyóiratok mint a modernitásról szóló kordokumentumok

1. A folyóiratok segítenek a hagyomány és a modernitás közti konfliktus megértésében, ami az egyik visszatérő vitaalapja, amikor nemzetről, nemzeti kisebbségekről, szélesebb kontextusban kapitalizmusról, társadalmi mozgalmakról vagy akár az értelmiség társadalomban elfoglalt helyéről gondolkodunk. A folyóiratok a modernség szimbólumai és gyűjtőhelyei is, ahol akut problémaként vetődik fel a világ folyásáról szóló értelmezés, diagnosztika és az elért eredmények értékelése. Losoncz Alpár, az Újvidéki Egyetem tanára egyenesen azt a szerepet tulajdonítja a folyóiratoknak, hogy nélkülük nem lett volna modernség, kritika, műveltség, tudomány, röviden a problémák életre hívása, ami a modern reflexió anyaga.¹ Van ennél sokkal egyszerűbb magyarázat is arra, hogy miért fontosak az öregező papírra nyomtatott folyóiratok egy olyan társadalom számára, amely digitális eszközökön keresztül szemléli a világot. Egyfelől újra szemlélhető az általuk hordozott művészet, kulturális tartalom, másfelől több gondolkodó generáció történeti emléket foglalják egységbe.

Hogy milyen folyóiratok jutnak eszünkbe, amikor a modernségről beszélünk – itt most nem foglalkozunk a modernség, modernitás és modernizáció különféle jelentéstartalmaival –, a következő lapok biztosan felvillannak előttünk: *Athenaeum*, *Nyugat*, *Huszadik Század*, *Magyar Kisebbség*, *Kalangya*, *Új Symposion*. A megszámlálhatatlanul sok külföldi lap közül például a Berlinben kiadott, politikai és irodalmi témákkal jelentkező *Die Aktion* (1911–1932), vagy a csehszlovák *Život: výtvarný sborník*, amely az I. világháború időszaka és 1948 között jelent meg, helyet adva a nemzeti művészet, az internacionalista ambíciók, valamint a technikai haladás és a gép esztétikája összetett kérdésnek.

Ha a példákat nem is bontjuk ki, látszik, hogy a folyóiratok körül szerteágazó tudások, nézetek, elképzelések csoportosultak, ezért azt is mondhatjuk, hogy a felsorolt lapok a kollektív társulások helyei, ahol élénk vitát folytattak, lázadtak, mert egyes lapok a lázadó kultúrát hirdették, míg mások társadalmi érzékenységgel és inkább megoldási javaslatokkal álltak elő. Mindenesetre közös bennük, hogy felvilágosító tevékenységet folytattak, folytatnak. A céljuk pedig az, hogy a fennállóhoz képest olyan receptet nyújtsanak, amellyel másképpen is lehetséges megszervezni a társadalmat. Mivel víziót, programot, új utat hirdettek, legtöbbször mindez

¹ Losoncz Alpár: *A hatalom (nélküliség) horizontja. Hommage á Új Symposion*. Újvidék: Forum, 2018. 7–8.

kiolvasható általában a beköszönő első számból, ezért pozíciót is kívántak maguknak teremteni, amivel pedig valaminek a kezdetére is utalnak. Az egyéni szint helyett és/vagy mellett a kollektív szintre való fókuszálás az egyik fontos projektjük.

A jelen írásban azt vetem fel, hogy a folyóiratokra érdemes úgy is tekintenünk, mint amik felrajzolják a társadalomtörténeti látteleket. Értelmező írások révén, élénk vitákkal tűzdelve, megoldási javaslatok ismertetésén át juthatunk közelebb a modern társadalmak valóságához.

2. Kik járultak hozzá a folyóiratok életre keltéséhez és azok fennmaradásához? Ismét Losoncz Alpár ezt találóan így írja körül: mindazok, akik a valóságot érdekesnek tartották és tartják értelmezni, feltárni, összegezni. Akik hozzátesznek a folyóiratok életéhez, azok úgy vélik, érdemes behatolni a látszatokba, belemerülni a kultúrába, mert még sok minden eldöntetlen. És azzal is meg kell próbálkozni, hogy a társadalmat szembesítsék képmutatásával, látszat teremtette rezsimjével. A folyóirat lehetőségtartomány, amit még nem szelídítettek meg, ennyiben felforgató jellegű is.²

Felmerül a következő kérdés: van-e ereje a folyóiratnak, képes-e bármit befolyásolni napjainkban? A gazdaság, a média és a politika szerepét semmiféleképpen nem lehet figyelmen kívül hagyni, ha a folyóiratok társadalomban való szerepét kívánjuk számba venni.

Modern világunk kezdetén a gazdaság és a kultúra között éles válaszfalak húzódtak, sőt, törekedtek is azok minél erőteljesebb elválasztására. Ennek az eredménye az volt, hogy a kultúra sajátos autonómiát élvezett. Ezzel szemben ma azt látjuk, hogy a kettőjük közötti határ elmosódott, vagy meg is szűnt. Ennek a bekövetkezésén utólag nem kell csodálkoznunk. Ha egy pillantást vetünk Max Weber vagy Karl Marx kapitalizmusról írt szövegeire, kitapintható az is, hogy a modern társadalmakban (a hangsúly a viszonyrendszereken van) minden dolog a csere logikájához idomul. A *Fordulat* társadalomelméleti folyóirat 30. számának Kultúra és kapitalizmus című tanulmányában világossá teszik, hogy a kultúra megértése a kapitalizmus története nélkül nem képzelhető el. A kultúra ugyanis nem pusztán szellemi, hanem anyagi viszonyokba ágyazott jelenség. Az pedig szorosan kötődik a társadalmi konfliktusokhoz; részben azokon keresztül jön létre. A szerzőpáros arra is felhívja a figyelmet, hogy a kultúra és a kapitalizmus viszonyának működése nem érthető meg pusztán absztrakt törvények felől, hanem mindig figyelembe kell venni a hivatás-szerűen kultúrát termelő élettapasztalatát és a tömegek konfliktusait.³

Az értelmiségit röviden úgy definiálhatjuk, hogy az a személy, aki tudást termel és alakít ki. Ő az, aki olyan kulturális tudáshoz fér hozzá és részesül is belőle, amelyet személyes tapasztalatain túl szerez meg. Nem az számít, hogy milyen típusú a foglalkozása, hanem a társadalmi szerepe. Robert K. Merton, aki ennek a kérdésnek egy egész fejezetet szentelt a monográfiájában, megjegyzi, hogy John Stuart Millt az, hogy sok évet töltött a Kelet-indiai Társaságnál, még nem teszi kevésbé értelmiségivé. Az értelmiségi szerep és a foglalkozási kör tehát nem feltétlenül esik

² Losoncz, 2018. 8–10.

³ Buka Virág – Nagy Kristóf – Szarvas Márton: Kultúra és kapitalizmus. *Fordulat*, 2022/1. 7–39.

egybe. Inkább attól függ, hogy éppen milyen tevékenységeket folytatunk. Ha egy tanár „csak” a tankönyv tartalmát mondja el az osztályának, anélkül hogy bármilyen további értelmezését vagy alkalmazását nyújtaná, semmivel sem inkább értelmiségi, mint egy rádióbemondó, aki pusztán felolvassa a számára mások által előkészített szöveget.

Az értelmiségiek sem alkotnak homogén csoportot, ha a jogászok és a társadalomtudósok közösségére, utóbbiak közül is főleg a közügyekkel foglalkozókéra gondolunk, vagy ha az orvosok és a mérnökök körét vizsgáljuk. Előbbiek, akik a társadalmi, politikai és gazdasági tudás területeire is specializálódnak, mindig szembetalálják magukat egy jó adag bizonytalansággal és meghatározatlansággal. Míg egy mérnök pontosan meg tudja mondani, hogy milyen csőrendszert kell tervezni ahhoz, hogy a víz A pontból B pontba eljusson, addig a társadalmi ügyekben nem lehet ilyen pontos rendszert kialakítani. A társadalomtudósok alternatívákat képesek felállítani, amik legfeljebb arra elegendők, hogy a veszteségeket valamelyest csökkentsék. Ez azonban egyfajta bizalmatlanságot is előidézhet a szakértő tudásával szemben, mert a társadalmi folyamatok nem mérhetőek előre.

A politika befolyásoló dimenziója szintén nem hagyható figyelmen kívül, amikor az értelmiségi szerep és a folyóirat társadalmi meghatározottságát vesszük szemügyre. A társadalomtudósra a politikacsinálók gyakran vetnek szemet, mert szükségük van a szakértők véleményére. Ha nem szándékos nepotizmus vezérli a politikust, akkor is hamar kialakulnak a tanácsadói klikkek. Ez azért is nehezen elkerülhető, mert olyan szakértőt kérnek fel, akit személyesen ismernek, vagy pedig a fontosabb tanácsadók között személyes kapcsolatok hálózata jön létre. Hogy a politikacsináló meddig engedi a tanácsadókat nyújtózni, az a politikai kultúrától és a politikai rendszer demokratikus kritériumaitól döntően függ. A tanácsadó könnyen lecserélhető, mert a döntéshozó számára nélkülözhető. Mindenesetre az emberi viselkedéssel és a kultúrával foglalkozó értelmiségi olyan programokkal dolgozik, amelyeknek értékvonatkozásuk van. Ebből kifolyólag a közügyekkel foglalkozó értelmiségi könnyedén válhat azok céltáblájává, akiknek érdekeit sértik megállapításai.⁴

Ahogy mára eltűnt a kultúra és a gazdaság közti demarkációs vonal, ugyanúgy elmondható az is, hogy a médiák sem semleges közegként vannak jelen, hanem kapcsolatban állnak a társadalom hatalomterével. A modernizációval nemcsak az egyes társadalmi funkciókra irányuló tevékenységek, mint például a modern tudomány, a jog, a politika, művészetek stb. különültek el alrendszerre, de a tömegkommunikáció is hasonló utat járt be. A modern társadalmakban és kibővült világunkban a cselekvő emberek csak kis részben szemlélik saját érzékeléseiken keresztül a valóságot, sokkal inkább a nyomtatott sajtót felváltó online csatornákon keresztül. És ha modernitás és politika, akkor pedig megkerülhetetlen, hogy ne térjünk ki a *biopolitika* és a *biohatalom* létező kihívásaira. A fogalmakat, mint ismeretes, Michel Foucault vezette be a francia társadalomtudományok zsargonjába. A biohatalom olyan mechanizmus, amely által az ember alapvető biológiai jegyei a politika, egy politikai stratégia, a hatalom egy általános stratégiája részévé

⁴ Merton, Robert K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Osiris, 2002.

válnak. Másként a biopolitika magában foglalja, hogy léteznek olyan technológiák és eljárások (ezek fokozatosan egyre nagyobb erőre tettek szert), amelyek elérik az emberi gondolkodást és testet, továbbá formálják az emberi kapacitásokat. A figyelem, ami feltétele annak, hogy megértsük a körülöttünk lévő valóságot, és reflektáljunk rá, ezért válik a biopolitika egyik központi elemévé.⁵ Gazdaság, média, politika hármasszerkezetének egybekapcsolódását mindezek tekintetében mindenféleképpen figyelembe kell vennünk, ha a folyóiratok mibenlétét és azok kritikai attitűdjét, illetve tudásfelhalmozását vesszük szemügyre.

3. Nemcsak a nemzeti kisebbség, általában minden kisebbség helyzete túldeterminált. Széles körben ismertek a strukturálisan létrejövő hátrányok, amik kihívások elé állítják az adott közösség tagjait. A szűkös erőforrások, a kényszerek, az erőszak lenyomatai, a hegemoniák, amik hatással vannak arra, hogyan reprezentálják önmagukat, milyen stratégiákat alakítanak ki, majd azt milyen sikerrel tudják megvalósítani.

Az I. világháború előtti negyedszázad általános jellemzője, hogy ekkorra tehető a nemzetiségi mozgalmak látványos megerősödése, illetve a kapitalista gazdaság szerkezet irányában történő átalakulás. A *nemzetiség*, a *társadalom* és a *politikum* kategóriái sajátos fúzióra léptek, ami idegen korábbi koroktól.⁶ A történeti Erdély példáján keresztül mindezt röviden úgy írhatjuk le, hogy a piaci viszonyok szélesebb körű kibontakozása a Monarchia más területeihez képest később indult el, egy viszonylag kedvezőtlen helyzetű régióban, ahol a közlekedési és piaci infrastruktúra hiányosságai, a városi népesség alacsonyabb aránya, a magas írástudatlanság válaszokat igényelt.⁷ A kialakuló etnikai rétegződést egyrészt a korábbi korszak öröksége befolyásolta, egyebek mellett az, hogy Erdély társadalmában a magyar, székely, szász és román nemzetiségek milyen pozíciót foglaltak el. Másrészt pedig jelentős hatással volt rá az a tény, hogy a modernizációs folyamat a magyar nemzetállamon belül játszódott le, ahol a magyar uralmi érdekek szembekerültek a nemzetiségi mozgalmakkal.⁸ Míg tehát a 19. század derekának közép-európai forradalmi megoldás felé vitték a magyarok, a németek és az olaszok nemzeti problémáit, addig más népeké – román, cseh, szerb stb. – megoldatlan maradt. A századfordulótól fokozatosan a térség négy nagy birodalma – az oszmán, az osztrák–magyar, a cári orosz és a német – uralma alá tartozó alávetett népek szenvedéllyel teli nemzeti mozgalmainak célja a függetlenség kivívása volt, hogy szuverén államot alapíthassanak.

A többségből kisebbségivé váló magyar nemzeti kisebbségek számára ebben a helyzetben a legfőbb kérdés az volt, miközben a románság Erdélyben, a szerbek a Délvidéken, a „csehszlovákok” a Felvidéken megszerezték a politikai és közigazgatási hatalmat, addig a régió társadalmi, gazdasági, kulturális életében az ott élő

⁵ Foucault, Michel: *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France 1977–1978*. London: St Martins Press, 2009. 2–8.

⁶ Gyáni Gábor: A nemzeti történetírás válaszüton. *Limes*, 2012/4. 5.

⁷ Erdélyen 1918-ig a földrajzi Erdélyt (a Királyhágóig), az ezt követő szövegösszefüggésben a Magyarországától 1920-ban Romániához csatolt területeket értem.

⁸ Kiss Tamás: Támpontok az erdélyi etnikai rétegződési rendszer vizsgálatához I. *Pro Minoritate*, 2010. Nyár. 9.

kisebbségek, a németek és a zsidók mellett a magyarok megőrizték domináns szerepüket. A változások kapcsán a következő kérdésekre kellett választ találniuk a magyar politikai, de immár határon túli közösségeknek a Nagy Háborút követően: hogyan alakultak át a személyes értékek és a közösségi eszmék, milyen irányú változások következtek be az intézményekben, az oktatásban, a közigazgatásban, a gazdasági és a kulturális életben, illetve az érdekvédelmi szervezetek és felekezetek terén. Továbbá miként változott az önkép – *kik vagyunk?* – és a helyzettudat – *hol vagyunk a társadalomban?* A folyóiratoknak pedig ebben az elvégzendő munkában fontos szerepet szántak.

A *Magyar Kisebbség* című „nemzetpolitikai szemlét” 1922 őszén a „lugosi triumvirátusként” ismert értelmiségiek, Sulyok István, a *Krassó-Szörényi Lapok* tulajdonosa, Willer József, aki közigazgatási pályáról tért át a lapszerkesztői foglalkozásra, és a munka legjavát ellátó Jakabffy Elemér volt országgyűlési képviselő indították útjára. A lap több volt, mint tanulmányok és adatok egy helyre történő gyűjtése. Egész munkatársi gárdát szerveztek maguk köré, amelyben elfértek a különböző nézetű, a konzervatív, a liberális, a polgári radikális közírók, tudósok, politikusok is. A teljesség igénye nélkül a katolikus történetírók csoportjához kötődő Karácsony János, Bíró Vencel, Bitay Árpád, a progresszív Krenner Miklós, vagy az Erdélyi Irodalmi Társaságban egymással szemben álló konzervatív Dózsa Endre és a radikális Szentimrei Jenő, illetve a fordulatokkal teli életutat bejáró Paál Árpád. Ha a hangsúlyok és a közvetlen célok változtak is, mert megváltozott a nemzetközi tér, és újabb és újabb társadalmi kérdések foglalkoztatták az erdélyi magyar értelmiséget, a *Magyar Kisebbség* fennállása során elvégezte a neki szánt feladatot. Gyűjtötte és vitára bocsátotta az erdélyi szellemi és anyagi javakat, az erdélyi történelem tanulságait, a haladás és a nemzetépítés olykor összeegyeztethetetlennek tűnő megnyilatkozásait, és nem mellékesen más nemzetek és népek aktuális politikai helyzetét.

A beköszönő lapszámban így írtak a megmaradást jelentő nemzeti gondolatról, az azt támogató egyik intézményes fundamentumról, az iskolarendszerről és az európai áramlatba való szellemi és politikai bekapcsolódásról:

„Nemzetünk, az erdélyi magyar nemzet nemzeti gondolatát kell újra kifejeznünk s elismertetésének eszközeit megtalálnunk. [...] Iskolapolitikánk komoly és egységes nem lehet mindaddig, amíg iskolaügyünk való és hiteles képét meg nem állapítjuk és meg nem rögzítjük. [...] Nem elég azonban önmagunkra szorítkozni, magunk bajaiba és gondjaiba eltemetkezni. Új nemzeti gondolatunk vitorláit a világeszmék áramlásainak kell kifeszítenünk. [...] Ismernünk kell e szellemi mozgalom minden alakulását, az erdélyi magyar kisebbség gondolkodóinak is hozzá kell szólaniuk a vitához, amely már amúgy is túlságosan régen folyik nélkülük. [...] Az eszmék, tervek és munkálkodások összefonódását szolgálja ugyanis az emberek találkozása, munkájuk eredményeinek és gondolatjaiknak kicserélődése.”⁹

⁹ Levelek helyett. *Magyar Kisebbség*, 1922/1. 1–5.

Hogy minden kisebbség nagyra törő, netán utópisztikus perspektívákkal áll-e elő? Ez nagyban függ a körülményektől, de mindenesetre azt gondolják magukról, hogy megbújnak bennük olyan lehetőségek, amelyek túlmutatnak a regionális körülményeken. Lokalitas, regionalitás, univerzalitás, ha elsőre távoli perspektívának tűnnek is, mégis megfigyelhető, hogy a kisebbség és az univerzalitás relációjára utaló reflektálás jelen van gondolkozásukban. A kisebbség ezért több, mint szociológiai kategória, ugyanis figyelmeztet arra, miszerint az univerzalitás beteljesíthetetlen a kisebbségi emancipáció nélkül.

A *Híd* akkor indul el, amikor Európában kormányzati hatalomra került a náciizmus, szerteágazó gazdasági válság – Jugoszláviában agrárválság – tombol, Európa pedig még nem tudja, de háborúra készül. 1934-ben ilyen körülmények között jelent meg a jugoszláviai magyar irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat, a *Híd*. Útkeresései, állásfoglalásai, tájékozódási igényei alapján Losoncz Alpár kisebbségi perspektívában „krízistermékként” írja le a pozícióját. A folyóiratot és közösségét a politikai feszültségek (nemzeti hegemonia, király diktatúra, oktrojált alkotmány), illetve a harmincas évek közepére immáron másfél évtizede tartó kisebbségi életformából fakadó kihívások kusza szálai mind meghatározták. A *Híd* ifjúsági mozgalmak lapjaként indult, később a jugoszláviai kommunista párt által irányított marxista folyóirat lett. A II. világháború után pedig a jugoszláviai magyar irodalmi hagyományok összességének továbbélését próbálta elősegíteni, helyet adva a Jugoszláviában élő nemzetiségek irodalmának és kultúrájának is.¹⁰

A *Híd* nem hirtelen jött ötlet, hanem szubjektív és kollektív tapasztalatokon nyugvó vállalkozás volt. A tudás átadása, a szükséges mozgókönyvtár-hálózat megteremtése a falvak elérése céljából mind e projekt részei voltak. Gondolkodás és cselekvés jellemezte a folyóirat körül csoportosulókat, akkor is, ha periódusaiban jelentős eltérések is voltak. A *Híd* a beköszönő számában tudatosan vállalta ezt a dinamikus pozíciót.

„Hidat verünk a keserű ma és az ígéretes holnap között tátongó szakadék felett, hogy elérjük a boldogabb jövőt. Hidat verünk a régi és az új kultúra, az idősebb és az ifjú nemzedék életfelfogása közé, mert meggyőződésünk szerint az ifjúságnak nem az a feladata, hogy romboló csákánnyal rohanjon mindannak, amit a régiek építettek, hanem az, hogy a munkát ésszel és erővel a saját és az eljövendő nemzedék igényei szerint folytassa. Hidat kívánunk építeni a magyar és a délszláv nép és kultúra közé, hogy a két nemzet műveltségi kapcsolatai még szorosabbakká váljanak. Hidat akarunk építeni.”¹¹

Nyitottak és kritikusak voltak, de elveszítettnek is érezték ezek a fiatalok magukat. Így adtak hangot a kétségeiknek:

¹⁰ Losoncz, 2018. 47–50.

¹¹ Hidat verünk. *Híd*, 1934/1. 1.

„A nagy, egyetemes problémák terén még ennyi tájékozódása sincs a mai fiatalok többségének. Nincs kialakult világnézetünk és csak töprengünk azon, hogyan lehetne úgy dolgozni az irodalomban, művészetben, tudományban és gazdasági életben, hogy jobbra, könnyebbé tegyük az emberek életét. Eddig kevés volt az ifjúság öntudata, de a legutóbbi években már mind több és több a rendszeresen gondolkozó, tágabb látókörű ifjú. Túl lassan ébred az ifjúság arra az öntudatra, amelyre pl. a szlovenszói és erdélyi magyar kisebbségi ifjúság jutott: a maga felülvizsgálására.”¹²

Ezen célok érdekében akartak hidat verni a megértés, a megismerés és a haladó tudás partjain, hogy az olykor céltalan zűrzavarában építkezessenek.

Ha nem is ezekkel a célokkal, de hasonlóan a regionális, az univerzális és a modernitás talaján állva így volt ez az *Új Symposion* irodalmi, művészeti folyóirat esetében is, amelyet 1965-ben, az *Ifjúság* című újvidéki lap *Symposion* című mellékletéből alapítottak jugoszláviai magyar irodalmárok. A folyóiratot és a körülötte élő mozgalmat a társadalomtörténet fényében érdemes vizsgálni. Rétegein keresztül leírhatók a személyes hozzájárulások és az objektív kényszerek, amik között mozogtak a jugoszláviai magyar kultúra termelői. Retorikájukban olyan „erős” kijelentéseket használtak önmagukra vonatkozóan, mint például hogy a folyóirat tevékenysége által a modernség vérkeringésében mozognak; mozgásba hozták azt, ami megmerevedett, hogy fölrázzák magukat a szendergésből. Losoncz ezen a ponton azt hangsúlyozza, hogy ez a felvilágosító attitűd csak úgy érthető meg, ha szem előtt tartjuk, hogy a symposionisták a kisebbségi megszólalás diszkurzív feltételeit is újra kívánták írni. Röviden: a megszokotthoz, a korábbihoz, a létező irányulásokhoz képest (a vajdasági kisebbségi determinációktól valamelyest függetlenedni) egészen másfajta tájékozódási pontokat kívántak követni.¹³ Hogy mennyire sikerült mindez, az nem e rövid írás feladata, ami meg is haladná a kereteit. A lapot 1983-ban betiltották, utána elég rendszertelenül jelent meg, majd a balkáni háborúk idején, 1992-ben végleg megszűnt. 1992 után meg tovább élt, csak mint *Ex Symposion* és szimplán mint *Symposion*.

Az *Új Symposion* avantgárd attitűdje Losoncz Alpár egykori symposionista szerint nem elsősorban esztétikailag, hanem világtérrelmezési, világrombolási radikális öndefinícióként értendő. Hogy utólag így látja az egykori szereplő, az abból is fakad, hogy ez az attitűd a hatvanas évek közepén Magyarországon, de a Felvidéken és Erdélyben is az alig remélt szabadságot jelképezte még akkor is, ha az *Új Symposion* szerkesztősége komoly támadásoknak volt kitéve. A valóságban mindez a szabadság látszata volt csupán, ugyanis a „Tito-féle szabadabb szocializmus” mégiscsak ugyanarról a tőről fakadt, mint a szovjet blokk zárt rendszere.¹⁴

1945 után ugyanis a szovjet megszállásból fakadó legfontosabb meghatározottság a politika primátusa, amely alapvetően centralizált, felülről ellenőrzött és zárt

¹² *Híd*, 1934/1. 2.

¹³ Losoncz, 2018. 20–21.

¹⁴ Meir Feldmann – Fenyvesi Ottó – Józsa Márta: *Új Symposion*. exsymposion.hu, 2013. június 5. http://exsymposion.hu/index.php?tbid=article_page__surfer&csa=load_article&rw_code=uj-symposion_3306. (Letöltés ideje: 2022. július 15.)

struktúrát kényszerített ki. Ezen típusú rendszerek szerves velejárója az erőszak és a kényszer különböző megjelenési formái: a politikai indítékú nyílt represszió eszközeitől (halálbüntetés, internálás) a titkosrendőrségi megfigyelésig, a tulajdontól, a munkalehetőségtől való megfosztáson át a közvetett korlátozásokig (vallásgyakorláshoz, egyesüléshez, művelődéshez való jog megvonása, információ-visszatartás stb.). Csak Magyarországon az államvédelmi szervek operatív nyilvántartójában 1954-ben kb. másfél millió emberről vezettek aktát.¹⁵ A helyi társadalmak körében sokak számára a szovjetország jelenlét „elfogadását” a reálpolitikai megfontolások, a Vörös Hadsereg jelenléte és az a körülmény motiválta, hogy a nyugati szövetségesek lényegében elismerték a régióban a sztálini érdekeltséget. Mindebből világosan látszott az, hogy hosszú távú szovjet berendezkedéssel kell számolni. Ez a helyzet determinálta azt a szűk mozgásteret, amely 1945 és 1948 között némi rugalmasságot mutatott ugyan, de azt követően hol szélsőségesen autark jelleggel, hol pedig az alávetett intézményi autonómiáknak nagyobb teret engedve működött 1989-ig. A Moszkva kontrollja alatt tartott államokban önálló politikai cselekvés nem létezett, vagy csak annyiban, amennyiben elképzelései összhangban álltak a szovjet prioritással.¹⁶

4. A folyóiratok társadalomtörténeti aspektusba helyezésével leírhatók tehát a peremkultúra kihívásai – térségünkben a régió geopolitikai és gazdasági meghatározottsága, a nemzeti kisebbségek megkettőződött peremhelyzete (félperifériás fejlődés és a többségnek alárendelt pozíciók), a hagyomány és a modernitás közti konfliktus jobb megértése, a tőke idővel mindent átható benyomulása például az addig autonómként működő kultúra szférájába. A folyóiratok hozzájárulnak a tudástermeléshez, a kritikai szellem megmentéséhez (napjainkban erre is szükség van), mert friss vért fecskendeznek be a kultúrába. A folyóirat megnyilvánulásokat, programokat, megoldási javaslatokat közvetít, és mindenekelőtt erőfeszítéseket tesz. Ha nem is a legfontosabb és a legnagyobbakat magában foglaló fórum, de nem is a legkisebbek helye, a folyóiratok fennmaradásáért felelősséget vállalókban ott van az a szándék és lehetőség, hogy korukról és az addigi eredményekről tanúságot tegyenek.

A nemzeti kisebbségi csoportokhoz kötődők által működtetett folyóiratok ugyanis egyszerre reflektálnak a régiójukon kívül lévő valóságra, ezzel közelebb hozva a „nagyvilágot” a lokális térhez, és lépnek fel saját régiójukról szóló diskurzusok megformálásában is. Több-kevesebb sikerrel. Jobb esetben az értelmiség művelődési és politikai elvárásokat támaszt, mintaadóként lép fel, szellemi szerepéből fakadóan a közösségéért vállal felelősséget. Különösen így volt ez a vesztes I. világháború után kialakult új világrendben, amikor minden korábbi állapot megváltozott Magyarország vonatkozásában, és ami jelentős mértékben befolyásolta a magyar politikai és kulturális szereplők gondolkodását és cselekvési lehetőségét. Az impériumváltást követően a kényszerhelyzethez igazodva a *folytonosság*

¹⁵ A megfigyelték száma idővel csökkent, 1960-ban „csak” 600 ezer személy, 1989-ben pedig 164.900 fő szerepelt a nyilvántartásban. Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv*. Budapest: Magvető, 1996. IV.

¹⁶ Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2011. 13–21.; Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Budapest: Osiris Kiadó, 2014. 42–43.

igénye – a gazdasági, a kulturális és a politikai életben való pozícióőrzés – mellett új elemek kerültek előtérbe: a megszakítottasból fakadó kihívásokra adható *alkalmazkodás* válasza és a *másság* kifejezése egy eltérő és többségi, román, délszláv, csehszlovák kultúrával szemben; önszerveződés egy kisebbségi társadalom és intézményesülés megszervezéséért; politikai-kulturális *integráció*, amely magában foglalta többek között a magyar zsidóságot és a munkásság százezreit. A folyóiratok ezekbe a most ki nem fejtett újabb problémákba is betekintést adnak, mert rendszeres megjelenésükkel folyamatosan nyomon tudták követni a társadalomban zajló folyamatokat és kihívásokat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Buka Virág – Nagy Kristóf – Szarvas Márton: Kultúra és kapitalizmus. *Fordulat*, 2022/1. 7–39.
- Foucault, Michel: *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France 1977–1978*. London: St Martins Press, 2009.
- Gyáni Gábor: A nemzeti történetírás válaszüton. *Limes*, 2012/4. 5–18.
- Hidat verünk. *Híd*, 1934/1. 1–3.
- Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Budapest: Osiris Kiadó, 2014.
- Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv*. Budapest: Magvető, 1996.
- Kiss Tamás: Támpontok az erdélyi etnikai rétegződési rendszer vizsgálatához I. *Pro Minoritate*, 2010. Nyár. 3–28.
- Levelek helyett. *Magyar Kisebbség*, 1922/1. 1–5.
- Losoncz Alpár: *A hatalom (nélküliség) horizontja. Hommage á Új Symposion*. Újvidék: Forum, 2018.
- Merton, Robert K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Osiris, 2002.
- Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2011.

Kulturális autonómia – intézmények a nemzetiségi önkormányzatok fenntartásában Magyarországon*

Bár a kisebbségi autonómia fogalmi meghatározását, annak lehetséges formáit, típusait és összetevőit illetően komoly viták vannak a vonatkozó szakirodalomban, abban egyetértés mutatkozik, hogy az autonómia célja annak lehetővé tétele, hogy a különböző etnikulturális kisebbségek saját maguk intézhessék az őket érintő ügyeket, dönthessenek azokban, és mindezt lehetőleg formalizált, jogilag elismert és meghatározott intézményes keretek között tegyék. A személyi elvű vagy kulturális autonómiák esetében egyfelől további kulcskérdés, hogy milyen területekre és milyen mértékben terjed ki az autonómia, vagy más szóval, lehetséges-e egyáltalán érdemi hatásköröket nem területi alapon átadni kisebbségi szereplőknek,¹ valóban működhet-e egy ilyen rendszer területtől függetlenül.² Másfelől: vajon a személyi elvű kisebbségi autonómiákként hivatkozott európai megoldások tekinthetők-e egyáltalán, s ha igen, mennyiben autonómiának, azaz mindazok a közösségek, amelyek a hatálya alá esnek, rendelkeznek-e a saját nyelvi, oktatási és kulturális ügyeik intézését illetően döntéshozatali jogosítványokkal, vagy legalábbis valamilyen szintű befolyással a kisebbségekkel összefüggő feladatokat ellátó intézményekre? További kérdés, hogy a kisebbségek alapíthatnak-e, vehetnek-e át más szolgáltatóktól és tarthatnak-e fent saját intézményeket ezeken a kulcsterületeken, és nem utolsósorban rendelkeznek-e az azok működtetéséhez elengedhetetlen forrásokkal.

Magyarországon már a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény lehetővé tette azt, hogy a kisebbségi önkormányzatok a kultúrában és az oktatásban működő közintézményekhez vagy más, magán-, alapítványi és egyházi fenntartókhoz hasonlóan intézményfenntartókká váljanak, azonban ez a jogszabályi előírás a következő évtizedben még jórészt papíron maradt. A változások a 2000-es évek közepén kezdődtek, amikor a hangsúly a kisebbségpolitikában egyre inkább az úgynevezett intézményesülésre helyeződött; ez a gyorsan elterjedő fogalom ebben a kontextusban leginkább azt jelentette, hogy ténylegesen is lehetővé

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-5-Corvinus-131 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával, valamint a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K134962. számú, A nemzetiség és etnicitás jogi operacionalizálása c. projektje támogatásával készült.

¹ Coakley, John: Introduction: Dispersed Minorities and Non-Territorial Autonomy. *Ethnopolitics*, 2016/1. 1. 11.

² Klatt, Martin: Schleswig and Non-Territorial Autonomy – The Territorial Trap? *Nationalities Papers*, 2022 (FirstView) 2.

kell tenni, és a kellő jogszabályi és pénzügyi háttérrel támogatni kell a kisebbségi önkormányzatok intézményalapítását, azok átvételét és fenntartását. Ennek eredményeként napjainkban a nemzetiségek intézmények (óvodák, általános és középiskolák, kollégiumok, múzeumok, tájházak, dokumentációs központok, könyvtárak, rádióállomások, könyvkiadók, kutatóintézetek stb.) százainak a fenntartóivá és ilyenformán a nyelvi, kulturális és oktatási kisebbségi jogok végrehajtásának legfőbb szereplőinek egyikévé váltak az országban (a nevelési-oktatási intézmények számának alakulásáról lásd az 1. sz. függelékét). Mindez annál is inkább fontos, mert számos közelmúltbeli vizsgálat kimutatta, hogy a nemzetiségi nyelvek térvesztése a közösségek körében fokozatos és visszafordíthatatlan folyamat,³ amely a gyakorlatban sokszor azt jelenti, hogy a nyelvek és identitások átörökítése a családokban megszakadt, következésképpen a nemzetiségi intézmények szerepe jelentősen megnőtt azok ápolásában és megőrzésében.

Az intézményesülés folyamata azonban korántsem volt ellentmondásoktól mentes, és egyébként eltérő mértékben érinti a különböző nemzetiségeket: kedvezőbb helyzetben vannak közülük azok, amelyeket hivatalosan már 1989 előtt is nemzetiségekként ismertek el, és már akkor is rendelkeztek intézményi hálózattal (horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok, szlovének). Velük szemben az intézmények alapítása azon nemzetiségek számára, amelyek csak az 1993-as kisebbségi törvénnyel nyertek elismerést (bolgárok, görögök, lengyelek, örmények, romák, ruszinok, ukránok), leginkább csak az elmúlt két évtizedben indulhatott meg. Egyes esetekben a nemzetiségeknek azon szándéka, hogy más fenntartótól vegyenek át intézményeket, felkeltette más érintettek aggodalmát. Az intézményesülés így vitához, konfliktusokhoz is vezethetett a nemzetiségi és a települési önkormányzatok között, illetve magukon a közösségeken belül is az autentikus képviselő, a kisebbségi hovatartozás, a hitelesség és a lehetséges visszaélések, az etnobiznisz jelensége kapcsán, amikor is például az átvételei törekvés akár a helyi nemzetiségi lakosság ellenérzését válthatta ki. Más esetekben vélhetően külső szereplők akadályozták meg egyes helyi intézmények nemzetiségi átvételét, amely példák arra engednek következtetni, hogy a deklarált kulturális autonómia megélése, gyakorlása nemegyszer mégiscsak kívülről korlátozott és ellenőrzött. Ráadásul a 2010-es évektől kezdve a nevelési-oktatási intézmények nemzetiségi átvétele egyfajta menekülőutat is jelentett a helyi közösségek számára, hogy a helyi iskolát ne kelljen bezárni, illetve ne kerüljön állami vagy egyházi fenntartásba. Mindezen esetek azt mutatják, hogy az átvétel nagy mértékben függ a helyi körülményektől, különösen a nemzetiségi és a települési önkormányzatok egymáshoz való viszonyától. A folyamat újfajta tanulást, alkalmazkodást kíván meg az érintettektől, beleértve magukat a nemzetiségeket is, amelyeknek az intézményfenntartási támogatásokkal jelentősen nőtt a költségvetésük (2. sz. függelék). Továbbá az sem hanyagolható el, hogy a különböző mérések alapján miként teljesítenek ezek az oktatási intézmények, vajon érdemes-e a szülőknek beiratniuk oda a gyermekeiket. Mivel a pénzügyi ösztönzők abban az

³ L. pl. Borbély Anna: Studying sustainable bilingualism: comparing the choices of languages in Hungary's six bilingual national minorities. *International Journal of the Sociology of Language*, 2015/236. 155–179.

irányban hatottak, hogy a nemzetiségek mind több intézményt hozzanak létre, így kérdés, az egyes intézmények – például rögtön az egyszemélyesek – vajon mennyiben valódiak szervezeti értelemben. Ez utóbbi átvezet végül ahhoz a problémához is, hogy az ilyenformán ösztönzött intézményesülés mennyiben képes tartalommal megtöltődni, illetve egyidejűleg mennyiben szolgálja a magyarországi kisebbségpolitikában immár hagyományos kifelé, a külhoni magyar közösségek és a szomszédos országok felé történő példamutatás, a kisebbségi igényekkel előzékeny és bőkezű politika imázsának a fenntartását.

Habár az intézményesülés folyamata már megközelítőleg két évtizeddel ezelőtt elkezdődött, átfogó, szisztematikus, esetleg csak egyes részeire kiterjedő alaposabb vizsgálata jórészt még várat magára, aminek egyenes következménye a vonatkozó magyar nyelvű szakirodalom szinte teljes hiánya. Jelen tanulmány célja ezért az, hogy legalább főbb vonalaiban bemutassa és elemezze ezt az összetett folyamatot, értékelje főbb tapasztalatait, azonosítsa ösztönzőit és akadályait, valamint néhány helyi példával illusztrálja a jelenséget övező különböző típusú vitákat, amelyek a jövőben akár komolyabb empirikus kutatások alapját képezhetik. Szakirodalmi feldolgozások hiányában a tanulmány leginkább elsődleges tudósításokra, statisztikákra, jegyzőkönyvekre és médiatudósításokra tud támaszkodni.

A SZEMÉLYI ELVŰ KISEBBSÉGI AUTONÓMIA ÉS AZ INTÉZMÉNYEK: ELMÉLETI KIHÍVÁSOK

Matti Wiberg találóan jegyezte meg, hogy már maga az autonómia fogalmának értelmezése és használata is rendkívül zavaros, amelyhez ráadásul még további lehetséges szinonimák és hasonlóan vitatott fogalmak társulnak.⁴ Ennek következtében a rendkívül tágan értelmezett fogalomról elkerülhetetlenül számos definíciós kísérlet és értelmezés látott napvilágot, így a gyakorlatban számos, egymástól meglehetősen eltérő berendezkedést neveznek valamifajta autonómiának. A fogalom értelmezését és használatát bonyolítja tehát, hogy a terminus több közép- és kelet-európai kormány számára is vonzóvá vált az utóbbi időben, és a szakértők is előszeretettel kezdtek rá hivatkozni egyes esetek értékelésekor.⁵ Számos ellentmondás, köztük a létező európai gyakorlatok között mutatkozó nagy fokú különbségek, amelyek a szimbolikus funkciótól egészen a kisebbségi ügyekben való vétőig terjednek, a nemzetállami modell tovább élő dominanciája, a kisebbségi ügyek és csoportközi kapcsolatok változatlanul erős állami ellenőrzése a rendszerváltás utáni Közép- és Kelet-Európában – miközben ugyanezen országok jelentős része személyi elvű autonómiára hivatkozik a kisebbségpolitikájában – arra ösztönözte Alexander Osipovot, hogy megkérdőjelezze a személyi elvű kisebbségi autonómia mint leíró-elméleti

⁴ Wiberg, Matti: Ambiguities in and Clarifications of the Concept of Autonomy. In: Skurbaty, Zelim A. (ed.): *Beyond a One-Dimensional State: An Emerging Right to Autonomy?* Leiden: Martinus Nijhoff, 2005. 177.

⁵ Peleg, Ilan: *Democratizing the Hegemonic State. Political Transformation in the Age of Identity.* Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 44.

és elemző fogalom létjogosultságát.⁶ Következtetése nem csupán arra figyelmeztet, hogy az autonómiával kapcsolatos elméleti-normatív várakozások megfogalmazása helyett jóval inkább további konkrét, empirikus és összehasonlító vizsgálatokra van szükség, hanem egyben annak szükségességére is, hogy a kérdéssel foglalkozó szerzőknek éppenséggel azt kellene vizsgálniuk, hogy mi minden létezik az autonómia címkéje mögött a gyakorlatban.

A fogalommal kapcsolatban sokak számára kiindulópontul Yash Ghai meghatározása szolgál, aki szerint az autonómia olyan változatos jogi eszközöket és formákat takar, amelyek lehetővé teszik az etnikai csoportok számára azt, hogy közvetlen ellenőrzést gyakorolhassanak a számukra fontos ügyek felett, míg a nagyobb entitásnál, rendszerint az államnál marad a közös ügyek intézése.⁷ A kihívások hasonlóképpen jelen vannak a személyi elvű autonómia adott típusának lehetséges meghatározásánál is, valamint annak egyéb potenciális megfelelőinél, a szegmentális, korporatív, kulturális autonómia vagy önkormányzatra történő szerzői hivatkozásoknál. Az egyes kifejezések használata eltérő kérdéseket vethet fel és eltérő következményekkel járhat: például egyesek egyfajta szervezeti elvként hivatkoznak az ilyen típusú autonómiaira (személyi, nem területi), míg mások jóval inkább a tartalmára összpontosítanak (kulturális). Ráadásul továbbra sem tisztázott megnyugtató módon, hogy vajon a személyi elvű autonómia koncepciója speciális etnikai alapú szervezetet, vagy pedig a kisebbségi képviselőt megteremtését célzó általános elvet takar-e.⁸ Mindkét megközelítés használatban van: míg az utóbbi leginkább egyfajta normatív és multikulturális elvként arra az elgondolásra utal, hogy egy etnikai csoportnak rendelkeznie kell saját ügyei intézésének szabadságával, az előbbi inkább elsősorban intézményi megoldásként azt írja le, hogy egy etnikai alapú, akár hierarchikusan szervezett önkormányzat közpénzből finanszírozottan különböző közfeladatokat lát el a kisebbségi közösségek érdekében. A személyi vagy kulturális autonómiaira történő utalások így tehát kapcsolódnak a multikulturalizmus elméleteihez, miközben az intézményesülés feladata leginkább a konszociációs iskolánál maradt.⁹ Hozzátehetjük: arról is vita folyik, hogy maga a személyi elvű autonómia vajon a konszociációs modell részének tekinthető-e egyáltalán.

A fentiekkel együtt ugyanakkor széles körben elfogadottá vált, hogy a személyi elvű autonómia leginkább ernyőfogalom, amely különböző gyakorlatokat és elméleteket foglal magában, melyeknek közös eleme az, hogy a társadalom egy meghatározott etnokulturális szegmensét kívánják képviselni, és nem törekszenek a terület feletti kizárólagos ellenőrzésre. A személyin belül a szűkebb értelemben vett

⁶ Osipov, Alexander: Non-Territorial Autonomy as a Way to Diversity Policies: The Case of Russia. In: Nimni, Ephraim – Osipov, Alexander – Smith, David J. (eds.): *The Challenge of Non-Territorial Autonomy: Theory and Practice*. Oxford: Peter Lang Academic Publishers, 2013. 133.

⁷ Ghai, Yash (ed.): *Autonomy and ethnicity: Negotiating competing claims in multi-ethnic states*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 8.

⁸ Suksi, Markku: Non-Territorial Autonomy. The Meaning of '(Non)-Territoriality'. In: Malloy, Tove – Palermo, Francesco (eds.): *Minority Accommodation through Territorial and Non-territorial Autonomy*. Oxford: Oxford University Press, 2015. 84.

⁹ Conversi, Daniele: Between the hammer of globalization and the anvil of nationalism: Is Europe's complex diversity under threat? *Ethnicities*, 2014/1. 31.

kulturális vagy nemzeti-kulturális autonómia koncepciója volt az, amelynek legteljesebb kifejtése még az Osztrák–Magyar Monarchián belül az osztrák szociáldemokrata szerzőkhöz, Karl Rennerhez és Otto Bauerhez kötődik a 20. század elejéről.¹⁰ A további definíciós kísérletek viszont megoszlanak abban a tekintetben, hogy különbséget tesznek-e a szűkebb értelemben vett személyi és a tágabb kulturális autonómia között, mennyiben helyeznek hangsúlyt az egyéni vagy a kollektív jogokra, továbbá, mennyiben és milyen igazgatási szinteken tartanak szükségesnek valamifajta hatalommegosztást, illetve magán- vagy közintézmények életre hívását a csoport saját ügyeinek intézése céljából.

A fogalom meghatározási kísérletek sorában számos szerző helyez egyidejűleg komoly hangsúlyt az intézményesülésre is, amely ilyenformán meghaladja azt a szűken vett személyi alapú elgondolást, hogy a kisebbséghez tartozók szabadon társulhatnak és hozhatnak létre különböző szervezeteket, valamint egyéni szinten megőrizhetik a kultúrájukat és szokásaikat. Elgondolásuk szerint ezzel szemben a kisebbségi közösségek megszerveződhetnek egy lehetséges autonómia intézményi-szervezeti keretei között az identitásuk és sajátosságaik ápolása érdekében.¹¹ Ruth Lapidoth szerint a közösség által létrehozott intézmények jelenthetik azt a keretet, amelyeken belül az odatartozók megőrizhetik jellegzetességeiket.¹² Asbjørn Eide a kulturális autonómiát egy kulturálisan meghatározott csoport önkormányzati jogaként határozza meg a saját kultúra megőrzésével kapcsolatos kérdésekben.¹³ Hozzá hasonlóan Steven Roach a kulturális autonómiát a személyi elvű autonómia olyan formájaként definiálja, amely lehetővé teszi a csoport kultúrájának megőrzését például tanácsok keretében.¹⁴ A John McGarry és Margaret Moore szerzőpáros szerint államilag létrehozott vagy „hivatalos” intézményekre van szükség annak érdekében, hogy egy csoport önkormányzata személyi alapon, bizonyos kulturális ügyekben megvalósulhasson.¹⁵ Georg Brunner és Herbert Küpper értelmezésében akkor beszélhetünk személyi elvű autonómiáról, ha a csoport különböző jogokkal és kompetenciákkal rendelkezik legalább egy, intézményi struktúrákkal bíró önkormányzat keretei között, amely egyaránt jöhet létre magán- vagy közjogi alapon.¹⁶

¹⁰ Smith, David – Hiden, John: *Ethnic Diversity and the Nation State. National Cultural Autonomy Revisited*. Abingdon: Routledge, 2012.

¹¹ O’Leary, Brendan: The Logics of Power-sharing, Consociation and Pluralist Federations. In: Weller, Marc – Metzger, Barbara (eds.): *Settling Self-determination Disputes: Complex Power-sharing in Theory and Practice*. Leiden: Martinus Nijhoff, 2008. 55.

¹² Lapidoth, Ruth: *Autonomy. Flexible Solutions to Ethnic Conflicts*. Washington, DC: US Institute of Peace Press, 1997. 175.

¹³ Eide, Asbjørn: Cultural autonomy: Concept, Content, History and Role in the World Order. In: Suksi, Markku (ed.): *Autonomy: Applications and Implications*. The Hague: Kluwer Law International, 1998. 251.

¹⁴ Roach, Steven C.: Minority Rights and an Emergent International Right to Autonomy: A Historical and Normative Assessment. *International Journal on Minority and Group Rights*, 2004/4. 411.

¹⁵ McGarry, John – Moore, Margaret: Karl Renner, Power Sharing and Non-Territorial Autonomy. In: Nimni, Ephraim (ed.): *National Cultural Autonomy and its Contemporary Critics*. Abingdon: Routledge, 2005. 68.

¹⁶ Brunner, Georg – Küpper, Herbert: Európai autonómia-megoldások: A kisebbségi önkormányzatok autonómia-modelljeinek tipológiája. *Magyar Kisebbség*, 2004/1–2. 466–496.

Hozzájuk képest Christopher Decker szerint a kulturális autonómia olyan köztisztület, amelynek keretében a regisztrált csoporttagok gyakorolhatják saját oktatási és kulturális ügyeiket saját adó kivetésével, állami, és amennyiben rendelkeznek ilyen-lyel, anyaországi támogatással.¹⁷ Következésképpen e meghatározás szerint azok a kisebbségi önkormányzatok és tanácsok, amelyeket elsősorban a nyelvi, oktatási és kulturális ügyek kezelésére hoztak létre például Magyarországon vagy Szerbiában annak érdekében, hogy elkülönítsék ezeknek a kérdéseknek az intézését az államtól, autonómiaként határozhatók meg.¹⁸

Összefoglalóan: a személyi elvű vagy kulturális autonómiával kapcsolatos definíciók közös elemeinek jó része a vizsgált magyarországi nemzetiségi önkormányzati rendszernek is részei, és itt szintén érvényes az, hogy a területi autonómiához képest a személyi autonómia alanya nem egy adminisztratív-területi egység, hanem egy közösség, és ilyen módon különösen alkalmas lehet a kisebb és területileg szétszórta élő csoportok számára a saját nyelvi, kulturális és oktatási ügyeik intézésére, vagy vallási közösségek esetében a családjogi kérdések rendezésére. A területi autonómiához képest szűkebb területeket ölel fel, kevésbé kiterjedt politikai részvételi és döntéshozatali jogokat von maga után, azaz például többnyire nem hozhat az állami szintű törvényhozással egyenértékű jogszabályokat. Az autonómia intézményei kevésbé vannak jogilag körülbástyázva, és bár elméletileg lehetősége lenne saját adó kivetésére, a gyakorlatban ennek hiányában többnyire jóval inkább függ anyagilag a központi költségvetéstől, mint a területi autonómiák.

AZ INTÉZMÉNYESÜLÉS FOLYAMATA A MAGYARORSZÁGI MODELLBEN

A magyarországi nemzetiségek különböző önszerveződési formáit, egyesületeit, olvasóköreit és más intézményeit a II. világháborút, illetve a kommunista hatalomátvételt követően felszámolták vagy államosították. A központosított politikai vezetés nem tűrte a különálló és nemzetiségi alapú szervezeteket sem, ezért a már létező délszláv és szlovák szövetségek alapszervezeteit legkésőbb 1950–1952-re megszüntette, illetve a német és a román szövetséget már eleve felülről, ellenőrzött módon hívta életre helyi szervezetek és tagsági bázis nélkül, könnyen kézben tartható és irányítható vezetőséggel. A rendszerváltás teremtette meg e szervezetek demokratikus átalakulásának legalábbis a lehetőségét, és mellettük az egyesületi jog birtokában újabb helyi, regionális, országos és átfogó ernyőszervezetek alakultak. Az 1980–1990-es évek fordulója, az 1990-es évtized eleje volt az az időszak, amikor a növekvő számú bejegyzett kisebbségi egyesület mellett a kisebbségek fölállították az első intézményeket is, köztük a horvát, a román és a szlovák kutatóintézetet, illetve a horvát, a német és a szerb színházakat is.

¹⁷ Decker, Christopher: Contemporary forms of cultural autonomy in Eastern Europe: recurrent problems and prospects for improving the functioning of elected bodies of cultural autonomy. In *The participation of minorities in public life*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2011. 102.

¹⁸ Ghai, Yash: Public Participation, Autonomy and Minorities. In: Skurbaty, 2005. 41–42.

A hosszas előkészítés után elfogadott 1993-as kisebbségi törvény kimondta, hogy „a kisebbségi közösségeknek joguk van [...] törvények keretei között saját országos nevelési, oktatási, kulturális, tudományos intézményhálózat kialakítására”,¹⁹ szervezetek vagy a következő években létrehozott országos kisebbségi önkormányzatok révén. A jogszabályi lehetőség azonban a továbbiakban jelentős részben ígéret maradt csupán, mert a 2000-es évek elejéig elenyésző számú saját intézmény, például a szentgotthárdi szlovén rádió alapítására került csak sor. Ennek oka a részletes jogszabályi és finanszírozási háttér hiánya volt: az utóbbi vonatkozásában egészen 2003-ig nem volt a központi költségvetésben elkülönítve olyan tétel, amely kifejezetten támogatta volna a kisebbségi intézmények átvételét. Ha mégis mutatkozott a kisebbségek részéről ilyen szándék, akkor a költségeket egyéb forrásokból, pályázatokból, egyéni támogatási kérelmekből kellett állniuk. Normatív támogatás egyedül az iskolák esetében állt rendelkezésre, de ebben az időszakban kizárólag a horvátok tudtak átvenni egy iskolakomplexumot, a hercegszántóit.²⁰

A 2002-es országgyűlési választásokat követően az országos kisebbségi önkormányzatok elnökei közös levélben fogalmazták meg és juttatták el az új kormány-nak kisebbségpolitikai elvárásait és kéréseiket, köztük egy, a kisebbségi intézmények átvételét ösztönző támogatási alap létrehozását. Június 6-án Medgyessy Péter miniszterelnök fogadta a kisebbségi vezetők delegációját, és a találkozón ígéretet tett az intézmények alapításának és átvételének támogatására.²¹ Ennek megfelelően az oktatási törvény 2003-as módosítása egyben kiegészítette a kisebbségi törvényt is, amellyel lefektette az oktatási intézmények alapításának, átvételének és fenntartásának feltételeit és szabályait, elsősorban az országos önkormányzatok számára, kitérve a pénzügyi kérdésekre is.²² Legfontosabb rendelkezése az volt, hogy az országos önkormányzat megkeresésére a települési önkormányzat köteles átadni az országos, térségi vagy adott esetben körzeti kisebbségi feladatokat ellátó közoktatási intézmény fenntartói jogát. Emellett a 2003-as költségvetésről szóló törvény létrehozott egy, a kisebbségi intézményeket támogató pénzügyi alapot, amelyhez a kisebbségek pályázatot nyújthattak be. A tapasztalatok azt mutatták, hogy a törvényt módosítás már rövid távon is javította az intézményátvétel feltételeit. A Magyarországi Németek Országos Önkormányzata 2004 nyarán vette át a pécsi Koch Valéria Óvoda, Általános Iskola és Gimnázium, illetve a pilisvörösvári Német Nemzetiségi Gimnázium fenntartását. Az Országos Szlovák Önkormányzat szintén 2004-ben köthette meg az átadási megállapodást a szarvasi Szlovák Általános Iskola, Óvoda és Diákotthon átvételéről.²³ A közoktatási intézményekkel nem vagy alig rendelkező kisebbségek (bolgárok, görögök, lengyelek, örmények, ruszinok,

¹⁹ 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól, 18. § (3).

²⁰ Magyar Köztársaság Kormánya: J/17166. sz. beszámoló a Magyar Köztársaság területén élő nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetéről (2003. február – 2005. február). Budapest, 2005. július.

²¹ Ispánovity Márton (Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal): Az országos kisebbségi önkormányzatok intézményesülési folyamata (a 2006. május 11–12-ei bajai konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata – kézírata a szerző birtokában).

²² 2003. évi LXI. törvény a közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény módosításáról.

²³ Úton a kulturális autonómia felé. Intézmények – országos önkormányzatok fenntartásában. *Barátság*, 2004. november 15. 4386–4388.

ukránok) számára az anyanyelv és a népismeret oktatását magában foglaló, úgynevezett kiegészítő kisebbségi oktatás megszervezésére volt lehetőség a fővárosi vagy megyei önkormányzat keretében, illetve az országos kisebbségi önkormányzat létesítésében és fenntartásában.²⁴

Az iskolák kivételével azonban az intézmények működtetését évről évre pályázati forrásból finanszírozni komoly bizonytalanságot jelentett minden más típusú intézmény számára, különösen az év első hónapjaiban, ameddig ki nem írták az új pályázatokat, és döntést nem hoztak róluk. Ennélfogva a különféle kulturális, művelődési intézmények létrehozásával, átvételével és működtetésével a kisebbségi szervezetek és önkormányzatok – normatív állami támogatás hiányában – csak elenyésző számban tudtak élni. A kisebbségi kulturális intézmények létesítésének, fenntartásának és átvételének feltételeit ezért a kisebbségi törvény 2005-ös módosítása igyekezett javítani. Eszerint a kisebbségi önkormányzatok jogosultak voltak kulturális intézményeket létesíteni, fenntartani, illetve a fenntartói jogot, a közművelődési feladat ellátását átvenni. A legerősebb jogosítványt az országos kisebbségi önkormányzatok kapták, amelyek megkeresésére az intézményt fenntartó helyi önkormányzat köteles volt átadni a kizárólag kisebbségi kulturális feladatot ellátó, kisebbségi igényeket kielégítő intézmény fenntartói jogát.²⁵

Ugyanezen időszakban a Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezmény végrehajtásával kapcsolatban az Európa Tanács miniszteri bizottsága azt javasolta, hogy Magyarország erősítse meg a kisebbségi önkormányzatok kulturális autonómiáját „a közintézmények átvételét, működtetését és fenntartását illetően”.²⁶ Ehhez hasonlóan a Nyelvi Charta végrehajtásával kapcsolatos 2007-es ajánlás is arra ösztönözte a magyar hatóságokat, hogy „javítsák annak a folyamatnak a feltételeit, melynek során az oktatási és kulturális testületek és intézmények átkerülnek a kisebbségi önkormányzatokhoz”.²⁷

A nemzetiségek jogairól szóló új, 2011. évi CLXXIX. törvény megerősítette a korábbi rendelkezéseket: a nemzetiségi önkormányzatoknak változatlanul joguk van oktatási és kulturális intézményeket létrehozni, vagy másoktól átvenni és fenntartani. Az országos önkormányzat kezdeményezésére azon nevelési-oktatási közintézmény fenntartói jogát át kell adni, amelyben a tanulók legkevesebb 75%-a részül nemzetiségi nevelésben, oktatásban vagy kollégiumi ellátásban. Helyi szinten is létezik ez utóbbi küszöb mint feltétel, illetve ez esetben csupán lehetősége van a települési szinten működő nemzetiségi önkormányzatnak az átvételre, amelyhez be kell szereznie az országos önkormányzat egyetértését, az óvoda-/iskolaszék véleményét, utóbbiak hiányában az intézmény szülői szervezetének, diákönkormányzatának és

²⁴ Magyar Köztársaság Kormánya: J/4722. sz. beszámoló a Magyar Köztársaság területén élő nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetéről (2005. február–2007. február). Budapest, 2007. december.

²⁵ 2005. évi CXIV. törvény a kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó egyes törvények módosításáról.

²⁶ Az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának ResCMN(2005)10 sz. határozata a Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezmény magyarországi végrehajtásáról (elfogadta a Miniszteri Bizottság a Miniszterek helyetteseinek 2005. december 14-én tartott 951. ülésén).

²⁷ A Miniszteri Bizottság RecChL(2007) 4. sz. ajánlása a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájának magyarországi alkalmazásáról (2007. június 20.).

a területi nemzetiségi önkormányzatnak a véleményét. Hasonló módon azon kulturális intézmény fenntartói jogát is át kell adni az országos önkormányzatnak, amely legalább 75%-ban nemzetiségi kulturális feladatot lát el, és az érintett nemzetiség kulturális igényeit elégíti ki.

A fenti jogszabályi változások hatására a kisebbségek által alapított és átvett intézmények száma 2003-at követően jelentős növekedésnek indult annak ellenére, hogy 2013-ig a helyi szintű oktatási átvétel esetén a megfelelő finanszírozás nem volt teljes mértékben biztosított. Ez az időszak, az Orbán-kormány hatalomra kerülése az oktatás területén is központosítást hozott többek között azzal, hogy az általános és középiskolák fenntartása a települési önkormányzatoktól átkerült a kormányhoz, de emellett nagyvonalú finanszírozási ösztönzőket is megteremtettek az egyházak és a nemzetiségek számára, amennyiben azok intézményeket kívántak átvenni. Utóbbiak tekintetében ez azt jelentette, hogy ha egy nemzetiségi önkormányzat az államtól vagy a települési önkormányzattól át akart venni egy nevelési vagy oktatási intézményt, az óvodák esetében a támogatás több mint a duplájára, míg az iskolák esetében a finanszírozás összege 15–30%-kal nőtt.²⁸ Ahogy már utaltunk rá, a kulturális autonómia megerősítése mellett az átvétel nem egy esetben egyfajta menekülőutat is jelentett egyes települések számára, hogy az intézmény ne zárjon be vagy kerüljön állami vagy egyházi fenntartásba. Összességében a 2020-as évek elejére a nemzetiségek intézmények százainak lettek alapítói vagy fenntartói. Az átvétel különösen a 2010-es évek közepén kapott lendületet, amikor évente átlagosan 8-10 iskola és 4-5 óvoda is gazdát cserélt. A folyamat elején a legfontosabb intézményeket jellemzően az országos önkormányzatok vették át, míg a települési szintű nemzetiségi önkormányzatok tipikusan az óvodák fenntartóivá váltak, különösen azokon a településeken, ahol több óvoda is működött.

AZ INTÉZMÉNYESÜLÉS FŐBB VITATOTT KÉRDÉSEI

Elsőként értelemszerűen adódik a kérdés, hogy kik működtetik és kik számára a kisebbségi intézményeket a 21. századi Magyarországon. A rendszerváltás óta ugyanis a csoporttagság kijelölésének szabályozása – összhangban a nemzetközi standardokkal – az egyéni önmeghatározásra épül. A németek vonatkozásában viszont ez a helyzet, a nyelvtudás hasznosíthatósága, nemzetközi presztízse, amely a beszélője számára lehetővé teszi a német nyelvű országokban való továbbtanulást és munkavállalást, már az 1990-es években is azt eredményezte, hogy a hazai német közösség becsült létszámát is meghaladta a német nemzetiségi oktatásban részesülők száma.²⁹

²⁸ L. pl. Jegyzőkönyv, mely készült 2015. április 15-én 17 órakor kezdődő, a Meserét Óvodában megtartott Szendehely Község Önkormányzat Képviselő-testületének és a szendehelyi Német Nemzetiségi Önkormányzat közös rendkívüli testületi üléséről. http://rhost.dyndns.info/MyWeb/www_szendehely_hu/dokumentumok/egyeb/eloterjesztések/20150415_szendehely_jegyzokonyv.pdf (Letöltés ideje: 2022. július 5.)

²⁹ Deets, Stephen: Reconsidering East European Minority Policy: Liberal Theory and European Norms. *East European Politics and Societies*, 2002/1. 39.

A kérdés változatlanul fennáll 2022-ben is, amikor a német önkormányzatok összesen már majdnem 70 óvodát, általános és középiskolát tartanak fenn döntően azzal a szándékkal, hogy megőrizzék a kisebbségi nyelvet és identitást, függetlenül attól, hogy ez az intézményi hálózat milyen arányban fedi le a közösséghez tartozókat és vált egyidejűleg vonzóvá mások számára.

A csoporttagság kérdése más vonatkozásban merült fel a román nemzetiség esetében, amelyet talán a leginkább érintettek a választási visszaélések, közkeletűbb nevén az etnobiznisz. Azon képviselők megválasztása, akik vélhetően vagy akár deklaráltan nem a közösséghez tartoztak, nem beszéltek a nyelvet, nem ismerték a kultúrát, széles körben felzúdulást keltett. Más megközelítésben viszont amellet is elhangzottak érvek, hogy ők a román háttérük ellenére nyelvi-kulturális értelemben már asszimilálódtak ugyan, de attól még joguk volt magukat románoknak vallani. Az országos önkormányzat 2007-es alakuló ülésén a többség nem támogatta, hogy az ülés és a képviselői eskü nyelve a magyar mellett a román legyen; ezt a döntést találta utóbb a kisebbségi ombudsman törvényellenesnek. Ilyen előzmények után 2008 elején román intézmények, civil szervezetek, kisebbségi önkormányzatok képviselői, közéleti személyiségek, szakemberek és sok szülő tiltakozott az ellen, hogy az országos önkormányzat átvegye a közösség legfontosabb oktatási intézményét, a gyulai Nicolae Bălcescu Általános Iskolát és Gimnáziumot. Egyebek mellett azzal érveltek, hogy „az országos román önkormányzat döntéshozó testülete számos tagja nem tartozik a hazai román kisebbséghez, nem beszéli a román nyelvet, nem ismeri a kulturális hagyományainkat, és a hatályos kisebbségi önkormányzati választási szabályozók nem garantálják, hogy a jövőben az országos önkormányzat meghatározó többségét a közösségünkhöz tartozó képviselők alkossák”.³⁰ A román iskolakomplexum átvételére így végül csak néhány évvel később, 2013-ban került sor.

Más esetben az átvételt nem elsősorban a közösségen belüli viták akadályozták meg, hanem külső szereplők és megfontolások, ami azt látszik jelezni, hogy bizonyos esetekben a deklarált kulturális autonómia a gyakorlatban valahol kívülről mégis korlátozott. 2021-ben például a Magyarországi Németek Országos Önkormányzata akarta átvenni a soroksári Grassalkovich Antal Általános Iskolát, amelyben bár a tanulók kevesebb, mint 75%-a részesült német nemzetiségi oktatásban, tehát az átvételre csak lehetőség nyílt, de nem volt az érintettekre nézve kötelező, végül azonban az emberi erőforrások minisztere nem hagyta jóvá. A döntésben szerepet játszhatott, hogy a kerület legszínvonalasabb iskolájáról volt szó, és a kerületi tanulók mintegy harmada oda járt.³¹

Az intézmények nemzetiségek közötti megoszlását tekintve szembeötlő, hogy az ország legnépesebb nemzetisége, a roma relatíve milyen kevés intézményt tart

³⁰ Bod Tamás: Gyulai román iskolaügy – robbanás előtt. Szülők és értelmiségiek tiltakozása az oktatási intézmény átadása ellen. *Hír6.hu*, 2008. január 29. http://hirhat.hu/story/080128_gyulai_roman_iskolaugy_robbanas_elott.html (Letöltés ideje: 2008. január 29.)

³¹ Iskolabotrány Soroksáron, felháborodás a német közösségben. *Jelen*, 2021. július 5. <https://jelen.media/kozelet/iskolabotrany-soroksaron-felhaborodas-a-nemet-kozossegeben-1988>
Ldu/MNOÖ: Randnotiz zu einer Entscheidung/ Egy döntés margójára. 2021. július 1. <https://www.facebook.com/Landesselbstverwaltung/posts/2956780207915746> (Letöltés ideje: 2022. július 6.)

fönn. A kérdés tágabb vonatkozásában összefügg Nancy Fraser sokat idézett elhárításával, az újraelosztás és az elismerés elkülönítésével,³² amelyek kapcsán sokan kiemelik, hogy a rendszerváltás után a romák mindkét típusú társadalmi egyenlőtlenséggel, a hátrányos társadalmi-gazdasági helyzettel és az elterjedt etnikai alapú diszkriminációval egyaránt kénytelenek voltak szembesülni. A kéttípusú, az újraelosztás és az elismerés körüli küzdelmek ezért gyakorta egymással szorosan összefonódnak, de a romák esetében még akár egymással ütköző értékekké is válhatnak. A kérdés szorosan kapcsolódik a roma identitások sokféleségéhez és összetettségéhez, különös tekintettel azokra a számos és gyakorta ellentétes narratívákra és elgondolásokra, amelyek tetten érhetők mind az identifikáció, mind a klasszifikáció vonatkozásában. E téren egymás mellett léteznek a roma közösségeket nemzeti vagy etnikai kisebbségként vagy hátrányos helyzetű társadalmi csoportként (lásd még „etnoosztály”, „underclass”), vagy transznacionális nemzetként definiáló megközelítések.³³ A csoport meghatározása, a társadalmi-gazdasági integráció és/vagy az etnokulturális sajátosságok megőrzése hosszú távú kihívásokat tartogatnak: a szegénységre koncentrálnak a háttérbe szoríthatja az utóbbiakat, míg egy, a kisebbségi jogokat és kulturális autonómiát hangsúlyozó megközelítés akár olyannyira etnicizálhat társadalmi ügyeket, hogy lehetetlenné teszi azok hatékony kezelését. A magyarországi romák több mint 80%-a magyar anyanyelvű lévén, sokan tartanak attól, hogy a különálló nemzetiségi intézményrendszer gondolata éppen a szegregációt erősítené, különösen az oktatás területén.

Végül, de ez sem kevésbé fontos: az intézményesülés folyamatával kapcsolatban az is vizsgálandó kérdés, hogy a nemzetiségi fenntartásban működő nevelési-oktatási intézmények miként teljesítenek az elérhető mérési adatok alapján, magyarán érdemes-e a szülőknek odaíratniuk a gyermekeiket. E téren az Országos Kompetenciamérés 2019-es, a járványhelyzet előtti utolsó felmérése arról tanúskodik, hogy a nemzetiségi iskolák tanulói összességében valamivel az országos átlag alatt voltak mind matematikából (99,5%), mind szövegértésből (99,3%); miközben a német és a horvát intézmények valamelyest átlag felett teljesítettek, a roma, a szlovák, a szerb és a szlovén iskolák az alatt maradtak.³⁴

³² Fraser, Nancy: Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, and Participation. In: Fraser, Nancy – Honneth, Axel: *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*. London: Verso, 2003. 7–109.

³³ Gheorghe, Nicolae: Choices to be made and prices to be paid: potential roles and consequences in Roma activism and policy-making. In: Guy, Will (ed.): *From Victimhood to Citizenship. The Path of Roma Integration. A Debate*. Budapest: Kossuth, 2013. 81.; Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin: The Roma – a Nation without a State? Historical Background and Contemporary Tendencies. In: Burszta, Wojciech – Kamusella, Tomasz – Wojciechowski, Sebastian (eds.): *Nationalisms Across the Globe: An overview of the nationalism of state-endowed and stateless nations*. Poznan: School of Humanities and Journalism, 2005. 433–455.; Vermeersch, Peter: Ethnic minority identity and movement politics: The case of the Roma in the Czech Republic and Slovakia. *Ethnic and Racial Studies*, 2003/5. 890.

³⁴ Oktatási Hivatal: Az országos mérések eredményei (2008-tól kezdődően). <https://okm.kir.hu/fit/default.aspx>

KÖVETKEZTETÉSEK

A kisebbségek, régi-új hivatalos terminológiával nemzetiségek azon jogát, hogy saját oktatási és kulturális intézményeket tartsanak fenn, már az 1993-as kisebbségi törvény is tartalmazta, de a rendelkezés megvalósítására csak a 2000-es évek közepétől került sor. A folyamatot a szakpolitikai dokumentumok a kulturális autonómia kiteljesedéseként, intézményesülésének nevezték, amely ez esetben arra utalt, hogy a nemzetiségi önkormányzatok intézményeket alapíthatnak, tarthatnak fenn és vehetnek át más fenntartótól, amely így egyfajta funkcionális autonómiaként is szolgált. Az intézményesülés különösen a 2010-es években gyorsult fel meghatározó jogszabályi és pénzügyi ösztönzők hatására, amely egyfelől valóban a kulturális autonómia növekedése irányában hatott, de másfelől korántsem volt ellentmondásoktól mentes, amelyek alaposabb feltárása még további empirikus kutatásokat tesz szükségessé a tagság körüli bizonytalanságoktól kezdve egészen az intézmények teljesítményének összehasonlításáig, amelyekre napjainkban különösen fontos szerep hárul a nemzetiségi nyelvek és identitások megőrzése terén.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Borbély Anna: Studying sustainable bilingualism: comparing the choices of languages in Hungary's six bilingual national minorities. *International Journal of the Sociology of Language*, 2015/236. 155–179. <https://doi.org/10.1515/ijsl-2015-0025> (Letöltés ideje: 2022. július 6.)
- Brunner, Georg – Küpper, Herbert: Európai autonómia-megoldások: A kisebbségi önkormányzatok autonómia-modelljeinek tipológiája. *Magyar Kisebbség*, 2004/1–2. 466–496.
- Coakley, John: Introduction: Dispersed Minorities and Non-Territorial Autonomy. *Ethno-politics*, 2016/1. 1–23.
- Conversi, Daniele: Between the hammer of globalization and the anvil of nationalism: Is Europe's complex diversity under threat? *Ethnicities*, 2014/1. 25–49. <https://doi.org/10.1177/1468796813487727> (Letöltés ideje: 2022. július 6.)
- Decker, Christopher: Contemporary forms of cultural autonomy in Eastern Europe: recurrent problems and prospects for improving the functioning of elected bodies of cultural autonomy. In: *The participation of minorities in public life*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2011. 101–112.
- Deets, Stephen: Reconsidering East European Minority Policy: Liberal Theory and European Norms. *East European Politics and Societies*, 2002/1. 30–53. <https://doi.org/10.1177/0888325402016001003> (Letöltés ideje: 2022. július 6.)
- Eide, Asbjørn: Cultural autonomy: Concept, Content, History and Role in the World Order. In: Suksi, Markku (ed.): *Autonomy: Applications and Implications*. The Hague: Kluwer Law International, 1998. 251–276.

- Fraser, Nancy: Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, and Participation. In: Fraser, Nancy, Honneth, Axel: *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*. London: Verso, 2003. 7–109.
- Ghai, Yash (ed.): *Autonomy and ethnicity: Negotiating competing claims in multi-ethnic states*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Ghai, Yash: Public Participation, Autonomy and Minorities. In: Skurbaty, Zelim A. (ed.): *Beyond a One-Dimensional State: An Emerging Right to Autonomy?* Leiden: Martinus Nijhoff, 2005. 3–45.
- Gheorghe, Nicolae: Choices to be made and prices to be paid: potential roles and consequences in Roma activism and policy-making. In: Guy, Will (ed.): *From Victimhood to Citizenship. The Path of Roma Integration. A Debate*. Budapest: Kossuth, 2013. 41–99.
- Klatt, Martin: Schleswig and Non-Territorial Autonomy – The Territorial Trap? *Nationalities Papers*, 2022. 1–17. (OnlineFirst) (Letöltés ideje: 2022. július 6.)
- Lapidoth, Ruth: *Autonomy. Flexible Solutions to Ethnic Conflicts*. Washington, D.C.: US Institute of Peace Press, 1997.
- Marushiakova, Elene – Popov, Vesselin: The Roma – a Nation without a State? Historical Background and Contemporary Tendencies. In: Burszta, Wojciech – Kamusella, Tomasz – Wojciechowski, Sebastian (eds.): *Nationalisms Across the Globe: An overview of the nationalism of state-endowed and stateless nations*. Poznan: School of Humanities and Journalism, 2005. 433–455.
- McGarry, John – Moore, Margaret: Karl Renner, Power Sharing and Non-Territorial Autonomy. In: Nimni, Ephraim (ed.): *National Cultural Autonomy and its Contemporary Critics*. Abingdon: Routledge, 2005. 64–81.
- Osipov, Alexander: Non-Territorial Autonomy as a Way to Diversity Policies: The Case of Russia. In: Nimni, Ephraim – Osipov, Alexander – Smith, David J. (eds.): *The Challenge of Non-Territorial Autonomy: Theory and Practice*. Oxford: Peter Lang Academic Publishers, 2013. 133–148.
- O’Leary, Brendan: The Logics of Power-sharing, Consociation and Pluralist Federations. In: Weller, Marc – Metzger, Barbara (eds.): *Settling Self-determination Disputes: Complex Power-sharing in Theory and Practice*. Leiden: Martinus Nijhoff, 2008. 47–58.
- Peleg, Ilan: *Democratizing the Hegemonic State. Political Transformation in the Age of Identity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Roach, Steven C.: Minority Rights and an Emergent International Right to Autonomy: A Historical and Normative Assessment. *International Journal on Minority and Group Rights*, 2004/4. 411–432.
- Smith, David – Hiden, John: *Ethnic Diversity and the Nation State. National Cultural Autonomy Revisited*. Abingdon: Routledge, 2012.
- Suksi, Markku: Non-Territorial Autonomy. The Meaning of ‘(Non)-Territoriality’. In: Malloy, Tove – Palermo, Francesco (eds.): *Minority Accommodation through Territorial and Non-territorial Autonomy*. Oxford: Oxford University Press, 2015. 83–115.
- Úton a kulturális autonómia felé. Intézmények – országos önkormányzatok fenntartásában. *Barátság*, 2004. november 15. 4386–4388.
- Vermeersch, Peter: Ethnic minority identity and movement politics: The case of the Roma in the Czech Republic and Slovakia. *Ethnic and Racial Studies*, 2003/5. 879–901. <https://doi.org/10.1080/0141987032000109078> (Letöltés ideje: 2022. július 6.)

Wiberg, Matti: Ambiguities in and Clarifications of the Concept of Autonomy. In: Skurbaty, Zelim A. (ed.): *Beyond a One-Dimensional State: An Emerging Right to Autonomy?* Leiden: Martinus Nijhoff, 2005. 177–190.

1. sz. függelék

A települési és az országos nemzetiségi önkormányzatok által fenntartott nevelési-oktatási intézmények száma, 2003–2022

Nemzetiség	2003– 2004	2005– 2006	2007– 2008	2009– 2010	2011– 2012	2013– 2014	2015– 2016	2017– 2018	2022
Bolgár			2	2	2	2	2	2	2
Görög			1	1	2	2	2	2	2
Horvát	1	1	1	1	2	3	4	4	5
Lengyel		1	1	1	1	1	1	1	1
Német	2	3	3	2	7	12	43	56	67
Roma					3	3	3	3	2
Román					4	6	6	7	7
Ruszin						1	1	1	
Szerb					1	2	2	2	2
Szlovák		2	3	3	4	6	7	7	7
Szlovén					2	2	2	2	2
Összes	3	7	11	10	28	40	73	87	97

Forrás: Kormánybeszámoló a Magyarország területén élő nemzetiségek helyzetéről

Az országos nemzetiségi önkormányzatok által fenntartott intézmények központi költségvetési támogatása, 2003-2022 (millió Ft)

Nemzetiség	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Bolgár	4,2	13	33	12	15	15,7	19,2	19,2	19,2	28,6	30,8	30,8	50,8	50,8	72,8	72,8	80,1	80,1	80,1	134,7
Görög	1,5	7,5	12	-	12	12,5	12,5	12,5	12,5	12,5	12,5	15	19,5	19,5	35,5	35,5	39,1	39,1	39,1	43,2
Horvát	159,2	12	55,6	10	45	47	51,5	51,5	55	55	57,5	65,5	104,4	104,4	145,9	145,9	160,5	160,5	160,5	325,1
Lengyel	10,2	11,5	38,8	14	14	14,6	14,6	14,6	14,6	18,6	24,6	25,8	30,8	30,8	53	53	58,3	58,3	58,3	62,7
Német	95,7	102	80	12,6	70	73,2	73,2	73,2	73,2	73,2	125,6	125,6	178	178	211	238,7	262,6	262,6	262,6	401
Örmény	-	-	-	-	-	7	7	7	7	7	7	7	7	27	33,4	33,4	36,7	36,7	36,7	39,5
Roma	40	60	53	1	70	73,2	78,6	78,6	78,6	78,6	78,6	78,6	165,9	165,9	165,9	165,9	182,5	182,5	182,5	196,2
Román	1,5	27	21,1	18	16,5	17,2	17,2	17,2	17,2	19,7	19,7	27,5	40,8	40,8	48	48	52,8	52,8	52,8	92,1
Ruszin	-	2	4,4	1,5	6	6,3	7,8	7,8	7,8	7,8	7,8	7,8	13,5	13,5	35,3	35,3	38,8	38,8	38,8	54,9
Szerb	25	15	27,5	6	27	28,2	32,2	32,2	42,2	54,7	54,7	54,7	69,2	69,2	114	114	125,4	125,4	125,4	180
Szlovák	76,4	90,3	97,4	23,3	88,8	92,8	105,8	105,8	105,8	115,8	115,8	118,8	159,5	159,5	197,9	197,9	217,7	217,7	217,7	279,3
Szlovén	15	13,5	16,1	6	16,2	16,9	16,9	16,9	21,9	21,9	43,4	46,4	58,4	58,4	58,4	58,4	64,2	64,2	64,2	89,7
Ukrán	-	-	-	-	-	8	8	8	8	8	8	8	14,5	14,5	21,4	21,4	23,5	23,5	23,5	25,3
Összes	429	366,9	439,2	104,5	380,5	412,6	444,5	444,5	463	501,4	586	611,5	932,3	932,3	1192,5	1220,2	1342,2	1342,2	1342,2	1923,7

Forrás: Kormánybeszámoló a Magyarország területén élő nemzetiségek helyzetéről, költségvetési törvények

Kölcsönhatások az európai integrációban: regionalizmus és kisebbségek*

Az 1990-es évek óta az európai integráció jövőjéről zajló, sokszor éles viták részben a modern nemzetállam jellegének és szerepének jelentős változásaihoz kapcsolódnak. A szakirodalomban régóta ismert folyamatok, az állami szint feletti hatalomkoncentráció, valamint az államon belüli hatalmi szétaprózódás egyszerre vannak jelen és alakítják át a területi szuverenitásra, a kulturális hegemoniára és az államközi kapcsolatok kizárólagosságára épülő nemzetállami modellt.¹ Az áruk, a szolgáltatások, a tőke és a személyek (a munkaerő) szabad áramlását adminisztratív korlátok nélkül biztosító integráció érdekében az EU-tagállamok olyan jelentős területeken adják át hatásköreiket az uniós intézményeknek, hogy az sokak szerint előbb-utóbb valamilyen európai föderáció létrehozásához fog vezetni.² Ám az 1990-es évek óta egyre inkább úgy tűnt, hogy ez nem az olvasztótégelyként működő európai démosz megszületésével jár, hanem a de gaulle-i „nemzetek [értsd: nemzetállamok] Európáját” a maastrichti szerződés után a „népek Európája” válthatja majd fel. De nemcsak az államok szerepe változott meg, hanem az államon belüli régióké is, amelyek az államhatárokat légiesítő európai integrációnak köszönhetően új gazdasági és politikai lehetőségekhez jutnak. Ennek a folyamatnak egyértelműen az Európai Unió a katalizátora: az egységes piac megteremtése érdekében a tagállamok közötti belső határok átjárhatóvá váltak, megkérdőjeleződött a politikai határok hagyományos elválasztó szerepe, és az EU-n belül megváltozott a politikai elit és a közvélemény viszonyulása is az államhatárokhoz.³ Legalábbis 2015-ig, illetve 2020-ig a schengeni rendszer azt sugallta, hogy az államhatárok az EU-n belül jóval kevésbé jelentősek, mint az uniós külső határai. A migrációs kihívások

* A szerző munkáját az Európai Bizottág finanszírozásában megvalósult ENTAN (COST Action 18 114) projekt STSM (Short Terms Scientific Mission) programja támogatta. A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K132962 számú, A nemzetiség és etnicitás jogi operacionálázása c. projekt keretében készült.

¹ A nemzetközi kapcsolatok elméletében gyakran az „új középkor” kifejezést használják arra a jelenségre, amelyben többes lojalitások váltják fel az egyén és a nemzetállam kizárólagos kapcsolatát, egymást átfedő hatalmi terek jelennek meg és versengő egyetemes víziók. Vö: Friedrichs, Jörg: The Meaning of New Medievalism. *European Journal of International Relations*, 2001/4. 475–501. Ez a megközelítés *mutatis mutandis* az EU-n belül is értelmezhető a régiók, a tagállamok és az uniós intézmények viszonyára.

² Az államként intézményesülő EU-val szemben felmerülő elméleti problémákról l. Bíró Gáspár: Mi, az uniós államai... In: Fedinec Csilla – Ilyés Zoltán – Simon Attila – Vizi Balázs (szerk.): *A közép-európaiság dicsérete és kritikája*. Budapest: Gondolat, 2013. 59–74.

³ Brunet-Jailly, Emmanuel: Theorizing Borders: An Interdisciplinary Perspective. *Geopolitics*, 2005/4. 633–649.

miatt 2015-ben, majd a Covid-19 járvány miatt 2020-ban bevezetett lezárásokkal ismét nagyon is érzékelhetővé váltak a tagállamok közötti határok, és akadnak aggodalmak amiatt, hogy ezek a tendenciák tartósan megváltoztathatják a belső határok nélküli EU-t. De egyelőre tény, hogy az elmúlt harminc évben az Európai Unión belül jelentősen megváltozott a határok szerepe, és a szupranacionális intézmények és politikák mellett az európai integrációban a régiók szerepe is megnőtt. Ezzel egy időben a nemzetközi normatív rezsimek és intézmények (nemcsak az Európai Unió, de például az Európa Tanács emberi jogi rendszere) térnyerése elmosta a belügyek és a nemzetközi kapcsolatok közötti választóvonalakat, új politikai lehetőségeket teremtve a nem állami szereplők (a kisebbségek vagy a régiók) számára is.⁴ Ennek egyik jelképe volt például a maastrichti szerződéssel létrejött új konzultatív uniós testület, a Régiók Bizottsága, amely uniós szintre emelte a régiók képviselőit. Az unió regionális politikái közvetlenül a tagállamokon belüli régiókat célozzák, amelyek a szubszidiaritás elvének megfelelően az uniós támogatók felhasználásáról szóló döntéshozatalba a központi kormányok mellett sokszor a helyi, regionális szervek bevonását is igénylik. Nagyon sokan foglalkoztak azzal, hogy egy ilyen, a nemzetállamot fellazító többszintű kormányzati modell milyen hatással lehet a nemzeti, etnikai, nyelvi kisebbségekre. A regionalizmus megjelenését az európai integrációban leginkább a kisebbségek számára kedvező jelenségeként értékelik, amely segíti az érintett régiók és így az ott (akár többségben) élő kisebbségek gazdasági-társadalmi fejlődését.⁵ Az európai integrációban az államhatárok átjárhatóbbá válása és a régiók nemzetközi szerepvállalása a kisebbségek számára új lehetőségeket adnak, új szövetségeket kínálnak nekik: akár az államon belül más régiókkal, akár az anyaállammal megerősödő kapcsolatokon keresztül. Ahogy arra Bárdi Nándor is rámutatott, az EU-csatlakozás előtt a magyarországi baloldali kormányok nemzetpolitikai stratégiájának is fontos eleme volt az a remény, hogy az uniós regionális fejlesztéseknek, a határokon átnyúló regionális gazdasági kapcsolatoknak rendkívül kedvező hatása lesz a szomszédos országokban élő magyarok számára, anélkül hogy a kisebbségi kérdés az államközi kapcsolatokat megterhelné.⁶

Ezek a pozitív hatások azonban inkább esetlegesek, mintsem általánosíthatók; ennek a tanulmánynak az a célja, hogy rávilágítson: az európai integráció és regionalizmus csak korlátozottan tudja befolyásolni a kisebbségek helyzetét. Az EU államhatárokat fellazító jogrendje és regionális politikái mindenképp az államon belüli területi-közigazgatási entitásokhoz kapcsolódnak, nem pedig a nemzeti,

⁴ Keating, Michael: *The New Regionalism in Western Europe...* Cheltenham: Edward Elgars, 1998; Bíró Gáspár: Minorities in International relations. In: Segbers, Klaus – Imbusch, Kerstin (eds.): *The Globalization in Eastern Europe: Teaching International Relations whitout Borders*. Münster: LIT Verlag, 297–332.

⁵ Malloy, Tove H.: *National minority, regions' in the enlarged European Union: mobilizing for third level politics?* (ECMI Working Paper, 24). Flensburg: European Centre for Minority Issues, 2005.

⁶ Bárdi Nándor: *Tény és való*. Pozsony: Kalligram, 2004. 152–153. L. még ehhez Bundula István: „Nagyobb bennük a vitalitás” – interjú Törzsök Erikával. *Magyar Narancs*, 2011. január 20. https://magyarnarancs.hu/belpol/nagyobb_bennuk_a_vitalitas_-_torzsok_erika_szociologus_a_kettos_allampolgarsagrol_es_a_szavazati_jog_kiterjeszteserol-75340 (Letöltés ideje: 2022. augusztus 14.)

kisebbségi közösségekhez. Így egy kisebbség alkotmányjogi helyzete, területi elhelyezkedése és az államon belüli közigazgatási régió döntéshozatalában való részvétele meghatározza azt, hogy mennyire képes az uniós lehetőségeket kihasználni. Az anyaállami felelősségvállalás és aktivitás formája és mértéke pedig nagyon változó, és persze csak azon kisebbségek számára értelmezhető, amelyeknek van anyaállama.

REGIONALIZMUS ÉS EURÓPAI INTEGRÁCIÓ

Keating szerint az európai integrációban a regionalizmus új formái a regionális és társadalmi élet felbomlásából és újjáépítéséből erednek, ez a folyamat a lokális és a globális közötti tengelyen zajlik, és a régiók az új társadalmi-kulturális, társadalmi-politikai helyzetben teremődnek.⁷ A regionális identitások tehát sokszor az andersoni értelemben vett „elképzelt közösségekre”⁸ építenek, amelyek nemcsak a homogén nemzetállami víziókkal, de az államon belüli migrációval, területi különbségekkel, a globalizáció vélt/valós hatásaival is küzdenek. Egyáltalán nem automatikus, hogy a régiók a területükön élő kisebbségeket is képviseljék, vagy hogy a regionális identitás a kisebbségi identitásra épüljön. A regionalizmus önmagában is létező és értelmezhető politikai államszervezési modell, ami nem keverendő össze az állam föderatív átalakításával. A központi kormányzat és a régió közötti hatáskörök megosztása is nagyon eltérő lehet, ahogyan az is, hogy az adott régióban egy kisebbség többséget alkot-e vagy sem, vagy egyáltalán vannak-e a régiónak identitáspolitikai hatáskörei (például a nyelvhasználat terén stb.). Ezt tükrözték az 1990-es években több tagállamban, így Olaszországban, Nagy-Britanniában, Spanyolországban, sőt bizonyos mértékig Franciaországban is megjelenő regionális politikai mozgalmak is.

Az ebben az időszakban elindult politikai változások ezekben az országokban közigazgatási átszervezéshez is vezettek, a skót és a walesi devolúció 1998-ban, az olasz tartományoknak (régióknak) nagyobb autonómiát biztosító alkotmánytörvények elfogadása 2001-ben, a korzikai autonómia lehetőségének megjelenése a francia jogrendben⁹ mind ennek a folyamatnak a részeként jelentek meg.¹⁰ Ezek a jelenségek alátámasztották a regionalizmus új megközelítéseit, a többszintű kormányzat

⁷ Keating, 1998.

⁸ Anderson, Benedict: *Imagined communities*. London: Verso, 1983.

⁹ Daftary, Farimah – Loughlin, John: *Insular Regions and European Integration: Corsica and the Åland Islands Compared*. Flensburg: ECMI, 1999; Keating, Michael: Does Regional Government Work? The Experience of Italy, France and Spain. *Governance*, 1998/1. 184–204.; Molnár Anna: *Az Északi Liga szerepe Olaszország tartományi rendszerének átalakulásában*. PhD dolgozat, Budapest, Corvinus Egyetem, 2002; Caravita, Beniamino: *Italy: toward a federal state? Recent constitutional developments in Italy*. <https://statecon.camden.rutgers.edu/sites/statecon/files/subpapers/caravita.pdf> (Letöltés ideje: 2022. augusztus 10.)

¹⁰ Általánosságban magyarul a regionalizmus változásairól l. Grüber Károly: *Európai identitások, régió, nemzet, integráció*. Budapest: Pro Minoritate – Osiris, 2002; Az európai regionális és kisebbségi autonómiákról pedig Gál Kinga (ed.): *Minority Governance in Europe*. Budapest: OSI – LGI, 2001 és Györi Szabó Róbert: *Kisebbség, autonómia, regionalizmus*. Budapest: Osiris, 2006.

elméletét,¹¹ de ezzel együtt egyre inkább előtérbe került a regionalizmus, a nacionalizmus és a kisebbségi regionális identitások közötti összefüggések vizsgálata is.¹² A 2000-es évtized első felében még úgy látszott, hogy az európai integráció megerősíti az államon belüli szubszidiaritást, ami új lehetőségeket teremthet az etnoregionális és kisebbségi politikai mozgalmak számára is, kioltva akár az államok területi önszerveződéssel szembeni biztonságpolitikai félelmeit.¹³ De az 1990-es években megjelent alkotmányjogi regionalizmus egyik országban sem vezetett új kisebbségi területi autonómiák létrehozásához, legfeljebb kedvezően befolyásolta a régióban élő kisebbségek helyzetét.

AZ EURÓPAI UNIÓ REGIONÁLIS POLITIKÁI

Az unió regionális politikáinak jogi alapja egyértelmű az EU alapító szerződéseiben.¹⁴ Az Európai Unióról szóló Szerződés 3. cikke kimondja, hogy az unió előmozdítja a „területi kohéziót” (és ugyanez a cikk, anélkül hogy a kettőt összekapcsolná, arról is rendelkezik, hogy az EU „tisztelőben tartja saját kulturális és nyelvi sokféleségét”). Az alapító szerződések szerint az uniós régiós politika és a pénzügyi támogatások célja a különböző régiók fejlettsége közötti egyenlőtlenségek leküzdése, a társadalmi, gazdasági és területi kohézió erősítése (EUMSZ 174–178. cikk). A szerződés kimondja, hogy a tagállamok „úgy folytatják és hangolják össze gazdaságpolitikájukat”, hogy ezeket a célokat elérjék. Valamint „az Unió e célok elérését a strukturális alapok (Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garanciaalap Orientációs Részlege; Európai Szociális Alap; Európai Regionális Fejlesztési Alap), az Európai Beruházási Bank és az egyéb meglévő pénzügyi eszközök révén megvalósított fellépésével is támogatja”. (EUMSZ 175. cikk.) A célkitűzéseket így lehetne csoportosítani: 1) a fejlődésben lemaradt régiók strukturális felzárkóztatásának és fejlesztésének elősegítése; 2) a strukturális nehézségekkel küzdő térségek társadalmi-gazdasági átalakításának támogatása; valamint 3) a képzési, oktatási és foglalkoztatási rendszerek, politikák modernizációjának elősegítése.¹⁵ Ennek érdekében a területi kohéziós támogatások elsősorban a versenyképesség növelését szolgálják. Nyilvánvaló, hogy az uniós politikáknak távolról sem céljuk a regionális vagy kisebbségi

¹¹ Hooghe, Liesbet – Marks, Gary: *Multi-Level Governance and European Integration*. Boulder: Rowman & Littlefield, 2001.

¹² Olsson, Anna M.: Theorizing Regional Minority Nationalism. In: Karolewski, Ireneusz Pawel – Suszicky, Anrzej M. – Marcin, Andrzej (eds.): *Multiplicity of Nationalism in Europe*. Lanham: Lexington Books, 2010. 107–131., l. még Keating, 1998.

¹³ Vizi Balázs: Regionális, kisebbségi politikai mozgalmak és az európai integráció. In: Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán (szerk.): *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007. 324–333.

¹⁴ Az Európai Unióról szóló szerződés (EUSZ), OJ C 326, 26.10.2012, 13–390. és az Európai Unió működéséről szóló szerződés (EUMSZ) OJ C 326, 26.10.2012, 47–390.

¹⁵ Psychogiopolou, E.: *Minorities and the EU: Human Rights, Regional Development and Beyond*. EU Policy Paper prepared for the EUROREG project funded by the European Commission, 6th Framework Programme, Priority 7: Citizens and Governance in Knowledge Based Society. Brussels: European Commission, 2006.

identitások megerősítése, de ezek a politikák hatással voltak arra, ahogy a régiókat látjuk, és arra is, hogy kinek lehet szava a regionális fejlesztésekben. Annak ellenére, hogy az elmúlt években folyamatosan csökken az erre fordított összeg, még mindig az uniós költségvetés megközelítőleg harmadát teszik ki a regionális támogatások.

A többszintű kormányzatról szóló szakirodalom szerint az EU regionális politikái valójában új politikai lehetőségeket teremtenek az államon belüli csoportok számára is, amely a helyi társadalmak területi politikai kohézióját, befolyását is erősíti.¹⁶ Ez pedig igazolni látszik azt a feltételezést, hogy az európai integráció nemcsak az államhatárok átjárhatóságának megteremtésével, de ezeknek a közösségeknek kínált új lehetőségekkel is kikezdi a területi állam hagyományos politikai és kulturális kizárólagosságát.¹⁷ A decentralizáció a területileg koncentráltan élő kisebbségek számára is fontos politikákban is nagyobb beleszólást enged az állam alatti közigazgatási szintnek, amely bizonyos mértékig segíti a kisebbségeket abban, hogy nagyobb ellenőrzést gyakoroljanak a közösség számára fontos ügyek felett.¹⁸ Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a nemzeti jogalkotás és a politikai döntéshozatal felé megkönnyíti és legitimálja a regionális közösségek követeléseinek képviseletét, másrészt pedig ezek a közösségek a hatáskörmegosztás hatékonyságának újragondolásában is tényezőkké válhatnak. Az uniós programok az anyagi forrásokon túl arra is lehetőséget teremtenek a kisebbségek számára, hogy kulturális, eszmei értékeiket, érdekeiket egy újabb – a nemzetállamon belüli – szinten képviseljék. Ez megmutatkozik abban, hogy a regionális politikai mozgalmak a nemzeti/regionális identitást az európai integráció keretében, a nemzetállam szűk korlátain kívül értelmezik az EU által nyújtott „biztonságos” politikai környezetben.¹⁹

REGIONÁLIS POLITIKÁK, HATÁROKON ÁTNYÚLÓ KAPCSOLATOK ÉS A KISEBBSÉGEK

Az EU-n belül megerősödő regionalizmus mellett az 1990-es években az Európa Tanács és az EBESZ keretei között elfogadott kisebbségi jogi normák is elismerték, támogatták a kisebbségek területi kötődéseit, politikai részvételét és a határokon átnyúló kapcsolataikat. Például a Nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény több nyelvi jogot is olyan körzetekhez köt, „amelyek hagyományosan nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek által jelentős számban lakottak” (például 11. cikk [3] bek., 14. cikk [2] bek.). Emellett a Keretegyezmény előírja, hogy a részes államok biztosítsák a kisebbségekhez tartozó személyek részvételét a közügyekben, a kulturális, társadalmi, gazdasági életben (15. cikk), amely rendelkezés

¹⁶ Hooghe – Marks, 2001. 126.

¹⁷ Keating, Michael: Europe, the state and the nation. In: McGarry, J. – Keating, M. (eds): *European Integration and the Nationalities Question*. London: Routledge, 2006. 23–34.

¹⁸ Danspeckgruber, Wolfgang: Self-determination and Regionalisation in contemporary Europe. In: Danspeckgruber, W. (ed.): *The Self-determination of People: Community Nation and State in an Interdependent World*. Boulder CO: Lynne Rienner, 2002.

¹⁹ Laffan, Brigid: The politics of Identity and Political Order in Europe. *Journal of Common Market Studies*, 1996/1. 90.

nemcsak a központi kormányzat szintjére vonatkozik, hanem a regionális, helyi közigazgatási szintekre, sőt, az autonómiamegoldásokra is.²⁰ Az államhatárokon átívelő kapcsolatok fontosságát a Keretegyezmény preambuluma például így fogalmazza meg: „a toleráns és virágzó Európa kiteljesedése nemcsak az Államok közötti együttműködéstől függ, hanem határokon átnyúló együttműködést kíván a helyi és a regionális közösségek között”. Erdemi rendelkezéseiben pedig támogatja, hogy a kisebbségekhez tartozó személyek akadálytalanul építhessék ki határokon átnyúló személyes kapcsolataikat, részt vehessenek nemzetközi nem-kormányzati szervezetekben (17. cikk), és biztatja a részes államokat, hogy határokon átnyúló együttműködéseket építsenek ki a kisebbségek érdekében (18. cikk).²¹ Az EU-tagállamok túlnyomó többsége a Keretegyezmény részes állama, így az abban elismert politikai részvételhez való jog, a határokon átnyúló szabad kapcsolattartás joga és az EU-n belül a regionális fejlesztést és a határokon átnyúló együttműködéseket támogató politikák egyaránt relevánsak a kisebbségek identitásának védelmében egy átfogó európai normatív rezsिम keretében.

Az uniós regionális politikák és programok ugyan egyáltalán nem foglalkoznak a kisebbségekkel, de a Maastricht utáni évtizedek azt mutatták, hogy a kisebbségek aktív résztvevői lehetnek például a határokon átnyúló regionális együttműködést támogató uniós programoknak.²² Sőt vannak szerzők, akik a kisebbségek által lakott régiók megerősödő politikai tevékenységét és nagyobb aktivitását is az EU regionális politikáihoz kötik.²³ Eszerint az EU-intézmények regionális fejlesztési törekvései ösztönzőleg hatnak a kisebbségi politikai mobilizációra, legalábbis azokban a régiókban, ahol jelentős számban élnek. Van, aki úgy látja, mivel sok kisebbség kifejezetten szegényebb régiókban vagy földrajzi periférián él, önmagában az, hogy az uniós fejlesztési politikák szempontjából „kiemelt figyelemmel kell kezelni a vidéki térségeket, [...] a súlyos és állandó természeti vagy demográfiai hátrányban lévő régiókat, [...] valamint a szigeti, a határon átnyúló és a hegyvidéki régiókat” (EUMSZ 174. cikk 3. bek.), már komoly előnyökkel járhat az ilyen területeken élő kisebbségek számára.²⁴

Mivel az EU regionális fejlesztési céljai között a kisebbségek védelme, a kisebbségi identitás támogatása közvetlenül nem jelenik meg, a határokon átnyúló

²⁰ Vö.: A Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezmény Tanácsadó Bizottsága – *Kommentár a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek hatékony részvételéről a kulturális, szociális és gazdasági életben, valamint a közügyekben*. Strasbourg, 2008. május 5. ACFC/31DOC(2008)001, III. rész e) és f) pontok.

²¹ Természetesen mindezt a nemzetközi jog alapvető elveivel, kiváltképpen az Államok szuverén egyenlőségével, területi integritásával és politikai függetlenségével összhangban (21. cikk).

²² Hoch-Jovanovich, Tamara: *Reinventing national minority rights through European integration: From top-down to bottom-up Europeanisation*. PhD diss., Roskilde University, 2014. Elérhető: https://rucforsk.ruc.dk/ws/portalfiles/portal/51700180/Tamara_Hoch_Jovanovic_PhD_Dissertation.pdf (Letöltés ideje: 2022. augusztus 14.)

²³ Anagnostou, Dia – Triandafyllidou, Anna: *Regions, minorities and European policies: A state of art report on the Turkish Muslims of Western Thrace (Greece)*. Project report (D1 and D2) prepared for the EUROREG project funded by the European Commission Research DG, Key Action Improving the SocioEconomic Knowledge Base (contract no. CIT2-CT-2003-506019)

²⁴ McGarry – Keating, 2006.

támogatási programok azok, amelyek igazán relevánsak lehetnek. Az anyaállamokkal határos régiókban élő kisebbségek számára önmagában a társadalmi-gazdasági kapcsolatok erősítése is segítheti a kisebbségi közösség kohézióját, identitásának megőrzését.²⁵ Az EU 1990 után kezdte anyagilag is támogatni a határokon átnyúló együttműködések az Interreg program elindításával. 2006-tól pedig az Európai Területi Társulások (angol rövidítése alapján EGTC) elindításával a határokon átívelő együttműködéseknek az unió intézményi-jogi keretet is adott. Az EU-támogatások a régiók nagyobb szerepvállalását segítették, beleértve azokat a régiókat is, ahol jelentős kisebbségek élnek, ahogy ezt a francia–spanyol, az olasz–osztrák vagy épp az olasz–szlovén határvidékek példái is mutatták. Az egységes piac kiterjesztése, a gazdasági előnyök miatt a határ menti regionális együttműködésekkel szemben korábban kritikus államok is rugalmasabban fogadták az ilyen kezdeményezéseket.²⁶ Az állami szint alatti határon átnyúló együttműködések lehetősége Franciaországot is arra szorította rá például, hogy a baszk területeknek nagyobb intézményi mozgásteret adjon.²⁷ Az EU-s programok segítettek a kisebbségi régiók intézményesített részvételét ezekben az együttműködésekben, ezt mutatta a baszk határvidék mellett a katalán,²⁸ az olasz–osztrák,²⁹ a dán–német határvidékek példája is.³⁰ Az olasz–osztrák határon a dél-tiroli német kisebbségi politikusok már az 1990-es évek elejétől törekedtek az intézményes együttműködés kiépítésére Észak-Tirollal, de ennek akkor még nem voltak meg a megfelelő jogi keretei. Az Európai Területi Társulás adta meg a lehetőséget, hogy létrejöjjön a Tirol–Dél-Tirol–Trento Euro-régió.³¹ Bár az EGTC célja a gazdasági-fejlesztési projektek támogatása, ez a perifériákon élő kisebbségek számára is hasznosítható lehet, például a magyar–szlovén MURABA EGTC kifejezetten utal arra, hogy a nemzeti kisebbségi fiatalok elvándorlását helyi munkaerőpiaci támogatásokkal, képzésekkel tervezi megakadályozni. A magyar–szlovén európai régió programjának kidolgozását a határ mentén élő szlovén és magyar kisebbségek képviselői kezdeményezték a kétoldalú kisebbségvédelmi egyezményben létrehozott kormányközi vegyes bizottságban.³²

²⁵ Hoch-Jovanovic, 2014.

²⁶ Engl, Alice: Die Nutzung neuer Instrumente europarechtlicher Zusammenarbeit für eine engere Kooperation zwischen Nord- und Südtirol. In: Hilpold, Peter – Steinmair, Walter – Perathoner, Christoph (Hrsg.): *Rechtsvergleichung an der Sprachgrenze*. Bern: Peter Lang, 2011. 115–156.

²⁷ Letamendia, Francisco: Basque nationalism and cross-border co-operation between the Southern and Northern Basque countries. *Regional & Federal Studies* 1997/2. 25–41.

²⁸ Engl, Alice: Bridging borders through institution-building: the EGTC as a facilitator of institutional integration in cross-border regions *Regional & Federal Studies* 2016/2. 143–169.

²⁹ Engl, Alice – Mitterhofer, Johanna: Bridging National and Ethnic Borders: The European Grouping of Territorial Cooperation as a Space for Minorities 2015 (12) *European Yearbook of Minority Issues*, 5–32.

³⁰ Klatt, Martin: The Danish–German Border Region as an example for integration in the European context. In: Kühl, Jørgen – Weller, Marc (eds.): *Minority Policy in Action: The Bonn-Copenhagen Declarations in a European Context 1955–2005*. Aabenraa: Institute for Border Region Studies, 2005.

³¹ Engl – Mitterhofer, 2015.

³² Munda Hirnök Katalin: A kétoldalú egyezmény jelentősége – a magyarországi szlovén nemzeti kisebbség szemszögéből. In: Komac, Miran – Vizi Balázs (szerk.): *Bilaterális kisebbségvédelem*. Budapest: L'Harmattan, 2019. 172–173.

Malloy 2011-es tanulmányában amellet érvelt, hogy a német–dán határvidéken az uniós támogatások lehetősége hozzájárult ahhoz, hogy németországi Schleswig-Holsteinben élő dánok és a dániai Dél-Jütland (Észak-Schleswig) területén élő németek aktívabb szerephez jussanak a regionális politikák alakításában azzal, hogy a határokon átnyúló projektek motorjaivá váltak.³³ A kisebbségek részt vesznek a határokon átnyúló kapcsolatokkal és a regionális politikákkal foglalkozó bizottságokban, hivatalos és nem hivatalos fórumokon, választott tagjai voltak a 2007–2013 Interreg bizottságnak, a Sønderjylland–Schleswig eurorégió gyűlésének stb. Már önmagában az a tény, hogy ezekben a testületekben megjelennek a kisebbségek képviselői, lehetőséget teremtett számukra, hogy helyi és regionális önkormányzatokkal is hatékonyabban működjenek együtt, és több fórumon hallassák hangjukat.³⁴ A kisebbségek bevonása a határokon átnyúló uniós projektek tervezésébe és megvalósításába logikus lépés abból a szempontból is, hogy a határ régiót nagyon jól ismerik, természetesen rendelkeznek határokon átnyúló kapcsolatokkal, és rendkívül motiváltak a szülőföldjüket érintő programok sikerében. Ezt a tudást és kapcsolatrendszert az intézményesített határ menti együttműködésben is ki lehet aknázni.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a németországi dán és a dániai német kisebbség jogait és státuszát alapvetően nem az EU-s politikák, hanem az 1955-ös koppenhágai–bonni nyilatkozatok határozzák meg. Ez a kétoldalú, államközi megállapodás teremtette meg a kisebbségi közösségek a helyi és regionális választott szervezetben való részvételének módját.³⁵ Ahogy a magyar és a szlovén kisebbség számára is az 1992-ben megkötött kétoldalú kisebbségvédelmi egyezmény és a mindkét országban működő kisebbségi önkormányzat adja meg a lehetőséget arra, hogy érdekeiket a határokon átnyúló együttműködésben is érvényesítsék. Hasonlóképpen a Dél-Tirol és Észak-Tirol közötti együttműködés sikerét is nagyban meghatározza, hogy az olasz–osztrák államközi szerződésen alapuló dél-tiroli autonómia 1992 óta nagyon széles hatásköröket biztosít Dél-Tirolnak. Tehát azt mondhatjuk, hogy a meglévő részvételi struktúráknak adtak új dimenziót az uniós regionális programok.

AZ INTÉZMÉNYES KÉPVISELET HIÁNYA – AZ OLASZORSZÁGI SZLOVÉNEK

Az olasz–szlovén határvidéken a történelmi változások többször is átírták a regionális kötődéseket és identitásokat. A II. világháború után újrarajzolt határok csak megerősítették a nemzeti homogenizációt segítő migrációs folyamatokat. A Jugoszláviához került Isztriából tömegesen kivándorló olaszok és az Olaszországnál

³³ Malloy, Tove H.: *Minority Rights and the Dynamics of Europeanisation: Convergence in the Regional Governance of the Danish-German Border Region or What One Preaches, the Other Practice*. In: Horváth István – Tonk Márton (eds.): *Minority Politics within the Europe of Regions*. Cluj-Napoca: Scientia Publishing House, 2011. 37–60.

³⁴ Uo.

³⁵ II. 4. illetve III. 1. pontok, Bonn-Copenhagen Declaration (19 April 1955). Angol fordításban közli Arp, Björn: *International Norms and Standards for the Protection of National Minorities*. Leiden: Martinus Nijhoff, 2008. 230–233.

maradt Karsztvidékről Jugoszláviába költöző szlovének sorsát a nemzeti identitás és a két állam ellenséges viszonya határozta meg. A sokáig megoldatlan trieszti kérdés ennek a nemzeti-területi vetélkedésnek volt látványos terepe az 1954-es londoni memorandumig, majd az ezt felváltó 1975-ös osimo szerződés megkötéséig. A két szerződés a területi vita rendezésének zálogaként rögzítette a Trieszt környéki szlovének és az isztriai olaszok kisebbségi jogait, és ezzel a felek vállalták, hogy a kisebbségek védelmét a kétoldalú államközi szerződés alapján meghozott nemzeti jogszabályokban biztosítják.³⁶ Az olasz–jugoszláv közeledés tette lehetővé, hogy 1963-ban az olasz parlament elfogadja Trieszt székhellyel Friuli–Venezia–Giulia különleges jogállású autonóm tartomány státútumát, amelynek 3. cikke általánosságban elismerte a kisebbségi csoportok jogegyenlőségét és kulturális és etnikai sajátosságai megőrzésének jogát. Az olasz kisebbségi jogfejlődésben az európai integráció hatása közvetlenül tetten érhető, 1990 előtt a kétoldalú államközi kapcsolatok határozták meg egyes kisebbségi csoportok (a dél-tiroli németek és a Trieszt környéki szlovének) jogvédelmét, anélkül hogy a nyelvi kisebbségek jogainak alkotmányos védelmét a gyakorlatba ültető törvényt elfogadták volna. A vasfüggöny lehullása után új lendületet kapó európai integráció, az európai kisebbségi jogi rezsim megszületése az 1990-es években az olasz belpolitikát és közvéleményt is nyitottabbá tette a kisebbségi jogok emberi jogi megközelítésére. A Keretegyezmény elfogadása és annak ratifikációja adta meg a végső lökést ahhoz, hogy az 1947-es olasz alkotmányban elismert nyelvi kisebbségek védelmét (6. cikk) konkrét jogi kötelezettségvállalások kövessék az 1999-ben, a Keretegyezmény ratifikációjához kapcsolódó kisebbségi törvény elfogadásával.³⁷ Sőt 2001-ben az olaszországi szlovének jogairól szóló törvény is megszületett, majd 2007-ben a tartományi közgyűlés is külön tartományi törvényben foglalkozott a szlovén kisebbség nyelvi jogainak védelmével. De ez az új jogszabályi keret sem lép túl a nyelvi kisebbségi jogok védelmén, és semmilyen formában nem biztosítja az Olaszország északkeleti határvidékén élő szlovének intézményes politikai képviselétét. A tartományi közgyűlésben kedvezményes választási küszöb ad lehetőséget a szlovén kisebbség képviselétére, és országos szinten az 1999-es törvény végrehajtását segítő paritásos bizottságban is biztosított a kisebbségi képviselők részvétele.³⁸ De értelemszerűen egyik sem jelent a szlovén kisebbség számára (akár a kisebbségi ügyeket érintő kötelező konzultációval, vétójoggal vagy valamilyen kisebbségi autonómia létrehozásával) intézményes politikai részvételi garanciákat.

A szlovén–olasz államközi együttműködésnek Szlovénia függetlenné válása és csatlakozása az Európai Unióhoz új lendületet adott, és új perspektívába helyezte a szlovén–olasz határterület kisebbségi kérdéseit is. Az olasz kormány először

³⁶ Vö. Vizi Balázs: A kisebbségek védelme az olasz–horvát és az olasz–szlovén kétoldalú kapcsolatokban. *Kisebbségi Szemle*, 2017/4. 33–36.

³⁷ Vidau, Zaira: The Socio-Political and Ideological-Cultural Elements of the Italian Nation and the National Minority Question in Italy. *Treatises and Documents Journal of Ethnic Studies*, September 2011, 36–59.

³⁸ Bogatec, Norina – Vidau, Zaira: (ed.): *A Community at the Heart of Europe: Slovenes in Italy and the Challenges of the Third Millennium*. Cambridge: Cambridge Scholars, 2020.

1992-ben kezdeményezett egy háromoldalú (olasz–szlovén–horvát) megállapodást a Jugoszlávia szétesése után két utódállamba szakadt isztriai olasz közösség jogainak védelme érdekében. A szlovén kormány ezt nem fogadta el – mivel a szöveg nem foglalkozott részletesen az olaszországi szlovének jogaival. Ettől függetlenül Szlovénia EU-csatlakozása miatt is szoros kormányközi együttműködés alakult ki Róma és Ljubljana között, 2007-ben létrehívták a miniszterek koordinációs bizottságát, amely minden téren megkönnyítette az aktuális kétoldalú ügyek megvitatását, beleértve a kulturális és kisebbségi kérdéseket is.³⁹ A határokon átnyúló regionális együttműködést segítette, hogy Friuli–Venezia–Giulia tartomány széles körű, korlátozottan, de a külkapcsolatokra is kiterjedő autonómiával rendelkezik, és a tartomány is érdekelt volt abban, hogy az Olaszországban perifériának számító határvidék gazdasági lehetőségeit bővítse. Szlovénia 2004-es uniós tagsága pedig megnyitotta az utat az uniós programok kiaknázása előtt, elsősorban az Interreg keretében, amelynek a mostani pályázati időszakban is van a „kisebbségi és kulturális értékeket” támogató alprojektje.⁴⁰ Azonban annak ellenére, hogy a határ mindkét oldalán élő kisebbségek képviselői ezt régóta szorgalmazzák, nem történt előrelépés egy EGTC létrehozása irányában, és az elmúlt évtizedben az intézményesített együttműködés bővítése iránti érdeklődés is elhalványult mindkét állam és az FVG tartomány részéről egyaránt.⁴¹ A határok átjárhatósága önmagában is ösztönözte a gazdasági kapcsolatokat, bővítette a munkaerőpiaci lehetőségeket, és a gazdasági integráció mindennapi gyakorlata elfedte a szlovén kisebbség sajátos problémáinak megoldását a kétoldalú kapcsolatokban. Az olasz–szlovén kormányközi koordinációs bizottság évek óta nem ülésezett, szünetel az FVG tartomány és a szlovén kormány közötti informális vegyes bizottság működése is. Az aktuális problémákat (például a Karsztvidéket sújtó tűzvész megfékezése 2022 nyarán) a kormányok spontán és közvetlen kapcsolatfelvétellel oldják meg, ám ez a kisebbségek számára fontos stratégiai tervezést és intézményes együttműködést nem pótolhatja.

Ahogy azt Milan Bufonnak a szlovén–olasz határvidékről szóló monográfiája is feltárja, az európai integráció egyértelműen hozzájárult a térség társadalmi dinamikáinak megváltozásához.⁴² A határokon átnyúló mobilizáció és az urbanizáció könnyen elérhetővé tették a szlovén kisebbség számára az integrálódó munkaerőpiacot, erősítették Szlovénia elszívó hatását is (főleg a mobilisabb fiatal és képzett rétegekben), ami a kisebbség közösségi kohézióját is kikezdte. Szlovénia elszívó hatását és a szlovén identitás folklorizálódását a nyelvi és oktatási jogokat biztosító kedvező jogszabályi keretek sem akadályozzák meg. Az etnikumközi kapcsolatok átalakultak, az olasz többség számára a szlovén kisebbség nem a jugoszláv területi revizioniz-

³⁹ L. Memorandum sulla cooperazione tra il governo della Repubblica Italiana ed il governo della Repubblica Slovenia, Brussels 14 May 2007. *Gazzetta Ufficiale*, Supplemento Ordinario, 27/10/2007 n. 251.

⁴⁰ <https://www.ita-slo.eu/it/primis> (Letöltés ideje: 2022. augusztus 14.)

⁴¹ A szerző interjúja Marko Pisanival, a tartományi közgyűlés szlovén képviselőjével, és Andrea Bartolével, a szlovéniai olasz önkormányzati közösség (CANCOSTIERA) főtítkárával, 2022. augusztus 2.

⁴² Bufon, Milan: *Lo spazio con/diviso. L'Alto Adriatico: un area di contatto europea tra conflitti e integrazione*. Canterano: Aracne Editrice, 2019.

mus és a titói kommunizmus fenyegetését jelenti ma már, ahogyan a tartományban a mindennapokban a kisebbség-többség alá-fölé rendeltségi viszony is megszűnt. A vegyes házasságok radikálisan emelkedő száma, a zömmel szlovének lakta falvak elöregedése és elnéptelenedése hozzájárulnak a szlovén identitás folklorizálódásához és olyan kihívások elé állítják a meglévő kisebbségi kulturális és oktatási intézményeket, amelyek a szlovén kisebbség megmaradását is kérdésessé teszik hosszú távon.⁴³ A tartomány és az olasz kormány a törvénybe foglalt kisebbségi jogok intézményi kereteit biztosítja ugyan, de a szlovén kisebbségi képviselők által jelzett általánosabb problémákat nem tekinti prioritásnak, és a határokon átnyúló államközi együttműködések a kisebbségi identitás megőrzését segítő dinamizálását sem (például a testvérvárosi, testvériskolai programok, a célzott munkaerőpiaci képzések, a szlovén nyelv a gazdasági életben való használatának támogatása terén stb.).⁴⁴

A szlovén kisebbségnek valójában nagyon korlátozott hatása van a határokon átnyúló regionális együttműködések tartalmára, kiaknázására, és ennek oka elsősorban az, hogy hiányzik az a közjogi képviselő, amely az erről szóló döntésekben érdemi, intézményes részvételt tudna biztosítani. A szlovén–olasz határokon átívelő együttműködés és az uniós regionális politika gazdasági előnyeit a régió, Friuli–Venezia–Giulia tartomány aktívan ki tudja használni, és ennek esetlegesen az itt élő kisebbségek számára is vannak előnyei. De a szlovén kisebbség a intézményes döntéshozatali részvételt biztosító garanciák nélkül ezeket az együttműködések az alapvetően kisebbségbarát jogi-politikai környezetben sem tudja identitásának megőrzése érdekében maradéktalanul mobilizálni.

AZ UNIÓS REGIONÁLIS POLITIKÁK VARÁZSTALANÍTÁSA

Azt, hogy a regionalizmus és az uniós régiós politikák miként hatnak a kisebbségekre, a szakirodalom elsősorban technikai szempontból vizsgálta: hogy a kisebbségek által lakott régiók miként profitálnak az uniós támogatásokból, hogyan változtatja meg a határrégiók szerepét az európai integráció, hogyan vesznek részt a kisebbségekhez tartozó személyek a regionális fejlesztési programokról szóló döntésekben stb. Tény, hogy az EU jelentős erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a tagállamok közötti határok az együttműködés terepei legyenek. Az uniós programok intézményesítik a határokon átnyúló együttműködések, hozzájárulnak e térségek gazdasági-társadalmi fejlődéséhez. Az Európai Területi Társulások megeremthetik az együttműködések többnyelvű intézményi környezetét is, dinamizálhatják a bilaterális és multilaterális államközi kapcsolatokat. Az EU hozzájárult a tagállamok közötti határok lebontásához, és a regionális programok akár

⁴³ Uo. 79–87. A trieszti szlovén kisebbségkutató intézet (Slovene Research Institute – SLORI) 2017-es felmérése szerint a szlovén nyelvű óvodák és általános iskolák diákjainak 25%-a származik szlovén, 40-45%-uk vegyes családból és 30-35% más csoportból (afrikai, ázsiai bevándorlók, szerbek, horvátok).

⁴⁴ Vö.: *Terza Conferenza regionale sulla tutela della minoranza di lingua slovena*. Trieste: Consiglio Regionale Friuli–Venezia–Giulia, 2022.

lehetőséget is teremthetnek a kisebbségeknek arra, hogy korábban nem látott együttműködési formákban vegyenek részt, intenzívebb kapcsolatba kerüljenek anyaállamukkal, vagy bővítsék más régiókkal partneri kapcsolataikat.

Az igazi kérdés azonban az, ami még további kutatásokra vár, hogy miként hatnak az uniós programok, a határok elmosódása a kisebbségek társadalmi életére, identitására, mobilitására. Másfelől pedig az, hogy valóban tevékeny, a döntéshozatalban részt vevő szereplőkként tudnak-e megjelenni a kisebbségek ezekben a határokon átnyúló kapcsolatokban és programokban. Segíthetik-e a kisebbségek identitásának megőrzését a regionális fejlesztési programok? Nem véletlen, hogy a nemzeti régiókról szóló európai polgári kezdeményezés azt a célt tűzte ki maga elé, hogy az uniós regionális politikák explicite vegyék figyelembe a kisebbségek jelenlétét egy-egy régióban. Az sem véletlen, hogy bár a kezdeményezés benyújtásához szükséges aláírások már 2021-ben összegyűltek, a kezdeményezők még kívárnak azzal, hogy mikor nyújtsák ezt be az Európai Bizottságnak. Az Európai Nemzetiségek Föderatív Uniója (FUEN) által benyújtott sikeres polgári kezdeményezést, a Minority SafePacket teljesen elutasító Európai Bizottság egyáltalán nem látszik nyitottnak arra, hogy a kisebbségi identitások védelme az uniós politikákban nyíltan megjelenjen.

A regionális politikák tapasztalataiból tehát az szűrhető le, hogy bár jelentős hatással lehetnek az egyes régiókban élő kisebbségekre, de ez semmiképp nem valamely uniós politika szándékolt hatása. Az, hogy a kisebbségek mennyire tudnak élni ezekkel a lehetőségekkel és támogatásokkal, mennyire tudják ezeket saját érdeükben kihasználni, elsősorban attól függ, hogy az adott tagállamban, amelyben élnek, milyen jogi státuszuk van, mennyire tudják a regionális döntéshozatalban befolyásukat érvényesíteni. Az EU sokat tett a tagállamok közötti területi kohézió erősítése érdekében, de az nyitott kérdés, hogy az uniós regionális politikáknak általában és a kisebbségek mindennapi életében érzékelhető kedvező hatása volna.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anagnostou, Dia – Triandafyllidou, Anna: *Regions, minorities and European policies: A state of art report on the Turkish Muslims of Western Thrace (Greece)*. Project report (D1 and D2) prepared for the EUROREG project funded by the European Commission Research DG, Key Action Improving the SocioEconomic Knowledge Base (contract no. CIT2-CT-2003-506019)
- Anderson, Benedict: *Imagined communities*. London: Verso, 1983.
- Bárdi Nándor: *Tény és való*. Pozsony: Kalligram, 2004.
- Bíró Gáspár: Mi, az unió államai... In: Fedinec Csilla – Ilyés Zoltán – Simon Attila – Vizi Balázs (szerk.): *A közép-európai dicsérete és kritikája*. Budapest: Gondolat, 2013. 59–74.
- Bíró Gáspár: Minorities in International relations. In: Segbers, Klaus – Imbusch, Kerstin (eds.): *The Globalization in Eastern Europe: Teaching International Relations whitout Borders*. Münster: LIT Verlag, 297–332.

- Bogatec, Norina – Vidau, Zaira (eds.): *A Community at the Heart of Europe: Slovenes in Italy and the Challenges of the Third Millennium*. Cambridge: Cambridge Scholars, 2020.
- Brunet-Jailly, Emmanuel: Theorizing Borders: An Interdisciplinary Perspective. *Geopolitics*, 2005/4. 633–649.
- Bufon, Milan: *Lo spazio con/diviso. L'Alto Adriatico: un area di contatto europea tra conflitti e integrazione*. Canterano: Aracne Editrice, 2019.
- Bundula István: „Nagyobb bennük a vitalitás” – interjú Törzsök Erikával. *Magyar Narancs*, 2011. január 20. https://magyarnarancs.hu/belpol/nagyobb_bennuk_a_vitalitas_-_torzsok_erika_szociologus_a_kettos_allampolgarsagrol_es_a_szavazati_jog_kiterjeszteserol-75340 (Letöltés ideje: 2022. augusztus 14.)
- Caravita, Beniamino: *Italy: toward a federal state? Recent constitutional developments in Italy*. <https://statecon.camden.rutgers.edu/sites/statecon/files/subpapers/caravita.pdf> (Letöltés ideje: 2022. augusztus 10.)
- Daftary, Farimah – Loughlin, John: *Insular Regions and European Integration: Corsica and the Åland Islands Compared*. Flensburg: ECMI, 1999.
- Danspeckgruber, Wolfgang: Self-determination and Regionalisation in contemporary Europe. In: Danspeckgruber, W. (ed.): *The Self-determination of People: Community Nation and State in an Interdependent World*. Boulder CO: Lynne Rienner, 2002.
- Engl, Alice – Mitterhofer, Johanna: Bridging National and Ethnic Borders: The European Grouping of Territorial Cooperation as a Space for Minorities 2015 (12) *European Yearbook of Minority Issues*, 5–32.
- Engl, Alice: Bridging borders through institution-building: the EGTC as a facilitator of institutional integration in cross-border regions. *Regional & Federal Studies*, 2016/2, 143–169.
- Engl, Alice: Die Nutzung neuer Instrumente europarechtlicher Zusammenarbeit für eine engere Kooperation zwischen Nord- und Südtirol. In: Hilpold, Peter – Steinmair, Walter – Perathoner, Christoph (Hrsg.): *Rechtsvergleichung an der Sprachgrenze*. Bern: Peter Lang, 2011. 115–156.
- Friedrichs, Jörg: The Meaning of New Medievalism. *European Journal of International Relations*, 2001/4. 475–501.
- Gál Kinga (ed.): *Minority Governance in Europe*. Budapest: OSI – LGI, 2001.
- Grüber Károly: *Európai identitások, régió, nemzet, integráció*. Budapest: Pro Minoritate – Osiris, 2002.
- Győri Szabó Róbert: *Kisebbség, autonómia, regionalizmus*. Budapest: Osiris, 2006.
- Hoch-Jovanovich, Tamara: *Reinventing national minority rights through European integration: From top-down to bottom-up Europeanisation*. PhD diss., Roskilde University, 2014. https://rucforsk.ruc.dk/ws/portalfiles/portal/51700180/Tamara_Hoch_Jovanovic_PhD_Dissertation.pdf (Letöltés ideje: 2022. augusztus 14.)
- Hooghe, Liesbet – Marks, Gary: *Multi-Level Governance and European Integration*. Boulder: Rowman & Littlefield, 2001.
- Keating, Michael: Does Regional Government Work? The Experience of Italy, France and Spain. *Governance*. 1998/1. 184–204.
- Keating, Michael: Europe, the state and the nation. In: McGarry, J. – Keating, M. (eds): *European Integration and the Nationalities Question*. London: Routledge, 2006. 23–34.

- Keating, Michael: *The New Regionalism in Western Europe...* Cheltenham: Edward Elgars, 1998.
- Klatt, Martin: The Danish-German Border Region as an example for integration in the European context. In: Kühn, Jørgen – Weller, Marc (eds.): *Minority Policy in Action: The Bonn-Copenhagen Declarations in a European Context 1955–2005*. Aabenraa: Institute for Border Region Studies, 2005.
- Kühn, Jørgen – Weller, Marc (eds.): *Minority Policy in Action: The Bonn-Copenhagen Declarations in a European Context 1955–2005*. Aabenraa: Institute for Border Region Studies, 2005. 139–158.
- Laffan, Brigid: The politics of Identity and Political Order in Europe. *Journal of Common Market Studies* 1996/1. 90.
- Letamendia, Francisco: Basque nationalism and cross-border co-operation between the Southern and Northern Basque countries. *Regional & Federal Studies*, 1997/2. 25–41.
- Malloy, Tove H.: Minority Rights and the Dynamics of Europeanisation: Convergence in the Regional Governance of the Danish-German Border Region or What One Preaches, the Other Practice. In: Horváth István – Tonk Márton (eds.): *Minority Politics within the Europe of Regions*. Cluj-Napoca, Scientia Publishing House, 2011. 37–60.
- Malloy, Tove H.: *National minority ,regions' in the enlarged European Union: mobilizing for third level politics?* (ECMI Working Paper, 24). Flensburg: European Centre for Minority Issues, 2005.
- Memorandum sulla cooperazione tra il governo della Repubblica Italiana ed il governo della Repubblica Slovena, Brussels 14 May 2007. *Gazzetta Ufficiale*, Supplemento Ordinario, 27/10/2007 n. 251.
- Molnár Anna: *Az Északi Liga szerepe Olaszország tartományi rendszerének átalakulásában*. PhD dolgozat, Budapest, Corvinus Egyetem, 2002.
- Munda Hirnök Katalin: A kétoldalú egyezmény jelentősége – a magyarországi szlovén nemzeti kisebbség szemszögéből. In: Komac, Miran – Vizi Balázs (szerk.): *Bilaterális kisebbségvédelem*. Budapest: L'Harmattan, 2019. 172–173.
- Olsson, Anna M.: Theorizing Regional Minority Nationalism. In: Karolewski, Ireneusz Pawel – Suszicky, Andrzej M. – Marcin, Andrzej (szerk.): *Multiplicity of Nationalism in Europe*. Lanham: Lexington Books, 2010. 107–131.
- Psychogiopolou, E.: *Minorities and the EU: Human Rights, Regional Development and Beyond*. EU Policy Paper prepared for the EUROREG project funded by the European Commission, 6th Framework Programme, Priority 7: Citizens and Governance in Knowledge Based Society. Brussels: European Commission, 2006.
- Terza Conferenza regionale sulla tutela della minoranza di lingua slovena*. Trieste: Consiglio Regionale Friuli–Venezia–Giulia, 2022.
- Vidau, Zaira: The Socio-Political and Ideological-Cultural Elements of the Italian Nation and the National Minority Question in Italy. *Treatises and Documents Journal of Ethnic Studies*, September 2011, 36–59.
- Vizi Balázs: A kisebbségek védelme az olasz–horvát és az olasz–szlovén kétoldalú kapcsolatokban. *Kisebbségi Szemle*, 2017/4. 33–36.
- Vizi Balázs: Regionális, kisebbségi politikai mozgalmak és az európai integráció. In: Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán (szerk.): *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007. 324–333.

Repatriálás Kanadából Magyarországra, 1945–1956

(Bevezetés egy problémakörbe)

1954. január 26-án Kelen Sándor, egy montréalai magyar utazási iroda vezetője azzal kapcsolatban érdeklődött Magyar Józsefnél, az ottawai lengyel követség magyar osztályának vezetőjénél, hogy tudnának-e soron kívül úti igazolványt kiállítani a Kanadából Magyarországra hazatérni szándékozó Varga József számára. Ugyanis „Mr. Varga beteges, családja nagyon hívja haza Kisnánára és szeretne az egyik svéd hajón februárban, vagy márciusban elindulni.”¹ Bármilyen meglepő tehát, az 1950-es években, a diktatúra csúcspontján egyes, Kanadában élő magyar emigránsok – köztük Varga József – határozott lépéseket tettek annak érdekében, hogy hazatérhessenek Magyarországra. A repatriálás azonban nem volt egyszerű művelet.

Kelennek – Varga képviseletében – azért kellett a lengyel külképviselethez fordulnia, mert a II. világháború alatt Magyarország és Kanada között megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok. A kanadai kormányzat már 1941-ben bejelentette, hogy a magyar külképviseleteknek (Montréal, Winnipeg) nincs helyük az országban, a két ország közti hadiállapot létrejöttével (1942) pedig végképp megpecsételődött a sorsuk.² Ezt követően a magyar érdekek és állampolgárok képviseletét 1948-ig a svéd követség látta el, majd a diplomáciai kapcsolatok felvételéig (1964) a lengyel.³

A II. világháborút követően, annak ellenére, hogy formális akadálya nem volt a Magyarország és Kanada közti kapcsolatfelvételnek, a nemzetközi politikai légkör, a bizalmatlanság és a magyarországi fejlemények (az egyházakat ért támadás, Mindszenty letartóztatása, az 1956-os forradalom, az amerikai–magyar viszony

¹ LAC, MG28-V52, Vol. 8., file 2., Correspondence on Immigration (1952–1954)

² Willam Lyon Mackenzie King (1874–1950) kanadai miniszterelnök 1941. április 8-án a Képviselőházban a következőket mondta: „Őfelsége budapesti követe megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal. [...] Ebben az országban nincs kanadai diplomáciai misszió és nincs semmilyen kanadai kormányzati intézmény [offices]. Ennélfogva nem merülhet fel annak lehetősége, hogy a kanadai kormány kormánytisztviselőket hívjon vissza Magyarországról. Van viszont két magyar konzulátus Kanadában, és velük kapcsolatban intézkedések vannak folyamatban. [...] olyan intézkedésekre került sor, amelyek közvetlenül a két konzulátus (Montréal, Winnipeg) bezárásához vezetnek.” *Official Report of Debates. House of Commons*. Vol. III., 1941. Ottawa, Edmond Cloutier, 1941. 2250–2251. A miniszterelnök 1942. január 21-én jelentette be a hadiállapotot Magyarországgal. *Official Report of Debates. House of Commons*. Vol. IV., 1941–1942. Ottawa, Edmond Cloutier, 1942. 4461–4462. A kanadai magyar külképviseletek az 1920-as években létesültek, a montréalai főkonzulátus 1922-ben, a winniepegi 1927-ben.

³ J. Nagy László: A diplomáciai kapcsolatok felvételének története Kanada és Magyarország között 1947–1964. *Acta Historica (Acta Universitatis Szegediensis)*, 2005/1. (120. kötet) 13.

rendezetlensége stb.) miatt erre még jó ideig nem kerülhetett sor. Bár az 1960-as évek közepéig számos alkalommal történtek erre vonatkozóan kísérletek – főként magyar oldalról. A kapcsolatok rendezésében több minden szerepet játszott, mindenekelőtt Sztálin halála, Moszkvának az „aktív külpolitikára” vonatkozó iránymutatása, a szovjet blokk országainak az elszigeteltségből való kitörési szándéka; és persze a kereskedelmi kapcsolatok, kanadai oldalról mindenekelőtt a gabonaexport iránti fokozott igény.⁴

Jelen tanulmány a Kanadából való 1945 utáni repatriálás történetére vonatkozó kutatás kezdetén készült, céloom eddigi ismereteim összegyűjtése, strukturált közreadása, és a kutatási irányok kijelölése. Továbbá a tengerentúlról történő, 1945 előtti és utáni visszavándorlások kérdése iránti figyelem felkeltése; a repatriálásokról ugyanis nemcsak a diaszpóra belső viszonyait, de a magyarországi bel- és külpolitika számos jelenségét is láttatni tudják.

A KANADÁBÓL VALÓ REPATRIÁLÁS – A SAJTÓBAN

Az 1950-es évek utolsó harmadában a hazai napilapok időről időre beszámoltak arról, hogy magyarok *tömegesen* térnek vissza vagy szeretnének visszatérni Kanadából. Ez az állítás a magyarországi kommunista fordulatot pártoló tengerentúli magyar sajtóban is olvasható volt. Az egyik híradás szerint köztudott dolog, hogy „nagy visszavándorlási folyamat” indult Kanadából, és hogy egyre nő a repatriálók száma.⁵ Az a hír is napvilágot látott, hogy 1948-ban várhatóan ezer ember fog hazatérni, a következő évben pedig 10-15 ezer repatriálóra lehet számítani;⁶ illetve hogy legalább 25 ezer kanadai magyar elhatározta, visszatér az anyaországba.⁷ A legmerészebb tudósítás talán az volt, amely – interjúalanyán keresztül – azt terjesztette, hogy „az ottani magyarság tekintélyes része haza készül”.⁸ Néha név szerint felsorolták az érkezőket.⁹ Kanadai eredetű visszavándorlásra már korábban, a két világháború között is volt példa, és az akkori „mozgalom” mértéke vélhetően jócskán felülmúlta az 1945 és 1956

⁴ Kanadát elsősorban a külkereskedelem, a gabonaeladások érdekelték, Magyarország számára a felső szintű diplomáciai kapcsolatok ugyanolyan fontosak voltak. Az 1964. évi megállapodás nemcsak diplomáciai, de kereskedelmi egyezményt is magában foglalt. Végül 1965-ben létesült magyar nagykövetség Ottawában. A kapcsolatfelvétel történetéhez, a kezdeti kudarcos kísérletekhez és a viszony rendezéséhez l. J. Nagy, 2005. 13–25. Az 1950-es évek magyar külpolitikájához l. Békés Csaba: Magyar külpolitika a bipoláris világban, 1945–1991. *Külvügyi Szemle*, 2011/4. 95–127. (különösen 104–111.)

⁵ Békessy Imre: Egyre nő a kanadai visszavándorlók száma. *Magyar Vasárnap*, 1948. augusztus 8. 3.

⁶ Ezer kanadai magyar jön haza ebben az évben, mert már érdemes itthon élni. *Magyar Nap*, 1948. április 18. 3.

⁷ *Magyar Vasárnap*, 1948. augusztus 8. 3.

⁸ J. S.: Balogh József, a Magyarok Világszövetségének főtitkára nyilatkozik a Magyar Jövőnek. *Magyar Jövő* (New York), 1948. február 28. 2. Máshol is olvasható hasonló nyilatkozat: „A legtöbben nagyon szeretnének hazajönni. [...] a túlnyomó többség féltőn és örömmel tekint át a tengeren, az igazi Magyarországra.” Nyolc öreg magyar hazatért és gazdag ajándékot hozott Kanadából az Óhazának. *Magyar Nap*, 1947. november 29. 3. „[...] a kanadai magyarok jelentékeny része vissza akar térni.” Balogh jelenti Budapestről. *Kanadai Magyar Munkás* (Toronto), 1947. december 25. 19.

⁹ Pl. *Magyar Nap*, 1947. november 29. 3.; *Magyar Vasárnap*, 1948. augusztus 8. 3.

közötti időszakban lezajlott hazatérésekét.¹⁰ A magyarországi irányú repatriálások volumenüket tekintve azonban nem állíthatók párhuzamba a Kanadát célzó 19. és főként 20. századi kiáramlásokkal.¹¹ Az viszont, hogy a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Külügyi Bizottsága 1948-ban külön napirendi pontok keretében tárgyalta a kanadai magyar repatriálók ügyét (az 1948. szeptember 8-i ülésen az amerikai és kanadai visszavándorlók szeptember 14-i fiumei érkezését,¹² az 1948. november 26-i ülésen általában a kanadai visszavándorlók kérdését¹³), arra utal, hogy az előző évekhez képest emelkedhetett a repatriálók száma.

A nyilvánosságban megjelent szövegek a hazatérőket a kommunista berendezkedés iránt elkötelezett, politikai értelemben *lojális sokaság*ként mutatták be. Az egyik szerint a hazaérkezők boldogok, mert idehaza lehetnek, és „el vannak ragadtatva az újjáépítés munkájától és a népi demokrácia eredményeitől”.¹⁴ Jó példa erre az a beszámoló is, amely szerint 1951. március 16-án pénteken délben, azt követően, hogy a Báthory gőzös 60, Kanadából repatriáló magyarral a fedélzetén megérkezett a lengyelországi Gdyniába, a hazatérők máris üdvözlőket küldtek Rákosi Mátyásnak és a magyar dolgozóknak: „Mi, a Kanadából hazatért hatvan magyar, a népi demokrácia földjére való lépésünk alkalmával kommunista üdvözlőnként küldjük dolgozó honfitársainknak és meleg szeretettel köszöntjük vezérünket, Rákosi elvtársat.”¹⁵ Budapestre március 19-én érkeztek meg. Sebestyén Dénes, a Saskatooni Magyar Egylet – a *Szabad Nép* újságírója szerint „ostoba” – elnöke ugyanakkor március 21-én annak a véleményének adott hangot, hogy az interjúk fiktívek, számításai szerint a visszavándorlók nem érkezhettek meg március 19-én Budapestre.¹⁶ A népi demokrácia és annak vezetői iránti megbecsültség fejeződött ki

¹⁰ A két világháború közti visszatérési „mozgalom” a gazdasági világválság nyomán bontakozott ki, a visszatérők száma 1932-ben elérte a 743 főt (ebbe nemcsak az önkéntes alapon hazatérők, de a kanadai állam által deportáltak is beletartozhattak). Dreisziger Nándor: Immigrant Lives and Lifestyles in Canada, 1924–1939. *Hungarian Studies Review*, Spring/1981, 83. Ez a szám egy évvel korábban sem lehetett sokkal kisebb, mivel egy kimutatás szerint 1931-ben 562 fő hazaszállítása ügyében intézkedett a két magyar konzul; ez azonban csak az önkéntesen hazatérőkre vonatkozott. MNL OL K 128, 2. csomó, 1931, I/2 tétel. A két világháború között visszatérők számának feltárása – akárcsak az 1945 és 1956 közöttieké – további kutatásokat igényel. Az USA-ból való repatriálásához l. Frank Tibor: Emigráció és remigráció. Visszavándorlás az Egyesült Államokból a századfordulón. *Filológiai Közöny*, 1981/1–2. 140–146.

¹¹ Az 1956-os forradalom alatti és utáni magyar emigrációs hullám a harmadik, egyben a legnagyobb kanadai irányú magyar kiáramlás volt (megközelítőleg 38 ezer főt fogadott be Kanada). Az első „turnus” az I. világháborút megelőzően érkezett Kanadába (az 1880-as évek közepétől kezdve), 1911-ben kevesebb mint 10 ezer fő volt a kanadai magyarok összlétszáma. A második hullámmal érkezők (25–28 ezer fő) a két világháború között, mindenekelőtt az 1920-as évek második felében telepedtek le Kanadában, azt követően, hogy az Amerikai Egyesült Államok a kvótarendszer bevezetésével jelentős mértékben korlátozta a bevándorlást.

¹² T. Varga György: *Az MDP központi vezetősége, politikai bizottsága és titkársága üléseinek napirendi jegyzékei*. III. kötet. 1948–1953. Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2008. 160.

¹³ T. Varga, 2008. 163.

¹⁴ *Magyar Vasárnap*, 1948. augusztus 8. 3.

¹⁵ *Szabad Nép*, 1951. március 17. 5. L. még: Ivádi Miklós: Március 15-öt másokkal közösen ünnepelték a „Bátory”-n hazatérő magyarok... A békeharc jegyében. *Kanadai Magyar Munkás*, 1948. április 12. 14.

¹⁶ *Kanadai Magyar Munkás*, 1951. április 12. 14.

a Kanadából repatriáló Bodó Gusztáv gesztusában is, aki egyenesen Rajk László belügyminisztert kereste fel Budapesten, hogy a kanadai magyarok ajándékát átadja, és annak szétosztását rábizza. Rajk állítólag „megköszönte a ragaszkodás e látható jeleit és hosszan elbeszélgetett Bodó Gusztávval. Volt mit mondaniok egymásnak”.¹⁷ A hazai viszonyokkal szimpatizálók vagy az egyenesen kommunista meggyőződésűek tömeges hazatérésével kapcsolatban lehetnek komoly kétségeink, ugyanakkor egyáltalán nem kizárt, hogy a kanadai magyar kommunista mozgalom köréből valóban történtek repatriálások Magyarországra.¹⁸

Az újságokban arra hegyezték ki a mondanivalót, hogy Magyarországon elementáris változások történtek, végre megvalósult a népuralom. Az egyik újságíró szerint a fordulat felismerése széles körben tapasztalható: a dolgozó magyarok nemcsak Kanadában, de szerte a világban tudomásul veszik, hogy Magyarországon eldőlt a harc, mégpedig a dolgozó, építő erők javára.¹⁹ A lezajlott változásból pedig automatikusan következik, hogy megéri a „nép földjére” hazatérni nyugatról.²⁰ Ezer kanadai magyar állítólagos 1948. évi visszatérése is azért történt meg, „mert már érdemes itthon élni”.²¹ Ugyancsak ennek tudható be az, hogy felkerekedtek azok „az Ontario-tó partján megöregedett magyarok, akik mindmostanáig őrizték lelkük legmélyén egy-egy szabolcsi, vagy hevesi meszelt parasztház képét”.²²

A kanadai repatriálókról szóló írások egyik hívószava – a hazai kommunista közbeszéd retorikájához igazodva – tehát a *demokrácia* lett, a hazatérésekről beszámoló újságírók és az állítólagosan megszólaló repatriálók is a „demokratikus” átalakulást nevezték az anyaország fő eredményének és vonzerejének. A kanadai Hamiltonból (Ontario) hosszú évek után visszavándorló Tóth Istvánt (vagy a nevében megszólaló propagandistát) annyira lenyűgözték a fejlemények, hogy ezeket a kanadai magyar közönség elé kívánta tární: „elhatározásom, hogy amennyiben megoldhatom, időről-időre küldök jelentéseket a Munkás²³ számára arról, hogy az új magyar demokrácia építésében itt-ott milyen munkát végzünk majd és milyen eredményeket érünk el”.²⁴ A nyilvánosságban megszólalók a demokrácia, a demokratikus átalakulás fogalmát többnyire nem jogi értelemben használták, hanem olyan

¹⁷ *Magyar Nap*, 1947. november 29. 3.

¹⁸ A kanadai magyar kommunista mozgalomhoz l. Carmela Patrias: *Patriots and Proletarians. Politicizing Hungarian Immigrants in interwar Canada*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 1994.

¹⁹ L. R.: Kanada – a most hazatért magyarok szemével. *Szabad Nép*, 1951. március 20. 5.

²⁰ Egyes kanadai magyarok először felmérték a „terepet”, és megtapasztalva a változásokat, a hazatérés mellett döntöttek. „A márciusi ünnepekre szerettünk volna ideérni – mondja Viczián Jánosné – de sajnos, technikai nehézségek miatt elkéstünk. Itt leszünk azonban május elsején [...] 61-en veszünk majd részt, kanadai magyarok a dolgozó magyarság nagy ünnepén. Ezeknek legalább a fele nemcsak ünnepelni jött, hanem – itt marad. Visszavándorlók... És mi többiek is csak körülnézünk kicsit itthon és egy éven belül újra hazajövünk – örökre.” *Magyar Nap*, 1948. április 18. 3.

²¹ *Magyar Nap*, 1948. április 18. 3.

²² *Magyar Nap*, 1947. november 29. 3.

²³ *Kanadai Magyar Munkás*, kanadai magyar nyelvű kommunista napilap, állandó magyarországi tudósítóval.

²⁴ Tóth István: Otthon is lapom lesz a Munkás. *Kanadai Magyar Munkás*, 1948. augusztus 12. 14.

általánosabb fogalomként, amellyel a dolgozó népet a legkülönbözőbb módokon segítő, szolgáló berendezkedésre utaltak. A kommunista „demokrácia” ily módon nem is a jogegyenlőséget, hanem a jólétet, az egzisztenciát, a biztonságot, a békés építkezést, az érvényesülési lehetőségeket, a dolgozó nép általános védelmét jelölte a repatriálásról szóló propagandisztikus szövegekben. A demokrácia keretei között kibontakozó idealisztikus viszonyok révén az „ígéret földje” – a csúfos kudarcot vallott észak-amerikai kontinensről (azon belül Kanadából) – az Őhazába helyeződött át, „Újhazává” téve a kommunista Magyarországot.²⁵ A hazai „demokrácia” szoros összefüggése az egzisztenciális biztonsággal a Kanadából repatriáló Balogh József (a Magyarok Világszövetsége és a Kanadai Demokratikus Magyarok Szövetsége főtitkára)²⁶ nyilatkozataiban is megtalálható. Balogh ugyanis felhívta a figyelmet arra, hogy a „demokrácia” lehetővé teszi, hogy a visszatérő magyarság végre földet kapjon, és gazdálkodjon, vagy iparosként dolgozzon.²⁷

Ifj. Berze Dezső jóko ráf harap a »hazából«

A szövegek tehát rendszerint olyan *alacsony státuszú* magyarokként ábrázolták a hazatérőket, akik a rossz viszonyok miatt nem találták meg számításukat a tengerentúlon. Egyik helyen arról olvashatunk, hogy Kanadában éheztek, nélkülöztek, munka nélkül tengődtek, ha pedig volt munkájuk, túlhajtották őket; csak magukra számíthattak; mindeközben tanúi, elszenvedői voltak a nyilvánosságot uraló háborús imperialista propagandának.²⁸ A felemelkedés lehetősége a következő

²⁵ „Most – az örömtől sírva jöttek haza az »őhazába«, melyből azóta új haza lett.” *Szabad Nép*, 1951. március 20. 5.

²⁶ „Az amerikai, de különösen a kanadai magyarok jól ismerik Balogh Józsefet, a demokráciáért, az igazságért mindenkori kiállásait és ez a küzdelemben megedződött ember most a »the right man in the right place« alapján a Magyarok Világszövetségének főtitkára.” *Magyar Jövő*, 1948. február 28. 2.

²⁷ „És tudják, hogy itt pedig megváltozott minden. Hozzá tartozóik földeket kaptak és csendőrmentes emberi szabadságot teremtett számukra a demokrácia. Hazavágyunk, hiszen érdemes most már itt élni! Elsősorban azok jöjjenek haza, akik azonnal egzisztenciát tudnak teremteni maguknak. [...] Főképpen parasztok [jönnek], akik újból földet szeretnének itthon művelni. De sokan megmaradnak majd annál az iparnál, amit Kanadában elsajátítottak.” *Magyar Nap*, 1948. április 18. 3.

²⁸ Az egyik beszámoló alapján a vasútépítkezéseken, farmokon, bányákban, gyárakban, fakitermelő telepeken dolgozó magyar bevándorlók számára az amúgy kétségtelenül nehéz bevándorlóli lét csak negatív tapasztalatokat, tragédiákat nyújtott. Ugyanis ilyen mondatokat olvashatunk: „Hét éven át kétszer evett naponta: zabkását”, „Ha nem volt munka – hát éhezett”, „csak télen dolgoztak, s a téli munkából fizették ki a nyári adósságot”, „Ezerféle betegség terjed a bányászok között”, „a legnagyobb nyomor közepette dobták ki a kórházból”, „A fészter már előkelő szállásnak számított”, „Valamennyien az ideges, hajszott, nyugtalan életről beszélnek, az örökös bizonytalanságról”, „Nem számított a szakértelem, a tanult foglalkozás”, „Az árak egyre emelkednek. A 80 dolláros ruha ára egy hónap alatt 10 dollárral emelkedett. A cipők ára állandóan emelkedik.

generációnak sem adatott meg, mivel a gyermekek taníttatása Kanadában túl sokba kerül. A narratíva szerint Ifj. Berze Dezsőnek (kép az előző oldalon) haza kellett térnie ahhoz, hogy orvosi tanulmányokat folytathasson. Berze a Homokterenyéről Kanadába elszármazott szüleit is hazahívta.²⁹ Az írásokban természetesen az az állítás is megjelent, hogy Kanada válságban van.³⁰ A közvetíteni kívánt olvasat szerint tehát a kanadai magyaroknak haza kellett jönniük ahhoz, hogy a helyes „vágányra” kerüljön az életük, hogy az eredményes egzisztenciateremtés, a társadalmi mobilitás, továbbá az igazságosság, a biztonság és a kiszámíthatóság az életük részévé váljon.

Egyes szerzők, különösen az 1940-es évek utolsó harmadában ellenben arról számoltak be, hogy a Kanadából visszavándorlók egy része jómódú volt, és anyagi javak, korszerű technológiai tudás birtokában tértek vissza Magyarországra. Volt, aki „szabógépeit” hozta magával, és most 20-25 jó mestert keres maga mellé. A másik a „tisztítóüzem-berendezését”, a harmadik a cementöntő szerszámaikat, a negyedik különleges málnaszedő gépeit szállíttatta Magyarországra. Bodó Gusztáv Nyírbátorban használja modern dohány szárítót masináját.³¹ Schmiedt József „garázsos” volt Kanadában, két autót, traktort hozott magával; most földet szeretne, ahol gazdálkodhat. Hallay József és Jeney József cipőgyártó és -javító gépeket hoztak magukkal, ők cipésmesterségüket óhajtják folytatni, mechanizált üzemmél. A Boni család hat nehéz teherautót és traktort szállított haza, fuvarozóként akarnak dolgozni. Nyergesék fűszerezek voltak „kint”, és sok árut juttattak haza, itthon is az élelmiszerszakmában kívánnak maradni. Gottfridék egy kéttonnás Ford-teherautót és egy cséplőgépet hoztak, ők kisgazdaságot szeretnének maguknak.³² A termelő-eszköz-import példáinak bemutatása természetesen azt a célt szolgálta, hogy érzékeltesse: a hazatérők – nemcsak politikai elköteleződésük, de mindennapi tevékenységük révén is – *hasznos tagjai* lesznek a hazai társadalomnak. Az újságíró által „meginterjúvolt”, Kanadából repatriált Balogh így adott hangot meggyőződésének, hogy a hazatérőkkel jól fog járni az ország: „Valamennyien harc- és munkaedzett magyarok, akik már megtanulták kint, hogy ne féljenek a kezdeményezéstől. A demokrácia feltétlenül hasznos polgárokat nyer velük. [...] Újfajta gépeiket magukkal hozták és friss vérkeringést jelentenek majd a magyar gazdasági életben.”³³ Egyes hazai vagy a hazai rendszerrel szimpatizáló, de a repatriálni akarókat óvatosságra intő tengerentúli lapok híradásai nemcsak hogy nem tagadták, hogy a hazatérők egy része tehető, de kiemelték azt is, hogy tanácsosabb, ha a rossz helyzetben lévők nem veszik Magyarországra felé az irányt – beismerve ezáltal, hogy itthon nincsenek

Az élelmiszerekkel sem állnak másként”, „ott másról sincs szó, csak a háborúról. A rádió, az újságok, a film, percnyi szünet nélkül árasztják a hazugságot”. *Szabad Nép*, 1951. március 20. 5.

²⁹ Ifj. Berze Dezső magyar orvos lesz. *Magyar Nap*, 1948. szeptember 24. 3.

³⁰ Például *Magyar Nap*, 1947. november 29. 3.; *Magyar Nap*, 1948. április 18. 3.

³¹ *Magyar Nap*, 1948. április 18. 3. Az eszközök hazaszállításáról máshol is olvashatunk. Az újságíró szerint négy, már Magyarországon tartózkodó kanadai magyar repatriáló Fiumébe utazott, hogy a hajón odaszállított saját gépeiket és szerszámaikat átvegyék és elhozzák. *Magyar Vasárnap*, 1948. augusztus 8. 3.

³² *Magyar Vasárnap*, 1948. augusztus 8. 3.

³³ *Magyar Nap*, 1948. április 18. 3.

meg a körülmények ahhoz, hogy a „lerongyolódottak” boldoguljanak. „A dolgozók nehezen keresik meg a mindennapi kenyerüket és több szakmában még nem tudnak annyi munkást felvenni, hogy mindenki foglalkoztatva legyen. Ez idő szerint a tőkeerősebbekre lehet így csak általánosan azt mondani, hogy »nyugodtan jöjjenek haza, mert pénzüikkel nemcsak a maguk megélhetését tudják jól biztosítani, hanem az országot is építik.«³⁴

A fentiek két szempontból is zavarba ejtőek: egyrészt az eszközökkel érkező repatriálók alakjaiban nem a kommunista gazdasági struktúra dolgozóinak, hanem a magántulajdonnal rendelkező önálló termelőknek, vállalkozóknak a „kontúrjai” rajzolódnak ki. Akikre egyébként néhány év múlva már osztályidegenekként, a „fejlődés” kerékkötőiként fog tekinteni az államosító kommunista elit. Másrészt a korszerű eszközök és tudás birtokában hazatérő kanadai magyarok példájának felidézése ellentétes azzal a narratívával, hogy a reakciós Kanada nem kínált egzisztenciateremtési, érvényesülési tapasztalatot, pozitív élményeket a magyar bevándorlók számára.³⁵

A sajtópropaganda a politikai elitnek a kanadai magyarok hazatéréséhez való viszonyát is tárgyalta. A már említett Balogh József – aki egyik cikkében a kormányzat álláspontjának feltárására és a visszavándorlással kapcsolatos tájékoztatásra³⁶ vállalkozott – állítólag 1947 végén, még a totális kommunista hatalomátvétel előtt felkereste a vezető politikai körök több tagját is (Rajk Lászlót, Vas Zoltánt, Veres Pétert, Erdei Ferencet, Darvas Józsefet). A megkérdezettek természetesen úgy nyilatkoztak, hogy támogatják a repatriálást, annál is inkább, mert a Gazdasági Főtanácsban legutóbb konszenzusos határozat született arról, hogy „minden lehető támogatást” meg kell adni azoknak a „demokratikus gondolkozású” magyaroknak, akik vissza szeretnének térni Magyarországra. Ezzel azonban ellentétes volt az a *hűvös magatartás*, amit Rajk László belügyminiszter a repatriálni kívánó nincstelennel szemben – legalábbis ebben az interjúban – tanúsított. Annak a véleményének adott hangot ugyanis, hogy a visszavándorlásnak fokozatosnak kell lennie, és jobb lenne, ha a boldogulásra képesek, a tehetősebbek élnek a lehetőséggel: „Elsősorban lehetőleg csak olyanok jöjjenek, akik olyan szakmában dolgoznak, amelyben itt nincs már munkanélküliség. Vagy olyanok, akiknek a gazdasági helyzetük olyan, hogy mint önálló emberek – iparosok, földművesek, stb. – nem okoznak problémát a munkanélküliség kérdésénél.” Majd az életszínvonalról meglepő őszinteséggel nyilatkozva hozzátette: „Ezek az emberek, gazdasági helyzetüknél fogva, könnyebben át tudják hidalni azt a nagy életszínvonal-különbséget is, amely Kanada és Magyarország között még mindig fennáll.”³⁷ A kiszolgáltatott hazatérőkkel szembeni elutasítást és a gazdasági erőforrások birtokában érkezők prioritizálását az ország rossz gazdasági

³⁴ *Magyar Jövő*, 1948. február 28. 2.

³⁵ Az az írás is elbizonytalaníthatta az olvasót, amely arról számolt be, hogy a kanadai magyarok ajándékokat (autót, traktort, ekét, kaszáló- és kapálógépet, valamint gyermekruhákat) küldtek Magyarországra. *Magyar Nap*, 1947. november 29. 3.

³⁶ „Elsődleges feladatként vállaltam, hogy megkeressem a lehetőségeket azok számára, akik vissza akarnak térni Magyarországra és ellássam őket kellő értesülésekkel”. *Kanadai Magyar Munkás*, 1947. december 25. 1.

³⁷ *Kanadai Magyar Munkás*, 1947. december 25. 1., 19.

állapota, főként a magas munkanélküliség és a gazdaság gyatra gépesítettsége indokolhatta. A háborúban ugyanis komoly veszteség érte a gazdák eszközállományát, a visszavándorlók „eszközimportjával” pedig a mezőgazdaság és az ipar gépesített-ségét lehetett némileg előmozdítani. A tulajdonnal rendelkezők, emellett a szakképzettek előnyben részesítése mutatkozott meg a Gazdasági Főtanács vezetője, Vas Zoltán nyilatkozatában is, aki a repatriálók támogatásának kommentálásakor azt emelte ki, hogy vámentesen engedik be a visszavándorlók által hozott mezőgazdasági és egyéb gépeket, a szükségleti cikkeket és árukat; továbbá majd elősegítik az iparendelékek megszerzését azok esetében, akik Kanadában tanulták mesterségüket, és arra fognak törekedni, hogy elismerjék a kinti iparban tanult szakképzettségüket.³⁸ A politikai elit tagjainak nyilatkozataiból tehát az derül ki, hogy 1947 végén az ideális repatriáló olyan személy, aki egzisztenciálisan stabil és önállóságra képes (véleményük lényegét tekintve összhangban volt a hazatérőket figyelmeztető újságírókéival). A tehetősebbek, a tulajdonosok priorizálása tehát 1947 végén még vállalható volt a nyilvánosságban – az elit által is. Rajknak nyilván nem volt ellenére, hogy álláspontja nyilvánosságra kerül, különben nem nyilatkozott volna a cikklet közlő kanadai magyar napilapnak. Talán az volt a számítása, hogy az íráson keresztül elbizonytalaníthat olyan alacsony státuszú vagyontalanokat, akik esetleg a hazatérésen gondolkodnak. Hogy pontosan hogyan változott az elitek retorikájában és a sajtóban az ideális repatriáló képze és a repatriálás megítélése, vagy hogy mi volt a különbség a rendszertámogató hazai és tengerentúli sajtó narratívái között, arra a további kutatások tudnának választ adni.

A KANADÁBÓL VALÓ REPATRIÁLÁS – A LEVÉLTÁRI FORRÁSOKBAN

A Kanadai Nemzeti Levéltár őrzi a Kelen Sándor cég iratfondját (*Alexander A. Kelen Limited Collection*), amelyben főként a cég 1945 utáni iratai maradtak fenn. Holott a vállalat, amely a magyar bevándorlók igényeihez igazodva hajójegyek árusításával, pénzutalással, csomagszállítással, majd utazásszervezéssel foglalkozott, már a két világháború között is működött. A céget Kelen Sándor, aki maga is bevándorló volt, 1925-ben alapította Montréalban azzal a céllal, hogy a bevándorlók és az otthon maradt rokonok, barátok, ismerősök közti kapcsolattartás területén szolgáltatásokkal jelentkezzen. A fennmaradt dokumentumgyűjtemény két doboza (egyik esetben a teljes doboz, a másik esetben a doboz egyik dosszié csoportja) igen figyelemfelkeltő címet kapott a levéltári jegyzékben: *Magyarok repatriálásával kapcsolatos levelezés – Correspondence relating to the repatriation of Hungarians (1955–1956, 1956–1970)*. Repatriálási ügyekhez tartozó iratokat azonban olyan dobozok vagy dosszié csoportok is tartalmaznak (például az *Elsősorban a magyarok Kanadába történő bevándorlásával kapcsolatos levelezés – Correspondence relating primarily to the immigration of Hungarians into Canada, 1950–1970 c. dosszié csoport*), amelyeknek a címei nem árulkodóak. Ennélfogva – a teljes iratfond áttekintése előtt – igen

³⁸ *Kanadai Magyar Munkás*, 1947. december 25. 1., 19.

nehéz lenne megmondani, hány dosszié kínál különböző hazatérés-történetekhez izgalmas iratanyagot (feltételezésem szerint néhány tucatról lehet szó). Ebben a részben a Varga József, valamint a Sipos Ferenc és felesége repatriálási ügyéhez kapcsolódó iratok alapján igyekszem néhány következtetést levonni.³⁹

A bevezetőben említett Vargáról szinte semmit sem lehet tudni, Siposék a fiukat követve vándoroltak ki Newcastle-be (Alberta), saját bevallásuk szerint „bizonytalan időre”. Sipos otthon bányász volt, akárcsak a fia Kanadában. Varga és a Sipos házaspár is Kelentől kért segítséget (Varga 1953-ban, Sipos 1954-ben) a hazatéréshez, a repatriálás hivatalos eljárásának szervezéséhez. Így a cég – ahogy más esetekben is – kapcsolatban állt a lengyel követség magyar osztályával, ő közvetítette a nyomtatványokat ügyfeleinek, és tájékoztatta őket a teendőkről. De mi motiválta a hazatérni szándékozókot döntésük meghozatalában?

A Kelennek írt levelekben egyáltalán nem esik szó a „népi demokrácia” iránti elköteleződésről, ideológiai megfontolásokról, egzisztenciális kényszerről. Íróik inkább személyes okok miatt dönthettek a repatriálás mellett. Varga – ahogy azt már láttuk – beteges volt, és várta haza a családja. A Sipos házaspárnak adaptációs gondjai voltak, a feleség nem tudott alkalmazkodni a klímához („erős neki a levegő”/ „nem bírja a levegőt”). Sipos Ferenc az alábbi, 1954. november 2-án írt sorokkal kereste meg Kelent; levelében repatriálási szándékuk okát is megjelölte:

Igen Tisztelt Aleksz. A. Kelen Limited Honfitárs. Kérdezem önöket hogy ha Oh hazába a visa utazási vagyis haza akarnánk menni és menyi időt vene igénybe az utlevél részünkre. hogy mehetnénk, mert Feleségem nem bírja az iteni levegőt és sürgősen menni akarnánk. a legkésőbb hogy Márciusba mehetnénk. Tehát legyenek szives kéréssemre válaszolni. Mert ugyebár akkor ahoz készülünk mert eladni valonk is volna. és mit kel beküldeni mi szükséges az útlevél kéréséhez úgy hogy ez évet it akarom befejezni de Márciusba szeretnék menni. és hogy mit és menyit lehet vinni szóval mindenből magunkal vagy földadva és hogy vámoljake amit viszünk a saját részünkre mert mi senkinek nem viszünk semit elég a magunké az én családom 21 tagból ál mivelünk hát ez bizon elég. Kérem tehát szives és pontos válaszukat. Maradok További Tiszteletel Frank Sipos, Newcastle, Alta. Canada. [kiegészítés:] és hogy egy nagyob hajót kaphatnánke amin gyorsaban át érhetnénk mert amikor jötünk igen hosszú volt az út. aszt nem szeretném csak amin legrövideb az utazás.

A Varga és a Sipos ügyére vonatkozó iratokból kiderül, hogy – dacára a politikai szereplők sajtóban megjelent állásfoglalásainak – a magyar állam nem támogatta, inkább megnehezítette a hazatérést, már azáltal is, hogy az ügyintézés, az iratok megszerzése rendkívül hosszú időt vett igénybe. Sipos úgy fogalmazott novemberben, hogy következő év (1955) márciusában utazni szeretne; bizonyára meglepte, hogy mennyivel hosszabb a várakozási idő. A Kelen és ügyfelei (Varga, Sipos),

³⁹ A két eset iratlelőhelye (dossziéja): LAC, MG28-V52, Vol. 8., file 2. (*Correspondence on Immigration, 1952–1954*), file 17. (*Correspondence on Repatriation, 1955*). A továbbiakban nem hivatkozom a levéltári lelőhelyre, mivel az oldalak nem pagináltak, csak a dossziészámot (file 2., file 17.) tudnám újra és újra feltüntetni.

valamint Kelen és a követségi magyar megbízott (Magyar József) közti levelezésből megismerhető az ügymenet. A repatriálni szándékozók számára számos dokumentumot kellett beszerezniük: a saját és a szülők születési anyakönyvi kivonatát, a házassági anyakönyvi kivonatot, a régi útlevelet és a magyar állampolgársági bizonyítványt, továbbá fényképeket az iratokhoz, a vízumokhoz (aláírva); illetékfizetés mellett. Persze Kelennek is fizettek. A hiányzó okmányokat otthonról kellett igényelniük, de hosszú hónapokba telt, míg postai úton hozzájutottak ezekhez. Az ily módon megszerzett dokumentumokat a kitöltött útlevelekérvényhez⁴⁰ kellett csatolniuk, továbbá egy kérdéssorra is szükséges volt válaszolniuk.

Ez a kérdéssor jelezte, hogy a magyar állam az 1950-es évek közepén is tartott attól, hogy megélhetés nélküliek fognak visszavándorolni, továbbá attól is, hogy a repatriálás révén ideológiai szempontból nem megbízható személyek kerülnek Magyarországra. Emellett szerette volna leinformálni az érkezőket, ennek a későbbi esetleges beszervezési kísérlet szempontjából is jelentősége lehetett. Az ideológiai jellegű kérdések azt igyekeztek felmérni, hogy milyen hatások érték a kérvényezőket Kanadában, a hazai elvárásoknak megfelelő sajtót olvasott-e, kapcsolódott-e kanadai kommunista szervezetekhez, és van-e a múltjában kínos motívum. A „Fia, farmer?” kérdés azt sejteti, az önálló termelői státusz, a tulajdonosság ekkor már hátrányt jelentett. Sipos tehát ezt a kérdéssort kapta meg a lengyel követség magyar osztályától Kelen közvetítésével:

1. Kihez megy haza Magyarországra? Kik lesznek a segítségére, hogy otthon megéljen? Ezek pontos nevei, címei.
  2. Tartoztak-e Kanadában demokratikus szervezethez, melyikhez, s milyen sajtót olvastak?
  3. Két magyarországi nevet tessék megírni, akik ismerik Sipos urat, de nem rokonok. Ezek pontos címe is szükséges!
  4. Volt-e katona, mettől-meddig, és hol szolgált? Ha az első világháború alatt volt katona, azt is be kell jelenteni.
  5. Fia, akinél most vannak, farmer?
- Kiegészítő kérdések:
6. Kihez és milyen céllal jöttek?
  7. Kényszerítő körülmények között hagyta-e el Magyarországot?
  8. Kérte-e a kanadai állampolgárságot?

Az iratokat, az útlevelekérvényeket és a válaszokat Kelen az ottawai lengyel követség magyar osztályára nyújtotta be, az pedig Budapestre, a Belügyminisztériumnak

⁴⁰ Ebben az időszakban titkos rendeletek szabályozták az útlevelekérvényt, amelyeknek keletkezési ideje, száma ismeretlen. Az egyetlen nyílt útlevekszabály az 1950-es években a külföldön élő magyar állampolgárok úti okmányához kapcsolódott. A 2/1956. BM rendelet intézkedett a külföldön élő magyar állampolgárok nyilvántartásba vételéről, a 16 éven felüliek „úti okmánnyal” való ellátásáról (az okmány két évre volt érvényes, a Belügyminisztérium állította ki). L. Bencsik Péter: A szabad mozgás korlátozása az ötvenes években és az 1956-os forradalom előtti utazási reformok. *Betekintő*, 2011/1. 4.

továbbította azokat. Ott döntöttek arról, engedélyezik-e a visszatérést vagy sem. A válasz hét-nyolc hónap alatt jött meg, vagyis az iratok beszerzésével együtt legalább egy évet igényelt annak kiderítése, egyáltalán van-e lehetőségük a kérvényezőknak hazamenni. Az állam gyanakvása és főleg igénye, hogy teljes kontrollt gyakoroljon az országba való belépés és kilépés felett, nemcsak a repatriálók, hanem a Magyarországról külföldre utazni kívánók helyzetét is nagyban megnehezítette, körülményessé, időigényessé és bizonytalanná téve az útlevél megszerzését.⁴¹

A dossziékban fennmaradt iratok alapján Siposék nem kapták meg a visszatérési engedélyt, annak ellenére, hogy eredetileg bányászok voltak (nem önálló farmerek), 10 év sem telt el azóta, hogy elhagyták Magyarországot, és sohasem kértek kanadai állampolgárságot. A Belügyminisztérium azonban nem indokolt, így a hazatérni óhajtók nem tudhatták meg, min múlt az engedély, vagy hogy legközelebb min kéne változtatniuk, ha újra elindítanák a maguk részéről a hazatérési eljárást.

Egyébként Kelen szerint az 1950-es évek közepén magyar útlevél birtokában csak svéd hajókkal lehetett utazni, melyek Halifaxból indultak, Svédországban kötöttek ki, majd áthajóztak Kelet-Németország partjaihoz; innen Csehszlovákián keresztül kellett továbbmenni. Kelen cége a hajójegyeket előre megvette a repatriálók számára. A kanadai vonaton jegyenként 150 font (68 kiló) súlyú csomagot lehetett feladni, a hajón is ez volt a határ (ez volt ingyen). Európában csak azon csomagok után nem kellett szállítást fizetni, amelyeket be tudnak vinni a kupéba.⁴²

További kutatásokkal, a Kelen-iratfond teljes áttekintése után válaszolhatók meg azok a kérdések, hogy valójában kik, milyen társadalmi helyzetű, egzisztenciájú bevándorlók milyen szándékok által vezérelve szerettek volna Kanadából az 1956 előtti kommunista Magyarországra visszatérni; vagy hogy valóban sok volt-e köztük a kommunista meggyőződésű. Esetleg ezt csak a sajtó által közvetített propaganda terjesztette? Illetve, hogy milyen arányban utasították el őket, hányuknak sikerült ténylegesen a repatriálási „projekt”. Magyarországi feltárások segíthetnének annak megválaszolásában, hogy mekkora lehetett a visszatérések száma, volumene, és hogy a magyar állam milyen szempontok szerint bírálta el a kérelmeket, milyen elvek alapozták meg az elutasító határozatokat. Tovább gazdagítaná ismereteinket a korról, ha a repatriáláspropaganda (a sajtónarratívák, a nyilvános állásfoglalások) és a kanadai repatriálástörténet szisztematikus feltárása összehasonlító jelleggel történhetne meg.

⁴¹ A Magyarországon élők által beadott útlevélkérelmekhez is csatolni kellett különböző okmányokat: állampolgársági bizonyítványt, születési (esetleg házassági) anyakönyvi kivonatot, fényképeket. Igazolni kellett az utazás szükségességét, magánutazás esetében néha munkahelyi hozzájárulást kellett kérni. Az útlevél kiadása előtt a magyarországi kérelmezőket is ellenőrizték, tevékenységüket megvizsgálták. Az útlevélkérelmet a BM Útlevélosztályához kellett benyújtani, a kérelemről szóló döntést 1949. augusztus 1-jétől a Külföldi Kapcsolatok Bizottsága (KKB) hozta meg. Ezekhez és a további adatokhoz lásd: Bencsik 2011. 1–4.

⁴² LAC, MG28-V52, Vol. 8., file 2., Correspondence on Immigration (1952–1954)

FORRÁSOK

- LAC (Library and Archives of Canada), R5505-0-2-E, MG28-V52, Alexander A. Kelen Fond
- MNL OL (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) K 128 (Montreali Főkonzulátus) 2. csomó, 1931, I/2. tétel
- Balogh jelenti Budapestről. *Kanadai Magyar Munkás* (Toronto), 1947. december 25. 1., 19.
- Békessy Imre: Egyre nő a kanadai visszavándorlók száma. *Magyar Vasárnap*, 1948. augusztus 8. 3.
- Ezer kanadai magyar jön haza ebben az évben, mert már érdemes itthon élni. *Magyar Nap*, 1948. április 18. 3.
- Ifj. Berze Dezső magyar orvos lesz. *Magyar Nap*, 1948. szeptember 24. 3.
- Ivádi Miklós: Március 15-öt másokkal közösen ünnepelték a „Bátory”-n hazatérő magyarok... A békeharc jegyében. *Kanadai Magyar Munkás*, 1948. április 12. 14.
- J. S.: Balogh József, a Magyarok Világszövetségének főtitkára nyilatkozik a Magyar Jövőről. *Magyar Jövő* (New York), 1948. február 28. 2.
- Kő [sic!]: Ifj. Berze Dezső magyar orvos lesz. *Magyar Nap*, 1948. szeptember 24. 3.
- L. R.: Kanada – a most hazatért magyarok szemével. *Szabad Nép*, 1951. március 20. 5.
- Nyolc öreg magyar hazatért és gazdag ajándékot hozott Kanadából az Óhazának. *Magyar Nap*, 1947. november 29. 3.
- Official Report of Debates. House of Commons. Vol. III.*, 1941. Ottawa, Edmond Cloutier, 1941.
- Official Report of Debates. House of Commons. Vol. IV.*, 1941–1942. Ottawa, Edmond Cloutier, 1942.
- T. Varga György: *Az MDP központi vezetősége, politikai bizottsága és titkársága üléseinek napirendi jegyzékei. III. kötet. 1948–1953.* Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2008.
- Tóth István: Otthon is lapom lesz a Munkás. *Kanadai Magyar Munkás*, 1948. augusztus 12. 14.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Békés Csaba: Magyar külpolitika a bipoláris világban, 1945–1991. *Külföldi Szemle*, 2011/4. 95–127.
- Bencsik Péter: A szabad mozgás korlátozása az ötvenes években és az 1956-os forradalom előtti utazási reformok. *Betekintő*, 2011/1. 1–14.
- Carmela Patrias: *Patriots and Proletarians. Politicizing Hungarian Immigrants in interwar Canada.* Montreal: McGill-Queen's University Press, 1994.
- Dreiszigler F. Nándor: Immigrant Lives and Lifestyles in Canada, 1924–1939. *Hungarian Studies Review*, No. 1. Spring/1981. 61–83.
- Frank Tibor: Emigráció és remigráció. Visszavándorlás az Egyesült Államokból a századfordulón. *Filológiai Közlemények*, 1981/1–2. 140–146.
- J. Nagy László: A diplomáciai kapcsolatok felvételének története Kanada és Magyarország között: 1947–1964. *Acta Historica (Acta Universitatis Szegediensis)*, 2005/1. (120. kötet) 9–30.

Magyar diaszpórapolitika – a diaszpóra perspektívájából

BEVEZETÉS

2010 után a magyar kormányzat nemzetpolitikáján belül egyre hangsúlyosabban kezdett megjelenni a diaszpóra mint önálló külföldi magyar „kategória”. 2011-ben a kormány létrehozta a Magyar Diaszpóra Tanácsot, amely a 2000 óta létező Magyar Állandó Értekezlet mintájára egyeztető fórumként szolgál, de a Kárpát-medencei magyar kisebbség képviselői helyett kizárólag a diaszpóra tagjai és a magyar kormány között. A Diaszpóra Tanács létrehozását szorosan követte több olyan kormányzati program elindítása, amelyek kifejezetten a diaszpórában élő magyarokat, magyar közösségeket szólítják meg. Ez a megváltozott magyarországi politikai figyelem keltette fel az érdeklődésemet az iránt, hogy a jelenlegi magyar diaszpórapolitikának milyen értelmezései adódnak a társadalomtudomány perspektívájából.

A tanulmányban annak elemzésére vállalkozom, hogy hogyan értelmezik és értékelik a magyar diaszpórapolitikát az érintett közösségek szervezeti vezetői. A diaszpóra azon intézményeinek, szervezeteinek vezetőivel készítettem interjúkat, akik közvetlen kapcsolatban állnak a diaszpórapolitikát működtető magyarországi intézményekkel, és részt vesznek azokban a programokban, amelyek 2010 után indultak a diaszpóra számára. A félig strukturált interjúk alapján kirajzolódik, hogy a magyar diaszpóraszervezetek vezetői hogyan vélekednek az anyaország és a diaszpóra kapcsolatáról, illetve az anyaország diaszpórát célzó támogatási formáiról, hogyan interpretálják a közelmúltban felerősödött anyaországi figyelmet.

Az empirikus kutatás olyan megközelítést adja a diaszpórapolitikának, amely nemcsak a magyar esettanulmány kontextusában újszerű, hanem a diaszpórapolitika nemzetközi szakirodalmában is. A diaszpórapolitika nemzetközi kutatási irányai hangsúlyosan makroszintűek, ezzel összefüggésben államcentrikusak, vagyis javarészt a származási ország perspektívájából vizsgálják a diaszpórapolitikák céljait, eszközeit, eredményeit. Ezzel szemben a tanulmányban a fogadó fél mezoszintű diaszpórapolitikai értelmezéseit mutatom be. A „fogadó felet” azok a diaszpóraszervezetek, -intézmények vagy -közösségek jelentik, amelyek kapcsolatban állnak a magyar kormányzati diaszpórapolitika intézményeivel, működtetőivel, és a magyar diaszpórapolitikai kezdeményezésekben részt vesznek. Az interjúk kutatás alanyai olyan személyek, akik egy-egy diaszpórintézmény, -szervezet vagy -egyesület munkájában (vezetésében, működtetésében) vesznek részt, így meglátásaik az általuk képviselt közösségre vonatkoztathatóak, vagyis a diaszpórapolitika mezoszintű vizsgálatát teszik lehetővé.

MÓDSZERTAN

Az interjúk elemzése előtt röviden felvázolom a vonatkozó módszertani megfontolásokat. A kutatás keretében 23 interjú készült. Az interjúalanyok olyan diaszpóraszervezetek vagy intézmények vezetőségében részt vevő személyek, amelyeknek közvetlen kapcsolata van a magyar kormányzattal, illetve a diaszpórapolitikát működtető intézményekkel. Ennek objektív mércéje két dolog lehet: 1. az adott szervezet meghívást kap a Magyar Diaszpóra Tanács ülésére; 2. és/vagy fogadószerzetként jelenik meg vagy a Kőrösi Csoma Sándor, vagy a Mikes Kelemen Programban. Az interjúalanyok kiválasztásánál tehát az egyik szempont az volt, hogy az alany által képviselt szervezet kapcsolatban áll-e a hivatalos magyar állami diaszpórapolitika intézményeivel, a diaszpórapolitikai programoknak alanya-e.

A kiválasztás másik szempontja az volt, hogy nagyjából reprezentálják a diaszpóra területi megoszlását. Ennek megfelelően az interjúalanyok több mint fele (13 fő) az amerikai egyesült államokbeli magyar diaszpóra szervezeti vezetői közül került ki, további 10 fő pedig kisebb közösségekből: 2 fő Latin-Amerikából, 2 fő Kanadából, 2 fő Ausztráliából és 4 fő Nyugat-Európából. További szempont volt az is, hogy amennyiben az adott országban/kontinensen van ernyőszervezet, akkor annak képviselője az interjúalanyok között legyen. A legfelsőbb szintű képviselők mellett azonban fontosnak tartottam azt is, hogy a középszintűket, illetve kisebb, de jelentős szervezetek képviselőit is megszólaltassam. Az interjúalanyok többsége már legalább egyszer részt vett Budapesten a Diaszpóra Tanács ülésén, kisebb része nem volt még jelen ilyen egyeztetésen, hanem közvetve, általában a szervezeten belül más személytől, esetleg egy nagyobb koordináló szervezeten keresztül értesül a diaszpórapolitikai eseményekről, valamint a Diaszpóra Tanácson elhangzottakról.

Az interjúk 2015, 2016 és 2017 folyamán készültek, helyileg az Egyesült Államokban és Magyarországon. 16 interjú személyesen, 7 Skype-on keresztül, videohívással készült. Az interjúk hossza átlagosan egy óra volt, a legrövidebb 40 perces, a leghosszabb 3 óra 20 perces. A 23 interjúalanyból 10 férfi, 13 nő volt. Többségük (14 fő) a 60 év feletti korosztályhoz tartozik, 7 fő 50 év feletti, és összesen ketten voltak 50 év alattiak. Az interjúk nyelve a magyar volt, egy kivételével, ami angol nyelven készült. Bár az interjúalanyok szinte kivétel nélkül névvel és szervezettel vállalták a beszélgetést, mivel politikai témáról van szó, fontosnak tartom, hogy ne szerepeltessenek se személy-, se szervezetneveket a szövegben. Az interjúk átiratát minimálisan szerkesztettem meg. Az idézett interjúrészletek végén A1-A23 kódokkal tüntettem fel, hogy melyik interjúalanytól származik az idézet.

Az interjúk félig strukturáltak voltak. Három nagyobb témakört jártunk körül minden alannal; a személyes élettörténetet, beleérve a magyar szervezeti életbe való bekapcsolódásukat; a képviselt intézmény történetét, helyzetét, kihívásait; végül pedig – és a legrészletesebben – a Magyarországgal való kapcsolat történetét, illetve a diaszpórapolitikával kapcsolatos meglátásaikat, benyomásaikat.

Mivel azt már az interjúkészítés fázisában látni lehetett, hogy a Kőrösi Csoma Sándor Program (KCSP) a legfontosabb diaszpórapolitikai elem az érintettek számára, úgy gondoltam, hogy érdemes ennek a programnak azt az oldalát is

megvizsgálni, amit a „közvetítő” fél, azaz maguk a KCSP-s ösztöndíjasok látnak. Ennek érdekében végeztem egy fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetést a 2016/2017-es év ösztöndíjasainak körében, minden régióból egy-egy (Észak-Amerika, Latin-Amerika, Európa, Ausztrália, Afrika) ösztöndíjas bevonásával. A fókuszcsoporthoz tartozó elemzést a tanulmány egyik alfejezetében ismertetem.

Az interjúk feldolgozásához tartalomelemző szoftvert, az ATLAS.ti programot használtam. A program segítségével az interjúk szövegeit kódoltam (kulcsszavaztam), vagyis a szöveg kisebb narratív egységeihez témákat és azok lehetséges értelmezéseit rendeltem.

A tartalomelemző program segítségével beazonosítottam az interjúkban leggyakrabban előforduló témákat, és ez alapján elemeztem az interjúkat. A kódok gyakorisága valójában már jelzi a szövegtöredék főbb tartalmi pilléreit. A 433 kód közül a 10 leggyakrabban előforduló kód listája:

KCSP (67 előfordulás): A Kőrösi Csoma Sándor Programmal kapcsolatos tapasztalatok, vélemények.

Diaszpóra Tanács (43 előfordulás): A Diaszpóra Tanáccsal kapcsolatos tapasztalatok, vélemények.

Valós szükséglet (39 előfordulás): Ez alá a kód alá soroltam azokat az interjúrészeket, amelyekben az alanyok az általuk képviselt közösség kihívásairól, szükségleteiről beszéltek. Minden probléma és igény ebbe a kódba került, függetlenül attól, hogy a magyar állami diaszpórapolitika programjai válaszolnak-e ezekre a kihívásokra, vagy sem.

2010 előtt (28 előfordulás): Azok a narratív egységek kerültek ide, amelyek a diaszpóra és Magyarország 2010 előtti kapcsolatrendszerét írják le.

Cserkészlet (26 előfordulás): A cserkészlettel, a diaszpórában működő egyik legfontosabb szervezettel kapcsolatos szövegrészek.

Kapcsolat Magyarországgal (25): A diaszpóra vagy az adott interjúalany Magyarországgal fenntartott (személyes, családi, szakmai, politikai) kapcsolatáról szóló interjúrészek tartoznak ebbe a kategóriába.

Magyarországi támogatás (25): Azok az interjúrészek kerültek ebbe a kategóriába, amelyek a Magyarországról a diaszpórában juttatott támogatásokat (anyagi, program, intézményi, szakmai) írják le.

Mikes (22): A Mikes Kelemen Programmal kapcsolatos narratív egységek.

Rendszerváltás (21): Az interjúk azon részeit, amelyek azt taglalják, hogy a diaszpóra hogyan látta, miként élte meg a rendszerváltást, és az azt követő években milyen változásokat érzekelt a Magyarországgal kapcsolatos viszonyokban.

Egyeztetés hiánya (21): Ez alá a kód alá kerültek azok a narratív egységek, amelyekben az interjúalanyok kifejtik, hogy a diaszpórapolitikai programok tervezésének és kivitelezésének folyamatába az érintetteket nem, vagy nem kellő mértékben vonják be. Amint a későbbiekben látni fogjuk, a nem kielégítő párbeszéd a diaszpórapolitikát működtető magyarországi intézmények és a diaszpóra képviselői között a legtöbb frusztrációt magában hordozó aspektusa a diaszpórapolitikának.

A 10 leggyakoribb kód alapján már látszik, hogy az interjúban kiemelt témák voltak a 2010 utáni magyar diaszpórapolitika elemei (KCSP, Diaszpóra Tanács, Mikes), a KCSP program pedig egyértelműen dominánsnak nevezhető a beszélgetésekben a kódhierarchia alapján.

Az interjúk vezérfonala alapján az elemzéshez hasznosnak találtam felállítani két nagyobb „kódcsaládot”, amelyek a téma időbeliségét reprezentálják, így létrehoztam egy-egy kódcsaládot a 2010 előtti és 2010 utáni témákra vonatkozó kódoknak. A kódhierarchiákhoz hasonlóan a kódcsaládoknál is szembeűnő a 2010 utáni témák hangsúlyossága: a 2010 előtti családba 121 kód, a 2010 utáni családba 203 kód került. A két kódcsalád elemeinek kapcsolatáról lásd az 1. számú ábrát a tanulmány végén. (Az ábrán csak azok a kódok szerepelnek, amelyek legalább 10-szer megjelentek az interjúkban.)

A 2010 ELŐTTI DIASZPÓRAPOLITIKA

A 2010 előtti időszak tárgyalásakor az interjúkban domináns narratívaként jelent meg a 2010 előtti és a 2010 utáni évek szembeállítás. Az interjúalanyok elbeszéléseiben a 2010 utáni diaszpórapolitika (amit ők legtöbbször inkább a Diaszpóra Tanács 2011-es alakuló ülésétől számítanak) egyértelműen korszakhatárt jelent Magyarországon és a nyugati magyarok kapcsolatában. Az interjúalanyok többsége Magyarországon és a nyugati magyarok relációjában a 2010-es változást meghatározóbbnak gondolja, mint a rendszerváltást.

Szépen működött, tudomásul vettek minket, és az első anyagi támogatást talán az MSZP-kormány alatt kaptuk meg, a Szabó Vilmos volt az államtitkár. És akkor utána ment is, kaptunk mindig valamit, különböző kísérletek voltak. És akkor ugrásszerű minőségi változás a második Orbán-kormány alatt született, amikor tulajdonképpen létrehozták a Diaszpóra Tanácsot és az új alkotmánnyal elismerték a diaszpóra magyarságát a nemzet alkotó részének, tehát egységes részének. (A5)

Annak ellenére, hogy az interjúalanyok egyértelmű választóvonalat húztak a 2010 utáni és előtti magyar diaszpórapolitika közé, fontosnak tartom bemutatni, hogy milyen narratívákkal jellemezték a rendszerváltás és a 2010 közötti időszakot. Érdekes módon a rendszerváltást követő 20 év diaszpórapolitikájáról az interjúk alapján nem rajzolódik ki egységes kép. Gyakori volt az a narratíva, hogy 1990 után ugyan történtek kezdeményezések, előrelépések a diaszpórapolitika területén (kapcsolatfelvétel, látogatások, egy-egy kitüntetés vagy eseti támogatás), azonban ezeknek az eseményeknek vagy kezdeményezéseknek nem volt strukturált, összefogó kerete. Azért érdekes ez az interpretáció az interjúalanyok részéről, mert a kilencvenes évek elején a Magyarok Világszövetségének újjászervezése leíró, történelmi perspektívából látszólag fontos szakaszát jelentette Magyarországon és a nyugati magyarok kapcsolatának, az interjúk alapján azonban úgy tűnik, hogy az egyéni, szubjektív interpretáció (már) nem tulajdonít nagy jelentőséget ennek az időszaknak.

A Magyarok Világszövetségének újjászervezéséről csak olyan interjúalanyok beszéltek részletesebben, akik benne voltak a Szövetség vezetőségében, így közelebbről látták a történetet, más interjúalanyok pedig vagy meg sem említették a Világszövetséget, vagy ha megemlítették, akkor annyival lezárták, hogy az a próbálkozás sajnos nem működött.

Ott is nagyon harmonikus volt a kezdetben a Világszövetség és a kormány között a kapcsolat. (...) És a Világszövetségnek eleinte voltak tervei, hogy mit csináljanak, így meg úgy meg amúgy. És aztán abból [nem lett semmi], ott voltak a nagy zűrök a Világszövetségbe, szóval nem működött, mind kevésbé működött, amíg aztán szét-esett az egész. És utána, mikor én még jöttem [Magyarországra] (...) és hát kértünk mondjuk támogatásokat, tanárküldés vagy ilyesmiket. És emlékszem, hogy nevezetes helyettes államtitkár fogadott egyszer, már nem tudom milyen évbe. És hát mondtam neki, hogy mire lenne szükség. És akkor ő azt... mindig nagyon kedvesen fogadtak, sőt mindenki fogadott, nem volt semmi gond. Azt mondta, hogy hát nézze, kedves (...), mi borzasztóan tiszteljük, amit maguk csinálnak ottan a határon túl, akkor még nem volt a diaszpóra név. És... De hát nézze, Magyarország egy kis ország és egy szegény ország, és mi nekünk erre pénzünk nincs. Úgyhogy, mire nekünk lesz pénzünk, addigra maguk már rég eltűntek. Úgyhogy én nagyon leforrázva mentem el. (...) Mindig nagyon kedvesen elbeszélgettünk, kávéztunk, de hát nem volt semmi. (A13)

Az 1990–2010 közötti időszakokkal kapcsolatban jellemzőbb volt az a narratíva, hogy az interjúalanyok kiemelték egy-egy eseményt, politikusi látogatást, támogatást, amely a saját országuk vagy közösségük számára fontos volt. Az is jellemző volt az interjúkban, hogy a 2010 előtti időszakból általában a helyi nagykövetséget emelték ki mint szervezetet, amin keresztül a Magyarországgal való kapcsolattartás zajlott. Emellett a 2010 előtti időszakból több interjúban felmerültek olyan programok, amelyek szakmai szálakon indultak el, és meghatározó pontnak bizonyultak a diaszpóra és Magyarország kapcsolatában. Mindenekelőtt a Balassi Intézet magyar származású fiatalok számára nyújtott ösztöndíjprogramja tartozik ide, ami 2002 óta nyújt ingyenes magyar nyelvi és magyarságismereti képzést a nyugati magyar fiataloknak.

Érdekes módon az interjúalanyok általában nem érzékelték diszkrepanciát abban, hogy az igazi diaszpórapolitikai „rendszerátalakítást” az Orbán-kormánynak tulajdonítják 2010-ben, pedig 1998 és 2002 között már volt egy Orbán-kormány, ami nem foglalkozott különösebben a nyugati magyarokkal, sőt, a Magyarok Világszövetségének bukása is ebben az időszakban történt meg. Ez valószínűleg abból a mindent felülíró hálából és érintettségéből fakad, ami a 2010 utáni diaszpórapolitikát övezi az érintettek részéről.

V: 1990-ben, akkor még nem. Akkor csak ilyen ismerkedés ment, hogy próbáljuk megismerni egymást. Akkor még nem is mertünk így tervezgetni.

K: És meddig tartott ez az átmeneti időszak?

V: Szerintem egészen 2011-ig, amikor megalakult a Diaszpóra Tanács.

K: És az első Orbán-kormány alatt?

V: Jó kapcsolatunk volt a kormánnyal, de hogy tervezzünk valamit is? Ott is csak az ismerkedés ment. Vártuk a reakciókat, hogy mi fog történni Magyarországon. (...) Gondolom, hogy akkor még el voltak Orbánék is foglalva, hogy beágyazzák magukat, és sokkal komolyabb problémák voltak akkor itt, mint hogy komolyabban tudjanak tekinteni a diaszpóra fele. Feltételezem, hogy ez lehetett az oka, hogy akkor csak ilyen barátságos ismerkedések voltak. (A15)

Az összes interjúalany közül mindössze ketten fogalmaztak kritikusan azzal kapcsolatban, hogy a magyar kormányok 2010 előtt nem foglalkoztak a nyugati magyarokkal, és ebbe a kritikába a korábbi jobboldali kormányokat is belefogalmazták.

V: Az utóbbi években észrevettek minket, igen.

K: De '90-től azért eltelt 2010-ig pár év.

V: Igen, hát azt hiszem, hogy igen... De ugyanakkor meg kell mondanom, hogy amikor Orbán Viktor átjött a NATO 50. évfordulójára, ami '98-ban volt, azt hiszem, mi egy hatalmas estélyt rendeztünk annak a megünneplésére, hogy ugye az új tagok be fognak lépni. És ő egyszerűen – ezt nekem egy jó barátom mondta, aki az ő környezetébe volt – ő nem értette, hogy neki miért kell eljönni, hogy miért... egy blokknyira volt a mi rendezvényünk a Fehér Háztól, ahova mind mentek egy reception-re vagy egy vacsorára vagy valamire, és az utolsó percig nem tudtuk biztosan, hogy eljön-e Orbán erre a nagyon-nagyon szép rendezvényre, amit a lengyelekkel együtt csináltunk. És akkor odajött, és magyarul tartott egy beszédet, amikor a jelenlévők 2/3-a, ha nem több, amerikai volt. Úgyhogy nem ... És hát ugye mindig nevtünk azon, hogy amikor a MÁÉRT létrejött, akkor mindig azt mondták, hogy ezek a kis mitugrárszok [a diaszpóra képviselői], azoknak nincs igazi problémájuk, ő nekik 3,5 perc jut. Hát az ember Amerikából átutazott, ugye az első évbe én egy szép presentation-t [is készítettem], aztán ki sem nyithattam a számat. (A2)

A 2010 UTÁNI DIASZPÓRAPOLITIKA ÉRTELMEZÉSE

Az interjúkban a 2010 utáni diaszpórapolitika taglalása sokkal hangsúlyosabb volt, mint a rendszerváltás és a 2010 közötti időszak. A nyugati magyarok irányában hirtelen megjelenő magyarországi figyelem a legtöbb interjúalany értelmezésében váratlan volt, és nem tudtak egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy mi lehet a 2010 utáni diaszpórapolitika beindulásának az oka. Érdekes interjúelemzési eredmény, hogy a konkrét diaszpórapolitikai programok közül csak kettő, a Kőrösi Csoma Sándor Program és a Diaszpóra Tanács szerepel a leggyakoribb kódok között, a Mikes Kelemen program csak a 7. leggyakoribb kód, a kettős állampolgárság pedig csak a 17. helyen szerepel. A kettős állampolgárságot mint a 2010 utáni diaszpórapolitikai „rendszerváltás” emblemikus elemét a legtöbb interjúalany meg sem említette magától, hanem csak közvetetten, illetve rákérdezés után került

szóba. Összesen két interjúalany beszélt úgy az állampolgárságról, mint a diaszpóra egy régi vágyának valóra válásáról.

Az állampolgárság a témáról szóló szövegrészek többségében nem úgy jelent meg, mint a nemzet egységét szimbolikusan kifejező eszköz. Az állampolgársággal kapcsolatban sok interjúalany kifejezetten pragmatikus szempontokat hozott fel, bár tény, hogy a jogkiterjesztés szimbolikus oldala is felmerült, de nem annyira a „nemzeti egység” retorikai keretébe ágyazva, mint inkább az egyén szintjén jelentőséggel bíró gesztusként a magyar állam részéről. Negatív állásfoglalás az állampolgársággal kapcsolatban nem hangzott el, de az egyértelműen kiolvasható az interjúkból, hogy a diaszpóra intézményi vezetői sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a KCSP-nek, mint önmagában az állampolgárságnak. Az interjúk alapján az állampolgárság a 2010 utáni diaszpórapolitikai „csomag” része, és ebben a szerepében fontos elem, azonban nem feltétlenül önmagában bír jelentőséggel.

Én szerintem (...) közrejátszik egypár dolog. Ha lehetek rosszindulatú, akkor azt mondanám, hogy ez a külhoni állampolgársági dolog ez nekik nagyon jól jön, ők nagyon jól tudják, hogy a diaszpóra az 80%-ban rájuk fog szavazni. (...) Az elején nagyon komplikált volt megszerezni. Én személyesen korábban elkezdtem kitöltögetni a papírt, és abbahagytam. (...) 2010 elején, akkor megkönnyítették. Én beszéltem egy halom emberrel, azt mondták, hogy nem akarnak szavazni, ők érzelmi okok miatt. Otthon a legkisebb fiam, az egy nap (...) jött és mondta, hogy papa, mit gondolsz, én a magyar állampolgárságot vegyem-e föl. Azt mondta, hogy nem biztos, hogy nem akarok az EU-ban dolgozni, s az jó lenne. Mondtam, hát akkor fiam, feltétlenül [ígényeld], hogyha így látod... Ő az életében sosem szavazna Magyarországon, de van magyar útlevele és magyar állampolgársága. (...) Szerintem egy része az embereknek így is gondolkozik. Én több olyan embert ismerek, aki csak azért szerezte be a magyar útlevelét, hogy amikor megérkezik, akkor ne kelljen sorba állni [az útlevélvizsgálatnál]. (A1)

A választójoggal kapcsolatban hasonló a helyzet, annyi különbséggel, hogy az még az állampolgárságnál is ritkábban került elő a beszélgetések során.

Meglehetősen eltérőek voltak az interjúalanyok benyomásai azzal kapcsolatban, hogy a 2010 utáni diaszpórapolitikai változások mennyire érték őket váratlanul, illetve a diaszpórák közösségeknek volt-e hatásuk az induló programokra, kezdeményezésekre. Két domináns narratíva rajzolódik ki ezzel a kérdéssel kapcsolatban. Az egyik szerint a 2010 utáni diaszpórapolitikai programok abból a tervezetből születtek, amit a legelső diaszpóratanácsi megbeszélésre készítettek a meghívott résztvevők. Ezt a tervezetet viszont többen is a sajátjuknak tulajdonították az interjúalanyok közül.

Hát, ami volt, az az volt, hogy még az első Diaszpóra Tanács előtt kérték, hogy írjuk össze az ötleteinket [ti. arról, hogy a nyugati magyarságot hogyan lehet segíteni]. Én írtam egy 20 oldalas [dokumentumot]. És én neked, ha azt előszednénk máma, akkor ki lehet húzni ezeket a dolgokat. Mondtam, hogy micsoda könyveket össze kell

gyűjteni, a magyar emlékeket leltározni kell, szóval ezek mind ott benne voltak. Na, most ezt ők találják ki most, de ez nem zavar engemet. Mondom, valaki megnézte és mondta, hogy ez egy jó ötlet és csinálják. (A1)

A másik narratíva szerint viszont a magyar kormány minden előzetes egyeztetés nélkül bejelentette a KCSP és az egyéb diaszpórapolitikai programok elindítását, anélkül hogy azok ötletéről vagy a kivitelezésről kommunikált volna a potenciális fogadószervezetekkel vagy a diaszpóra nagyobb szervezeteivel. Ehhez a jelenséghez kapcsolódik, hogy a nem megfelelő kommunikáció, ahogy a későbbiekben is látni fogjuk, sokszor okoz frusztrációt a diaszpóra szervezeti vezetőiben.

K: Amikor elindultak ezek a programok, a Kőrösi Csoma, Mikes, meg beindult a Diaszpóra Tanács, akkor mielőtt ezeket elindították, innen Magyarországról konzultáltak Önökkel?

V: Nem. Not a word. Hihetetlen. (...) Amikor együtt voltunk az első ízébe [Diaszpóra Tanácson], és én mind ismerem ezeket az embereket, mondjuk a Potápit nem ismerem, de azok, akik az irodában dolgoznak, pl. a Kocsis Attilát meg mi, és akkor a Kocsis Attilának mondom, hogy de hát ki fogja előkészíteni, ki fogja azt megmondani, hogy az amerikai életben ez megy, és ez nem megy és mi... És amikor beköltözik valaki otthonába, akkor ezek az elvárások stb. És akkor valami magyar nevet mondott. És mondom, és ő honnét tudja? Ő élt [Amerikában]? Nem. Nem, nem élt Amerikában. És mondtam, hát, Attila, mondom, itt van a Szekeres Zsolt, évek óta ezzel foglalkozik, hogy előkészíteni azokat a scholarship, intern stb. izéket, hát mondom, miért nem hívjátok meg? Hát erre láttam az arcán, hogy ezt nem tartotta egy briliáns gondolatnak. (A2)

Ez úgy történt, hogy az első Diaszpóra Tanácson jelentették be. Ezt valaki kigondolta, összeállította és megtervezte. És akkor a Diaszpóra Tanácson elének tárták, hogy ez a program el fog indulni és akkor kiírták a... Tehát nekünk ott, akik ott voltunk, akik jelen voltunk a Diaszpóra Tanácson Budapesten, és akkor mi hoztuk a hírt, hogy ez lesz, és akkor nézzünk körül. (A4)

A KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR PROGRAMMAL (KCSP) KAPCSOLATOS NARRATÍVÁK

A szervezeti vezetők percepciója

Az interjúkban a legtöbbet érintett téma a Kőrösi Csoma Sándor Program volt. A KCSP nemcsak akkor jött elő a beszélgetésekben, amikor a 2010 utáni diaszpórapolitikai programokra kérdeztem rá, hanem a legtöbben már a beszélgetés elején tettek utalást arra, hogy a KCSP bevezetése jelentette a legnagyobb változást a diaszpóra és Magyarország kapcsolatában. A KCSP minden interjúalany szerint

rendkívül jó ötlet volt a magyar kormány részéről, és egyértelműen ezt nevezték a legfontosabb és leghasznosabb programnak a diaszórapolitikai projektek közül. Hogy miért hasznos és fontos a KCSP a diaszpóra számára, arra a legjellemzőbb válasz az volt, hogy azért, mert a program által a közösségek kapnak egy főállású munkatársat azokra a munkákra, amelyeket nekik a saját főállásuk mellett, szabadidejükben kell elvégezniük.

Na, ezt mindenképpen hangsúlyozni szeretném, hogy ez fantasztikus segítség volt. Mert minden egyesület, minden országban, mindenhol, mi önkéntesen vállaljuk ezt a munkát. Tehát mindenki a saját munkája, a családi elfoglaltsága mellett végzi a munkát a különféle egyesületekben és az iskolákban. Na most, amikor hirtelen jön egy segítség, egy KCSP-s, (...) és én nagyon-nagyon jól meg tudtam beszélni mindent, és dolgozni a mi KCSP-sünkkel. Őt fizette a magyar állam és ő, amit én nem tudtam csinálni, az én munkám és a családom mellett, ő abszolút, teljes időbeosztással olyan volt, hogy ott segített és akkor, amikor kellett... (A14)

A másik gyakori érvelés az volt, hogy a KCSP-sek jelenléte felpezsdíti a közösség életét, illetve a program által magyarországi szaktudás, szakértelem tud megjelenni és terjedni a diaszópórában, elsősorban a néptánc és a népzene területén.

Hát, Coloradóba, ahova ez a [KCSP-s neve] ment, ott azt mondta, hogy a múlt évekbe, azelőtt, hogy ő oda kiment nyárra – és hát ő egy ilyen abszolúte dinamikus valaki és isteni a gyerekekkel –, nem tudom, 7-10 gyerek vett részt a programokba. És az ő második évébe, amikor másodsorra kiment, akkor 50-60 gyerek volt a nyári táborba, mert mindenki hallotta, hogy [milyen jó volt]... Ő zenélt is, meg mindenféle instrumenten játszott, egy hihetetlenül, olyan tehetséges lány. És olyan abszolúte közvetlen és nyitott a gyerekekkel, úgyhogy erre a gyerekek, tudod, olyan pozitívan reagálnak. És aztán mondták, hogy nem jössz vissza jövő nyáron? Úgyhogy most nem tudom, hogy van-e ott valaki, vagy hogy az új valaki, akit kiküldtek, az fenntartja-e ezt a gyönyörűen megkezdett programot, mert ez olyan kár lenne, ha megint úgy végződné [hogy nem folytatódik]. (A2)

Az utolsó idézet felvet egy fontos kérdést a KCSP-vel kapcsolatban: az ösztöndíjasok által beindított programokat (akár néptánc- vagy cserkészcsapatokat, tanítást stb.) hogyan lehet fenntartani hosszú távon? Az interjúk alapján erre két működőképes stratégia létezik. Egyrészt több KCSP-s fogadóhelyen volt arra példa, hogy ragaszkodtak ahhoz, hogy a jól bevált ösztöndíjast a következő évben is küldjék ki a fogadóhelyre. Ez a program első éveiben bevett megoldásnak számított, azonban 2016-ban született egy olyan döntés, hogy egy ösztöndíjas nem mehet kétszer ugyanarra a fogadóhelyre. A másik megoldás erre a kihívásra az, ha a közösség saját maga tudja megtalálni a megkezdett munka folytatásának a módját. Több interjúalany mesélt olyan pozitív példáról, amikor a KCSP-s gyakornok által indított tánc csoportot, iskolai csoportot vagy cserkészcsapatot átvette a közösség egy agilis tagja, így lett kifutása a megkezdett munkának.

A KCSP egyik kevésbé direkt vonatkozásáról is több interjúalany beszélt: a KCSP „híd” szerepéről Magyarország és a diaszpóra között. Az a közvetítői szerep, amit a KCSP-s ösztöndíjasok be tudnak tölteni a küldő és fogadó fél között, egyrészt erőteljes érzelmi és szimbolikus jelentőséggel bír bizonyos interjúalanyok számára. Emellett azonban azt is többen hangsúlyozták, hogy a KCSP-program keretét ad arra is, hogy magyarországi fiatalok tágítsák a látókörüket, és térjenek haza világlátással, nemzetközi tapasztalattal. Ebben a felfogásban a KCSP túllép a magyar–magyar kapcsolatok keretén, és megjelenik az az aspektus, hogy a KCSP-s ösztöndíjasok fogadásával a diaszpóra kvázi Magyarországot segíti abban, hogy rendelkezésre bocsátja, illetve átadja a befogadó országban, más kultúrában szerzett tapasztalatait.

V: Megint olyan nem fogható változás, mert ezek elmondják, hogy mi van Magyarországon most, mi van velük, hogyan, milyenek a magyarok otthon Magyarországon, és ők visszaviszik az ő tapasztalatukat az itteni magyarságról, akik még soha [nem jártak Magyarországon], talán itt születtek már, szüleik is itt születtek, a nagyszüleik is itt születtek, de még tartják a magyarságot. Láthassák, hogy mit jelent azt egy itteni magyarnak megtartani. Ami más, mint egy magyarországi magyarnak. És ez fontos, ez nem egy fogható valami, ez egy szellemi dolog. Ez egy eszmecsere, mondjuk, a két ember vagy a két ország között, aminek az érzését tovább tudjuk vinni magunkkal az évek folyamán.

K: Tehát nem annyira praktikus dolgok fontosak ebben, hanem ez a szimbolikus oldala a fontosabb?

V: Mind a kettő. Az ösztöndíjasok például az évek folyamán olyasmit is csináltak, hogy a jegyzeteket beszkenolták, az egy fogható valami. (...) Mint mikor mi költöztünk, bár mondjuk nem egy ösztöndíjashoz méltó [munka] volt, miután mindegyik ösztöndíjas lediplomált személy, de segítettek költözni, mert mi nem voltunk egy működő múzeum, akkor minden dobozokba volt. De hát ebbe hozzásegítettek, ezt is vissza tudják vinni, hogy milyen volt az, amikor a Magyar Múzeumnak el kellett költözni és milyen felfordultság volt. De hát mindenbe segítettek. De a szellem a legfontosabb szerintem. Ez az összekötődés a két országgal, a magyarországi Magyarországgal és az amerikai magyarokkal. (A3)

A KCSP indulásával kapcsolatban több interjúalany fogalmazott meg olyan véleményt, hogy a program bejelentése és kezdeti koordinációja nem volt feszültségektől mentes. A beszélgetésekből kirajzolódott – még ha el is fogadjuk, hogy a program ötlete azon a javaslaton alapult, amelyet valamely diaszpóraszervezetek állítottak össze az első Diaszpóra Tanács ülésére –, hogy a KCSP ötletének kidolgozásába az érintett szervezeteket egyáltalán nem vonták be, a program indulását bármifajta előzetes egyeztetés nélkül *bejelentették*. Emiatt, illetve a programot főként kezdetben övező hiányos kommunikáció miatt az ösztöndíjasokat bizonyos helyeken gyanakvással, bizalmatlanul fogadták, illetve sokszor a fogadó szervezetek sem tudták, hogy milyen feladatokat kellene adniuk nekik. A Nemzetpolitikai Államtitkárság nem kielégítő kommunikációja mellett azt is nehezményezik/nehezményezték bizonyos helyeken,

hogy az ösztöndíjasok kiválasztásába nincs beleszólásuk a fogadó szervezeteknek, illetve olyan vélemények is elhangzottak az interjúalanyoktól, hogy a kiválasztáskor a ki kit ismer elve nagymértékben érvényesül. Ez azonban nem általános vélemény, hiszen sok interjúalany ennek pont az ellenkezőjét mondta: azt, hogy az Államtitkárság nagyon jól kiválasztja a legmegfelelőbb ösztöndíjasokat. Az viszont általánosnak mondható az interjúk alapján, hogy a diaszpóra fogadószervezetei nagyra értékelik azt a gesztust, hogy a magyar kormány humán erőforrást küld nekik különböző feladatok ellátására. Ez a gesztus olyan értékkel bír a diaszpóra számára, hogy a program hibáit és nehézségeit hajlandóak teljesen ignorálni, és csak a pozitívumokra figyelni. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a program általi megszólíttóság felülírja a kétségkívül létező frusztrációkat.

Én továbbra is úgy látom, hogy az Államtitkárság nagyon sokat tesz a Diaszpóra Tanácsért. A Kőrösi Csoma Sándor Programnál meg úgy volt, hogy az kicsit meglepetés-szerűen jött, azt jobban előkészíthették volna. Most az a szerencse, hogy az a program nagyon, nagyon jól alakult. Ennek a kommunikációja nem volt jó, tehát azáltal, hogy szinte csak bejelentették, először nekünk meg kellett győzni magunkat, tehát a szervezeteket, hogy ennek mi a háttere, hogy segítő háttere van, vagy hogy mi az igazi szándék ebben, ellenőrizni akarnak minket vagy beleszólni akarnak, ez egy viszonylag hirtelen jött döntés, határozat alapján született. Ezt jobban lehetett volna előkészíteni velünk. De mindamellert ez egy csodálatos program, és ott is az európaiak kérését – mert először csak egy fél év volt, szeptembertől márciusig –, tehát ezt most elfogadták és meghosszabbították. Tehát egy fél év volt, már nem is emlékszem az időpontokra, de most már 9 hónap. (...) Tehát a lényeg az, hogy ezt meghosszabbították, és a létszámot is bővítették. (A5)

Az interjúk alapján kirajzolódott, hogy a KCSP elsődleges jelentősége a diaszpóra vezetői számára a program általi megszólíttóságban áll, sőt, az egyik interjúban az is elhangzott, hogy KCSP-s fogadóhelynek lenni presztízsértékkel bír. Emiatt az érzelmi és szimbolikus meghatározottság miatt a programmal kapcsolatos kritikák éltek, ha el is hangzottak, az interjúalanyok határozottan tompították. Ez a hozzáállás azonban megnehezíti, hogy a programmal kapcsolatos konstruktív vitákat lefolytassák, vagy akár csak a koncepció strukturális átgondolása megtörténjen a diaszpóra vezetői részéről. A program egészére (tehát nem az adott közösség partikuláris helyzetére vonatkozó) érvényes megfigyelés két (teljesen más közösségből érkező) interjúalany részéről hangzott el, és mindketten ugyanarra mutattak rá: hogy a KCSP-re valódi szükség azokon a helyeken van, ahol nincs önmagát megszervező közösség.

A másik oldala az, hogy vannak olyan közösségek, ahol, ha nem jönne ki a KCSP-s, akkor nem éledt volna újból, újra meg a közösség. És ezt mondtam az elején már ott-hon, hogy nem Clevelandba kell küldeni, meg Chicagóba, meg New Yorkba a KCSP-seket, hanem Sarasota Floridába, Denverbe, Portlandbe, San Diegóba. Azokra a helyekre, ahol nem a tradicionális amerikai magyar közösségek vannak. Ott, ahol van egy egész

katolikus templom, az már itt van a XIX. század vége, a XX. század eleje óta. Ottan van tradíció. Ott, ami akkor is, ha haldoklik a közösség, azért az még működik. (A1)

A KCSP-s ösztöndíjasok benyomásai

Ahogy a módszertani megfontolások között már jeleztem, az interjúk kutatás kiegészítéseképpen végeztem egy fókuszcsoportos beszélgetést a 2016/2017-es év KCSP ösztöndíjasainak körében, minden régióból egy-egy (Észak-Amerika, Latin-Amerika, Európa, Ausztrália, Afrika) ösztöndíjas bevonásával. Az ő narratíváik sokkal több rendszerszintű problémára világítottak rá a programmal kapcsolatban. Az eltérő percepciók származhatnak részben abból, hogy a fókuszcsoportban résztvevő ösztöndíjasok fogadószerkezete vagy mentora nem az országos vagy kontinentális csúcsszervezetekből került ki, hanem jellemzően kisebb szervezetekből.

Az ösztöndíjasok egy része megerősítette azt a véleményt, hogy olyan helyeken, ahol a diaszpórák közösség aktív és jól szervezett, az ösztöndíjasoknak nincs igazán funkciójuk: leginkább kiegészítő, „mindenes” feladatokat tudnak végezni, emiatt szakmai profiljuknak, amely alapján kiválasztják őket, kevés hasznát tudták venni. Többen beszéltek arról a fókuszcsoportban, hogy a fogadóhelyeken ingyen munkaerőként tekintenek az ösztöndíjasokra, emiatt nem becsülik meg őket. Sőt, az, hogy ők pénzért (ösztöndíjért) végzik azokat a munkákat, amelyeket a diaszpóra tagjai önkéntesen, fizetés nélkül, potenciális konfliktusforrást jelent a fogadók és az ösztöndíjas között. Egyetértés mutatkozott abban, hogy mivel a KCSP-s munkaerőt a magyar állam fizeti, a diaszpóra részéről a program nem jár különösebb erőfeszítéssel, ami viszont ingyen van, azt általában az ember nem értékeli annyira, és így van ez a KCSP-vel is. Egyikőjük arra is rámutatott, hogy a KCSP-n keresztül az egyik fél ad, a másik elfogad, de nem kölcsönös, kétirányú ez a kapcsolat. Ezek a benyomások teljesen ellentétben állnak az interjúalanyok narratíváiból egyértelműen kitűnő hálával, illetve azzal, hogy elmondásuk alapján ők maguk is sokat dolgoznak azért, hogy ez a program sikeresen működhessen. Ez a diszkrépancia a két adatközlői csoport narratívái között adódhat egyrészt az interjúk szituáció jellegéből (interjú vs. fókuszcsoport), illetve az eltérő perspektívákból is; az interjúalanyok a KCSP-t globálisan, a magyar–magyar relációban (is) értelmezik, ami megengedi, hogy a programba kódolt hibák felett nagyvonalúan eltekintsenek, az ösztöndíjasok viszont „saját bőrükön” tapasztalják ezeket a hibákat.

Az ösztöndíjasok úgy látták, hogy a KCSP részben „diplomáciai” csatornaként működik a diaszpóra és a magyar kormány között. A fogadóhelyeknek presztízskérdés, hogy kapnak-e ösztöndíjast, függetlenül attól, hogy valós igény mutatkozik-e rá. A Nemzetpolitikai Államtitkárság pedig, ha probléma merül fel egy fogadóhelyen, annak érdemi kezelése (és ezáltal közvetve a program hatékonysága, valós eredményei szem előtt tartása) helyett diplomatikus megoldásokat keres. A program hivatalos (már a Magyarországra való visszatérés utáni) értékelésekor az ösztöndíjasok szerint a hangsúly nem titkoltan azon van, hogy a programnak „pozitív kicsengésű” legyen az eredménye, emiatt azonban valódi tanulságok nem kerülnek elő, a program operatív fejlesztése nem szempont.

Diaszpóra Tanács

A kódhierarchia alapján az interjúknak a második leggyakoribb témája a Diaszpóra Tanács volt. Ebben a témában már sokkal árnyaltabb kép bontakozik ki a diaszpóra vezetőinek véleményeiről, mint a KCSP kapcsán. Noha az a Diaszpóra Tanács vonatkozásában is érvényes állításnak tűnik, hogy a gesztust (a diaszpóra képviselőinek bevonását a döntéshozatalba, tanácskozásba) értékelik az érintettek, ugyanakkor az ülések tartalmi részét, valamint a szervezést illetően több negatív vélemény és tapasztalat is elhangzott. Több interjúalanyról visszatérő vélemény volt, hogy a Diaszpóra Tanács lényegében csak egy látványos rendezvény, ami a kormány diaszpórapolitikai „imidzsét” erősíti, azonban valós kérdésekről kevés szó esik az üléseken, mert az idő java része a politikusi beszédekkel telik el. Ezzel kapcsolatban az is sok interjúban felmerült, hogy a Diaszpóra Tanács zárónyilatkozata már az ülések elején meg van írva, vagyis a valós párbeszéd és érdemi tanácskozás eleve korlátozott kereteket kap. Érdekes adalék, hogy az előre megírt zárónyilatkozat témáját kizárólag az amerikai magyar interjúalanyok hozták fel a beszélgetésekben, ami vélhetően az amerikai demokráciafelfogással lehet összefüggésben. Hiányolták a valódi párbeszédet, a döntések meghozatalában való aktív és tevékeny részvételt, valamint kritikával illették, hogy a tartalom helyett gyakran a formalitáson van a hangsúly.

Nem, hát tulajdonképpen a Diaszpóra Tanács, az sajnos egy ilyen díszfelvonulás. És megint nem tudom, hogy... hát mondjuk, részben értem, hogy ez egy nagyon jó PR-dolog, hogyha az Orbán, nem tudom én, 55 ember által körülvéve egy csokorba ott feláll és stb. De hogyha a Diaszpóra Tanács résztvevőit megkérdeznéd, akkor azt mondanák, hogy persze, hogy nagy megtiszteltetés, hogy az Orbán meg a Semjén, meg ezek beszélnek. De annyit beszélnek, hogy alig marad megbeszélésre idő. (A2)

A Diaszpóra Tanácsnak az a funkciója, hogy legyen egy pofafürdő évente egyszer, és ottan évente egyszer megjelennek... Évente egyszer lefényképezik Orbán Viktort mindenkivel, és akkor mindenki boldog egy évig, és akkor ezt újra megcsinálják... (...) Hát ez azért van, mert mint mondtam, a Diaszpóra Tanács az a hab, a torta az nincs. Nincs torta. Tehát ez egy habos dolog, tehát egy ilyen „fluff”. És oda elmegy az ember, és pontosan tudja, már el van készítve a zárónyilatkozat, mikor már odaérkezett, tehát oda azért mész, hogy megköszönd. Semmi. (...) Ezen nem lehet változtatni, mert ők, a kormány intézi. Tehát önekik az a fontos, hogy legyen egy fórum, ahol az Orbán, a Semjén Zsolt vagy bárki megjelenik az összes magyar izével, egy nemzet, egy izé, egy hogyhívják. Na, most azt lehetne, és valójában az nem az a fórum, ahol ezeket a témákat fel kell vetni. (...) A tematikáját felállítani, kikérni szakértői véleményeket, papírokat, és összehívni azokat az embereket, akik ebben tudnak [érdemit mondani] és akkor ottan jól átrágni mindazokat a dolgokat, ami hát abba a Diaszpóra Tanácsnak az egy óras vagy egy napos izébe az teljesen lehetetlen, mert ugye feláll három ember, azzal elmúlt a nap, tehát az nem az a fórum. (...) Én ebben látnék egy lehetőséget, de egy ilyen Diaszpóra Tanácson biztos, hogy nem fog felmerülni. Az emberek félnek,

meg nem akarják, nem fognak [felszólalni, hogy] ez így nem működik jól, nagyon kevés az idő. (A8)

Elhangzottak azonban olyan vélemények is, amelyek szerint a Diaszpóra Tanácson valóban a meghívott szervezetek véleményét és ötleteit hallgatják meg, sőt, azok kerülnek a zárónyilatkozatba is. Ez utóbbi abban a formában igaz, hogy a zárónyilatkozat végleges szövegébe az ülés időtartama alatt a jelenlévők javasolhatnak módosításokat, kiegészítéseket, ám az is kétségtől való, hogy a zárónyilatkozat főbb témái már az ülés előtt meghatározásra kerülnek a Nemzetpolitikai Államtitkárság által.

V: És ez is egy fontos része, először volt az, hogy igazándiból része vagyunk a... hát nemhogy a kormánynak, de hát a vérkeringésnek, mondjuk úgy.

K: És mi történik egy diaszpóra tanácsi ülésen?

V: Hát két része van, az első mindig nagyon érdekes, az egy fél napot tart, igen, fél napig tart. Ottan a kormány legfőbb képviselői beszámolnak arról, hogy mi történt az elmúlt évben, mik a problémák, mi a jövő, mik a megoldások stb. Kezdve mindig a miniszterelnökkel, az Orbán Viktorral és az összes olyan miniszter, akihez nekünk közünk lehetne egyébként, ugye gazdasági, külügy, belügy stb. mindig nagyon érdekes. És utána lehet egypár kérdést feltenni és délután, akkor régiógyűlések vannak. Szóval, Latin-Amerika, Észak-Amerika, Kanada, Nyugat-Európa, Ausztrália, és akkor vannak ez[ek] a papok és cserkészek. Igen, régiók, megtárgyaljuk a mi dolgainkat, ez jegyzőkönyvbe lesz összefoglalva, ottan veszik fel a véleményeket, javaslatokat, stb. (A13)

Eltérő narratívák

A kutatáshoz készített interjúk számos ponton hasonló véleményeket mutattak be. Ilyen közmegegyezéses narratívának tekinthető a KCSP felértékelt helye a magyar diaszpórapolitikában, a magyar kormány diaszpóra felé való nyitásának pozitív fogadtatása, vagy az, hogy 2010 meghatározóbb dátum Magyarország és a diaszpóra kapcsolatának alakulásában, mint 1989/1990. Voltak ugyanakkor olyan kérdéskörök, amelyek kapcsán az interjúk alapján nem bontakozik ki konszenzus. Eltérő narratívákat találtam a Mikes Kelemen Program kapcsán, és ezzel részben összefüggésben arról, hogy a magyar kormány és a diaszpóra között partneri, vagy pedig hierarchikus viszonyról beszélhetünk-e.

A Mikes Kelemen Program a KCSP mellett egy másik olyan eleme a 2010 utáni diaszpórapolitikának, amely keretében magyarországi ösztöndíjasokat küld ki a kormány a diaszpóra szervezeteihez. A KCSP-vel ellentétben azonban a Mikes Program nem a közösség segítéséről szól, hanem a diaszpórában felhalmozott tárgyi örökségek felméréséről, megmentéséről és Magyarországra való hazahozataláról. A Mikes Programmal kapcsolatban két fő narratíva rajzolódott ki az interjúkból. Az interjúalanyok egy része úgy véli, hogy a Mikes Program hasznos a diaszpóra szempontjából, mert azokat a könyveket és gyűjteményeket, amelyeket a program keretében Budapestre szállítanak, nem tudják tárolni az adott közösségek,

a fiatalabb generáció pedig vagy már nem is tud magyarul, vagy egyszerűen nem érdekli az, hogy ezeket a felhalmozott értékeket megmentse.

V: A Mikes Kelemen Program nekünk azért jó, mert számosan, akik meghalnak, azoknak a magyar könyvei ki lesznek dobva. És mióta a program van, rengeteget tudtak itt gyűjteni, és tudjuk, hogy az meg van őrizve vagy védve egy jó helyen, Magyarországon. Itt kb. 6.000 könyv van, és mikor mi leköltöztünk fönről ide, itten 1/3-dal kevesebb a területünk. Tehát, a könyvnek egy része egy második tároló helybe van most, nem tudunk mindent kitenni. És egyszerűen nem tudunk többet befogadni. És hogy mi nem tudjuk, hogy mi fog történni, úgyhogy... a tároló helyeknek nagyon drága a havi díja.

K: Értem. Tehát ez egy segítség, hogy elviszik ezeket a dolgokat Magyarországra?

V: Igen, és főleg ilyen megnyugtató nekünk, hogy nem a szemétdombra jut ki. Mert sokan a program előtt, akik meghaltak, a gyerekek nem akarják a könyveket, mert nem olvasnak magyarul. Tehát hova mennek? Ki lesznek dobva. (...) Tehát ez egy olyan szomorú dolog volt, hogy tudtuk, hogy sok helyen ki lettek dobva, mert a gyerekek vagy az unokák nem akarták. Tehát ez nagyon jó nekünk, hogy valahogyan meg van őrizve, és még fogják tudni használni azokat a magyar könyveket, és nem kidobni. (A3)

A Mikes Program alapvető koncepcióját nem vitatta a másik oldal sem, viszont úgy érveltek, hogy a megvalósításhoz sokkal átgondoltabb stratégiára lenne szükség. Itt megint vissza kell utalni arra, hogy a programok kidolgozásába nem vonták be az érintetteket, emiatt sokszor nem is kaptak világos képet arról, hogy mi fog történni a Mikes Program keretében. 2015-ben, amikor 10 hónapot ösztöndíjjal Amerikában töltöttem, több potenciális Mikes-gyűjtőhelyen beszélgettem egyénekekkel, akik kifejezetten gyanakodással fogadták a program indulását. Nem mellékesen amiatt, mert a korábbi évekből volt már negatív tapasztalatuk azzal kapcsolatosan, hogy valamilyen gyűjteményüket átadták digitalizálási célból magyarországi szervezeteknek, viszont azokat soha nem kapták vissza. Bár ezek egyéni úton (tehát nem kormányzati programban) szerzett negatív tapasztalatok voltak, a Mikes Programba vetett bizalmat nem erősítették, ahogy az sem, hogy a programmal kapcsolatban nagyon kevés egyértelmű információ jutott el az érintettekig. Nem volt világos, hogy a program keretében milyen könyveket, dokumentumokat hogyan, milyen céllal és milyen várható eredménnyel fognak összegyűjteni. Mindemellett a már fentebb is említett amerikai demokrácia hatása itt is megfigyelhető egy-egy interjúrészletben; amerikai magyar interjúalanyok hangsúlyozták: nem feltétlenül arra van szükség, hogy mindennek Magyarország legyen a központja, sok anyagot – főleg archívumokat, a közösséggel kapcsolatos eredeti dokumentumokat – helyben kellene inkább megőrizni. Fontos megemlíteni, hogy nem minden amerikai interjúalany volt kritikus a Mikes Program alapötletével kapcsolatban, viszont a kritikák mindig amerikai interjúalanyoktól hangzottak el.

V: Itt a Mikes Kelemen Programmal kapcsolatban főképpen az az egyesületnek az álláspontja, hogy könyvek és ilyesmik Magyarországra küldésével nincs probléma, de eredeti dokumentummal, ami az amerikai magyar életet dokumentálja, azt inkább itt

kéne megtartani, és elhelyezni megfelelő archívumokban. És nem annyira nyomni, hogy minden magyar vonatkozású információ Magyarországon legyen letétbe téve. (...)

K: És ezzel kapcsolatban lett megegyezés?

V: Nem tudom. Azt hiszem, hogy bizonyos fokig van. A legnagyobb probléma az, hogy a magyarországiaknak általában halvány gőzük sincs, hogy hogy működik Amerika. Se arról, hogy itt is vannak nagyon elfogadott és megbízható archívumok, ahol ilyen 'ethnic' anyagokat gyűjtenek, és azt hiszik, hogy minden csak Magyarországon elérhető. Szóval, egy kicsit talán szemellenzős a hozzáállás. (A10)

Azzal kapcsolatban is eltérő érvelések hangzottak el, hogy a diaszpóra képviselőitől érkező kéréseket, javaslatokat mennyire veszi figyelembe a magyar kormány és/vagy a Nemzetpolitikai Államtitkárság. Ebben a kérdésben szintén az amerikai és a más régiók diaszpóráközösségeinek képviselői között fedezhető fel törésvonal; az amerikai interjúalanyok általában kritikusabban, öntudatosabban nyilatkoztak azzal kapcsolatban, hogy mennyire van beleszólásuk a programok alakításába, míg a többiek elégedettebb, optimistább és a nehézségekkel vagy hibákkal kapcsolatban megértőbb hangot ütöttek meg.

Hát, nem tudom, most van egy konkrét eset, amibe remélem, hogy meghallgatnak, mert az elmúlt évbe ez volt az első alkalom, hogy nem küldtek ki egy KCSP-st hozzánk. S azért, mert mi mondtuk, hogy akkor nem kell, mert mi arra kértük őket, hogy küldjék ki a KCSP-st már július végén. Mivelhogy nekünk a találkozónk mindig augusztus elején van. S azt mondták, hát ezt nem lehet. A kormány döntése az, hogy csak szeptember 1-jével mennek ki az észak-amerikai magyar KCSP-sek. Szeptember 1-jén? Hát akkor már nincs nálunk munka. Akkor már csak ez a szerkesztés van igazából, meg egy pár rendezvény és egy pár tanácsgyűlés, de nem az az intenzív munka, ami nyáron van. Tehát én lobbiztam fönn a Várba (...) amennyire tudtam, hogy változtassák ezt meg. Hát ez egy egyszerű dolog. Nem lehet ezt bürokratikusán eldönteni, hogy csak szeptember 1. után. Mert akkor nincs értelme az egésznek. (...) Szóval, ilyen flexibilitásra nem képesek, tudod? És ez mondjuk egy magyar kormányi probléma. Ez nem... és ezt valahogy, remélem, hogy ezen a... ha ez a Diaszpóra Tanácsgyűlés egy ilyen egyszerű dolgot nem tud átvinni, akkor csak szimbolikus szerepe van. És akkor a kormány mondhatja, hát mi odahallgatunk vagy odafigyelünk a külföldi magyarokra, hazánktól elszakadt fiaira, lányaira, de... (A6)

Persze, de még mennyire, hát mi összeírjuk a listát, az igényeket, azt mondjuk, hogy úgymint ez egy hosszú egyeztetési folyamat, a végén megvan a listánk, és akkor a listát elküldik az Államtitkárságnak. És akkor úúú, azt mondjuk, hogy kedves, ez és ez az igény, ezek az egyesületek kérnének, ilyen súlyponttal, ilyen témával, tehát ilyen profillal kérnénk ösztöndíjast, és meg kell mondani, hogy eddig az Államtitkárság minden listánkat elfogadta, tehát egyet sem utasított vissza, tehát bármilyen igényt nyújtottunk be, eddig mindegyiket elfogadta. (...) Teljes mértékben, tehát tényleg partnerek

vagyunk, és azt is megértem, hogy nem tudnak minden kérést rögtön teljesíteni, (...) tehát vannak bizonyos dolgok, nekik is korlátozott a mozgásterük, és talán olyasmi, amit nekik is meg kell tapasztalniuk idővel, és rájönni, hogy talán megalapozott az a fajta kérésünk. Én úgy látom, hogy nagyon odafigyelnek ránk, és ez egy nagyon jó érzés, és ezt meg kell mondani, hogy 2010 óta van így, hogy mi figyelmet kapunk a politikától. (A5)

KÖVETKEZTETÉSEK: MIRŐL SZÓL A MAGYAR DIASZPÓRAPOLITIKA?

A tanulmányban a magyar diaszpóra intézményi vezetőivel készült interjúkat elemeztem abból a célból, hogy megértsük: hogyan értékeli és értelmezi a magyar diaszpórapolitikát annak fogadóközönsége. Az interjúalanyok olyan diaszpóraszervezetek vagy -intézmények vezetőségében részt vevő személyek, amelyeknek közvetlen kapcsolata van a magyar kormánnyal, illetve a diaszpórapolitikát működtető intézményekkel. Az interjú kutatást kiegészítettem egy fókuszcsoporthoz beszélgetéssel, amelyet KCSP ösztöndíjasok körében végeztem.

A diaszpórapolitikáknak három nagyobb magyarító keretét ismeri a szakirodalom. Ebből az első a strukturalista-instrumentalista keret, amely lényegében a diaszpórában rejlő potenciális erőforrások lehetőségével magyarázza az anyaországok diaszpóra felé tett erőfeszítéseit. A második a nacionalizmuselméletekből levezetett etnikai keret, amely a diaszpórapolitikákat a nemzeti eszmét szem előtt tartó államoknak a migrációra adott válaszként értelmezi, azaz a nemzet (potenciális) tagjainak a területtől függetlenített nemzeti keretben való megtartásaként. A harmadik keret hibrid magyarázattal szolgál, amennyiben a diaszpórapolitikát a kormányzás reaktív elemének tekinti, ami időben változik, mindig az adott társadalmi, gazdasági, politikai folyamatokat szem előtt tartva.

Az interjúkból az látszódik, hogy a diaszpóra számára a diaszpórapolitika elsődlegesen etnikai keretben értelmeződik: az interjúalanyok magától értetődőnek tartják azt, hogy Magyarországnak érdeke az elvándorolt magyarokat magyarnak megtartani. A diaszpórapolitika alapvető interpretációja a diaszpóra részéről az, hogy Magyarország hosszú évek után a nyugati magyarságra is kiterjesztette a nemzetegyesítés politikáját, és ennek keretében egyrészt becsatornázza a diaszpórat – az interjúalanyok gyakori szófordulatával élve – a „magyar vérkeringésbe” a Diaszpóra Tanácson keresztül, másrészt pedig segítő kezet nyújt a diaszpóra közösségeinek fenntartásában. Ennek következményeként később megjelenhetnek instrumentális elemek, azaz a diaszpóra valamilyen módon hasznára válhat az anyaországnak, de a diaszpórapolitikában az ezt ösztönző elemek nem láthatóak, nem érzékelhetőek az interjúalanyok számára. Reálpolitikai célokat (szavazatszerzés a nyugati magyar körökből) összesen két interjúalany sejtett a diaszpórapolitikai programok mögött, így ez a vélekedés nem nevezhető általánosnak. Mondhatjuk tehát, hogy a diaszpóra értelmezése a diaszpórapolitika céljáról teljesen összhangban van azzal, amit a magyar kormányzat kommunikál a témáról.

De a programokat igen, kinyújtották irántunk, felénk, mi vagy el tudtuk fogadni, vagy sem. Mi mindegyik programot elfogadtuk. Minden segítséget elfogadtunk, minden hidat, ami Magyarországgal kapcsolatba van, elfogadunk, ami hasznos. Eddig minden hasznos volt. (A3)

Az anyaországot érdekli, hogy az állampolgárai vagy volt állampolgárai vagy nemzetársai kapcsolatot tartsanak az anyaországgal. Azt hiszem, hogy ez most is úgy van, esetleg jobban politizált, mint régebben volt, mert ha azt mondhatják, hogy már nem 10 vagy 11 millió, hanem 15 millió vagy 20 millió magyar nevében beszélünk. (...) a külföldön élő állampolgárok, a külföldön élő magyarokban megtartsák azt, hogy van valami érzelmi kapcsolatuk az anyaországgal, hogy ne veszítsék el azt az érzelmi kapcsolatot. Most az érzelmi kapcsolat vezethet pozitív kapcsolatokhoz, hazalátogatás, érdeklődés, gazdasági kapcsolatok átadása, ha olyan helyzetben áll az ember. (...) Érdeklődik az ország én irántam, és én is érdeklődök. És akkor, szóval ez egy pozitív dolog. És azt hiszem, hogy a jelenlegi kormány ezt ilyen pozitív szempontból látja, és az szerintem pozitív. (A10)

A 2010 óta intenzívvé vált diaszpórapolitikának ugyanakkor lehetnek nem szándékolt következményei is. A diaszpóráközösségek esszenciája az önszerveződés, az önerőből való közösségszervezés, a civil felelősségvállalás a közösségért, illetve a közösség tulajdonainak, fizikai és szellemi tereinek adományozás útján való fenntartása. A magyar diaszpóráközösségek az első nagy kivándorlási hullámtól kezdve úgy jöttek létre és maradtak fenn, hogy a közösségért az egyének hajlandóak voltak felelősséget vállalni. Nem biztos, hogy a 2010 utáni diaszpórapolitikai programok ezzel a kialakult gyakorlattal hosszú távon összeegyeztethetőek. A jelenlegi diaszpórapolitikai keretben Magyarország segítő szándékkal ugyan, de felülírja azokat az önálló, önmagukért felelősséget viselő mechanizmusokat, amik a diaszpóráközösségeket eddig meghatározták. Egyik interjúalanyom így fogalmazta ezt meg:

V: De a diaszpórának a kezelése itten szerintem, ugye mondtad, hogy milyen nyitások voltak a KCSP, ez, az, amaz, de ezek mind nem úgy tűnnek, mint egy stratégia, hanem egyedi kezdeményezések, programok. Ezek a programok arra focirozzák, olyan feltételekkel és olyan szabályokat fogalmaznak meg, amelyek igenis megváltoztatják a szervezetek működését.

K: Például?

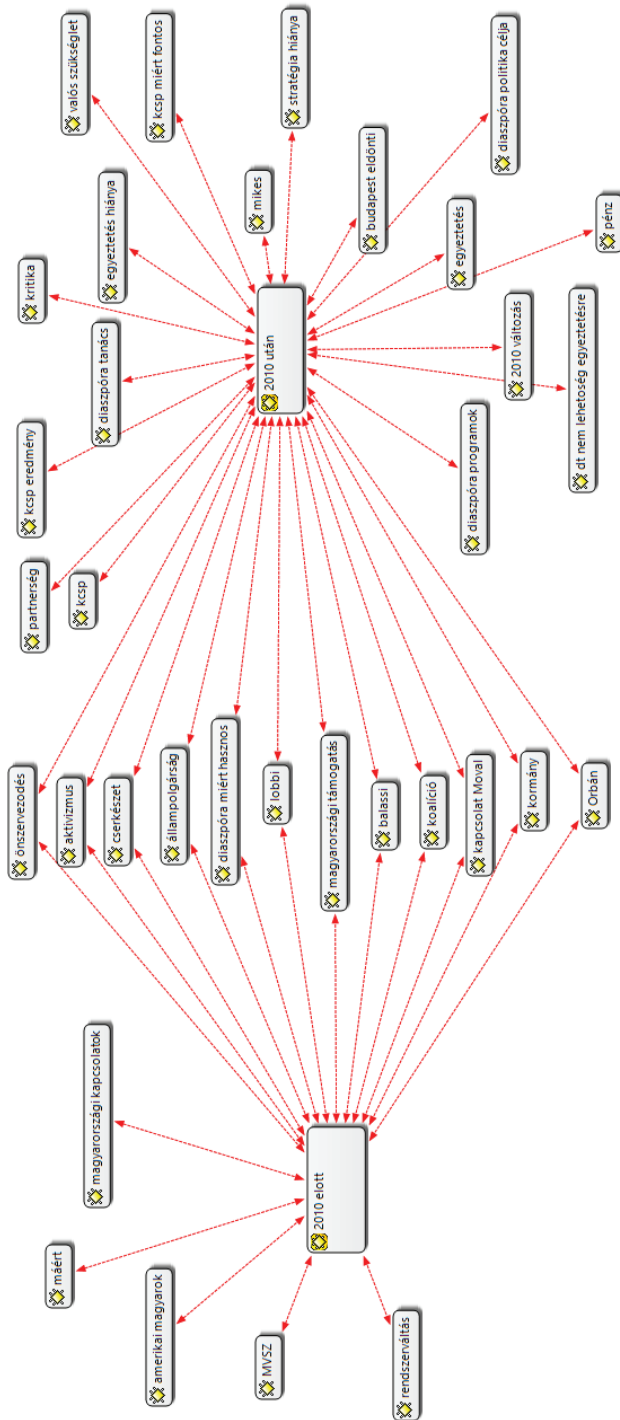
V: Hát például az, hogy megkövetelnek egy nagy teljesítményt, minden erőforrást lefoglalod azzal, és azt, amit csinálni szeretnél, azt már nem tudod megcsinálni, mert annyi pénzt nem kapsz, hogy azt az extrát is meg tudd csinálni. Na, most mi értelme van annak, most mondd meg, hogy az '56-os 60. évfordulóra minden szervezet kapjon 10.000 dollárt, amit akar csinálni. Érted? Tehát vacsorákat, meg ez, meg amaz... Ezek mind olyan dolgok, amelyek... amennyiben te ezt, mint a közösség ezt megcsinálja és megszervezi akár 100 vagy 200 USD-ből, akkor mostan csinálnak egy nagyobbat, hogy akkor több pogácsát vesznek, vagy... érted? Vagy a cserkész táborokra adtak pénzt csak így. Illetve ilyen cserkész csapatoknak, ugye. (...) Ez jól jött nekik, hogy

ezt felhasználták, hogy ezeket a gerendás sátrakat felváltották alumínium szerkezetre. Mondom, OK, de ezt egyszer kell csinálni minden 20 évben. És mi az ára annak? Az az ára, hogy az a család, a papa, aki régebben azt a gerendát lecsiszolta neked meg megcsinálta, az nem fogja csinálni többet. És azt az alumínium izét 15 év múlva az önkéntes papa nem fogja megcsinálni, hanem fogja várni azt, hogy a magyar kormány megint adjon pénzt, hogy az izé... Tehát az önkéntességnek, tehát a szervezeteknek azt a tradicionális formáját, (...) ami kialakulva van, azt megváltoztatják. (A8)

Ha a nemzetközi példák kontextusában vizsgáljuk a magyar diaszpórapolitikát, akkor arra a megállapításra juthatunk, hogy míg a kiforrott és sikeres diaszpórapolitikai modellek (például az ír és az izraeli) nagymértékben építenek a diaszpóra proaktivitására, kezdeményezéseire, és a különböző programokat partnerségben, illetve kölcsönösségi alapon működtetik, addig a magyar diaszpórapolitika egyirányú, hiszen elsősorban „ad”. Ebből fakadóan nehezen tud partneri viszony kialakulni a két fél között, aminek jeleit néhány interjúalany már érzékelte, jó néhány viszont egyáltalán nem. A diaszpórapolitika hosszú távú eredményességéhez szükség lenne egyrészt valódi stratégiai tervezésre, amelybe az érintetteket is bevonják, másrészt pedig arra, hogy a diaszpórapolitikában a diaszpóra ne csak fogadó fél legyen, hanem valódi partner és működtető is egyben. Ebben az irányban – főként a diaszpóra kezdeményezésére – a 2010 óta eltelt nyolc évben történtek elmozdulások, és bizakodásra adhat okot az is, hogy a magyar diaszpóráközösségek történetétől az önszerveződés és proaktivitás elválaszthatatlan, így remélhetőleg egyre nagyobb „beleszólási” jogot sikerül kivívniuk maguknak a diaszpórapolitika területén.

1. ábra: A 2010 előtti és 2010 utáni időszak leggyakoribb kódjainak kapcsolata

„Nemzet a távolból”. A Magyarországhoz való viszony németországi magyarok vándorlástörténetében

„A száműzetés a nemzetiség bölcsője”¹ – idézi Lord Actont Benedict Anderson a távolsági nacionalizmusról szóló gondolatébresztő és fogalomalkotó esszéjében. Az állítás – úgy gondolom – Bárdi Nándort is érdekelheti. Köszöntéséhez azzal szeretnék hozzájárulni, hogy a magyar nemzethez és Magyarországhoz való viszonyt a kivándoroltak, ahogyan ma mondanánk, a transznacionális élethelyzetek felől vizsgálom meg. Írásom első részében felvillantok néhány elméleti megközelítést a közelmúlt nemzetközi irodalmából, azután bemutatom azt az empirikus anyagot, aminek alapján megszólalok, majd azokat a tapasztalatokat és beszédmódokat elemzem, amelyeket németországi magyarok Magyarországhoz való viszonyára jellemzőnek találtam.

TÁVOLSÁGI VAGY TRANSZNACIONÁLIS NACIONALIZMUS

A magukat egy nemzet tagjainak gondoló emberek gyakran nem élnek egy országban, identitásuknak szétszórtságuk ellenére mégis megmarad egy közös földrajzi és politikai fókusza, amit szülőföldjüként vagy hazájuként gondolnak és beszélnek el.² A zsidó nép archetípusára épülő diaszpórafogalom ennek a kötődésnek a kulturális és vallási aspektusait emeli ki, aminek kulcseleme a közös származás tudata és a nosztalgia, amivel az óhazára visszagondolnak. Bizonyos helyzetekben a kötődés politikai jellege hangsúlyosabb lesz, ennek jelölésére vezette be Benedict Anderson a távolsági nacionalizmus fogalmát.³ A politikai célok és lehetőségek a távolsági nacionalizmus különböző formáit hozzák létre az anyaország parlamenti választásain való részvételtől a nemzeti filantrópián át a kormány támogatásáig vagy éppen a vele szembeni ellenállás megszervezéséig. A lehetőségekre hatással van a diaszpóra intézményesültségi szintje és a fogadó ország toleranciája a bevándorló közösségek kettős hovatartozásával kapcsolatban. A távolsági nacionalizmus jelenségére az emigráns értelmiségi és politikai csoportok működését vizsgáló történések

¹ ‘Exile is the nursery of nationality.’ Lord Acton: *Essays in the Liberal Interpretation of History*. Chicago -a London: University of Chicago Press, 1967. [1862.] 134.

² Fouron, Georges – Glick Schiller, Nina: All in the family: Gender, transnational migration, and the nation-state. *Identities*, 7(4), 539–582. 2001.

³ Anderson, Benedict: Távolsági nacionalizmus. A világkapitalizmus és az identitáspolitika kibontakozása. 2000, 1994/6. 17–22. https://adatbank.ro/html/cim_pdf721.pdf

hívták fel először a figyelmet a gyarmati felszabadítás vagy a birodalmi kisépek nemzeti mozgalmainak vizsgálatakor. A távolsági nacionalizmus kortárs jelenségeinek kutatói a globalizáció korára jellemző új technológiai lehetőségek hatását és a távolsági nacionalizmus tömegessé válását írják le. A migrációs tanulmányokban korábban az első generáció nemzettudatát hangsúlyozták, ma már legalább annyira a második és harmadik generáció nacionalizmusáról beszélnek, ami a transznacionális politika egyik formájaként intézményesül.

Szociológusok és antropológusok elsősorban nem a politika tartalmával, hanem azzal vannak elfoglalva, hogy megmagyarázzák, milyen társadalmi okai vannak annak, ha egy diaszpóra tagjai és szervezetei egy távoli országra vonatkozóan vágyakat fogalmaznak meg. A kérdésre adott, sok diaszpóra esetében empirikusan bizonyított válasz az, hogy a meghatározó a célországban való be nem illeszkedés. Benedict Anderson számos jól integrált diaszpóráközösség radikalizmusára emlékeztetve (például jól szituált indiai származású amerikaiak pénzt és fegyvert küldenek a hindu reakciós mozgalmak támogatására Indiába, izraeli ortodox csoportok nem élnének meg az amerikai zsidó fundamentalisták támogatása nélkül) a távolsági nacionalizmus magyarázatának sarokköveit máshová helyezi. Egyfelől a diaszpóra elszámolhatatlanságát hangsúlyozza, amely korlátlan politikai radikalizmust tesz lehetővé. Másfelől azt a társadalmi igényt, hogy a diaszpóráközösség etnikai, nemzeti identitását erősítsék, ami Anderson szerint a távolsági nacionalizmus elsődleges funkciója, nem az „anyaországra” irányuló politikai retorika.

Anderson gondolatmenetét követi, bár empirikus evidenciák alapján néhány kulcsponton vitába száll vele Alain Diekhoff, aki egy kvantitatív és kvalitatív módszereket ötvöző kutatást végzett az amerikai zsidó diaszpóra körében Izraelhez való viszonyokról.⁴ Diekhoff egyfelől a kontextuális faktorok jelentőségét hangsúlyozza: a távolsági nacionalizmus erősödéséhez hozzájárul, ha a fogadó országban etnikai vagy rasszkatégoriákat használnak a bevándorlók jelölésére, amiként az is, ha a kibocsátó ország intenzív nacionalista diaszpórapolitikát folytat. Továbbá arra is felhívja a figyelmet, hogy látnunk kell a különbséget a diaszpóraszervezetek anyaországhoz való viszonya és a hétköznapi emberek nemzeti identitása között. Diekhoff Andersonnal egyetértve állítja, hogy az amerikai konzervatív közösségi establishment (*conservative communal establishment*) és jelentős üzletemberek az izraeli jobboldalt támogatják, beleértve a legszélsőségesebb zsidó telepes csoportokat. De liberális amerikai zsidók létrehoztak egy „békepárti” lobbist is. A New Israel Fund különböző izraeli szervezeteket támogat, amelyek a judaizmuson belüli vallási pluralizmusért, a nők jogaiért, valamint a zsidók és arabok közötti egyenlőségért szállnak síkra. A konzervatív csoportok ellensúlyaként létrehozott J Street lobbist az Izrael állam iránti elkötelezettséget és az izraeli–palesztin konfliktus megoldásának kétállami modelljét igyekszik összekapcsolni.

Ami pedig az individuális szintet érinti, az amerikai diaszpórában az Izraelhez való kötődés valóban erős (a válaszadók 70 százalékára jellemző). De az Izraelhez

⁴ Diekhoff, Alain: The Jewish diaspora and Israel: belonging at distance? *Nations and Nationalism*, 23 (2), 2017. 271–288.

való kötődés nem feltétlenül jár együtt jobboldali politikai identitással, és még kevésbé egyértelműen vallási meggyőződéssel. Az American Jewish Identity Survey (AJIS) 2001-ben azt találta, hogy míg a vallásos zsidók több mint fele (hatvankét százaléka) nagyon vagy valamelyest kötődik Izraelhez, a nem vallásos zsidók több mint fele nem (egyáltalán nem vagy nem nagyon) kötődik Izraelhez. Vagyis a nem vallásos zsidók kevésbé kötődnek Izraelhez, mint a vallásos zsidók. Az Izraelhez való kötődés nem erősíti a világi zsidó identitást. Éppen ellenkezőleg, a szekularizáció folyamata eltávolítja a kulturális zsidókat Izraeltől. A diaszpóra vallásos részében azonban az Izraelhez való kötődés együtt jár a zsidó vallási identitással. Más szóval, a távolsági nacionalizmus az amúgy is erős, vagy ahogyan Anderson hívja, mély identitásokat erősíti, de nem tudja erősíteni az amúgy már gyenge („vékony”) kötődéseket.⁵

A diaszpórafogalmi kerettől eltávolodva Magdalena Nowicka⁶ a transznacionális nacionalizmus fogalmával kísérletezik (korábban Kastoryano egy franciául megjelent cikkében használja a fogalmat⁷). Angliában élő lengyelekkel kapcsolatban azt vizsgálta, hogy a nemzeti kötődés és identitás miként ágyazódik be a migránsok történetébe, és miként változnak ezek a történetek a nemzetközi vándorlás és a vándorlás során őket ért hatások következtében. Elméleti ambíciója, hogy a transznacionalizmus és a kozmopolitizmus magától értetődő összekapcsolódását megszüntesse. Legfőbb állítása, hogy a transznacionális létezés és kapcsolatok nem zárják ki a nemzeti elkötelezettséget, sőt, annak speciális formáit hozzák létre. Ennek módzatait keresem a Németországban élő magyarokkal készült interjúmban is.

NÉMETORSZÁGI MAGYAROK ÉLET- ÉS VÁNDORLÁSTÖRTÉNETEI

Németországi magyar beszélgetőtársaim közös jellemzője a magas iskolai végzettség és a jelenlegi helyzetükkel való elégedettség volt. Ezen túl az élet- és vándorlástörténeteknek hat típusa rajzolódott ki a negyvennégy interjúból.

Az első típust a *beilleszkedett kettős kötődésűeknek* hívom, a késő Kádár-korszakban vagy a '90-es évek elején kivándorolt, ma többnyire ötvenes és hatvanas éveikben levő emberek alkotják, akik életüket leginkább a sikeres integráció perspektívájából mondták el. A beilleszkedés kulcsmomentumaiként a munkahelyi sikeresség, az ezzel összefüggő társadalmi elismerés és a német családtagok (házastárs, gyerekek) jelennek meg. Sok esetben azonban a németországi integráció nem jelenti a magyar (magyarországi vagy diaszpóra-) közegetől való teljes elszakadást. A minta legintegráltabb, magasan iskolázott és legrégebb Németországban élő tagjai

⁵ Anderson, 1994. 18.

⁶ Nowicka, Magdalena: (Dis)connecting migration: transnationalism and nationalism beyond connectivity. In: Nowicka, Magdalena: *(Dis)connecting migration: transnationalism and nationalism beyond connectivity*. *Comparative Migration Studies* 8, 20. 2020.

⁷ Kastoryano, R.: Vers un nationalisme transnational: Redéfinir la nation, le nationalisme et le territoire [Toward a transnational nationalism: Redefining the nation, nationalism and territory]. *Revue Française de Science Politique*, 56(4), 533–553. 2006.

közül a diaszpóráközösségek és -intézmények néhány meghatározó személyisége kerül ki. Egyikőjük sikeres üzletasszony, magyar szalont működtet a diaszpóráközösség számára, de a magyar közélet felé is van mondanivalója, amit egy népszerű blogon fogalmaz meg. Két további interjúalanyunk saját maguk által alapított interkulturális egyesületet működtetnek, az egyik székhelye Berlin, és jelenleg harminc fizetett munkatárssal vesz részt a bevándorlók integrációját szolgáló projektekben, a másik pedig törökországi menekülttáborok ökológiai problémáinak megoldásán dolgozik. Ugyanehhez a nemzedékhez tartozó alacsonyabban iskolázott, integrált interjúalanyaink elsősorban az anyagi elismerésről számolnak be, de több bennük a bizonytalanság, státuszukat féltik a bevándorlók újabb csoportjaitól. Biztonságuk jelentős mértékben a magyar identitásukból származik, amit a Magyarországról megtámogatott intézmények keretei között élnek meg, kettejük a magyar kormányval jó viszonyt ápoló diaszpóraszervezet vezetője.

A második típust egy fiatalabb nemzedék tagjai alkotják, akik egy 2000-es évek közepén kezdődő, és 2010 után még nagyobb lendületet vett migrációs hullámmal érkeztek. Többségük diplomás, és legfeljebb rövid ideig dolgoztak Magyarországon a jóléti állam leépítéséből fakadó erőforráshiánytól sújtott szektorok – egészségügy, oktatás, szociális ágazat – valamelyikében. Németországban ők alkotják a *jóléti állam munkaerőszükségletének tartalékseregét*, akik szakmai munkájuk elismerését hangsúlyozzák, ugyanakkor sok küzdelemről számolnak be. Könnyebb azoknak, akik jó német nyelvtudással érkeztek. Ilyenek például a német szakos tanárok, akik előtt a nyelvviskolák menekülteknek szervezett programjai a munkalehetőségeknek egy széles spektrumát nyitották meg. A magyarországi tanári pályánál sokkal jobban fizető munka, amely ugyanakkor a német közoktatásban dolgozó tanárok bérezése alatt marad, azok számára vonzó különösen, akiket a helyzet kihívásai, sajátosságai kíváncsisággal töltek el. A fiatalabb nemzedéken belül külön csoportot alkotnak a pályakezdő orvosok, akiket egyrészt a modern intézményi feltételek, a jól finanszírozott egészségügy, másrészt a kiszámítható személyi feltételek vonzanak. Mindkét esetben jól működő csatornái vannak a munkaerő-közvetítésnek, vagyis viszonylag alacsony a migráció tranzakciós költsége, könnyen rátalálnak a lehetőségre azok, akik transznacionális vagy egyenesen németországi karrierben gondolkodtak. Családi és baráti kapcsolataik a távolság ellenére inkább Magyarországon vannak, újabb kapcsolatokra többnyire a diaszpórán belül tesznek szert. Többen beszéltek arról, hogy a kollegiális kapcsolataikon kívül egyéb személyes kapcsolataik nincsenek, ugyanakkor a nagyvárosok vonzásáról és a bennük élvezett szabadságról beszéltek.

A politikai motiváció mindkét korábban említett típusnál felmerül, de a kívándorlásnak nem az elsődleges oka volt. A harmadik típusnál a legerősebb a magyarországi politikai légkör elől való menekülés, őket ezért *politikai száműzötteknek* tekintem. Olyan fiatal, illetve középkorú emberekről van szó, akik szakmai pályafutásukat a médiában vagy más, az utóbbi években politikai kontroll alá vont területen kezdték Magyarországon. De olyan is van közöttük, akit ugyan nem érintett egzisztenciálisan a politikai elnyomás, de a közérzetüket, mentális állapotukat veszélyben érezték, még inkább gyerekeik jövőjét. Sok esetben bizonytalanabb anyagi

egzisztenciát kaptak a jobb politikai légköréért cserébe. Történeteikkel azonban nem erre, hanem jelentős részben azokra az értékekre helyezik a hangsúlyt, amelyek Magyarországon veszélybe kerültek, Németországban viszont elismerik őket (ilyen a szabadság, a méltóság, a gondoskodás, a felelősség stb.). Többen hangsúlyozták ezek jelentőségét a közintézmények vonatkozásában, és különös módon kiemelték azok, akik a közoktatással és a közegészségüggyel rendszeres kapcsolatba kerültek, például speciális nevelési igényű gyerekek szülei. Egyik beszélgetőtársam Berlin egyik multikulturális kerületében igyekszik megteremteni új otthonát, ahol úgy érzi, értékként tekintenek korábbi tapasztalataira a kultúrák együttélésének területén. A budapesti hajléktalanellátás civil megszervezésében érdemeket szerzett másik ismerősöm hosszabb keresés után a roma bevándorlókkal kapcsolatos szociális munkában talált újra magára.

A gazdasági motiváció a leginkább egyértelműen a negyedik típusnál jelentkezik. Ők a vándor kékgallérosok, vagy ahogyan régen Németországban hívták őket, *vendégmunkások*, akik elsősorban a németországi építőipar, gépgyártás és mezőgazdaság munkaerőszükségletének tartalékseregét képezik. A mintában jelen lévő többségük az utóbbi évtizedben (kisebb részük már a '90-es években) érkezett Németországba, és saját választásukat kiemelő középosztályi társaikkal ellentétben hangsúlyozottan kényszerként élik meg a költözést. Mentális vagy kulturális értelemben nem tudtak Magyarországtól elszakadni, németül nem vagy alig beszélnek, kiszolgáltatottak a jelenlegi munkáltatójuknak, mobilitásuk limitált, társadalmi kapcsolataik csekélyek, ami van, az többnyire Magyarországhoz köti őket. Ennek ellenére pozitívan ítélik meg jelenlegi helyzetüket, mert nagyobb egzisztenciális biztonságban érzik magukat, mint korábban Magyarországon.

Az ötödik típust a *fehérgalléros nomádok* alkotják, akik multinacionális vállalatok munkavállalóiként érkeztek Németországba, vagy szabadúszók, és életmódjuk révén kapcsolódnak a globális nomádok közösségeihez. Kisebb részük a németországi tudásiparban vagy kulturális iparban dolgozik, nagyobb részük globálisan szerveződő német vállalatok diplomás dolgozója (közgazdászok, mérnökök, informatikusok). Kapcsolataik jellemzően a munkahelyeken és bevándorló (nemcsak magyar) networkökön keresztül alakulnak. Bizonytalan a maradásuk, a család jelenléte növeli az esélyét, ezekben az esetekben a német társadalomban szocializálódó gyerekek jövője a maradás gyakori érve. Míg a kisebb településeken, Németország más részein élő nomádok a beilleszkedés nehézségeivel küzdenek, a Berlinben élők elégedettek, érzékelésük szerint egy világvárosban élnek, amely otthont ad a kozmopolita mikrovilágoknak, ahogyan egyikőjük fogalmazott, „én például Berlint azért is választottam, mint város, ahol éljek, mert azt gondoltam, hogy ez a legkevésbé német város [...]”. Ez tényleg egy nemzetközi város,

... ahol senkit nem érdekel, hogy ki honnan jött, és nem feltétlenül folyik mindenből a savanyú káposzta, meg a krumpligombóc, hanem mindenki megtalálja a neki tetsző ágát, adott esetben a saját kis kultúrájával, klikkjével el tud lenni, anélkül, hogy ez bárkit zavarna.”

Többször az előzők valamelyikéhez kapcsolódik a *követő migránsok* típusa, akik mint családtagok jelennek meg Németországban, a munkaerőpiacon inaktívak, sokszor annak ellenére, hogy magas iskolai végzettséggel vagy szaktudással érkeznek, és Magyarországon volt munkahelyük. Többször feleségekként, anyákként határozzák meg magukat, akiknek az élete a családban és a családjáért telik. A máshol is feltűnő szociális élet hiánya az ő esetükben a legerősebb, (többször) magányos nőkről van szó, akiknek a kapcsolatai Magyarországra irányában erősebbek, idejüket a gyakori hazautazások tagolják; akik ezt nem tehetik meg, még inkább az otthontalansággal küzdenek.

A NEMZETI KÖTÖDÉS EGYÉNI, KULTURÁLIS ÉS ÉRZELMI ASPEKTUSAI

A megkérdezettek nagyobbik része (30 fő) arról számolt be, hogy van számottevő kötődése Magyarországhoz (miközben 15 személyről lehetett azt gondolni, hogy nincsen ilyen kötődésük). Azon belül a legtöbben *közvetlen kötődésként* élik meg, Magyarország elsősorban *családi és baráti kapcsolatokat* jelent számukra (19). (Azok száma, akik nem járnak haza rendszeresen, 26.) A személyes kötődést segítenek fenntartani a rendszeres látogatások, ami különösen a második és harmadik típusba tartozó kisgyerekes családokra jellemző, és sokkal élénkebb a vándorok fiatalabb nemzedéke esetében, akiknek egy része még a visszavándorlást sem tartja kizártnak. Az elbeszélések értelmében szorosan összefügg a németországi személyes kapcsolatok hiányával, de a Magyarországon hátrahagyott családi kötelek intenzitásával is. További erősítő tényező a magyarországi intézménnyel továbbra is fennálló szakmai kapcsolat, amiről az interjúalanyok egy kisebb része számolt be. Van, akinél a Németországban töltött időt is a Magyarországra való hazautazások tagolják, ahogyan egyikőjük fogalmaz:

„Beírom a kis naptáramba, hogy mikor megyünk megint haza. Minden egyes szünetben otthon vagyunk.”

Másvalaki ezt mondta:

„Mi nem vágtuk el a fonalakat. A szüleink, apósom, anyósom rendszeresen jön, itt vannak heteket, barátaink vannak, akikkel beszélünk, rokonok, azért sokat vagyunk otthon is, aránylag gyakran utazunk haza, két-három havonta egy-két hetet vagyunk otthon. Olvassuk a médiát, hallgatunk rádiót, apósom ő politikailag aktív is valamennyire.” (INT20)

A *hazaköltözésről* többen beszéltek ugyan, de csak kevesen tartják napirenden mint konkrét célt. A honvágó ezekben az élethelyzetekben tematizálódik leginkább. Egyikőjük egy Budapestről származó fiatal orvos, jó gimnázium és sok külföldi mobilitással járó egyetem után rezidens éveit már Németországban töltötte, a szakvizsga letétele előtt született meg a gyermeke. Egy hétfévi magyar iskola

kisgyermekeknek szóló programján találkoztunk, ott igyekezett beavatni az általa megélt dilemmába:

„Lehet, hogy ez az otthonlevésnek az érzése hiányzik. És ez egy állandó téma nálunk, hogy hol vagyunk mi otthon, meg hogy akkor hova kéne menni, hogyha nem itt vagyunk otthon, vagy miért hiányzik ez, és mindig kérdeztem magamat, hogy ezt én generálom, mert én vagyok a külföldi itt...”

Nem kizárt, hogy a jövőben Magyarországon keressenek munkát, viszont a honvág nem az országhoz, hanem emberekhez és helyekhez fűződik:

„Hát ez egy nagyon komplex kérdés, mert egyrészt benne van ez is, hogy engem mindig kérdeznek, van-e honvágyam, és nekem például ezt nem honvágnak érzem, tehát nem azt érzem, hogy nekem Magyarország hiányzik, nekem emberek hiányoznak onnan.”

A visszaköltözés kapcsán a meglévő budapesti lakásra hivatkozik. Miután a családi kapcsolatai nem annyira adnak neki biztonságot, nem a kötelék, hanem az otthonteremtés témája vonzza Magyarországhoz. Az egész interjúban nagyon fontos az otthonnal és otthontalansággal való küzdelem:

„Van egy lakásom Budapesten. És azt nem adtam el. Mert szerintem valahogy érzem, hogy lehet, hogy vissza fogok jönni. Szóval én menekültem. Bár akkor ez még nem volt ennyire tudatos.”

Egy másik beszélgetőtársam a gyerekkori tájról és a nagyszülői házról mondta, hogy:

„...mindig ott akartam lakni, még akkor is, amikor még a nagyszüleim éltek... most is van apámnak lova... meg most próbálunk így földeket visszavásárolgatni a falunkban, tehát ez a fajta föld- meg mezőgazdaság dolog, ez egy olyan érzelmi plusz, amiért még nehezebben hagysz el örökre egy helyet. Tehát én elvagyok a németekkel így 100%-osan, de mégis haza akarok menni.” (INT36)

Pályaválasztását is meghatározta a természethez és egy konkrét hazai tájhoz való kötődés. A szakmai fejlődés külföldre vonzotta, kutatót és tanított egy németországi egyetemen, céget alapított egy technikai újításra építve. A siker mégsem eredményezte a Németországban való megmaradást, a többszöri oda-visszavándorlást a gazdasági kényszerrel magyarázza, az interjú pillanatában még Németországban, ám a tanulmány írásának idején már Magyarországon él családjával együtt:

„Mert tulajdonképpen otthon nekünk jó, tehát mi jól érezzük magunkat, ahol vagyunk. Egyedüli gond ugye az, hogy a fizetés, az nem... nem normális, meg hogy arra nem lehet... nyersz ugye egy Bolyai-ösztöndíjat, azzal három évig van egy kis pluszod,

de hát azzal nem vagy... tehát azért én is 42, 43 éves leszek idén. Nekem 20 évre kell egy program, nem 5-re most már. Nem 20 meg 30 éves az ember, hogy így poszt dokskodik itt mindenfelé a világban.”

Magyarország vagy a magyarsághoz való viszony *nyelvi és kulturális intimítást, otthonosságot* jelent, ami gyakran a gyermeknevelés során tudatosul, vagy legalábbis ennek vonatkozásában mesélik el, de nem feltétlenül problémamentesként (asszimilációs minta maradás és disszimilációs minta hazatérés esetén). Az interjúalanyok egy kisebb részénél a gyerekek magyar nyelvtudása és identitása fontos érv a visszaköltözés mellett:

„Főleg a mi családjaink miatt, ugye otthon vannak, meg úgy... itt mindenért nagyon meg kell küzdeni, hogy a gyerek úgy nőjön fel, mintha Magyarországon nőne fel.” (INT14)

De annál is a gyerek kapcsán tudatosul a kötődés, aki nem tudta átadni a nyelvet. Egy középkorú diplomás asszony, akinek sorsa a felsoroltak közül leginkább az első típushoz hasonlít, arról számolt be, hogy bár kötődik a magyar nyelvhez, németországi családjában a magyar nyelv nincsen jelen. A magyar nyelv olykor fájó hiánya a gyermekével kapcsolatban jut eszébe:

„De egészen biztos, hogy... összeszorul a lelkem, amikor magyar gyerekeket kuncogni hallok az utcán, és olyan nyelvfordulatokkal beszélgetnek, amit az én lányom nem fog mondani, és ez csak úgy átmegy az ember agyán.” (INT42)

A többség ugyan gondolkodik erről, de illúzióknak gondolja, hogy a Németországban felnőtt gyerekek számára a magyar nyelv és kultúra ugyanazt fogja jelenteni, mint amit Magyarországon felnőtt szüleiknek. Egyikük így fogalmazott: a Magyarországra való visszatérés esetén

„... (a gyerek) nem lesz úgy magyar, mint ahogy mi vagyunk, hiszen mind nyelvi, mind identitástudatban nem lesz ugyanaz. Ő részben már annak az országnak az identitását veszi fel, ahol élünk.” (INT20)

A *nemzeti kötődés* érzelmi aspektusai a társadalmi kapcsolatok hiánya mellett értékelődnek fel leginkább (15 esetben volt erről szó a 45-ből).⁸ Ez leghangsúlyosabban a transznacionális sors elbeszélésének hatodik típusánál, a követő migránsoknál volt tapasztalható. Egy ehhez a típushoz közel álló középkorú asszony Budapesten nőtt fel, zenei gimnáziumba járt, majd spanyoltanári szakon szerzett diplomát. Férjhez menetele és családalapítása a 2008-as gazdasági válság idejére esett, amikor nem tudták a kívánt jólétet megteremteni maguknak Magyarországon:

---

⁸ 30 olyan eset van, amikor nem számolnak be érzelmi kötődésről.

„Annyit éreztem, hogy feléltük a fizetésünket, akkor még én is dolgoztam, nem volt extra – évente egyszer elmentünk síelni, fizettük az autókölcsönt, és egy táplálékkiegészítő cégtől vettünk termékeket.” (INT19)

Férje egy német cégtől kapott ajánlatot, ma is ugyanabban az üzemben dolgozik. Egy faluban élnek, évek teltek el, míg a szomszédokkal köszönőviszonyba kerültek. Anikónak soha nem lett formális munkája, amíg a gyerekeik kicsik voltak, a család és a háztartás töltötte ki az idejét. Azóta, hogy gyermekei iskolások, nagyobb hangsúly kerül a családon túli kapcsolatokra: egy zenekarban játszik és egy magyar közösséget vezet. Ezek szolgálnak elsősorban a magány ellensúlyozására, amellyel nap mint nap meg kell küzdenie. Sorsát nem gondolja egyedülállónak, a munkára szocializált, de háztartásba kényszerült nők lelki betegek lesznek a jólét árnyékában:

„Ismerek egy pár depressziós nőt, belerokkannak. Aki itt nem találja meg magát, az vagy hazamenekül, depresszióba esik, vagy nem tudom, milyen alternatívák vannak. Tehát nekem itt van a zene....”

A tágabb család és a magyarországi látogatások tizenöt év után is a legfontosabb kapcsolatok, és az időt strukturáló események.

„Évente háromszor – nekem nagy honvágyam van, megőrülök, amellet, hogy nagyon szeretek itt élni. Ez a kettősség: otthonról visszajönni borzalmas általában. Van, amikor olvasom, hogy a család mit tervez, mi lesz otthon, a húgaim leveleznek, hogy akkor átjössz. Ez kemény, ezzel fizetünk a jóléért, mindenki fizet valamivel.” (INT19)

A NEMZETI KÖTŐDÉS POLITIKAI ASPEKTUSAI

Az esszém szakirodalmi kitekintéssel foglalkozó részében bemutatott *politikai kötődésről* csak ezután fogok írni. Nem véletlenül, ritkábban esett szó az interjúkban közletről, politikáról (14 esetben igen, 31 esetben nem). Azok, akik a kötődésük politikai természetéről vallottak, nagyobb részt kritikusak voltak Magyarország kormányával vagy a domináns politikai diskurzusokkal kapcsolatban. A vándorok és vándorlástörténetek harmadik típusában (politikai száműzöttek) viszont a politika az elbeszélés központi témája lett, és leggyakrabban a kivándorlás okaként vagy a hazaköltözés akadályaként merül fel. A következőket egy fiatal orvos fogalmazta meg:

„Igazából én azt is valahol, ezt így kimondtam magamnak, hogy... függetlenül attól, hogy karrierszinten mit akarok elérni, és ez mikor fog bekövetkezni, azt is kimondtam még sok évvel ezelőtt, hogy amíg a jelenlegi politikai elit nem cserélődik le, addig én nem fogok Magyarországra visszamenni.”

Esetében, és ez nagyon gyakori, különösen a második típushoz tartozó orvosok és tanárok esetében, a kormányzattal kapcsolatos általános kritika szorosán összekapcsolódik a saját ágazatával kapcsolatos kritikával. Elmondása szerint az orvoshiány relatív, nagyobb probléma az, hogy a rendszer nem költséghatékony. A fiatal orvosok több állásban dolgoznak. A magánellátásban végzett munka az állami ellátás minőségének rovására megy. A megszólaló egy alternatív egészségügyi szakpolitikai koncepciót kidolgozó csoport tagja, aki aktív volt a diaszpóra politikai mozgósításában is. Tudja, hogy a Momentum szakpolitikai kérdésekben számít azokra, akik az adott területen külföldi tapasztalatokra tettek szert, de a sorozatos választási vereségek után nem gondolja, hogy hazaköltözne. Viszont Németországhoz mint politikai közösséghez nem alakult ki kötődése. Mégis kérte a német állampolgárság felvételét, amit a Magyarországról való menekülés részeként fog fel:

„Megmondom őszintén, hogy én már több mint egy évvel ezelőtt beadtam a kérelmet a német állampolgárságért, és ez is egy, valamilyen szinten... Erre úgy tekintek, most nem azért, mert annyira szeretnék német lenni [...] Ez inkább ilyen menekülőt, ha valami nagyobb baj történne, gondolok itt arra, hogy ha mondjuk a határok már annyira nem lennének átjárhatóak, mint jelenleg, mondjuk Magyarország pozícióját az Európai Unión belül tovább rontanák, akkor én nem szeretnék a rossz oldalán lenni a kerítésnek.”

A hétköznapi politizálásnak is Magyarország a célpontja és témája. Viszonylag sokan említették, hogy Németországból továbbra is követik a magyar közélet alakulását, részt vesznek szimpátiatüntetésekben, és a közösségi médiában vitába szállnak magyar kommentelőkkel. Egy nemzetközi startupnál dolgozó fiatal közgazdász így fogalmazott:

„Továbbra is a magyar híreken lógok, pontosan ugyanazokon idegesítem fel magamat, mint hogyha ott élnék... néha Facebook-on, nem néha; rendszeresen Facebook-on szoktam veszekedni idegenekkel, én ott élem ki az edukációs hajlamomat, hogy legalább valami kapcsolatuk legyen a valósággal, aztán ilyenkor letiltanak a különböző platformokról.”

Végül azokról írok, akik esetében a Magyarország kormányához lojális diskurzus a diaszpóraaktivizmussal jár együtt. Leírásomban egy közösség működésére és az ott megismert sorsokra és történetekre fókuszálok. A közösség egy templomban működik, ahol ottjártamkor éppen egy erdélyi származású lelkész szolgált, és részese volt egy, a magyar állam által támogatott diaszpóraprogramnak is. Működtek vasárnapi iskolát, amely népszerű a tartomány távolabbi pontjain lakó magyarok körében is.

Tünde⁹ még a rendszerváltás előtt, férje kívánságára költözött Németországba, élve a kommunizmus üldözöttjei számára elérhető politikai menekültstátusz

---

⁹ A tanulmányban szereplő nevek mind álnevek.

lehetőségével. Németországban szerzett szakmai képesítést, dolgozott, de munkahelyi kapcsolatai stabilnak nem nevezhetők. 35 éve él Németországban, de nincsen német állampolgársága. Első házassága válással végződött, két gyermeke vele maradt, küzdelmes évek következtek, nem sikerült beilleszkednie („nem az a természetem, hogy be tudok állni a sorba”).

Elbeszélésében nem a jelent, hanem a múltat és a származását hangsúlyozza: erdélyi felmenőket, egy magyarországi falut, a nagymamát, akit a faluban füvesaszsonynak vagy boszorkánynak tekintettek. A magyarsághoz való nemzeti és vallási alapú kötődése a cserkészletben intézményesül, aminek ideológiáját a Németországban megtettesülni látott individualizmus és a fogyasztói világ ellentétéként éli meg. A férjéről mondja, aki már külföldön született, hogy a cserkészlet „tette magyarrá”. Magyarságképe misztikus és keleti kulturális kötődéseket hordoz. Historizál, büszke rá, hogy a történelmi vitézi rend tagja, egy nosztalgiáiban létező Magyarországra folyton visszavágyik, miközben a jelenlegi magyar társadalomtól idegenkedik:

„Igen, Magyarországhoz az a viszony, hogy én nagyon szívesen megyek oda, de sajnos turista vagyok. Én azt vettem észre, hogy az emberek annyira megváltoznak, és engem nem az anyagiak zavarnak, hanem a mentalitás. Az a kedvesség, az a természetesen segítettük egymást mindig. Tudtunk jókat nevetni, az egy agresszív, rosszindulatú, nem tudom, olyan feszült mindenki, nagyon sok rosszat élek így meg.”

Enikő Erdélyben született, ahol egy soknemzetiségű kisvárosban nőtt fel, jó viszonyban a helyi németekkel. Migrációs motivációi között a német nyelv és kultúra iránti vonzódása volt fontos, mint ahogyan az is, hogy tanulni ment Németországba, és a maradás is szabad választása volt: „És ez nekem nagy lehetőség – olyan boldog voltam, hogy itt vagyok, hogy Németországban tanulhatok, és megismerhettem ezt a világot.

„...Hogy ismerjem meg ezt a kultúrát, ahova jöttem, amit azelőtt csak papírról ismertem, és reklámokból, a tévéből, akartam élni, érezni. Valószínű a szászok miatt is volt nekem egy nagyon nagy affinitásom a német kultúra iránt, mai napig is szeretem a német kultúrát, német irodalmat, német nyelvet, én szeretek itt lenni.”

Versenyorientált, meritokratikus szemlélet jellemzi, elismertnek érzi a munkáját, sok munkával kiérdemeltnek a sikereit:

„19 éve itt vagyok. Én még sosem éreztem magam kinézve, kiutasítva, diszkriminálva, kevesebbnek, mint a többiek, a németek esetleg, viszont én úgy is jöttem ide, hogy nekem többet kell dolgozni, többet kell bizonyítani, mert én akarok idejönni. Az én döntésem. Én akarok itt lenni, itt élni, ezért nekem kell többet nyújtani, dolgozni ahhoz, hogy ne segítségre legyek szorulva, vagy ne könyörületre legyek szorulva, hanem – hogy megbecsüljenek, hogy megdolgozzam az ittléti lehetőségemet.”

Elbeszélésében erős legitimációs vágy tükröződik, a nyitó történet egyszerre vallomás és kritika Németországgal szemben, előbbi a nyelvre, a kultúrára vonatkozik; utóbbi pedig a migrációs politikára és a migránsok csoportjaira:

„Én szeretem Németországban a rendet, szeretem a fegyelmet, ezen belül nagyon könnyű volt saját világot kialakítani. Hogyha fegyelmezett vagy, hogyha diszciplinált vagy, hogyha tudod, mit akarsz, és megdolgozol érte. Ez a Németország, a mai Németország nem a 19 évvel ezelőtti Németország. Ez hiányzik nekem egy kicsit. Tehát hiányzik nekem ez a – hiányzik a németektől is ez az identitásérzés, hogy én ez vagyok, jöhettek, befogadnak, mert mindenkit befogadnak, de nincs egy fal, nincs egy keret, úgy érzem, nincs egy elvárási keret, hogy az én országomba jöttél, az én nyelvem, az én kultúrámba, ezek az elvárásaim vannak, alkalmazkodj, nyújtok, s ez az, ami nekem hiányzik.”

A viszonyítási alap saját erős magyar nemzettudata. Érzelmi kötődését a magyar nyelvhez és a kultúrához erdélyi kisebbségi származásával is magyarázza. Nemzetképe bizonyos konzervatív értékekre épül, amelyek feladásáért a német politikai elitet elmarasztalja. A nemzettudat hiánya bizonytalanná tesz sok embert, mondja, amit a radikális jobboldal pártjai fel tudnak használni:

„És Németországban úgy érzem, hogy az embereknek nincs meg ez a keretük. Nemcsak a politikában vagy az oktatásban nincs ilyen konszenzus, hanem úgy érzem, hogy az emberek lelkében sem. Bizonytalanság van, nem merik vállalni. Nem tudják, hogy mik ők igazából. Van, aki nagy német, van, aki nem nagy német, szerintem az AfD¹⁰ is azért tud így fejlődni, mert van egy csomó német, aki azt mondja, nekem mégis valami fontos, de nem tudja, mi a fontos, és azt meglövigolja az AfD. Tehát pont ennek a hiánya tudja azt a két extrém változatot eredményezni.”

Meglátása szerint a 2015-ös menekültválság óta Németországban nem mernek őszintén beszélni azokról a hátrányokról, problémákról, amit a nagyszámú menekült okozott az országnak,

„viszont, ha én megnyitom a kört, és én ki merek mondani dolgokat, akkor csatlakoznak”.

Ferenc a jugoszláviai háború elől menekülve 1991-ben érkezett a Vajdaságból Németországba, öt évvel később kapott politikai menekült státuszt. Emigráns élete első szakaszában sok volt a bizonytalanság. Szakmailag is hosszú utat tett meg, mert eredeti szakmájában nem talált munkát, újra kellett képeznie magát, de ahogyan mondja, „felküzdötte magát”. Megtanult németül, és teljesítette mindazt, ami egy bevándorlótól elvárt Németországban:

---

¹⁰ Alternative für Deutschland, rövidítve *AfD*, magyarul Alternatíva Németországnak.

„Mondtam még a beszélgetésünk elején, hogy a legfontosabb volt, amikor idejöttünk, hogy a nyelvet megtanuljuk. És ha valaki tudja a nyelvet, akárhova elmegy, egy munkahelyre meghívják, az első az, hogy megértse, hogy miről van szó egyáltalán, ha nem érti meg, már eleve probléma. S ez a legfontosabb. Én azt gondolom, hogy ez a kulcs.”

Családjával együtt jelenlegi helyzetük egzisztenciálisan stabil. Büszke a vállalatra, ahol dolgozik, és ott elért pozíciójára. Elbeszélésében nagy hangsúlyt fektet a munkára, érezni lehet, hogy magáévá tette a koncepciót, hogy munka révén lehet kiérdemelni a társadalmi tagságot. A diszkriminációval kapcsolatos tapasztalatokról kérdeztem, amire ezt válaszolta:

„Mi személy szerint soha nem éreztük ezt. Ezt a különbséget. De úgy gondolom, hogy ez hozzásegített bennünket, s mi akartunk ebben a társadalomban részt venni, mi ide akartunk jönni. Magyarország abban az időben – számunkra nem volt befogadó. És akkor csak Németország maradt, és itt az ember megkeresi az egzisztenciáját, vagy meg tudja teremteni az egzisztenciáját, akkor nincs is probléma.”

Élete legfontosabb teljesítményének mégis azt tekinti, hogy a „*vasárnapi ebéd-nél azért mindenki magyarul beszél, erre nagyon büszkék vagyunk*”. Németországról szóló képét a megengedő migrációs politika és a kisebbségekkel kapcsolatos, az interjúalany szerint a „józan ésszel” ellentétes politika határozza meg. A '90-es években még jobban el lehetett helyezkedni. Most már kevésbé, mert a fizetésüket az újabb és újabb migráns csoportokhoz való hozzáférés miatt túl alacsonyan tudják tartani. Marxistának gondolt magyarázata („turbókapitalizmus”) jól megfér a kulturális fundamentalizmussal. A megosztott munkaerőpiac működési mechanizmusait mondja föl, egy a verseny által érintett pozícióból. Miközben saját magát a munkán keresztül azonosítja, a bevándorlók legújabb hullámára úgy tekint, mint akik nem akarnak dolgozni. A kulturális különbség a vallási különbségben gyökereszik. A legtöbb problémát a muszlimokban látja:

„Egy arab vagy egy afrikai – ők nem azért jönnek ide, hogy dolgozzanak. S itt dolgozni kell. Ők nem azért jönnek ide dolgozni. Nekik az az életszínvonal, ami az arab országokban, a szegényebb arab országokban, Afganisztán, Irak, ahol háború volt, vagy az afrikai országokból, akik idejönnek, azok tudják, hogy a segélyből itt olyan nagyon jól megélnek, hogy nincs is szükségük. És ez itt is így van, a politika saját magának azt – a törököket nem tudták beintegrálni, mai napig, a török munkatársamról tudok beszélni, aki már a 3. generáció, akik itt jártak iskolába, de a szív, a minden: ők törökök. És itt nem a – én úgy érzem, és nem is hogy úgy érzem, ebben biztos vagyok, hogy itt nemcsak a nyelv a probléma, itt a vallás a probléma. Egy muzulmánt nem tud egy keresztény európai integrálni.”

A három személy sorsa és jelenlegi helyzete számos ponton eltér, a közös bennük mégis az, hogy elbeszélte élettörténetükkel mélyen összekapcsolódik

a magyarsághoz (és Magyarországhoz) való kötődésük.¹¹ Mindhárman aktívak a diaszpórában, ami egyik esetben a cserkészetet, másik esetben egy asztaltársaságot (egy étteremben bizonyos rendszerességgel beszélgetni összegyűlő magyarok csoportja) és egy vasárnapi iskolát, harmadik esetben egy vallási, egyházi közösséget jelent. A négy tevékenység közül hármat anyagi és szimbolikus értelemben is erősen támogat a nyelvében, retorikájában hangsúlyozottan nacionalista neokonzervatív magyar kormányzat. Ha azonban Dickhoffhoz hasonlóan mögé nézünk a támogatástól függő diaszpóranacionalizmusnak, mint láttuk, elég eltérő sorsokat és szándékokat találunk. Míg Tünde esetében a beilleszkedés hiánya, az évtizedek óta tartó idegenségérzet, addig Enikő és Ferenc esetében a beilleszkedéshez vezető út, a sikeres migránsként való önmegjelenítés kapcsolódik a nemzeti diskurzushoz. A nemzeti diskurzus egyéni változatainak további társadalmi-földrajzi hivatkozásai (az egyik esetben Magyarország, a másik Németország, a harmadik pedig a migránsok érdemtelen csoportjai¹²), és ideológiai referenciái vannak. Az egyik esetben a fogyasztói nyugat kritikája kapcsolódik egy idealizált, keleti vagy premodern Magyarország képével, a másik esetben az etnicizáló magyarságkép hív elő egy hasonlóan etnikus és esszencializált Németország-képet, a harmadik esetben a magyarországi illiberalizmus diskurzusa vetül rá a németországi politikai közbeszédre. A sikeres és lojális migráns narratívája az érdemtelen migránsok diskurzusát legitimálja. Itt idézett interjúalanyaink saját példájukat nem a nyitás, hanem a befogadás szigorításának és korlátozásának alátámasztására használják föl.

DISZKUSSZIÓ

A fentiekben a magyar nacionalizmus transznacionális aspektusait nem az intézmények, hanem az egyének szintjén vizsgáltam, és arra mutattam rá, hogy a hazájuktól távol (itt Németországban) élő magyarok nemzeti kötődése vagy nemzeti identitásuk elbeszélése miként kapcsolódik a migrációjukra és a mobilitásra való reflexiójukhoz. Negyvenöt németországi interjú alapján a migránsorsok és vándorlástörténetek hat típusát azonosítottam: a migránsok első nemzedékének derékhatárt alkotó beilleszkedettekét, akik azonban továbbra is kötődnek Magyarországhoz; a német jólléti állam munkaerő-szükségletének tartalékseregét képező fiatal magyar diplomásokat; a magasan iskolázottaknak egy speciális csoportját, a politikai

¹¹ A németországi magyar diaszpórapolitika értelmezésében számos korábbi tanulmány volt segítségemre, amelyekkel együtt az elemzést tovább fogom mélyíteni. L. Kovács Eszter: A diaszpórizálódás mintázatai az egyesült királyságbeli új magyar kivándorlók körében. *Regio*, 2022/1. 72–93.; Kovács Nóra: A diaszpóra visszavándorlásának ideológiai vonatkozásai Közép-Kelet Európában: Badiny Jós Ferenc Magyarországon. *Néprajzi Látóhatár*, 2017/1–4. 284–304.; Papp Z. Attila (szerk.): *Beszédből világ. Elemzések, adatok amerikai magyarokról*. Budapest: Magyar Külügyi Intézet, 2008.

¹² Az érdemesség diskurzusairól a magyar migráns narratívákban itt írtunk bővebben: Zakariás Ildikó – Feischmidt Margit: ‘We Are That In-Between Nation’: Discourses of Deservingness of Hungarian Migrants Working in Institutions of Refugee Accommodation in Germany. *Sociology*, 2021/2. 400–420.

száműzötteket; a vándor kékgallérosok legkevésbé beilleszkedett csoportját; a multinacionális nagyvállalatok alkalmazásában álló féhérgalléros nomádokat; és a kíséző migránsok németországi lakóhelyen tartózkodó, de érzelmileg Magyarországhoz kötődő csoportját. A kis mintában a nemzetközi migrációval összefüggő felfelé irányuló mobilitás felülről reprezentált. Az elbeszélte élettörténetek jelentős részben a szubjektív sikerességet hangsúlyozzák, és azt alátámasztó, legitimáló narratívákkal dolgoznak. Közülük kiemelkedik az érdemesség tematizálása, ami az egyéni élettörténeteket más migránsok megjelenítésével, a németországi és magyarországi politika megítélésével kapcsolja össze.

A Magyarországhoz való kötődés elég hangsúlyosan jelent meg az interjúkban, különösen akkor, ha nem csak a kötődés erős (vagy ahogyan Anderson fogalmaz, mély) változatát vettük figyelembe. A tanulmány második célja a nemzeti kötődés formáiról szóló elbeszélések áttekintése és leírása volt. Ezzel kapcsolatban azt az összefoglaló megállapítást tettem, hogy a kötődés társadalmi, személyekhez és helyekhez kötődő mindennapi formái gyakoribbak, ez a nemzeti kötődés érzelmi és kulturális aspektusait felértékeli. Ami pedig a távolsági nacionalizmus politikai formáit illeti, három aspektust hangsúlyoztam: a vándorlástörténetek középpontjába helyezett politikai kritikát a magukat száműzöttnek gondolók esetében, a minta jelentős részében jelenlévő kritikát a hétköznapi politizálásban, és az erősebb szervezeti beágyazottságúak nacionalizmusát, amiben a magyarországi politika és a nemzeti mítoszok hatását lehetett felismerni.

Ami Anderson és Dickhoff vitáját illeti, a célországban való be nem illeszkedés okként jelen van ugyan, de nem ad kielégítő magyarázatot a nemzet távolból történő felértékelődésére (vagy a távolsági nacionalizmusra). Jól láttuk, hogy beilleszkedett és tartós idegenséggel küzdő személyek egyaránt vannak a diaszpóráközösség aktív tagjai és animátorai között. Diekchoffal egyetértőleg azt állíthatjuk, hogy a németországi magyar diaszpóraszervezeteknek van egy, a konzervatív Magyarországról támogatott establishmentje, amelynek a nemzetképe táplálkodik a migráció tapasztalatából is, és rávetül a Németországról alkotott képre. De minél inkább odafigyelünk az egyéni elbeszélésekre és a hétköznapi gyakorlatokra, annál inkább felfedezhetjük, hogy Magyarország nem tűnik el a horizontról, és kritikai diskurzus épül a migráns narratívára.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Lord Acton: *Essays in the Liberal Interpretation of History*. Chicago–London: University of Chicago Press, 1967. [1862.]
- Anderson, Benedict: Távolsági nacionalizmus. A világkapitalizmus és az identitáspolitika kibontakozása. 2000, 1994/6. 17–22. https://adatbank.ro/html/cim_pdf721.pdf
- Diekhoff, Alain: The Jewish diaspora and Israel: belonging at distance? *Nations and Nationalism*, 23 (2), 2017. 271–288.

- Fouron, Georges – Glick Schiller, Nina: All in the family: Gender, transnational migration, and the nation-state. *Identities*, 7(4), 539–582. 2001.
- Glick Schiller, Nina: Long-distance nationalism. In: Ember, M. (Ed.): *Encyclopedia of diasporas: Immigrant and refugee cultures around the world*. 570–580. New York: Springer, 2005. 5702580.
- Kastoryano, R.: Vers un nationalisme transnational: Redéfinir la nation, le nationalisme et le territoire [Toward a transnational nationalism: Redefining the nation, nationalism and territory]. *Revue Française de Science Politique*, 56(4), 533–553. 2006.
- Kovács Eszter: A diaszporizálódás mintázatai az egyesült királyságbeli új magyar kivándorlók körében. *Regio*, 2022/1. 72–93.
- Kovács Nóra: A diaszpóra visszavándorlásának ideológiai vonatkozásai Közép-Kelet Európában: Badiny Jós Ferenc Magyarországon. *Néprajzi Látóhatár*, 2017/1–4. 284–304.
- Nowicka, Magdalena: (Dis)connecting migration: transnationalism and nationalism beyond connectivity. In: Nowicka, Magdalena: *(Dis)connecting migration: transnationalism and nationalism beyond connectivity*. *Comparative Migration Studies* 8, 20. 2020. <https://doi.org/10.1186/s40878-020-00175-4>.
- Papp Z. Attila (szerk.): *Beszédből világ. Elemzések, adatok amerikai magyarokról*. Budapest: Magyar Külügyi Intézet, 2008.
- Zakariás Ildikó – Feischmidt Margit: ‘We Are That In-Between Nation’: Discourses of Deservingness of Hungarian Migrants Working in Institutions of Refugee Accommodation in Germany. *Sociology*, 2021/2. 400–420.

Gyémántkorszak – az Aranycsapat előtt

Jonathan Wilson: *A magyar futball aranykora. Amikor még mi tanítottuk focizni a világot.* Fordította: Bán Tibor. Budapest: GABO Kiadó Kft., 2020. 416 oldal

A labdarúgás az utóbbi 25 évben jelentős változásokon ment keresztül. Ennek során kikeveredett abból a válságból, amelynek a mélypontját az 1990-es VB jelentette. A globalizáció következtében egyre több pénz áramlott a sportágba, ami lehetővé tette a szakmai színvonal erőteljes emelkedését. Egyre korszerűbb és tudományosabb felkészülési módszerek honosodnak meg, és ez kihat a taktika fejlődésére is. Aki értve akarja élvezni a játékot, aki nyerni akar a tippmixen, annak ma már futballstatistikai adatokat is kell értelmeznie, tudnia kell, mi a passzsáv, a tololás, a Gegenpressing. Ebben egyre képzettebb újságírók, szakírók vannak a szurkolók segítségére – közülük is kiemelkedik Jonathan Wilson angol futballtörténész, akinek számos munkája immár magyarul is megjelent.¹

Wilsont angol mivolta külön motiválta abban, hogy a labdarúgást olyan sportággként mutassa be, amelynek műveléséhez egyre komolyabb szellemi háttér kell. A labdarúgás hazájának számító Anglia ugyanis eddig csak egyszer, több mint fél évszázada, 1966-ban volt világbajnok, és lényeges, hogy akkor ő volt a VB rendezője is. A lemaradás egyik legfőbb oka az angol foci hagyományos antiintellektualizmus, amely túl direkt és túl fizikális, kiismerhető játékban nyilvánul meg. Wilson ezen akar mindenáron változtatni, és ezért tekinti hivatásának a sportág külföldi tradícióinak, az okos, szép játékot preferáló futballkultúrák szellemi kincseinek széles körű megismertetését hazájában. Így fordult érdeklődése országunk felé, amelynek csapatától az angol foci első nagy pofonját kapta 1953-ban, a 6:3 alkalmával.

Wilson *A magyar futball aranykora* című könyvével a magyar futballhagyományt szeretné közönségének bemutatni, amire annál is inkább nagy szükség van, mert a sportág 35 éve tartó hazai lejtmenete következtében lassan nagyjainkra is a feledés fátyla borul külföldön – erre utal az angol könyvcím is: *Names Heard Long Ago* (Rég hallott nevek). A kötet fő tézise az, hogy a labdarúgás történetében – a Barcelonában a kilencvenes évek végén végbement forradalmat leszámítva – a magyar futball

¹ Wilson, Jonathan: *Futballforradalmak. A foci története és taktikai fejlődése az angliai kezdetektől a 2014-es brazíliai vb-ig.* Fordította: Hegedűs Henrik, Lukács Dániel, Mártha Bence, Nagy Ádám. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2014. (Kanári Könyvek); *Kívülállók. A focikapusok története.* Fordította: Hegedűs Henrik, Réffy Balázs. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2015. (Kanári Könyvek); *A Liverpool története 10 meccsben.* Scott Murray közreműködésével. Fordította: Hegedűs Henrik, Mártha Bence. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2017. (Kanári Könyvek); *Az argentin foci. Argentína futballtörténete a kezdetektől Messiig.* Fordította: Balog Iván, Straky Zoltán. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2018. (Kanári Könyvek); *A Barcelona-örökség avagy Guardiola, Mourinho és a harc a futball lelkéért.* Fordította: Bertalan György. Budapest: Jaffa Kiadó, 2019.

húszas-harmincas évei adtak a legtöbbet a világnak: az itt felhalmozott szellemi tőkéből profitáltak a legtöbbet a sportág nagyhatalmai is, vagyis a legtöbbet tőlünk, magyaroktól tanultak. A szerző egy interjújában így fejt ki tételét:

„Amikor házaltam a könyv ötletével, volt egy másik témám is. Az az 1990-es évek végének Barcelonájáról szólt, Luis van Gaallal és José Mourinhóval az edzői stábben, Pep Guardiollal és Luis Enriquével a játékosok között. Az alapállítás az volt, hogy ez a csapat óriási hatással volt arra, miként játszották a focit az elmúlt húsz évben a világon.

Amikor a magyar könyvhöz értem, akkor jöttem rá, hogy az egyetlen klubcsapat, aminek a hatása vetekszik ezzel a Barcelonáéval, az 1918 és 1922 közötti MTK. Elképesztő játékosok, akik közül sokan elmenekültek Magyarországról, és bárhova is mentek, megváltoztatták a futballt: Ausztriában, Németországban, Franciaországban, Olaszországban Svédországban, Jugoszláviában, Svájcban, Uruguayban, Argentínában és Brazíliában.

Ez páratlan, teljesen egyedi, egy ország sem volt ilyen hatással a világ futballjára.²

Több történet is van arról, hogy nemcsak a meccstaktikát határozták meg, de először alkalmaztak például fitnessspecialistákat, illetve feljavították a stábot is. Profizmust hoztak a klubokba. Amikor Kürschner Izidor a brazil Flamengóhoz került, az egyik első dolga például az volt, hogy elküldte a csapatát fogorvoshoz. De neki köszönhetően jöttek rá arra is, hogy az egyik játékosának tuberkulózisa van.”³

E kijelentések olvastán természetesen megdobbann a magyar szurkoló szíve, de meg is lepődik, mert ebbe bizony így, ilyen mélyen egy külföldi, azaz Jonathan Wilson gondolt bele elsőként! Mindez egyúttal azt jelenti, hogy a cím magyar fordítása annyiban meglepetést okoz, hogy a könyv csak egy fejezet erejéig érinti az Aranycsapatot, egyébként pedig azzal foglalkozik, hogy a külföld mennyit profitált a magyar iparági tudásból. Ha így fogjuk fel, akkor az Aranycsapat ennek az aranykornak „csak” az utolsó, igaz, legkiemelkedőbb, egyúttal az elődök évtizedes munkáját beteljesítő fejezete volt.

Mi alapozta meg e fényes évtizedeket? Nos, Közép-Európában a foci meglepően gyorsan fellendült, és már egy évtizeddel az elterjedése után jó európai színvonalon állt. Ez meglepően hangozhat, de a Habsburg Birodalomban a nacionalizmus külön motivációt jelentett a fejlődésre⁴ – enélkül az ugyanis csak a Monarchia egészének keretén belül bontakozhatott volna ki. Ösztönzöt jelentett azonban a külső indíttatás is, ami tekervényes kerülőúton úgy termékenyítette meg ezekben az

² Másutt Wilson megjegyzi: Uruguay igen fontos kivételt képez. <https://www.thesportsman.com/articles/how-20th-century-hungarian-football-influenced-the-game-we-love-today> (Letöltés ideje: 2022. június 19.)

³ „Senkinek sem volt olyan hatása a világ futballjára, mint a magyaroknak”. 2021. január 3. https://hvg.hu/itthon/20210103_jonathan_wilson_aranycsapat_magyar_valogatott_interju (Letöltés ideje: 2022. június 19.)

⁴ Goldblatt, David: *The Ball is Round. A Global History of Soccer*. New York: Riverhead Books, 2007. 101.

országokban a sportágat, hogy abból magas minőségű, kreatív labdarúgás jött létre. E folyamat visszakövetéséhez nekünk is kitérőt kell tennünk.

A futballtörténetben az innováció mindig a renegátok, a számkivetettek kút-főjéből eredt. Maga a foci, ez az alapvetően prolisport is az angol arisztokrácia fiú-nevelő intézetei által kultivált rögbiből differenciálódott, és a „rugby football” által preferált tolongástól a „rúgd és fuss”-sal, na meg egyéni cselsorozatokkal próbált elkülönülni. Azok az angol edzők azonban, akiknek a „futball egyszerű játék, nem kell agyonspekulálni” jellegzetesen angol filozófiája nem tetszett, a megvetett skótokhoz „disszidáltak”, és a szervezett csapatjátékot, az ellenfél kigurigázását, kipszsolását preferáló játékfelfogást tették a skót stílus alapjává. A tikitaka elődjét tehát angolellenessé vált angolok, a „belső ellenség” találta ki! (És exportálta később Közép-Európába, megteremtve a térségre jellemző, mindent „okosban” megoldani kívánó futballiskolát.)

Ilyen, otthon kiközösített angol focivándor volt Jimmy Hogan is, aki az asszimiláns magyar zsidók csapatánál, az MTK-nál honosította meg a skót futballmódot, ami – a rongylabdával űzött „pre-futsallal”, a kicsiben passzolási készséget fejlesztő grundfocival együtt⁵ – a magyaros foci és az azt tökélyre fejlesztő Aranycsapat sikereinek alapja lett. Hogan újszerű meglátásai aztán az osztrák futball felfutásához, a későbbi világhírű *Wundermannschaft* sikersorozatához is hozzájárultak. Így hát a magyar futball is a később jövők előnyét élvezte: nem az első mintát vette át, hanem egy későbbit, jobbat.

Ehhez párosult, hogy a Monarchia jelentős modernizáción ment át, ennek pedig részét képezte a korszerű polgári életformába illeszkedő sportágak, így a futball átvétele is. A foci eleinte mindenütt az elit, ezen belül az értelmiség köreiből szivárgott le lesüllyedt kultúrjósággként az ún. alsóbb néposztályokhoz – *Gründerzeit*ja elmúltával így lett belőle prolisport. Ahol azonban egyszerre tekintették nemzeti ügynek és a modernség fokmérőjének, népszerűvé válása után is téma maradt nemcsak az „egyszerű emberek”, hanem a művelt középosztály körében is.⁶ E diskurzusnak volt egy kitüntetett színtere: a kávéház.⁷

Ez azért lényeges, mert a századforduló és a századelő e jellegzetes vendéglátó-és szórakozóhelyén edzők, játékosok és szurkolók vitatták meg egy-egy meccs után az eseményeket, vagy latolgatták két forduló között az esélyeket. (Mindezt megtalálhatjuk Prágában is, Bécsben pedig még inkább: ott volt a legtöbb kimondott

⁵ A grundfoci elterjedését megkönnyítette, hogy Budapest olyan gyorsan nőtt nagyra, hogy sok volt az üres telek. Wilson, 2020. 40–41.

⁶ Uo. 40–41. Közép-Európában a jegyárak drágák voltak, és ezért eleinte a képzetebbek jártak meccsre.

⁷ L. Gyáni Gábor: A kávéházba járó polgár. *Budapesti Negyed*, 1996/2–3. <https://epa.oszk.hu/00000/00003/00011/gyani.htm>. (Letöltés ideje: 2022. június 2.); Csillag Péter: Kik és hogyan irányították a futballéletet a budapesti kávéházakból? *Nemzeti Sport*, 2019. március 3. https://www.nemzetisport.hu/labdarugo_nb_i/kik-es-hogyan-iranyitottak-a-futballeletet-a-budapesti-kavehazakbol-2686791. (Letöltés ideje: 2022. június 2.); Budapesti futballmesék – New York Kávéház. <https://www.youtube.com/watch?v=pCLj-Qo9DqQ>. (Letöltés ideje: 2022. június 2.)

sportkávéház.⁸) A drukkerék között pedig voltak kisiparos vagy kiskereskedő polgárok, de entellektüelek is. Ugyanúgy, ahogy az irodalmi kávéházakat is, nemcsak Karinthy vagy Krúdy látogatta, hanem az őket bámuló rajongóik is, akikkel e „nagy emberek” időnként szóba is elegyedtek, az utóbbiak pedig nagy megtiszteltetésnek vették ezt. A kávéházat egyfajta demokrácia tehát éppúgy jellemezte, mint az érdemesebbek, a kiválóak mintáinak követése. Az ital pedig, amelyről a nevét kapta, nem bódító alkohol volt, hanem szellemi serkentőszer, amely az üzleti, politikai vagy éppen sporthírekre, a labdarúgóélet eseményeire azonnal, helyenként felületesen reagáló nagyvárosi polgár nélkülözhetetlen gyorsítója lett. Itt, ebben a kulturális olvasztótégelyben jelent meg jellegadó típusként a szellemes, bár gyakran félművelt kávéházi entellektüel is, aki lehetett híres művész éppúgy, mint a szerkesztőségek, színházak peremén tengődő értelmiségi proletár. Ami pedig a futballt illeti: a kávéház színtere lett a sportágit üzök és fogyasztóik közti szakmai párbeszédnek, és egy nagyon fontos réteg: a szakértő, értelmes, igényes szurkoló megjelenésének, aki a mérkőzésen is elvárta a szellemi fölényt demonstráló csejt, sarkalást, perdítést, és nem elégedett meg a csak brusztolós, angolos „butafutballal”. Itt ismételt hangsúlyozni kell: kávéházi és nem kocsmai futballszakértőkről van szó. A foci „kítárgyalásának” a kocsmá mindig is fontos színtere volt és marad, de részegen vagy félrészegen kevésbé lehet szellemi pengecsátát vívni a kedvenc sportágról, mint a kávéházban. Fontos megjegyezni azt is, hogy a kávéházat sokan „zsidó” dolognak tekintették,⁹ pedig inkább – Ady híres cikkét, a *Korroborit* idézve¹⁰ – egy zsidók és nem zsidók közti fúzió¹¹ terepe volt.

Wilson nyilatkozatából és könyvéből az is kiviláglik, hogy külföldi szemével nézve a futballtörténetről azt konstatálja: a mi labdarúgásunknak volt a legnagyobb *hatása* határainkon kívül. Nem azt mondja tehát, hogy a magyar foci volt a legjobb, elvégre a Duna-völgyi iskola képviselői közül Európa csúcsára az osztrák Wundermannschaft jutott, és a csehszlovák válogatott 1934-ben ugyanúgy VB-ezüstérmes lett, mint négy év múlva a magyar csapat. Wilson azt állítja, hogy mégis a magyarok stílusa, futballkultúrája terjedt el a leginkább. A kérdés csak az, hogy miért?

Nos, a válasz éppen egy, a hazánkat sújtó hátrány sajátos előnnyé konvertálásában rejlik. Trianon miatt Magyarországon az I. világháború után jóval nagyobb gazdasági válság tört ki, mint osztrák vagy cseh földön. Ezért tőlünk sokkal több futballista és edző kényszerült kivándorolni, mint a szomszédos országokból. Ez olyan

⁸ How-Viennas-coffee-houses-gave-rise-to-a-new-era-of-intellectualism-in-football. <https://thesefootballtimes.co/2018/10/10.Soccer-City-Vienna-where-intellectuals-played>. <https://gameofthepeople.com/2019/08/23/soccer-city-vienna-where-intellectuals-played/>. (Letöltés ideje: 2022. június 2.)

⁹ „A focisták a zsidókat utánozták, azok meg őket”. Urbanek, Gerhard: *Österreichs Deutschland-Komplex. Paradoxien in der österreichisch-deutschen Fußballmythologie*. Berlin – Münster – London – Wien – Zürich: LitVerlag, 2012. 103.

¹⁰ Ady Endre: *Korrobóri*. In: *Ady Endre publicisztikai írásai*. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Vezér Erzsébet munkája. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987. 904–908.

¹¹ Karady, Victor – Kemény, Istvan: Les juifs dans la structure des classes en Hongrie. Essai sur les antécédents historiques des crises d'antisémitisme du XXème siècle. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*. Vol. 22, juin 1978. 25–59.

méreteket öltött, hogy például Argentínában és Olaszországban¹² – két, a világ élvonalába tartozó országról beszélünk – a külföldi edzők többsége sokáig magyar volt (!), egy másik futballnagy hatalom, Brazília pedig a magyar edzőóriás, Gutmann Béla innovációiból merítve lett világsztár.

Wilson foglalkozik azzal is, hogy a magyar futballt milyen külföldi hatások érték, és ezeket hogyan és mennyire sikeresen tudta feldolgozni. Itt külön fejezetet érdemel a WM-rendszer importjának kérdése, amit hosszas vajúdas után egyfajta teremtő pusztítással sikerült hasznosítani. A németek elleni 1941-es kölni 0–7 és a svédektől idehaza két év múlva elszenvedett 7–2-es vereség ugyanis nem következett volna be a „rendszerkritika” nélkül. Az akkor korszerűnek számító, de a közép-európai futballhagyományokkal nehezen összeegyeztethető, ahhoz képest merev és defenzív háromvédős WM-rendszer bevezetését ugyanis nem a szisztémát feltaláló Chapmant követő anglofóbia szorongatta elsősorban, hanem náci-barát, egyúttal dilettáns futballvezérek.¹³ A rosszul megemésztett importáru aztán védelmi összeomlásokhoz és súlyos vereségekhez vezetett. Szegedi Péter éles elméjű meglátása szerint a „se gúla-rendszer, se WM” állapotból a II. világháború után az Aranycsapat találta meg zseniális előremeneküléssel a kiutat az általuk feltalált 4–2–4-es felállással.¹⁴ Wilson ugyanakkor nem boncolja azt a csiklandós kérdést, hogy az általa egyébként méltán nagyra becsült szovjet edzőzseni, Árkágyev 1950-ben megjelent könyvével¹⁵ ténylegesen mennyire befolyásolhatta a magyar szakemberek gondolkodását – különös tekintettel arra, hogy a könyvet a Rákosi-rendszer szellemének megfelelően a Szabad Nép-félórákhoz hasonló módon próbálták leerőltetni a magyar futballtársadalom torkán...

A magyar szurkoló megdöbben annak láttán, hogy mekkora becsben tartja egy kiemelkedő szakíró futballmúltunk egyik olyan szegletét, amellyel itthon sem voltunk idáig tisztában, mert nem dolgoztuk fel külföldi recepcióját olyan nemzetközi összehasonlításban, ahogy azt a szerző teszi. És elszorul a szívünk, ha veszteségeinken tekintünk végig, amelyeket sose hevertünk ki: a sok-sok kiválóságon, akik a holokausztban vesztek oda, vagy az 1956-os forradalom után kényszerültek emigrálni.¹⁶ Leginkább akkor keseredhetünk el, ha azt látjuk, hogy a szellemes, technikás, az ellenfelet kipasszoló foci hazája mennyire lemaradt a világ élvonalától futballtudás, labdabiztonság, labdajárás terén.

¹² Antecedentes de entrenadores europeos en el fútbol argentino. 25 de marzo de 2022. <https://www.elgrafico.com.ar/articulo/1038/50646/antecedentes-de-entrenadores-europeos-en-el-futbol-argentino>. (Letöltés ideje: 2022. június 2.)

¹³ A németek már Hitler előtt, a húszas években WM-ben játszottak! Erről l. Hesse-Lichtenberger, Ulrich: *Tor! The Story of German Football*. London: WSC Books Limited, 2003.

¹⁴ Vö. Szegedi Péter: *Az első aranykor. A magyar foci 1945-ig*. Budapest: Kanári Kiadó, 2016. 396–397.

¹⁵ Árkágyev, B. A.: *A futballjáték taktikája*. Budapest: Népszava. A Szakszervezeti Tanács Könyvkiadóvállalata, 1950.

¹⁶ Puskás, Kocsis és Czibor mellett egy komplett ifiválogatott (!!).

Termékeny és terméketlen történészviták: szempontok a 2012-es „magyar *Historikerstreit*” megítéléséhez

Bár a különböző történeti események, folyamatok és korszakok interpretációja nem a történészek monopóliuma, a modern demokráciákban aligha távolodhat el egymástól a független tudományos megítélés és a politika szállította múltértelmezés. Ha ez mégis megtörténik, akkor annak a közbeszéd színvonala s végső soron a politikai kultúra látja kárát. Ezért is figyelemre méltó, hogy a Horthy-korszak történetének, illetve emlékezetének politikai instrumentalizálása szokatlanul erőssé vált Magyarországon az utóbbi évtizedben. Ezt a folyamatot és a Horthy-korszakról folytatott közbeszédet aligha szükséges bővebben jellemezni: befelé forduló, terméketlen diskurzus folyik Trianonról; olyan két világháború közötti közéleti személyiségek „újrafelfedezése” zajlik, akiknek kultusza aligha egyeztethető össze a demokratikus politikai kultúrával; a napi politikai szempontok egyre nyíltabban megjelennek a korszakra vonatkozó hivatalos és civil megemlékezésekben és általában az időszak megítélésében; új, közvetlenül a kormánynak alárendelt, a történelem művelésével foglalkozó intézmények jönnek létre, melyek tevékenységét nem a tudományos szempontok, hanem végső soron a kormánypárt szolgálata vezeti.

A politikai befolyással szemben a történészek nagy többsége őrzi szakmai elkötelezettségét, de időnként ebbe a közegbe is beszűrődnek a politikai hatások. Ennek egyik viszonylag korai példája a 2012-ben a holokauszt, illetve a Horthy-korszak értelmezéséről folytatott vita volt.¹ A diszkusszió kiindulópontját Gerő András írása jelentette, melyben Romsics Ignác több munkáját bírálta.² A vita fő sajátosságát az adta, hogy míg máskor – például a budapesti Szabadság téri emlékmű 2014-es felállításakor – politikai szereplők törekedtek egy történeti korszak, jelenség vagy személy tevékenységének szaktudományosan nem igazolható átértelmezésére, ebben az esetben – az említett Gerő András részéről – a szakmán belülről indult kísérlet a történetírás és az emlékezet-, illetve identitáspolitika közötti választóvonal elmosására. Egyebek között megfogalmazódott, hogy mi az a kizárólagos szempont, mely alapján a Horthy-korszakot értelmezni lehet, sőt, mi az a nyelv, melyen írni lehet róla, s aki nem ezt vagy ezeket alkalmazza, annak bírálói nem csupán szakmai

¹ A vita írásaira l. http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=244 (Letöltés ideje: 2022. július 18.)

² Gerő András: Akadémikus antiszemitizmus. *Galamus*, 2012. június 30. http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=147459:akademikus-antiszemitizmus&catid=9:vendegek&Itemid=66 (Letöltés ideje: 2022. július 18.); Romsics válasza: Romsics Ignác: Antiszemita vagyok-e? *Élet és Irodalom*, 2012. augusztus 3.

hozzaértését, hanem emberi tisztességét kérdőjelezték meg. A vitában megszólaló mértékadó történészek elutasították a Romsicsot ért támadást, mely így nem érte el célját.³ Bár az utóbbi a tudományon kívül esett, a vitának voltak a tudományra vonatkozó általánosabb tanulságai is. A következőkben a vita megítélését szeretném néhány szemponttal kiegészíteni, mégpedig egy sajátos, nemzetközi perspektíva alkalmazása révén.

A polémia megjelölésére többen használták „a magyar *Historikerstreit*” elnevezést, részben üdvözölve azt, hogy a nevezetes németországi történeztvitához hasonló, átfogó eszmecsere kezdődik a magyarországi holokausztról mint a magyar közelmúlt meghatározó jelentőségű eseményéről.⁴ Németország ebben a tekintetben valóban érdemes a tanulmányozásra, mivel ott számos, sok-sok szakembert és a szélesebb közvéleményt is megmozgató történeti vita zajlott az utóbbi évtizedekben: hazánkból nézve csak ámulhatunk azon, hogy milyen nagy számú és színvonalas hozzászólást produkáltak ezek, s a német napi- és hetilapok milyen nagy terjedelmet szenteltek az eszmecsereknek, még akkor is, ha – mint látni fogjuk – a tömegmédiá szerepe ellentmondásos lehet az ilyen vitákban. Csupán néhány példát említve: ilyenek voltak az 1968 történeti megítéléséről, a mindennapok történetével foglalkozó történetírói irányzatról (*Alltagsgeschichte*), a berlini fal leomlásának következményeiről vagy az úgynevezett Goldhagen-tézisről folytatott viták.⁵

Az alábbiakban amellet érvelek majd, hogy a hazai vitában megidézett *Historikerstreit* nem lehet a történeti viták kívánatos mintája. Ha a szakmai-közéleti diskurzusok követendő példáját Németországban keressük, akkor sokkal inkább egy korábbi, az úgynevezett Fischer-vita lehet ilyen modell, melynek lefolyását szintén röviden ismertetem. Ezek ábrázolása során az a gondolat vezet, hogy ha ismerjük a nemzetközi történetírásban zajló viták tanulságait, akkor a magyar jelenkortörténetről folytatott disputák is termékenyebbek lehetnek. A két említett német vita lefolyását természetesen nem tudom teljes részletességgel áttekinteni, de erre nincs is szükség, mert dokumentációjuk és feldolgozásuk elérhető.⁶ Ehelyett röviden bemutatom legfontosabb jellemzőiket, majd összevetem őket, és értékelem

³ L. pl.: Gyáni Gábor: Az antiszemita történezt beszédmódja – tükörben. *Rubicon*, 2012/11. 62–66.; Zeidler Miklós: Szövegek és olvasatok – megjegyzések Gerő András cikkeihez. *Galamus*, 2012. augusztus 16. http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=156367:szovegek-es-olvasatok-megjegyzesek-ger-andras-cikkeihez&catid=9:vendegek&Itemid=66 (Letöltés ideje: 2022. július 18.)

⁴ Pók Attila: Ez lenne a mi „történeztvitánk”? *Népszabadság*, 2012. július 31.; Rigó Máté: A Hungarian Version of the Historikerstreit? A Summary of the Romsics-Gerő Debate among Hungarian Historians. *Cultures of History Forum*, 15. April 2013. <https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/hungary/> (Letöltés ideje: 2022. július 18.)

⁵ Große Kracht, Klaus: *Die zankende Zunft. Historische Kontroversen in Deutschland nach 1945*. Göttingen: Vandenhoeck, 2011.

⁶ Große Kracht, 2011. 47–67.; Piper, Ernst Reinhard (Hrsg.): *Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper Verlag, 1987. 39–46.; Herbert, Ulrich: Der Historikerstreit. Politische, wissenschaftliche, biographische Aspekte. In: Sabrow, Martin – Jessen, Ralph – Große Kracht, Klaus (Hrsg.): *Zeitgeschichte als Streitgeschichte: Grosse Kontroversen seit 1945*. München: Beck, 2003. 114–137.

eredményeiket. Egyben igyekszem összefoglalni azt, hogy mely feltételek segítik az újabb korokkal foglalkozó történészek szakmai vitáinak eredményességét.

Az ún. Fischer-vita a hamburgi egyetemen tanító Fritz Fischer 1959-es, a *Historische Zeitschrift*-ben megjelent tanulmányával kezdődött, majd igazi lendületet a szerző 1961-ben kiadott *Griff nach der Weltmacht* című, nyolcszáz oldalas monográfiájával kapott.⁷ Fischer e munkáiban úgy érvelt, hogy Németország 1914 és 1918 között nem csupán védekező háborút folytatott, s így szembefordult a német történetírásban addig uralkodó nézettel, mely szerint a háborút egyetlen felelős német politikus vagy katonai vezető sem akarta, hanem lényegében Németországra kényszerítették azt. Fischer munkái rendkívül alapos levéltári kutatásokon alapulnak, melyek a nagyhatalmak kormányzati döntéshozatali folyamatainak aprólékos elemzésével párosultak, vagyis a hagyományos történetírói módszertan kifinomult alkalmazása jellemezte őket.

Fischer kiindulópontja szerint 1914 júliusában zátonyra futottak Németország különbékéről folytatott tárgyalásai mind nyugaton (Belgium), mind pedig keleten (Oroszország). Amennyiben Németország valóban csupán védekező háborút folytatott volna, akkor a birodalmi vezetés minden lehetőséget kihasználta volna, hogy legalább az egyik fronton elkerülje a háborút. Németország azonban ambiciózus céljai miatt – és katonai fölényében bízva – nem tett meg mindent a békéért.

Fischer bemutatta, hogy Németország már a háború kezdetén messzemenően expanzív háborús célokat fogalmazott meg – még ha ezt a politikai és katonai elit jórészt belső használatra szánt tervekben tette is. Ilyen volt az ún. Szeptemberi program (1914), melyből először Fischer közölt részleteket. Ezt Bethmann–Hollweg kancellár készítette, akkor még gyors német győzelemben bízva, s amely célként Franciaország egy részének és a Benelux államoknak az annexióját, valamint közép-afrikai gyarmatok megszerzését tartalmazta. Nem sokkal később ehhez további ambiciózus háborús elképzelések társultak, mint a németek által uralt *Mitteleuropa* kiépítése. Németország világhatalmi tényezővé kívánt válni, s ezek az enyhébb uralmi formákat és annexiókat egyaránt tartalmazó tervek nemcsak a nacionalista szervezetekben voltak virulensek – mint az Fischer előtt szintén általánosan elfogadott volt a nyugatnémet történészek körében –, hanem a kormánykörök is magukénak vallották őket. Sőt, 1917-ig széles politikai front állt mögöttük, mely még a nemzeti liberálisokat és a szociáldemokrata párt jobbszárnyát is magában foglalta.⁸

Fischer mindazonáltal nem állította, hogy Németországot egyedüli felelősség terhelte volna a háborúért, mint ahogyan azt sem, hogy a háborús kockázat vállalása feltétlen háborúzási szándékot jelentett volna. Differenciált módon kezelte ezt a problémát, s megkülönböztette egyrészt a helyi, a kontinentális és a világháborúért viselt felelősséget, másrészt pedig a háború különböző eszkalációs fokozatainak ódiúmat. Továbbá a felelősség helyett sokkal inkább oksági láncolatokat kívánt

⁷ Fischer, Fritz: *Deutsche Kriegsziele. Revolutionierung und Separatfrieden im Osten, 1914–1918. Historische Zeitschrift*, Bd. 188 (1959) 249–310.; Fischer, Fritz: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszieldpolitik des kaiserlichen Deutschland, 1914/18*. Düsseldorf: Droste, 1961.

⁸ Große Kracht, 2011. 48–49.

kimutatni, szándékokat és hatásokat vizsgált, melyek gyakran a korabeli szereplők eredeti céljaival ellentétes eredményekhez vezettek.

A hosszan elnyúló, 1964-ben tetőző, de kisebb intenzitással egészen az 1970-es évek elejéig tartó polémiában Fischerrel legélesebben Gerhard A. Ritter, Egmont Zechlin és Hans Herzfeld álltak szemben, akik – mindannyian I. világháborús veteránként, sőt önkéntesként – nem titkolták, hogy már csak saját életútjuk miatt sem értenek egyet a német háborús szerep új interpretációjával.⁹

A vitában tehát felbukkantak személyes motívumok is, összességében azonban a szaktudományos ellenérvek domináltak. Ritter a kiegyensúlyozottság hiányát vette Fischer szemére, mivel utóbbi „egyáltalán nem beszél a többi hatalom felelősségéről”, s ezt lényegében „a háborús felelősség versailles-i vádjának” felújításaként értékelte.¹⁰ Más kritikusok – mint Zechlin – továbbra is a német háborús célok defenzív jellegét hangsúlyozták, s úgy vélték, hogy Fischer könyve a nemzeti önkritika legitim céljának követése helyett túlzásokba esik.¹¹ Közben úgyszólván a forráskiadások küzdelme zajlott, mivel Fischer ellenlábasai szintén korabeli dokumentumok felkutatásával és megjelentetésével kívánták bizonyítani igazukat.

A vita túlmutatott a közvetlen háborús célokon, s az is megjelent benne, hogy nagyobb időtávlatban mennyire jellemezték a német külpolitikát az expanziós törekvések: a náci külpolitika elszigeteltnek tekinthető-e ebből a szempontból, vagy már korábban is kimutathatóak ilyen ambíciók. Fischer – mint egyik későbbi munkájának címével is jelezte – nem tekintette Hitlert „üzemi balesetnek”, hanem a hódító törekvések tekintetében legalább a 20. század elejéig terjedő kontinuitást vélt kimutatni a német történelemben.¹² Ez a hosszú távú szemlélet előkészítette a „német különút” (*Sonderweg*) később mások által kimunkált koncepcióját, s így segítette a német történelmi szintézisek megalkotását is.¹³

Az időnként elhaló, majd újra feléledő diszkusszió során a következő években Fischer fokozatosan egyre több követőre talált, s néhányan még a korábban vehemens kritikusai közül is elfogadták érvelésének egyes elemeit. Ráadásul Fischer maga is innovatívnak bizonyult. Új érveket fogalmazott meg, és új fogalmakat vezetett be, melyek tovább finomították elképzeléseit. Ezek közé tartozott „a belpolitika primátusa”-nak tézise, mely a német I. világháborús törekvések mozgatóit már nem

⁹ Zechlin, Egmont: *Krieg und Kriegsrisiko. Zur deutschen Politik im Ersten Weltkrieg. Aufsätze*. Düsseldorf: Droste, 1979.; Ritter, Gerhard A.: Eine neue Kriegsschuldthese? Zu Fritz Fischers Buch 'Griff nach der Weltmacht'. *Historische Zeitschrift*, Bd. 194 (1962) Heft 1. 646–668.; Herzfeld, Hans: Zur deutschen Politik im Ersten Weltkrieg. Kontinuität oder permanente Krise? *Historische Zeitschrift*, Bd. 191 (1960) 67–82.

¹⁰ Ritter, Gerhard A.: Eine neue Kriegsschuldthese? Zu Fritz Fischers Buch 'Griff nach der Weltmacht'. *Historische Zeitschrift*, Bd. 194 (1962) Heft 1. 646–668.

¹¹ Zechlin, Egmont: Friedensbestrebungen und Revolutionierungsversuche im Ersten Weltkrieg. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Bd. 13 (1963) Heft 22. 1–47.

¹² Fischer, Fritz: *Hitler war kein Betriebsunfall*. Düsseldorf: Droste, 1992; a vita késői értékelésére: Mombauer, Annika: The Fischer Controversy 50 years on. *Journal of Contemporary History*, vol. 48 (2013), no. 2, 231–240.

¹³ Kocka, Jürgen: German History before Hitler: The Debate about the German Sonderweg. *Journal of Contemporary History*, vol. 23 (1988), no. 1, 3–16.; Wehler, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1700–1990*. Band 1–5. München: Beck, 2008.

pusztán a többi nagyhatalommal való versenyben látta, hanem a német társadalom belső folyamataira is visszavezette.¹⁴ Ennek következtében a nyugatnémet történettudományban – különösen az új történészgenerációkban – az I. világháborús német szerepvállalás új felfogása vált széles körben elfogadottá, mely magában foglalta Fischer felismeréseit is. Mindez azt is jelezte, hogy a vita kezdetén a nyugatnémet történetírásban még uralkodó, historizáló nyelv és érvelésmód kezdett megváltozni. Ehhez a vita maga is kétségkívül hozzájárult, ami szintén annak termékeny voltát mutatta.

Az 1986-ban és 1987-ben zajló *Historikerstreit* hátterét az adta, hogy az 1980-as évek első felében több német történész – elsősorban Ernst Nolte, de emellett Michael Stürmer, Andreas Hillgruber és Klaus Hildebrand – számos ponton megkérdőjelezte a náci rendszer történetének széles körben elfogadott interpretációját, s különösen a holokauszt egyediségét.¹⁵

Ernst Nolte – aki a német és más európai szélsőjobboldali mozgalmak történetéről az 1960-as években fontos munkákat jelentetett meg – úgy vélte, hogy szoros oksági kapcsolat van a szovjet koncentrációs táborokban véghezvitt tömeges gyilkosságok, illetve más szovjet bűnök és a nácik által elkövetett népirtás között. Érvelése szerint a *Gulag* nemcsak megelőzte a holokausztot, hanem az utóbbi az európai polgárság reakciója volt a bolsevikok jelentette fenyegetésre.¹⁶ Ebből következően a holokauszt nem volt történetileg egyedi, amiből viszont az következik, hogy a németeknek nem kell különleges módon viszonyulniuk saját történelmükhöz. Andreas Hillgruber hasonlóan érvelve úgy vélte, hogy nincs jelentős erkölcsi különbség a zsidók elleni német népirtás és a szövetségeseknek a német lakossággal szemben 1944–1945-ben követett politikája között.¹⁷ Michael Stürmer különösen azt hangsúlyozta, hogy a náci rendszer bűneinek a közbeszédben való folyamatos jelenléte miatt a németek nem büszkéek történelmükre, s ez destabilizáló faktort jelent az ország számára.¹⁸

A vita közvetlen kiváltója a neves frankfurti filozófus, Jürgen Habermas írása volt, melyben az említett történészek munkáiban megjelenő „apologetikus tendenciákat” bírálta.¹⁹ Habermas mellé hamarosan számos ismert német történész

¹⁴ Fischer, Fritz: *Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914*. Düsseldorf: Droste, 1969.

¹⁵ A *Historikerstreit* átfogó bemutatása: Kailitz, Steffen: *Die politische Deutungskultur im Spiegel des „Historikerstreits“*. What's right? What's left? Wiesbaden: Westdeutscher, 2001; újabban in: Kronenberg, Volker (Hrsg.): *Zeitgeschichte, Wissenschaft und Politik. Der „Historikerstreit“ – 20 Jahre danach*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2008; Kailitz, Steffen (Hrsg.): *Die Gegenwart der Vergangenheit. Der „Historikerstreit“ und die deutsche Geschichtspolitik*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2008.; l. még: Große Kracht, 2005. 91–114.

¹⁶ Nolte, Ernst: *Vergangenheit, die nicht vergehen will*. In: Piper, Ernst Reinhard (Hrsg.): *Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper Verlag, 1987. 39–46.

¹⁷ Hillgruber, Andreas: *Zweierlei Untergang: Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*. Berlin: Siedler, 1986.

¹⁸ Stürmer, Michael: *Land ohne Geschichte*. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 25. April 1986.

¹⁹ Habermas, Jürgen: *Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung*. *Die Zeit*, 11. Juli 1986. In: Piper, 1987. 62–68.

felsorakozott – közöttük Jürgen Kocka, Hans-Ulrich Wehler, Wolfgang J. Mommsen és Martin Broszat.²⁰

Habermas és több más kritikus szerint Nolte és említett társai nem járultak hozzá a történeti folyamatok megértéséhez: sokkal inkább az volt a céljuk, hogy megkérdőjelezzék vagy legalábbis relativizálják a náci bűnöket. A hónapokon keresztül zajló vita több tucat hozzászólásából kiderült, hogy szinte alig van olyan német történész, aki elfogadhatónak tartja a német hadsereg katonáival való azonosulást, még akkor sem, ha azokat gyakran nem a náci ideológia motiválta. A Nolte által vélelmezett közvetlen oksági kapcsolat a bolsevizmus és a nemzetiszocializmus között szintén nem talált szakmai támogatásra. Hasonlóképpen nem bizonyult tartathatónak az az állítás, mely szerint a háborús bombázások, továbbá a háború végén és után a németek elűzése a keleti német területekről, Lengyelországból, Csehszlovákiából és más kelet-közép-európai országokból a holokauszthoz hasonlóan interpretálható.

A Nolte, Hillgruber és Stürmer által felállított tézisek kevésbé kidolgozott, empirikusan egyáltalán nem megalapozott elképzelések voltak, melyek elsősorban a német emlékezetpolitika átformálását célozták. Így nem csoda, hogy a vita is inkább ebbe az irányba fordult: a bírálatok nem csupán és nem is elsősorban Nolte, Hillgruber és Stürmer konkrét történeti téziseire – mint a *Gulag*-táborok és a holokauszt közötti említett kapcsolat – vonatkoztak, hanem a vitában kiemelt szerephez jutott az a kérdés, hogy a történetírásnak milyen társadalmi funkciót kell betöltenie. Habermas elfogadhatatlannak tartotta, hogy Stürmer és társai a történelmet közvetlenül politikai célokra s a német nemzeti identitás erősítésére kívánják felhasználni, lényegében a történeti folyamatok és konstellációk tartalmától függetlenül.²¹ Habermas olyan „alkotmányos patriotizmus” mellett érvelt, mely szelektál a tradíciók között aszerint, hogy azok erősítik-e az NSZK-ban kialakult demokratikus politikai kultúrát. Az így megbíráltak ellenben hasonló vádakot fogalmaztak meg Habermasszal szemben: szerintük éppen ő állított fel politikai szempontokból levezethető tabukat a történeti kutatás számára azzal, hogy a holokauszt egyediségének feltétlen elismerését a demokratikus politikai kultúra elengedhetetlen feltételének deklarálta az NSZK-ban.²²

A vitának kétségkívül voltak tudományos vonulatai, de összességében jelentősen eltért a Fischer-vitától és a nyugatnémet történészszakmában lezajlott más diszkuszióktól. A társadalmi-politikai környezet eleve sajátos volt: az 1980-as évek közepén a nyugatnémet politikában nagyobb hangsúlyt kaptak azok a vélemények, melyek szerint a náci múlt bűneinek „túlzott hangsúlyozása” káros a német nemzet önképére nézve, akadályozza a pozitív nemzettudat kialakulását. Korábban ismeretlen módon néhány vezető nyugatnémet politikus is hangot adott ennek, s így Nolte

²⁰ L. Sabrow, Martin – Jessen, Ralph – Große Kracht, Klaus (Hrsg.): *Zeitgeschichte als Streitgeschichte. Große Kontroversen seit 1945*. München: C. H. Beck, 2003. 91–114.

²¹ Stürmer, Michael: *Geschichte im geschichtslosen Land. Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 25. April 1986. In: Piper, 1987. 36–38.

²² Hildebrand, Klaus: *He Who Wants to Escape the Abyss*. In: Piper, Ernst (Hg.): *Forever in The Shadow of Hitler?* Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press, 1993. 188–195.

és említett kollégáinak megnyilvánulásai sajátos kontextusba kerültek. Bár ezek a politikai intervenciók nagyon óvatosak voltak, Nolte és társai mégis úgy jelentek meg sokak számára – nem teljesen alaptalanul, hiszen például a többször említett Stürmer Helmut Kohl kancellár tanácsadójaként működött –, mint akik a politika bizonyos szereplői által preferált emlékezetpolitikai nézeteket népszerűsítik, s nem szakmai véleményt képviselnek.

A vita stílusát jelentősen befolyásolta, hogy az a sajtóban és nem történeti szakfolyóiratokban zajlott. Ez ugyan biztosította a széles közönséget, de voltak más következményei is. A résztvevők által használt nyelv nem tudományos igényű volt: inkább szándékosan kiélezett megfogalmazások sorjázta, melyekben a vitapartner szándékainak minősítése is nemegyszer megjelent.

Más tekintetben sem felelt meg a vita a tudományos konvencióknak: például Hillgruber a kritikus távolságtartás helyett egyenesen amellel érvelt, hogy a történészeknek azonosulniuk kell a múltbeli szereplőkkel, a német történészeknek pedig különösen a német áldozatokkal, még akkor is, ha azok német katonák voltak. Ez olyan történetírói felfogás, mely szinte determinálja az elfogultságot, s akadályozza a történeti folyamatok tárgyyszerű értelmezését.

A vitázó felek kevés empirikus bizonyítékot vonultattak fel, s új, addig ismeretlen források bevonására egyáltalán nem került sor. Nolte és társai teljes egészében korábbi munkáikban már megjelent érveiket adták ismét elő, a napi- és hetilapok által lehetővé tett rövid terjedelemben és azok közönségének igényeihez igazítva. Bírálók sem prezentáltak új forrásokat vagy más szaktudományos eredményeket. A későbbi értékelések egyöntetűen megállapítják, hogy a *Historikerstreit* alig járult hozzá szakmai kérdések tisztázásához és ezen keresztül a német közvélemény megalapozottabb történeti ismereteihez.²³

A két vita eltérő hatást gyakorolt a nyugatnémet történetíráásra és a tágabb közvéleményre. A Fischer-vita tartós szakmai változásokat indított el, míg a *Historikerstreit* esetében nem beszélhetünk ilyenekről. Ennek a különbségnek négy fő okát különböztethetjük meg. Az első és legnyilvánvalóbb ezek között a történeti források eltérő szerepe volt a vitában. A Fischer-vita jelentős részben az új források bevonása és azok értelmezése körül forgott, s a kiindulópontot is eleve a hamburgi történész által újonnan feltárt dokumentumok jelentették, melyek egy sor történeti szereplő – például Bethmann-Hollweg – tevékenységét új megvilágításba helyezték. Ezzel szemben a másik vitában – mint láttuk – új források nem jutottak szerephez, s ez már önmagában is szűkítette az új, nehezen megkérdőjelezhető tudományos eredmények születésének lehetőségét.

A második jelentős eltérést az elméleti-módszertani kérdések szerepe terén láthatjuk. Az I. világháborúról folytatott disputa során az abban résztvevők módszertani preferenciái között nem volt nagy szakadék. Pontosabban fogalmazva az eredeti – a háborús felelősségre vonatkozó – kérdés megválaszolása nem igényelt kifinomult elméleti és metodológiai megfontolásokat, s a vita kirobbantói maguk

²³ Nolan, Mary: *The Historikerstreit and Social History. New German Critique*, vol. 44 (Spring/Summer 1988), 51–80.; Diner, Dan: *Beyond the Conceivable*. New Jersey: University of California Press, 2000. 222.

sem voltak igazán érzékenyek ilyen problémák iránt. Ezért is vált lehetővé az, hogy a vitába később, bár inkább közvetetten bekapcsolódó, általában fiatalabb történészek – mint Hans-Ulrich Wehler és a bielefeldi iskolához tartozó társai – ebben az irányban bővíthették a párbeszédet, s ezzel nagyban hozzájárulhattak annak sikerességéhez. Meggyőzően érveltek, hogy a háború kitörésének okai nem voltak leszűkíthetők a politikusok magatartására, hanem az értelmezéshez a német nacionalizmus s ezzel a társadalmi háttér alaposabb tanulmányozása is szükséges. Ez lett tehát a vita egyik legfontosabb hozadéka, mert az új kérdésfeltevések és eredmények – például a *Sonderweg*-koncepció – lassan átalakították az I. világháború előtti évtizedek német társadalmáról kialakított képet. Ezzel szemben a *Historikerstreit* során Nolte az értékelését jelentős mértékben történetfilozófiai spekulációkra építette, Hillgruber pedig eleve olyan módszertani pozíciót foglalt el, mely nem tartotta alapvető céljának az elfogulatlanságra törekvő történeti érvelést, s így akadályozta az álláspontok közelítését.

A harmadik fontos különbség azzal függ össze, hogy milyen szerepet kaptak az identitáspolitikai megfontolások a viták során. Ezek a Fischer-vitában is megjelentek, de ott – mint láttuk – közel sem ez volt a legfontosabb vitaterep. Ezzel szemben a *Historikerstreit* kimondottan identitáspolitikai vitának tekinthető, hiszen a szemben állók eleve a másik fél általuk elhibázottnak vélt identitásteremtési kísérleteit bírálták, miközben a náciizmushoz való viszony eleve a II. világháború utáni német politikai kultúra kulcskérdése volt. Ráadásul a szemben álló történész- és értelmiségi táborok identitásának, belső kohéziójának erősítése, a csoportképzés is nagy szerepet kapott a megszólalásokban. Ezzel az álláspontok összebékíthetetlenlenségéig szinte kódolva volt.

Végül nagy eltérés látható a két vita között a tömegmédiá szerepe tekintetében is. A Fischer-vita első szakasza teljes mértékben szakfolyóiratokban zajlott, s ennek megfelelően alakult a hozzászólások vitastílusa is. Később a napi- és hetilapok, illetve a nem szakmai jellegű kiadványok is bekapcsolódtak, de azok csak mérsékelt jelentőséghez jutottak. A *Historikerstreit* ellenben teljes egészében a napi- és hetilapok hátsólapjain folyt. Márpedig a tömegmédiá nem egyszerűen helyet ad az ilyen vitáknak, hanem – ha másként nem, akkor indirekt módon – maga is alakítja azokat. Csak a legfontosabb körülményre utalva: a sajtó azokat a vitákat és hozzászólásokat preferálja, melyek alkalmat nyújtanak a morális ítélezésre, hiszen a kellő szakismerettel nem rendelkező olvasóközönség számára ez ad lehetőséget a polémia átélésére, s így ez növeli az olvasottságot. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a *Historikerstreit* széles publikumhoz jutott el, ugyanakkor csökkentette a tényleges párbeszéd lehetőségét.

A két példa azt mutatja, hogy egészen eltérő eredménnyel járhatnak a történészek között zajló, szakmai indíttatású viták. Vannak olyan körülmények, melyek meglete esetén segíthetik új tudományos paradigmák terjedését, s ezek hosszabb távon hatással lehetnek a szélesebb közvéleményre is. Más adottságok ellenben megnehezítik az álláspontok finomítását s ezáltal közelítését, mely minden termékeny vita feltétele. A 2012-es, a Horthy-korszak megítéléséről folytatott magyarországi vita több tekintetben a *Historikerstreit* napirendjét követte. Ez azonban – a felszólalók egy részének várakozásától eltérően – nem vált előnyére, hanem ehelyett

nagyban hozzájárult ahhoz, hogy lényegében nem hozott új szakmai eredményeket, s más tekintetben is terméketlen volt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Diner, Dan: *Beyond the Conceivable*. New Jersey: University of California Press, 2000.
- Fischer, Fritz: Deutsche Kriegsziele. Revolutionierung und Separatfrieden im Osten, 1914–1918. *Historische Zeitschrift*, Bd. 188 (1959) 249–310.
- Fischer, Fritz: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland, 1914/18*. Düsseldorf: Droste, 1961.
- Fischer, Fritz: *Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914*. Düsseldorf: Droste, 1969.
- Fischer, Fritz: *Hitler war kein Betriebsunfall*. Düsseldorf: Droste, 1992.
- Gerő András: Akadémikus antiszemitizmus. *Galamus*, 2012. június 30. http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=147459:akademikus-antiszemitizmus&catid=9:vendegek&Itemid=66 (Letöltés ideje: 2022. július 18.)
- Große Kracht, Klaus: *Die zankende Zunft. Historische Kontroversen in Deutschland nach 1945*. Göttingen: Vandenhoeck, 2011.
- Gyáni Gábor: Az antiszemitázó történész beszédmódja – tükörben. *Rubicon*, 2012/11. 62–66.
- Habermas, Jürgen: Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung. *Die Zeit*, 11. Juli 1986. In: Piper, 1987. 62–68.
- Herbert, Ulrich: Der Historikerstreit. Politische, wissenschaftliche, biographische Aspekte. In: Sabrow, Martin – Jessen, Ralph – Große Kracht, Klaus (Hrsg.): *Zeitgeschichte als Streitgeschichte: Grosse Kontroversen seit 1945*. München: Beck, 2003. 114–137.
- Herzfeld, Hans: Zur deutschen Politik im Ersten Weltkrieg. Kontinuität oder permanente Krise? *Historische Zeitschrift*, Bd. 191 (1960) 67–82.
- Hildebrand, Klaus: He Who Wants to Escape the Abyss. In: Piper, Ernst (Hg.): *Forever in The Shadow of Hitler?* Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press, 1993. 188–195.
- Hillgruber, Andreas: *Zweierlei Untergang: Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*. Berlin: Siedler, 1986.
- Kailitz, Steffen (Hrsg.): *Die Gegenwart der Vergangenheit. Der „Historikerstreit“ und die deutsche Geschichtspolitik*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2008.
- Kailitz, Steffen: *Die politische Deutungskultur im Spiegel des „Historikerstreits“*. *What's right? What's left?* Wiesbaden: Westdeutscher, 2001.
- Kocka, Jürgen: German History before Hitler: The Debate about the German Sonderweg. *Journal of Contemporary History*, vol. 23 (1988), no. 1, 3–16.
- Kronenberg, Volker (Hrsg.): *Zeitgeschichte, Wissenschaft und Politik. Der „Historikerstreit“ – 20 Jahre danach*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2008.
- Mombauer, Annika: The Fischer Controversy 50 years on. *Journal of Contemporary History*, vol. 48 (2013), no. 2, 231–240.
- Nolan, Mary: The Historikerstreit and Social History. *New German Critique*, vol. 44 (Spring/Summer 1988), 51–80.

- Nolte, Ernst: Vergangenheit, die nicht vergehen will. In: Piper, Ernst Reinhard (Hrsg.): *Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper Verlag, 1987. 39–46.
- Piper, Ernst Reinhard (Hrsg.): *Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper Verlag, 1987.
- Pók Attila: Ez lenne a mi „történešvítánk”? *Népszabadság*, 2012. július 31.
- Rigó Máté: A Hungarian Version of the Historikerstreit? A Summary of the Romsics-Gerő Debate among Hungarian Historians. *Cultures of History Forum*, 15. April 2013. <https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/hungary/> (Letöltés ideje: 2022. július 18.)
- Ritter, Gerhard A.: Eine neue Kriegsschuldthese? Zu Fritz Fischers Buch 'Griff nach der Weltmacht'. *Historische Zeitschrift*, Bd. 194 (1962) Heft 1. 646–668.
- Romsics Ignác: Antiszemita vagyok-e? *Élet és Irodalom*, 2012. augusztus 3.
- Sabrow, Martin L. – Jessen, Ralph – Große Kracht, Klaus (Hrsg.): *Zeitgeschichte als Streitgeschichte. Große Kontroversen seit 1945*. München: C. H. Beck, 2003.
- Stürmer, Michael: Land ohne Geschichte. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 25. April 1986.
- Stürmer, Michael: Geschichte im geschichtslosen Land. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 25. April 1986. In: Piper, 1987. 36–38.
- Wehler, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1700–1990*. Band 1–5. München: Beck, 2008.
- Zechlin, Egmont: Friedensbestrebungen und Revolutionierungsversuche im Ersten Weltkrieg. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Bd. 13 (1963) Heft 22. 1–47.
- Zechlin, Egmont: *Krieg und Kriegsrisiko. Zur deutschen Politik im Ersten Weltkrieg. Aufsätze*. Düsseldorf: Droste, 1979.
- Zeidler Miklós: Szövegek és olvasatok – megjegyzések Gerő András cikkeihez. *Galamus*, 2012. augusztus 16. http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=156367:szovegek-es-olvasatok-megjegyzesek-ger-andras-cikkeihez&catid=9:vendegek&Itemid=66 (Letöltés ideje: 2022. július 18.)

Szentek hárfája

(regényrészlet)

Grynæus nagyon messziről, Zólyom várán és Liptón is túlról, Árva vármegyéből jött, még északabbról, mint a régiek. De velük ellentétben pimasz és drága magyar gentryk ivadékaként született, dúsan hímezett, bár már jócskán megkopott cihák közé. Finom szövésű lányok és asszonyok nevelték. Mindaddig, míg az apja rá nem jött végre, hogy Tamás fiát, a szlovákok közé zárult utolsó, üvegtestű magyart, nyilván a híres haragosi Nagyoskola, a magyarok közé zárt tótok nevezetes tanítói ruházhatják fel leginkább azzal a sok-sok, régi és új, magyar és idegen okossággal.

És ebben nem is tévedett nagyot. Grynæus magyar osztály-társai kedvvel híreszteltek egy régi történetet. Azt, amelyben a csehek erősen állítják, hogy a magyarországi tótok akkor keletkeztek, amikor a husziták megosztak néhány elszőkött érseki majmot, s ami született, azt aztán haragjukban úgy átdobták a Dunán, hogy az egészen Árpádkaragósig gurult. Nos, ezt a történetet, legalábbis az első időkben, szívesen vette volna ifjabb báró Bártfaszombati és Füzéradványi Grynæus Tamás is azonnal készpénznek. Ám a Drienyovszkyak és Szeberényik, Haánok és Ondrejcsikok hallgatag, de zajos indulatosságra igencsak hajlamos, sötét érzelmessége, meg az alatta rejtőző nagyszabású, jóindulatú és talán tényleg otromba okossága egy idő után mégiscsak megtanította az alázatra. Arra az alázatra, ami tőle, alkatilag és neveltetéséből eredően egyaránt, teljes mértékben idegen volt.

Az első nagy pofont akkor kapta, amikor, az első év végére, kiderült, hogy németül és angolul egész egyszerűen képtelen megtanulni. Nem buktatták meg, nem rúgták ki, még csak osztályt sem kellett változtatnia. Mivel viszont latinból kiugróan jó volt, a második tanévtől kezdve, nyelvórák idején, kötelezően át kellett járnia a franciás osztályba, Leckage doktorhoz. Hálát nem érezni nem tud, viszont nem akar a porbafingó, szaroscsizmás, potyadék alja-népnek gabszulálni, előbb-utóbb tehát mégiscsak el kell ismernie az utasításba rejtett ajánlat drabális nagyvonalúságát. Ekkor jött el hozzám.

A családjáról már harmadikra szinte teljesen levált. A pénzüket még elfogadta, de néha már a sátoros ünnepekre sem ment haza. Lettek cserébe barátai. Legelőbb a zseniális eszű Thoricht Frigyes. Aztán, csakazértis!, Nánássy János, a helyi főmagyar szép arcú, árva unokája. Majd a galantériából ideiglenesen ittragadt aradi vívómester fia, Benandante-Bottoni Alessandro, meg vele az elnyűhetetlen kis Kresnik Petár, a premanturai pék kisebbik gyermeke. Végül pedig az Acsaboglán nevű kivakaródzott öreg édességárus szerencsétlen utószülött Ibrahim fia, mert neki meg nem volt más választása. A természettudományok érdekelték őket. Kivált a meteorológia. Véletlenszerű érzékszervi megfigyelések, rendszeres műszeres vizsgálatok. Lajstromok, táblázatok, grafikonok. Szélsébség. Felhő-alakulatok. Váratlan

---

forgószelek keletkezése. Zivatar-valószínűség. Villámlási térképek. Hagytam; szemükben ott lobogott annak az örök ígéretnek az eszelős, tiszta fénye, amelynek egy hosszú, teljesen eseménytelen életen át próbálnak majd ők is, hiába, megfelelni. Végeztek már mind. Majd az érettségi banketten. A ligeti Vigadóban. Talán.

A bentlakásos collegium természetesen eleve derogált neki. Az első hét után összecsomagolt, konflist hívatott, otthagya őket, és az apja megkérdése nélkül beköltözött a Fő téri Regdon-házba, az egyik elszegényedett Kehrheim-rokon lakásába, az üresen álló cseléd-szobába. Hetta kisasszony gömbölyded, jó kedélyű, még alig-alig hervadó hölgy volt. Gondját viselte a diákjának, etette, itatta, gondozta, s az utcán, már-már tüntető büszkeséggel, nagyokat köszönve, kart karba öltve járt vele – de csak azért, mert valójában nekem volt, hétfőn és szerdán éjjel, hűséges és leleményes szeretőm. „O lente, lente currite noctis equi.” Hogyhogy miért épp az Éj lovai?! Silence! Silence, gentlemen, please. Csönd legyen már végre! Drága uraim. Köszönöm. Hát természetesen azért, ugyebár, mert ők húzzák az Idő szekerét, vagy nem? Megállítani nem tudja, próbálja hát legalább meglassítani őket. Aki e helyütt beszél, a szeretőjével van együtt, nemde. Azt akarja, értik, nyúljon minél hosszabbra az az éjszaka. Hogy még több időt tölthessen vele, ugyebár. Hetta. Az én Hettám.

Amiről az apóstelki kastélyban nyilván tudtak, persze. Az özvegy gróf úr. Meg Anton úrfi. Connie Reeves kisasszony, örökös vendég és klasszikus ló-bolond. Rituális közös esti rádió-hallgatások. Sakk. Nem játék, nem gyakorlat, nem felüdülés, hanem az iskolázott elme feszes fegyelmének sűrítetten tündöklő önérzete, így szerettek gondolni. Mögötte meg halk, finom zene, dzsessz, egy másik világ. Világít a sötétben az a nagy vörös szem. Néha valaki kopogtat, jelent. Megtárgyalják, kiértékelik. Tudtak azok mindent. És Hetta húgocska, a dhágám? A Hegdon ténleg szép haz, central position, szép kilatas, de nem lenne egy hatso szoba, megis, a Nadohban, more comfortable, kenyelmes...ebb? Meg az a Motoh... Mintha Llanwdyn felé zakatolna mindig az a little train. Mindig mindent tudnak. A szegény rokon. Meg a pedellus, hétvégi kisegítő lovászunk. Akit azzal a diákkal szarvaz fel. Hát, tudod. Rettegték tőle, a drága Hettától, hogy mennyire gyorsan csúszik lefelé. Hogy milyen hamar lekopik minden. Próbáltak röhögni, hogy ne látszódjon rajtuk. Ne látszódjon, rajtuk is, a kopás.

De a lovaik szépek voltak, szépen is tartották őket. Nem sajnálták rájuk a fogyó pénzüket. Istállók, lovászok, állandó állat-orvos. Precízen vezetett házi-törzskönyvek. Versenyek Berényben, Pesten, Párizsban. Ünnepi falka-vadászatok. Egy szép, jövedelmező, hanyatló kis potemkin-birodalom, meg némi kókadt, hellenisztikus önirónia. Magasztosnak és végérvényesen lezárultnak elgondolt múltjuk árnyékában annyira féltek mindennemű hevülettől, pátosztól, giccstől és izzadságszagtól, olyannyira tartottak nevetségessé válásuktól, hogy a komoly dolgokról való komoly beszédnek még a lehetőségét is kerülték, elveszítették rég. Meg sem próbálták visszanyerni. Nem lett volna számukra nyereség, ha visszakapják, ha valamiképpen újraszerkesztődik nekik. Engem ez az egész ügy nem nagyon érdekelt. A lovakat szerettem.

Worldspan. Sabre. Galileo. És a különös Amadeus. Csutakolni, nyergelni. Várni rá, aztán itatni, amikor végre visszatér. Olyan izmokkal mozgatja a bőrét, apró, villámgyors rándulás, melyek nekünk nincsenek is. És a szemek. Belezártak abba

---

a hatalmas, gyönyörű testbe egy kardos, szomorú angyalt. Nincs visszatérés. Kockacukor van, meg az az érdes, ismerős, meleg tenyér a hosszú nyak oldalán. Nagyjából vasárnap délig bírom. Van ott ruhám, szállásom, bérem. Egy-két jó pajtás, meg néhány barátságos szénakazal. Péntek délután szoktam megérkezni. Az urak. Egymás között, mert hozzájuk már dörgölődni sem nagyon érdemes. A gyárosok, bankárok, nevesebb kereskedők régen kikoptak, elfogytak, máshová járnak ilyenkor. Néhány eltévedt, sznob vagy annak idején még általuk kreált, közepes rangú városi, megyei közhivatalnok, ez a maximum. A vasárnapi ebéd után hazakerekezem, a fészerben letámasztom a kerékpárt. A Profétában megiszom hat rumot, ha szerencsém van, ennyi elég is. Ha nem, kiiszom otthon a maradék szilvát. A pihenésnek vége. Vége a hétnek. Holnaptól robot, munka, szerelem. A béke, a lélek békéje, ha van, ha adatik, talán tényleg az örökkévalóságból származik. Annak előlege, előíze, ahová rendben elvégzett, gyarló kis dolgaink, minket megelőzve, megtérnek.

A harmadik férfi én voltam. Amikor Omasztáék befordultak a templomkerítés sarki tornyocskájánál, elnyomtam az utolsó cigarettát a lezárt udvari kőbakon. Átvágtam a behavazott udvaron, majd a gimnázium sötét bejárati csarnokán. Ügyelj megjelenésedre!, olvastam el százezredszere a nagytükör alatt fityegő fényes réztábla feliratát, ügyeltem, s a főbejáraton át kiléptem a térre, mert ezt ilyenkor meg én szoktam így. Ellenőriztem, ég-e az őrfény Madrony patikájának kisablakában, balra fordultam, s a sűrűsödő sokadalomban épp velük egyszerre értem oda a Nagytemplom főkapujához. Illendő alázattal köszöntöttem, majd előreengedtem őket. Mária asszony, Hetta kisasszony, kérem, parancsoljanak. Grynæus zavartan vigyorog. A nők nem mozdulnak, amíg a férfi nem szól. Topogva verik le a havat a drága lábbelikről, nagyon gondosan, hogy időt nyerjenek a méltósághoz. Ladies first! – mordul fel végül Omaszta kivételes jókedvében. Az orgona-házat tartó első oszlopok között belépünk az illatos sötétbe. A gazda kicsit félrebillenti a fejét, hogy beférjen a templomajtón. Meg nem hajtáná.

Erdészek

*Avagy a szegedi erdészetis lét szociográfiája és metafizikája
(1976–1980)*

1976 szeptemberének egyik szerda reggelén harminchat fiú ül szorongva egy Robur teherautó platójára szerelt bádofülkében. Elsős erdészetisek a srácok, s épp gyakorlatra indulnak az Ásotthalmi Erdészet tangazdaságába. Alig ismerik egymást, hisz csak egy-két hete kezdték meg első évüket a szegedi Kiss Ferenc Erdészeti és Mezőgazdasági Szakközépiskolában. Majdan erdészek akarnak lenni, s most először viszik őket gyakorlatra. Heti egyszeri alkalmak lesznek ezek, afféle várt napok, mert ilyenkor nem kell naphosszat feszengve tanteremben ülniük. A felejtés fátyla fedi, hogy ezen a szerdán milyen munkát végezni mennek. Talán fenyőcsemetéket kapálnak. Bizonyára van a fiúk között, aki ma is pontosan emlékszik erre az útra. A fülkében ülve azonban még nem tudják, mi vár rájuk aznap, és mire számíthatnak a következő években. Elsős erdészetisként és friss kollégistaként tele vannak bizonytalansággal, szorongással és honvágygal. Abban viszont egyre biztosabbak, hogy egymásban megbízhatnak, és egymásra bátran támaszkodhatnak. Ám az iskolai közeg és a város ismeretlen, a külvilág idegen, a tanárok félelmetesek. Messziről jönnek, és messzire tartanak ezek a fiúk. Mégis többek lesznek ők egymásnak, mint alkalmi útítársak. Alig 14 évesek, és a következő négy évben 'véd- és dacszövetségben' fognak élni, s többet fognak tudni egymásról, mint a családjuk.

* * *

Ott ül a fiúk között a teherautó bádofülkéjében a sovány és már 14 évesen is kicsit görnyedt Bárdi Nándi, a laskodi fiú, s e sorok akkor nem kevésbé sovány írója. A srácok már tudják egymásról, hogy ki honnan jön. Van közöttük a laskodin kívüli bugaci, letkési, kocséri, csabacsüdi, csőjospálosi, békési, szentlőrinci, ceglédberceli, kiszombori, sándorfalvi, dabasi, hernádi, szegedi, nyírlugosi, téglási, fülesdi, apátfalvi, pécsváradi, nyáregyházi, csanádpalotai, solti, orosházi, kiskőrösi, hunyai, gyomai, mezőberényi, gyulai, szolnoki, kalocsai, nagykőrösi, sőt, pesti és budai is. Többnyire falvakból jönnek, eltérő családi háttérrel, szokásokkal és személyes habitussal. Van, aki szegény családból érkezik, és van, aki jómódból. Van, aki 11 gyermekes nagycsaládból jön, és van, aki egyke. Van, aki verbálisan erős, s van, aki

* Jelen kötet szerzői közül bizonyára én vagyok az, aki legrégebben ismerem Nándit, hiszen 1976 és 1980 között osztálytársak voltunk a szegedi erdészetiben, s (ha nem is végig) szobatársak az iskola kollégiumában. Az itt közölt szöveg visszaemlékezés kíván lenni a közös erdészetis évekre, s egyben személyes születésnap ajándék Nándinak. Azt a középiskolai és kollégiumi közeget idézi meg fragmentált formában, amelyben Nándival együtt 14 és 18 éves korunk között szocializálódtunk.

csendes és visszahúzódo. Van, aki folyton harsány és jókedvű, s van, ki depresszív, és reggelente a párnája vagy szekrénye magányában sírdogál. (Ébredés után eleinte legtöbbször meg-megesik, hogy sírnak, hisz hirtelen szakadnak ki megszokott családi környezetükből, s ez sokáig nagyon tud fájni.) Van, aki a maga városias, sőt, egyenesen fővárosi gondolkodásmódját és tapasztalatait hozza magával, s van, aki a tanyai életmód ismerőjeként lesz a közösség tagja. Van, aki vallást gyakorló családból származik, s van, aki ateistának mondja magát. Van, aki erős fizikumú és sportos, s van, aki vékonydongájú és gyenge. Legyenek bármilyenek és jöjjenek bárhonnan, új közegükben meg kell küzdenek a pozíciójukért, ami időnként feszültséggel jár. Vitáznak ugyan egymással, de alapvetően mégis szót értenek, és idővel összetartó, együttműködő közösséget alkotnak. Nagy úr az egymásra utaltság és az állandó összefüggés. Az osztály- és kollégiumi közösség fészekmelege erőt ad számukra. Bár olykor össze is verekszenek – a fiúk már csak ilyenek, mondhatnánk –, de tudjuk, hogy a sorsközösség és az abból fakadó együttműködési késztetés sokkal erősebb lesz közöttük, mint a szövetségüket néha kikezdő összefordulás.

* * *

Maga a suli országos beiskolázású oktatási szakintézmény, évfolyamonként 2-2 osztállyal. Az egyik (kizárólag fiúkból álló) erdész, a másik (néhány lány, de főleg fiúk alkotta) mezőgazdász osztály. A srácok fentebb említett első útjukon, még ha szorongva is, de a kiválasztottság képlékeny öntudatával ülnek a teherautó platóján. Az ötszörös túljelentkezés dacára felvételt nyerni az erdészetibe, hm, ez bizony ad némi önbecsülést számukra. Tegyük hozzá, hogy az országos beiskolázás valójában csak az ország felét jelenti. A Dunántúl főként a soproni erdészeti szakközépiskola territóriumára. De oda is csak fiúkat vesznek fel. A kilencvenes évektől azonban már lányok is tanulhatnak erdésznek mind Szegeden, mind pedig Sopronban. Lányok az erdészetiben? 1976-ban, történetünk kezdetekor ez még elképzelhetetlen. A Kádár-korszak középső harmadában vagyunk, annak megfelelő társadalmi, hatalmi és oktatási viszonyokkal, pártállami szellemiséggel és intézményi struktúrával. S akkor még nem része sem a köztudatnak, sem pedig az erdészeti szakmai hagyományoknak, hogy lányok is lehetnek erdészek, amely így férfiszakmaként van elkönyvelve. A család, amely akkor az erdészetibe küldi fiát, egy tisztas pályára és biztos megélhetés reményében teszi. Erdésznek vagy hivatásos vadásznak lenni tekintélyes szakmának számít. Rangot jelent, ha ilyen pályára készül a gyerek, s felveszik valamelyik erdészeti szakközépiskolába.

* * *

Ám sok tekintetben más idők járnak még akkor. 1976-ban még a szombat is munkás és iskolanap. A kollégista erdészeti szakosok csak havonta egyszer utazhatnak haza, akkor is mindössze egy napra, szombat délutántól vasárnap estig. Így a honvágy az első évben állandó kellemetlen vendég lesz a fiúk életében. Aztán úgy másodév tájékán észrevétlenül eltűnik. A szoba- és kollégiumi társak lesznek egymás segítő és bizalmas barátai, sőt, viselkedési mintái, s mindannyian szövetségesként tekintenek egymásra. Maga a város egyre inkább a szabadság lehetséges színtereként jelenik

meg számukra. A hónapok múltával a srácok elkezdnek fokozatosan önállósulni és saját mikroközösségeket formálni. A támasznélküliségből és a bizonytalanságból eredő honvágyat felváltja saját világuk autonómiájának az érzése és a család közvetlen ellenőrzésének a hiányából fakadó szabadságérzet. A kollégiumi tanárok viszont sok esetben a szabadságukat korlátozó tényezőként jelennek meg. Velük meg kell küzdeni, őket ki kell játszani, hogy megélhető legyen a szabadság és az önállóság egyéni és közösségi formája. A suliban kiváló tanárok mellett rettegett oktatók is tanítják majd őket. Főleg az erdőhasználat és az erdőszervezés tanórákon ülnek a fiúk sápadtan és félelemtől reszketve, a fizikaórákat nem is említve. „*Honnan szalajtottak? Sok hülye van még ott?*” – harsan fel rendszeresen a fizikatanár kérdése, amikor helytelen választ kap a szorongva felelő fiúk valamelyikétől. Az ilyen és az ehhez hasonló sok-sok megalázó mondat kollektív élményükké válik. Ugyanakkor az osztályfőnökük, Medvecz Gábor, Gabi bácsi a szigor és a nagyvonalúság humorba oltott elegyével lesz a szabadság és önállóság megélésében a fiúk iskolai támasza és jó értelemben vett cinkostársa. Gabi bácsi tanári és emberi karaktere, a balga cselekedeteiket megértő türelme bizalmat és tiszteletet ébreszt bennük. Évtizedek múltával is szeretettel, afféle pótapaként tekintenek rá és kötődnek hozzá.

* * *

Ezek az erdészeti fiúk 1976 szeptemberében a teherautón ülve még maguk sem sejtik, hogy a különböző származási helyükből adódó sokféleség, amivel majd hatni fognak egymásra, mekkora kincs. Különböző tájnyelvi beszédmód, a kulturális közegek különbözőségéből eredő észjárás és szokásrend, valamint változatos személyes karakterek találkoznak itt és csiszolódnak össze úgy, hogy ki-ki szinte észrevétlenül ismeri meg és fogadja el a másikat. Rácsodálkoznak ugyan, de nem nehezményezik, hogy például másként készül a kolbász Laskodon, mint Békésen, s nem ugyanazt a szóhasználatot preferálják a baranyiaiak, mint a nyírségiek. Bár irigylik, de azon sem lepődnek meg, hogy a városi fiúk farmert hordanak – ki tudja, honnan szerzik –, s az sem kelt megbotránkozást, ha valakinek lyukas a zoknij. Kíváncsian vizsgálják egymás bicskáját, s csodálattal néznek azon (felsőbb éves) társaikra, akik vadásztőrrel és erdészgyűrűvel rendelkeznek, mert ezek igazi státuszszimbólumok. Útban a gyakorlatra először van rajtuk a szülők által vásárolt sűrű munkaruha és fekete gumicsizma. Furcsán néznek ki. Egymás előtt is feszengnek. Pedig legtöbbször közös alapvonása a vidékiségükből és a gyerekkori természetközeli létmódjukból fakadó talpraesettség és gyakorlatiasság. Családi háttérükre alapozva többségük tudja, milyen az erdő, mit jelent vadászni, milyen fát vágni és fát ültetni, vagy éppen kertet ásni, kukoricát kapálni, szőlőt szüretelni, állatokat gondozni és disznót vágni. Tudják, milyen a fizikai munka. Viszont néhány kivételtől eltekintve még nem tudják, milyen a családtól távol, egy nagyvárosban élni, s milyen egy zárt iskolai és kollégiumi közösségben létezni. Nem tudják, hogyan kell egy ismeretlen közegben talpon maradni és egyúttal szakmát tanulni. Fogalmuk sincs arról sem, hogy milyen szellemi, gyakorlati, lelki és egzisztenciális megpróbáltatások előtt állnak a következő négy évben. Nagyobbrészt a vidéki ember praktikus szemléletével viszonyulnak a kétkezi munkához, meg tudnak oldani gyakorlati feladatokat, de még nem

tudják, hogyan lehet az új közegben boldogulni, kiben lehet megbízni, kihez lehet fordulni az elszenvedett sérelmekkel, s hogyan érdemes társaikhoz és a felsőbb évfolyamos erdészeti fiúkhoz alkalmazkodni. S igen, azt sem tudják, hol és hogyan lehet lányokkal ismerkedni, egyáltalán hol lehet lányokat látni. Összecsiszolóási, szocializálóási folyamatuk nem teljesen zökkenőmentes. Ugyanakkor jóesűek és kíváncsiak, nyugtalanok és nyughatatlanok. Megtanulnak együtt felszabadultan netvetni, közös ügyekben kooperálni, és ha kell, a tanárokat kijátszani. Szakmát tanulni jönnek, és a kulcsot próbálgatják a zárban, amely a világ egyre nagyobb széletét nyitja meg számukra. Bár nem minden fog tetszeni nekik, amit új életükben megtapasztalnak, kétségtelenül érdekes és izgalmas világban találják magukat.

* * *

Van viszont, amit nagyon nehezen szoknak meg. Otthon alapvetően mindig jóllakhatnak és finomakat ehetnek, itt viszont (már csak korosztályi sajátosságuk miatt is) állandóan éhesek, és mindig keveslik az ételt, amit kapnak. Folyvást a társaik postán érkező vagy az otthoni kimenőről hozott élelmiszercsomagjait vizslatják, amelyeket a kialakult szokásrend szerint jobbára megosztanak egymással. Negyedéves korukra már közösség elleni véteknak számít, ha valaki otthonról érkező ételt rejteget a többiek elől. Az állandó éhségérzetük csillapítására van, ami egyenesen nekik lesz kitalálva. A közeli Z. Nagy Cukrászdában hétvégeként kiürült kristálycukros zacskóban gyűjtik össze a megmaradt süteményeket és süteményszéleket, s 2 forintos áron adják az erdészetieknek. Akinek szerencséje van, az még krémet is talál a zacskóban. Igazi csemege ez, ki lehet iktatni általa a szombat és vasárnap esti éhséget, hiszen ekkor már csak egy-egy szelet kenyert és konzervet kapnak vacsorára. Az éhségérzet mellett nehezen szokják meg az állandó bezártságot, a felsőbb évesek 'csicskázatási', 'nevelési' gyakorlatát, valamint a reggel 6 órai ébresztést is. Szintén képtelenek megszokni a délután 4 órától este 7 óráig tartó szilenciumot, vagyis a közös tanulást, bezárva az osztályterembe, valamint az egyes tanárok részéről őket érő folytonos sérelmeket. Elsőéves korukban állandó szorongást generálnak bennük az idegen közeg különféle módokon megnyilvánuló megaláztatásai. A fizikai agresszió sem ritka. A felsőbb évesek szokásjog szerinti 'nevelési' gyakorlata során néhány pofon kíséretében rendszeresen megrendszabályozzák a szerintük illetlenül viselkedő elsősöket. De egy-egy rettegett tanártól időnként szintén kapnak pofont. Valószínűleg nem lesz a fiúk között egy sem, akit a négy év alatt ne érne valamilyen fizikai bántalom vagy magalázó verbális sérelem diaktárs vagy rettegett tanár részéről. Nos, egy ilyen szocializációs közeg vár ezekre a mit sem sejtő 14 éves fiúkra 1976 szeptemberében. Nem elviselhetetlen, de nem is könnyű közeg. Nincs más választásuk, ki kell bírják, túl kell éljék. Mint Medve Gábornak a kadétiskolát Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényében.

* * *

A középiskolai fiúkollégium, ahol négy évet töltenek, a valamikori szeged-felsővárosi minorita rendház és kolostor, a mai Szent Miklós templom melletti plébánia sok évszázados épülete, az államosítást követően akkor nem a katolikus egyház

tulajdona. Az épület múltja és új funkciójából adódó zárt közösségi jellege miatt – s mert a templom harangja közvetlenül a fejük felett szólal meg, és reggel 6 órakor arra ébrednek – mindvégig alapérzete az ott lakó fiúknak, hogy valójában egy zárda-ban élnek. 1976 szeptemberében ezek a gyakorlatra induló erdészeti fiúk szinte mind kollégisták. Mindössze három bejáró van közöttük. A szegedi, a sándorfalvi és a csőjospálosi társaik azok, akik a családi otthonból járnak naponta a suliba, s ők természetesen szabadon mozoghatnak hétvégén is. A kollégisták irigylik őket, mert ők kedvükre élhetnek társasági életet és járhatnak szórakozni. (Akkoriban a szórakozóhelynek disco a neve, ahová úgymond a piperkőc digók járnak, szemben a csövesekkel, akik pedig a progresszív rockzene kedvelői, s még csak véletlenül se tennék be a lábukat a discóba.) A bejárók könnyebben ismerkedhetnek lányokkal s tehetnek szert elemi párkapcsolati tapasztalatokra. A kollégiumban lakók korlátozva vannak ebben. Vastag falak, zárt ajtók és rácsos ablakok veszik őket körül, s a kollégiumi szabályok által uralt közösségi élet alig van tekintettel a kötöttségektől mentes igényeikre. Hétköznapokon mindössze 1-2 óra kimenőt kapnak, s csak a szombat és vasárnap délutánjuk kötetlenül szabad, kb. 1 órától este 8 óráig. Ha csak nem kap valaki hétközi magaviseleti probléma miatt hétvégi kimenőelvonást. Így a kollégisták eleinte a bejárók és a hazlátogatók külvilágról szóló elbeszéléseit hallgatják ábrándozva. Eszükbe sem jut, hogy az elbeszélő a kedvükért, vagy hogy nagyobb elismerésben részesüljön, alaposan kiszínezi a hétvégén általa megélt társas eseményekről szóló beszámolóját. Ugyanakkor a kollégista fiúk megtanulnak saját szabályaik szerint élni, és tekintetbe venni a másikat. Megtanulják becsukni a fülüket, és csendes belső magányukba húzódni a körülöttük hangoskodó szobatársak elől. Az állandó összezártság teret ad sok-sok közösségi és magánbeszélgetésnek, szoros barátságokat generál, és kialakítja a kooperáció képességét és a belső szabadság érzését. A közös érdeklődés és tapasztalat, valamint a közös cél kohéziója löki az osztályon, kollégiumon belüli mikroközösségeket egy irányba. Maguk sem tudják, de a szabadság kis köreit hozzák létre a fiúk a bezártság körülményei között, megteremtve ezáltal egy saját világot.

* * *

A nagyvárosi közeg olyannyira vonzó lesz közülük többeknek, annak kulturális és szellemi lüktetésével, hogy néhányan már harmadéves korukban eldöntik, a történelem és a humán tudományok, illetve a társadalom és a kultúra jelenségformái jobban érdeklik őket, mint az erdő és az erdészszakma. Nándi is közéjük tartozik, sőt, hangadója lesz ennek a néhány fős társaságnak. 1979-ben nyit ki Szegeden az Ifjúsági Ház mint kulturális központ, alig egy utcányira a kollégiumtól. (Szinte abszurd, hogy a zárt kollégiumból a Zárda utca vezet a szabadság fellegrárába, az IH-ba.) A fiúk közül főleg azok, akiknek érdeklődése elfordul az erdőtől, állandó vendégek lesznek ott, sőt, Nándi programok szervezésében is jeleskedik. Ha úgy adódik, akár este 8 óra után, amikor bezár a kollégium, kiszöknek (mert hisz ennek idővel bejáratott útvonala lesz), s különböző programokat látogatnak. Jazzklubba, filmklubba, olvasókördbe, irodalmi estekre, történészek előadásaira járnak és koncerteket hallgatnak. Elementáris hatással vannak rájuk a társadalom, a történelem és a kultúra

különböző megnyilvánulási formái. A hetvenes évek végén Szegeden még jelen van és a rendszerkritikus lázadás egyik szubkultúrájaként nyilvánul meg a hippimozgalom, amelynek képviselőivel szintén kapcsolatba kerülnek. Csakúgy, mint néhány szabadkeresztény gyülekezettel és alternatív ifjúsági közösséggel. A Somogyi Könyvtár állandó látogatói és kölcsönzői lesznek. Szamizdatot, tiltott irodalmat is ekkor olvasnak először, szembesülve annak pártállami veszélyeivel. A tanulmányi kirándulások szabadidejében Kaposváron a Beatrice, Miskolcon pedig a Generál együttes koncertjét hallgatják élvezettel. A Szegedi Ifjúsági Napok augusztusi koncertjei, illetve az LGT hagyományos május eleji tabáni koncertje több éven át szintén alapvető élményük. Csakúgy, mint Jancsó Miklós filmjei, vagy a *Hair* és a *Jézus Krisztus Szupersztár* című filmek. Nagy hatással van rájuk a kollégiumi rádió, s abban többek között a Jethro Tull, az Eloy, a Pink Floyd, az ELP és a Kraftwerk zenéje. Ugyancsak látóköriükbe kerülnek az Interpress Magazin és a Galaktika fantáziadús szövegei, valamint történelmi regények, szociográfiai faluleírások, klasszikus görög gondolkodók, vagy épp az evangéliumi iratmisszió kötetei. S igen, a szépirodalom. Dosztojevszkij, Kerouac, József Attila, Sütő András és Moldova György művei mellett sokan mások. (Egyszer talán érdemes lenne rekonstruálni azt az olvasmánylistát, amit akkoriban – egymást ösztönözve – olvasnak a fiúk.) Ám ezek az érdeklődési körök és közös kulturális élmények már nem mindegyikőjüket jellemzik. Nándit igen, sőt, kezdeményezője lesz az érdeklődési horizontot illetően tágításának.

* * *

Ugyanakkor az erdészeti fiúk a négy év alatt sok-sok erdőt látnak és rengeteg gyakorlaton és tanulmányi úton vesznek részt. Szakmát tanulva alaposan megismerik az erdő és mező növényeit és állatait, az erdő- és vadgazdálkodás alapjait, vadásznak nyúlra és fácánra, részt vesznek őzbefogáson, dolgoznak motorfűrészszel fakitermelésen és szalagfűrészszel fűrészüzemben, ásnak talajszelvény gödröt, ültetnek és kapálnak facsetetét, s minden tanév végén egyhetes tanulmányútra mennek, melynek során meglátogatják az ország sok erdőgazdaságát. Az erdészeti lét egészét nincs módunkban itt bemutatni, s a fiúkat érő valamennyi szakmai és szakmán kívüli impulzust számba venni. Ám egy nagyon jellemző esetet érdemes leírni, mert meghatározó közös élménye lesz a fiúk középiskolás éveinek. A kifejezés, amivel leírható a történet, az elementárisan felszínre törő igazságérzet és szociális együttérzés, amely az osztály kollektív érzületeként jelenik meg az esemény kapcsán, s talán épp ekkor válik a srácok többségének alapvető jellemvonásává. 1978 júniusában a Lillafüredi Erdészet területén vesz részt az osztály tanulmányúton. Ennek során szén- és mészégetőket látogatnak meg a Bükkben. A boksák mellett dolgozó emberek életkörülményei és az erdészet vezetésének hozzájuk fűződő viszonya megdöbbenetik a fiúkat. S itt átadom a szót a *Fűrész* című erdészeti diáklap 1978. októberi számában megjelent cikknek:

„Az első szénégető csoporttal a lillafüredi erdészet területén találkoztunk. Elmondták a szénégetés módját, életüket [...] romantikusan vázolták. Egy lakókocsijuk volt. Naponta 10-12 órát dolgoztak. Családjuk nyáron velük élt [...] 7 ember egy 18 m2

lakókocsiban. [...] Két család, két férfi. Az egyik fiatalabb kb. 10-15 évvel. Mindketten cigányok. Tetőtől talpig szénporosak.

– Mennyi a jövedelmük havonta? – Hát, 10-12 ezer megvan, de hát dolgoznunk is kell.

– Mióta csinálják? – Én, kérem már gyerekkoromban is ezt csináltam, 20 évig aztán gyárban dolgoztam. Most ezzel a fiúval vagyok már 3 éve. (Fiatalabb) [...] Azért is csinálom, mert kell a pénz a lakásra. Odalent lesz majd Tárkonyba.

– S vajon meddig fogják csinálni? – Míg meg nem halunk, vagy meg nem unjuk. [...]

– S miért van az, hogy mégis kihalóban van (a szakma)? – Itt dolgozni is kell. A mi helyzetünk paradicsomi.

A lakókocsi deszkáin át lehet látni. [...] A kocsi alatt glédában állnak a sörös, boros, pálinkás üvegek. Az egyik fára nagydarab szalonna van kiakasztva. Szállják a legyek. [...] Nagyon csodálkoztunk azon, hogy [...] ez a paradicsomi állapot. Később meggyőződhattünk arról, hogy ez a tökéletes igazság. A völgyben, az út mellett (újabb) szénégetők. A földben 50 cm vájat, felette ágakból, szalmából összetakolt valami, és erre azt mondják: itt lakik a szénégető. A fiatal vezetőtől megkérdezzük, hogy lehet ez?

– Ott van! [...] Mi van vele [...] jó meleg, ennél melegebb faházat még nem találtak fel. A pénzért dolgozni kell.

– Hogy van megoldva ezeknek az embereknek a szociális ellátása, egyáltalán létezik ilyen az erdészet részéről? – Minek az, [...] ott a patak mosakodni, főzni tud, ott a fa. [...]

A már elizzott boksa külső oldalán egy 160 cm magas töpörödött öregember. Arca ráncos, dereka megtört. A bőre tökéletesen fekete. A bőrébe már teljesen belevódott a szénpor. Mi pedig mellette tiszta ruhában, csillogó cipőben, ragyogó panoráma busszal. Az egész hasonlított egy olasz neorealista filmhez. Az öregember hajlott derékkal állt és nézett.

– Jó napot! Az öreg odafordította a fejét. Kezét lassan a füléhez tartotta.

– Süket, hagyjátok békén! Nem érdemes vele foglalkozni – szólalt meg kissé idegesen a vezetőnk. Az öregember bólintott és tovább nézett. Valamit sustorékolt, talán köszönt. Hangja nagyon mélyről jött, szinte ráncosan, a kicsi vézna testből.

– Mióta csinálja? – intett. Ma mióta csinálja? Fél 5-től este 6-ig.

– Mennyit kap ezért? – 10-szer nyomja meg a tenyerét. 100 Ft?

– Nem érdemes vele foglalkozni. A testvérei tartják el, mióta él ezt csinálja. (Szólal meg újra vezetőnk.)

– De hogy lehet az, hogy így él egy EMBER? – Hát dolgozik, termel, ez a fontos, nem ránk tartozik, a testvérei tartják el, ezért meg elszöszmötöl itt.

Az öregember felemelt egy 10 kg-os szeneskosarat. A boksa nagy része már el volt hordva, úgy látszik ezt mind ő csinálta. Egy boksa kb. 50q.

– Hol lakik? – a kunyhóra mutat.

– Járt iskolába? – nemet int.

– Járt már moziba [...] újság, rádió, TV? – Értetlenül rázza a fejét. Úgy látszik nem tudja mit takarnak ezek a szavak. [...]

Ezután elmentünk a csillogó panoráma busszal és az öreg tovább rakta a szemet. Fiatal vezetőnk búcsúzóul arról beszélt, hogy náluk először az erdészetet virágoztatják fel, mindenáron, aztán ha ráérnek, akkor talán jönnek a dolgozók. Felmerül így egy kérdés: a vállalat az emberért, vagy az ember a vállalatért?”

* * *

Bár az idézett diáklapban nem szerepel név, de emlékeim szerint ezt a cikket Nándi írja, s ő az, aki leginkább hangot ad megdöbbenésének és elégedetlenségének. Az eset sokáig beszélgetés tárgyát képezi a fiúk között. Megrázza őket, és nem tudnak nyugodni. Magasabb hatósághoz nem fordulhatnak, így kollektív pszichéjük a kibeszélés folyamatában nyugszik meg, amelynek részét képezi ez a cikk is. Az esemény valóban döntően befolyásolja igazságérzetüket és szociális érzületüket, sőt, talán az erdészszakmához való viszonyukat is. Erdészeti mivoltuk metafizikája és morálja nyilvánul meg benne: ha erdész vagy, szeresd az erdőt, de ne feledkezz meg az erdőben és erdőből élő, annak gondját viselő emberről. A kérdés nagyon egyszerűen fogalmazódik meg bennük. Az erdész van az emberért, vagy az ember az erdészetért? Avagy, szabad-e ennyire a végletekig kihasználni egy EMBERT? A probléma kényes egyensúlyára és moráljára ekkor döbbennek rá. Az erdő és az ember szimbiózisa mint természeti, metafizikai és morális adottság jelenik meg számukra. Mert – ahogyan a leírt eset mutatja – maga az igazság sérül, ha értékét veszti az emberi élet. Márpedig az emberi élet szerintük fontosabb kell hogy legyen, mint a nyers gazdasági érdek. A szó metafizikai és esszenciális értelemben lehet, mindannyian ekkor válnak erdösszé, s maradnak kicsit mindörökké azok, még ha később már más szakmát művelnek is. A négy év elementáris közösségélményét, a bennük kollektív tapasztalatok hatására kialakuló igazságérzetet és szociális érzéket, a talpon maradásukat segítő kooperációs készségeket, a kollégiumi fészekmeleg emléket, az éltető levegőt jelentő szabadságérzetet és önállóságélményt, az elemi (vagy épp elmélyült) erdészszakmai ismereteket, valamint az itt születő barátságokat magukkal viszik, mindezek részükké válnak. Legtöbbjük számára vélhetően ezek lesznek közösen eltöltött éveik hívószavai. Bár ezzel nem állítjuk, hogy ki-ki csupa jó és lényegében azonos emléket őriz magában erről az időszakról.

* * *

A fiúk többsége aztán mégsem lesz erdész. Pedig 1976 szeptemberében, a teherautó platóján ülve még mind erdész vagy vadőr akar lenni. Ehelyett történész, katona, rendőr, mezőgazdasági vállalkozó, falugazdász, kamionsofőr, általános iskolai tanár, ács, asztalos, élelmiszeripari mérnök, filozófus, biztosítási ügynök, tejipari vállalkozó, kereskedő, kocsmáros, autós oktató, ad absurdum drogdíler lesz belőlük. De erdész, hivatásos vadász, természetvédelmi őr, netán erdőmérnök csak alig néhány, talán hat-nyolc. Önmagában ennek a pályaelhagyásnak a miértje és hogyanja is megérdemelne egy alaposabb elemzést, adalékkal szolgálva az elmúlt negyven év magyar társadalomtörténetéhez. Ám itt csak a szikár tényt rögzítjük, miszerint végül 10 első generációs diplomás kerül ki az osztályból. Ebből hárman erdőmérnökök és hárman bölcsészek, köztük Nándival, aki – mint tudjuk – történész lesz.

* * *

1976 szeptemberének egyik szerda reggelén harminchat fiú ül szorongva egy Robur teherautó platójára szerelt bádofülkében. Elsős erdészetisek a srácok, épp gyakorlatra indulnak az Ásotthalmi Erdészet tangazdaságába. ... Alig 14 évesek, és a következő négy évben 'véd- és dacszövetségben' fognak élni, s többet fognak tudni egymásról, mint a családjuk.

46 év telt el azóta. Ezek az 1980-ban érettségizett szegedi erdészetis fiúk az elmúlt hónapokban sorra betöltötték a hatvanat. Te várattál magadra, Nándi, egészen szeptemberig. De most már te is hatvan vagy. Üdv a klubban! Isten éltesen, barátom! Isten éltesen titeket is, erdészetis fiúk!

Ifjúkori olvasmányok

Bárdi Nándornak, a hatvanadikra

Percz László *Reneszánsz – kezdet és vég* című kötetének írásaiban kétszer is elméleti, hogyan kezdődött a filozófia iránti elköteleződése: „A filozófia a második diplomám, eredetileg joghallgató voltam. Másodéves koromban azonban beleszerettem a filozófiába. Nem elsősorban a jogi karon filozófiai előadásokat tartó Földesi Tamásnak köszönhetően... Hanem mert valahogy a kezembe került a *Történelem és osztálytudat*. Érteni nyilván keveset érthettem belőle, de a vonzása – a művet jellemző diabolikus zsenialitás – azonnal nagy hatást gyakorolt rám. Valami olyasmi ez, olyan ismeretterület és életgyakorlat, éreztem azonnal, amire akár az egész életét fölteheti az ember.” Talán ilyen véletlenül múlik, merre kanyarodik az ember sorsa. Kezébe kerül egy könyv, épp a megfelelő pillanatban (s nem tudni, mitől megfelelő az a pillanat), s onnantól kezdve rátalál a témára, tevékenységre, szemzőgre, amelyet hamarosan a sajátjának tekint. Lehet, azon múlt, hogy irodalomkritikus, irodalomtörténész lettem, s nem valami más, mert 1977-ben (két évvel Percz esete előtt) a szolnoki antikváriumban a *József és testvérei* köteteire esett épp a tekintetem, megvásároltam (saját könyvtáram első saját vásárlású darabjaként), s éjszakánként elsőtétülő kollégiumom egyetlen fényforrásánál, az illemhely előtt, olvastam és olvastam, végestelen végig.

Ifjúkori olvasmányokról szeretnék írni az alábbiakban, olyanokról, amelyek biztosan vagy feltehetően közösek voltak Bárdi Nándoréival az 1980-as évek első felében, husz-huszonégy éves korunk táján, hiszen akkoriban naponta, kétnaponta, hetente találkoztunk a szegedi egyetemi könyvtárban – ahol Nándornak állandó, legendássá vált asztala volt –, baráti társaságokban, szerkesztőségi vitákon, az albérleteinkben, kocsmákban, repülőegyetemi előadásokon, filmvetítéseken s ki tudja, hol még. Azt hiszem, 1981 nagyszerű őszen ismertem meg őt, az első repülőegyetemen, amelyre elhívtak elsőéves főiskolásként: nagy, összenyitható szobákra emlékszem nagy cigarettafüsttel a Zászló utca egyik házában, közel a bölcsészkarhoz – s már nem tudom, ki volt a vendég: talán Petri György, talán Széll Jenő. De lehet, hogy itt még csak láttuk egymást, s beszélgetni később, máshol kezdtünk. S a beszélgetésünk, noha néhány órára, napra, hétre meg-megszakadt, mégis évekig tartott. Azért volt nagyszerű számomra 1981 ősze, mert vége lett a katonaságnak, s visszakerültem a normális életbe; mert belekeveredtem az ellenzéki mozgalom kalandjába, noha periférikus szereplőként; mert ez az ősz, december 13-áig, a katonai puccsig, a Szolidaritás nagy ősze volt: a reményé, hogy meg lehet változtatni a szocialista rendszert. Ez volt a beszélgetéseink történelmi háttere.

Mindketten történelem szakosak is voltunk, az olvasmányaink egyrészt ezért voltak közösek. Fernand Braudelt, Hajnal Istvánt, Henri Pirenne-t, Szűcs Jenőt

olvastunk, s azt tanultuk tőlük – pontosabban azt tanultam, hiszen csak magamról beszélhetek –, hogy nem az események, a törekvések a történelem főszereplői, hanem a struktúrák; hogy a mentalitások, a szokások lassan, nehezen, alig észrevehetően változnak; hogy a nemzeti történelmeket nagyobb térbeli keretben érdemes tanulmányozni. Másrészt közös olvasmányaink adódtak az ellenzéki-repülőegyelemi alvilágból: szamizdatok, a párizsi Magyar Füzetek könyvei, a *Bibó-émlékkönyv* gépirata (a Bojtár Endréé került hozzánk, s a kölcsönadások során elveszett), s egy kazetta is, Bibó István hangjával: *Az európai társadalomfejlődés értelme*. Ezek csak néhány napig, egy hétig maradhattak nálunk, s már adhattuk is tovább valaki másnak. Olykor már olvashatatlanra kopottak voltak (mint Csoóri Sándor gépiratban terjedő, valamelyik folyóiratból kicenzúrázott esszéje, a *Nomád értelmiségi*); olykor pedig jött értük a rendőrség, mint a Darvasi László barátomnak kölcsönadott *Beszélőkért*. Harmadrészt regények, verseskötetek forogtak közöttünk, amelyeket biztosan olvastak azok is, akik Nándorhoz hasonlóan nem írónak vagy kritikusnak készültek: ki nem olvasta akkoriban az *Ikszeket*, az *Örökhétfőt*, a *Sátántangót*?

S végül úgy másfél évig közös olvasó körünk is volt Nándorral. Ebbe az exkluzív társaságba ő hívott el; havonta-kéthavonta találkoztunk Ökrös Tamásék lakásán öten, s folytattunk egy-egy olvasmányról hajnalig tartó vitát. A házigazda, noha nem bölcsész volt, filozófusnak készült; valamiért makacs hegelianusként emlékszem rá. Balog Ivánt szintén filozófusnak néztem akkor, de utóbb szociológus és eszmetörténész lett. Az egyedüli csendes résztvevő Lichtenstein József volt; őt végképp szem elől vesztettem azóta. S ott voltunk mi, Nándor és én. Vitáztunk például Ortega y Gasset *Gerinctelen Spanyolországáról*, Szabó Dezsőről (de melyik művéről?), a Nagy Inkvizítor-jelenetről, Hamvas Béla *A világválság* című esszéjéről, Tamás Gáspár Miklós füzetéről: *A szem és a kézről*. Ugyan mi alapján állt össze épp ez a lista? Fiatalemberek voltunk, akik még nem tudták, mi iránt érdeklődnek igazán. Nem azért örökíttem meg e kis társaságot, mintha jelentős lett volna – inkább csak jellegzetes volt, s része a nevelődéstörténetünknek. Beletartoztunk több hasonló társaságba. Noha akár jelentős is lehetett volna: társadalomtudományi folyóiratot készültünk alapítani Alternatívák címmel; a tervzetét meglepve látom akkori naplómban – mert a nyolcvanas évek elején néhány évig, ifjúkori fontosságom múlt tudatában, naplót vezettem.

Voltak könyvek, amelyeket valószínűleg Nándor adott a kezembe. Történeti munkák, mint *Az újkor története* Hajnaltól, s erdélyi művek, mint Bretter György kötete, a *Párbeszéd a vágyakkal*, a csodálatos *Temetés Zsögödön* című esszével. Hiszen Nándor volt kis társaságunk „erdélyi embere”. Irodalmi lapunknak, a *Harmadkornak* ő hozta az első erdélyi szövegeket, Kovács András Ferentől, Láng Zsolttól, Tompa Gábortól, Visky Andrástól – egyetlen utazása alatt megtalálva, kik a velünk egyidős legjobb székeleykeresztúri, szatmári, kolozsvári írók. Én is, miként mások is, az ő nyomán jártam be Erdélyt, nyitottam be Markó Bélához vagy Salat Leventéhez; ő szervezte erdélyi „csempészutaim” útvonalát, miként másokéit is, amelyeken gyógyszert, Bibliát, könyveket vittünk át a határon. Nincs felejthetlenebb élményem, mint a hajnali megérkezések a lepusztult, túlszűfolt, reménytelen kolozsvári vasútállomásra. Nándor már a nyolcvanas évek közepén legendás alaknak számított

arrafelé, történetek terjedtek betoppanásairól, s a neve éppúgy bizalmat teremtett idegen érkező és vendéglátó között, mint Ilia Mihályé. Így akár azt is mondhatnám, közvetve minden erdélyi könyv, írásmű Nándor által jutott el akkoriban hozzám.

Vajon volt a közös olvasmányok között olyan, amelyről Nándor úgy nyilatkozna (vagy majdnem úgy), mint Percz László a *Történelem és osztálytudatról?* 1983 nyarán – olvasom a naplómban – Galamb György barátunkkal beszélgetve felmerült egy Konrád György írásairól szóló felolvasóest terve, amelyen hárman szerepeltünk volna, Nándorral kiegészülve, három művet tárgyalva: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, *Az autonómia kísértése*, *A harmadik reformkor elé*. Nyilvános felolvasást tervezhattünk: Gyuri a *Gondolat-jel* című bölcsészkar lap szerkesztője volt, mi ketten pedig a lap „kemény magjának” tagjai. Számomra a nyolcvanas évek elején e Konrád-művek nagy élményt jelentettek – mindjárt megpróbálom elmondani, mifélett. *A harmadik reformkor elé* címe ott visszhangzik irodalmi lapunk, a *Harmadkor* címében. *Az autonómia kísértése* volt az első saját tulajdonú Nyugaton kiadott – tehát illegálisnak számító – könyvem. *Az értelmiség útja* egyik támasza volt (mint a naplómból kiderül) 1983 tavaszán a kommunista rendszerek történetéről tartott lakásszeminariumaimnak. A hármas Konrád-felolvasóest nem valósult meg. Így hát csak most, utólag tudom megírni a magam előadását *Az autonómia kísértéséről*.

II.

Az autonómia kísértése 1977 és 1979 közötti feljegyzéseket tartalmaz, alcíme szerint „kelet–nyugati útgondolatokat”, noha nincs sok köze az útirajz műfajához. A szerző kétéves nyugat-európai tartózkodása idején írta őket, Párizsban, Berlinben, New Yorkban. Amikor könyve készült, nem tudhatta, visszaengedik-e Magyarországra, ha haza akar térni. A kis kötetet 1980-ban Párizsban adta ki a Magyar Füzetek könyvsorozatában Kende Péter. Írása éveiben jelent meg magyarul (Bern, 1978), franciául és angolul (1979) Szelényi Ivánnal közösen írott társadalomelméleti könyve, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, amelynek tézisei rendre felbukkannak a feljegyzések soraiban. *Az autonómia kísértése* az értelmiségkönyv folytatásának is tekinthető. Szelényi az említett svájci magyar kiadás előszavában azt írta, „legfontosabb soron következő feladatunk, hogy munkálkodjunk a szocializmus egy alternatív modelljének az elméletén”.¹ *Az autonómia kísértése* részben erre tett kísérlet volt: az államszocialista rendszer szocialista (mert nem magántulajdonon alapuló) alternatívájának a felvázolása.

Ugyanakkor a könyv új témák sorát vetette fel a szerző életművében, a következő évek esszéírásának nagy témáit: Közép-Európa kulturális egységének a koncepcióját; az antipolitika fogalmát, amely néhány év múlva a szerző legismertebb, legtöbb nyelvre lefordított értekező prózai kötetének a címét adja majd; az állami ember, az államkultúra leírását és bírálatát; az erőszakmentesség programját. Úgy

¹ Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Áramlat Független Kiadó, 1985. (Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásának utánnymósa) 8.

emlékszem, a nyolcvanas évek elején az én szegedi társaságot különösen az első téma nyűgözte le, s az ironikus hang, amely e téma tárgyalásakor megszólalt: a „Számunkra, kelet-közép-európaiak számára...”, a „Mi, közép-európaiak...” kezdetű bekezdések. Például az ilyen szakaszok: „Gyanakvással nézzük, ha egy emberi vállalkozás sikerül. Nekünk szívünk mélyén a vereség tetszik. A vesztes, a kitagadott, az alulmaradó, a megtaposott, még egyszer mondom, nem a nyertes, hanem a vesztes. Szellemi glóriája a vesztesnek van, az öngyilkosnak, a vértanúnak, annak, aki szembefordul a győztesrel, a hatalommal. A mi történelmünk legdicsebb lapjai a látványosan elvesztett csaták. Kedvenc képünk a sír, hol nemzet sülyyed el.” (79.)²

A kötet címadó fogalma, az autonómia egyszerre utal a kívánatos egyéni, nemzetiségi, öngazgatási önállóságra. Az autonóm ember elsősorban az állami ember ellenfogalma, a demokratikus ember szinonimája. „Az autonómia kritika és életkísérlet, kíváncsi vagyok az életemre, rám van bízva, megszerkesztem.” (19.) A szöveg főként az önnön kis- és nagyközösségeit kritikával kezelő, önnön életét önnevelő módon alakító (ennyiben kísérletező) egyénre érti az autonómia kifejezést. Mégsem csak individualista program, érvénye közösségekre is kiterjed, például a többnemzetiségű nemzetállamok problémájára. „Az egyetlen demokratikus válasz erre az ellentmondásra: a nemzetek, nemzetiségek autonómiája; vagy függetlenség, vagy konföderáció.” (31.) Az autonómia fogalmának antikapitalista és antikommunista tartalma is van: a tőkés és állami bürokraták döntéseivel szemben a szerző „a döntések társadalmosításának sem nem liberális, sem nem kommunista, hanem autonomista követelményét” (3.) támogatta, azaz a munkás-öngazgatást, a gazdaságban is érvényesülő közvetlen demokráciát.

Az *autonómia kísértésében* felvázolt kívánatos társadalom kisebb és nagyobb autonómiák mellérendelő, együttműködő rendszere. A mű fejtegetéseiben az autonómiaelv a nemzetállamok egymáshoz való viszonyára is kiterjed. „Nemzeti önállóságra van szükségünk”, mondja a szöveg (28.), amely felrajzolja a Szovjetunióval partneri viszonyt kialakító jövődi Kelet-Közép-Európai Föderáció (70.), illetve az „újra egyesülő Európa” (28.) vízióját is. Az *autonómia kísértése* vállaltan utópikus alkotás. Gyakori eljárása, hogy a társadalmak, nemzetközi viszonyok változásait megfigyelve, leírva meghosszabbítja őket a jövőbe, lehetőségeket tárva fel a társadalmi, politikai szereplők számára. Valós folyamatokból igyekezett kibontani utópikus elképzeléseit. A mű legfontosabb 1980-as üzenete az volt, hogy nem változatlan világban élünk. A szocialista rendszer változik, a magyar (kelet-közép-európai) társadalom változik, a nemzetközi viszonyok változnak, új lehetőségeket nyitva demokratikusabb állapotok felé. Mint ismeretes, a politikai művek egyik legfontosabb portékája a remény.

Konrád írásművének a politikai előrejelzései – mint általában az előrejelzések – részben valóra váltak, részben nem. „Nemcsak mi élünk a vasfüggöny árnyékában, Nyugat-Európa is; adja nemzedékünk önmagának azt a feladatot, hogy a vasfüggönyt [...] a század végéig Európa közepéről eltünteti.” (67.) 1980-ban kevés olvasója

² A szövegközi oldalszámok e kiadásra utalnak: Konrád György: *Az autonómia kísértése*. Párizs: Magyar Füzetek (Magyar Füzetek könyvei), 1980.

lehetett e mondatnak, aki realistának gondolta e fogadalmat, s elérhetőnek a következő mondatban megfogalmazott célt: „Európa hosszútávú integrációját”. Ellenpéldánk a kelet-közép-európai szocializmus jövőjével kapcsolatos gondolatmenet lehet. „Országainkban a kapitalizmust demokratikusan restaurálni már nem lehetne – írta. – A társadalmi tulajdon elvét a politikai demokrácia megerősítené.” (139).³ Nem így történt; a politikai demokrácia kiépülése egyben a társadalmi tulajdon elvének a bukását hozta magával. A szocialista rendszer sok mindent örökül hagyott a rákövetkező társadalomra, ám a köztulajdonhoz való ragaszkodást a legkevésbé.

„A szocializmus harmadik korszaka” című fejezet (ebből idéztem az imént) mutatja be a legrészletesebben *Az autonómia kísértése* kívánatosnak tartott társadalmát, a szocializmus Szelényi emlegette alternatív modelljét. Mint a korábbi fejezetek egyikében olvashattuk: a kelet-közép-európai társadalmak kinőtték a szovjet modellt (28.). Történetük harmadik szakasza felé haladnak: a sztálini és poszt sztálini időszak után kifejlik bennük a szocialista demokrácia korszaka, amelyben a köztulajdon elvéhez immár politikai demokrácia is járul: többpártrendszer (139.), a hatalmi ágak megosztása (142.); továbbá gazdasági demokrácia is: munkás-önigazgatás (139.). „Fejlett szocializmushoz demokrácia kell, vagyis többségi elv, a kisebbségi vélemény alkotmányos tisztelete, egyesületek, pártok szerveződése különböző társadalmi programok körül, szabad sajtó, az őszinte véleménynyilvánítás törvényes védelme...” „A fejlett szocializmushoz az kell, hogy legyen olyan parlamenti demokráciánk, mint a nyugatnak, s ráadásul olyan öngazgatói demokráciánk, amilyen még senkinek sincs.” (140.)

Mint ismeretes, ugyanabban a párizsi sorozatban, amelyben Konrád műve jelent, öt év múlva, 1985-ben kiadták Faragó Béla *Nyugati liberális szemmel* című vitairatát, e figyelemre méltó, mégis ritkán emlegetett könyvet, a magyarországi demokratikus ellenzék politikai gondolkodásának éles hangú szabadelvű bírálatát. Faragó, aki francia közigazgatási bíró volt, röviden összefoglalva úgy látta, hogy a demokratikus ellenzék célja ugyan a demokrácia megvalósítása Magyarországon, ám ezen nem a nyugati típusú liberális modellt értik, hanem valamiféle „igazi szocializmust”. Az ellenzék volt marxista tagjai nem tudnak szabadulni marxista nyelvezetüktől és szemszögüktől; nem marxista tagjai pedig olyan szocialisták (mint Konrád is), akik a nyugati liberális kapitalizmust meghaladó, közvetlen demokráciára támaszkodó „igazi szocializmusra” vágyakoznak. Faragó kritikája *Az autonómia kísértésére* is kiterjedt – a mű néhány bekezdésének elutasító, gúnyos sorokat szánt a könyvében.⁴

³ Konrád művének e passzusát emelte ki és dicsérte meg a Budapesti Iskola közös könyve, amely egyébként lesújtó, rövid bírálattal emlékezett meg *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* könyvről: „A szükségletek fölötti diktatúra versus liberális kapitalizmus ezért nem valós alternatíva. Amint Konrád György helyesen fogalmazott, a kapitalizmus nem állítható helyre demokratikus módon a világnak ebben a régiójában. Ezért hát mindazoknak, akiknek valódi célja a demokrácia, egyúttal igazi szocializmusra kell törekedniük.” Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György: *Diktatúra a szükségletek felett*. Budapest: Cserépfalvi, 1991. 434.

⁴ Faragó Béla: *Nyugati liberális szemmel. A mai magyar ellenzéki gondolkodásról*. Párizs: Magyar Füzetek (Magyar Füzetek könyvei), 1985. 7., 24., 96., 110., 117.

Valójában Konrád javaslata egyfajta liberális szocialista csomag volt (közel állva Bibó István javaslataihoz, távolabb Jászi Oszkár nézeteitől),⁵ amelyben nagyon jelentős volt a liberális összetevő, hiszen individualista volt, az egyéni szabadság elsődlegességének hangsúlyozásával (138.), tartalmazta a szabadságjogok listáját, a többpártrendszert, a hatalmi ágak megosztását, csak éppen antikapitalista volt, a magántulajdonon alapuló gazdaság kritikusa – legalábbis ebben a művében. Ám ezekben az években gyorsan módosultak a nézetek és szótárak az ellenzéki politikai szubkultúrában. Konrád *Az autonómia kísértése* lezárásának évében írta *A harmadik reformkor elé* című esszéjét, amelyből immár nem az eljövendő szocialista demokrácia, hanem egy „liberális-demokratikus” átalakulás programja tárul elénk a 19–20. századi nemzeti történelem két nagyszabású kísérletének folytatásaként.⁶ (Erről nem esett szó a könyvben.) *A harmadik reformkor elé* keretet és részben szótárt is váltott – illeszkedve kiindulópontjának, Bibó életművének szemzőgéhez és nyelvezetéhez.

A *Nyugati liberális szemmel* végkövetkeztetése az volt, hogy a demokratikus ellenzék politikai krédójának alapja a „harmadikutas szocializmus és az ezzel járó demokrácia-kép” (mely az „igazi szocializmust” látja igazi demokráciának).⁷ *Az autonómia kísértése* valóban harmadikutas mű; alapvető stratégiája a nyugati liberális kapitalista és a kelet-közép-európai kommunista rendszer olyan összevetése, amely köztes, kétoldalú kritikai pozíciót teremt a szöveg megszólalójának, s egyben lehetővé teszi számára, hogy a két rendszer egyes elemeinek az összebékítőjévé váljon. Ám e megszólaló, a szerző, nem tart egyenlő távolságot a két rendszertől: a Nyugat társadalmait lényegesen többre értékeli az államszocialista rendszernél (12.), némely bekezdésében egyenesen mintaképnek tekinti, noha bírálendő mintaképnek. (Különösen a könyv első fejezetében, amely némiképp másféle politikai programot sugall, mint a mű központi, „A szocializmus harmadik korszaka” című fejezete.) Egyrészt, összhangban a nyugati baloldal kritikájával, az öngazgatás, a gazdasági demokrácia hiánya miatt bírálja, s véli kiegészítendőnek a nyugati demokráciát (17.), másrészt a fogyasztói mentalitás uralkodóvá válása miatt (13., 19–20., 146.). Az államszocialista rendszerek mellett ellenben egyetlen érv szól e szövegben: a mindenkire kiterjedő szociális jogok. (119.)

A mű fő eszmei tengelye azonban mégsem a két rendszer összehasonlítása, hanem a mindenféle autonómiát maga alá gyűrni akaró állam és az önmagát megalkotni akaró autonóm ember (közösség) ellentéte. *Az autonómia kísértése* fő ellensége a nemzetállam a maga túlhatalmával, szellemi zártságával, provincializmusával. A nyugat-európai társadalmak azért reményteljesebbek a szerző szerint, mert ott van tere az autonómiának; a kelet-közép-európaiak azért megváltoztathatók, mert állami emberré teszik a polgáraikat. A mű állam-, nemzetállam-kritikája, azt hiszem, összefügg a benne fellelhető politika- és ideológiaellenességgel is. (51.) „Antipolitikus az – írja –, aki egész életével tudatosan korlátozza a politika

⁵ Vö. Takáts József: *Jászi és a liberális szocializmus*. Budapest: Osiris, 2021.

⁶ Konrád György: *A harmadik reformkor elé*. In: *Bibó-émlékkönyv*. Budapest – Bern: Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991. II. 52.

⁷ Faragó, 1985. 134.

érvényesülési hatókörét. Baráti kötelékeit fontosabbnak tartja, mint politikai elfogultságait.” (171.) „Mikor egy általános igazságot mondanak neked, mely előnyöket kínál és áldozatokra biztat, gyanakodjál, mint a piacon.” (52.) A könyv beszélője – noha politikai programot fogalmaz – nem-politikusnak, nem-ideológusnak láttatja magát; a nemzetállammal szemben világpolgárnak, az állami ember ellenében autonóm embernek, akinek épp most íródó politikai műve voltaképpen önformálás.

De vajon miért lelkesedtem az 1981 utáni években ezért a szocialista műért, ha nem lettem sosem szocialistává (liberális szocialistává sem)? *Az autonómia kísértése* vonzereje számomra – s talán kis szegedi társaságomban mások számára is – nem a benne kidolgozott alternatív szocialista modellből származott, hanem főként a kommunista rendszer kis lépésekben történő, kulturális, önnevelő jellegű megváltoztatásának antiheroikus, gyakorlatias víziójából, mely vízió utóbb még meggyőzőbben jelentkezett *A harmadik reformkor elé* című esszéjében. „Több múlik rajtunk, mint gondolnánk. Előttünk lassú szellemi forradalom áll, a társadalmi autonómiák kiépülése, amihez még egy csúzli sem kell, s annyi konspiráció sem, amennyire szerelmes kamaszok között óhatatlanul szükség van. Vannak szabadságintézményeink: például egy baráti kör. Az is valami, ha az egész társadalom át- meg átszövődik a vállalt barátságok szálaival. Hatalom csak ott lehet teljhatalom, ahol barát a barátban nem bízhat.” (162.) Az ilyen mondatok miatt váltam egykor *Az autonómia kísértése* hívévé.

A '89-es dandár

Párhuzamos lélekrajzok

„Szeretem használni a palimpszeszt fogalmát.”
Bárdi Nándor, 2014

JÖN A HARAG NAPJA LÁNGGAL

December 27. A Szabadság téri református templom elöl indul a konvoj. Vagy csak néhány autó, s útközben válik összefüggő folyamává? Előtte főbe verve lézengem át az ünnepeket; hitelt adok a valamelyik hírügynökség által terjesztett és ki tudja ki által koholt hírnek, hogy a Szekuritáé körbevette a temesvári tüntetőket, megkezdte módszeres kivégzésüket, eddig ötezer embert lőttek agyon. Indulni kell tehát; akinek érvényes úti okmánya van, azt beengedik az országba. Most visszakeresem a sajtóban: ha jól értem, éppen aznapra datálják, hogy a harcok „lényegében” megszűntek; van köztünk, akinek az a meggyőződése, hogy a Királyhágón lőni fognak ránk. Ez senkit nem érdekel különösképpen, magát a hírhozót sem. Hárman ülünk az utastérben; a szegedit jól ismerem hallomásból, intranzigens rendszerfölszámoló hírében áll, bár nem biztos, hogy ezt ő is tudja magáról. Az autó tulajdonosa és sofőrje évek óta Szekuritáé-ügynök, áttelepülése előtt Kolozsváron is az volt, egy ideje már a magyar fővárosban az. Ezt persze nem tudjuk róla, húsz év múlva derül ki; addigra mindannyiunk közül ő viszi legtöbbszörre a magyar demokráciában.

Ártádnál öt perc szünet, utolsó lélegzetvétel a határ előtt. „Ti meddig mentek?” „Kolozsvárig.” „Csak? Messzebb is laknak emberek.” Bólintunk. Tudjuk, nekünk Kolozsváron van dolgunk, külön-külön. Minthogy a Királyhágón egyetlen géppisztolylövés sem reszketteti meg a levegőt (H. SZ. I. autóját nemrég keresztül-lőtték Tordán, amikor éjjel áthajtott a városon, valószínűleg nem az ellenség, hanem azok, akiknek segíteni ment), odáig pedig a falvakon, városokban az út szegélyéről végig integetnek a helyi civilek, simán befutunk Kolozsvárra.

A három nap alatt egyszer látom a szegedit, én a Sétatér felől sietek a főtérré, ő pedig szembejön nagy pakkokkal – tartalmukat szét fogja osztani, nyilván – fülére húzott hülye bojtos sapkájában. Rebesgetik a városban, hogy Szilveszter napján vagy az újévre virradó éjszakán jön a visszavágás, a nagy szekus ellentámadás. Kányádi Sándor mondja valamelyik nap: még mindig megtörténik, hogy a temesvári polgár az ablakánál állva cigarettázik, egy kósza golyó homlokon találja, összeesik, meghal. Pár lépésre a néhány nappal korábbi sortűz színhelyétől Áprily *Az elesettek* című versénél fölütött, kitámasztott könyv a főtéri könyvesbolt kirakatában. („Fejük felfordult torzan és merészen, merev görcsben feküdtek, annyian!”) „Hülyeség

– mondja K. A., akibe a főtéren, Moldován kocsmája előtt botlok –, a szekusok itt isznak a Continentalban. Akarod látni őket?” Nem akarom. A blokkolás, ahová először ellátogatok, tűzkatlan, mintha a formálódó új közhatalom ezzel akarná elsőként kárpótolni az embereket az elmúlt évek fagyos karácsonyaiért – vagy csak a forradalom győzelmét akarják demonstrálni. Éjjelente viszont a város olyan sötét, amilyen sohasem volt a diktatúra alatt. Ezért aztán a 31-ére virradó hajnalon, amikor egyedül megyek végig a Horea úton az állomásig, a vonathoz, kicsit mintha elakadna a lélegzetem, amikor az Astoria vonalánál, ahol pár napja három embert agyonlőttek, kivágódik az ablak s fénypászma ömlik az útra. „Ha futnék, akkor is eltalálnak. És még ki is röhögnek.” Nagy, kimért(nek álcázott), de gyors mozdulatokkal igyekszem kilépni a feltételezett célkeresztből. Addig is sejtem, később újra meggyőződöm róla, például 2006. október 23-án – akkor is az Astoriánál, de a változatosság kedvéért a budapestinél –, hogy az ember akkor nem fél, ha a sorstársai ott vannak körülötte.

FORDÍTSA AZ ÚR AZ Ő ORCÁJÁT TEFELÉD

„nyírségi, szabolcs-szatmári világból, református parasztpolgári családból jöttem, egy rendkívül átmoralizált szülői közegből, bibliaolvasó közegből, ahol magam is bizonyos értelemben kívülálló is voltam a közösségen belül – nem voltam parasztyerek a hagyományos értelemben, mert másképpen neveltek. Nem tartoztunk a helyi tanári vagy téeszelihez sem. Édesapám kovácsmester, édesanyám postahivatal-vezető volt, a Bethánia mozgalom tagjai, és a hasonló, általában – 1945 előtt – módosabb hitbéli testvéreikkel jártak össze. Nem volt ebben semmi szektásság: ők voltak a korabeli református egyház legaktívabb tagjai. Például az fel sem merült, hogy a szüleim bármilyen közéleti szerepet vállaljanak. De arra sem emlékszem, hogy édesapám valaha kocsmában vagy a kártyázók között feltűnt volna. Vasárnap délután kiült a kapuba, és ott tárgyalt mindenkivel, vagy eleve hozzánk jöttek. S ez a másság más perspektívákat ad az embernek, mint ami megszokott volt ott a községben. Így ez az állandó külsőség, köztesség határozott meg, miközben a család integrált: folyamatos volt otthon a történetmesélés, normafelmutatás, amely nagyfokú társadalmi érzékenységet hozhatott magával. Nem beszélve a reformátusok jól bevett önostorozásáról, amely önmagadnak egy külső pontból való folyamatos megkérdőjelezésével jár.”

Lassan rakom össze a kockákat; a köztes lét gyerekkoromban természetes, vagy ami talán pontosabb: nem is tudok róla. A település, ahol lakom, főváros, Magyarországé. Azon belül a kerület, a IX. – legalábbis a középső része, a miénk – mintha a proliét és a művészmentalitás nem arányos, de mindenesetre derűs keveredéséből született volna. Azt hiszem akkor, hogy nem szeretem; később megtudom, hogy ami utána jön, még rosszabb. Azért van olyan hely, ahol jól érzem magam, s ahol csodálkozva látom, fehér a hó, nem fekete, mint „otthon”. Kedves színtereim a füstös, téli táj ködébe fúródó hajnali vonatok, de a falu az igazi hazám. Hegy, tetején templommal, alatta a patak innenső oldalán a parókia (ez számomra az otthon), pár lépésre

többfunkciós épület a bolttal s a kocsmával (ezt is az egyházközségtől vették el, amelynek anyakönyvébe keresztelésem dátuma beíratott). A Nyöggő-patak és a vízmosság által bezárt szögben nincs is más ház, csak egy lakatlannak tűnő kert, valamilyen romos épülettel, amelyben mégis él valaki. Szemben, a túlpartokon a község. Ott tanulok meg járni, beszélni. Apám nem tanár már, mint öt évvel születésem előtt volt; gépmunkás, három műszakban dolgozik. Anyám tanár maradhat, de ingáznia kell Biatorbágyra. Nagyanyám a mentsvár, a parókia a refugium. Aztán számomra észrevehetetlen, gyors váltás, apám deklasszálódik, azaz az uralkodó osztályból visszalép az értelmiségbe, mert megnyer egy pályázatot, amiben nem kell föltüntetni a büntetett előéletet, s nyilván azért is, vagy inkább azért, mert Juhász László, az Iparművészeti Tanács főnöke, a magyar belsőépítészet-történet klasszikusa velem ért egyet, nem a diktatúra működtetőivel. A Tanács lapja, az Ipari Művészet börtöntöltelék- és ellenálló-lerakat. Ez az általam talán nem is érzékelt osztályközi mozgás és osztályidegenség, háromlakiság sokszoros fordulat révén válik érthetővé. A norma elsajátítása nem napi penzum, nincs elsajátítandó tananyag, létére magamtól ébredek rá; persze a kezem ügyében van minden, ami emlékeztet. Apám talán legkedvesebb verse, Áprilyé Apáczai özvegyéről, kuruc tárgyú könyvek, „hitvalló őseink” a gályapadhoz láncolva, nagyapám képe palástban és süvegben, ha a képtartót megfordítom, nagybátyámé ugyanabban a viseletben, II. Rákóczi Ferenc szarkofágja Kassán, amit valószínűleg annak köszönhetek, hogy szocialista országokba azért kaphatunk útlevelet... Et cetera, et cetera. Annyira óvnak, kerülendő az újabb családi drámát, hogy azt hiszem, mindent mondhatok és tehetek, hülyeségeket is. Meg is teszem. Ez nemcsak a szabadságesszme projekciója. Legalább annyira a pofátlanságé.

SZOROS KAPU, KESKENY ÚT

„A középiskolában szobatársam volt Vincze Gábor, aki békési, és már középiskolás korában rendszeresen járt Erdélybe. De ennél közvetlenebb élmény volt, hogy édesapámnak 1940-től 1949-ig tartott a második világháború, ugyanis Szibériában volt hadifogságban. A családukban folyamatosan zajlott a történetmesélés, kezdve a nagyapámmal, aki gyerekkoromban sok időt töltött velem, ő az első világháborúról mesélt – a háború előtti Nagykaroly, Szatmár, Beregszász még az ő szabolcsi világához tartoztak. Édesapám pedig egy vagy másfél évet a Keleti-Kárpátokban töltött műszaki erődítési munkálatoknál, tehát például Uzon vagy Illyefalva nevét gyakran hallottam. Sepsiszentgyörgy ugyanúgy benne volt ezekben a katonatörténetekben, mint a Bajkál-tó vagy az irkutszki bányák. Ez tehát az első szint.”

Még bőven találkozhattunk olyanokkal, akik részt vettek mindkét nagy háborúban, volt, aki egy harmadikban is. „Mert vöröskatona is voltam”, említi pohár borral a kezében Izsó József, az ózdi református egyházközség korábbi gondnoka a rados-tyáni gyülekezeti teremben, egy órával úrvacsoraosztás után. „Józsi bácsi arra a legbüszkébb”, mondom a rokon vendégeknek, akik először járnak ott, de az öreg szinte legyint, ő aztán egyikre sem büszke. Tizennyolc évesen került ki az olasz frontra.

1919 tavaszán már a gyárban dolgozik, amikor berohannak a műhelybe: „Betörték a csehek!” A munkások fegyveréért indulnak, hogy kiverjék őket.

Az öregek nem traktálják véres történetekkel az érdeklődő gyereket; Józsi bácsi a háború ironikus oldaláról beszél. Egyszer a gúlába rakott puskákba beleszap a vilám, csövüknél fogva összeforrasztja őket, az így képződött mütárgyat utólag szabálytalan Nicolas Schöffner-szoborként képzelem el.

Deutsch Zoli bácsi sem mesél a frontról, csak azért említi, hogy 1916-ban ott volt Bukarest elfoglalásánál, mert fontos élménye, hogy kétszer fogott kezét vele IV. Károly király; egyszer ott. Zoli bácsi Móricz Zsigmondot Zsigaként emlegeti, a korábban a szemközti házban lakó Füst Milánt nem is említi, csak egyszer, amikor kérdezem róla (talán nem voltak jóban). Ludovikát végzett, ám kvietált tiszt (apám tudta – vagy: úgy tudta – róla, hogy Königsbergben is járt egyetemre), felekezetre katolikus, mindenesetre a második világháborúban vonatkoznak rá a katonai zsidótörvények. Akkor már karszalagos munkaszolgálatos, ám a keretparancsnok annyira tiszteli őt, hogy gyakorlatilag rábízza a muszszázad vezetését. Kétszer esik orosz fogságba, mindkét alkalommal katonanők révén szabadul a táborból. Nekem a kiskorúaknak szánt változatot meséli, tudniillik hogy tőlük kéredzkedett ki pisilni, aztán meglépett. Jóval később jövök rá: ez erkölcsnemesítő tantörténet lehet. Zoli bácsi vitrinjében vagy három kép van, az egyiken az ostrom alatt meggyilkolt felesége, a másikon Kaszap István... a harmadik, most kezd rémleni, ő maga, fiatal, fess főhadnagyként. Mindkét fia öngyilkos lett, az elsőnek a halálát még megérte, de nem mondtuk meg neki. Sokszor hallom a falon át, hogy kis, komótos sétát tesz pár lépésnyi szobájában, s rámorog a világra: „Az élet viharos tengerén bárkánk remegve reng!”

Deák Pista bácsi – ekkor már talán nem néznek gyerekeknek – elmondja, hogy az elfoglalt orosz vagy ukrán területen partizánok tüzeltek rájuk; ők elfogták és a falhoz állították őket.

Az egyik szüreten, Legyesbényén, szekéren visszük a termést a szép lassan rommá váló egykori úri házhoz. Már nem emlékszem, melyik világháborúról van szó. A fuvaros visszanez a bakról, a nagyobb nyomaték kedvéért felemeli az ostorát: „Tizenhétszer voltam ellentámadásban. Az ezerszázalékos halálban!”

Keresztapám (a kommunista diktatúra alatt is meggyőződéses szociáldemokrata) mellékesen említi egyszer, hogy 1944-ben egy náci- és németellenes diákmozgalom tagjaként Bergen-Belsenbe hurcolták. Ezt annyira természetesnek találom, hogy nem kérdezem a részletekről.

Hetei Sanyit bácsit, apám unokatestvérét akkor hurcolták el a Szovjetunióba, amikor egész Csonka-Bereget. Úgy mondják, apja csak azért ment el vele, hogy támasza legyen; a vonat egyszer áll meg, az öreg leszáll, Sanyi bácsi nem látja többet, ahogy a többi életben maradt deportált sem. (Jóval később tudom meg: a rokonságból öten vesztek oda, mind civilek.)

Megnyílik a keskeny út: két pogány közt az eretnekeké.

A NÉVTELEN CSŐCSELÉK EMLÉKE

„Magyarországon [...] az új állampolgári közösségi tudat kialakulásának egyik akadálya az 1989 előtti politikai rendszerhez való viszony tisztázatlansága. Az emlékezetpolitika szintjén az 1956-hoz való viszony, az identitáspolitikában pedig az a kérdés: hogy jogállamnak tekinthető-e a kádári Magyarország? A másik nehézség a rendszer-váltáshoz, a létrejövő új politikai rendszerhez kapcsolódó közös élmények és szimbólumok hiánya.”

Belülről élem át, nem csak azért, mert az Angyal utcát, ahol felnövök, két forradalmi utca keresztezi: a Tűzoltó, ahol Angyal István volt a vezér, meg a Tompa; az ottani fölkelőcsoport vezetőjét is kivégezték. A helyszín talán véletlen következménye annak, hogy apám a börtönből való szabadulása után fölhozta a családját Budapestre, hogy az alföldi városban ne legyen szem előtt (a vidéki börtönviselt '56-osok tömegével tettek így). Születésem után néhány héttel, 1961 augusztusában hajtják végre az utolsó, a forradalomban való részvétel miatt kirótt halálos ítéleteket.

Kedvenc állatomat egy másik tanár rajzolta, akire nemigen emlékezhetek, képe inkább a későbbi elbeszélésekből alakult ki bennem, a valóságnak a mesével folytatott cserejátékaiként, ma már egy róla szóló könyvben láthatom az arcát. A rajzolt állatot „rúgtapoló”-nak nevezem el, sokat emlegetem, később megfejtik, hogy arról a rúgtató lóról van szó, amit Rácz István, a Nyíregyházi Forradalmi Bizottság elnöke rajzolt nekem szabadulása után; ő is a főváros valamelyik külső kerületében kap segédmunkát, s eljött megnézni korábbi rabtársa fiát. Két szobánk van a szuterénlakásban, de az egyikbe befogadjuk Garab Imrééket, akik azelőtt Görgey Gábor albérlői voltak, ám egyik napról a másikra kirakta őket. Apám dühös, mert ennek nem tudja más okát adni, mint azt, hogy az író akkor tudta meg: Garab mint a híradós ezred törzsfőnöke a Debreceni Forradalmi Bizottmány karhatalmi szekciójának vezetője lett, s ezért kapott több éves börtönbüntetést. Erről semmit sem sejtünk a bátyámmal, de sűrűn kéredezünk be az átengedett szobába, mert ott már egy kislány is lakik, s játszani szeretnénk vele. '56-ról, a karcagi és környékbeli eseményekről egy szálas, kemény, derűs emberrel beszélek nyíltan először, mármint apám után. Egy este Hagymási Jenő csönget be, hogy ekkoriban még munkás-e vagy üzemmérnök már, nem tudom földézni. A szülei nincsenek otthon, ő megvárja őket, s közben megkérdezi, tudok-e arról, mi történt a családdal másfél-két évtizeddel azelőtt (mert ha nem, akkor persze nem beszél róla). Százados volt akkor, repülő-ezredparancsnok, a kunmadarasi repülőter parancsnoka. A forradalom alatt is együttműködtek apámmal, a büntetés-végrehajtási intézetekben tett vendégszerplésük során is összeakadtak, talán a Duna-kanyarban (Rio de Vác, ahogy apám nevezte egyszer). Az ezredparancsnok, aki tudta már, hogy sosem ülhet többé repülőre, a börtönfolyosón azt játszotta, hogy ő egy *repülőgép*, karját széttárva billegette, éles szögekben jobbra-balra fordult, forgott-pörgött, és közben brummogott, mint a motor.

„Végre egy kis világhír”: egy apámról szóló besúgói jelentésből a rendfenntartó elemek is értesülnek róla, hogy megszülettem.

Nagyjából húszéves koromban kívülről tudom Bibó István november 4-i, az intervenciót elítélő kiáltványát. El is mondom, akinek tudom, nyilvános helyeken is.

TÜNDÉRKERTI MULATSÁGOK

„A határon túli ügyek akkor konkretizálódtak, amikor Békés Csabáéknál volt egy megbeszélés arról, hogy kellene valamilyen egyetemi akciót szervezni az erdélyi magyarok megsegítésére. Ekkor merül föl egy erdélyi karácsonyi segélyakció ötlete: szaloncukorban ott nagy hiány van, tehát szaloncukrot kellene vinni. [...] Én akkor már történelem–Kelet-Európa szakra járok az egyetemen. Érdekel a térség története, s azokban az években éppen volt ilyen speciális képzés. De már korábban is voltam Erdélyben, 1981 nyarán, ahol azonnal belekeveredtem a Szent Anna-tavi és tusnádfürdői eseményekbe. [...] ... káprázatos volt minden, a különböző stopposok is, akiket fölvettek, a patakokban ruhát mosó nők, Brassóba megérkezve a belváros, a városháza környéke, tele nagy kalapos cigányokkal, akik óriási korsóból isszák a sört, az ortodox pópák – akkor érzek először tömjénfüstöt, az egész teljesen elkábít. Brassóból stoppal indulok tovább Tusnád felé, találkozom egy lánnyal, aki azonnal meghív magához, tőle megyek tovább Tusnádra. Megérkezem a kempingbe, már este van, amikor látom, hogy részeg fiatalok ordítják, hogy »ria, ria, Hungária!«, aztán hallok a farkaskutyákat. Fogalmam sem volt arról, hogy mi van a Szent Anna-tónál. Egy marosvásárhelyi család menekített ki a tusnádi kempingből: nem volt sátorom, amikor láttam, hogy kutyákkal fésülik át a terepet, és szedik össze a magyarországiakat, bebújtam egy sátorba, hallottam, hogy ott románul beszélnek. Azonnal letakartak egy pokróccal, mutatták, hogy fogjam be a számat. Majd amikor jött az igazoltatás a sátorban, s hallottam a neveket, világossá vált, hogy ez egy magyar család. Amikor elment a rendőrség, magyarul szóltak hozzám: na, akkor te ki vagy? Így alakult ki a barátság, elvittek Vásárhelyre, és így tovább... vendégeskedés, kérések, szívességek, cserébe vendéglátás, újabb emberek és hálózatok megismerése. Tehát én is megkaptam azokat az erdélyi feelingeket, amiket azokban az években sokan mások is megkaptak. Innen is eredt, hogy erkölcsi kötelességnek érzem azt, hogy ha kérnek tőlem valamit, megtegyem. [...] Mindez akkor erősödött föl, amikor elindult az előbb említett szegedi akció. Egyetemisták gyűjtöttek pénzt szaloncukorra, és azt hátizsákban elvittük különböző településekre, én történetesen Zabolára. Éveken keresztül minden karácsony előtt megjelentem ott egy nagy, Tîrgu-Mureş feliratú csóvázás hátizsákkal, szatyrokkal, odaadtam a szaloncukrot a plébánosnak, aztán eltűntem a faluból. Zabolán így lett akkor szaloncukor. Amikor 1987-ben bevonultam katonának, egy barátomra hagytam ezt a feladatot. Világossá vált, hogy itt persze nem a szaloncukor volt igazán fontos az embereknek, hanem az, hogy törődnek velük, sokszor nem is magára a tárgyra volt szükségük, hanem arra az érzésre, hogy valaki odafigyel rájuk, s nincsenek egyedül. Ahogy ebbe belecsöppentem, jöttek a kérések – Erdélyben főleg gyógyszereket kértek –, én először csak partizán módon, Szegeden szerveztem embereket, akik részt vettek ebben a munkában. Közben egy áttelepült barátom, Lőrincz Csaba révén Budapesten

megismerkedtem a Határ/idő/napló és a későbbi Transcar körével, és már velük működtem együtt a folyamatossá váló utazásokban, szállításban... [...]

Tudtam, [...] hogy lehetőleg romániai ruhában kell folyamatosan kószálni, hogy egy helyen két éjszaka nem alszunk, hogy telefont lehetőleg nem használunk, ha igen, nem mondjuk be a saját nevünket, tudtam, hogy jobb éjszakai vonattal utazni, mint nappalival, hogy nem árt románok között elkeveredni, és így tovább. S mindez fölhalmozott egy hihetetlen élményanyagot, nemcsak terep-, hanem emberismeretet is. Megtanulod, hogy Bukarestben nem nézel a másik ember szemébe. Erdélyben lehet szemkontaktust keresni, Bukarestben ez már gyanús. Megtanulod a viselkedési mintákat, amelyek mások, tegyük föl, Moldvában, egy szlávos világban, és mások Curtea de Argeşben – s erre magad jössz rá. Az is benne van a pakliban, hogy lehetőleg kerülöd a magyar elit tagjait, mert így kisebb a lebukás veszélye, s a hozzájuk küldött könyveket, leveleket stb. is közvetítőkön keresztül adod át. Amíg ez megtörténik, megint várni kell.”

Mások az élményeink, de utolérik egymást. Tizenegy vagy tizenkét éves koromban megyünk először Erdélybe, a családdal, autón. Talán 1973-ban; éles emlékem Petőfi születésének ott is ünnepelt százötvenedik évfordulója; nyilván megvannak még valahol itthon az ez alkalomra megjelent lapok. Bár az időpontok nem tisztázhatók. Egy székely harisnyás bácsi, Tamási Gáspár 1974 nyarán ír ajánlást a családnak Áron bátyja Ábel-trilógiájába. Vagy ez már a második úton történt? Aztán nagyjából minden nyáron ott vagyunk, később már csak magam. Az első Erdély-élmények után évekig nem is érdekel semmi más. Kapcsolatok szövődnek, később már írókkal is. Azaz én nem kerülöm az ismert embereket, és nem alakítok ki finom konspirációs technikákat, nem is nagyon érzem, hogy szükségem volna rájuk. 1977 – a Budapesten megismert Hervay Gizella megkér, hogy ha Kolozsváron járok, menjek be az Utunk szerkesztőségébe, kérjek egy példányt Király Lászlótól a *Sétalovaglás* című verseskötetéből, hogy ő aztán írhasson róla valamelyik magyarországi lapba. Ott úgy fogadják a két középiskolás diákot (az egyik barátommal járok arra), mint mondjuk az Akadémia díszküldöttségét. Kolozsvári magyar írók – vannak köztük, akik nálunk szállnak meg, ha útlevelet kapnak, s eljutnak Budapestre; van, hogy én húzom meg magam éjszakára valamelyiküknél, ha ott vagyok. A külföldieknek való szállásadás akkoriban Romániában különben már büntetendő cselekedet. Egy-egy kéziratot csempészek át a határon, üzeneteket, drámát, verseket közvetíték. Később innen oda egyre fontosabb lesz a gyógyszer, az étel, meg persze a könyv, amire vadásznak a határon. A legfontosabb az ottaniaknak valóban az, hogy ott vagyunk.

A szétvert 1981-es Szent Anna-tói tábor utószele engem is meglegyint, akár fel is dönthetne, bár nem voltam ott. Augusztus végén Nagyváradon szállok föl a hazafelé tartó vonatra, előtte vám; az útlevelemet elviszik. Hogy azért-e, mert tucatnyi példányt találnak nálam a kolozsvári egyetem háromnyelvű lapjából (ezeket az egyik szerkesztő küldi az Echinox magyarországi barátainak), vagy mert előtte egy éjszakát Tóth Károlyéknál (utóbb Tóth Károly Antal néven publikál) töltök (a helyi Ady-kör egyik vezetője, nemsokára ő írja meg az *Ellenpontok* című illegális lapnak

a madridi konferenciához intézett memorandumát és programjavaslatát), vagy egyszerűen azért, mert ekkor minden magyarországit alaposabban megnéznék (utána tömegével utasítják ki őket Romániából), nem fog kiderülni, és nem is érdekes. Az útlevelet visszakapom, de biztos, ami biztos, följelentenek a magyar belügynél. Az meg vérszemet kap. Egy hónap múlva beidézik a kerületi rendőr-főkapitányságra. A kapuban vár az egyik szakember, hogy el ne tévesszük egymást: ők is vendégek itt, a minisztériumból jönnek. Besúgónak akarnak beszervezni. Ez nem sikerül nekik, de a következő hónapok nem aggálymentesek.

DALIÁS IDŐK

„A 80-as évek második felében erkölcsi nyomások és akkor morális döntésnek gondolt lépések határozták meg az életemet. Ilyen morális döntés volt az, hogy nem szimulálok, hanem bevonulok katonának – ’87 augusztusától ’89 februárjáig, mert egyetem előtt a vakbélműtétem miatt nem voltam katona –, így aztán kimaradtam éppen a rendszerváltást előkészítő két évből. Ha egy szakmunkásnak át kell esnie ezen a szocializáción, én, aki diplomás lettem, és megúszom a kapcsolataim révén, hogyan beszélhetek érvényesen társadalmi problémákról, kivételezettként? [...] Azt terveztem, hogy a katonaságot mint szocializációs történetet meg fogom írni, mert valakinek meg kell írnia. 1987 nyarán végeztem az egyetemen, augusztusban elvittek katonának. Kalocsára kerültem, ahol ellenőrizték a levelezésem – akkor ez nekem eszembe se jutott –, közben én azt gondoltam, hogy szöveggyűjteményeket, forráskiadványokat még a katonaság alatt is össze tudok állítani, ráadásul elkezdtem írni a naplószerű feljegyzéseket a napi történésekről. Volt a kalocsai laktanyában egy politikai tiszt, aki kiszúrt, hogy érdekes előadásokat tudnék tartani. S mivel ott csupa »rigó« volt – olyan tisztok, akik az egyetem után kerültek be a hadseregbe, ahol »altisztek«-ké képezték ki őket harckocsizó egységekhez –, megszavazták, hogy tényleg tartsak előadásokat: sztálinizmus, hrucsovizmus, ’56 stb. S ezekről persze informálisan is sokat beszéltem, ez mindenkit érdekelt akkoriban. ’87 őszén – így visszatekintve – ez elég meredek dolog volt. Tartottam előadásokat, aztán egyre több tiszt is érdeklődni kezdett, egyre több nyilvános vagy nem nyilvános beszélgetés zajlott le ezekről a kérdésekről. Míg aztán 1987. november 11-én – pénteki nap volt, ha jól emlékszem – jött egy nyílt parancs, amelynek értelmében honvédként – tehát gyakorlatilag bizonyos értelemben lefokozva – azonnal Tatára helyezték át.”

Én azokban az években és ebben a kérdésben nem vagyok ilyen skrupulózus, ráadásul egy fél évtizeddel korábban szolgálom le a katonaidőmet, így aztán döntő különbség, hogy „nem maradok ki” a rendszerváltás előzményeiből. 1987-ben és ’88-ban ott vagyok Lakiteleken, de meghívnak a Szabad Kezdeményezések Hálózata, az SZDSZ elődje alakulására is; nem vagyok egyetemista, de bevonnak egy központi egyetemi lap szerkesztésébe, ahol mi közöljük először az MDF erdélyi jelentését.

Viszont 1981 őszén, a beszerzési kísérlet után, amikor is néhány hétig sejtően lehallgatják a telefont (nem miattam: a forradalom 25. évfordulója közeleg), megkérem a szüleimet, szóljanak P. ezredesnek (kapcsolatuk eredete nem politikai jellegű; ő bele tud szólni a hadtáp tartalékjának ügyeibe), hogy vonulasson be. S akkor már persze ne első lépcsős alakulathoz. Hátországvédelmi egészségügyi alakulatok országos parancsnoksága, mozgósító törzs, kettes alosztály. (Vegyük úgy, hogy a név és a szám fiktív.) Magyarfalvi őrnagy öntudatos kommunista, de nem feljelentő ember, szereti a vitákat. '56-ban Kunmadarason szolgált, emlékszik a tanárookra, akik Karcagról kimentek a repülőterre, hogy csatlakoztassák a katonákat a forradalmi bizottsághoz; szerinte Hagymási elküldte őket a fenébe, azaz az én történetem fabatkát sem ér, de hogy álltak ők át az „ellenforradalmárokhöz”! „Akkor miért zárták Hagymásit börtönbe?” „Hagymási kitűnő katona volt, de *akkor* nem bizonyult erős kezű vezetőnek.” Tudom, hogy ez badarság (ámbár lehet, hogy az őrnagy elhiszi, amit mond, vagy már régen meggyőzte magát, hogy így kell emlékeznie). Hagymásiék például november 4-én nem adták át minden fegyverüket a repülőteret megszálló szovjeteknek, utóbb bevitték belőlük Karcagra, apámékhoz, a szüleim a statárium kihirdetése utáni időkben a hozzájuk mentett fegyvereken aludtak, amiért mindkettőjüket rövid úton fölakaszthatták volna. Hogy az első házkutatás idejére ezeket a fegyvereket már eltakarították, vagy csak nem találták meg őket a pufajkások, már nem szavatol érte a családi emlékezet.

Szabó őrnagy, akit '56 októberében, ha nem tévedek, éppen Tatáról rendelnek föl a Parlament védelmére, nem olyan rendíthetetlen támasza a munkáshatalomnak, mint Magyarfalvi: teketóriázás nélkül mondja, hogy be volt gazolva azokban a napokban, gőze nem volt róla, mi a fenét kéne tennie.

Szolgálati időm alatt sok időt töltök a 4-es „viszonylaton”, útban a két alosztály között, kimenőruhában és tiltott könyveket olvasva; rendszeresen járok Szolnokra, Debrecenbe, Miskolcra, a Hadkiegészítő Parancsnokságokra, állománytábla-egyeztetésre. Négy összekovácsolási gyakorlaton (tartalékos tábori kórházak fölállításánál) érthetetlen módon a törzs Jolly Jokere vagyok; hol tábori konyha vételezésére küldenek az egyik egészségügyi bázisra egy alkalmilag bevonultatott sofőrrel, hol szénakazlat rakni a gyakorlat színhelyére. Egy ízben vagy 160 civil parancsnoka vagyok. „Legyenek szívesek, sorakozzanak fel... de ne *így*, hanem *úgy!*” (kézzel mutatom; egyrészt nem jutnak eszembe a vezényszavak és szakterminusok, másrészt hogy jövök én ahhoz, hogy felnőtt embereknek parancsokat osztogassak!). Egyszer, amikor a Néphadsereg hadtápfőnöke, Lapos Mihály vezérőrnagy jön megnézni a felállított kórházakat, én vagyok a foszabos, mert nincs más, akit kiállíthatnának a bekötőúthoz. Lapos népszerű ember, a Zách utcában, a hadtáp kiképzőközpontjában azt terjesztették róla, hogy amikor megnézte a konyhát, fölrufta a kondérokot, aztán parancsba adta: egykettőre emberi kosztot adjanak a katonáknak, addig ott marad. A konyhások rohantak a piacra, két fél disznóért... Mégsem fogadom udvariasan a vezérőrnagyot, s főleg nem az alaki szabályzatban előírtaknak megfelelően. A parancsot tíz perce kaptam, villámgyorsan rám csatolták az antantszíját, kezembe nyomták a forgalomszabályzó-botot, Takács főhadnagy vagy kétszer megmutatta a két mozdulatot, amire szükségem lesz, de ezeket három másodperc alatt

elfelejtem, illetve összekeverem. Amikor meglátom jobbról a tábornok kocsiszlopát, tüntetően balra fordulok, mintha az ellenkező irányban, a távolban derengene valami. Az oszlop megáll mellettem, pár másodpercnyi kínos csönd után rám dudálnak. Az állammal intek, merre menjenek. Mint egy civil.

[NEM OLYAN] TÁVOL MOSZKVÁTÓL

„Romániában az volt nagyon fontos számomra, hogy ott minden markánsabban jelent meg – az államszocializmus beavatkozása is, amit másképpen irányítottak –, mint Magyarországon. Sokkal szembeötlőbbek, durvábbak voltak a jelenségek. Mint ahogyan a Szovjetunióban is, csak másként. Többször jelentkeztem építőtáborba, így többek között 1983-ban egy hónapig Ogyesszában dolgoztam egy konzervgyár ládaüzemében, s akkor láthattam, hogy a Szovjetunió milyen sokrétű világ. Jártam a városhoz közeli Csernomorkán a kolostorban, ahol olyan óhitű szerzetesekkel találkozhattam, akik Szibériából jöttek és fölfelé igyekeztek, Szentpétervárra, gyalog. Az Úr útjai kifürkészhetetlenek, s jó, hogy egyáltalán találkozhattam ott ilyen emberekkel. [...] De ugyanebben a világban találkoztam olyan emberrel is, aki végigharcolta a második világháborút – a művezetőm –, s amikor meghallotta, hogy apám Szibériában volt, egyszerűen csak fasisztának hívott engem, és napokig nem is nagyon állt szóba velem. Ott derült ki számomra, hogy egy negyvenfős műhelyben a munkásnők több mint 70%-a túl van már egy-két abortuszon. Láttam olyan temetőt, ahol egyetlen fa sem volt, részt vettem olyan temetésen, ahol nem szolgált pap, csak a rézfúvósok fújták a hőségben a »Hej, te bunkócska, te drágá«-t. Pap nélküli temetést addig el se tudtam képzelni. Egy tudományos kommunizmus szakot végzett ember, akit egyébként Max Weber érdekelt, kalauzolt ezekben a világokban, meg Ogyesszában, ahol nemigen voltak akkor kocsmák, csak fagyizók, és a bennfentesek illegális bögrecsárdákat, kártyázókat, bárókat látogathattak. Inni is általában a gépszerezőkkel, a vodkaboltok közelében ittam az utcán.

Ha nem éltük volna át, azt gondolhatnánk, hogy a diktatórikus viszonyok között a legnehezebb mozogni. Én akkor utaztam és tapasztaltam a legtöbbet.”

Magyar könyvkiállítást rendezünk Kijevben, 1985, „felszabadulásunk 40. évfordulója”. Minthogy hosszú az út, s tartok a kupéban lévő három nőtől, éjjel a folyosóablaknál próbálom nézni a Vereckei-hágót, közben megiszom az egyik üveg pálinkát, amit a háromhetes útra vittem, a délutánba hajló reggelineél az étkezőkocsiban pedig H. F.-fel öt üveg fügebort. Így aztán előbb hazai pályán akarom fölvenni a küzdelmet a szovjet hadsereggel, a patrul végül nem visz el, mert rohanva érkezik a moszkvai kollegina: „Ezeket nem lehet, ezek az ukrán művelődési minisztérium vendégei!” Másnap reggelre magamhoz térek, kezdődik a szorongás; akkor éri el csúcspontját, amikor meglátom a Krescsatikut, a nagy sugárutat, amelyben keresztben elférne a Rákóczi út. (A pályaudvaron pedig a budapesti Keleti és Nyugati együtt.)

A Kijevi Rusz emlékei, hetvenhét mumifikálódott szent a barlangkolostorban, köztük Nyesztor, a szláv Anonymus. A leplek alól itt-ott kimered egy-egy ezer éve feketére aszott ujj. Bulgakov domborműve szülőházán, Paszternak verse a néma Dnyeperről és az éji Podolról.

Megkérdézem a könyves cég főnökétől, *hol lehet* orosz nyelvű Paszternak-kötetet kapni (mert Király Laci azt mondta Kolozsváron, ha hozzájutna, öt évet rászánna az életéből, hogy Borisz Leonyidovics költészetének legyen méltó magyar fordítása). A válasz: *lehet*. Az ukrán miniszter, aki bizonyára a kiállítás megnyitóján is ott van, a banketten bebizonyítja, hogy igazi tahó. A moszkvai magyar követségi tanácsos kérdésemre, hogy szoktak-e a Kremlben beszélni a kárpátaljai magyarok ügyéről, elfordítja a tekintetét, míg mondja: „Nem volna szerencsés.”

Hivatalos tolmácsunk nálam alig idősebb kárpátaljai magyar (ha pontosan emlékszem, a gyermekopera koncertmestere), úgy szerzik, hogy valakit leküldenek a Druzsba könyvesboltba, megkérdézik, van-e ott magyar, és tud-e vállalni ilyen típusú munkát. A Druzsában meg lehet kapni azokat a magyarországi könyveket, amelyek Budapesten két nap alatt elfogynak; például Dsida Jenő több évtizedes szünet után kiadott vastos verseskötetét. Majd magam is többször megfordulok ott kijevi heteim alatt, tanácsokat adok társasutazással a Szovjetunióba kiránduló erdélyi magyaroknak, mit érdemes megvenniük: Magyarország felől már régen nem lehet magyar könyvet bevinni Romániába, a szovjet-román határon ilyesmit nem keresnek. R. L., a tolmács egy éjjel a szállodaszobánkban alszik. Tudjuk, hogy van valahol lehallgatókészülék, de nem érdekli, hogy magnóra veszik, amit mondunk, addig nem megy el, míg meg nem tudja, mi történt Magyarországon 1956-ban. Mindig azt vágják a fejéhez, hogy a magyarok valójában fasiszták.

NINCS MÁR SZÍVEM FÉLELMÉRE

„Táti,

ha tegnap történetesen nem a te halotti torodon vagyunk, hanem valaki más barátunkén, egy idő után biztos félrevontál volna a diófához azzal, hogy »Te, nem kellene, hogy szólj, hogy kicsit beszéljessen a társaság közösen is x-ről, miatta vagyunk itt, nem?« Közben a jobb kezeddal a fejed fölött átnyúlva vakartad volna a bal füled környékét. Én meg biztosan azt mondtam volna: »Ne hülyéskedj, a német esküvőkön csinálnak olyat, hogy mindenki mesélje el azt, hogy mi köti a párhoz... Meg egyébként is itt a család, a szentgyörgyi barátok, én itt külső, idegen vagyok.« Erre te: »Na épp ezért pont neked kellene lépned.« Aztán biztos visszamentem volna és kevergek egy kicsit a tanítványok [...], a KAM-osok, a szentgyörgyi barátok, a család és ismerősök csoportja között, akik a maguk köreiből önfelédten beszélgettek a napsütötte udvaron, s közben ettek, ittak, örülve az együttlétnek. De aztán 5-10 perc múlva egy-két embernek előre szólva belevágtam volna tanácsod szerint... Na, de nem voltál ott, és mindez csak akkor jutott eszembe, amikor Botfalutól Fogaras felé menve balról végig láttam a délutáni napfényben a havas hegyeket.

Nem volt, aki szóljon, és ezért hiányzol.

Sose volt érzelgős a kapcsolatunk, keveset beszéltünk a személyes ügyekről. Én biztosan többet, és te meg is hallgattad a nanotörténeteket, s ezekre vagy azt mondtad, hogy »barátom«, a végén felemelve a hangsúlyt, s legyintve, vagy hogy »micsoda dolog! ... te is mikkel foglalkozol«. Aztán mikortól mutattam egy-két levelezést, do-szárokat kezdttél olvasni, akkor már arról kezdtünk el beszélgetni, hogy mihez lehet jogunk vagy tisztességünk élő vagy holt emberek intim, nem intim dolgaiba belelátni, ezt feldolgozni.

[...]

Szóval nem lesz több levél »Sefule« megszólítással és telefon mély sóhajjal: »Te Nándor... csak azt akarom mondani...«

Isten áldjon!”

1990 októberében már éppen agyamra megy a demokrácia vigaszágán a társadalomra szabadult gyűlölet, amikor úgy látszik, simán ki tudok lépni az egész-ből. Elüt egy autó, szemtanúk szerint nyolc métert repülök; annyit, amennyit lelkész nagyapám harminc évvel korábban. Én azonban életben maradok, bár ez számomra csak napokkal később derül ki, addig azt álmodom a kórházi ágyon, hogy sokkal könnyebb meghalni, mint ahogy korábban gondoltam, egyszer csak megtörténik. Nem baj, hogy nem írhattam meg a könyveimet. Mert hát kinek is.

Azonban e lebegés emléke egyrészt utóbb, a következő három évtizedben nem hasznosítható, másrészt szeretteink és barátaink halála más, mint a miénk.

Volt az előttünk járó generációból, aki a kéziratába utolsó mondatként beírta: olyan erővel támad a fájdalom, hogy nem tudja folytatni a könyvet. Aztán, visszafelé haladva, a mi évjáratainkhoz közeledve: az egyik barátunk befejezte a kötetét, vil-lámpostán elküldte a kiadónak, lefeküdt, nem írt és nem olvasott többet. Egy még fiatalabb tudós barátunk pendrive-ra vette végtelen statisztikai adatsorait, odatette a számítógépe mellé, úgy ment be a kórházba, ahonnan már nem jött ki.

2016. szeptember 14-én két barátomat temetjük, B. Kiss Tamást délelőtt 10 óra-kor Budapesten, a Fiumei úti sírkert szóróparcellájában, délután két órakor Tóth Károlyt Somorján. A két temető között az úton nem tudok nem gondolni arra, hogy mi hárman szerveztük meg 1988-ban azt a háromnapos konferenciát, amelyről ezt találok az egyik akkori egyetemi lapban: „a csehszlovákiai magyar tudomány és kultúra reprezentánsainak ilyen nagyságrendű személyes magyarországi bemutat-kozására első ízben került sor”. Egyre szaporodnak azok a megbeszélések vagy csak beszélgetések, amelyeknek ma az egyetlen tanúja vagyok.

A Jeney Éva halálhírének vétele utáni egyik levélsorból:

(Én): „Lassan meg kéne próbálni aludni. Majd össze kéne gyűjteni, amit Éva írt az utolsó könyve után. Persze ezt már magunknak csináljuk. Sajnos mindent ma-gunknak csinálunk, amikor valaki meghal.”

(Közös barátónk): „Ez így van. De talán mégsem teljesen önzés. Aludj jól.”

A TELJESÍTMÉNY GYÖNYÖRE

1. Néhány száz tanulmány, könyv, folyóirat-évfolyam. Tanítványai sora. (Nekem nincsenek, talán a szüleim példájából okulva egy percre nem fordult meg a fejemben, hogy tanítanom kellene.)

2. Részlet közreadatlan anekdotából:

„Egyszer-egyszer el szoktam mondani társaságban, kicsit eltúlozva az arányokat, hogy amióta szövetkeztem Nándorral a magyar kisebbségek megmentésére, az összlélekszámuk nagyjából egyharmadával csökkent.

Meghallotta ezt legutóbb Vizi Balázs jogász-politológus s nekünk kettőnknek kitűnő kollégánk a Kisebbségkutató Intézetben. Sötétes humorral jegyezte meg:

– Ha még húsz-harminc évig bírjátok ezt a tempót, akkor a kérdést sikerül véglegesen lezárni.”

Az írásban szereplő Bárdi-idézetek forrásai:

„Lehet, hogy most a közteesség biztosítása a feladatunk?” In: Filep Tamás Gusztáv: *„Azt hittem egykor, hogy csapatmunkában veszek részt”*. Beszélgetések kisebbségkutatókkal. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár 2019, 13–14., 16–25.

Bárdi Nándor: Magyarország és a kisebbségi magyar közösségek 1989 után. https://met-szetek.unideb.hu/files/03_bardi_nandor_0.pdf

Bárdi Nándor D. Lőrincz Józsefről írt nekrológja. Olvasható volt a Transindexen, de már nincs ott. A gépi postaládámból idézem.

„Sztefánó, Sztefánó...”

Nem tudok és nem is kívánok Nándi előtt tudományos igényű szöveggel tisztelni. El szeretném mesélni, hogyan követte, segítette, befolyásolta Nándi kutatói életemet és személyes fejlődésemet. Röviden, hogyan lett Nándi az egyik legjobb barátom.

Valamikor 1999 áprilisában egy kora délután toppantam be hozzá az akkori Teleki László Alapítvány Közép-Európai Intézetbe. A kis irodaház első emeletén voltak a „külpolosok”, a másodikon a „kisebbségkutatók” – életem nagy élménye, hogy néhány évig közelről láthattam működni Magyarország egyik legjobb szellemi közösségét. Nándi irodája balról a második vagy a harmadik lehetett. Bátortalanul kopogtam. „Igen!” – ajtót nyitottam, körbenéztem rosszul lepezett ámulattal (ha jól emlékszem, az íróasztal felett lógott egy méretes Kárpát-medencei etnikai térkép), majd röviden bemutatkoztam mint olasz egyetemista, olyan magyarsággal, amiben nem volt sok köszönet. Úgy beszéltem – és főleg írtam –, ahogy eszembe jutott, és szerény nyelvi eszközeimmel magyaráztam neki, hogy a II. világháború utáni magyar kisebbségtörténet érdekelne, erről szeretnék szakdolgozatot írni.

Nem emlékszem, pontosan mit mondott, milyen olvasmányokat, alpműveket ajánlott (illetve részben igen: biztosan ott volt közöttük Vincze Gábor 1944 utáni kronológiája – hosszú éveken át mindegyik, a jelenkori Erdélyt kutató alfája és omegája; Romsics Ignác frissen megjelent könyve, a *Nemzet, nemzetiség és állam*; Fülöp Mihályé az 1947-es párizsi békeszerződésről). Azt viszont azonnal éreztem, hogy itt valami nagy dolog történik. Hogy ami elhangzik – és főleg, *ahogy* elhangzik –, az teljesen megváltoztatja a történelemtől alkotott zsenge, naiv – Nándi azt mondaná, „napnyugati” – elképzeléseimet.

Nándit közelebről akkor ismertem meg, amikor elvitt magával Erdélybe egy hétre, 2000 januárjában. Budapest–Csíkszereda és vissza, a szokásos útvonalon (Várad–Kolozsvár–Vásárhely–Udvarhely). A határ akkor még igazi „határ” volt. Fizikai választóvonal és demarkációs pont egy többé-kevésbé konszolidáltan működő posztkommunista demokrácia és egy kaotikus, reménytelennek tűnő és éppen ezért rettenetesen izgalmas világ között. Az olasz állampolgároktól még vízumot kértek, amit hetekkel korábban Milánóban kellett beszerezniem. A határnál morgó román határőrök vártak. Nándi egy Transcaros (azaz Transylvania Caritasos) kis-furgont vezetett, amivel gyógyszereket és mindenféle segélyeket szállítottunk. Úgy forgatta a papírokat a morgó rendőrök között, mint akinek ez a világ legtermészetesebb dolga. (Akkor még nem tudtam, hogy az 1980-as évek elejétől kezdve Nándi rendszeresen járt át segélyekkel és tiltott irodalmat terjeszteni.) Pár kilométer után megálltunk Váradon. Nem volt ott semmi dolgunk, de Nándi meg akarta mutatni a magyar szecesszió remekműveit. Azt akarta, hogy fiatal olasz útítársa első és

meghatározó romániai élménye ne a benzin szaga, a kéregetők tömege, a mindent ellepő sártenger és szürkesség legyen. Hanem a szépség magasztos élménye.

Estére értünk be Kolozsvárra. Miközben áthaladtunk a Királyhágón, Nándi a fejembe véste, hogy az E60-as legmagasabb pontján kezdődik csak Erdély: előtte Partium van. A magyarországiaknak és az olyan marslakóknak, mint én, lélektani fordulópontot jelentett a Királyhágó. Nándi rutinosan vette az éles kanyarokat, és közben mesélt a magas hegyekről, a sűrű erdőkről, a csucsai kastélyról – benne az Ady–Csinszka–Octavian Goga transzilván háromszöggel –, én pedig csak bámultam, és éreztem Erdély mágneses vonzerejét.

Kolozsvárra érve egy külvárosi otthonba toppantunk, ahol kedves emberek vártak, szalonnával, kenyérrrel, pálinkával. Ők hosszasan beszélgettek, miközben Nándi kipakolta a hozott gyógyszereket és egyéb eszközöket. Én szótlánul ültem, és hallgattam őket. Be kell vallanom, sokkolt a láthatóan *művelt és szegénységben élő* emberek látványa. (Magyarországhoz hozzá voltam szokva, de a romániai takarékos, méltósággal viselt nyomor egészen más szintet képviselt.) Azon a héten egymás után értek egy életem át kísérő emlékek, például a januári hidegben és ködben éjszaka útra kelő vándorcigányok látványa – épp vezettem az autót, és teljesen lebénított, amit láttam. Rögtön feltettem a hülye kérdést: „De Nándi, miért itt és most, mínusz tíz fokban?” – mosolygott, ahogy csak Nándi tud mosolyogni, mert egyrészt erre nincs racionális magyarázat, másrészt jóval cifrább dolgokat is látott már Erdélyben.

Mindenütt szürkesség, sáros hó, kopott épületek. De minden helyszínen, Váradtól egészen Sepsiszentgyörgyig Nándi biztos kézzel irányította a beavatásomat (mert biza az volt: beavatás az erdélyi valóságba, a *nanotörténelem* rejtélyes zugaiba – nem feltétlenül a hivatalos papírokból van a lényeg, hanem abban, amit három sör után mondanak el neked egy füstös kocsmában). Kolozsváron elvitt a Főtérre, majd végigsétáltunk a Szentegyház utcán egészen a „román főtérig”, és Nándi elmagyarázta a két párhuzamos világ szimbolikus motorjait. Vásárhelyen betoppantunk az 1930-as években épült ortodox székesegyházba. Megmutatta azt a bejáratnál elhelyezett freskót, amin egy „magyar úr” hosszú botjával veri a „román parasztot”. Így magyarázta el nekem 2000 januárjában a két világháború közötti sérelmi alapú, mélyen *kompensatív* román nemzetépítési stratégiát.

Ahogy mélyültünk bele Erdélybe, és közeledtünk a Székelyföldhöz, már tudtam, hogy én ezzel szeretnék majd foglalkozni, és Nándi kezébe teszem tanulmányaim tulajdonképpeni irányítását. Napról napra tárult ki előttem Nándi elképesztő hálózata, hely- és emberismerete. GPS, Waze, mobilnet nélkül is pontosan tudta, kihez, hogyan, hova, miért. Sajnos nem írtam naplót, így sok jeles pillanatról csak emlékezetfoszlányok maradtak meg, de az egyiket hadd említsem meg röviden. Valamilyik este Vásárhelyen megállunk a januári hidegben kihalt Főtérnél, Nándi kiszáll az autóból, tárgyal valakivel, és én úgy érzem magam, mint egy kémfilmben – kicsik félek is, de ugyanakkor rettenetesen izgat. Majd tíz perccel később már valami *szukkot* fogyasztunk egy füstös lebújban, és Nándi egy másik ismerősével tárgyal könyvkiadásról és levéltári iratokról. Én csendben ülök, figyelek, iszogatok. Nemigen fogom fel, miről van itt szó. De az egész olyan, mintha konspiratív találkozón

vennék részt. A résztvevők semmi törvénytelen ségen nem ügködnek – ezt biztosan állíthatom. Viszont működik bennük a közelmúlt tapasztalata. Tudják, hogy ugyanúgy, mint az 1980-as években, amikor Nándi vonattal és hátizsákkal jött Erdélybe, valahol valakik számontarthatják mindazt, amit Erdély „ügyében” tesznek.

Nándit körütekintővé teszi a múlt tapasztalata anélkül, hogy üldözési mániája lenne. Később, a Szekuritáé és a magyar titkosrendőrség iratait kutatva megértetem, milyen nehéz átlendülni az elszenvedett üldöztetésen, és minden körülmények között mértéket tartani. Megkülönböztetni az általános jelenséget az egyediéktől. Nem gonoszt kiáltani, hanem megérteni a működési logikáját, megfejteni a benne levő kódrendszert. Nem tudom, mennyi mindenre emlékszik ma Nándi abból a január végi kalandból (ami persze csak nekem volt kaland: neki ez *szakmai és emberi rutin* volt. Ötven tárgyalás, ugyanannyi pletyka – ebből lesz a *nanotörténelem!* –, 1500 kilométer gyilkosan rossz utakon, kényelmetlen vendégágyak, nyirkos hideg. Ez nála már mind húszéves tapasztalat volt, amikor én csak ámultam-bámultam, és azt éreztem, hogy napról napra halálosan szerelmes leszek Erdélybe.

E közös utunkat továbbiak követték: mentünk konferenciára, könyvbemutatóra, előadókörútra. 2001-ben Nándi találja ki és meg is valósítja a szelterszi társadalomtudományi tábort, én pedig ott találkozom egy bizonyos László Rékával, akivel a sors máig összeköt. (Hogy mennyit nyújtott az a tábor mindazoknak, akik 15 éven át részt vettek benne, csak azok tudják átérezni, akik ott voltak.) 2019-ben pedig már a nyolcéves Dani fiamat vezeti be Nándi az erdélyi vadregénybe, amikor hazafele tartva a gyergyóremetei történeztáborból egyszer csak megállítja a kocsit valahol Kolozsvár és Várad között, megmutatja a Fekete-Köröst átszelő kis függőhidat, és kézen fogva átmegy vele rajta. Miközben Dani apja az autóban ül és retteg, de közben nagyon büszke a fiára és a mi James Bondunkra – Nándira.

Ne felejtsem el az olvasmányokat sem! Nándi nélkül nem olvastam volna Szerb Antalt, Hamvas Bélát, Bibó Istvánt (ilyen mennyiségben biztosan nem). Nem olvastam volna a kisebbségi „népszolgákat” az 1920-as évekből. Nándi nélkül nem értettem volna meg semmit abból, ami körülvész Erdélyben és Magyarországon egyaránt. Azt hiszem, hogy ami jó és szerethető bennem és szakmai habitusomban, azt nagyrészt Nándinak köszönhetem, és nagyon örülök, hogy mindezt leírhatom, mert elmondani úgysem tudnám. Nándi rám nézne, és szeretetteli gúnnyal vigyorával csak annyit mondana: „Sztefánó, Sztefánó...”

Isten éltesse, Nándi!

A Szeltersz

Ha valaki a földrajzi vagy a turisztikai tájékoztatókban keresi: Szeltersz (esetenként már regionális identitásjelző pontosítással: Székely Szeltersz) a Hargita déli platóján, Lövete község határában a Vargyas patak völgyének egy kiszélesedő kis része, több borvízforrással, köztük azzal, amelyik vizének az íze, összetétele nagyon hasonlít bizonyos svájci ásványvizekére, és a szóbeszéd szerint az erre kiránduló medgyesi szászok ezért nevezték el így a forrást és a helyet is.

De ugyanakkor A Szeltersz: ez a neve annak a társadalomtudományi fórumnak (egyelőre maradjunk ennél a megnevezésnél), amelyet 2001 és 2016 között tizenhárom alkalommal rendeztek meg ezen a helyen. Azért határoztam el, hogy megírom ezt a szöveget, hogy bizonyítsam a következő kijelentést: A Szeltersz kitalálója, legfontosabb szervezője-animátora, legfőbb moderátora és konfliktusokat egyengető-megelőző tekintélye, közmunkása (kávéfőzés és felszolgálat, vendégek fogadása a Korona érkezésekor a csíkszeredai vonatállomáson) és a működési módszertan kidolgozója, a *másképpen* művelés felügyelője, a szépen és helyesen öre: Bárdi Nándor.

Ha ezt tőle kérdik, akkor esetleg hárítja, erre nem így emlékszik. A tisztázás az utókor dolga, én megírom, amit erről most gondolok.

Hogy A Szeltersznek tudománytörténeti jelentősége volt, azt azonban elismeri Bárdi Nándor. A MASZOL-ban 2020. április 17-én megjelent interjújában arról beszél, hogy melyek voltak azok a pillérek, amelyekre építkezni lehetett a *Magyarok Romániában – száz év történelem* című nyolcrészes dokumentumfilm-sorozat elkészítésekor. Megvolt az a társadalomkutatási háttér, szakembergárda, amelyből a fiatal korosztályhoz tartozókat Bárdi Nándor nevelte ki, és akiket meg lehetett szólaltatni a sorozatban. Voltak a könyvsorozatok (Múltunk, Források a romániai magyar kisebbség történetéhez, Magyar Kisebbség könyvtára), amelyeket Bárdi szerkesztett, ott volt az Erdélyi Magyar Adatbank (adatbank.ro), amelynek a „szakmai programfelelőse” volt.

És akkor A Szeltersz. Erről Bárdi így nyilatkozik:

„Végezetül van egy teljesen más jellegű és nehezen megfogható harmadik pillér is. Ez a Lőrincz József által kezdeményezett, és 2000-től 15 éven át működő szelterszi társadalomtudományi táborok sora, ahol talán alig van a sorozatnak olyan interjúalánya, aki ne fordult volna meg, hiszen itt szociológusok, politológusok, történészek, néprajzosok, irodalmárok beszéltek meg évente a fontos erdélyi magyar társadalomtudományi kutatásokat, voltak komoly kéziratviták, lezajlott jó néhány könyvbemutató, és nem utolsó sorban közéleti problémák, mint kutatási kérdések megbeszélése. Egyáltalán, fontos volt tudni arról, hogy évről évre a fiatal mesterisek, doktoranduszok, egyes műhelyek, projektek mivel is foglalkoznak, mire jutottak. Több volt ez, mint egy

konferencia, hiszen nyugodtan lehetett beszélgetni, vitatkozni, a fiatalok szakmai vitákat láthattak, sokféle módszertani nézőpontot megismerhettek, hallhattak azokról, akik előttük jártak, ráérezhettek a dolgok önmagukban való vizsgálatára és a kutatók társadalmi felelősségére is.¹

Hogy volt, mint volt, erről szívesen kérdeztem volna D. Lőrincz Józsefet, vagyis Gizit, de ez ma már nem lehetséges. Úgy gondolom, hogy ők ketten nem is egyszer beszélgethettek arról, miért is lenne jó egy társadalomtudományi nyári tábor, milyen lenne, miképpen szerveződne. Egy utalást találtam arra, hogy Lőrincz József elképzelése szerint ez társadalomtudományi szövegolvasó tábor lett volna: alapszövegek olvasása, megbeszélése, meg persze „elmondani, értelmezni, hogy mi is történik”.²

Amiben biztos vagyok: Nándi szervezői lendülete és tapasztalata, és ezen túl: tudósi karizmája³ nélkül semmiféle kezdeményezés nem formálódott volna tizenhárom alkalommal megtörténő valósággá. 2003. április 9-én kelt levelében olvasható: „A tusnádi tábor programjába megint betettem egy MAT – ötvenes évek blokkot. A szelterszi találkozó pedig adott, György Attilának⁴ a kaját előre ki is fizettem. Tehát mindenképp meg kell csinálni a tábort.” A tábor adott: ezen azt kell érteni, hogy kész helyzet van, „csak nem engeditek/akarjátok, bazmeg, hogy elveszzen a pénz, amit már lefizettem”? Vagyis nem ezt, hanem: „látom, két alkalommal már eljöttetek, akkor rendben, gyertek, folytassuk”, meg persze és leginkább: „okosak vagytok ti külön-külön is, meg szép, kényelmes az az intézményi bőrkarosszék, az egyetemi plüssfotel, de ott, kint, együtt, egyenként is részese lenni A Szeltersznek, ez az igazából helyes, szép és jó, gyűljünk hát össze”.

1 Ferenczi Szilárd: Nem pusztán hanyatlástörténet. Bárdi Nándor a Magyarok Romániában dokumentumfilm-sorozatról. *Maszol portál*, 2020. április 17. <https://maszol.ro/belfold/125384-nem-pusztan-hanyatlastortenet-bardi-nandor-a-magyarok-romaniaban-dokumentumfilm-sorozatrol> (Letöltés ideje: 2022. augusztus 2.)

2 Bárdi Nándor nekrológja Lőrincz József halálakor, megjelent: *Transindex*, 2021. április 29. (?), ma már nem elérhető, most a gépi postaládamból idézem: „S persze Szeltersz, ahogy két évig a diákokkal Tusnádon próbálkoztunk ott helyben elmondani, értelmezni, hogy mi is történik, majd rágtad a fülem az olvasótáborral, s aztán lett belőle, ami lett. Hát nem voltál a szervezés nagymestere, de vajon hány embernek fog hiányozni, amikor ott a menedékház és a Vargyas között, a nagy fánál elordítottad maga, hogy »Kezdünk!«. Nekem biztosan.”

3 Meg kell nézni Webernél, hogyan használja a fogalmat, figyelmeztettek. Gizi is ezt mondaná: mi van, táti, te ki se nyitottad Webert? Webernél ez olvasható a *Vallásszociológia. A vallási közösségek típusai* (Helikon, 2005) kötet 10. oldalán: „kiváltképpen ezeket a nem mindennapi erőket szokták a »mana« vagy »orenda« – az irániaknál: »maga« innen ered a mágus szó) névvel illetni, mi pedig itt mindvégig a »karizma« szót fogjuk ennek jelölésére használni.” L. Weber, Max: *Vallásszociológia. A vallási közösségek típusai*. (Bertalan László társadalomtudományi könyvtár.) Fordította és a jegyzeteket készítette: Erdélyi Ágnes. Budapest: Helikon, 2005. Weber nyomán értelmezések sorozata alakult ki. A keresztény szellemiség lexikonában ez olvasható: „A legújabb vallásszociológiában a karizma, karizmatikus szavaknak egészen általános és alapjában véve semmitmondó jelentése van. A karizma ebben az esetben mindössze rendkívüli tulajdonság, vagy egy kiemelkedő személy veleszületett adottsága.” L. *A keresztény szellemiség lexikona*. A karizma, karizmatikus fogalma. <https://mek.oszk.hu/adatbazis/lexikon/phplex/lexikon/d/katlex/s219.html> (Letöltés ideje: 2022. augusztus 2.)

4 A „menedékházat/cabanát” működtető Szent Gellért Alapítvány adminisztrátora.

Célom ezzel az írással kettős: a „teljesen más jellegű és nehezen megfogható” pillérről alapinformációkat bemutatni, mielőtt alapos feltárássra kerülhetne sor. Szándékszom ugyanakkor egy saját értelmezést kifejteni. Tehát:

1. Emlékeztetni arra, mi is történt 2001–2016 között, 13 alkalommal Szelterszen. Ehhez minimális adatgyűjtést folytattam,⁵ és mellékelem az általam elért, minimális tájékoztatást lehetővé tevő alapidokumentumokat: az évenkénti programokat. 2. Röviden és bevallottan szubjektíven értékelni a jelenséget, ami a romániai magyarság 100 évét bemutató dokumentumfilm-sorozathoz szükséges társadalomtudományi alapozásnak a „harmadik pillére”.

Szeltersz életrajzi vonatkozásban ismerős és fontos hely számomra. Középiskolás koromban kirándultam először erre: baráti társasággal Szentegyházáról gyalog mentünk Kalibáskőre, rövid időre megálltunk Szelterszen, fényképem is van róla, pózolok a patakban. 1981 és 1982 nyarán egy-egy hétig tartó néprajzi gyűjtőtábort szerveztem a csikszeredai Matematika-Fizika Líceum diákjaival a völgy lentebbi részén, a Kirulysarki Iskolánál, akkor még a Szeltersznél is folyamatosan laktak gazdálkodó családok, őket keresték meg, velük interjúztak a diákok. 1986–1989 között a szentegyházi (akkor: Vlahica) Ipari Líceumban tanítottam magyar nyelvet és irodalmat, meg ahogy teltek az évek, egyre inkább csak francia nyelvet az egyik évről a másikra román osztályokká átvárársolt magyar osztályokban, és osztályfőnökként az osztályommal kirándultunk ide. Itt tartották a majálisokat és a vasmunkások napját, volt flekken, miccs és sör meg mulatság. Vagy csak úgy, ha volt egymás után két lyukasórám, a Lázon át megtettem a félórás utat oda-vissza, üldögéltem a borvíz mellett, megittam egy pohár vörösbort az akkor ott működő turistaházban.⁶ Gondolkoztam a szép jövőről, de azt, ami A Szeltersz lett, hogy is gondolhattam volna! Megtörtént az is, hogy Oláh Sándor, akkoriban a Megyei Geológiai Vállalat alkalmazottja éppen a völgy fölötti részen történő geológiai fúrásokat ellenőrizte: véletlenül is összefutottunk, de volt, amikor előre egyeztettünk, s találkoztunk, kéziratokat is megbeszéltünk, nem siettünk, volt erre időnk. Egyszer, talán 1988 nyarán a családdal, akkor még két gyerekkel egy nap és egy éjszaka sátoroztunk a Szeltersznél. Jól emlékszik erre a család minden tagja, alkonyatkor a kisebbik lányom egy nagyobb követ fordított fel, vipera volt alatta, lett nagy ijedtség. Csend volt, béke volt, borvíz volt, forró nyárban a Vargyas tiszta, hűvös vize, szerettem ott.

Bárdi Nándor is szerette.

Legalábbis kikövetkeztethető ez abból, hogy az első, 2001-ben történő szelterszi táborozást – akkor: sátorozást – medgyesi ismerősének, barátjának annál a Vargyas-völgyi házánál szervezte, ahol azelőtt több nyáron is megfordult. Az ő

⁵ Érthető és talán részben megbocsátható: egyrészt az írás alkalmá miatt a legfontosabb személyes adattárhoz, Bárdi Nándoréhoz, amelyből minden további feltárásnak-értelmezésnek ki kell majd indulnia, nem férhettem hozzá. Másrészt egy másik igen fontos forrás, Lőrincz József álláspontja (hátrahagyott leveleiben) és adatai (számítógépének adattárában) ma már nehezen hozzáférhetőek. Köszönöm Kiss Ágnesnek, Kiss Dénesnek, Kiss Tamásnak, Sólyom Andreának, hogy saját anyagaikat rendelkezésemre bocsátották.

⁶ A homlokzaton akkor olvasható román felirat szerint: Hanul Turistic Selters, a Kisipari Szövetkezetek Hargita Megyei Szövetsége működtette, szállás, meleg étel, ital volt kapható. Ezt az épületet vásárolta meg és működtette 1989 után a szentegyházi Szent Gellért Alapítvány.

választása, az ő szervezése volt ez: elkérte néhány napra a házat, a ház előtt kis tisztás volt, ott voltak felállítva a sátrak, ott volt a tábortűz.

Hogy szerette, az nemcsak feltételezés.

Van egy szemtanú is, aki naplójegyzeteket írt egy budapesti középiskola nyári erdélyi kirándulásáról, és akkor és ott Bárdi Nándor a kiránduló fiatalok előtt vallott szóval és bizonyított tettel. A történet így kezdődött:

„Tizenegyedik végén (vagy legalább tizenkettedikben) az osztályok általában Erdélybe mennek kirándulni. Így tettünk mi is. Egy verőfényes nyár eleji napon indultunk el. A vonat Biharkeresztesig vitt minket. Szép lassan leszálltunk, és már majdnem elhittük, hogy a Vadkeleten vagyunk, amikor begördült egy légkondicionált, Mercedes típusú busz, kipattant belőle Miklós, a buszsofőr, ingben és bőrcipőben, majd rövid egyeztetés után elkezdte gurulós bőröndjeinket a busz gyomrába pakolni. A rövid egyeztetést egy bordó pulcsis, kopaszodó, pénztárcáját a nyakában hordó férfi végezte. Ő Bárdi Nándor, az édesapám (továbbiakban Bárdi papa) volt, mellesleg állandó idegenvezetőnk, beszerzőnk, navigátorunk, tolmácsunk, animátorunk, szakácsunk, túravezetőnk, aki megmutatta Erdélyt belülről.”⁷

Mindez 2011 nyarán történt, amikor Kolozsváron Nemzetközi Hungarológiai Konferenciát szerveztek, és szervezőként meg előadóként vagy hallgatóként ott volt érdekelt a szelterszi táborozók nagy része. Bárdi Nándor tehát társadalomtudományi tábor szervezés helyett abban az évben hét másik szakmában jeleskedett, ahogy fent is olvasható, de hát igen összetett volt a feladat, és többféle szakértelmet igényelt az, amit vállalt és teljesített: bemutatni a budapesti fiataloknak Erdélyt belülről. És sok kaland után, Bárdi papa eredményes kalauzolásának köszönhetően el is jutottak a XI. C-sek, valamint kísérő tanáraik Erdély legfelsőbb részéhez, a Székelyföldnek is a szívébe:

„Kedden kissé megfáradva indultunk a Szentegyháza közelében csordogáló Szeltersz patak völgyébe, ahol egy takaros turistaház és pocakos-bajszos tulajaja várt minket. [...] pocakos házigazdánk valószínűleg a bőséges vacsorával akart minket saját képére formálni. Sötétedés után tüzet raktunk, Mészáros tanár úr énekelt, mi pedig együtt üvöltöttünk a farkasokkal. Másnap vettük csak igazán szemügyre a tájat. A turistaház egy szűk völgyben helyezkedett el egy hideg vizű, bő folyású patak mellett, köröskörül fenyőerdők, ameddig a szem ellát. Bárdi papa nem tagadta, hogy ez az egyik kedvenc helye.”⁸

Nem csoda, már Orbán Balázs is megírta *A Székelyföld leírásának* első kötetében a Vargyas-völgyéről, hogy ez egy mágikus hely, a béke szigete, világzaj elöl menekülőök, meghasonlott kedélyű társadalomkutatók csend-menedéke, meg még ennél is sokkal több:

⁷ Bárdi Bálint XI. c. osztályos tanuló beszámolója az osztálykirándulásról. In: *ELTE Trefort Ágoston gyakorlóiskola Évkönyv a 2010–2011-es iskolai évről*. <https://adoc.pub/11-c-osztalyfнк-bozoki-gabriella.html> (Letöltés ideje: 2022. augusztus 2.)

⁸ Uo.

„Itt utaztunkkor épen sarjucsinálás lévén, a völgyecskeben nagy sürgés-mozgás volt, mindenfelé csillogott az izmos karok által vezetett kasza, a föld ezen borotvája, nyomában éneklő vidor leányok gyűjtötték, forgatták az illatos sarjut [...] Szebb, idyllibb képet ennél képzelni nem lehet; természet és ember oly elégült, oly nyugodt volt; világzajt és társadalmi ferdeségeket megunt ember szebb visszavonulási helyet ennél találni nem tudna. Itt a természet keblén, itt ezen egyszerű romlatlan emberek körében hamar kibékülne meghasonlott kedélye.”⁹

Egyszóval kétségtelenül ez Székelyföld, Erdély, a Kárpát-medence nyári összejületezésre legalkalmasabb helye, már csak a módot kell elképzelni s a szervezés aprómunkáját elvégezni: miképpen legyen itt a sátorozás, beszélgetéssorozat, társadalomtudományi tábor.

TIZENHÁROM

Ennyi a szám, ennyi alkalommal gyűltek össze társadalomkutatók a Szeltersz völgyében táborozni 2001–2016 között. Bárdi Nándor jogosan, de nem pontosan emlegeti, hogy tizenötször, hiszen ez tizenhat évet átfogó ív – de nem minden évben sikerült megszervezni a tábort. Csatolható dokumentumaim¹⁰ szerint csak tizenhárom tábor volt. Az elsőnek nem is tábor, hanem sátorozás volt a megnevezése, és nem 2000-ben történt, ahogy Bárdi Nándor fentebb említi, hanem 2001-ben. Sem erről, sem a 2002-es sátorozásról /táborról nem rendelkezem írott dokumentumokkal, nem tudom bizonyítani sem azt, milyen témákról esett szó, sem azt, kik vettek ezeken részt. A 2003-as sátorozásról a következő beszámolóra bukkantam:

„Két évvel ezelőtt Szelterszben sátorozást szervezett a KAM és az Areopolis csoport /Székelyudvarhely/ azzal a céllal, hogy megoszthassák egymás közt a történelmi, társadalmi, illetve szociológiai jellegű kutatásaik eredményeit. Ebben az évben arra kerestek választ a kutatók, történészek és szociológusok, hogy a modernizációs törekvéseknek milyen hatása van az erdélyi társadalmi szerkezetre. Aug. 21-én kezdődött a tábori program, folyamatban lévő kutatások (A körösfői migráció-kutatás, az ötvenes években zajló romániai kutatásokra jellemző irányzatok, középiskolai helyzetjelentések) eredményeit vitatták meg. Előadást tartottak Stefano Bottoni, Gidó Attila, Gagyai József, Oláh Sándor, Novák Zoltán és mások. Bemutatták Hermann Gusztáv *Náció és nemzet* című könyvét. A következő napokon folytatódtak a szakmai megbeszélések, a kutatók a parasztiatlanodás-visszaparaszttosodás témakörét járták körül. Majd a fogalomhasználatot. Aug. 23-án az erdélyi prostitúciókutatásról esett szó, ezt követte az aktuális kutatások ismertetése. A tábor egyik szervezője, előadója, Bárdi Nándor elmondta, a különböző társadalomtudományi diszciplínák kutatóinak esélyt

⁹ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművei szempontból*. Első kötet. Pest: Ráth Mór bizománya, 1868. 86.

¹⁰ Lásd a Mellékletben.

kell adni a gondolataik kicserélésére. A tábor egyedüli támogatója a Jakabffy Elemér Alapítvány volt.¹¹

Ez egy, a szervezést kívülről szemlélő beszámoló, itt-ott pontatlan megfogalmazásokkal (nem az ötvenes években zajló romániai kutatásoknak, hanem az ötvenes évek eseményeit feltáró mai kutatásoknak voltak jellemző irányzatai), az előadók közül tetszőlegesen emelve ki a neveket, és Bárdi Nándor igen általános, egy tudósításba jól beilleszthető szavaira hivatkozva: ez a sátorozás esélyt teremt arra, hogy a társadalomkutatók gondolatokat cseréljenek. Nem derül ki azonban ebből a szövegből, hogy ha volt 2001-ben meg 2003-ban, akkor volt-e 2002-ben is „sátorozás”?

A 2004-es Meghívó az első olyan dokumentum, amellyel rendelkezem, és a Mellékletben olvasható. A műfaj: meghívó, a tevékenység megnevezése: Társadalomtudományi beszélgetéssorozat, az időpont: 2004. augusztus 19–22., csütörtök–vasárnap, a helyszín: Szeltersz, a Vargyas patak völgye, a megszólítás: „Kedves Barátaink!”, akik aláírják, tehát a szervezők: Bárdi Nándor, D. Lőrincz József, Lázok Klára, Kiss Dénes, Szabó Árpád Töhötöm. Ez az első megformált meghívó, minden fontos tudnivalóval, ennek a mintájára szerkesztik majd meg a nyilvánosan forgalmazott ezutáni meghívókat. Ennek a 2004-esnek az elején olvasható egy bevezető magyarázat, előtörténet és szándéknyilatkozat egyszerre. Az ebben rögzített előtörténet:

„2001-ben a KAM és az Aeropolis csoportok munkatársaival közösen szerveztünk egy sátorozást Szelterszben azzal a céllal, hogy kötetlen formában találkozassanak egymással a különböző társadalomtudományi kutatásokat folytató csoportok. Ennek a tábornak az volt a központi kérdése, hogy különböző megközelítésekből hogyan értelmezhető a romániai magyar életvilág szerveződése. A tudásszervezés szempontjából pedig arra törekedtünk, hogy a különböző tudományterületek képviselői, akik hasonló témával foglalkoznak, megismerhessék egymás tapasztalatait. 2002-ben a tudomány és az oktatás mint társadalmi alrendszerek saját fejlődési logikáit állítottuk a középpontba. 2003-ban arra kerestünk válaszokat, hogy a modernizációs törekvések miként alakulnak át az erdélyi »szerkezetekben«, milyen adaptációs hagyományok és rendszerek határozhatják meg ezeket.”

A szándékokról, a beszélgetéssorozat-táborozás céljáról ez az egyetlen leírt körbeküldött, programnak is beillő megfogalmazás, a következő években nem lesz több ilyen:

„Ebben az évben a folyamatban lévő legfontosabb kutatási eredményeket és az aktuális módszertani problémákat szeretnénk megvitatni. Szeretnénk, ha az előadások mellett sok idő jutna kötetlen beszélgetésekre és vitákra. Szeretnénk egy olyan légkört, amelyben a társadalomismeret önmagáról szólna, nem az egyetemi, tanszéki, politikai, városközi stb. viszonyrendszerekről. Szeretnénk ezt a sátorozást a diákok, oktatók,

¹¹ Barabás Blanka – Kápolnási Zsolt: Társadalomtudományi beszélgetéssorozat. *Udvarhelyi Híradó*, 2003. augusztus 25. <http://udvardy.adatbank.transindex.ro/index.php?action=nevmutato&nevmutato=K%C3%A1poln%C3%A1si> (Letöltés ideje: 2022. augusztus 2.)

kutatók, műhelyek találkozási pontjává tenni, valamint a tartalmi kérdések körüli vitákat erősíteni az erdélyi magyar társadalomtudományokban.”

A program csütörtöki nap 15 órakor kezdődik, és vasárnap délben zárul. Időrendbe szervezettek a témák, az előadók, a hozzászólók névsora, itt és minden ezt követő alkalommal vannak szervezők, akiknek a neve ott áll a Meghívó végén, mintegy ők azok, akik megszólítják, meghívják mindazokat, akik érintettek, ők azok, akik kezességet vállalnak – de az egyeztetés, programmá szervezés munkájának legnagyobb részét minden alkalommal Bárdi Nándor végezte. Emögött pedig ott volt az ő koncepciója, kapcsolatrendszere, szervező-rendező tapasztalata, és aki megkapta a meghívót, az áttekintést kaphatott az időben szerveződő eseményekről. Az egymásra támaszkodó, sorozattá szerveződő előadásokból pedig körvonalazódott: mi az, ami éppen történik az erdélyi magyar, a magyarországi társadalomkutatásban (az aktualitás), mire figyeltek, mit, hogyan és miért rögzítettek a kutatók a társadalmi mozgásokból (az értelmezési folyamatok, trendek).

Ha csak az általam egybegyűjtött meghívókat tekinti át valaki, azokból is kialakítható egy sokéves folyamattal kezdetleges (vagyis jól érteve: kezdő, további forrásokból kiegészítendő) képe: mivel foglalkoztak, mit kutattak és mit publikáltak azok a társadalomkutatók, akik évente megjelentek Szelterszen, mi zajlott azokban az intézményekben, amelyekben ezek a kutatók dolgoztak. A szeltersziek tehát: történészek, szociológusok, néprajzosok, nyelvészek-irodalomtudósok, meg meghívottak, akik közszereplők és a kutatások támogatói, alanyai: szakpolitikusok, regionális és helyi adminisztrációk alkalmazottai, szociális, kulturális intézmények vezetői, civil aktivisták, újságírók stb. A meghívókon csak nevek szerepelnek – szükséges tehát egy névtár, tájékoztató, a szeltersziek enciklopédiája, vagy legalábbis egy szelterszi ki kicsoda, hogy áttekinthető, kategorizálható és elemezhető legyen legalább a téma- és a jelenléti lista. Én ennek elkészítésére és a szelterszi táborok témáinak és jelenlevőinek feldolgozható forrássá való alakítására, a források alapján a szelterszi sátorozás, társadalomtudományi beszélgetéssorozat, majd társadalomtudományi tábor történeti áttekintésére és tudománytörténeti szerepének értelmezésére nem vállalkozom.

Mert források, kronológiák, rendezett forrásbázisok és forráskiadványok, előtanulmányok és az azt megalapozó életútinterjúzás, szellemtörténeti beágyazás nélkül mit is lehetne mondani egy olyan összetett, a társadalomtudományi elit szerveződését-rekrutációját és a társadalomkutatói intézmények és műhelyek működését, meg a szakpolitikai, tudományszervező és támogató szerkezeteket, a tudománypolitikai folyamatokat érintő jelenségről, amely mindezek metszéspontjában helyezhető el?¹²

Tehát onnan kanyarodtam el, hogy 2004-ben már látható volt a szervezés koncepciója, a tábor rendezett formája, bár a megnevezés még változott. A napok, időpontok, témák, előadók és hozzászólók felsorolása után most először voltak olvashatók a táborszervezési feltételek és szabályok, a szervezési, technikai tudnivalók:

¹² Igaz, Nándi? Majd, egyszer, az utókor.

„1. A táborban sátorhelyet, egy-két ház erejéig csoportos szállást, valamint 3 napon át meleg ebédet tudunk ingyen biztosítani. A közeli menedékházban, ahol ebédelni fogunk és esős időben a programokat tartjuk, olcsón lehet szállást kapni. Tehát lehetőség szerint sátrat, hálósákat és reggeli/vacsora hideg ételmet kellene hozni. (Az étkezést közösen oldjuk meg.)

2. A tábor csütörtök délben kezdődik, az első programra délután 3-kor kerül sor.

3. A tábor elérhető a Székelyudvarhely–Csíkszereda útvonalon, Vlahicánál, (Csíkszereda felől Vlahica előtt) a termálfürdőnél lekanyarodva (a fürdővel szembeni, ellenkező irányba). Itt kb. 3 km-t kell megtenni a menedékházig/cabanáig. Ez előtt sátorozunk a Vargyas partján.

4. A részvételi szándékot célszerű jelezni (az ebéd és a szállás miatt, különösen ha nem sátorban akarnak aludni) a következő maileken: Lázok Klára – lazokklar@hotmail.com; Kis Dénes – kissdenes2000@yahoo.com; Lőrincz D. József – lorenzo@cosys.ro; Szabó Árpád Töhötöm – kriza@mail.dntcj.ro; Bárdi Nándor – n.bardi@tla.hu” Ekkor még fontosnak tartották a szervezők, hogy a szervezés földrajzi kereteit is jelezzék:

„Budapest–Kolozsvár–Sepsiszentgyörgy

Bárdi Nándor, D. Lőrincz József, Lázok Klára, Kiss Dénes, Szabó Árpád Töhötöm”

A 2006-os Meghívón szereplő új megnevezés a továbbiakban nem változik: Társadalomtudományi tábor Szeltersz. Ebben az évben a tábor időpontja 2006. augusztus 10–13. Ekkor már beindultak a Kolozsvári Magyar Napok rendezvényei, és a kolozsvári társadalomkutatói elit tagjai szervezőként, rendezőként ebben voltak inkább érdekelték, figyelembe kellett venni a rendezvény időpontját a Szeltersz szervezésekor.

A Meghívó felvezető szövege:

„A negyedik alkalommal megszervezésre kerülő tábor – különösebb média- és politikai hírverés nélkül – néprajzos, szociológus, történész, politológus hallgatók, tanárok, kutatók találkozási pontja. A háromnapos sáortábor önellátással, közös étkezésekkel működik. Külső támogatásként, pályázati alapon csak a napi egy meleg ebédet szeretnénk biztosítani a szokás szerint várható 60-70 fő részére. A program előadásokból, vitákból, könyvbemutatókból áll össze. Ebben az évben a közbeszéd termelése és alakulása, az azt meghatározó szerkezetek lesz a központi téma, amelyet az empirikus vizsgálatok mérésével »szembesítünk«. Tehát itt is valóságkép-termelés történik, hozott anyagból.”

Az alkalom, mivel 2005-ben nem szerveztek szelterszi táborozást, és 2001-ben, 2002-ben és 2003-ban sátorozás, majd 2004-ben társadalomtudományi beszélgetéssorozat volt: ez az ötödik, nem a negyedik. Egy mellékmondat utal arra, hogy a rendezvény híre-neve, súlya pozitívan változott: „különösebb média- és politikai hírverés nélkül”. Itt emlékeimre kell támaszkodnom, nincsenek erről idézhető adatok: minden esetben felmerült a „kinek küldjük meghívót” kérdése, vagyis a tábor nyitottsága, a médiaismertség, a „közügy” jelleg. Bárdi Nándor és Lőrincz József véleménye határozott és szerintem döntő volt: a munkafolyamatot és a kialakuló menetrendet zavarná a médiajelenlét, ne kapjanak meghívót a médiaintézmények.

Természetesen voltak személyes kapcsolatok, amelyek útján terjedt a meghívó, és voltak idővel a médiában a táborról beszámolók, a szervezőkkel, táborozókkal készült médiaanyagok. Ezeket is érdemes összegyűjteni, vizsgálni, ezekből is körvonalazható egy kép a jelenség akkori médiakontextualizációjáról, de csak erről. 2013-ban készült Bárdi Nándorral egy interjú, *A kutatói szerepről és az aktuális kérdésekre adott válaszokról* címmel,¹³ mely a *székelyhon.ro* portálon jelent meg.¹⁴ Az újságíró nagyívű értékelése a táborról, ahol ő is jelen volt, a következő: „Ez a találkozó olyan, mint ahogy bármely szakfolyóirat tartalomjegyzékében látni, hogy mindenféle mozaik alkotja azt a kutatói szövetet, amely a mai magyar és a kisebbségi magyar valósággal foglalkozik.” Melyből kiderül: 1. mi minden van egy szakfolyóirat tartalomjegyzékében, vagyis ugyanaz, mint a táborban, vagy fordítva; 2. a mozaikok kutatói szövetet alkotnak, 3. a kutatói szövet foglalkozik a magyar és kisebbségi magyar valósággal. Persze, voltak más újságírók, más beszélgetések, más sajtóanyagok is,¹⁵ de hogyha internetes anyagokat keres valaki a táborról, igen kevés találathoz jut el, az Nándi és Gizi határozott állásfoglalásának köszönhető. Így ha valakit a szelterszi táborok érdekelnek, tessék tájékozódni más forrásokból, ne a sajtóból.

A tábor: találkozási pont, mégpedig sorrendben, nem véletlenül, hiszen az első sorban megcélzott közönséget emeli ki: az egyetemi hallgatók, meg a tanáraik, meg a kutatók találkozási pontja.

Olvasható az is továbbá, hogy a háromnapos sátor tábor önellátással, közös étkezésekkel működik – vagyis, mondhatnánk: baráti, civil alapon, és külső támogatásként, pályázati alapon csak a napi egy meleg ebédet biztosítják a szervezők. Emlékeim szerint a második, 2002-es sátorozás volt az, amikor még mindig a medgyesi barát házában, háza előtt voltak a beszélgetések, de már ebédhez sorba álltunk, és levonultunk a szelterszi „menedékházhoz/cabanához”, és a 2003-as, már a menedékház mellett szerveződő sátorozás előtt írta Nándi, mint fent olvasható már, hogy saját kezdeményezésre és saját forrásból: „A szelterszi találkozó pedig adott, György Attilának a kaját előre ki is fizettem”. Nándi ehhez a továbbiakban is mindig ragaszkodott: legyen mindennap meleg ebéd. Meg a György Attilával kialakult baráti viszony eredménye a naponta érkező friss kenyér, ez is a támogatási költségkeretből volt fedezve, meg ide sorolható az is, hogy „A sátorhelyeket előre kifizetjük, tehát ez nem jár külön költséggel”. Igaz, hogy a szöveg szerint „Kávét és teát reggel és délben szolgálunk fel”, de azért ez egy kicsit bonyolultabb dolog, tulajdonképpen ez a Szeltersz egyik alapja, erről majd később, akárcsak arról a kitételről, hogy: „A közös étkezéshez mindenki a maga igénye szerint járulhat hozzá.”

Olvasható továbbá, hogy „Az utat némileg megjavították az utóbbi évben, de az alacsonyabb padozatú kocsikból érdemes kiszállni az utasoknak és begyalogni

¹³ Jellemző cím: mi történhet más, ha kutatók összegyűlnek, mint a kutatói szerep forgalmazása és az éppen (a média szerint) aktuális kérdések megválaszolása?

¹⁴ Simó Márton: A kutatói szerepről és az aktuális kérdésekre adott válaszokról. *Székelyhon*, 2013. augusztus 29. <https://szekelyhon.ro/aktualis/udvarhelyszek/a-kutato-i-szereprol-es-az-aktualis-kerdesekre-adott-valaszokrol> (Letöltés ideje: 2022. augusztus 2.)

¹⁵ Ezekre rákerestem, kilistáztam, de nem tartom célszerűnek ezekből dolgozni. Ezek egy ezzel kapcsolatos bibliográfia alapjai lehetnek.

a helyszínig. A menedékháznál természetesen lehet biztonságosan parkolni”. A kezdetekkor, 2001-ben és 2002-ben alig néhány táborozó, emlékeim szerint inkább a magyarországiak érkeztek autóval, én magam is autóbusszal mentem Csikszere-dából a Vargyas-hídi eltérőig, onnan élelmet, sátrat, hálósákat cipelve gyalogoltam a helyszínig. Akkor ez volt a természetes. Aztán már egyeztettünk, bevártuk az autósokat, az utasok kiszálltak, a csomagokat beraktuk, és csomagok nélkül gyalogoltunk. De 2006-ban már többen jöttek saját autóval, majd ahogy alakult a romániai életszínvonal,¹⁶ megnőtt a családok-kisgyerekes táborozók aránya, ez vált a természetessé. A parkolást akkor még a bóklászó tehének-lovak meg a behajtó szekerek, ütött-kopott traktorok, terepjárók veszélyeztették, évek múltán egyre több lett a parkolóhely, sorompó került a behajtóhoz, egyszerűen: az autós közlekedés civilizáló hatása mutatkozott meg Szelterszen is. És az is olvasható továbbá, hogy a program: előadásokból, vitákból, könyvbemutatókból áll össze. Ez utóbb az esti filmvetítésekkel, meghívottakkal való beszélgetésekkel egészült ki. 2006-ban, akár csak utoljára a következő évben megfogalmazódik egy központi téma, ennek körbejárása a táborozás célja: „Ebben az évben a közbeszéd termelése és alakulása, az azt meghatározó szerkezetek lesz a központi téma, amelyet az empirikus vizsgálatok méréseivel »szembesítünk«. Tehát itt is valóságkép-termelés történik, hozott anyagból.” 2007-ben a cél: „Ebben az évben a társadalomtudományi kutatások társadalmi kontextusa, szakmai és közéleti funkciója lehetne a központi összefoglaló kérdés.” Lehetne – és sokatmondó az ezt követő, zárójelbe tett megjegyzés is: „(A program kb. 10%-a egyeztetés alatt áll, illetve többek megkeresése folyamatba van.)” Egyre nehezebben lehetett egyetlen témát kijelölni, erre koncentrálni – el kellett mozdulni a társadalomkutatási mezőben éppen futó témák felvonultatása felé. Még annyi változás történt ezen a téren, hogy 2008-tól előzőleg elérhetőek lettek a vitára bocsátott szövegek: „A beérkező vitára szánt szövegek internetes elérhetősége a www.mtaki.hu illetve http://ispmn.gov.ro/hu/noutati_anunturi_hu.html oldalakon a program hirdetésén belül, augusztus 10-től.”

Olvasható továbbá, hogy: A táborozás kezdő időpontja és tevékenysége: „12.00 – 14.00 Érkezés, sátorverés, fagyújtás”, vagyis a táborozás nappali és éjszakai, legfontosabb feltételeinek a megteremtése. Ettől az évtől kezdve minden Meghívóban ezzel kezdődik a program. De mit is kell ezen érteni? Alább visszatérek erre is.

2006-tól kezdve tehát kilenc alkalommal (2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2012, 2013, 2014, 2016) ez a kialakult, elfogadott, ismerőssé vált tér és idő, ezek között a keretek között szerveződik a társadalomtudományi tábor. Két olyan év van, amikor a tábor elmarad. 2011-ben a Kolozsváron megszervezett Hungarológiai Konferencia miatt. De akkor, ott is „szeltersziki találkozóját” szerveznek, a mail téma-megjelölése: „Szelterszi” sörözés kedd este a Klausenben, a levél tartalma: „Az idén a Hungarológiai Kongresszus miatt elmaradt a szelterszi táborunk, többen is úgy gondoltuk azonban, hogy ha már úgyis Kolozsváron leszünk a szóban forgó konferencia miatt, jó volna egy sör mellett egyet találkozni a szelterszi tábor szokásos

¹⁶ Nándi mindig nézte, számon tartotta, ki jött autóval: „alakul a középosztály, úgy látom, bekerülnek a társadalomtudósok is!”, meg hát az alakuló intézményi háttér infrastruktúrájához tartoztak a megjelenő szolgálati kocsik is.

résztevőivel. E célból lefoglaltuk kedd este 10 órától a Klausen kocsmá egy részét, ahova mindenkit várunk, aki jól szokta érezni magát ebben a körben.”¹⁷ Vagyis ahogy én értem: „itt vagyunk Kolozsváron, nem Szelterszen, de mégis, jó lenne ott lenni.” 2015-ben szervezik a tábort, de eredménytelenül. Bárdi Nándor január 21-én 9.03 órakor kapja meg a levelet, amelyben a Szent Gellért Alapítvány ügyvezetője kéri, hogy közölje, mikorra foglalják le a menedékházat. A döntése gyors és határozott: 10.40-kor már tovább ír azoknak, akikre eddig a táborszervezésben számíthatott: „Kedves Barátaim, a mellékelt levelet valaki másnak kellene megválaszolnia. Augusztusban külföldön tartózkodom, és sem a táborban, sem a szervezésben nem tudok részt venni. üdv. Nándor”. A levél nem éri váratlanul a „szelterszietket”, elkezdődik a szervezés, január 22-én kelt Kiss Tamás levele: „Sziaztok, Ma beszélek Gergely Balázssal, vagy Sánta Leventével, hogy megtudjam, mikor vannak a Kolozsvári Magyar Napok, és ennek függvényében vagy az augusztus utolsó előtti, vagy az azelőtti hétvégét foglalom le. Én személy szerint nagyon sajnálom, hogy Nándor véglegesen kiszáll a dologból, de ez előre látható volt, és valahol értem, megértem. Egyben a kolozsváriakkal javasolnék egy találkozót, megbeszélést az ügyben, még mielőtt elkezdjük szervezni. Nándi kiszállása ugyanis egy sor kérdést felvet. Kellene pl. valami/valaki magyarországi fő-partner (aki bár Nándit biztos nem tudja pótolni és biztos nem fogja hozzá hasonlóan helyettünk megszervezni a saját szakmai nyilvánosságunkat) magáénak érezni az ügyet. E mellett a máshol élő, dolgozó magyar, illetve erdélyi kutatókat kellene szerintem tudatosabban, már az elejétől bevonni, megszólítani. Azt is át kellene beszéljünk, hogy személyesen, illetve intézményesen ki mit tud vállalni ahhoz, hogy elkerüljük, hogy befulladás ez a dolog.”¹⁸ Fontos szöveg annak, aki *A Szeltersz* történetét írja.

Azaz:

1. A tábor időpontja függ a Kolozsvári Magyar Napok időpontjától.
2. Kiss Tamás áll be Nándor helyére, ő foglalja le a menedékházat.
3. Várható volt, hogy Bárdi Nándor „véglegesen kiszáll” a szervezésből – mert mégis, milyen dolog az, hogy tizenkét éven keresztül Bárdi Nándor szervezte meg a tábort, azaz: a romániai magyar társadalomkutatók helyett az ő legfontosabb rendezvényüket, a „szakmai nyilvánosságukat”¹⁹
4. Kellene keresni egy hozzá hasonló (gondolom, hasonló kapcsolatrendszerrel rendelkező) magyarországi főpartnert, aki „magáénak érezni az ügyet”, vagyis ötleteket ad, kapcsolatokat teremt, mozgósít, támogatási forrásokat keres, személyeket hoz-visz.
5. Ahhoz, hogy sikeres legyen, meg kellene szólítani Erdélyen kívüli „magyar, illetve erdélyi kutatókat”.
6. Le kellene osztani a feladatokat, és „személyesen, illetve intézményesen” kellene végezni a szervezést, elkerülendő, hogy „befulladás ez a dolog”.

¹⁷ A levél írója Kiss Dénes, köszönöm, hogy megosztotta velem azt.

¹⁸ Köszönöm Kiss Tamásnak, hogy megosztotta velem a levél szövegét.

¹⁹ Lehetséges, hogy félremagyarázom: ebben a zárójeles megjegyzésben az is benne van, hogy „talán meg se érdemeltük eddig, hogy Nándor szervezze, ha mi erre képtelenek vagyunk...”

A szervezők találkoznak január 26-án, a beszélgetésen elhangzottakat február 3-i levelében Toró Tibor foglalja össze. A legfontosabb megállapítások véleményem szerint:

1. „... arra jutottunk, hogy Szeltersz egy nagyon fontos műhely, az erdélyi társadalomtudomány legfontosabbja, azonban megérné egy szakmai nyitást kieszközölni a Nyugat-Európában működő, de Erdéllyel is foglalkozó magyarul beszélő kutatók felé.

Ez a nyitás semmiképpen sem jelenti a tábor nyelvének v. erdélyiségének módosítását.”

2. „... nyitni kéne a művészettörténészek és a nyelvészek felé [...]” – konkrétan a nyelvi vitalitásról volt szó, valamint a filmesek meghívásáról.

3. „Négy pillérre kéne építeni:

1. Kutatások, kéziratok, könyvek
2. Külföldi meghívottak, hozzászólók
3. Sikeres közösségépítő tevékenységek
4. Irodalom, film stb.”

4. „... megegyeztünk, hogy jó ötlet lenne a szakmai vita műfaját valamilyen formában meghonosítani, ami jelentheti

két legitim álláspont ütköztetését – nem kell élesíteni a késeket, nem alázást értetünk ez alatt, hanem konstruktív és tanulságos vitát

két szakterület ugyanarról alkotott véleményének az ütköztetését

Ez azért lenne fontos, mert 1) sem mi, sem a diákok nincsenek hozzászokva, 2) bátorítja az interdiszciplinaritást. Körültekintően kell eljárni, megtalálni, melyik a megfelelő téma és kik a megfelelő személyek erre.”

Nem volt ott ezen az egyeztetésen Lőrincz József, aki utólag ezt a – rá jellemző – levelet küldte a szervezőknek február 19-én:

„Programjavaslat: egy blokk a CNSAS-okról. Meghívottak: Felvidékről Bukovszky és esetleg mások, Középvidékről a Történelmi Amnézia Levéltárától valakik, Oldalvidékről pedig mondja meg Novák meg a többiek. Én megszervezem, de mondjátok meg, hogy kiket kell hívni, mik az elérhetőségeik. Ciao, Giuseppe”

A 2015-ös évben végül mégsem sikerült megszervezni a tábort.

A 2013-as Meghívóban szerepel egy passzus: „A megvitatásra kerülő kéziratokat július 30-ig Bárdi Nándorhoz, illetve az opponensekhez kellene eljuttatni. Ha valakit a tábor előtt érdekel egy kézirat, vitaanyag, a szerzőhöz és szervezőkhöz fordulhat bizalommal.” Ez a 2016-os Meghívóban így módosul: „A vitaanyagokat (nem idézhető előzetes kéziratként) a felkért hozzászólóknak és azoknak, akik külön kérik, kiküldjük.” Tehát nem alakult ki közös internetes fórum, ahogy azt már

2009-ben felvetették,²⁰ de a szelterszi tábor előtt az előre megírt, vitára bocsátott anyagoknak volt egy minimális, belsőnek nevezhető nyilvánossága.

Tudtommal 2017-ben, 2018-ban, 2019-ben nem történt kísérlet a társadalomtudományi tábor megszervezésére. 2020-ban elkezdődött a szervezés, de megérkezett és minden más kísérletet is karanténba zárt a Covid-19. Megváltozott a világ...

²⁰ A javaslat tudtommal Kiss Dénestől származik, a 2009-es táborról írt értékelésének végén olvasható. Ide, a sokat megbíró lábjegyzetbe idézem ezt a szervezés háttérét is megvilágító értékelést: „Kedves barátaim! Az idei szelterszi táborunkkal kapcsolatos tanulságok alapján szeretnék néhány, a jövőre vonatkozó javaslattal előhozakodni. Ami engem illet, úgy gondolom, hogy az idei szelterszi tábor a korábbiakhoz hasonlóan sikeres volt. Tudom, hogy a szervezés előtt szinte minden évben felvetjük a kérdést, hogy akkor érdemes-e újra, még egyszer megszervezni. Ezzel kapcsolatban a véleményem az, hogy miután több éven át bebizonyosodott, hogy van egy társaság, amely szívesen tölt 3-4 napot együtt okoskodással e helyen, valójában nem is kérdés, hogy »értelmes«-e megszervezni vagy sem. Hisz mindaddig érdemes, amíg van rá érdeklődő, és amíg jól érezzük magunkat együtt. Érdemes lenne fokozottan figyelni az új személyek bevonására – itt arra gondolok, hogy a Partiumi Egytemre pl. jobban kellene figyelni, de Szeredából és Marosvásárhelyről sem hívtunk az idén senkit.

Az újabb generációk bevonása továbbra is problémás. E tekintetben újítást javaslok jövőre. Idén szervezni fog a Max Weber Szakkollégium egy interdiszciplináris társtud. konferenciát a 2009-es ETDK társtud. szekcióinak nyertesei számára. Ezt a nyertes kört – amennyiben érdemes rá – meghívhatnánk egyúttal a jövői Szelterszre.

Talán nem lenne hiábavaló létrehozni egy blogot a szervezés alatt álló szelterszieseknek, amelyre feltehetőleg volnának a fontosabb anyagok, szövegek, stb.”

A tervezett internetes fórumról van egy erről írt, körbeküldött „beköszönőlevél”, de ezzel nem rendelkezem. Kiss Dénes hozzászólásában így viszonyul a felvetett javaslathoz: „Régi álmunk az, ami a Szeltersz-fórummal megvalósulhatna, így természetesen támogatom az ügyet, és a beköszönőlevéllel is egyetértek. A magam részéről egy ilyen mail-listát minimalistábban képzeltem el, egyszerűen egy levelezőlistaként, amelyen információkat osztunk meg rendezvényekről, könyvekről. Erre biztos igényt vélek látni. De bízom benne, hogy a most megálmodott forma is működőképes lesz. Az egyetértésem kivül sok mindent nem tudok az eddig általatok leírtakhoz hozzátenni, de hogy mégiscsak hozzászóljak:

1. Ha kiindulhatok egy teljesen személyes kályhasaroktól: annak, hogy meg merjek szólalni egy ilyen szerű közegben, mindig feltétele volt, hogy bizalmas körről, személyes ismerősökről legyen szó. Így rám nézve valószínűleg nem lesz ösztönző hatással az, ha ismeretlen személyek tömegének kell valamit írni. Azaz a listatagok kisebb száma mellett voksolok. (Tudom persze, hogy az önbizalom-hiány nem mindenkinek problémája.) A kisebb tagság a működőképességet is valószínűbbé teszi, illetve azt is, hogy a fórum formájának kezdeti alakulása kezelhető legyen, majd pedig bekapcsolódhat, aki akar.

2. Jó volna, ha a fórum kiegészülne egy archívum-szerű tárhellyel, ahova a listatagok írásait, anyagaikat feltehetnék, és ahol azok meg is maradnának. A listatagok pedig minden újabb feltett írásról egy hír-szerű mailt kapnának, hogy figyelem, xy lapjára felkerült egy jobb anyag, ... címmel. (a varázsszó erre talán a blog?) A híradást küldhetné az anyagot feltevő személy, de automatikusan is megoldható.

3. Valamilyen módon jó volna alkalmazni azt az elvet, hogy virtuális ugyan a fórum, de az elhangzott szó (azaz leírt betű) megmarad. Azaz valahol tárolódjanak a hozzászólások, és közöttük utólag bárki számára keresgélni lehessen.”

Nincsenek adataim arról, miért is nem született meg ez a fórum.

A SZELTERSZI LAKOMA

Két célom van ezzel a Bárdi Nándort köszöntő írásommal. A másodikat fentebb így fogalmaztam meg: röviden és bevallottan szubjektíven értékelni azt a jelenséget, ami a romániai magyarság 100 évét bemutató dokumentumfilm-sorozatban megtörténő társadalomtudományi alapozásnak a „harmadik pillére”.

Ugyanis erről az egyáltalán nem elhanyagolható, tudománytörténeti jelentőségű „harmadik pillérről” mindeddig nem született dokumentált, elemző értékelés. Nyilvánvalóan ezzel az alkalmi megszólalással sem volt ilyen szándékom.

A szervezők mindvégig kerülték a tábor „túlzott intézményesülését” (Kiss Dénes), hiszen a megszólítások is mindig így hangzottak: „Kedves Barátaink”, és mennyi intézményesülést, hierarchikus szerveződést, státuszpozíciók kialakulását és azért való vetélkedéseket viselhet el egy baráti társaság anélkül, hogy éppen a leglényegesebb morális összetartó erő, a baráti kapcsolatok ne formalizálódjanak, üresedjenek ki? Ennek a magatartásnak²¹ az egyik következménye, hogy nincs a táborról a programon és a rendszertelenül és kis számban megjelent sajtóanyagokon kívül nyilvánosan hozzáférhető írott nyom. Az egyéni elektronikus adatbázisokban és a személyes emlékezetekben kell majd kutakodni annak, aki értékelésre vállalkozik. Ami hivatalosnak és elfogadottnak mondható értékelés, az a 2012-ben megjelent, *Magyar Tudományosság Romániában 2002–2013 között* című kiadványban olvasható. Két tanulmányban is szó esik Szelterszről.²² Az egyiknek a címe *Az erdélyi magyar történetkutatásról*, ebben a jelenkori történetkutatás állapotát Gidó Attila tekinti át, és megállapítja, hogy „2002 környékén, tehát az általunk vizsgált időszak első évét megelőző egy-két évben és a következő időszakban fejezte be egyetemi tanulmányait az a generáció, amelyik Bárdi Nándor magyarországi kutatónak a kolozsvári oktatói tevékenysége nyomán a korábitól eltérő szakmai szocializáción ment keresztül (új kutatási módszerek, új szemléletmód és erősebb magyarországi beágyazódás). [...] Bárdi Nándor ugyan magyarországi kutató, de gyakori kolozsvári egyetemi előadásai és a diákokkal való személyes találkozásai révén olyan jelenkorkutatói generációt nevelt ki, amelynek tagjai jelenleg különböző erdélyi kutatóintézetekben, múzeumokban dolgoznak, vagy pedig a tanári pálya mellett tudományos tevékenységet is kifejtnek. Az ő munkájuk révén több fontos alap kutatás zajlott és zajlik jelenleg is. Ezeknek a kutatásoknak biztosít egyfajta belső nyilvánosságot az évente megrendezésre kerülő szelterszi társadalomtudományi tábor.”²³ Ez a passzus nem értékeli a tábort, de megállapítja azt, ami a történelmi jelenkorkutatás szempontjából lényeges: „Bárdi Nándor tanítványi köre és az azon kívül álló történészek, kutatók által végzett alap kutatások [...] meghatározták az elmúlt

²¹ A szervezők, és feltételezésem szerint a résztvevők értékrendjét is megmutató magatartásnak.

²² Fehér Andrea – Fejér Tamás – Gidó Attila – Kovács András – Kovács Zsolt – Molnár-Kovács Zsolt – W. Kovács András – Wellmann László: *Az erdélyi magyar történetkutatásról*. In: Péntek János – Salat Levente – Szikszai Mária (szerk.): *Magyar tudományosság Romániában 2002–2013 között*. II. kötet. MTA Kolozsvári Akadémiai Bizottság kiadványa. Kolozsvár: Ábel Kiadó, 2015. 39–68. Sólyom Andrea – Veres Valér: *Az erdélyi szociológia eredményeinek szintézise (2002–2013)*. Uo. 177–279.

²³ Uo. 60.

éveket”. Az értékelést egy másik tanulmányban olvashatjuk, a szerzők Sólyom Andrea és Veres Valér, a tanulmány címe: *Az erdélyi szociológia eredményeinek szintézise (2002–2013)*. Ennek a negyedik fejezete a megvalósított tudományos eredményeket sorolja, és a nyolcadik, utolsó alfejezetben beszél a táborról, már a címben kiemelve annak jellemző sajátosságát: „Szelterszi Társadalomtudományi Tábor: interdiszciplináris fórum”. A rövidke alfejezetet, amely egyrészt tények rögzítésére törekszik (bár a szerző csak saját emlékezetére támaszkodik azzal kapcsolatban, hogy mikor volt az első tábor, és hányadik a 2013-as), másrészt ez az első és mindmáig egyetlen határozott, nyilvános, pozitív értékelés, éppen ezért teljes terjedelmében idézem:

„A romániai vagy erdélyi magyar szociológia (és más társadalomtudományok) egyik jelentős fóruma a szelterszi társadalomtudományi tábor, amely az elemzett periódusban végig teret biztosított arra, hogy a különböző társadalomtudományok képviselői bemutassák eredményeiket, megvitassák az aktuális szakmai problémákat, hogy a fiatal kutatók bemutatkozhasanak, illetve hogy az egyes szakemberek az adott év termését – kutatási eredményeit – egymás tudomására hozzák. 2002-ben volt az első és 2013-ban a tizedik ilyen tábor (közben volt két olyan év, amikor szünetelt). Főszervezője Bárdi Nándor. Az utóbbi években gyarapodott azok listája, akik részt vesznek a szervezésben: a 2013-as év nyarán Gagyi József, Kiss Dénes, Kiss Tamás, Lőrincz D. József és Novák Zoltán segítették a program összeállítását, illetve a résztvevők jelentkezését. Elsősorban Kolozsvárról érkeznek a táborlakók, történészek, szociológusok, néprajzosok, irodalmárok, politológusok, diákok, fiatal és kevésbé fiatal kutatók, tanárok. A táborban magyarországi, erdélyi, és legutóbb felvidéki neves kutatók is tiszteletüket tették. Programjában évről évre kutatási beszámolók, kéziratviták, könyv- és filmbemutatók, intézményi beszámolók, tematikus viták szerepelnek; és intenzív, reggeltől késő estig tartó, komoly, igényes szakmaisággal és egyszerű körülményekkel jellemezhető. Ez utóbbiakhoz hozzájárul, hogy a Szent Gellért Alapítvány menedékháza melletti füves területen zajlanak a foglalkozások, beszélgetések. A résztvevők – mintegy 60-70 személy évente – számára a négynapos együttléte a közös »teherviselés« is családiassá teszi (tábortűz, közös étkezések stb.). Intézményileg a befogadó szervezeten kívül a Hargita Megyei Kulturális Központ, a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet és a Jakabffy Elemér Alapítvány támogatják a rendezvényt. Engedhetetlennek tartjuk kiemelni, hogy az említett tábor több szempontból is egyedi: az egyetlen multidiszciplináris vitafórum²⁴ továbbá nem csak multidiszciplinaritásában sajátos, hanem az eszmecsere egyetlen olyan terepe is, ahol az éves beszámolók, aktuális kutatási eredmények akár »csak« egy-egy tudományon belül is gazdát cserélhetnek. Ezenkívül fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a romániai magyar társadalomtudományokat összefogó rendezvény alapítója és főszervezője egy magyarországi tudós, aki természetesen évtizedek óta figyeli, kutatja, szervezi, segíti az erdélyi magyar tudományosság és közélet történéseit.”²⁵

²⁴ Sólyom Andrea szóbeli felvetései, engedelmeivel ide csatolom: a tábor egyben közösségépítő műhely, tehetséggondozási felület, kapcsolatinkubátor is volt.

²⁵ Sólyom Andrea – Veres Valér, 2015. 231.

Tehát:

1. A főszervező Bárdi Nándor, aki „évtizedek óta figyeli, kutatja, szervezi, segíti az erdélyi magyar tudományosság és közélet történéseit”. Mások csak besegítenek. Az én statisztikám szerint minden olyan Meghívón (összesen 10, az első 2004-ben, az utolsó 2016-ban), amelyet körbeküldtek, szerepel szervezőként Bárdi Nándor neve. Lőrincz József neve 9, Kiss Dénesé és Kiss Tamásé 8, Szabó Á. Töhötömé 5, Gagy Józsefé 3, Lázok Kláráé, Novák Zoltáné, Toró Tiboré 1-1 alkalommal szerepel az aláírók között. 2015-ben Bárdi hiányában fogtak neki a többiek a szervezésnek, nem jártak sikerrel.

2. A tábor vitán felül „a romániai vagy erdélyi magyar szociológia (és más társadalomtudományok) egyik jelentős fóruma”, és azért lehet az, mert „teret biztosított arra, hogy a különböző társadalomtudományok képviselői bemutassák eredményeiket, megvitassák az aktuális szakmai problémákat, hogy a fiatal kutatók bemutatkozhassanak, illetve hogy az egyes szakemberek az adott év termését – kutatási eredményeit – egymás tudomására hozzák”. Erre lehetőséget biztosító alkalom, fórum nem volt és ma sincs.

3. Benne van ebben a méltatásban még egy nagyon fontos, számomra a legfontosabb összetevő. Ami olvasható: a tábor „intenzív, reggeltől késő estig tartó, komoly, igényes szakmaisággal és egyszerű körülményekkel jellemezhető. Ez utóbbiakhoz hozzájárul, hogy a Szent Gellért Alapítvány menedékháza melletti füves területen zajlanak a foglalkozások, beszélgetések. A résztvevők – mintegy 60-70 személy évente – számára a négynapos együttléte a közös »teherviselés« is családiasá teszi (tábortűz, közös étkezések stb.)”.

2001-ben életem egyik emberi-szakmai válságidőszakát éltem meg, az első tábor fordulópontot jelentett, s mágikus hatással volt rám: levegőt adott, erőt nyújtott, közösséget teremtett. Három nap alatt kipihentem három év megpróbáltatásait. Ez egy nagyon szubjektív értékelés. Mindenesetre utána minden évben vártam, készültem – mire is?

Arra, hogy elszakadjak a mindennapoktól, hogy részt vehessek a „közös teherviselésben”, hozzájáruljak a közös jóhoz, hogy együtt társalogjak, egyek, igyak mindazokkal, akikkel igen jó és igen hasznos együtt társalogni, enni, inni azon a helyszínen, ahol már Orbán Balázs szerint is „Szebb, idyllibb képet ennél képzelni nem lehet; természet és ember oly elégült, oly nyugodt volt; világzajt és társadalmi ferdeségeket megunt ember szebb visszavonulási helyet ennél találni nem tudna”. Persze a programok, a három nap sorakozó gondolatai, tanulságai, tartalma, az is fontos volt – de számomra ezeknél fontosabb volt a Lakoma. A mi Szelterszi Lakománk.²⁶ Vagyis, amíg létezett: meg-megújuló morális közösségünk. Amit

---

²⁶ Nem gondolom, hogy pontosabb meghatározást kellene most adnom: a *mi* az mindenki, aki részt vett egykor, és ma úgy gondolja, hogy Szeltersz az általam bemutatott értelmezés szerint valóban lakoma volt.

a dokumentumok szerint, de még inkább: emlékeink és hitünk szerint helyesen és szépen alakítottunk, közelítve a jó élet ideájához.

Szeltersz: az elvonulás és önszerveződés helye. Amikor megérkeztl, akkor sátrat kell felállítani, fát kell gyűjteni. A sátor helyét persze a szomszédos sátrakéi határozták meg – segítő szomszédságok szerveződnek. A fagyújtás sosem megérkezéskor, hanem vacsora előtt történt, volt olyan esztendő, hogy valóban minden épkézláb sátorlakó hordta be a menedékházzal szemben levő erdős oldalról a száraz ágakat, lánc szerveződött a patakon keresztül, hogy átadogassák, majd az innenső parton maradtak cipelték tovább az ágakat az esti tűz helyszínére, többször is akkora halom lett, hogy elég volt három éjszakára. A hideg élelem hidegbe kellett kerüljön – zacskókban a patakba előbb, majd a menedékház hűtőibe, minden reggel és este onnan pakolták elő, pakolták vissza azok, akik elsőnek érkeztek, éhesek voltak, vagy erre felhatalmazást éreztek, mert nem volt külön erre kijelölt, szolgálatos táborlakó. Ez, akárcsak a mosogatás,²⁷ valóban egyéni kezdeményezésekből történt. Összetolt asztalokra került fel az étel, felvágva a kenyér (utóbb persze előre felvágott kenyér), falapítókon a szalonna, szalámi, sajt, mellette a húskonzervek, májpástétom-konzervek, lekváros-dzsemes üvegek, meg a megmosott zöldség, a teavizet mindig odatette valaki, a teásfazék odakerült az összetolt asztalok egyik szélére, a csészék is ott voltak, mindenki merített magának, meg kések, kicsi kanalak. Az első esztendőben elmaradhatatlan volt a pálinka, aztán a társaság egy része inkább az evés utáni sört választotta, évek során egyre gyarapodott a sörösdobozzal töltött szemeteszsákok száma. Volt, aki a speciális, saját termékét reklámozta-kínálta, házi dzsemeket, zakuszkát, és felejthetetlen számomra Vincze Gábor békési vastag kolbásza. A kávé elengedhetetlenül fontos energiát szolgáltatott a nap indulásához, akik először keltek fel, mert akadtak idősebbek, akik későn feküdtek és mégis korán keltek, azok főzték meg az első adagokat, aztán ezt kellett két-három óránként pótolni, délelőtt, délután, ott volt tálcán a cukorral, kiskanalakkal együtt a termoszban, akinek csökkent a koffeinszintje, utántölthetett, csak a darazsakkal kellett megküzdeni, amikor száraz, meleg idő volt, mindent körbedöngtek, ami cukorillatú volt. A kávéfőzőt az első években Nándi csomagolta ki a kocsija csomagtartójából, állítólag az intézetből hozta el, a kávé saját beszerzése volt, utóbb a kávéfőző a menedékház konyhafelszereléséhez tartozott, a kávé jó szándékú adakozóktól származott, nem volt a közös költségre ráterhelve. A pálinka hullámokban került elő az egyéni csomagokból, inkább este, a tábortűznél, a bor is akkor, a sör volt, amikor ládák sorában hűsült a patakban, rájártak, akik megszomjaztak.²⁸ Az éjszaka pedig, a csillagos, egyre hűvösebb augusztusi éjszaka: üldögélés-beszélgetés, éneklés (ahogy telt az éjszaka, egyre inkább: „mecsérgés”), bandázás, buli. Hajnali hatkor is voltak még, akik ott üldögéltek a parázsló tűz mellett, pokróccal a vállukon, legalább segítettek azoknak a korán kelőknek, akik szépérezküktől vezérelve elkezdték az üres üvegeket, konzervdobozokat zsákba gyűjteni.

²⁷ Az első években hol máshol és hogyan máshogy? A patak vizében, mosószer nélkül, homokkal súrolva.

²⁸ A rendelkezésemre álló képek között keresgéltem, hogy alátámasszam emlékeim: az előadások alatt is ott volt a sör a hallgatók kezében – de nem kaptam ilyent.

Aztán reggeli, aztán a nap felelőse berendezi a helyszínt, az árnyékra figyelve, elkészül az újabb adag kávé, és kiviszik a tálcát kávéval-poharakkal a nagy tölgyfa mellé, majd messzire száll a kiáltás: gyertek, kezdünk!²⁹ A Szeltersz ideális hely volt, föld, tárgyak, cselekvések, és egy gondolat, durkheimi értelemben: „a társadalmat nemcsak a részét képező egyedek alkotják, nemcsak az általuk elfoglalt föld, az általuk használt tárgyak vagy az általuk használt cselekvések, hanem mindenekelőtt az a gondolat, amelyet a társadalom önmagáról alkot”.³⁰ Mivel pedig ez a kis közösség, az erdélyi magyar társadalomkutatók társadalmát itt és ezen alkalommal összegyűlekeztek, „a közös cselekvés útján ébred önmagára, a közös cselekvés által formálja magát”,³¹ nem a különállás és külön gondolat, hanem akkor és ott a három és fél napos-éjszakai „aktív együttműködés”³² során. A Szeltersz fontos volt mint cselekvés, együttlét és gondolat.

Ideális hely – abban az értelemben, hogy „egyedül az embernek van meg az a képessége, hogy ideált képzeljen el magának és azt a valósághoz hozzátegye”,³³ ezzel a mindennapin túllépő új valóságot teremtsen. A Szeltersz azért ideális hely, mert azt akképpen formálták meg cselekvéseikkel a külvilágban létező formális kötöttségeiken a szelterszi világban túllépő emberek, Bárdi Nándor „kedves barátainak” társasága. És csak az első gondolat az, hogy ahogy azt röviden vázoltam, a megalkotott saját szabályok szerinti evés, ivás, bulizás ad hoc formái mutatták, jelentették a közösséget. A második: az új gondolat és önkép. Talán nem meggyőző, de egy játékos megfogalmazást tudok beidézni az önképpel kapcsolatban: Kiss Dénes 2010-ben így biztatja részvételre tanítványait-ismerőseit (18 címre ment el a levél): „Kedves barátaim! Bizonyára hallottatok már a nyaranta megrendezett szelterszi társadalomtudományi táborról. Ennek a meghívóját találjátok a csatolmányban. Ha tudtok, gyertek el, kellemesen szokott telni. Semmi flanc, ez nem konferencia, rövidnadrág, sátor, szalonna, pálinka és sok jó arc. Aki jön, szóljon nekem előre egy emailben, mert van egy közös ingyenebéd, amihez meg kell becsülni a résztvevők számát. Különben a szakácsnék meghúzzák a fülünköt.” Minek cifrázni: semmi flanc, rövidnadrág, sátor, szalonna, pálinka, és sok jó arc, a szakácsnék meghúzzák a fülüket azoknak, akik kényeskednek. Tudomány, mint a konferencián, de nem úgy. Persze, meg a sok szakmai információ, ami így együtt csak itt hangzik el, sok fontos, korszakalkotó kutatásról remek szövegek, legalábbis azoknak csírái, kézirat- és könyvcserék, meg pályázati lobbikhoz háttértárgyalások, és pletykák minden mennyiségben. Az új gondolat mint ideál már benne van abban a szándéknyilatkozat-szerű három mondatban, amit a szervezők a 2004-es Meghívóba illesztettek: mire fordítódjon az együtt töltött idő, milyen legyen a légkör,

²⁹ Ahogy ez olvasható Bárdi Nándornak Lőrincz Józsefet búcsúztató írásában: „Vajon hány embernek fog hiányozni, amikor ott a menedékház és a Vargyas között, a nagy fánál elordítottad magad, hogy »Gyertek! Kezdünk!«. Nekem biztosan.”

³⁰ Durkheim, Émile: *A vallási élet elemi formái*. Vargyas Zoltán fordítása. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2004. 384.

³¹ Uo. 380.

³² Uo.

³³ Uo. 382.

milyen elvek szerint mellőzzék a generációs-hierarchikus különbségeket, és milyen megközelítések legyenek a középpontban. Másodszer idézem:

„Szeretnénk, ha az előadások mellett sok idő jutna kötetlen beszélgetésekre és vitákra. Szeretnénk egy olyan légkört, amelyben a társadalomismeret önmagáról szólna, nem az egyetemi, tanszéki, politikai, városközi stb. viszonyrendszerekről. Szeretnénk ezt a sátorozást a diákok, oktatók, kutatók, műhelyek találkozási pontjává tenni, valamint a tartalmi kérdések körüli vitákat erősíteni az erdélyi magyar társadalomtudományokban.”

A szándék szép – az eredmény attól függ, „miképpen csináljuk”.

„Minden cselekedetünkkel így vagyunk: önmagában nem szép és nem rút egyik sem. Amit mi most itt művelünk: iszunk, dalolunk, társalgunk – mindez önmagában szemernyt se szép, hanem csak aszerint, hogy *miképpen* csináljuk. Ha szépen és helyesen csináljuk, szép lesz a cselekvés; ha nem helyesen, rút.”³⁴

Kialakult évről évre a program, mögötte módszertan, keretek, ritmus, létszűrűség. Előtte: helykeresés, formakeresés, előző táborozás tapasztalatai: kevesebb romantika, több civilizáció, meleg étel kell, higiénia kell, családoknak hely kell. Először a 2006-os meghívónak volt ez a címe: Társadalomtudományi tábor Szeltersz, aztán már változatlanul ez maradt a márkanév.

Sikerült közeledni az ideálshoz? Okosabbak és egyben erkölcsösebbek lettek az erdélyi magyar társadalomtudósok Szeltersz után, vagyis Szelterszet megjárva, Szeltersz sokszorozódó hatására?

Voltak felejthetetlen egyéni, de akár a kollektív tudatba bevésődő események. Például számomra az a múltban (az én múltamban is) tett utazás, amikor Táncczos Vilmos beszélgetett Aradi Józseffel.

Marcel Mauss írja az ajándékról:

„Mindezen összetett témákból és a mozgásban lévő társadalmi dolgok sokféleségéből mi most csak egy mély, de különálló jellemzőt veszünk figyelembe: a szolgáltatások mondhatni önkéntes, látszólag szabad és érdektől mentes, ugyanakkor mégis kötelező és érdekek által vezérelt jellegét. E szolgáltatások szinte mindig ajándékok formáját öltötték, nagylelkűen adományozott ajándékokét, akkor is, amikor az ügyletet kísérő gesztus csupán fikció, formalitás és társadalmi hazugság, s a háttérben kötelezettség és gazdasági érdek állt.”³⁵

³⁴ Platón: A lakoma. Telegdi Zsigmond fordítása. In: *Platón összes művei*. I. köt. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984. 943–1017., 957.

³⁵ Mauss, Marcel: Tanulmány az ajándékról. Az ajándékcseré formája és értelme az archaikus társadalmakban. Saly Noémi fordítása. In: *úó: Szociológia és antropológia*. (Osiris könyvtár Antropológia.) Budapest: Osiris kiadó, 2004. 192–342., 197–198.

Bármi is volt a háttérben: Szelterszen, a társadalomtudományi táborban ösz-szegyülekezve mindenki otthon hagyta a dárdákat.³⁶ Nem tehettek másképpen: őrt álltak a tábor kapujában Bárdi Nándor, Lőrincz József, és még alkalmanként mások is, néhányan, és mindenkit vizsgáltak: mire készültél, mit hozol, mi van a kezeden, mi áll a szándékodban? Ha nem álltak őrt, akkor is mindig: ott voltak. Mindenki akképpen készült az útra, úgy indult el otthonról, úgy érkezett, hogy jól tudta, ott vannak, számon tartják az ajándékokat, ki mit ad, ki mit viszonz, ki ismeri el azt, hogy érvényesülni kell egy közös mértéknek és erkölcsnek, mert csak akkor lesz szép és helyes a közös cselekvés. Bárdi Nándor, Lőrincz József és néha alkalmanként mások, néhányan, és végül is minden résztvevő úgy gondolta, hogy

„Gazdagodhatnak a népek, az osztályok, a családok, az egyének, de boldogok csak akkor lesznek, ha le tudnak ülni, mint a lovagok, a közös javak köré”.³⁷

VÉGÜL IS

Igaz lehet, hogy ez a Szelterszi Lakoma volt a mi életünk egyik ritka, boldog pillanata, szakrális vonatkozási pontja? Ott volt, ma még inkább ott van a kétely. Már nem is fontos. A Szeltersz, ma meg ezután már Covid-19, 20, 21, 22-be, háborúba, inflációba, élelemellátási krízisbe, környezeti katasztrófákba süllyednek fülig-szügyig az egykori szelterszi táborlátogatók.

Nándinak pedig mindez leginkább akkor jut eszébe, amikor Botfalutól Fogaras felé menve balról végig látja a délutáni napfényben a hegyeket, és nincs Gizi, aki szóljon, és ezért hiányzik a halott Gizi, az egykori társadalomtudományi tábor, mindaz és minden, ami akkor és ott megtörtént. Hiányzik a Szelterszi Lakoma. Ezt azért tudom ilyen pontosan, mert amikor átautózom hetente a Vargyas hídján, Csíkból Vásárhelyre menet, vagy Vásárhelyről Csíkba jövet, mert már nem lehet felcserélni, hogy én, egykori vásárhelyi honnan indulok, hol vagyok ideiglenesen, és hova érkezem, és miközben nyomom a gázt, rápillantok a völgyre, a Vargyas folyásirányába, igen, ott van Szeltersz, három kilométer csak, bármikor lekanyarodhatnék, már aszfaltozott az út, de megsem, de hát miért is tenném, és akkor nekem is nagyon hiányzik.

³⁶ „A társadalmak abban a mértékben fejlődtek, amennyiben ők maguk, egyes alcsoportjaik és végül egyedeik meg tudták szilárdítani kapcsolataikat, megtanultak adni, kapni és végül viszonzni. Ahhoz, hogy keveredjenek, először le kellett tenni a dárdát.” Uo. 337

³⁷ „A bretonok az Arthur-krónikáiban elmesélik, hogyan találta föl Arthur király az egyik cornouailles-i ács segítségével az udvar csodáját: a varázslatos »Kerek Asztalt«, ami körül a lovagok többé nem kaptak hajba. Azelőtt a »piszkos irigységből« kitört örült csetepaték során párbajok és gyilkosságok mocskolták vérrrel a legszebb lakomákat is. Az ács így szólt Arthurhoz: »készíték neked egy igen szép asztalt, ami köré tizenhatszor százan és még többen is leülhetnek és körben forgolódhatnak, és ahonnan senki nem lesz kizárva... Egy lovag sem robbanthat ki harcot, mert itt a főbb helyen ülő ugyanolyan magasan lesz, mint az alsóbb helyen ülő.« Nem volt többé »asztalfő«, következőképp veszekedés sem. Akárhová vitte át Arthur az Asztalt, nemes társasága mindenütt vidám és legyőzhetetlen maradt. Az erős és gazdag, boldog és jó nemzetek ezt ma is így csinálják.” Uo. 338.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A keresztény szellemiség lexikona.* A karizma, karizmatikus fogalma. <https://mek.oszk.hu/adatbazis/lexikon/phplex/lexikon/d/katlex/s219.html> (Letöltés ideje: 2022. augusztus 2.)
- Barabás Blanka – Kápolnási Zsolt: Társadalomtudományi beszélgetéssorozat. *Udvarhelyi Híradó*, 2003. augusztus 25. <http://udvardy.adatbank.transindex.ro/index.php?action=nevmutato&nevmutato=K%C3%A1poln%C3%A1si> (Letöltés ideje: 2022. augusztus 2.)
- Bárdi Bálint XI. c. osztályos tanuló beszámolója az osztálykirándulásról. In: *ELTE Trefort Ágoston gyakorlóiskola Évkönyv a 2010–2011-es iskolai évről*. <https://adoc.pub/11-c-osztalyfnk-bozoki-gabriella.html> (Letöltés ideje: 2022. augusztus 2.)
- Bárdi Nándor nekrológja Lőrincz József halálakor, megjelent: *Transindex*, 2021. április 29. (?), ma már nem elérhető.
- Durkheim, Émile: *A vallási élet elemi formái. A totemisztikus rendszer Ausztráliában* (Kulturák keresztútján.) Vargyas Zoltán fordítása. Budapest: L' Harmattan Kiadó, 2004.
- Fehér Andrea – Fejér Tamás – Gidó Attila – Kovács András – Kovács Zsolt – Molnár-Kovács Zsolt – W. Kovács András – Wellmann László: Az erdélyi magyar történetkutatásról. In: Péntek János – Salat Levente – Szikszai Mária (szerk.): *Magyar tudományosság Romániában 2002–2013 között*. II. kötet. MTA Kolozsvári Akadémiai Bizottság kiadványa. Kolozsvár: Ábel Kiadó, 2015. 39–68.
- Ferenci Szilárd: Nem pusztán hanyatlástörténet. Bárdi Nándor a Magyarok Romániában dokumentumfilm-sorozatáról. *Maszol portál*, 2020. április 17. <https://maszol.ro/belfold/125384-nem-pusztan-hanyatlástörténet-bardi-nandor-a-magyarok-romaniában-dokumentumfilm-sorozatrol> (Letöltés ideje: 2022. augusztus 2.)
- Mauss, Marcel: Tanulmány az ajándékról. Az ajándékcseré formája és értelme az archaikus társadalmakban. Saly Noémi fordítása. In: uő: *Szociológia és antropológia*. (Osiris könyvtár Antropológia.) Budapest: Osiris kiadó, 2004. 192–342.
- Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népisme szempontból*. Első kötet. Pest: Ráth Mór bizománya, 1868.
- Platón: A lakoma. Telegdi Zsigmond fordítása. In: *Platón összes művei*. I. köt. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984. 943–1017.
- Simó Márton: A kutatói szerepről és az aktuális kérdésekre adott válaszokról. *Székelyhon*, 2013 augusztus 29. <https://szekelyhon.ro/aktualis/udvarhelyszek/a-kutato-i-szerep-rol-es-az-aktualis-kerdesekre-adott-valaszokrol> (Letöltés ideje: 2022. augusztus 2.)
- Sólyom Andrea – Veres Valér: Az erdélyi szociológia eredményeinek szintézise (2002–2013). In: Péntek János – Salat Levente – Szikszai Mária (szerk.): *Magyar tudományosság Romániában 2002–2013 között*. II. köt. MTA Kolozsvári Akadémiai Bizottság kiadványa. Kolozsvár: Ábel Kiadó, 2015. 177–279.
- Weber, Max: *Vallásszociológia. A vallási közösségek típusai*. (Bertalan László társadalomtudományi könyvtár.) Fordította és a jegyzeteket készítette: Erdélyi Ágnes. Budapest: Helikon, 2005.

MELLÉKLET

A társadalomtudományi tábor meghívói³⁸*Meghívó*

*Társadalomtudományi beszélgetéssorozat – 2004. augusztus 19–22. csütörtök–vasárnap
Szeltersz, a Vargyas patak völgye*

Kedves Barátaink!

2001-ben a KAM és az Aeropolis csoportok munkatársaival közösen szerveztünk egy sátorozást Szelterszben azzal a céllal, hogy kötetlen formában találkozhassanak egymással a különböző társadalomtudományi kutatásokat folytató csoportok. Ennek a tábornak az volt a központi kérdése, hogy különböző megközelítésekből hogyan értelmezhető a romániai magyar életvilág szerveződése. A tudásszervezés szempontjából pedig arra törekedtünk, hogy a különböző tudományterületek képviselői, akik hasonló témával foglalkoznak, megismerhessék egymás tapasztalatait.

2002-ben a tudomány és az oktatás mint társadalmi alrendszerek saját fejlődési logikáit állítottuk a középpontba. 2003-ban arra kerestünk válaszokat, hogy a modernizációs törekvések miként alakulnak át az erdélyi „szerkezetekben”, milyen adaptációs hagyományok és rendszerek határozhatják meg ezeket.

Ebben az évben a folyamatban lévő legfontosabb kutatási eredményeket és az aktuális módszertani problémákat szeretnénk megvitatni. Szeretnénk, ha az előadások mellett sok idő jutna kötetlen beszélgetésekre és vitákra. Szeretnénk egy olyan légkört, amelyben a társadalomismeret önmagáról szólna, nem az egyetemi, tanszéki, politikai, városközi stb. viszonyrendszerekről. Szeretnénk ezt a sátorozást a diákok, oktatók, kutatók, műhelyek találkozási pontjává tenni, valamint a tartalmi kérdések körüli vitákat erősíteni az erdélyi magyar társadalomtudományokban.

A tervezett program

2004. augusztus 19–22., csütörtök–vasárnap

Csütörtök

- 15.00 *Egy év az erdélyi társadalomtudományi kutatásban. Problémakatalógus*
Magyari Tivadar (szociológia); Szabó Töhötöm (néprajz);
Bárdi Nándor (Teleki Intézet)
- 18.00 *Szilágyi N. Sándor MI egy más c. tanulmánykötetének vitája és beszélgetés a szerzővel /*
Felkért bírálók: Biró A. Zoltán, Kiss Dénes, Lőrincz D. József, Demeter Attila

³⁸ A meghívók szövegében a nyilvánvaló gépelési hibákat javítottuk, a tördelést a lehetséges mértékben egységesítettük. Itt hívjuk föl a figyelmet arra, hogy a szövegekben a szervezett programok terve szerepel; bizonyosan volt rá példa, hogy egyes programpontok fölcserélődtek, és az sem kizárt, hogy az utolsó pillanatban közbejött akadályok miatt egy-egy terv nem valósulhatott meg.

Péntek

- 10.00 – *Közvélemény-kutatások az erdélyi magyarság körében (módszertan, eredmények, tanulságok) /*
Kapitány Balázs, Csata Zsombor, Dénes Attila, Horváth István, Kiss Dénes, Kiss Tamás, Péter László, Magyar Tivadar, Pásztor Gyöngyi.
- 11.30 *Az interjúkészítés és elemzés gyakorlata. Narratív interjúelemzés szintjei –*
Kovács Éva, Kiss Tamás (Felkért hozzászólók: Geambaşu Réka, Keszeg Vilmos, Péter László, Sorbán Angela, Szabó Á. Töhötöm)
- 13.00 – Ebéd
- 15.00 – *Erdélyi magyar sajtónyilvánosság. A működtetők világa /*
vita Papp Z. Attila doktori disszertációja kapcsán, felkért bírálók:
Lőrincz József, Magyar Tivadar, Bak Miklós
– *Erdélyi Társadalom, Web-bemutató –*
Horváth István, Magyar Tivadar (ET), Péter László, Csata Zsombor, Kiss Dénes (MW)
– *Transindex és környezete –* Kelemen Attila
– *Hetente: A Hét –* Parászka Boróka
– *Kolozsvári Egyetemi Intézet –* Veres Valér
- 18.00 – *Oláh Sándor Falusi társadalom c. könyvének vitája /*
Felkért bírálók: Szabó Á. Töhötöm, Kiss Dénes, Juhász Pál
- 20.30 – *Keszeg Vilmos Homo narrans c. könyvének vitája /*
Felkért bírálók: Kiss Tamás, Kovács Éva

Szombat

- 10.00 – *Magyar–magyar / Kolozsvár–Budapest viszony a XIX. század második felében /*
Pál Judit
– *Erdélyi szövetkezetek az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó éveiben /*
Hunyadi Attila
– *Infrastruktúra-fejlesztési tervek az ötvenes években/* Gagyi József, Oláh Sándor
– *Beszélgetés a MAT-kötetről, további kutatási tendenciák*
– *A magyar kisebbségi elit és a politikai hatalom a hatvanas-nyolcvanas években /*
Stefano Bottoni – Vincze Gábor
- 13.00 Ebéd
- 15.00 *Oktatáskutató tréning tapasztalatai /* Papp Z. Attila
– *Romániai magyar kulturális kataszter összeállításának tapasztalatai /* Kiss Dénes
– *Farkaslaki szenes vállalkozók /* Kinda István, Miklós Zoltán, Peti Lehel, Szabó Töhötöm
– *Romániai munkavállalók Olaszországban /* Bokor Zsuzsa
- 18.00 – *Bárdi Nándor Tény és való c. kötetének vitája /*
Felkért bírálók: Hunyadi Attila, Kiss Dénes, Kiss Tamás, Márton János, Szabó Levente, Szabó Töhötöm

Vasárnap

- 10.00 – Politikai filozófia
– *Bretter-újraértelmezés Erdélyben* / Demeter Szilárd
– *Kisebbségelmélet és a francia forradalom* / Demeter Attila
– Levinas fenomenológiájáról ?? megbeszélés alatt / Szigeti Attila

- 13.00 Ebéd – kiértékelés

Szervezési, technikai tudnivalók

1. A táborban sátorhelyet, egy-két ház erejéig csoportos szállást, valamint 3 napon át meleg ebédet tudunk ingyen biztosítani. A közeli menedékházban, ahol ebédelni fogunk és esős időben a programokat tartjuk, olcsón lehet szállást kapni. Tehát lehetőség szerint sátrat, hálósákokat és reggeli/vacsora hideg ételmelet kellene hozni. (Az étkezést közösen oldjuk meg.)

2. A tábor csütörtök délben kezdődik, az első programra délután 3-kor kerül sor.

3. A tábor elérhető a Székelyudvarhely – Csíkszereda útvonalon, Vlahitánál, (Csíkszereda felől Vlahita előtt) a termálfürdőnél lekanyarodva (a fürdővel szembeni, ellenkező irányba). Itt kb. 3 km-t kell megtenni a menedékházig/cabanáig. Ez előtt sátorozunk a Vargyas partján.

4. A részvételi szándékot célszerű jelezni (az ebéd és a szállás miatt, különösen ha nem sátorban akarnak aludni) a következő maileken: Lázok Klára – lazokklar@hotmail.com; Kis Dénes – kissdenes2000@yahoo.com; Lőrincz D. József – lorenzo@cosys.ro; Szabó Árpád Töhötöm – kriza@mail.dntcj.ro; Bárdi Nándor – n.bardi@tla.hu

Budapest–Kolozsvár–Sepsiszentgyörgy

Bárdi Nándor, D. Lőrincz József, Lázok Klára, Kiss Dénes, Szabó Árpád Töhötöm

Jakabffy beszámoló

Szelterszi tábor, 2004. augusztus 19–22.

Egy év az erdélyi társadalomtudományi kutatásban. Problémakatalógus

Magyar Tivadar (szociológia) Bárdi Nándor (Teleki Intézet)

Oláh Sándor Falusi társadalom c. könyvének vitája / Felkért bírálók: Szabó Á. Töhötöm, Kiss Dénes

Közvélemény-kutatások az erdélyi magyarság körében (módszertan, eredmények, tanulságok) / Kapitány Balázs, Csata Zsombor, Dénes Attila, Horváth István, Kiss Dénes, Kiss Tamás, Péter László, Magyar Tivadar, Pásztor Gyöngyi.

Az interjúkészítés és elemzés gyakorlata. Narratív interjúelemzés szintjei – Kovács Éva, Kiss Tamás (Felkért hozzászólók: Keszeg Vilmos, Szabó Á. Töhötöm, Geambaşu Réka, Péter László)

Erdélyi magyar sajtónyilvánosság. A működtetők világa / vita Papp Z. Attila doktori disszertációja kapcsán, felkért bírálók: Lőrincz József, Magyar Tivadar, Bakk Miklós
Erdélyi Társadalom, Web-bemutató – Horváth István, Magyar Tivadar (ET), Péter László, Csata Zsombor, Kiss Dénes (MW)

Készülő Erdélyi Magyar Adatbank – Kelemen Attila

Hetente: A Hét – Parászka Boróka

Szilágyi N. Sándor tanulmánykötetének vitája és beszélgetés a szerzővel / Felkért bírálók:

Biró A. Zoltán, Kiss Dénes, Lőrincz D. József.

Keszeg Vilmos Homo narrans c. könyvének vitája / Felkért bírálók: Kiss Tamás, Szabó

Á. Töhötöm, Kovács Éva

Erdélyi szövetkezetek az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó éveiben / Hunyadi Attila

Infrastruktúra-fejlesztési tervek az ötvenes években / Gagy József, Oláh Sándor

Beszélgetés a MAT-kötetről, további kutatási tendenciák

A magyar kisebbségi elit és a politikai hatalom a hatvanas-nyolcvanas években / Stefano

Bottoni – Vincze Gábor

Migráció(s rendszer?) és a női szerepek / Bokor Zsuzsa

Oktatáskutató tréning tapasztalatai / Papp Z. Attila

Romániai magyar kulturális kataszter összeállításának tapasztalatai / Kiss Dénes

Farkaslaki szenes vállalkozók – kutatási beszámoló

Bárdi Nándor Tény és való c. kötetének vitája / Felkért bírálók: Hunyadi Attila, Kiss Tamás,

Orbán Balázs, Szabó Levente, Szabó Töhötöm /

A rendezvényen részt vevő doktorandusz hallgatók kutatási témáinak bemutatása, majd beszélgetés, vita.

2006

Meghívó

Társadalomtudományi tábor – Szeltersz, 2006. augusztus 10–13.

A negyedik alkalommal megszervezésre kerülő tábor – különösebb média- és politikai hírverés nélkül – néprajzos, szociológus, történész, politológus hallgatók, tanárok, kutatók találkozási pontja. A háromnapos sátoztábor önellátással, közös étkezésekkel működik. Külső támogatásként, pályázati alapon csak a napi egy meleg ebédet szeretnénk biztosítani a szokás szerint várható 60-70 fő részére. A program előadásokból, vitákból, könyvbemutatókból áll össze.

Ebben az évben a közbeszéd termelése és alakulása, az azt meghatározó szerkezetek lesz a központi téma, amelyet az empirikus vizsgálatok méréseivel „szembesítünk”. Tehát itt is valóságkép-termelés történik, hozott anyagból.

augusztus 10. csütörtök

12.00 – 14.00   Érkezés, sátorverés, fagyűjtés

14.00   Mi történt az utóbbi két évben az erdélyi társadalomkutatásban?

Milyen kutatási kérdések és milyen problémák voltak a meghatározók?

A tudásmegjelenítés fontosabb problémái? A várható új kérdések, eredmények?

Szociológia – Magyarai Tivadar, Horváth István

Néprajz – Pozsony Ferenc, Szabó A. Töhötöm

Politológia – Bakk Miklós, Bognár Zoltán

Irodalomtudomány – Szabó Levente
Történettudomány – Bárdi Nándor, W. Kovács András
17.30 Könyvbemutató és kritika-vita
KJT, ET, MAT, Pro Philosophia

19.00 Vacsora

20.00 Könyvbemutató és kritika-vita
Veres Valér, Gagyí József, Papp Z. Attila

augusztus 11. péntek

9.00 Reggeli

9.30 Vidék kutatások / Gagyí József, Kiss Dénes, Oláh Sándor, Peti Lehel, Szabó Töhötöm

10.30 Vállalkozók, középosztály / Csata Zsombor, Oláh Sándor, Péter László

11.30 Társadalmi átrétegződés-vizsgálatok / Erdei Itala, Horváth István, Kiss Tamás, Papp Z. Attila, Veres Valér

13.00 Ebéd

15.00 A „kommunizmus bűnei” projekt magyar–román tapasztalatai / Stefano Bottoni, László Márton, Lázok Klára, Nagy Mihály, Novák Zoltán, Olti Gusztáv

17.30 Narratívák termelése az erdélyi nyilvánosságban
Milyen valóságképek termelődnek párhuzamosan a nyilvánosságban? A tabuté-
mák feltörhetetlenek? Van-e tényfeltáró újságírás Erdélyben? Miért nincs szocio-
gráfia ma?

Bakk Miklós, Gazda Árpád, Kelemen Attila, Magyarai Tivadar, Papp Z. Attila, Pa-
rászka Boróka

19.00 Vacsora

20.00 Intézményépítő tapasztalatok I.
EMTE – Marosvásárhely, Dávid László
KMEI – szakkollégiumok, Lőrincz József, Kiss Dénes, Szabó Á. Töhötöm

augusztus 13. szombat

9.00 Reggeli

9.30 Milyen narratívák között kutatunk?

- Vannak-e erdélyi tudományos/kutatási diskurzusok?
Milyen tudományos közbeszédnek részei az erdélyi magyar társadalomtudományi kutatások? Hogyan hat vissza a kisebbségi közbeszéd a társadalomtudományi kutatásokra?
Bognár Zoltán, Kiss Tamás, Lőrincz József, Jakab Zsolt, Szabó Levente, Keszeg Vilmos
- 11.00 Az erdélyi társadalom határai?
Az etnicitás, a kulturális örökség, a hálózati, a közbeszéd-, intézményi lehatároltságok termelése és változása
Kiss Tamás, Feischmidt Margit
- 12.00 Kisebbségi magyar választói magatartás változó folyamatai / Székely
István Gergő, Péter László, Pósa Krisztián
- 13.00 Ebéd
- 15.00 Szakkollégisták kutatási beszámolói (Adorjáni Anna, Dézsi László, Köllő István)
- 17.00 Erdélyiség, székelység, kultusz- és identitástermelés
A regionális tudatosság megfogalmazása és intézményes termelése felülről
Bertényi Iván, Egry Gábor, Novák Zoltán, Szabó Levente
- 19.00 Vacsora
- 20.00 Intézményépítő tapasztalatok II.
Csíki Múzeum – Gyarmathy Zsolt
OM HTM Fejlesztési Iroda – Papp Z. Attila
Erdélyi Adatbank – Bárdi Nándor

augusztus 13. vasárnap

- 8.30 Reggeli
- 9.00 A lokalitás mint probléma: Bokor Zsuzsa, Kinda István, Könczei Csilla, Turai Tünde, Oláh Sándor
Kolozsvar-kutatások / Péter László, Pásztor Gyöngyi
- 10.30 Esettanulmányok a romániai magyar oktatásról
- 11.30 PHD-hallgatók beszámolói, dolgozatok, fejezetviták
- 13.00 Ebéd, kiértékelés

A helyszín és a megközelítés:

A tábor helye a Szent Gellért Alapítvány menedékháza melletti rét, a Vargyas patak völgyében, Szeltersz üdülőhelyen. Elérhető a Székelyudvarhely–Csíkszereda főútvonalon, félúton. Szentegyházától keletre kb. 2 km, Csíkszereda irányában a főútról jobbra kell letérni és a Vargyas patak mentén kb. 3 km-re van a menedékház és a tábor. A letérőt onnan

lehet beazonosítani, hogy az út mellett tábla hirdeti a termálvizes strandfürdőt (Székelyudvarhely felől) balra. De Szeltersz felé épp ezzel ellentétes irányba kell elindulni (Székelyudvarhely felől nézve) jobbra. Az utat némileg megjavították az utóbbi évben, de az alacsonyabb padozatú kocsikból érdemes kiszállni az utasoknak és begyalogni a helyszínig. A menedékháznál természetesen lehet biztonságosan parkolni. A busszal vagy stoppal érkezőknek a termálfürdő táblája jelent eligazodási pontot.

A menedékháznál 5 faház található. Ezekben van folyóvíz, és aki ott megszállt, az a menedékház melegvizes zuhanyzóját is használhatja. A 4 személyes (de bővíthető!) faházakban 280.000 lei/fő/nap a szállásköltség. Mindezt György Attilánál, a menedékház vezetőjénél lehet lefoglalni: 0745251341 vagy gellerta@gmail.com. A közelben találhatók még szálláshelyek hasonló áron. A sátorhelyeket előre kifizetjük, tehát ez nem jár külön költséggel.

Naponta lesz friss kenyér. Kávét és teát reggel és délben szolgálunk fel. A közös étkezéshez mindenki a maga igénye szerint járulhat hozzá.

A táborlétszám kb. felmérése érdekében kérünk a következő címek valamelyikére egy bejelentkezést.

2006. július 15.

Lőrincz D. József (lorenzogiuseppe@gmail.com),
Kiss Dénes (kissdenes2000@yahoo.com),
Kiss Tamás (t.kiss77@rmdsz.ro),
Szabó A. Töhötöm (kriza@mail.dntcj.ro)
Bárdi Nándor (bardinandor@gmail.com)

2007

Meghívó

Társadalomtudományi tábor – Szeltersz, 2007. augusztus 16–19.

Az ötödik alkalommal megszervezésre kerülő tábor – különösebb média- és politikai hírvetés nélkül – néprajzos, szociológus, történész, politológus, irodalomtörténész hallgatók, tanárok, kutatók találkozási pontja. A háromnapos sátortábor önellátással, közös étkezésekkel működik. Külső támogatásként, pályázati alapon csak a napi egy meleg ebéd biztosított a szokás szerint várható 60-70 fő részére. A program előadásokból, vitákból, könyvbemutatókból áll össze.

Ebben az évben a társadalomtudományi kutatások társadalmi kontextusa, szakmai és közéleti funkciója lehetne a központi összefoglaló kérdés.

(A program kb. 10%-a egyeztetés alatt áll, illetve többek megkeresése folyamatban van.)

augusztus 16. csütörtök

12.00 – 14.00   Érkezés, sátorverés, fagyújtás

14.30 *Egy újabb év hozadéka*

Gagyi József: Miért nem lehet/nem érdemes erdélyi magyar társadalomtörténetet írni?

Egry Gábor: Új és régi identitászerkezetek és a politikai közösségek formálódása

Bárdi Nándor: A kisebbségkutatás lehetséges kulcskérdései – a nemzetpolitikai nyelvvesztés után

17.00 *Tismaneanu-bizottság³⁹ – magyar tapasztalatok*

(Salat Levente, László Márton, Lázok Klára, Nagy Mihály Zoltán, Novák Zoltán, Olti Ágoston)

A Jelentés magyar vonatkozású részéhez kapcsolódó vita.

Felkért hozzászólók: Bárdi Nándor, Oláh Sándor, Pál Judit, Pál-Antal Sándor

19.30 Vacsora

20.00 *Erdély narratívák a nemzetközi interetnikus és összehasonlító társadalomtörténeti kutatásokban*

Német, amerikai és magyarországi tapasztalatok

– Feischmidt Margit

Erdélyből nézve?

– Bokor Zsuzsa, Lőrincz D. József, Kiss Tamás

augusztus 17. péntek

9.00 Reggeli

9.30. *Autópálya-kutatások*

Régészeti lehetőségek – Soós Zoltán, Ferencz Szabolcs

Társadalmi elvárások és változások – Péter László, Gagyi József, Benedek József

10.30 *Oktatáskutatás most*

A romániai magyar iskolarendszer átalakulása és várható hatása

– Márton János

Diplomások munkaerőpiaci helyzete 4 országban

– Csata Zsombor, Mandel Kinga

Közoktatási rendszerek hatékonysága 4 országban

– Papp Z. Attila

³⁹ 2006 tavaszán Traian Băsescu, Románia elnöke létrehozott egy bizottságot, hogy az jelentést készítsen, amelyben számba veszi a kommunizmus romániai következményeit, és ezzel érveket szolgáltat a kommunista rendszer szimbolikus, de a román állam nevében történő hivatalos elítéléséhez. Traian Băsescu Vladimir Tismaneanu politológust, elismert kommunizmuskutatót, a Marylandi Egyetem professzorát bízta meg a bizottság összeállításával, a tevékenység irányításával. A jelentés elkészült, és a 2006. december 18-án tartott parlamenti ülészenakon ennek alapján megtörtént az elítélés szimbolikus gesztusa. A Tismaneanu-jelentés tartalmazott egy, a magyar kisebbség helyzetére vonatkozó fejezetet is, amelyet a jelenkori Románia történelmével foglalkozó fiatal magyar történészek írtak. Lásd ezzel kapcsolatban a *Magyar Kisebbség* 45–46., azaz 2008/1–2.-es számát. <https://epa.oszk.hu/02100/02169/00034/pdf>

Roma felzárkóztató programok – Németh Szilvia
Interjú – beszélgetés a felnőttképzés piaci intézményesítéséről Balla Zoltánnal

13.00 Ebéd

15.00 *Hogyan dolgozzuk fel a megfigyelési dossziékat?*

László Márton – Máthé János helytörténész munkássága és a szeku

Felkért hozzászólók: Könczei Csilla, Novák Zoltán, Olti Ágoston

16.30 Antropológiai módszerek a társadalomtörténet-írásban, Németország, Magyarország
Vári András

17.30 Könyvbemutató: Csata István–Kiss Tamás: Népesedési folyamatok az ezredfordu-
lón Erdélyben (Veres Valér)

Lenyomatok, Jakab Albert Zsolt és Illyés Sándor

Folyóirat-műhely bemutatkozás: Örökségünk, Kolumbán Zsuzsa

19.00 Vacsora

20.00 Filmvetítés és vita: *Balkán bajnok*.

A beszélgetést vezeti Lőrincz D. József, Gagy József

augusztus 18. szombat

9.00 Reggeli

9.30 *A magyar kisebbségi összehasonlító kutatások hasznáról és funkciójáról.*
Szakmailag mennyire relevánsak a határon túli magyarság körében végzett össze-
hasonlító kutatások? Mennyiben épülnek be az adott szakmai-módszertani kö-
zegbe? Hol és ki teszi fel a megválaszolendő kérdéseket?

BFI, MTA ENKI tapasztalatok – Kiss Dénes

Mozaik és más „megrendelések” – Veress Valér

Hogyan csináltuk a KSH-val? – Kiss Tamás

A Kárpát-projekt és az oktatáskutató tapasztalatok – Papp Z. Attila

Erdély és Moldova mint antropológiai paradicsom? – Szabó A. Töhötöm

Hol része és hol nem a „hatumák” ügye a magyar történetírásnak? – Bárdi Nándor

12.00 *Kutatás közben I.*

Veres Ilka (szamosújvári örmények identitása); Brugos Bernadett (Románia turisz-
tikai képéről); Sólyom Zsuzsa (a nyilvános adatforrásokhoz való hozzáférés); Mol-
nár Gréti (a kommunizmus emlékezete)

13.00 Ebéd

15.00 *Stratégia és kommunikáció: szakmai és politikai logikák között*

Papp Z. Attila beszélgetése Dávid Lászlóval, Magyarai Tivadarral, Kelemen Attilával

17.00 *Életpálya és specializáció*

Egy kutatás tapasztalatai – Keszeg Vilmos

Felkért hozzászólók: Szabó Levente, Kiss Tamás, Gagy József

19.00 Vacsora

20.00 *Kutatás közben II.*

Lőrincz D. József, Fosztó László, Komáromi Tünde, Szabó Levente,
 János Jakab Beáta (kolozsvári civil szervezetek kapcsolathálói)
 Patakfalvi Czirják Ágnes (szubkultúrák Kolozsvárt)
 Zsoldos Tímea (kolozsvári magyar vállalkozók)

augusztus 19. vasárnap

8.30 Reggeli

9.00 *Eltérített múlt – a székely historiográfia esete az identitástermeléssel*

Hermann Gusztáv

Felkért hozzászólók: Szabó Levente, Pál Jutka

10.30 *Vidékfejlesztés – régiókutatás – falukutatás Erdélyben*

Benedek József, Csák László, Letenyi László, Kiss Dénes

12.00 Ebéd, kiértékelés

A helyszín és a megközelítés:

A tábor helye a Szent Gellért Alapítvány menedékháza melletti rét, a Vargyas patak völgyében, Szeltersz üdülőhelyen. Elérhető a Székelyudvarhely – Csíkszereda főútvonalon, félúton. Szentegyházától keletre kb. 2 km, Csíkszereda irányában a főútról jobbra kell letérni és a Vargyas patak mentén kb. 3 km-re van a menedékház és a tábor. A letérőt onnan lehet beazonosítani, hogy az út mellett tábla hirdeti a termálvizes strandfürdőt (Székelyudvarhely felől) balra. De Szeltersz felé épp ezzel ellentétes irányba kell elindulni (Székelyudvarhely felől nézve) jobbra. Az utat némileg megjavították az utóbbi évben, de az alacsonyabb padozatú kocsikból érdemes kiszállni az utasoknak és begyalogni a helyszínig. A menedékháznál természetesen lehet biztonságosan parkolni. A busszal vagy stoppal érkezőknek a termálfürdő táblája jelent eligazodási pontot.

A menedékháznál 5 faház található. Ezekben van folyóvíz, wc, fürdő. A 4 személyes (de bővíthető!) faházakban 280.000 lei/fő/nap a szállásköltség. Mindezt György Attilánál, a menedékház vezetőjénél lehet lefoglalni: 0745251341 vagy gellerta@gmail.com A közelben található még szálláshelyek hasonló áron. A sátorhelyeket előre kifizetjük, tehát ez nem jár külön költséggel. Sátrat hozni kell. (Az eddigi gyakorlat az volt, hogy a menedékház wc-jét és fürdőjét is használtuk a sáortáborból is.)

Naponta lesz friss kenyér. Kávét és teát reggel és délben szolgálunk fel. A közös étkezéshez mindenki a maga igénye szerint járulhat hozzá. A táborlétszám kb. felmérése érdekében kérünk a következő címek valamelyikére egy bejelentkezést.

2007. augusztus 10.

Lőrincz D. József (lorenzogiuseppe@gmail.com), Kiss Dénes (kissdenes2000@yahoo.com), Kiss Tamás (t.kiss77@rmdsz.ro), Szabó A. Töhötöm (szabo_tohotom@yahoo.com) Bárdi Nándor (bardinandor@gmail.com)

2008

*Meghívó**Társadalomtudományi tábor – Szeltersz, 2008. augusztus 21–24.*

A hatodik alkalommal megszervezésre kerülő tábor – különösebb média- és politikai hírvetés nélkül – néprajzos, szociológus, történész, politológus, irodalomtörténész hallgatók, tanárok, kutatók találkozási pontja. A háromnapos sátor tábor önellátással, közös étkezésekkel működik. Külső támogatásként, pályázati alapon csak a napi egy meleg ebéd biztosított a szokás szerint várható 60-70 fő részére. A program előadásokból, vitákból, könyvbemutatókból áll össze. A beérkező vitára szánt szövegek internetes elérhetősége a www.mtaki.hu illetve http://ispmn.gov.ro/hu/noutati_anunturi_hu.html oldalakon a program hirdetésén belül, augusztus 10-től.

augusztus 21. csütörtök

12.00 – 15.00   Érkezés, sátorverés, fagyűjtés

15.00   *A kolozsvári Kisebbségkutató Intézet szervezésének tapasztalatai*
Horváth István16.00   *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században c. kötet bemutatása (szerzők, szerkesztők) és vita a kézikönyv-vállalkozás(ok) megvalósításáról, felkért hozzászólók: Csergő Zsuzsa, Lőrincz D. József, Peti Lehel, Pozsony Ferenc, Szabó Levente*17.00   *A magyar nyelvismeret szintjei a moldvai csángóknál (a Tatros menti székelyes csángók példája alapján)* Tánzos Vilmos18.00   *Bemutakozás*

Politikai Elemzők és Újságírók Társasága –

Policy az erdélyi magyar politológiában? (Bognár Zoltán)

Terra recognita – Közép-Európai Civil Külpolitikai kezdeményezés – párhuzamos történelmek program (Kiss Balázs, Kollai István, Zahorán Csaba)

19.30   Vacsora

20.00   *Könyvbemutató és kritika*

Erdélyi Társadalom (Peti Lehel – Tánzos Vilmos)

Kriza-kiadványok (Pozsony Ferenc – Bárdi Nándor)

Az erdélyiség színéváltozása (Egry Gábor – Oláh Sándor)

Magyarország-Románia és a nemzetiségi kérdés (Földes György – Stefano Bottoni)

augusztus 22. péntek

- 9.00 Reggeli
- 9.30 *Valláskutatás perspektívái és megközelítései Erdélyben*
Kiss Dénes, Komáromi Tünde, Peti Lehel
- 11.00 *Romakutatás Erdélyben*
Romakutatások Romániában (Berta Péter, Fabian Jakobs, Fleck Gábor, Fosztó László, Pozsony Ferenc, Toma Stefánia)
- 12.00. *Egyetemfejlesztés*
A hivatali látószög tapasztalatai (Papp Z. Attila)
- 13.00. Ebéd
- 15.00. *Vita*
A magyarországi baloldali identitásközösség építése és a nemzeti problematika –
Egry Gábor, felkért hozzászólók: Bárdi Nándor, Székely István, Földes György,
Lőrincz D. József, T. Szabó Levente
- 16.30 *Társadalomtörténeti folyamatok – a tudományos megközelítések változása*
Lőrincz D. József – Bárdi Nándor – az erdélyi magyar társadalom konstrukció változása
Nagy Mihály Zoltán – Stefano Bottoni – Novák Zoltán – az erdélyi baloldali elitek
társadalom-képviseleti felfogásának változása
Kiss Tamás – a demográfiai beszédmódok változása
- 18.30 *Könyvbemutató*
Magyarhermány kronológiája 1944–1964 (László Márton, Hámori Péter)
Sztálin a székelyeknél (Stefano Bottoni – Földes György, Lőrincz D. József)
Cammogás (Papp Z. Attila – Gagyi József)
- 19.00 Vacsora
- 20.00 *Filmvetítés és vita: Kriza Borbála: Dübörög a nemzeti rock vitája a szerző*
részvételével 2007, 70 perc
A beszélgetést vezeti Novák Zoltán

augusztus 23. szombat

- 9.00 Reggeli
- 9.30 *Irodalomtörténet-írás és társadalomtörténet. A vitát levezeti Keszeg Anna.*
Felkért hozzászólók: Szilágyi Márton, Völgyesi Orsolya és T. Szabó Levente
- 11.00 *Magyarságkutatáson túl, Románia nemzetiségei*
Veress Ilka, Kali Kinga – örmények, Gidó Attila – zsidók,
Kozák Gyula, Kehl Krisztina – törökök,
Peti Lehel – máramarosi ukránok, Olti Ágoston – macedónok

13.00 Ebéd

15.00 *A tudományos publikációk megjelenítése Erdélyben – vita és helyzetképek*
Balázs Imre József – Korunk; Burus Endre – Pro-Print; Ferenczes István – Székelyföld; Szabó A. Töhötöm/Pozsony Ferenc – KJT; Szabó Ágnes – adatbank.ro; Györgyjakab Izabella/Székely István – Magyar Kisebbség

16.30 „Magyarkodás” Amerikában (Papp Z. Attila, Pakot Levente)

17.30 *Népi írásbeliség* (Keszeg Vilmos – Gagyi József, Szabó Levente)

19.00 Vacsora

20.00 *Kutatás közben*

KSH háztartásvizsgálat Erdélyben (Kapitány Balázs, Kiss Tamás)

Kutatás – együttműködés – megjelenítés: konfliktuskezelés (Bárdi Nándor, Papp Z. Attila)

augusztus 24. vasárnap

8.30 Reggeli

9.00 *Erdélyi társadalomkutatás – kívülről* (Csergő Zsuzsa, Fosztó László, Kiss Ágnes)

10.00 *Önkormányzati választások Romániában és a magyar helyi politikák*
(Székely István Gergő, Bognár Zoltán, Márton János, Székely István, Pozsony János Csaba, ifj. Toró T. Tibor)

12.00 Ebéd, kiértékelés

A helyszín és a megközelítés:

A tábor helye a Szent Gellért Alapítvány menedékháza melletti rét, a Vargyas patak völgyében, Szeltersz üdülőhelyen. Elérhető a Székelyudvarhely – Csíkszereda főútvonalon, félúton. Szentegyházától keletre kb. 2 km, Csíkszereda irányában a főútról jobbra kell letérni és a Vargyas patak mentén kb. 3 km-re van a menedékház és a tábor. A letérőt onnan lehet beazonosítani, hogy az út mellett tábla hirdeti a termálvizes strandfürdőt (Székelyudvarhely felől) balra. De Szeltersz felé épp ezzel ellentétes irányba kell elindulni (Székelyudvarhely felől nézve) jobbra. Az utat némileg megjavították az utóbbi évben, de az alacsonyabb padozatú kocsikból érdemes kiszállni az utasoknak és begyalogni a helyszínig. A menedékháznál természetesen lehet biztonságosan parkolni. A busszal vagy stoppal érkezőknek a termálfürdő táblája jelent eligazodási pontot.

A menedékháznál 5 faház található. Ezekben van folyóvíz, wc, fürdő. A 4 személyes (de bővíthető!) faházakban 20 RON/fő/nap a szállásköltség. Mindezt György Attilánál, a menedékház vezetőjénél lehet lefoglalni: 0745251341 vagy gellerta@gmail.com.

A közelben található még szálláshelyek hasonló áron. A sátorhelyeket előre kifizetjük, tehát ez nem jár külön költséggel. (Az eddigi gyakorlat az volt, hogy a menedékház wc-jét és fürdőjét is használtuk a sátoztáborból is.)

Naponta lesz friss kenyér. Kávét és teát reggel és délben szolgálunk fel. A közös étkezéshez mindenki a maga igénye szerint járulhat hozzá.

A táborlétszám kb. felmérése érdekében kérünk a következő címek valamelyikére egy bejelentkezést.

Az ebéd, a sátorhely és a melegvíz költségeit a Communitás Alapítvány és a Hargita Megyei Kulturális Központ támogatása biztosítja.

Kolozsvár, 2008. július 28.

Lőrincz D. József (lorenzogiuseppe@gmail.com), Kiss Dénes (kissdenes2000@yahoo.com), Kiss Tamás (t.kiss77@rmdsz.ro), Szabó A. Töhötöm (szabo_tohotom@yahoo.com) Bárdi Nándor (bardinandor@gmail.com)

2009

Meghívó

Társadalomtudományi tábor – Szeltersz, 2009. augusztus 20–23.

A hetedik alkalommal megszervezésre kerülő tábor szociológus, néprajzos, történész, politológus, irodalomtörténész kutatók, hallgatók, tanárok találkozási pontja. A háromnapos sátoztábor önellátással, közös étkezésekkel működik. Külső támogatásként, pályázati alapon csak a napi egy meleg ebéd biztosított a szokás szerint várható 40-50 fő részére. A program előadásokból, vitákból, könyvbemutatókból áll össze.

augusztus 20. csütörtök (Bárdi Nándor⁴⁰)

12.00 – 15.00   Érkezés, sátorverés, fagyúttás

15.00 *Mi történt az elmúlt évben?* Horváth István, Bárdi Nándor

16.00 Egyetem ügy (Szabó Töhötöm)

Új szakok a Babeş–Bolyai társadalomtudományi tanszékein:

- Kulturális menedzser, Szabó Á. Töhötöm
- Várostervezés, Magyarai Tivadar, Pásztor Gyöngyi
- A másik szak a szociológián, Magyarai Tivadar, Kiss Dénes
- Kommunikáció szak, Zörgő Noémi

17.00 *Állami magyar felsőoktatás a román oktatás- és etnopolitikában.* Magyarai Tivadar

⁴⁰ Az egyes napok után zárójelben a „napfelelősök” (az egyes napok programjainak időben való levezetéséért felelős személy) neve szerepel.

- 17.45 *A magyar nyelv és irodalom párhuzamos egyetemi oktatásának problémája.* Szabó T. Levente
- 18.30 *Hogyan látszott az erdélyi magyar egyetemi képzés a Miniszterelnöki Hivatalból?* Papp Z. Attila, felkért hozzászólók: Székely István, Magyarai Tivadar, Szabó Töhötöm, Szabó Levente
- 19.30 Vacsora
- 20.15 *Könyvbemutató és kritika* (Bárdi – Lőrincz)
Tánczos Vilmos: *Elejtett szavak* – Oláh Sándor
Bakk Miklós: *Politikai közösség és identitás* – ifj. Toró T. Tibor

augusztus 21. péntek (Gagy József)

- 9.00 Reggeli
- 9.30 *Társadalomtudományos szerepek akadémia, piac, politika metszéspontjában.* Kiss Dénes, felkért hozzászólók: Horváth István, Szabó Á. Töhötöm, Szabó T. Levente, Péter László, Kiss Tamás, Bárdi Nándor, Székely István (Kiss Dénes)
- 10.30 *Iffúság 2008. Összehasonlító vizsgálat az erdélyi magyar és romániai fiatalokról.* Kiss Tamás, Barna Gergő, Kozák Gyula, Bokor Zsuzsa, Veress Ilka (Kiss Tamás)
- 11.30 Észak-Erdély
„Magyarok román valláson”: identitás-átmenetek az erdélyi magyar anyanyelvű görögkatolikusoknál és ortodoxoknál. Hámori Péter
Észak-Erdélyi nemzetiségpolitika, 1940–1944. Sárándy Tamás (Bárdi Nándor)
- 13.00 Ebéd
- 15.00 Nemzetépítés
Magyar–román történetírói háború a 60-as évek után, Martin Mevius
A két vh közti erdélyi identitásépítés magyarországi vonatkozásai, Egry Gábor
Vallás és magyar identitás Erdélyben (1920–1989), Magdó Zsuzsánna (Gidó Attila)
- Vallás, egyház
- 16.30 *Valláskutatás – Egy FP6-os együttműködés tapasztalatai,* Kiss Dénes
Egyházközségek adatbázisa, Szabó Mihály
Unitáriusok vallásosságának kutatása, Czire Szabolcs
Felkért hozzászóló: Nagy Mihály Zoltán (Kiss Dénes)
- A szocialista korszak kutatása
- 17.30 *A Trabant, a Kennedy-gyűrű és a fiókos szekrény. Hogyan készítsünk életútinterjút a szocialista időszakról?* Tóth Eszter
Az RKP magyarságpolitikája 1965–1974. Novák Zoltán Csaba
Felkért hozzászólókkal (Novák Zoltán)

19.00 Vacsora

20.00 Könyvbemutató

Péter László: *TP 5.0. Elmélet és empiria öt globális probléma vizsgálatában*

– Kiss Dénes

Salat Levente (szerk.): *Politici de integrare a minorităților naționale din România*

– Bereczki Beáta, Madaras Szidónia (Kiss Dénes)

Augusztus 22. szombat (Szabó Töhötöm)

9.00 Reggeli

A Kisebbségkutató Intézet programjaiból

9.30 *Cigánykutatás a kolozsvári Kisebbségkutató Intézetben: stratégia, közösetanulmányok, konfliktuspotenciál*, Fosztó László, Kiss Dénes, Kiss Tamás, Toma Stefánia

11.00 *Nem magyar kisebbségek kutatása: a romániai kisebbségek intézményrendszere, helyzetképek*, Kiss Dénes, Peti Lehel, Jakab Albert Zsolt, Veress Ilka, Kozák Gyula (Fosztó, Kiss Tamás)

Purgatórium

Kuszálík Péter vitairata Sütő András életpályájáról

Hozzászólók: T. Szabó Levente, Stefano Bottoni (Bárdi Nándor)

13.00 Ebéd

15.00 Székelyföld: a csillagösvény és a szelterszi bekötőút között (Bárdi)

Beszélgetés Birtalan Józseffel és Králik Lászlóval, Hargita és Kovászna megye menedzsereivel. A beszélgetést vezeti: Gagyi József és Székely István

A székely szimbólumok és mai használatuk, Pál Antal Sándor

A székely kultúra napja, Gagyi József

Az RMDSZ esete a Székelyfölddel, Székely István

Lehet-e beszélni mérhető székelyföldi sajátosságokról? Kiss Tamás

Kisebbségi oktatás/Székelyföldi oktatási hálózat, Márton János

Könyvbemutatók és viták

18.00 Szabó Töhötöm: *Kooperáló közösségek – és a visszaparasztosodás kérdése* – Gagyi József

Szabó Levente: *A tér képei: tér, irodalom, társadalom* – Gagyi József

Gagyi József: *Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez*

Bárdi Nándor, Novák Zoltán, Oláh Sándor (Gagyi József)

19.00 Vacsora

20.00 *Filmvetítés és vita: Zágoni Balázs filmje Márton Áronról* (Lőrincz József)

augusztus 23. vasárnap (Lőrincz József)

9.00 Reggeli

9.30 Holokauszt Erdélyben

Holokauszt-kérdőívek 1945, Gidó Attila

Unitárius egyház és antiszemitizmus 1940–1945, Pál János

A katolikus egyház és a holokauszt, Ady Iza (Gidó)

10.45 A cenzúra működése Romániában,

Kiss Ági, Györffy Gábor, Lázok Klári, Plainer Zsuzsa (Kiss Ági)

12.00 Parlamenti, EP- és elnökválasztások Romániában

Székely István Gergő, Bognár Zoltán, Székely István, Pozsony János Csaba, ifj. Toró T. Tibor (Bognár Zoltán)

14.00 Ebéd, kiértékelés

A helyszín és a megközelítés:

A tábor helye a Szent Gellért Alapítvány menedékháza melletti rét, a Vargyas patak völgyében, Szeltersz üdülőhelyen. Elérhető a Székelyudvarhely – Csíkszereda főútvonalon, félúton. Szentegyházától keletre kb. 2 km, Csíkszereda irányában a főútról jobbra kell lelépni és a Vargyas patak mentén kb. 3 km-re van a menedékház és a tábor. A letérőt onnan lehet beazonosítani, hogy az út mellett tábla hirdeti a termálvizes strandfürdőt (Székelyudvarhely felől) balra. De Szeltersz felé épp ezzel ellentétes irányba kell elindulni (Székelyudvarhely felől nézve) jobbra. Az utat némileg megjavították az utóbbi évben, de az alacsonyabb padozatú kocsikból érdemes kiszállni az utasoknak és begyalogolni a helyszínig. A menedékháznál természetesen lehet biztonságosan parkolni. A busszal vagy stoppal érkezőknek a termálfürdő táblája jelent eligazodási pontot.

A menedékháznál 5 faház található. Ezekben van folyóvíz, wc, fürdő. A 4 személyes (de bővíthető!) faházakban. Ebben az évben a menedékház is üres lesz, ott is lehet aludni. A menedékházban a szállás 15 RON/nap/fő; a faházakban 20 RON/nap/fő, a sátorhely 4 RON/nap. Mindezt György Attilánál, a menedékház vezetőjénél lehet lefoglalni: 0745251341 vagy gellerta@gmail.com. A közelben található még szálláshelyek hasonló áron. Az eddigi gyakorlat az volt, hogy a menedékház wc-jét és fürdőjét is használtuk a sáortáborból is.

Napi egy meleg ebédet tudunk a kolozsvári Kisebbségkutató Intézet és a csíkszeredai Hargita Megyei Kulturális Központ támogatása révén biztosítani. Naponta lesz friss kenyér. Kávét és teát reggel és délben szolgálunk fel. A közös étkezéshez mindenki a maga igénye szerint járulhat hozzá.

A táborlétszám kb. felmérése érdekében kérünk a következő címek valamelyikére egy bejelentkezést.

Bárdi Nándor: bardinandor@gmail.com;

Kiss Tamás: t.kiss77@rmdsz.ro

Lőrincz D. József: lorenzogiuseppe@gmail.com

2010

Meghívó

Társadalomtudományi tábor – Szeltersz, 2010. augusztus 19–22.

A nyolcadik alkalommal megszervezésre kerülő tábor szociológus, néprajzos, történész, politológus, irodalomtörténész kutatók, hallgatók, tanárok találkozási pontja. A háromnapos tábor önellátással, közös étkezésekkel működik. Külső támogatásként, pályázati alapon csak a napi egy meleg ebéd biztosított a szokás szerint várható 40-50 fő részére. A program előadásokból, vitákból, könyvbemutatókból áll össze.

augusztus 19. csütörtök

12.00 – 15.00   Érkezés, sátorverés, fagyújtás

15.00   Mi történt az elmúlt évben?

Kiss Tamás, Papp Z. Attila, Szabó A. Töhötöm

Beszámoló és (kézirat)vita

16.00   Romániai magyar felsőoktatási stratégia

(Salat Levente, Papp Z. Attila – Felkért kritikusok: Péter László, Gagy József)

Székelyföldi sajátosságok az erdélyi empirikus kutatásokban

17.30   Népeség-előszámítás – várható roma populáció

Munkaerőpiaci helyzet

A közvélemény-kutatások mutatói

(Barna Gergely, Csata István, Kiss Tamás, Kozák Gyula)

19.30   Vacsora

20.15   Könyvbemutató

Mohay Tamás: A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás (Gagy József, Tánczos Vilmos)

A kolozsvári Kisebbségkutató Intézet kiadványai (Gidó Attila, Horváth István)

augusztus 20. péntek

9.00   Reggeli

9.30   Az erdélyi magyar társadalomtörténeti kutatások

Pál Judit: Helyzetkép és alapkérdések

Oláh Sándor: Az elvetélt székelyföldi (kis)polgárosodás

Egry Gábor: Valóban „történik” az etnicitás? Egy jelenorientált megközelítés történetiségének lehetősége és tanulságai (Mikrotörténet és kisebbségtörténet)

Hámori Péter: Közületi és társadalmi szociálpolitika impériumváltozás előtt és után (1940-es évek eleje)

Stefano Bottoni: Románia és Magyarország együttműködési területei a Kádár-korszakban

A média esete a tudományos ismeretek terjesztésével.

Miként lehetséges kutatási eredmények / szakmai logikák megjelenítése a tömegkommunikációban?

(Ablonczy Balázs, Kelemen Attila, Kerényi György, Novák Csaba Zoltán)

13.00 Ebéd

Beszámoló és kéziratvita

15.00 Kántor Zoltán: A státustörvény politikai diskurzusa, kéziratvita

(Demeter Attila, Székely István, Bárdi Nándor)

Salat Levente: Kulturális megosztottság és demokrácia

(Lőrincz D. József, Kántor Zoltán, Egry Gábor, Bárdi Nándor)

Kutatási, intézményi helyzetkép

17.00 Székelyföldi múzeumok – néprajzos szemmel, beszámoló és helyzetkép (Szócs Levente, Miklós Zoltán, Salló Szilárd, Luka Zsuzsa, Vajda András, Kinda István)

Kutatási beszámoló

18.00 Az 1989-es kutatás első eredményei (Gidó Attila – Novák Zoltán)

19.00 Vacsora

20.00 *Könyvbemutató*

Novák Csaba Zoltán: Aranykorszak? A Ceaușescu-korszak magyarságpolitikája 1965–1975 (Lőrincz D. József)

Fábián Ernő naplójegyzetei

szerk. Filep Tamás Gusztáv – Bárdi Nándor

(Bíró Béla, Székely István)

Augusztus 21. szombat

9.00 Reggeli

Vita

9.30 Kiss Tamás: Hol a helye az etnikai változónak a társadalmi rétegződés lehetséges modelljeiben? (Erdélyi, drávaszögi kutatási anyag vitája: Kiss Dénes, Lőrincz D. József, Papp Z. Attila)

Kéziratvita

Borbély Sándor: A rend két modellje a szocializmusban, Kárpátalján, kéziratvita
(Gagy József, Oláh Sándor, Lőrincz D. József, Szabó A. Töhötöm)

Beszámoló:

Hámori Péter: Kutatótábor, Kalotaszentkirály, 2008

Nagy József: Erdély-kiállítás Budapesten

Vidék, környezet, kultúra / Reconet

13.00 Ebéd

Kutatási koncepció

15.00 A népszolgálat fogalomtörténetével foglalkozó kutatásról
(Lőrincz D. József, Filep Tamás Gusztáv, Bárdi Nándor)

Első következtetések

16.00 A romániai magyar középiskolások utánkövetése (Márton János)

17.00 A lakáskérdés átalakulása Romániában (Pásztor Gyöngyi)

Könyvbemutató és vita

18.00 Bitskey Botond szerk.: *Határon túli magyarok a 21. században*
(Egry Gábor, Székely István Gergely)

Egry Gábor: *Otthonosság és idegenség. Identitáspolitika és nemzetfelfogás Magyarországon a rendszerváltás óta* (Lőrincz D. József, Rigó Máté)

Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák* (Hunyadi Attila, Novák Zoltán)

19.00 Vacsora

20.00 A Dunatáj Alapítvány erdélyi filmjei (filmvetítés – beszámoló)

augusztus 23. vasárnap

9.00 Reggeli

Kutatás közben

Csilléry Edit: Tisztviselői karrierek Észak-Erdélyben 1940–1944

Zahorán Csaba: A többség kisebbségei: a dél-szlovákiai szlovákok és a székelyföldi románok önszerveződésének összehasonlító kutatása

10.30 Cigány/roma kutatások Magyarországon és Romániában
(Fosztó László, Pulai Gergő, Tóth Ágnes, Papp Z. Attila)

13.30 Ebéd, kiértékelés

A helyszín és a megközelítés:

A tábor helye a Szent Gellért Alapítvány menedékháza melletti rét, a Vargyas patak völgyében, Szeltersz üdülőhelyen. Elérhető a Székelyudvarhely – Csíkszereda főútvonalon, félúton. Szentegyházától keletre kb. 2 km, Csíkszereda irányában a főútról jobbra kell letérni és a Vargyas patak mentén kb. 3 km-re van a menedékház és a tábor. A letérőt onnan lehet beazonosítani, hogy az út mellett tábla hirdeti a termálvizes strandfürdőt (Székelyudvarhely felől) balra. De Szeltersz felé épp ezzel ellentétes irányba kell elindulni (Székelyudvarhely felől nézve) jobbra. Az utat némileg megjavították az utóbbi évben, de az alacsonyabb padozatú kocsikból érdemes kiszállni az utasoknak és begyalogni a helyszínig. A menedékháznál természetesen lehet biztonságosan parkolni. A busszal vagy stoppal érkezőknek a termálfürdő táblája jelent eligazodási pontot.

A menedékháznál 5 faház található. Ezekben van folyóvíz, wc, fürdő. A 4 személyes (de bővíthető!) faházakban. Ebben az évben a menedékház is üres lesz, ott is lehet aludni. A menedékházban a szállás 15 RON/nap/fő; a faházakban 20 RON/nap/fő, a sátorhely 4 RON/nap. Mindezt György Attilánál, a menedékház vezetőjénél lehet lefoglalni: 0745251341 vagy gellerta@gmail.com. A közelben található még szálláshelyek hasonló áron. Az eddigi gyakorlat az volt, hogy a menedékház wc-jét és fürdőjét is használtuk a sátorból is.

Napi egy meleg ebédet tudunk a Jakabffy Alapítvány, a kolozsvári Kisebbségkutató Intézet, és a csíkszeredai Hargita Megyei Kulturális Központ támogatása révén biztosítani. Naponta lesz friss kenyér. Kávét és teát reggel és délben szolgálunk fel. A közös étkezéshez mindenki a maga igénye szerint járulhat hozzá.

A táborlétszám kb. felmérése érdekében kérünk a következő címek valamelyikére egy bejelentkezést.

Bárdi Nándor: bardinandor@gmail.com; Gagyi József: gagyijozsef@yahoo.com
Kiss Dénes: kissdenes2000@yahoo.com; Kiss Tamás: t.kiss77@rmdsz.ro
Lőrincz D. József: lorenzogiuseppe@gmail.com

2012*Meghívó*

Társadalomtudományi tábor – Szeltersz, 2012. augusztus 23–26.

A kilencedik alkalommal megszervezésre kerülő tábor szociológus, néprajzos, történész, politológus, irodalomtörténész kutatók, hallgatók, tanárok találkozási pontja. A háromnapos tábor önellátással, közös étkezésekkel működik. Külső támogatásként, pályázati alapon csak a napi egy meleg ebéd biztosított a szokás szerint várható 40-50 fő részére. A program előadásokból, vitákból, könyvbemutatókból áll össze.

augusztus 23. csütörtök

13.00 – 15.00 Érkezés, sátorverés, fagyűjtés

Vita

15.00 Barna Gergő–Kapitány Balázs–Kiss Tamás–Tánczos Vilmos:

Az etnikai kategorizáció, a népszámlálási kampány és a népszámlálási eredmények.

- Beszámoló
- 16.30 Szabó Levente: Mit kezdünk a világ első összehasonlító irodalomtudományi lapjával? [Kolozsvárt]
(Aradi József, György Péter)
- 17.30 Könyv- és lapbemutató
Tánczos Vilmos: Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről. EME, 2011
Etnoszkóp – Szakál Anna
Pro Minoritate – Kósa András
Magyar Kisebbség – Györgyjakab Izabella
- 19.30 Vacsora
- 20.15 Filmbemutató
Galán Angéla: Szlovákmagyarok (dokumentumfilm)
- augusztus 24. péntek
- 9.00 Reggeli
- Kutatási beszámoló
- 9.30 Változó magyarság-diskurzusok
Ilyés Zoltán: Nemzetesítés a Gyimesekben és Zoboralján
Borbély Sándor: Lokális idegentapasztalat és kategorizációs változások egy szatmári faluban (Fosztó László, Kovács Éva, Oláh Sándor)
- 10.45 A népszolgálat fogalomtörténete
Lőrincz D. József – Bárdi Nándor: Népszolgálat, változó és integráló kulturális kód?
- 11.15 Egy Gábor: Mindennapi etnicitás és kisebbségpolitika Romániában
1918–1940. Egy projekt tapasztalatai
- 12.00 Intézményépítés
Mire képes – mit tervezhet egy magyar kulturális intézet? (Kósa András, Zahorán Csaba)
Mit kutat a Nemzetpolitikai Kutatóintézet? (Kántor Zoltán)
A nemzetközi roma kutatói hálózat működése, eredményei (Fosztó László)
Katonai hagyományörző csoportok a Székelyföldön (Nagy József)
- 13.00 Ebéd
- Kutatási beszámolók
- 15.00 Papp Z. Attila – Márton János: Iskolaválasztás a Kárpát-medencében, egy kvalitatív kutatás tanulságai

Papp Z. Attila: A nemzetközi kompetenciamérések (PISA) magyar kisebbségre vonatkozó idősoros adatai. Erdélyi, szlovákiai és vajdasági magyarokra vonatkozó adatok

Szabó Levente – Zabán Márta: A kolozsvári bölcsészettudományi kar története (Aradi József, Papp Z. Attila)

Kutatási, intézményi helyzetkép

16.30 Történelem Szakkollégium – Vas Réka

Max Weber Szakkollégium – Pápay Boróka

Kutatási beszámoló

17.15 Kiss Dénes – A LEADER romániai alkalmazása – egy esetelemzés tanulságai

Csák László – Vidékpolitika mimetikus államban

19.00 Vacsora

20.00 Film

Cornel Mihalache és Berecki Edit *Va doare capul? Fáj a feje* című dokumentumfilm (részlet)

Augusztus 25. szombat

9.00 Reggeli

Kéziratvita

9.30 1990 – Fekete március, László Márton – Novák Zoltán

(Papp Z. Attila, Kiss Tamás, Hadas Miklós)

Kutatási beszámoló

10.30 Sólyom Andrea: Gazdálkodási gyakorlat, támogatási rendszer és jövőtervek a Pogány-havas kistérségben

Oláh Sándor: Az uniós támogatások hatása a székely falu társadalmi-gazdasági életére

Gagy József: Internethasználat-vizsgálat Csíkfalván

Kéziratvita

11.30 Kiss Tamás – Barna Gergő: Kulturális fogyasztás és társadalmi rétegződés (Kovács Éva, Hadas Miklós, Lőrincz D. József, Kiss Dénes, Bárdi Nándor és Papp Z. Attila)

13.00 Ebéd

Első következtetések

15.00 Sárándi Tamás – Tóth Bartos András: Az észak-erdélyi társadalomstatisztikai vizsgálatok funkciója 1940–1944

Fodor János: Román–magyar kapcsolatok az államszocializmusban

Both Noémi: Imreh István történetszemléletéről

Pap Szilárd-István: Nemzetépítő osztálykirándulás – Országhatárokon átívelő nemzetépítés mikroszociális szemszögből

Kéziratvita

- 16.30 Mi történt 1989. december – 1990. május 15. között az erdélyi városban?
Esettanulmányok, kronológiák, interjúk – Gidó Attila, Novák Zoltán és a szerzők:
Gidó Csaba, Sáránci Tamás, Fodor János...
(Lőrincz D. József, Székely István, Bárdi Nándor)
- 17.45 Bokor Zsuzsa: Prostitúciós intézmények változása a két világháború közötti Kolozsváron (Egry Gábor, Hadas Miklós, Bárdi Nándor)
- 19.00 Vacsora
- 20.00 Bicsok Zoltán – Orbán Zsolt: Isten segedelmével udvaromat megépítettem – Történelmi családok kastélyai Erdélyben. Gutenberg, 2012, könyvbemutató

Zágoni Bálint – Peti Lehel: Kastélyok, kúriák Erdélyben, dokumentumfilm

augusztus 26. vasárnap

- 9.00 Reggeli
- Vita
- 9.30 Kiss Tamás – Barna Gergő: Székelyföldi turizmus
(Kritika: Gagy József, Fejős Zoltán, Hadas Miklós, Horváth Alpár)
- 10.30 Székely István Gergő – ifj. Toró Tibor: Kisebbségi pártok közpolitikai szerepe Kelet- és Közép-Európában
- 11.15 Etnicitás a mindennapokban és a közösségépítésben. Nem magyar kisebbségek Romániában (krasovánok, ukránok, szatmári svábok, örmények, dobрудzsai görögök és törökök). Kiss Dénes, Kiss Tamás, Veress Ilka
- 13.30 Ebéd, kiértékelés

A helyszín és a megközelítés:

A tábor helye a Szent Gellért Alapítvány menedékháza melletti rét, a Vargyas patak völgyében, Szeltersz üdülőhelyen. Elérhető a Székelyudvarhely – Csíkszereda főútvonalon, félúton. Szentegyházától keletre kb. 2 km, Csíkszereda irányában a főútról jobbra kell

letérni és a Vargyas patak mentén kb. 3 km-re van a menedékház és a tábor. A letérőt onnan lehet beazonosítani, hogy az út mellett tábla hirdeti a termálvizes strandfürdőt (Székelyudvarhely felől) balra. De Szeltersz felé épp ezzel ellentétes irányba kell elindulni (Székelyudvarhely felől nézve) jobbra. Az utat némileg megjavították az utóbbi évben, de az alacsonyabb padozatú kocsikból érdemes kiszállni az utasoknak és begyalogni a helyszínig. A menedékháznál természetesen lehet biztonságosan parkolni. A busszal vagy stoppal érkezőknek a termálfürdő táblája jelent eligazodási pontot.

A menedékháznál 5 faház található. Ezekben van folyóvíz, wc, fürdő. Ebben az évben a menedékház is üres lesz, ott is lehet aludni. A menedékházban a szállás 20 RON/nap/fő; a faházakban 25 RON/nap/fő, a sátorhely 4 RON/nap. Mindezt György Attilánál, a menedékház vezetőjénél lehet lefoglalni: 0745251341 illetve Ilyés Kingánál 266-246020 avagy gellerta@gmail.com. A közelben található még szálláshelyek hasonló áron.

Az eddigi gyakorlat az volt, hogy a menedékház wc-jét és fürdőjét is használtuk a sáortáborból is. Napi egy meleg ebédet tudunk a Jakabffy Alapítvány, a kolozsvári Kisebbségkutató Intézet Kvantum Research, Quaestum Analysis, Hargita Megyei Kulturális Központ támogatása révén biztosítani. Naponta lesz friss kenyér. Kávét és teát reggel és délben szolgálunk fel. A közös étkezéshez mindenki a maga igénye szerint járulhat hozzá.

A táborlétszám kb. felmérése érdekében kérünk a következő címek valamelyikére egy bejelentkezést.

Bárdi Nándor: bardinandor@gmail.com

Gagyí József: gagyijozsef@yahoo.com

Kiss Dénes: kissdenes2000@yahoo.com

Kiss Tamás: t.kiss77@rmdsz.ro

Lőrincz D. József: lorenzogiuseppe@gmail.com

2013

Meghívó

Társadalomtudományi tábor – Szeltersz, 2013. augusztus 15–18.

A tizedik alkalommal megszervezésre kerülő tábor szociológus, néprajzos, történész, politológus, irodalomtörténész kutatók, hallgatók, tanárok találkozási pontja. A háromnapos tábor önellátással, közös étkezésekkel működik. Külső támogatásként, pályázati alapon csak a napi egy meleg ebéd biztosított a szokás szerint várható 40-50 fő részére. A program előadásokból, vitákból, könyvbemutatókból áll össze. Szeretnénk átfogó képet adni a romániai magyarságra vonatkozó kutatásokról, publikációkról. A megvitatásra kerülő kéziratokat júliu.30-ig Bárdi Nándorhoz, illetve az opponensekhez kellene eljuttatni. Ha valakit a tábor előtt érdekel egy kézirat, vitaanyag, a szerzőhöz és szervezőkhöz fordulhat bizalommal.

augusztus 15. csütörtök

- 13.00–15.00   Érkezés, sátorverés, fagyújtás
Vita
- 15.00   Lőrincz D. József: Az erdélyi magyar társadalomtudomány problémái, 2012

Beszámoló
- 16.30   Szabó Levente: Mit kezdünk a világ első összehasonlító irodalomtudományi lapjával? Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok (Kolozsvár, 1877–1888) Acta Comparationis Litterarum Universarum története

Szabó A. Töhötöm: Kutatási témák és trendek a közép-európai antropológiában 1989 után.
- 17.45   Visszanézés
Milyen megfontolások működtek a hetvenes-nyolcvanas évek erdélyi magyar társadalomtudományi gondolkodásában? Hogyan láttuk akkor és most? Beszélgetés: Aradi József, Bárdi Nándor, Tánczos Vilmos
- 19.00   Vacsora
- 20.15   Könyvbemutató, vita
Hermann Gusztáv Mihály: Kritikák a Székely tankönyvről
Gidó Csaba: Vasszekér és mozdonygőz (Róth András)
Újraolvasott Pezsgő-díjasok (Balázs Imre József)
Szociológiai mintázatok. Erdélyi magyarok a Kárpát panel vizsgálatai alapján – Veres Valér, Papp Z. Attila, Geambaşu Réka, Kiss Dénes, Kiss Zita (Kiss Tamás, Bárdi Nándor)

augusztus 16. péntek

- 9.00   Reggeli

Kutatási beszámoló
- 9.30   Magyarai Tivadar: Háztartás, életmód és mindennapi boldogulás
Borsos Emőke: Alternatív élelmiszer-fogyasztás egy erdélyi kisvárosban
Deák Attila: Gazdasági etnocentrizmus, etnikai fogyasztás

Társadalmi akciók – erdélyi tapasztalatok: mennyiben szervesülnek a kisebbségi közéletben?
- 11.00   Iskolák veszélyben (Kapitány Balázs)
Igen, tessék (Bethlendi András)
CEMO (Szigeti Enikő)
LAM Alapítvány (Klárík Attila)
Merkur – Góbé termékek (Dávid Balázs)
Kétnyelvű Dél (Orosz Örs)

Digitalizálás Erdélyben (Györgyjakab Izabella)

13.00 Ebéd

15.00 Intézményépítés

Szlovákiai Magyarok Kerekasztala (Tokár Géza)

Emlékezetpolitika, Kassa-narratívák, kassaiság az Európa Kulturális Fővárosa projekt tükrében (Gayer Veronika)

Vívódásaim az autonómiával (Salat Levente)

Kutatási beszámoló és kéziratvita

16.30 Székely István Gergő: Political Fragmentation, Competition and Cooperation within the Hungarian National Minorities of Romania, Serbia and Slovakia (Kiss Tamás, Csergő Zsuzsa, Öllös László)

Kutatási beszámoló

17.20 Gidó Csaba – Nagy Botond: Székelyföldi fejlesztési tervek és gazdasági, vállalkozás-szervezési folyamatok a XIX–XX. század fordulóján

Kulcsár Beáta: Legenda és valóság – Vaiszlovich Emil (egy nagyváradi szállodás) életútja (1867–1944)

Tóth-Bartos András – Novák Zoltán – Kelemen Kálmán: Kovászna megye létrejötte és modernizációja a hetvenes években

Pásztor Gyöngyi: A lakóhelyi szegregáció mintázatai Kolozsváron

Gagyfi József: Kérdések az erdélyi városok modernizációs és kulturális szétfejlődéséről

László Réka: Határ menti fejlesztési pályázatok – személyes tapasztalatok

19.20 Vacsora

20.20 Könyvbemutató, vita

György Péter: Állatkert Kolozsváron – képzelt Erdély (Szerbhorváth György, Bárdi Nándor)

Székelyföld 2013. július – Márton Áron konferencia (Lázár Csilla)

Magyar Kisebbség 2013/1 – Állambiztonság és unitárius egyház (Székely István)

László Márton – Novák Zoltán: A szabadság terhe. Marosvásárhely 1990 (Gagyí József, Salat Levente)

Augusztus 17. szombat

9.00 Reggeli

Kutatás közben

9.30 Péter László: Foci és társadalmi konfliktusok Romániában

Papp Z. Attila – Csata Zsombor: Arany metszés 2013. PhD hallgatók a Kárpát-medencében (Horváth István, Magyar Tivadar)

10.30 Szabó A. Töhötöm: Gazdasági adaptáció és etnicitás: gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi kistérségben. (Gagyí József, Oláh Sándor, Sólyom Andrea, Kuczi Tibor)

Érdekvényesítés más-más környezetben

11.20 Sárándi Tamás: Állás keresők érveinek tipológiája és az eredmények 1940–1941-ben Észak-Erdélyben

Hermann Gabriella: Az Amerikai Erdélyi Szövetség létrejötte és működése

Oláh Sándor: Egy „demokratikus magatartású pap” az ügynökhálózatban (Stefano Bottoni, Pál János)

Stefano Bottoni: Mikó Imre: egy politikai pozíció restaurálásának módjai 1948 után (Kiss Ágnes, Oláh Sándor, Pál János)

13.20 Ebéd

15.00 Intézményépítés: stratégiák és tapasztalatok

Zabán Márta – T. Szabó Levente: Az egyetem történet mint a tudományos tudás társadalomtörténete. A kolozsvári Bölcsészkar példája (1872–1892)

Teleki Téka – (Lázok Klára)

Bukaresti tapasztalatok az Egyházügyi Hivatalban és a Nemzeti Levéltárban – Nagy Mihály Zoltán

Egy fél év tapasztalatai a bukaresti Magyar Kulturális Intézetben (Kósa András László)

Miben lehet együtt vizsgálni a kisebbségi magyar közösségeket és hol fontosak a regionális szempontok?

16.45 A Fórum Kisebbségkutató Intézet aktuális projektjei (Öllös László, Tóth Károly)

A kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet mint a romániai kisebbségi és a romániai magyar kutatási programok kezdeményezője (Horváth István)

Egy fél év tapasztalatai az MTA TK Kisebbségkutató Intézetében (Papp. Z. Attila)

Módszer

18.00 Lőrincz D. József: A népszolgálat kutatásának egy lehetséges politikatudományi kerete

Kiss Ágnes: Elméleti támpontok a szovjet típusú cenzúra eredményességének vizsgálatához

18. 50 Vacsora

19.45 Filmvetítés: Riksaláz (Somogyi Gergő – Horváth Balázs filmje)
Könyvbemutató? A somorjai Fórum Intézet új kiadványai

augusztus 18. vasárnap

9.00 Reggeli

Vita

9.30 Toró Tibor: Romániai magyar politikai nyilvánosság alakulása. Külső és belső kihívások (Bárdi Nándor, Papp Z. Attila, Gagy József)

Csák László – Kiss Dénes: A mezőgazdasági tevékenység és a területhasználat dinamikája Hargita megyében (Gagy József, Oláh Sándor, Sólyom Andrea, Kuczi Tibor)

11.00 Könyvbemutató

T. Szabó Levente – Zabán Márta (szerk.), Dokumentumok a kolozsvári Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Kar történetéhez (1872–1892)
Magyar Kisebbség 2013/2. szám
Pro Minoritate

12.00 Ebéd, kiértékelés

A helyszín és a megközelítés:

A tábor helye a Szent Gellért Alapítvány menedékháza melletti rét, a Vargyas patak völgyében, Szeltersz üdülőhelyen. Elérhető a Székelyudvarhely–Csíkszereda főútvonalon, félúton. Szentegyházától keletre kb. 2 km, Csíkszereda irányában a főútról jobbra kell letérni és a Vargyas patak mentén kb. 3 km-re van a menedékház és a tábor. A letérőt onnan lehet beazonosítani, hogy az út mellett tábla hirdeti a termálvizes strandfürdőt (Székelyudvarhely felől) balra. De Szeltersz felé épp ezzel ellentétes irányba kell elindulni (Székelyudvarhely felől nézve) jobbra. Az utat némileg megjavították az utóbbi évben, de az

alacsonyabb padozatú kocsikból érdemes kiszállni az utasoknak és begyalogni a helyszínig. A menedékháznál természetesen lehet biztonságosan parkolni. A busszal vagy stoppal érkezőknek a termálfürdő táblája jelent eligazodási pontot.

A menedékháznál 5 faház található. Ezekben van folyóvíz, wc, fürdő. Ebben az évben a menedékház is üres lesz, ott is lehet aludni. A menedékházban a szállás 20 RON/nap/fő; a faházakban 25 RON/nap/fő, a sátorhely 4 RON/nap. Mindezt György Attilánál, a menedékház vezetőjénél lehet lefoglalni: 0745251341, illetve Ilyés Kingánál 266-246020 avagy gellerta@gmail.com. A közelben található még szálláshelyek hasonló áron.

Az eddigi gyakorlat az volt, hogy a menedékház wc-jét és fürdőjét is használtuk a sáortáborból is. Napi egy meleg ebédet tudunk a Jakabffy Alapítvány, a kolozsvári Kisebbségkutató Intézet, Kvantum Research, Hargita Megyei Kulturális Központ támogatása révén biztosítani. Naponta lesz friss kenyér. Kávét és teát reggel és délben szolgálunk fel. A közös étkezéshez mindenki a maga igénye szerint járulhat hozzá.

A táborlétszám kb. felmérése érdekében, kérünk a következő címek valamelyikére egy bejelentkezést.

Bárdi Nándor: bardinador@gmail.com

Gagyai József: gagyijozsef@yahoo.com

Kiss Dénes: kissdenes2000@yahoo.com

Kiss Tamás: t.kiss77@rmdsz.ro

Lőrincz D. József: lorenzogiuseppe@gmail.com

Novák Zoltán: novakzozo@hotmail.com

2014

MEGHÍVÓ

Társadalomtudományi tábor – Szeltersz, 2014. augusztus 14–17.

A tizenegyedik alkalommal megszervezésre kerülő tábor szociológus, néprajzos, történész, politológus, irodalomtörténész kutatók, hallgatók, tanárok találkozási pontja. A háromnapos sáortábor önellátással, közös étkezésekkel működik. Külső támogatásként, pályázati alapon csak a napi egy meleg ebéd biztosított a szokás szerint várható 60-70 fő részére. A program előadásokból, vitákból, könyvbemutatókból áll össze.

augusztus 14. csütörtök

Napfelelős: Kiss Tamás

12.00 – 15.00	Érkezés, sátorverés, fagyújtás
15.00 – 17.00	Vita – Mi újság az erdélyi társadalomkutatásban? (A Kolozsvári Akadémiai Bizottság állapotfelmérése szakterületek szerint) Moderál: Salat Levente <i>Toró Tibor</i> – politikatudomány <i>Sólyom Andrea</i> – szociológia <i>Vincze Orsolya</i> – kommunikáció <i>Kádár Edit</i> – nyelvtudomány <i>Egyed Emese</i> – irodalomtudomány <i>Szász Levente</i> – közgazdaság-tudomány

- Tánczos Vilmos* – néprajz
 Javasolt hozzászólók: Lőrincz József, Szabó T. Levente, Bárdi Nándor
- 17.00 – 18.30 Előadás, kéziratvita, könyvbemutató. *Etnicitás, nemzet, állampolgárság*. Moderál: Székely István Gergő
Egry Gábor: Mindennapi etnicitás a két világháború között
 (Hozzászól: Bárdi Nándor, Kiss Tamás, Gidó Attila, Hunyadi Attila)
Kiss Tamás: Állampolgárság-politika és a magyar nemzet mibenléte fölötti kategorizációs küzdelem (Hozzászól: Egry Gábor, Lőrincz D. József, Papp Z. Attila, Pogonyi Szabolcs)
- 18.30 – 19.30 Könyvbemutató:
 Feischmidt – Kasznár – Ilyés – Zakariás – Glózer: *A nemzet a mindennapokban* kötet. (Bemutatja: Szabó T. Levente, Lőrincz D. József és Kiss Tamás)
 Kántor Zoltán (szerk.): *Nemzetpolitikai alapismeretek* (Bemutatja: Bárdi Nándor)
- Vacsora
- 20.30. Filmbemutató, beszélgetés: Bárány Krisztián – Nagy József: *Kereszthegy*
 Moderál: Novák Zoltán
 A beszélgetésben részt vesz: Nagy József, Sárándi Tamás, Gidó Csaba
- augusztus 15. péntek
 Napfelelős: Bárdi Nándor
- 9.00 Reggeli
- 10.00 – 11.00 Kutatási beszámoló
 Az első és második világháború társadalom- és mikrotörténeti megközelítésben
 Moderál: Bárdi Nándor
 Oláh Sándor beszámolója készülő forráskiadásáról
 Gidó Csaba és Nagy József a veteránemlékezet-történetről
 Sárándi Tamás nemzetiségi katonák megítéléséről, „integrálásáról” a magyar hadseregben
- 11.00 – 12.00 Kutatási beszámoló Az 1870-es évek kolozsvári színházi élete
 Moderál: Szabó T. Levente
 A kutatásban részt vevő hallgatók egy csoportja: Szabó Eszter, Kiss Tünde, Veres Krisztina, Hozzászólók: Salat-Zakariás Erzsébet
- 12.00 – 13.30 Társadalomépítés – intézményrendszer
 Beszélgetés a székelyföldi múzeumok helyzetéről
 Moderál: Ferencz Angéla és Szabó T. Levente
 Résztvevők: Miklós Zoltán (Székelyudvarhelyi Múzeum), Kinda István (Székely Nemzeti Múzeum), Csergő Tibor

(Gyergyószentmiklósi Múzeum), Pozsony Ferenc (Zabolai Csángó Múzeum), Gyarmati Zsolt (Csíki Székely Múzeum), Vajda András (Marosvásárhelyi Múzeum)

- 13.30 Ebéd
- 15.00 – 17.30 *Vita-helyzetkép –*
Nagy elbeszélések: RMDSZ 25., narratívák az RMDSZ történetéről, alakulásáról
Moderál: Bárdi Nándor, Bakk Miklós, Borbély Zsolt Attila, Kiss Tamás, Székely István Gergő, Salat Levente, ifj. Toró Tibor
- 17.30 – 18.30 *Kutatási beszámolók*
Moderál: Kiss Tamás
Szabó Tamás: A román–magyar alapszerződés vitája (Szakács Borbála, Salat Levente)
Zahorán Csaba: A székelyföldi autonómia a román politikai diskurzusban (Olti Ágoston, Nagy Mihály)
Patakfalvi Ágnes: A székely zászló és funkciója (Nagy József, Mihály János)
- 17.30 – 18.30 *Kutatási beszámolók – Politikatudomány*
Moderál: Kiss Ágnes
Bakk Miklós: A hazugság szerepe a politikában
Vincze Orsolya: A gazdasági válság kommunikációja
Gáll Erika – Keszeg Jenő: A tanügyi rendszer működésének vizsgálata a magyar nyelv- és irodalomoktatás tükrében
- 19.00 Vacsora
- augusztus 16. szombat*
Napfelelős: Lőrincz D. József
- 8.30 Reggeli
- 9.30 – 10.45 Igen, tessék... kutatások: a kiadvány olvasóközönségéről (Bethlendi András); kolozsvári egyetemisták fogyasztói szokásai (Csata Zsombor)
- 10.45 – 11.45 *Kutatási beszámoló – Migrációs folyamatok a Kelet-Nyugat lejtőn*
Moderál: Kiss Dénes
Papp Z. Attila – Kovács András: *Magyarok Londonban*
Horváth István – Kiss Tamás: *Migrációs folyamatok Romániából, vándorló magyarok, összeomló statisztikák* (a SEEMIG vizsgálat tapasztalatai)
- 11.45 – 13.30 *Társadalomépítés – Sikeres székelyföldi polgármesterek*
Moderál: Kiss Dénes, Szabó Árpád Tőhötöm

Laczkó Albert Elemér (Gyergyóremete), Nagy Attila (Zetelaka),
Szentés Csaba (Madéfalva)

- 13.30 Ebéd
- 15.00 – 16.30 Kutatási beszámoló – Néprajzi kutatások
Moderál: Szabó Árpád Töhötöm
Tóth Levente: Ingóságfeltározás az Erdélyi Református Egyházban
Lőrincz Tünde: Vallásos kisközösségek hatása a budapesti és erdélyi
romák életmódjára
Kinda István: A Székely Nemzeti Múzeum sírkőrestaurációs programja
Jakab Albert Zsolt – Vajda András: Erdélyi és moldvai magyar tájháztár
- 16.30 – 17.30 Társadalomépítés – Mire jó a Kulturális Autonómia Tanács
Moderál: Bárdi Nándor, Székely István (KAT elnök) Ferencz Angéla,
Damokos Csaba (Hozzászóló Toró Tibor, Talpas Botond)
- 17.30 – 18.30 Kutatási beszámoló – Demográfia
Tötös Áron: Mire juthatunk a családszerkezeti kutatások által?
Koloh Gábor: A magyarbikali református népesség termékenysége
- 18.30 – 19.15 Könyvbemutató
Péter László: Fociológia (bemutatja a szerző, új kutatási tapasztalatokkal)
Kalmár Melinda: Történelmi galaxisok vonzásában (Bárdi Nándor)
- 20.15 – Vetítés, Bányavakság színház, beszélgetés
Moderál: Novák Zoltán és Szabó T. Levente
Részt vesz: Székely Csaba

augusztus 17. vasárnap

Napfelelős: Novák Zoltán Csaba

- 9.00 Reggeli
- 10.00 – 11.30 Könyvbemutatók
Bokor Zsuzsa: Testtörténetek (Both Noémi, Törő Ákos)
Szabó Töhötöm: Gazdasági adaptáció (Juhász Pál, Oláh Sándor, Sólyom Andrea)
Ilyés Sándor: Kolozsvári munkásklubok (Ferencz Angéla)
Bárdi Nándor: Otthon és haza (Lőrincz D. József, Kiss Tamás)
L. Balogh Béni: Kiszolgáltatva (Sárándi Tamás)
Lőrincz D. József – Szabó Töhötöm:
Beszámoló az IPASS-ról (International Political Anthropology Summer School,
Aquadependente, 2014. július).
- 11.30 – 13.00. Kutatási beszámolók, vita
Moderál: Novák Zoltán Csaba
Marosvásárhely kutatások
Orbán János: Marosvásárhely épített örökségének a felleltározása
Fodor János: Társadalomszerkezeti átalakulások

Novák Zoltán Csaba: Társadalmi, politikai viták Marosvásárhely
mai közéletéről

13.00 Ebéd, kiértékelés

A helyszín és a megközelítés:

A tábor helye a Szent Gellért Alapítvány menedékháza melletti rét, a Vargyas patak völgyében, Szeltersz üdülőhelyen. Elérhető a Székelyudvarhely – Csíkszereda főútvonalon, félúton. Szentegyházától keletre kb. 2 km, Csíkszereda irányában a főútról jobbra kell letérni és a Vargyas patak mentén kb. 3 km-re van a menedékház és a tábor. A letérőt onnan lehet beazonosítani, hogy az út mellett tábla hirdeti a termálvizes strandfürdőt (Székelyudvarhely felől) balra. De Szeltersz felé épp ezzel ellentétes irányba kell elindulni (Székelyudvarhely felől nézve) jobbra. Az utat némileg megjavították az utóbbi évben, de az alacsonyabb padozatú kocsikból érdemes kiszállni az utasoknak és begyalogni a helyszínig. A menedékháznál természetesen lehet biztonságosan parkolni. A busszal vagy stoppal érkezőknek a termálfürdő táblája jelent eligazodási pontot.

A menedékháznál 5 faház található. Ezekben van folyóvíz, wc, fürdő. Ebben az évben a menedékház is üres lesz, ott is lehet aludni. A menedékházban a szállás 20 RON/nap/fő; a faházakban 25 RON/nap/fő, a sátorhely 4 RON/nap. Mindezt György Attilánál, a menedékház vezetőjénél lehet lefoglalni: 0745251341 vagy gellerta@gmail.com. A közelben található még szálláshelyek hasonló áron. Az eddigi gyakorlat az volt, hogy a menedékház wc-jét és fürdőjét is használtuk a sáortáborból is.

Napi egy meleg ebédet tudunk a kolozsvári Kisebbségkutató Intézet és a csíkszeredai Hargita Megyei Kulturális Központ támogatása révén biztosítani. Naponta lesz friss kenyér. Kávét és teát reggel és délben szolgálunk fel. A közös étkezéshez mindenki a maga igénye szerint járulhat hozzá.

Bejelentkezés, további információ:

Bárdi Nándor bardinandor@gmail.com;

Gido Attila attila.gido@gmail.com;

Kiss Dénes kissdenes2000@yahoo.com;

Kiss Tamás t_kiss77@yahoo.com

Szabó Á. Töhötöm szabo_tohotom@yahoo.com;

Toro Tibor toro.tibor@gmail.com;

Lőrincz József lorenzogiuseppe@gmail.com;

2016

MEGHÍVÓ

Társadalomtudományi tábor – Szeltersz, 2016. augusztus 18–21.

A tábor szociológus, néprajzos, történész, politológus, szociológus kutatók, hallgatók, tanárok találkozási pontja. A háromnapos sáortábor önellátással, közös étkezésekkel működik. A program előadásokból, vitákból, könyvbemutatókból áll össze.

A vitaanyagokat (nem idézhető előzetes kéziratként) a felkért hozzászólóknak és azoknak, akik külön kérik, kiküldjük.

augusztus 18. csütörtök

- 12.00 – 15.00   Érkezés, sátorverés, fagyújtás
- 15.00 – 16.00   Kutatási beszámoló
Állampolgárság, előítélet, migráció mintázatairól a Genezys, Kárpát-medencei ifjúságkutatás nyomán – Morvai Tünde, Papp Z. Attila, Zsigmond Csilla
Javasolt hozzászólók: Kiss Dénes, Kiss Tamás, Sólyom Andrea
- 16.00 – 16.45   Kéziratvita
Az erdélyi városok társadalmi rétegződése 1900–1941 – Tötös Áron
Javasolt hozzászólók: Gagy József, Kiss Tamás, Papp Z. Attila
- 16.45. – 17.15.   Kutatási beszámoló
Kisebbségi oktatási statisztikák 1960–2005 – Toró Tibor
Javasolt hozzászólók: Bárdi Nándor, Papp Z. Attila
- 17.15 – 18.05   *Limes-kör esete a securitateval* – Kiss Ágnes
Molnár Gusztáv életútinterjúi az 1970-es, '80-as évekből – Antal Róbert, Kovács Szabolcs
Javasolt hozzászólók: Novák Zoltán, Oláh Sándor
- 18.05 – 18.50   *Menekültek és fogadtatásuk Magyarországon* – Kovács András
- 18.50 – 19.30   Könyvbemutató
Háromszéki elitek (Novák Zoltán, Nagy-Botond, Tóth-Bartos András...) – Lőrincz József, Oláh Sándor
- 20.30   *Kényszerek – tanúságtevők* (Oláh Sándor) – Bárdi Nándor, Pál János
Interjúk kisebbségi kérdéseket kutató történészekkel és társadalomkutatókkal – Filep Tamás Gusztáv

augusztus 19. péntek

Napfelelős: Kiss Tamás

- 8.30   Reggeli
- 9.30 – 10.20   Kéziratvita
Válogatás a katolikus Erdélyi Tudósító c. folyóiratból – Izsák Anikó
- 10.20 – 10.45   Kutatási beszámoló
Nőmozgalmak a két világháború közti Romániában – Bokor Zsuzsa
- 10.45 – 11.10   *Erdővidék közigazgatás- és építészettörténeti kutatásáról* – Fehér János
- 11.05 – 11.45   *Értéktár program* – Jakab Albert Zsolt, Vajda András
Javasolt hozzászólók: Gagy József, Ferencz Angéla, Miklós Zoltán
- 11.45 – 12.10   *A kulturális és a természeti örökség kapcsolatának multidiszciplináris vizsgálata a Szilágyságban* – Szabó Árpád Töhötöm
Javasolt hozzászóló: Gagy József, Tötös Áron
- 12.10 – 12.35   *Az RMD Sz külpolitikája 1996-ig* – Szabó Tamás
Javasolt hozzászóló: Borbáth Endre, Toró Tibor

12. 35 – 13.30 Kéziratvita
A magyarországi és romániai pártrendszer alakulása a gazdasági világválság tükrében – Borbáth Endre
Javasolt hozzászólók: Toró Tibor, Szabó Tamás, Székely István Gergő
- 13.30 Ebéd
- 15.00 – 16.10 Kéziratvita
Extra-territoriális állampolgárság és határon túli szavazatok – Pogonyi Szabolcs
Javasolt hozzászólók: Kántor Zoltán, Kiss Tamás, Székely István Gergő, Toró Tibor
- 16.10 – 17.10 Gyakorlatok
A Híd-Most kísérlete – Ravasz Ábel
Javasolt hozzászólók: Székely István Gergő
- 17.10 – 18.20 *Székelyföld projekt a román nemzetépítéstől keretezve* – Antal Árpád
Javasolt hozzászólók: Gagy József, Lőrincz József, Novák Zoltán
- 18.20 – 19.20 Könyvbemutató
Autonomy Arrangements around the World: A collection of Well and Lesser Known Cases – Székely István Gergő
Iskolák veszélyben – Kiss Tamás, Tódor Erika
- 19.30 Vacsora
- 20.30 Életút-beszélgetés: Dávid Gyula
- augusztus 20. szombat
Napfelelős: Lőrincz József
- 8.30 Reggeli
- 9.30 – 10.10 Kutatási beszámoló
Impériumváltás nemzetközi összehasonlításban – Egry Gábor
Javasolt hozzászólók: Bárdi Nándor, Gidó Attila
- 10.10 – 11.00 Gyakorlatok
Lehet-e helyi társadalmpolitikája egy székelyföldi településnek? – Lackó Albert Elemér, Barabás Zsófia, Nagy József. Javasolt hozzászólók: Szabó Árpád Töhötöm, Sólyom Andrea
- 11.00 – 12.00 Kéziratvita
Vaiszlovich Emil, a „dacos, arrogáns és brutális” zsidómagyar – incidensek és értelmezéseik a két világháború közti időszakból – Kulcsár Bea
Javasolt hozzászólók: Egry Gábor, Gidó Attila, Filep Tamás Gusztáv, Lőrincz József
- 12.00 – 13.30 Kutatási beszámolók
Az erőszak kísértete. Az etnikai konfliktus a romániai magyar és román politikai diskurzusokban 1989 után – Zahorán Csaba

Nemzetépítés és klasszifikációs küzdelem Moldovában – Patakfalvi-Czirják Ágnes
Párhuzamos nemzetépítések Boszniában – Dobos Edgár

- 13.30 – Ebéd
- 15.00 – 16.00 Kutatási beszámoló, Csíksomlyó, a kegyhely – régen és ma
Korszakhatáron: Losteiner Leonárd és a csíksomlyói csodák változása – Mohay Tamás
Csíksomlyó a népi vallásosságban – Tánczos Vilmos
 Javasolt hozzászóló: Gagyi József
- 16.00 – 17.00 Gyakorlatok
A helyhatósági választások tapasztalatai – Gidó Csaba, Novák Zoltán / Kiss Tamás, Székely István Gergő, Toró Tibor
- 17.00 – 17.45 *Fogyasztói és értékesítói szövetkezetek társadalmi háttere – Sólyom Andrea*
Történelmi ismeretterjesztés: műkedvelők vs. szakemberek, radikalizáló közbeszéd – Nagy József
- 17.45 – 18.45 Könyvbemutató – vita
Székelyföld története III. kötet – Kolumbán Zsuzsa, Bárdi Nándor / Both Noémi, Egry Gábor, Gidó Attila, Gidó Csaba, Nagy Botond, Szabó Csongor
- 18.45 – 19.30 Könyvbemutatók
Etnicitás, identitás, politika (Egry Gábor) – Izsák Anikó
 Vita Sándor: *Erdélyi gazdaság – erdélyi politika – Sáránci Tamás*
Levezényelt visszacsatolás. Az észak-erdélyi katonai közigazgatás 1940 – Nagy József
- 19.30 Vacsora
- 20.30 *Roma politika és a problémakezelés lehetséges keretei Szlovákiában – Ravasz Ábel*

augusztus 21. vasárnap

Napfelelős: Bárdi Nándor

- 8.30 Reggeli
- 9.30 – 10.15 Kéziratvita
Modernizáció villamosítással. Áramhasználat gyakorlata, társadalmi értelmezések a Nyárad mentén – Gagyi József
- 10.15 – 11.15 *Árnyékjelentések az Európa Tanács kisebbségi keretegyezményének romániai érvényesüléséről*
 CEMO – Szigeti Enikő
 RMDSZ – Toró Tibor
- 11.15 – 12.00 Kéziratvita
Kide termékenységtörténete, 1860–1960 – Koloh Gábor
 Felkért hozzászóló: Gagyi József, Kiss Tamás

- 12.00 – 13.15   *A Ceaușescu-korszak magyarságpolitikája* – Novák Zoltán
Felkért hozzászóló: Egry Gábor, Kiss Ágnes, Tóth Bartos András
- 13.15   Ebéd, kiértékelés

A helyszín és a megközelítés:

A tábor helye a Szent Gellért Alapítvány menedékháza melletti rét, a Vargyas patak völgyében, Szeltersz üdülőhelyen. Elérhető a Székelyudvarhely – Csíkszereda főútvonalon, félúton. Szentegyházától keletre kb. 2 km, Csíkszereda irányában a főútról jobbra kell letérni és a Vargyas patak mentén kb. 3 km-re van a menedékház és a tábor. A letérőt onnan lehet beazonosítani, hogy az út mellett tábla hirdeti a termálvizes strandfürdőt (Székelyudvarhely felől) balra. De Szeltersz felé épp ezzel ellentétes irányba kell elindulni (Székelyudvarhely felől nézve) jobbra. A busszal vagy stoppal érkezőknek a termálfürdő táblája jelent eligazodási pontot.

A menedékháznál 5 db 4-4 személyes faház található. Ezekben van folyóvíz, wc, fürdő. Ebben az évben a menedékház is üres lesz, ott is lehet aludni. A menedékházban a szállás 20 RON/nap/fő; a faházakban 25 RON/nap/fő, a sátorhely 6 RON/nap. Mindezt György Attilánál, Ilyés Kingánál, a menedékház, illetve az alapítvány vezetőinél lehet lefoglalni: 0745251341 vagy gellerta@gmail.com. A közelben található még szálláshelyek hasonló áron. Az eddigi gyakorlat az volt, hogy a menedékház wc-jét és fürdőjét is használtuk a sáortáborból is.

A napi meleg ebédet, fejenként 20 RON-ért a menedékházban kapunk. (Ez külső támogatás hiányában ebben az évben önköltséges.) Naponta lesz friss kenyér. Kávét és teát reggel és délben szolgálunk fel. A közös étkezéshez mindenki a maga igénye szerint járulhat hozzá.

Bejelentkezés további információ:

Bárdi Nándor, <bardinandor@gmail.com>;

Kiss Tamás, t_kiss77@yahoo.com

Lőrincz József, <lorenzogiuseppe@gmail.com>;

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.